ISSN: 1221-678X

ANALELE BANATULUI • S.N. • ARHEOLOGIE - ISTORIE • XV

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE - ISTORIE

XV

2007

MUZEUL BANATULUI TIMIŞOARA

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE - ISTORIE

XV

2007

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE - ISTORIE

XV

2007

Profesorului Nicolae Bocșan, la 60 de ani.

Editura Graphite

Timișoara 2007

Colegiul de redacție:
Dan Leopold Ciobotaru, *director al Muzeului Banatului*
Prof. dr. Florin Drașovean, *redactor șef, responsabil de număr*
Lector univ. dr. Vasile Rămneanțu, Petru Rogozea, *secretari de redacție*
Lector univ. dr. Ligia Boldea, Valentin Cedică, Nicoleta Demian-Toma, Prof. dr. Vasile Dudaș, dr. Mircea Mare, Prof. dr. John Michael O'Shea (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram Schier (Freie Universität Berlin Germania), Alexandru Szentmiklosi, Lector univ. dr. Călin Timoc, *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:
Történelmi és Régészeti Értesitő, 1872-1918
Gemina, 1923
Analele Banatului, 1928-1931
Tibiscus, 1971-1979

Orice corespondență se va adresa Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO - 300002 Timișoara, e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO - 300002 Timișoara, e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondence sera envoyée á l'adresse: Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO - 300002 Timișoara, e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrepondenz an die Adresse: Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO - 300002 Timișoara, e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

MAGISTRO DOCTISSIMO, RERVM GESTARVM
RECENTIORIS AETATIS COLITORI PERITISSIMO,
AMICO FIDELISSIMO, VIRO PRAECLARISSIMO

NICOLAO BOCȘAN

SEXAGENARIO

AMICI COLLEGAE DISCIPVLI FAMVLI

COROLLAM STVDIORVM CORDIALITER
DEDICAVERVNT

OMAGIU PROFESORULUI NICOLAE BOCŞAN LA ÎMPLINIREA VÂRSTEI DE 60 DE ANI

Născut la 24 septembrie 1947 în localitatea Bocșa din județul Caraș-Severin, Profesorul Nicolae Bocșan a urmat cursurile universitare ale prestigioasei Universități ,,Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca. Un rol esențial în formarea sa ca istoric l-au avut reputații dascăli clujeni Constantin Daicoviciu, David Prodan, cel care l-a apreciat mult pe viitorul istoric, Pompiliu Teodor, Camil Mureșan, Ștefan Pascu și alții.

După absolvirea Facultății de Istorie-Filosofie, Profesorul Nicolae Bocșan și-a desfășurat activitatea, între anii 1970-1977, în cadrul uneia dintre cele mai importante biblioteci din Sud-estul Europei: Biblioteca Central Universitară din Cluj-Napoca. Anul 1978 a însemnat începutul carierei universitare, Nicolae Bocșan parcurgând toate treptele didactice ale învățământului superior: asistent universitar (1978-1982), lector universitar (1982-1990), conferențiar universitar (1990-1994) și respectiv profesor universitar începând cu anul 1994.

Profesorul Nicolae Bocșan are o activitate științifică deosebită. Principalele direcții de cercetare sunt consacrate istoriei iluminismului în Banat, revoluției de la 1848 din Transilvania și Banat, istoriei culturii, societății și bisericii din cele două provincii, relațiilor româno-franceze din epoca modernă, istoriografiei. Dintre lucrările științifice de referință ale prestigiosului istoric bănățean amintim: *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, una dintre cele mai importante lucrări referitoare la iluminismul bănățean, temă ce a constituit și lucrarea de doctorat a domnului Nicolae Bocșan, *Damaschin Bojincă. Scrieri, De la idealul luminării la idealul național, Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania* (în colab. cu V. Leu), *Revoluția de la 1848-1849 în Europa Centrală. Perspectivă istorică și istoriografică* (în colab.), *Franța și Banatul 1789-1815* (în colab. cu P. Bona și M. Duma), *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII - XIX)*, (în colab. cu I. Lumperdean și I. A. Pop), *Ideea de națiune la românii din Austro-Ungaria (secolul XIX)*, *Memorandul din 1892-1894. Ideologie și acțiune politică românească* (în colab. cu Pompiliu Teodor, Liviu Maior, Doru Radosav, Toader Nicoară, Șerban Polverejan), *Cultură și societate în epoca modernă* (în colab.), *Biserica Română Unită la Conciliul Ecumenic Vatican I* (în colab. cu I. Cârja), *Școală și comunitate în secolul al XIV-lea. Circulare școlare bănățene*, *La începuturile Episcopiei Lugojului. Studii și documente* (în colab. cu C. Vulea), *Cronologia Europei Centrale (1848-1989)* (în colab.), *Enciclopedia istoriografiei românești* (în colab.), *Bibliografia istorică a României* (în colab.), *David Prodan. Puterea modelului (în colab.), Identitate și alteritate. Studii de imagologie* (în colab.), etc. Valoarea operei sale a fost recunoscută de către cel mai important for științific românesc, Academia Română care i-a acordat istoricului Nicolae Bocșan două importante premii: ,,Nicolae Bălcescu" pentru lucrarea *Contribuții la istoria iluminismului românesc* și respectiv premiul ,,Gheorghe Bariţiu" pentru volumul *Franța și Banatul. 1789-1815*. Profesorul Nicolae Bocșan este recunoscut și în afara granițelor României, domnia sa devenind din 2003 directorul Institutului de Studii Istorice Italiano - Român, membru corespondent al Academiei europene de știință, artă și litere, membru în Comisia Internațională de Istorie, efectuând totodată o serie de călătorii de studii în Polonia, Franța, Italia, etc. În privința conținutului operei sale științifice trebuie remarcat în primul rând stilul limpede de expunere a ideilor, puterea deosebită de sintetizare a acestora.

Pe de altă parte Profesorul Nicolae Bocșan a fost și este preocupat de evoluția instituțiilor de istorie din Banatul său natal, sprijinindu-le în permanență. De acest ajutor necondiționat se bucură și Muzeul Banatului din Timișoara.

O altă latură a activității sale o constituie cariera didactică. Încă de la începutul acesteia, domnul Nicolae Bocșan a fost un apropiat al studenților Facultății de Istorie și Filosofie clujene, fiind alături de aceștia și sprijinindu-i în permanență. Stilul academic de susținere a seminariilor și cursurilor, profunzimea cunoștințelor științifice, au contribuit la formarea unor generații valoroase de cadre didactice, precum și de istorici. Profesorul Nicolae Bocșan având exemplul iluștrilor săi înaintași a fost și este preocupat de formarea unor cadre didactice universitare bine pregătite, care să

ducă mai departe tradiția Facultății de Istorie din Cluj-Napoca. Și în acest sens rezultatele obținute până acum sunt remarcabile.

Printre preocupările sale didactice reținem și cursurile universitare publicate: *Manual multifuncțional de istoria modernă a României* (în colab.), *Țările Române și Balcanii în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX*.

Grija permanentă pentru menținerea prestigiului Facultății de Istorie-Filosofie i-a adus respectul colegilor săi, care i-au acordat încrederea de a conduce această facultate în perioada 1992-1996, după ce în anii 1991-1992 a deținut funcția de prodecan. Priceperea de care a dat dovadă Profesorul Nicolae Bocșan în administrarea acestei instituții într-o perioadă deosebit de dificilă, când și învățământul românesc ieșea din anii dictaturii comunismului și realiza primii pași spre modernizare și europenizare, i-a determinat pe universitarii clujeni să-l aleagă pe respectatul dascăl și istoric bănățean în înaltele funcții de prorector al Universității ,,Babeș-Bolyai" (1996-2004), iar din 2004 în cea de rector. Astfel Profesorul Nicolae Bocșan are, datorită calităților sale, marea onoare de a conduce una dintre cele mai prestigioase universități românești, după un alt mare bănățean Constantin Daicoviciu. Datorită moderației sale s-a achitat cu bine până în acest moment de această misiune dificilă. Universitatea ,,Babeș-Bolyai" a devenit în perioada mandatului său de rector o instituție de învățământ superior modernă, multiculturală, de tip european.

În același timp Profesorul Nicolae Bocșan a făcut și face parte dintr-o serie de comisii ale Ministerului Educației și Cercetării: membru în Comisia de acreditare academică, C. N. C. S. I. S., cea a acordării titlurilor universitare, etc.

La acest frumos moment aniversar, specialiștii din cadrul Muzeului Banatului din Timișoara, membrii Colegiului de Redacție a revistei *Analele Banatului* îi mulțumesc pentru ajutorul de care au beneficiat din partea Profesorului Nicolae Bocșan de-a lungul anilor, dorindu-i din suflet ani îndelungați, bucurii și cât mai multe cărți și de acum înainte, spre îmbogățirea patrimoniului intelectual al școlii istorice românești. Indiscutabil istoricul Nicolae Bocșan a intrat de pe acum în galeria marilor intelectuali bănățeni.

Lect. univ. dr. Vasile Rămneanțu

CĂRȚI:

1. Bibliografia istorică a României, 1969-1974, Vol. IV, București, 1975, Editura Academiei, 514 p. (în colab.)

2. Damaschin Bojincă. Scrieri. De la idealul luminării la idealul național. Studiu, selecție de texte, note și bibliografie, Editura Facla, Timișoara, 1977, 230 p.

3. Enciclopedia istoriografiei românești, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977, 422 p. (în colab.)

4. Independența României în opinia belgiană, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, 323 p. (în colab. cu N. Bărbuță)

5. Bibliografia istorică a României 1974-1979, vol. V, Edit. Academiei București, 1980, 454 p. (în colab.)

6. Bibliografia istorică a României 1979-1984, vol. VI, Edit. Academiei, 1985, 532p.

7. Contribuții la istoria iluminismului românesc, Edit. Facla, Timișoara, 1986, 425p.

8. Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1988, 305 p. (în colab. cu V. Leu)

9. Bibliografia istorică a României 1985-1989, vol. VII, Edit. Academiei, 1990, 411 p. (în colab.)

10. Franța și Banatul 1789-1815, Edit. Banatica, Reșița, 1994, 245 p. (în colab. cu Mihai Duma și P. Bona)

11. Memorandul 1892-1894. Ideologie și acțiune politică românească, Ediția I, Edit. Progresul Românesc, București, 1992; ediția a II-a; 1994, 345 p. (în colab. cu Pompiliu Teodor, Liviu Maior, Doru Radosav, Toader Nicoară, Șerban Polverejan)

12. Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII-XIX), Oradea, Edit. Cele Trei Crișuri, 1994, 188 p. (în colab. cu I. Lumperdean și I. A. Pop)

13. Ethnie et confession en Transylvanie (du XIII-e au XIX-e siècle), Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1996, 203 p. (în colab. cu I. Lumperdean și I. A. Pop)

14. Ideea de națiune la românii din Austro-Ungaria (secolul al XIX-lea), Edit. Banatica, Presa Universitară Clujeană, Reșița Cluj-Napoca, 1997, 350 p.

15. University and Society. A History of Higher Education in Cluj in the 20th Century, Cluj University Press, 477 p (în colaborare)

16. Revoluția de la 1848 din Transilvania în memeorialistică, Cluj-Napoca , Presa Universitară Clujeană, 2000, 515 p. (în colaborare cu V. Leu)

17. Cronologia Europei Centrale (1848-1989), Iași, Polirom, 2000, 358 p. (în colab.)

18. Aspecte privind cercetarea științifică din învățământul superior, București, Edit. RAO, 2001, 79 p.

19. Biserica Română Unită la Conciliul Ecumenic

Vatican I, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001, p. 693 (în colab cu ioan Cârja)

20. Școală și comunitate în secolul al XIX-lea. Circulare școlare bănățene, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002, 498 p.

*21. La începuturile Episcopiei Lugojului. Studii și documente***,** Cluj-Napoca, PUC, 2003, 380 p. (în colab. cu C. Vulea)

în volume:

*1. Cultură și societate în epoca modernă***,** Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1990, 304 p. (în colab. cu N. Edroiu, A. Răduțiu)

2. Convergențe europene. Istorie și societate în epoca modernă, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1993, 230 p. (în colab. cu N. Edroiu, V. Vese)

3. The Austrian Military Border. Its Political and Cultural Impact, Iași, 1994, 120 p. (în colab. cu L. Maior, Ioan Bolovan)

*4. David Prodan. Puterea modelului***,** Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1995, 295 p. (în colab. cu N. Edroiu, L. Maior, Pompiliu Teodor, Aurel Răduțiu)

*5. Identitate și alteritate. Studii de imagologie***,** Edit. Banatica, Reșița, 1996, 172 p. (în colab. cu V. Leu)

6. Identitate și alteritate. Studii de imagologie II, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1998, 383 p. (în colab. cu S. Mitu, T. Nicoară)

7. Revoluția de la 1848-1849 în Europa Centrală. Perspectivă istorică și istoriografică, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000 (în colab.)

8. Cronologia Europei Centrale, Iași, Polirom, 2000 (în colab.)

9. Identitate și alteritate. Studii de istorie politică și culturală. Editori: Nicolae Bocșan, Sorin Mitu, Toader Nicoară, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002

Manuale universitare:

1. Manual multifuncțional de istoria modernă a României, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1998, 210 p (în colab. cu S. Mitu, T. Nicoară, V. Vese)

2. Țările Române și Balcanii în secolul al XIX-lea și începutul secolului XX. Pentru uz intern (IDD), Cluj-Napoca, 2000, 101 p.

Volume de popularizare:

1. Conducerea științifică a vieții sociale. Bibliografie, Biblioteca Centrală Universitară, Cluj, 1972, 279 p. (în colab.)

2. Activitatea științifică a Universității din Cluj 1919 - 1973, Fasc. *Istorie***,** Biblioteca Centrală Universitară, Cluj-Napoca, 1974, 234 p. (în colab.)

*3. Indici bibliografici lucrări de diplomă***.** Biblioteca Centrală Universitară, Cluj-Napoca, 1976

4. 60 de ani de la făurirea statului național unitar român. Material documentar pentru Catedrele de științe sociale, Academia de științe sociale și politice, 1978, 104 p. (în colab. cu Pompiliu Teodor)

5. Ghidul studentului istoric. Istoria României, Biblioteca Centrală Universitară, Cluj-Napoca, 1980, 241 p. (în colab. cu A. Rusu)

*6. Țara Oașului. Contribuții bibliografice***,** Biblioteca Centrală Universitară, Cluj-Napoca, 1983, 176 p. (în colab.)

*7. Istoria modernizării României 1800-1918***,** Coordonator L. Maior, București, 1996, 5 fasc., 280 p. (curs pentru învățământul la distanță. Programul PHARE)

Fasc. 1, 68 p. (N. Bocșan)
Fasc. 2, 53 p. (N. Bocșan)
Fasc. 3, 65 p. (S. Mitu)
Fasc. 4, 57 p. (T. Nicoară)
Fasc. 5, 47 p. (V. Vese, N. Bocșan)

Studii în volume colective:

1. O scrisoare inedită de la Constantin Diaconovici Loga, în vol. *Constantin Diaconovici Loga*, Timișoara, 1971, p. 33-36

2. Date noi despre biblioteca lui Damaschin Bojincă, în vol. *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. Ștefan Pascu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 507-517.

3. Bibliotecile studenților români din Cluj (până la 1918), în vol. Biblioteca și învățământul, vol. II, Biblioteca Centrală Universitară, Cluj-Napoca, 1976, p.707-720

4. Confiscarea fabulelor lui Țichindeal. Contribuții documentare, în vol. *Ștefan Mateș la 85 de ani*, Arhivele Statului, Cluj-Napoca, 1976, p. 451-454.

5. Cărțile populare în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare, în vol. *Biblioteca și învățământul*, vol. III, Biblioteca Centrală Universitară, Cluj-Napoca, 1978, p.7-14

6. Contribuții la Bibliografia Românească Veche, în vol. *Biblioteca laborator de muncă intelectuală***,** Biblioteca Centrală Universitară, București, 1979, p. 365-373

7. Contribution to the Moral-Society Relation through the Romanian Enlightenment, în vol. *Enlightenment and Romanian Society*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p.193-206

8. Liberalismul timpuriu în mișcarea națională din Banat, în vol. *Stat-societate-națiune*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p. 290-300

9. Les lumičres Roumains du Banat, în vol. *La culture roumaine ŕ l´époque des Lumičres*, Edit. Univers, București, 1982, p. 262-289

10. Opțiuni democratice și revoluționare în procesul constituirii solidarității naționale moderne, în vol. *Națiunea română*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1984, p. 338-377

11. Cnezii bănățeni în secolul al XVIII-lea. O

componentă a structurilor elitare românești, în vol. *Civilizația medievală și modernă românească*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1985, p. 141-148

12. Mihai Eminescu. Concepția despre națiune, în vol. Cultură și societate în epoca modernă, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1990, p. 145-159

13. Intelligentsia et innovation economique en Transylvanie, în vol. *Progres technique et évolution des mentalités en Europe Centrale 1750-1840*, INALCO, Paris, 1991, p. 143-164

14. Ecourile revoluției române din 1848-1849 în presa emigrației poloneze, în vol. *Convergențe europene. Istorie și societate în epoca modernă*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1993, p. 116-129

15. Discursul contrarevoluționar și antinapoleonian în Banat în perioada 1789-1815; în vol. *Istoria ca lectură a lumii*, Institutul de Istorie "A. D. Xenopol", Iași, 1994, p. 503-515

16. Le modčle de la modernisation chez les Roumains ŕ l´époque des Lumičres, în vol. *Dimensiunea europeană*. Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca, 1994, p. 209-217

17. Istoricul Universității "Babeș-Bolyai", în vol. *75 de ani de la înființarea Universității Daciei Superioare, Universitatea "Babeș-Bolyai"*, Cluj-Napoca, 1994, p.VII-XX

18. Modelul ilir în mișcarea națională românească din Transilvania în epoca Supplexului, în vol. *Temisvarski Sbornik. The Timișoara Review. Culegere de studii*, vol. I, Novi Sad, 1994, p. 53-62

19. Observateurs français sur les confrčrs militaires autrichiens, în vol. *The Austrian Military Border*, Iași, 1994, p. 9-2**0**

20. Contribuții la istoria mentalității revoluționare. Noțiunea de revoluție la românii din Transilvania (septembrie 1818 august 1849), în vol. *David Prodan. Puterea modelului*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1994, p. 190-202

21. Populationismul în politica reformistă a Habsburgilor în Banat în secolul al XVIII-lea, în vol. *Sabin Manuilă. Istorie și demografie. Studii privind societatea românească între secolele XVI-XX*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1995, p. 80-90

22. Der konterrevolutionäre und antinapoleonische Diskurs in einem ortodoxen Donaubisturn 1789-1815, în vol. *Kulturraum Mittlere und untere Donau: traditionen und perspektiven des zusammenlebers*. Muzeul de istorie al județului Caraș-Severin, Institut für donanschwäbische Geschichte und Landeskunde Tübingen, Universitatea "Babeș-Bolyai", Reșița, 1995, p. 345-354

23. Contribuții la formarea elitelor românești. Studenți din România și Transilvania la Institutul Superior de Comerț din Anvers (1858-1914), în vol. *Itinerarii istoriografice. Profesorului Leonard Boian la împlinirea vârstei de 65 de ani*, Institutul de Istorie "A. D. Xenopol", Iași, 1996, p. 471-488

24. Alteritate în relațiile interconfesionale din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (romano-catolic greco-catolic), în vol. *Identitate și alteritate, Studii de imagologie*, Edit. Banatica, Reșița, 1996, p. 96-110

25. Ideea de națiune la români în secolul al XIX-lea, în vol. *Etnie, națiune, confesiune*, Universitatea din Oradea, Oradea, 1996, p. 67-74

26. Social democrați români în exil, în vol. *Fenomenul muncitoresc și social democrat din România (secolul XVIII-XIX),* Reșița, 1997, p. 7-16

27. Identitate și alteritate în Biserica Ortodoxă din Imperiul Habsburgic. Separația ierarhică a Biseririi Române de Biserica Sârbă, în vol. *Identitate și alteritate. Studii de imagologie, II*, Presa Universitară Clujeană, 1998, p. 135-146

28. The Hierarchical Separation between the Romanian and Serbian Orthodox Churches 1864-1871, în vol. *Church and Society in Central and Eastern Europe,* European Studies Foundation Publishing House, Cluj-Napoca, 1998, p. 207-218

29. Ideea de națiune la românii din Transilvania. De la liberalism la principiul de naționalitate (deceniul șapte al secolului al XIX-lea), în vol. *Național și social în istoria românilor. Profesorului Gheorghe Platon la a 70-a aniversare*, Editura Universității "Al. I. Cuza" din Iași, 1998, p. 135-148

30. Ideea de națiune și principiul naționalităților la A. C. Popovici, în vol. *Studii istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșan*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1998, p. 299-314.

31. Silviu Dragomir, *Banatul românesc. Schiță etnică.* Studiu introductiv de Nicolae Bocșan, Timișoara, 1999, p. 7 - 15.

32. Sinodul de la Chișineu Criș, în vol. *Revoluția de la 1848-1849 în Europa Centrală,* Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 359-372

33. La solidarieta nazionale e la separazione ecclesiastica nella Transilvania della seconda meta dell´Ottocento, în vol. *Etnia e confessione in Transilvania (secoli XVI-XX). Acta. A cura di Francesco Guida,* Roma, Lithos editrice, 2000, p. 61-73

34. L´idée de nation chez les Roumains du Banat et de la Transylvanie au XIX-e siččle, în vol. *Idée politique et mentalités entre l´Orient et l´Occident. Pologne et Pays Roumains au Moyen Age et ŕ l´époque moderne,* Warszawa, Instytut Historii PAN, 2000, p. 117-125

35. Prelați români la Conciliul Ecumenic Vatican I, în vol. *Istoria ca experiență intelectuală,* Oradea, Edit. Universității din Oradea, 2001, p. 249-268 (în colab. Cu Ioan Cârja)

36. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947), istoric al Bisericii Ortodoxe Române, în vol. logos *Arhiepiscopului Bartolomeu al Clujului la împlinirea vârstei de 80 ani,* Cluj-Napoca, Edit. Renașterea, 2001, p. 300-306

37. Mișcarea pentru restaurarea Mitropoliei Ortodoxe Române din Transilvania 1849-1855, în vol. *Grai maramureșean și mărturie ortodoxă. Prea Sfințitului Episcop Iustinian Chira al Maramureșului*

și Sătmarului la împlinirea vârstei de 80 de ani, Baia Mare, Edit. Episcopiei Ortodoxe Baia Mare, 2001, p. 181-195

38. Episcopatul greco-catolic roman și prerogativelePpapei la Conciliul Ecumenic Vatican I, în vol. *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei,* Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001, p. 251-286

39. Petru Maior și Moise Nicoară, în vol. *Slujitor al bisericii și al neamului. Părintele prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, membru correspondent al Academiei Române la împlinirea vârstei de 70 ani,* Cluj-Napoca, Edit. *Renașterea***,** 2002, p. 454-465

40. Bisericile catolice de rit oriental și Biserica Română Unită la Conciliul Ecumenic Vatican I. Repere ale identității spirituale și ecleziastice, în vol. *Identitate și alteritate. Studii de istorie politică și culturală,* vol. 3, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002, p. 85-103 (în colab cu Ioan Cârjă)

41. Participarea episcopatului roman unit și a episcopatului maghiar la conciliul ecumenic Vatican I (1869-1870), în vol. *Studii de istorie modernă a Transilvaniei. Tanulmányok Erdély ujkori törtenelmeröl. Omagiu profesorului Magyari Andras. Emlékkönyv,* Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002, p. 69-79 (în colab. Cu I. Cârjă)

42. Hotel Lambert et les Roumains, în vol. *Idées politiques et mentalités en Pologne et en Roumanie entre l´Orient et l´Occident (XVIIIe XXe siccles). Sous la redaction de l´acad. Gheorghe Platon et Veniamin Ciobanu,* Cluj-Napoca, Presses Universitaires de Cluj, 2002, p. 61-86

43. Corespondența lui Andrei Șaguna cu arhiereii din Moldova și Țara Românească în vol: *In memoriam. Mitropolitul Andrei Șaguna 1873-2003, Cluj-Napoca,Ed. Renașterea, p. 71-96.*

44. Il costituzionalismo romeno e i suoi modelli europei, în vol. România-Italia-Europa. Storia, politica, economia e relazioni internazionali. A cura di Francesco Randazzo, Roma, Edizioni Periferia, 2003, p. 107-120 (în colab. cu G. Cosma, I. Bolovan).

Studii în reviste de specialitate:

1. Un istoric uitat: Damaschin Bojincă, în "Banatica", 1, 1971, p. 289-299

2. Aspecte ale luptei culturale și politice a românilor bănățeni în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în "Banatica", 2, 1973, p. 345-362 (în colab. cu Gyemant Ladislau)

3. Polemica lui Damaschin Bojincă și Eftimie Murgu cu Sava Thököly, în "Banatica", 2, 1973, p. 363-382

4. Carte și cititori la începutul secolului al XIX-lea, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia", 21, 1976, p. 24-38

5. Confiscarea "Fabulelor" lui Țichindeal, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca", 1976, p. 127-147

*6. Bibliographies des Lumičres Roumains***,** în "Cahiers Roumains d´Études Litteraires", 1977, nr. 2, p. 87-103

*7. Contribuții la bibliografia literaturii române din Banat în epoca Luminilor***,** în "Banatica", 4, 1977, p. 383-394

8. Începuturile mișcării naționale românești în Banat. Activitatea lui Paul Iorgovici, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca", 1978, p. 173-188

9. Planul lui Grigore Mihali pentru editarea calendarului "băiesc", în "Apulum", 1978, p. 341-354

10. Cursul de drept al lui Damaschin Bojincă (1834), în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia", 2, 1978, p. 23-31

11. Iluminismul românesc și idealul luminării, în "Studii de limbă, literatură și folclor", 1978, p. 145-173

12. Manuscrise românești din Banat din secolul al XVIII-lea, în "Studii de limbă, literatură și folclor", 1978, p. 421-431

13. Bibliographie des Lumičres Roumains (Nouvelles contributions), în "Cahiers Roumains d´Études Litteraires", 1979, nr. 2, p. 201-228

14. Contribuții la concepția politică a lui Vincențiu Babeș, în "Tibiscus", 8, 1979, p.106-120

15. Conceptul de societate în literatura iluministă românească din Banat, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca", 1980, p. 209-221

16. Contribuția Preparandiei din Arad la mișcarea națională din părțile vestice 1815-1817, în "Studii și comunicări, Satu Mare", 4, 1980, p. 181-196

17. Independența României și poziția presei belgiene, în "Potaissa", 2, 1980, p. 106-120

18. Istorie și istorism în cultura românească din Banat în secolul al XVIII-lea, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia", 1981, nr.2, p. 27-47

19. Transilvania și unirea din 1859. Implicații culturale, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca", 27, 1985-1986, p. 485-504

20. Revoluție și revoluționar la românii din Transilvania în 1848 (martie-august), în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia", 1990, nr. 2, p. 26-53

21. Evoluția ideii de națiune la românii din Transilvania și Banat 1840-1860, în "Revue de Transylvanie", 1991, nr. 1, p. 38-63

22. Modelul ilir în mișcarea națională din Transilvania în epoca Supplexului, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia", 1991, nr. 1-2, p. 35-43

23. Ilirski model u rumunskom nationalnom pocretu u Transilvanji u epohi Supleksa 1790-1792, în "Knizevni zivot", XXXV, 1991, nr. 3(87), p. 72-80

*24. L´évolution de l´idée de nation chez les Roumains de Transylvanie et du Banat***, în** "Revue de Transylvanie", 1992, nr. 1, p. 60-77

25. Liberalism și individualitate națională în filosofia politică românească din Banat în secolul al XIX-

lea, în "Altarul Banatului", III (XIII), 1992, nr. 4-6, p. 61-66

26. Ideile politice ale actelor fundamentale ale unirii Transilvaniei cu România, în "Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia", 1992, nr. 1-2, p. 141-158

27. Translations and Translators of American Press in the Transylvanian Romanian Press 1839-1919, în "Transylvanian Review", II, 1993, nr. 1, p. 34-48

28. Political Ideas in Fundamental Acts of Transylvanian´s Union with Romania, în "Transylvanian Review", II, 1993, nr. 3, p. 5-23

29. Imaginea Europei în cultura iluministă a românilor bănăţeni, în "Banatica", 1993, p. 183-188.

30. Gh. I. Brătianu istoric al relaţiilor internaţionale ale României moderne, în "Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia", 1993, nr. 1-2, p. 59-67

31. The Habsburgs and the Orthodoxy in the Austrian Empire in the XVIII-th Century, în "Transylvanian Review", 2, nr. 2, 1993, p. 16-21

32. L´idée de nation chez les Roumains au XIX-e siècle, în "Colloquia", nr. 2, 1994, p. 159-166

33. The Revolution in March-August 1848. The use of the Term, în "Colloquia", I, 1994, nr. 1, p. 157-171

34. Învăţământul istoric la Universitatea din Cluj (1919-1945), în "Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia", 1994, nr. 1-2, p. 3-11

35. Legalism şi revoluţie în evenimentele din 1848-1849 la românii din Transilvania, în "Revista istorică", V, 1994, nr. 5-6, p. 433-451

36. Historique de l´Université de Cluj, în "Transylvanian Review", IV, 1995, nr. 1, p. 3-16

37. Ideea de naţiune la românii din Austro-Ungaria 1880-1906, în "Banatica", 1995, p. 97-114

38. Ideea de naţiune la I.G. Sbiera, în "Destin românesc. Revistă de istorie şi cultură", 1995, nr. 3, p. 19-26

39. The Romanians from Austro-Hungary and the Idea of Nation (1880-1906), în "Colloquia", II, nr. 1-2, 1995, p. 98-12

40. Echo revolucji rumunskiej z lat 1848-1849 w prasie emigracji polskiej, în "Proglas" (Krakow), 3, 1996, p. 16-18

41. Alterités dans les relations interconfessionelles de la Transylvanie, în "Transylvanian Review", V, 1996, nr. 3, p. 84-96

42. Istoriografia bănăţeană între multiculturalism şi identitate naţională, în "Banatica", 1996, p. 265-283

43. Imaginea Bisericii Romano-Catolice la românii greco-catolici (Congresul autonomiei Bisericii Catolice în Ungaria), în "Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia", 1996, nr. 1-2, p. 44-68

44. Separaţia ierarhică a Bisericii Ortodoxe Române de Biserica Ortodoxă Sârbă 1864-1868, în "Revista istorică", VII, 1996, nr. 3-4, p. 135-174

45. Silviu Dragomir, în "Transylvanian Review", 5, nr. 4, 1996, p. 46-51

46. Contribution ŕ la formation des élites economiques roumaines. Étudiants de Roumanie et de Transylvanie ŕ l´Institut Supérieur de Commerce d´Anvers (1868-1914), în Colloquia, 3-4, 1996-1997, nr. 1-2, p. 167-183

*47. L´idée de nation et le principe des nationalités chez A. C. Popovici***,** în "Transylvanian Review", 6, nr. 4, 1997, p. 62-74 (în colab.)

48. The Image of the Catholic Church with the Greek Catholic Romanian (The Congress for the Autonomy of the Hungarian Catholic Church), în "Transylvanian Review", VI, 1997, nr. 2, p. 155-174

49. Legalisme et révolution pendant les evenements de 1848-1849 chez les Roumains de Transylvanie, în "Transylvanian Review", VII, nr. 2, 1998, p. 3-24

50. Die Regionalgeschichte in den Jahren 1990-1995 am Beispiel des Banats und Siebenbürgens, în "Materialen" 10. Institut für donanschwäbische Geschichte und Landeskunde Tübingen, 1998, p. 19-38 (în colab. cu S. Mândruţ)

51. Ierarhysko otceplenye Rumunske pravoslavne crkve od Srpske pravoslavno crkve (1864-1868), Balcanica (Beograd), XXIX, 1998, p. 95-116

52. Die Banater Geschichtsschreibung zwischen mutikulturellem Auspruch und nationalen Identitätsverständnis, în vol. "Kulturdialog und akzeptierte Vielfalt? Rumänen und rumänische Sprach gebiete nach 1918. Heransgegeben Horst Förster und Horst Fassel, Stuttgart, 1999, p. 81-100

53. Istoria regională între anii 1790 - 1995. Carul Transilvaniei şi al Banatului, în "Transilvanica" (Sibiu),1999, p. 7 - 41 (în colab. cu S. Mândruţ)

54. L'union des Principantés et la nouvelle direction culturelle en Transylvanie, în "Transylvanian Review", vol. VIII, nr. 1, Spring, 1999, p. 3 - 22 (în colab. cu L. Gui)

55. Solidaritate naţională şi separaţie bisericească în Banat şi Transilvania în secolul al XIX-lea, în Anuar III 1994-1996, Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universităţii Babeş-Bolyai Cluj-Napoca, 1999, p.135-156

56. Imaginea Conciliului ecumenic Vatican I în presa românească din Transilvania (1869-1870), în *Anuarul Institutului de cercetări socio-umane Târgu-Mureş,* 2001, p.290-324 (în colab. Cu I. Cârjă)

57. Les Lumičres et la nation, în *Transylvanian Review*, 2002, nr. 1, p. 83-97

58. Image de la France et des Français au Banat, în "Transylvanian Review", vol. XII, nr. 1, 2003, p. 3-17 (în colab. cu Liana Gui)

CUPRINS

SOMMAIRE INHALT CONTENTS

Vasile Râmneanțu, *Omagiu Profesorului Nicolae Bocșan la împlinirea vârstei de 60 de ani* .....

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

FLORIN DRAȘOVEAN, The neolithic tells from Parța and Uivar (South-west Romania). Similarities and diferences of the organization of the social space 19

GEORGETA EL SUSI, Raport preliminar asupra resturilor faunistice de la Deta-Dudărie. Campania 2005
Preliminary report of the faunal remains from Deta-Dudărie. The 2005 campaign..... 33

DOINA BENEA, Cu privire la administrarea salinelor din Dacia Romană
Über die Verwaltung der Salzgruben aus römischen Dakien.....41

RAOUL M. ȘEPTILICI, Două interesante monete descoperite în Banat
Deux interessantes pièces de monnaie découvertent dans le Banat.....47

LIANA OȚA, Sarmații din Muntenia și Imperiul Roman
Die Sarmaten aus Muntenien und Römischen Reich.....51

ANA VOLOȘCIUC, Scrierea cursivă în Dacia romană
Italic writing in Roman Dacia.....57

ALEXANDRU FLUTUR, Un *gladius* din castrul Bersobis
A gladius *from the Fortress at Bersobis*.....69

ALEXANDRU FLUTUR, LIANA FLUTUR, O pensetă chirurgicală și un bronz din castrul Bersobis
A Surgical Pincette and a Bronze from the Fortress at Bersobis.....75

CĂLIN TIMOC, Barăcile soldaților romani de la Tibiscum
Über die Soldatenbaracken der römischen Garnison von Tibiscum.....85

ALEXANDRU SONOC, Observații referitoare la unele podoabe descoperite în necropolele populației daco-romane și în cele ale dacilor liberi
Betrachtungen bezüglich einiger in den Gräberfelder der dakisch-römischen Bevölkerung und in denjenigen der freien Daker entdeckten Schmuckstücke.....97

MARIA HADJIJI VASINCA, Câteva considerații cu privire la cultul Cavalerilor Danubieni. Clasificări
Quelques considerations à propos du Culte des Cavaliers Danubiens. Clasifications.....131

ISTORIE MEDIE

ADRIAN MĂGINA, Între Luther și Mahomed. Catolicii din Timișoara în a doua jumătate a secolului al XVI-lea
Between Luther and Mahomed. The Catholics from Timișoara în the second half of the XVI th century.....135

FLORIN MĂRGINEAN, Cahle medievale târzii din colecția Muzeului din Arad
Late Medieval stove tiles in Arad Museum collections.....143

IBOLYA ȘIPOȘ, Contribuții la istoricul nobilimii lugojene,
Contributions á l'histoire de la noblesse de la ville de Lugoj.....155

LIGIA BOLDEA, Considerații asupra familiei unui viceban al Severinului: Mărganii
Considerations sur la famille d'un viceban de Severin: Mărganii.....*167*

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

MARLEN NEGRESCU, Desființarea instituției comunionului pe teritoriul fostei granițe militare bănățene
Die Auflösung der Komunuion Institution auf der Grenzgebiet des XIII-ten Regimentes.....177

ALICE REININGER, Wolfgang von Kempelen und die Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia und Joseph II. im Banat (1. Teil)
Wolfgang von Kempelen and the impopulation policy under Maria Theresia and Joseph II. in the Banat region (part I).....187

LAVA BRATU, Evoluția vieții muzicale timișorene în perioada antebelică
Evolution of pre-war musical life in Timișoara.....*215*

IONUȚ RAUL RUS, Camera de Comerț și Industrie Timișoara (1850-1938)
Chamber of Commerce and Industry from Timișoara (1850-1938).....231

VASILE DUDAȘ, Aspecte privind situația Banatului în anii primei mari conflagrații mondiale
Auszüge aus der geschichte des Banats in den jahren des ersten weltkrigs.....239

DUMITRU TOMONI, Regionalismul cultural în Banatul interbelic. Înființarea și organizarea regionalei "Astra Bănățeană" (1937)
La Régionale „Astra Bănățeană" – une forme de Manifestation du Régionalisme culturel de l'entre-deux-guerres.....259

EUSEBIU NARAI, Aspecte din activitatea Partidului Național Țărănesc în județul Severin (1944- 1947)
Aspects of the PNȚ's Activity in the County of Severin (1944-1947).....273

VASILE RĂMNEANȚU, Câteva considerații privind situația politică și economică din județul Timiș-Torontal în anul 1948
Einige Wertschätzungen im Bezug mit der politische und wirtschaftliche Situation im Kreis Timiș-Torontal im Jahr 1948.....279

SÎNZIANA PREDA, Biografii exemplare în comunități de cehi din zona Banatului în secolele XIX-XX..
Exemplary biographies in Czech communities from the Banat region in XIX-XX century.....285

GABRIEL SALA, Percepția și desfășurarea judecății țigănești la neamul romilor gabori .
The Traditional Gabor Gypsy Court.....295

ISTORIA CULTURII, ISTORIOGRAFIE, MUZEOLOGIE, CATALOAGE, VARIA

LUCIAN POPESCU, Istoriografia *Annales* în dezvoltarea gândirii contemporane
The Annales historiography in the development of contemporary thinking.....*307*

HEDY KISS, Steagul „Reuniunii de Cântări" (1882) și steagul „Asociației Iubitorilor de Muzică" (1871-1891), două mărturii deosebite ale vieții muzicale din Timișoara.
The standard of the „Reunion of Songs" (1882) and the standard of the „Association of Music Lovers" (1871-1891), two special testimonies about the musical life in Timișoara.....321

RADU ARDELEAN, Rețetarul culinar al lui Petru Lupulov din 1857
Le Livre de cuisine de Petru (Pierre) Lupulov (Timișoara 1857).....337

RĂZVAN GĂVAN, Ridicarea in situ, restaurarea și conservarea unui cuptor de olar din sec. al III-lea- al IV-lea d. Chr.
The Recovery, Preservation and Restoration of a 3rd – 4th Centuries AD Pottery Kiln.....349

MARIA MÎȚU, Restaurarea și conservarea tezaurului monetar descoperit la Timișoara- str. 9 Mai în anul 2006
Restauration and Conservation of the Monetary Hoard discovered at Timișoara, St. Gheorghe Square, in 2006.....355

RECENZII

RAOUL ȘEPTILICI, *Iliese Marcel, INSIGNELE AVIAȚIEI MILITARE ROMÂNE. Romanian Air force Badges, Ed. Mirton, Timișoara, 2007*.....361

DAN SEBASTIAN CRIȘAN, *Gérard Chouquer și François Favory, DICȚIONAR DE TERMENI ȘI EXPRESII GROMATICE, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2006.....367*

NORME DE PUBLICARE LA REVISTA ANALELE BANATULUI.....371

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE.....375

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

THE NEOLITHIC TELLS FROM PARȚA AND UIVAR. SIMILARITIES AND DIFERENCES OF THE ORGANIZATION OF THE SOCIAL SPACE

*Florin Drașovean**

Keywords: *Neolithic, Banat, Parța and Uivar tells, organization of social space.*

Tells are anthropogenic creations whose genesis, development and features are determined by certain pedo-climatic and relief conditions, by certain relations of production and social relations, by the character of the architecture and the type of the construction materials[1]. They are the material expression of an orderly use of a well-defined geographic space. From a morphological point of view the tells are the result of a cumulative process in which habitation traces accumulate vertically in a relatively consistent and regular way, within a well defined area.

In the Carpathian area tells appear starting from the Middle Neolithic and have their broadest distribution during the late Neolithic when many of the large settlements take on the features of a tell. In the Romanian Banat Neolithic tell typ habitations have been identified at Parța I and II[2], Bucovăț[3], Chișoda Veche[4], Sânandrei[5], Foeni[6], Uivar[7] and Liubcova[8] (Fig. 1). Chronologically they have been traced back to the latter half of the 6th calibrated millenium and to the former half of the fifth millenium BC.

1. Geographic Setting.

The two most important Banat tells, Parța and Uivar, are the focus of this paper. These lie in the Banat, in the low southern plain of Timiș, on the banks of the present-day Timiș and Bega rivers, at an elevation of 85 m (the Parța tell) and 78 m (the Uivar tell). In this region, the plain had been cut by former meanders of the two rivers which the regularisation works carried out in the 18th century, had given rise to bogs and marshes that covered a great deal of the interfluve between the Timiș and Bega rivers.

The Parța tell, located about 18 km SW of Uivar one, was situated on the banks of one of the a major branch of the Timiș river and, as it is shown by the 19th century maps drawn before the complete regularisation of the river (Fig. 2). Prior to chanalisation, the site was surrounded by a series of meanders channels to the west and south, and by marshy land to the east. Site excavation and the tests carried out on the sediments of the Timis river cliffs have revealed that the settlement originated on a higher river bank of one of the temporary meanders lying south of the habitation. This river meander continued to be active and was sufficiently deep throughout the developement of the tell so that the excavation out of a ditch in the area was not necessary[9]. Moreover the anthropogenic strata of the settlement lens out in the area of the former Timiș channel. From the sedimentological point of view, the first level of habitation lies over a brown clay layer which, in its turn, covers a thick layer of yellowish sandy sediments.

The Uivar tell, as is documented by sedimentological studies, was also founded on the bank of a former meander channel, this time of the Bega river (Fig. 3). The river lay south of the tell and was bounded by a low terrace which shielded the first inhabitants from the periodical flooding. The anthropogenic deposits lie over, as in the case of the Parța tell, a brown fossil alluvial soil and a thick alluvial sandy layer rich in mica, which stems from the periodical flooding of the Bega river[10].

From the pedological viewpoint, both tells lie in areas where the common soil types are vertisol, chernozem and degraded chernozem[11] As a

* Muzeul Banatului, P-ța Huniade nr. 1, 300002 Timişoara, e-mail: fdrasovean2000@yahoo.com

1. Sherratt 1983; Chapman 1994; 1997; Halstead 1999; Kotsakis 1999; Bailey *et alii* 2002; Gogâltan 2003.
2. Lazarovici 1972; 1979, 204-205; Draşovean 1994, 412; 1996, 32-33. Lazarovici *et alii* 2001; Lazarovici G.-Lazarovici M. 2003.
3. Lazarovici 1979, 143, 188; 1991a; M. Lazarovici, G. Lazarovici 2006, 375-387.
4. Radu 1979; Draşovean 1991; 1994, 409-410; 1996, 30, 39.
5. Draşovean 1994, 413; 1996, 33
6. Draşovean 1994a, 141-149; 1997, 55-63; 1999, 6-11.
7. Schier-Draşovean 2004.
8. Comşa 1969; Luca 1997.
9. Lazarovici *et alii* 2001, 197.
10. Kadereit *et alii* 2006, 20 și fig. 9, 28.
11. Tărău-Luca 2002, 213.

consequence the relatively close location within the same geographic area, typified by identical relief and pedo-climatic conditions, mark off a single natural and environmental background within which the Parța and Uivar communities developed. As such, the differences between the sites must be due to other factors and cannot have been caused by their environement.

2. The Genesis and Development of the Parța and Uivar Tells.

2.1. The Tell of Parța.

The Parța dwellings are first observed in level 7a (Fig. 4) which, from an architectural viewpoint, is typified by hollow pits, which have been taken for hovels and surface dwellings. The houses from this level are small and are usually grouped in pairs. This lay-out presumably was determined by the organisation of the family and by certain property relations. At the core of the settlement, an isolated house has been uncovered which, due to its central position and due to the fact that it was built above the sanctuaries 1 and 2, has been taken for a possible building for worship[12]. In this first stage, the Parța settlement was not fortified[13].

Starting with the level 7b, we can speak of a settlement planning in which the dwellings have been grouped around two structures of similar sizes, erected in the middle of the settlement (Fig. 5). Around the two structures, the houses lie at a certain distance forming a small square. With only two exceptions, houses P17a and P43a, all the houses are aligned along the east-west axis[14], the orientation is dictated, we believe, by the strong gusts of the summer storms blown from the west.

The research carried out has shown that the two structures in the small square played a special role for the community life of Parța.

One of the structures, 12,6 long and 7 m wide, is a sanctuary (Fig. 6) inside of which altars for offerings, monumental statues and columns once stood. On the northern wall there was an altar-table A which was oriented towards the south. On a clay socket stood an idol bust. In the western part, guarded by two posts, lay altar –table B. Inside the altar, several flint blades which were used for sacrifices were discovered. In the eastern part lay altar C, and at the centre of the sanctuary there stood a clay column.

To the south of sanctuary 1 lay a structure of similar size that might have futfilled a social function and namely that of "*the house of the tribe*"[15]. A fortification system also was built into this level of habitation (7b) and was made up of four parallel ditches, lined inwards by four palisades that protected the settlement from the west, north and east sides[16].

In the north, the ditches are so close to one another that[17] they might suggest their buildings in different stages of the development of the fortification system. To the south, as noted earlier, the settlement was protected naturally by a channel of the Timiș. As a result there was not need for a ditch, only a stouter stockade that bounded the river bank[18]. To the north, between stockades 3 and 4, deep pits associated with some wooden constructions, possibly of surveillance towers were uncovered[19]. Inside the fortification system, along a stretch of land of about 15-20 m from these, no houses were built[20]. The defence system was constantly maintained as along ditch 3 traces of unsilting and maintenance works have been found which have led up to the alteration of the slope. The fortification system continued in use by the time of phase 6b and was subsequently abandoned due to the events determined by the arrival of the phase C Vinča culture bearers[21].

On the next level, 7c, new houses were built next to existing ones which continued the architectural organisation of the previous level[22] and betoken a well-defined settlement plan, which continued on for several generations (Fig. 7). The architecture of this level, and of level 6, is characterised by massivesness and, we might say, by the professional touch with which the constructions were erected.

For their construction, massive logs have used for the load-bearing structures (with diametres exceeding 30 cm) and the walls have a wattle structure on which a clay was layered. The massive posts for some structures had a technical rationale, as these were needed to bear the additional weight of a second story. As a rule the houses were grouped four by four[23], which betokens a specific

12. Lazarovici G.-Lazarovici M. 2003, 385; M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 219 sqq.
13. Lazarovici *et alii* 2001, 100; Lazarovici G.-Lazarovici M. 2003, 385;
14. Lazarovici *et alii* 2001, 105; M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 228-229.
15. Lazarovici *et alii* 2001, 243; Lazarovici G.-Lazarovici M. 2003, 459, fig. 53; M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 228
16. Lazarovici *et alii* 2001, 197-202; M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 228.
17. Lazarovici *et alii* 2001, 197, fig. 161.
18. Idem, 197; M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 366-367.
19. Lazarovici *et alii* 2001, 245; 202-203; M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 366 .
20. Lazarovici G.-Lazarovici M. 2003, 197; M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 366.
21. Lazarovici *et alii* 2001, 201; M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 369-370.
22. M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 232 sqq.
23. Idem, 232.

social organisation structure. At the centre of the settlement the two community buildings continue in use: the sanctuary and the house of the tribe, which lie on the small central square. Around this square, the houses have been erected on the same location as the ones on level 7a. They are oriented along an east-west axis, and are built very close together, sometimes they even share a common wall. Between the houses there are very narrow spaces which form alleys which run east to the west and which intersects others, thus making up a „network structure". The obvious cramming of the living space is the result of demographic growth, and the existence of the fortification system which did not allow a horizontal spread of the settlement. Two-storied constructions are first seen on this level, of which the most eloquent examples are houses P136B and P40-43 (Fig. 8). Sanctuary 2 was built on the same location as sanctuary 1 and is the most significant example of a building for worship from the entire area of the South-East European Neolithic[24]. This worship building functioned until phase IIC of the Banat Culture when level 6 of the settlement was completely and systematically destroyed under circumstances which might be linked to the arrival in the area of phase C Vinca culture bearers. After the destruction of the settlement the newcomers did not setttle down in this place, but a few hundred yards to the west, on the opposite river bank, where they established a new settlement, Tell 2[25]. Despite the violent aspects, shortly after the event, the newcomers established relationships with the natives as this is shown by the IIC Banat Culture imports unearthed in the deep levels of Tell 2[26] and the Vinča C materials from level 5 of the settlement of Tell 1[27].

After the destruction of habitation level 6, the architecture becomes more rural. The houses decrease in size although the general orientation of the houses is maintained (Fig. 9). Now the fortification system is abandoned and the habitation expands westwards beyond the ditches. This level represents the end of the tell type dwelling from Parța 1 and is covered by level 4, which belongs to the Eneolithic Tiszapolgar culture[28], after a hiatus during the Vinča C culture and the Cultural Group of Foeni. From a chronological point of view, the radiocarbon data show that the Parța tell develops over three centuries, between 5300 and 4950 calibrated BC[29].

2.2. The Tell of Uivar.

We do not have precise data about the beginning of the tell of Uivar as the research has not yet reached the deep habitation levels. At the same time, our conclusions are limited by the relatively small surface of the excavation compared to the large area of the neolithic habitation. Due to these limitations, data related to the beginnings of habitation, the horizontal strata, the linking of the fortification system to certain levels from the development sequence of the tell, the settlement lay-out and the architectural development of the constructions, will remain a goal for future research.

The study of the archeomagnetic plan (Fig. 10), whose precise outline has been generally confirmed by the excavation, permits a very accurate model of the settlement organisation to be constructed. It can clearly be seen that the settlement was protected by a fortification system made up of several concentric ditches that enclosed a central area[30], which I term the "akropolis".

The fortification system of Uivar is one of the most elaborate and complex ones from this part of Europe. Though built in several stages, it is the result of a unitary defence conception being made up of a double ditch ring that protected the central area and additional concentrical ditches outwardly laid out beyond the central ring. The excavated materials in the ditch and the intersection of some ditches with other site features allow the development stages of the defence system of Uivar to be determined. Thus in S IV, which was destined to study the entrance gate to the inner precincts, the excavation revealed that in a previous phase there was only one ditch that protected the akropolis. From a chronological point of view, as represented by radiocarbon dates, this ditch is traceable to the watershed of the 6th and 5th millenia calibrated BC, which matches to the oldest radiocarbon date obtained from a double ditch fortification and which was buttressed by a wooden stockade lining the inside of the outer ditch (Fig. 11). This one, according to the radiocarbon data, was functional for 200 years, into the phase of Vinča C2. Unfortunately, the relatively limited excavation area, compared with the vastness of the tell, does not allow us to connect the three development stages of the system from the south-western part of the settlement to the other ditches

24. Lazarovici 1988; Lazarovici *et alii* 1991; Lazarovici G.-Lazarovici M. 2003; M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 241-250.
25. Lazarovici *et alii* 2001, 201; M. Lazarovici - G. Lazarovici, 2006, 370.
26. Unpublished materials deposited in the Banat Museum from Timișoara.
27. Drașovean 1996, 32, pl. CIII; M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006, 370.
28. Lazarovici *et alii* 2001, 181sqq.
29. Mantu 2000, 79 and Table I; Lazarovici *et alii* 2005.
30. Schier-Drașovean 2004, 150-154.

of the system. Despite this limitation, and with the necessary measure of caution, the excavated materials in their fill, suggest that the ditches making up the last phase of the Vinča fortification system, were concommitantly excavated following a well-though-out plan. Thus, at about 120 m out from the tell centre, there was a ring ditch which, as was shown by a test in the south-eastern part of the tell, was not very deep nor very wide. It was lined inside by a stockade or by sturdy wooden watch-towers, which detail has been remarked in S VI, too which was destined to study this ditch along its north-west side. At about 10 m inside, the moat was doubled by another one that had a crowning length of 3,3 m and a depth of 3, 5 m and did not have a stockade. The same defence strategy may be found on the inner defence ring. Here, too, behind a ditch that, due to its relatively modest size and depth, might have given potential raiders the impression of vulnerability, there was an impressive ditch behind the stockade that could stem any invasion.

Archeomagnetic study has revealed the presence of several branches deriving from the main ditches (Fig. 12) and that represent different construction stages[31]. Unfortunately, at this point, it is hard to determine to which development stages these belong. It seems very likely that several branches that belong to the Vinča system, were excavated in the third phase of the defence system development.

As was previously noted, the fortification system operated for almost 200 years. From field observations of defence ditches in S IV, it has been observed that, after only three years, an almost 1 m thick layer of mud was washed off the slopes by rainwater and silted up the ditch due to natural weathering. This phenomenon must also have occured in the past and would have forced the Neolithic community to carry out regular maintenance and unsilting works. These unsilting works have been observed archeologically by the S IX excavation, where they have caused an alteration of the slope and gradient angle of the ditch.

The fortification ditches, in addition to protecting a certain area of the site, were also used to delimit several areas for specific functions within the social space. While the akropolis was meant for habitation-, social life-, and spiritual life-related purposes, the inner ring space and the outer ring space had different purposes.

The ring space, it might have been used as a safe haven and herd protection area from wild animals and from raids mounted by other communities, but it was meant for other lucrative activities. It was probably here that the potters' kilns lay, which, due to the fire peril that they posed, were not admitted into the crowded space of the akropolis. In other areas, the rarity of magnetic anomalies may suggest that a portion of the land was tilled. The use of this area changed when, due to the overcrowding of the akropolis space, houses were built in the southern part of it. It seems likely that this area was selected because the land here rose a bit in elevation and was less exposed to floods.

The chronological relationship between the settlement and fortification is also provided by the data obtained by the research in S IV. Here the post holes from some surface dwellings are cut by the two ditches of the third phase ring, and some storage pits were cut by the outer ditch that defended the akropolis. During a later stage, during the first two inner ring development phases, it was filled with successive ashes and charcoal layers on which, houses were build demonstrating the need for more habitation space.

Returning to the archeomagnetic plan of the tell, if we eliminate the small magnetic anomalies from the core area of the akropolis, it is apparent that most houses are laid out on two concentrical circles surrounding a possible square at the heart of the tell (Fig. 13). At the same time, most houses are perpendicular to the inner fortification ring that belongs to the final, third stage, of the defence system development.

All this information bears out the idea of a well-conceived settlement plan that was followed by the Neolithic inhabitants of Uivar. This plan underwent alterations over time due to the necessity of the enlarging the habitation area beyond the akropolis, under the standing conflict for space between the area outlined by the fortification and the continously expanding population. This conflict was resolved very efficiently and, using a modern term, with professionalism, via the already mentioned southward enlargement of the area allotted for dwelling.

This need for more room is also reflected by the enlargement and two-storied design of some houses. One of these is feature 373, whose development could be determined throughout its use life. Most significant is its final stage in which the structure was to have three rooms of which the one to the west was covered by the flooring of an upper story (fig. 14)[32]. This organisation into three rooms and two stories did not exist in the structure's first stage, and was added only in the last construction stage. Two-storey houses crop up

31. Gerling *et alii* 2005.

32. Schier-Drașovean 2004, 166 and Fig. 9. Gerling *et alii* 2005, 39. Fig. 34.

in the Carpathian area in the late Neolithic and are strongly corelated with the appearance of tells[33]. The causes are multiple, but, most often, it appears to be a response to the limited tell area in the face of significant population growth.

Among the most important archeomagnetic anomalies cases of the akropolis is one lying in the southern part of the akropolis. The research carried out here has revealed a structure which, though damaged by later eneolithic and medieval complexes, has provided enough clues to present a coherent picture on the spiritual life and worship-designed architecture.

Having its long axis running north-east to south-west, the structure has imposing dimensions (14 m X 6 m.) and was made up of ground floor and upper floor. Research has shown that the upper level flooring did not entirely cover the lower floor area, thus leaving the third part from the south uncovered. The ground floor was divided into three rooms (Fig. 15). To the south there was one room of X m which had a rectangular hearth with rounded corners and raised edges in its north-western part (Fig. 16). The hearth lay next to the dividing wall that separated this room from the central room. On the west and east corners of the room the remnants of two large pots were discovered. At the centre of the building lay the largest room of X m in which most of the recovered ceramic items in the sanctuary, including several whole earthen pots, have been found. In each of the four corners of the room a small fire hearth with slightly raised edges was found. One of these, from the south-eastern corner, bore a median out bulging rib which split into two parts. Towards the northern wall, lay an oval-shaped grinder. The last room of the building, the northern room, was divided into four compartments by means of low walls (Fig. 17), which did not rise above one metre. Inside the compartments, on the north-east and north-west corners of the building, stood two additional large-sized earthen pots. At the centre of the northmost room, on the floor, was a well-burnt Bovidae horn and the very poorly preserved fragments of a clay-shaped ox head (Fig. 18).

This building, through the presence of the four fireplaces in the central room, of the four large-sized earthen pots on the four corners, through the existence of the ox head in the north room, had a purpose beyond its profane use, thus taking on a ritual role, and namely that of a sanctuary.

3. Conclusions

Drawing on the observations summarized above, the following conclusions can be offered:

1. The Parța and Uivar tells span a 600 year development, between 5300 and 4700 calibrated BC[34], over the watershed between the 6th and 5th millenia and being contemporary for a period that can be estimated to be a few decades. From a historical point of view, the Parța tell belongs to the Middle Neolithic and experiences its florescent period at the end of this time span, in the second phase of the Banat culture which is contemporary to phase B2 of Vinca culture[35]. Its developement is violently ended by the new comers, the bearers of the Vinca culture, phase C, the same people that, through successive habitation waves, gave rise to the Parța II and Uivar tells.

2. Both tells have well-developed defence systems whose building called for the concentration of significant manpower which could not be mobilised without the involvement of an authority able to speed up and coordinate the community social energy. In both cases, the defence systems also betoken a remarkable civil engineering design that presupposes organisational commitment of the elites for such wide-scale public works. Similarly, one can find a long-range strategy for the use and maintenance of the system and a unitary outlook concerning the settlement-defence system relationship. For example, in the Parta tell, even when the settlement became overcrowded, the building of houses near the defence ditches was avoided as these might have been easily set on fire by a potential aggressor, and the fire might have easily propagated to all the site buildings. As such, we find the existence of the global safety concept of all the inhabitants, of common good which is more important and which prevails over the ideas of expediance and individual benefit. At Uivar this view is present, too and thus one did not allow the constructions outside the defence system. Despite this planning, when the akropolis became overcrowded, the construction of houses in the southern part of the tell, between the central ring and the outer ditches was accepted.

In connection with the possibility of simultaneous existance of building phases of defence systems and of the houses of the settlement, we can assert that, in the case of both tells, these can be indirectly proved. Thus the digging of defence ditches at Uivar led to the removal of more than 10,000 cubic m of soil of which more than half is yellow clay. In historic times, this surplus soil

33. Kalicz-Raczky 1984, 100-107; Idem 1987, 18-19; Idem 1987a, 113-114 and Fig. 7; Horváth 1987, 39.

34. Schier-Drașovean 2004, 201-203; Lazarovici *et alii* 2005.

35. Lazarovici 1991, 34; Lazarovici *et alii* 2005.

was used to built the stockade berm. The Uivar research carried out in the areas near the ditches has not found such deposits and nor has it found yellow clay strata that might derive from the ditches. Hence the obvious question: where did the inhabitants transport this enormous quantity of earth, enough to fill a 100 m sided cube? The situation is identical at Parța or Chișoda Veche and we believe that only one answer can be accepted: namely that, as they dug out the defence ditches, they were also intensely engaged building houses. If this hypothesis is true, we shall have to rethink our assumptions about the organisation and leadership of Neolithic society.

3. The structure of the living space is determined by the family organisation, by the property relations and evolves in close connection to the demographic development of the family and to the dwelling enlargement possibility. At Parța, the dwellings of the first level are made up of maximum two rooms, they do not have a second story and are grouped two by two, only to be grouped four by four at levels 7c-6. At these levels, where the possibility of enlargement was limited by the defence system, population growth triggered the construction of two-story buildings that offered the necessary living space to the more numerous family members. At Uivar, through the example of building 373, we find a similar development under the restrictive circumstances of the defence ditches, the house growing from two rooms, which it had at the moment of building, to three rooms and another floor level in its last functioning phase, alterations carried out in order to ensure living space for a greater number of family members.

4. The family space is much better outlined following the Parța research. Here, the final development phase of buildings P. 40-43, underlines the fact that the ground floor of these constructions saw the development of productive activities such as weaving, bean grinding and meal preparation, whereas the upper floor space, as it is shown by the presence of different pots and small-sized ovens, was meant for sleeping and socialising activities.

5. Both communities had specialized buildings for worship which, although they were not identical, share many features in common. The Parța sanctuary, through its monumental statues, ox heads, the ritual-related grinding and spinning, falls into the category of agrarian-pastoral worship, closely connected with nature's yearly cycles. At Uivar, with the exception of the ox head, which is present, all the other elements are not so clear at first sight. On closer inspection, we can find the presence of four large-sized earthen food vessels, each lying on the four corners of the building and the presence of four fireplaces on the four corners of the central room and of four compartments in the north-western room. This repetition of the number 4, I believe, is not a random event. It is connected to the four natural cycles and, in association with the symbol assigned to the ox head, these are the eloquent expression of the fertility and fecundity cult.

These are only some of the preliminary conclusions that might be drawn from the study of the Parța and Uivar settlements. We are sure however that the ongoing research at the two tells, combined with work carried out on similar sites from this geographical area, will enable us to complete a string of conclusions which, at the present moment have only a preliminary status and might seem to present only the fragilest ground for discussion.

REFERENCES

Bailey *et alii* 2002
D. Bailey, R. Andreescu, A. J. Howard, M. J. Macklin, S. Mills, Alluvial landscapes in the temperate Balkan Neolithic: transition to tells. *Antiquity* 76 (2002), 349-355.

Chapman 1994
J. Chapman, The origins of farming in south-east Europe. *Prehistoire Européenne* 6 (1994), 133-156.

Chapman 1997
J. Chapman, The origins of tells in Eastern Hungary. (P. Topping), *Neolithic Landscapes*, Oxford (1997), 139-164.

Comșa 1969
E. Comșa, Données concernant la civilisation de Vinča du sud-ouest de la Roumanie. *Dacia* N.S. XIII (1969), 11-44.

Drașovean 1991
F. Drașovean, Așezarea neolitică de la Chișoda Veche (jud. Timiș). (G. Lazarovici, F. Drașovean), *Cultura Vinča în România,* Timișoara (1991), 71-72.

Drașovean 1994
F. Drașovean, Die Stufe Vinča C im Banat. *Germania*, 72 (1994), 409-425.

Drașovean 1994a
F. Drașovean, The Petrești Culture in Banat. *AnB*, III (1994), 139-170.

Drașovean 1996
F. Drașovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*. BHAB I, Editura Mirton, Timișoara (1996).

Drașovean 1997
F. Drașovean , Die Petrești-Kultur im Banat. *PZ*, 72, 1 (1997), 54-80.

Drașovean 1999
F. Drașovean, Cultura Petrești în Banat. *Studii privind așezările preistorice în arealul Mureșului inferior*, Timișoara (1999).

Gerling *et alii* 2005
C. Gerling, M. Rehfeld, M. Woidich, Gräben, Gruben, Häuser-Siedlungswesen und Arhitektur der späten Vinča-Kultur im Banat. (W. Schier), *Maske, Menschen, Rituale. Alltag und Kult vor 7000 Jahren in der prähistorischen Siedlung von Uivar, Rumänien,* Würzburg (2005), 35-40.

Gogâltan 2003
F. Gogâltan, Die Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Ein Überblick. (E. Jerem, P. Raczky), *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nandor Kalicz zum 75. Geburtstag*, Budapest (2003), 223-262.

Halstead 1999
P. Halstead, Neighbours from Hell? The Household in Neolithic Greece. (P. Halstead), *Neolithic Society in Greece. Sheffield Studies in Aegean Archaeology*, 67-95.

Horváth 1987
F. Horváth, Hódmezövásárhely- Gorzsa. A settlement of the Tisza culture. (L. Tálas), *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok (1987), 31-46.

Link 2006 T. Link, *Das Ende der neolithische Tellsiedlingen. Ein kulturgeschichtliches Phänomenon des 5. Jahrtausemds v. Chr. im Karpatenbecken*, verlag Dr. Rudolf Habelt Gmbh, Bonn (2006).

Kadereit *et alii* 2006
A. Kadereit, B. Sponholz, M. Rösch, W. Schier, B. Kromer, G. Wagner, Chronology of Holocene environmental changes at the tell site of Uivar, Romania, and its significance for late Neolithic tell evolution in the temperate Balkans. *Z.Geomorph.* N.F., Suppl.-Vol. 142 (2006), 19-45.

Kalicz-Raczky 1984
N. Kalicz, P. Raczky, Preliminary Report on the 1977-1982 Excavations at the Neolithic and Bronze Age Tell Settlement of Beretyóújfalu-Herpály. Part I. Neolithic. *ActaAH*, 36 (1984), 85-136.

Kalicz-Raczky 1987
N. Kalicz, P. Raczky, The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent archaeological research. (L. Tálas), *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok (1987), 11-30.

Kalicz-Raczky 1987a
N. Kalicz, P. Raczky, Berettyóújfalu-Herpály. A settlement of the Herpálz culture. (L. Tálas), *The Late Neolithic of the Tisza Region*, Budapest-Szolnok (1987), 105-125.

Kotsakis 1999
K. Kotsakis, What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic. (P. Halstead), *Neolithic Society in Greece. Sheffield Studies in Aegean Archaeology*, 66-76.

Lazarovici 1972
G. Lazarovici, Așezarea neolitică de la Parța. *Tibiscus,* II (1972), 3-26.

Lazarovici 1979
G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*. BMN IV, Cluj-Napoca (1979).

Lazarovici 1991
G. Lazarovici, Cultura Banatului. (G. Lazarovici, F. Drașovean), *Cultura Vinča în România*, Timișoara (1991), 32-40.

Lazarovici 1991a
G. Lazarovici, Bucovăț, Cremeniș (jud. Timiș). (G. Lazarovici, F. Drașovean), *Cultura Vinča în România*, Timișoara (1991), 54-58.

Lazarovici *et alii* 1991
G. Lazarovici, F. Drașovean, L. Tulbure, *Sanctuarul neolitic de la Parța*, Reșița (1991).

Lazarovici 1989
G. Lazarovici, Das neolithische Heiligtum von Parța. S. Bökönіy (ed), *Neolithic of Southeasern Europe and its near eastern connections,* VAH, II, Budapest (1989), 149-174.

Lazarovici *et alii* 2001
G. Lazarovici, F. Drașovean, Z. Maxim, *Parța*, BHAB XIII, Timișoara (2001).

G. Lazarovici.- M. Lazarovici 2003
G. Lazarovici, M. Lazarovici, The Neo-Eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldavia. (D. Grammenos) *Recent research in the prehistory of* neolithischen *the Balkans*, Thessaloniki (2003), 369-486.

Lazarovici *et alii* 2005
G. Lazarovici, C-M. Lazarovici, E. Jilot, Z. Maxim, Absolute chronology of the Banat Culture. (V. Spinei, C-M. Lazarovici, D. Monah) *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata,* Iași (2005), 179-191.

M. Lazarovici - G. Lazarovici 2006
M. Lazarovici, G. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. I. Neoliticul*, Iași (2006).

Luca 1998
S. A. Luca, *Liubcova-Orniță. Monografie arheologică*, Ed. Macarie, Târgoviște, (1997).

Mantu 2000
C. M. Mantu, Relative and absolute chronology of the Romanian Neolithic. *AnB*, VII-VIII (1999-2000), 75-105.

Radu 1979
O. Radu, Plastica neolitică de la Chișoda Veche și câteva probleme ale neoliticului târziu din nordul Banatului. *Tibiscus*, V (1979), 67-76.

Schier-Drașovean 2004
W. Schier, F. Drașovean, Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien (1998-2002). *PZ*, 79 (2004), 145-230.

Sherratt 1983
A. Sherratt, The Neolithic period in Bulgaria in its European context. (A. Poulter), *Ancient Bulgaria: Papers presented to the International Symposium on the Ancient Historz and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981*, Nothingham (1983), 188-198.

Tărău-Luca 2002
D. Tărău, M. Luca, *Panoptic al comunelor bănățene din perspectivă pedologică*, Timișoara (2002).

HUNGARY
A R A D
Sanandrei
Bucovat
Chisoda Veche
T M I Ş
Uivar
Parta
Focni
ROMANIA
YUGOSLAVIA
S E R B I A
CARAŞ SEVERIN
Liubcova

Paraz

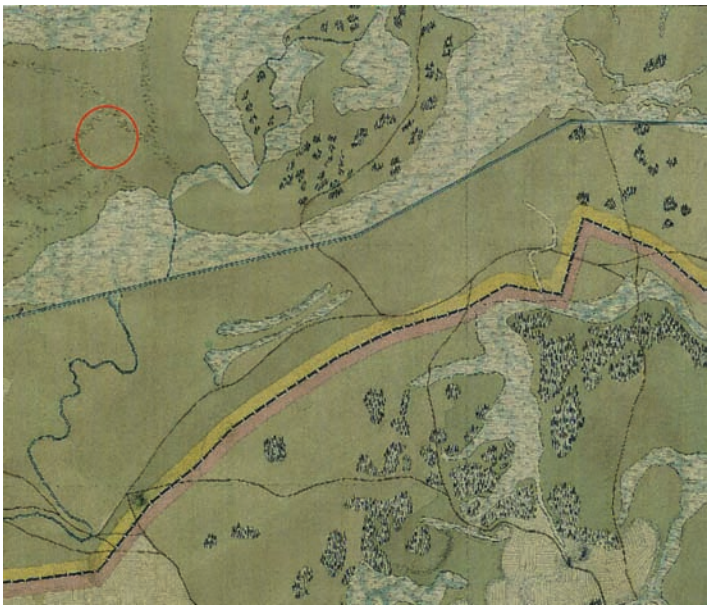

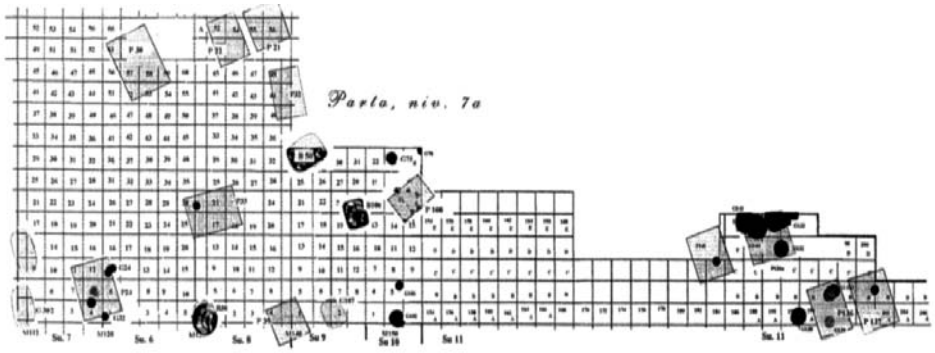
Parta, niv. 7a

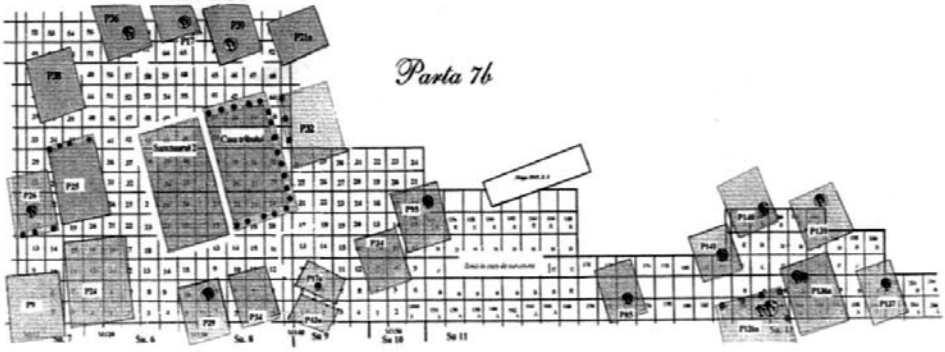
Parta 7b

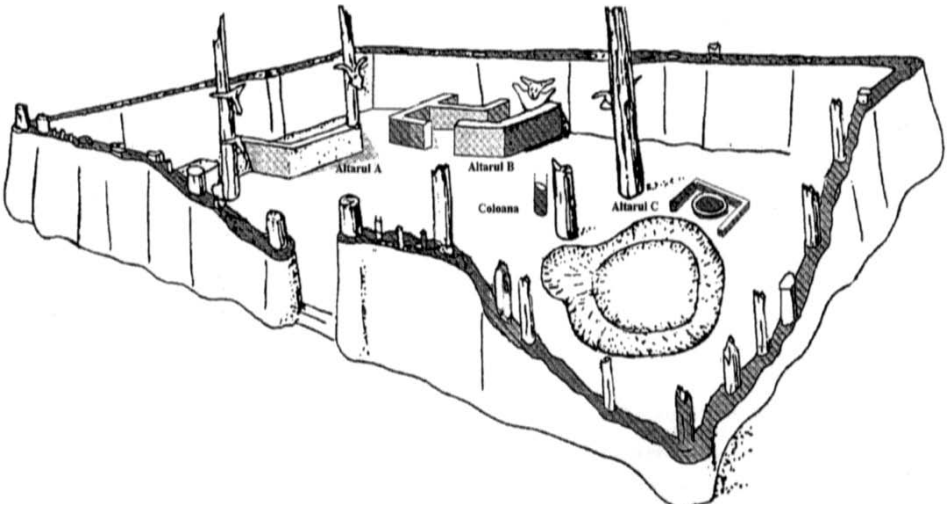
Altarul A
Altarul B
Coloana
Altarul C

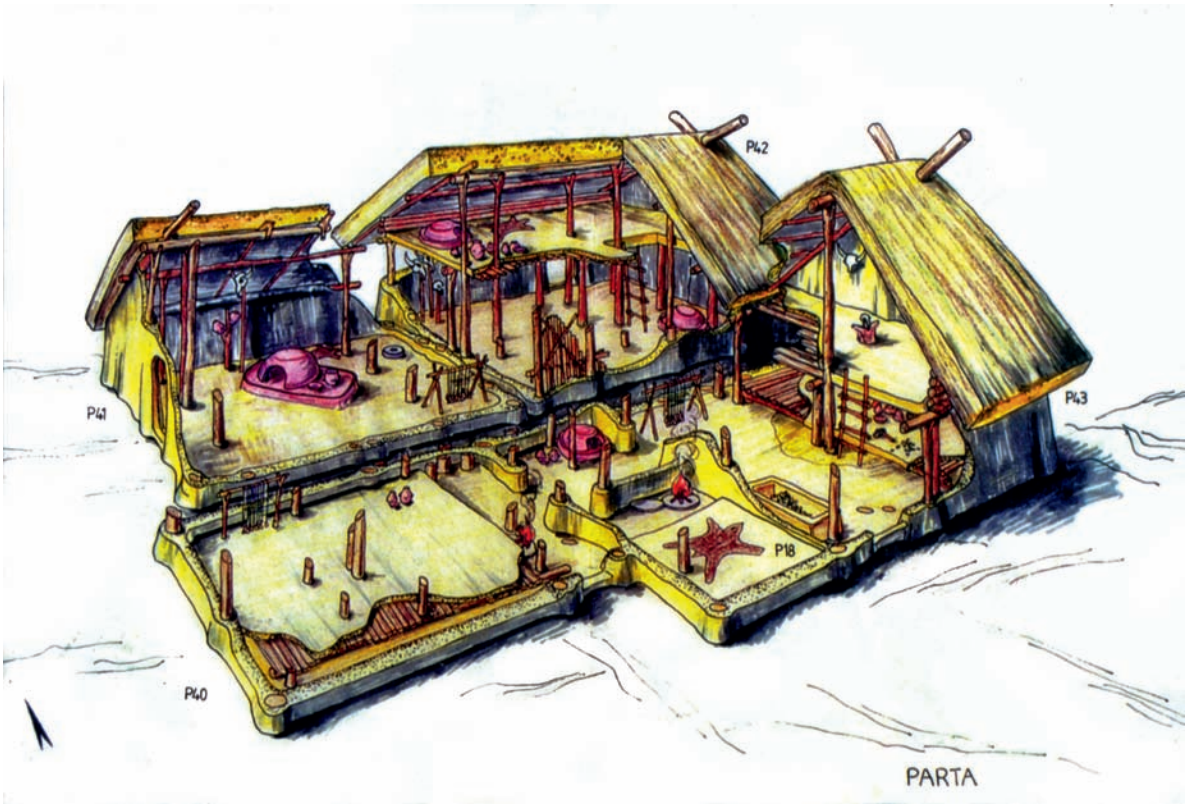
P42
P41
P43
P18
P40
PARTA

Parta niv. 5

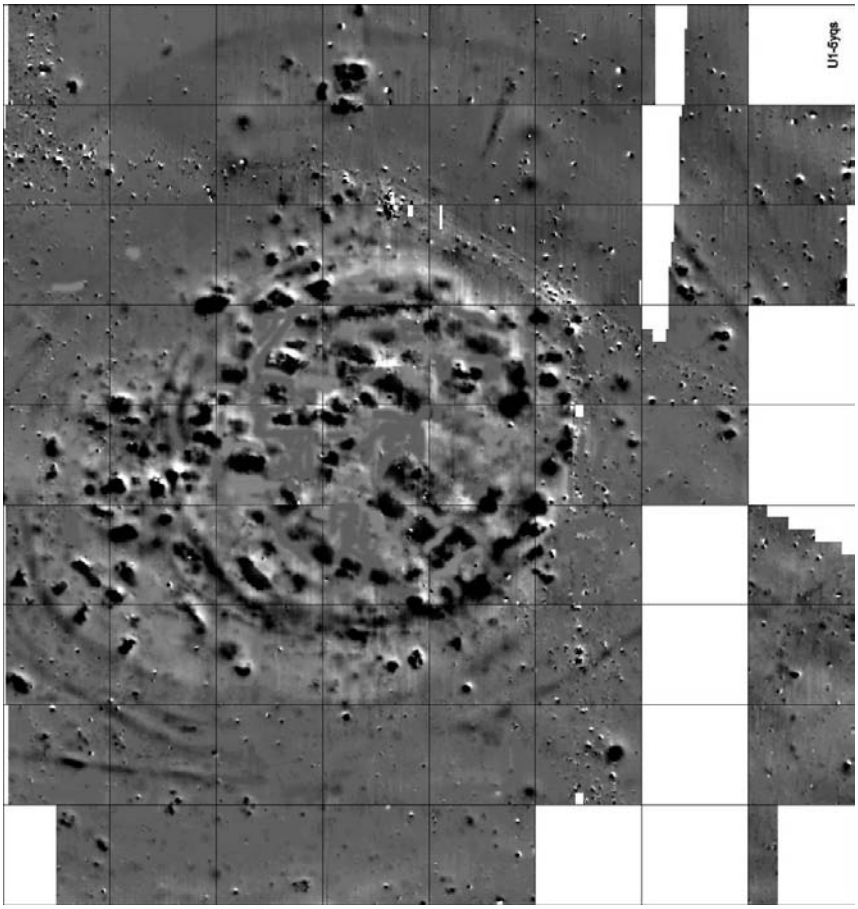
U1-5ygs

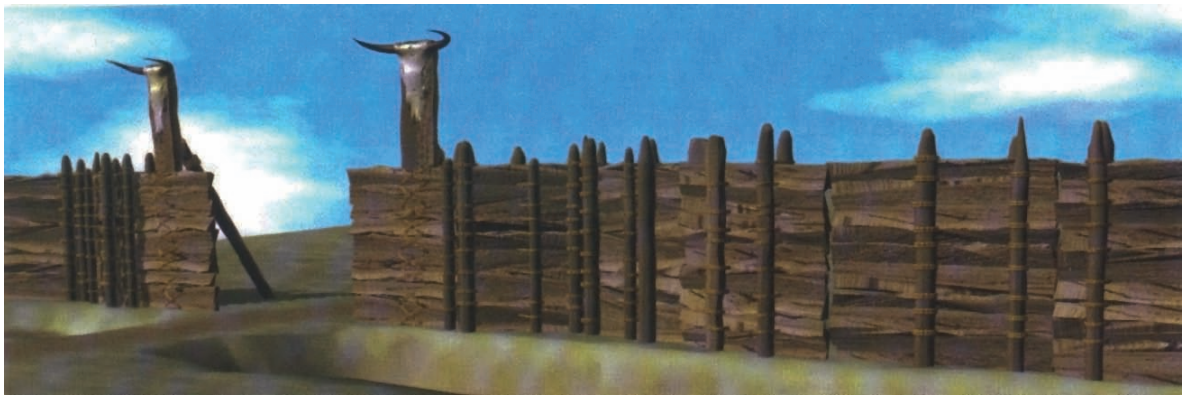

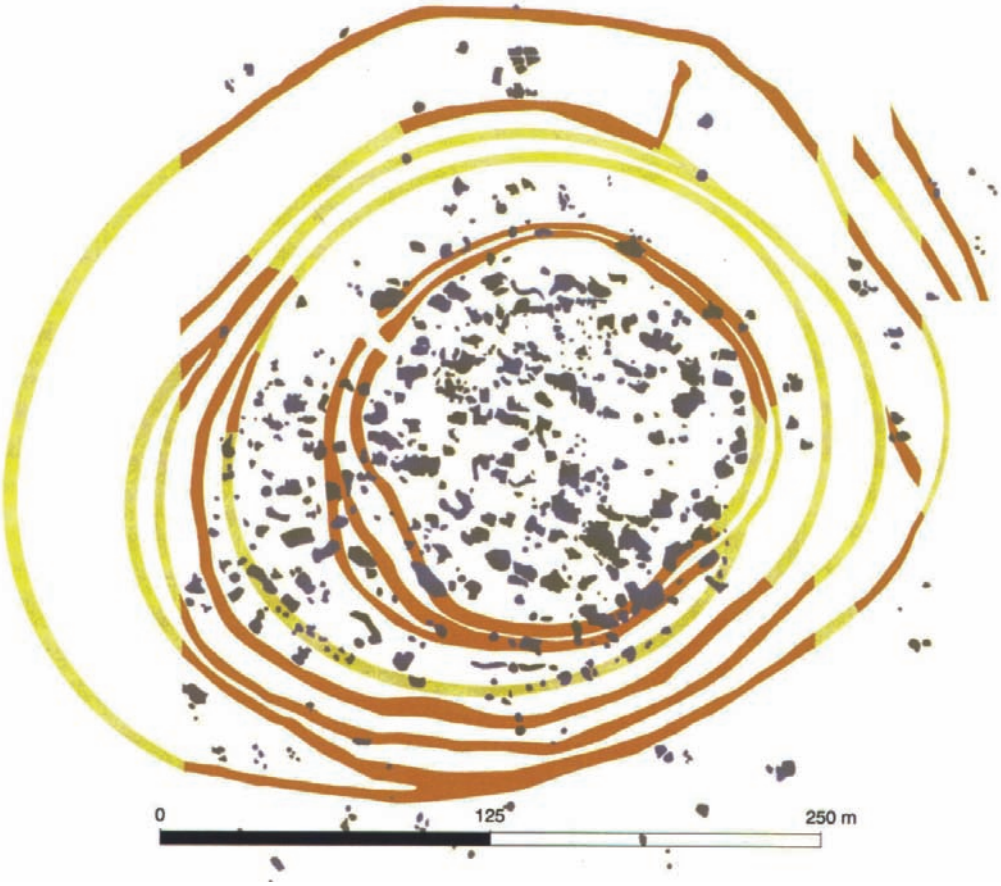
0
125
250 m

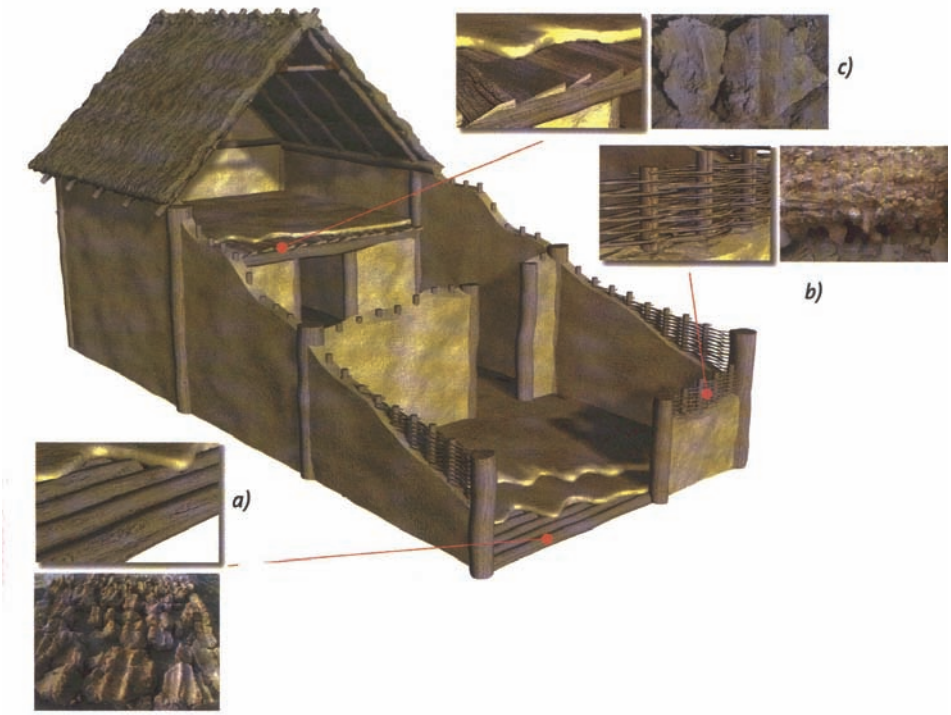
a)
b)
c)

UNAR. GOMILA
TRENCH XI
FEAT. 3208
NW-BEREICH

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

RAPORT PRELIMINAR ASUPRA RESTURILOR FAUNISTICE DE LA DETA-DUDĂRIE. CAMPANIA 2005

Georgeta El Susi

Cuvinte-cheie: *resturi faunistice, cultura Cruceni-Belegiš, gospodărirea animalelor, vânătoare, vârste de sacrificare*
Keywords: *faunal remains, Cruceni-Belegiš Culture, animal farming, hunting, kill-off patterns*

Cercetările arheologice de salvare executate[1] în primăvara lui 2005 la Deta, punctul „Dudărie" au dus la descoperirea unor complexe de epoca bronzului şi medievale, cu această ocazie fiind prelevate numeroase resturi faunistice, a căror analiză o expunem în prezentul material. În ansamblu s-au determinat 405 oase de animale, dintre care 343 fragmente aparţin unor complexe medievale, 49 fragmente provin din complexe de epoca bronzului (cultura Cruceni-Belegiš)[2] şi 13 resturi n-au o atribuire culturală certă (C 18, C 20). În cele ce urmează facem o prezentare a materialului în funcţie de complexele cercetate.

Epoca bronzului: Din groapa de provizii **C9** s-au prelevat 25 oase provenind de la următoarele specii. De la o oaie sacrificată destul de târziu (matur avansat) s-au determinat nouă oase provenind din coloana vertebrală. De la doi porci s-au determinat nouă resturi faunistice indicând porţiuni din coloana vertebrală şi membrele anterioare. Ambele exemplare au fost sacrificate sub 18 luni. Cele trei resturi de vită (os metacarpal, molar 3 superior, vertebră) provin de la un animal sacrificat pe la 30 luni. Tot din umplutura complexului provin trei aşchii şi un calcaneu de câine aparţinând unui exemplar de mărime mică-medie. Groapa de provizii[3] (**C14**) conţinea cinci aşchii nedeterminabile, o vertebră de vită şi un fragment din mandibula unui porc (femelă), sacrificat peste 16 luni. Groapa de provizii **C15** a furnizat două fragmente de omoplat şi-o coastă de vită, o tibie de porc şi o coastă de ovicaprin. Din locuinţa notată complex (**C**) **32**, s-au determinat trei aşchii, o falangă proximală provenind de la un cal mai înalt cât şi două resturi aparţinând unui porc sacrificat între 2-2,5 ani. Groapa **C40** (de provizii) conţinea două fragmente de radius şi tibie distală de cerb şi încă trei aşchii mari, provenind probabil de la aceeaşi specie. Potrivit observaţiei arheologului[4] acestea au fost descoperite pe fundul gropii, sugerând funcţionalitatea ei, de groapă de provizii. Tot din groapă s-au recoltat un radius de la un porc sacrificat sub 2 ani şi o tibie de oaie adultă. În locuinţa **C43** aparţinând fazei a doua a culturii Cruceni-Belegiš[5] s-a identificat un singur canin aparţinând unei femele de Sus s. domesticus. Per ansamblu, în cadrul eşantionului, porcinele sunt cotate cu o frecvenţă de 42,8 % urmate de ovicaprine cu 31,4 % şi bovine cu 14,3 %. Calul şi câinele prezintă câte un singur rest (5,7 %). Puţine resturi de mamifere vânate au fost identificate (oase de cerb), reprezentând doar 5,7 %. Aceleaşi raporturi interspecifice se regăsesc şi în statistica pe indivizi prezumaţi, în sensul că, prevalează porcinele, urmate de rumegătoare mici şi vite (Tab. 1). Puţinele date metrice prelevate se înscriu în setul de valori întocmit pentru fauna din aşezarea Cruceni-Belegiš de la Foeni - Gomila Lupului II[6]. În privinţa vârstelor de sacrificare (Tab. 3) situaţia se prezintă astfel: în cazul bovinelor, din cele trei exemplare, unul a fost sacrificat între 1,5-2 ani, altul pe la 2,5 ani şi cel de-al treilea între 8-10 ani. În cazul porcinelor, din cei cinci indivizi, doi s-au tăiat sub 2 ani, restul între 2-3 ani. În cazul ovicaprinelor, un exemplar a fost sacrificat între 12-21 luni, altul între 21-23 luni, un altul între 3-3,5 ani şi ultimul (Ovis) peste 4 ani. Materialul cabalinelor provine exclusiv de la exemplare adulte sau mature. Statisticile de tăiere sugerează utilizarea predominant alimentară a speciilor respective - carne, produse lactate (vita, porcul, ovicaprinele), aspectul utilitar fiind de mai mică importanţă. Doar în cazul cabalinelor sacrificarea pentru consum se făcea după „ieşirea din uz" a animalului respectiv. Folosirea la călărie, tracţiune este evidenţă având în vedere

* Institutul de Arheologie Bucureşti; email:getasusi@yahoo.com

1. Cercetări Alexandru Szentmiklosi, Muzeul Banatului din Timişoara, cu mulţumiri pentru lotul şi datele arheologice oferite
2. Szentmiklosi A, 2004-2005, 637-656
3. Szentmiklosi A, 2004-2005, 641
4. Idem, 645
5. Idem, 642
6. El Susi G, 2006, 342-345

caracteristicile morfologice ale falangelor existente în lot.

Tabelul 1 Distribuția oaselor de animale în complexe de epoca bronzului

	C9	C14	C15	C32	C43	C40	Total frgm.	%	NMI	%
Vită	3	1	1				5	14,3	3	21,5
Porc	9	1	1	2	1	1	15	42,8	5	35,7
Oaie/capră	9		1			1	11	31,4	3	21,5
Cal				1			1	2,9	1	7,1
Câine	1						1	2,9	1	7,1
Domestice	**22**	**2**	**3**	**3**	**1**	**2**	**33**	**94,3**	**13**	**92,9**
Cerb						2	2	5,7	1	7,1
Sălbatice						2	2	5,7	1	7,1
Total det	**22**	**2**	**3**	**3**	**1**	**4**	**35**	**100**	**14**	**100**
Aşchii	3	5		3		3	14			
Total eşantion	25	7	3	6	1	7	49			

Epoca medievală.

Complexele de sec. IX-X incluzând locuințele **C1, C3, C16** şi groapa **C12** au furnizat 124 oase. Din locuința **C1** s-au prelevat 23 resturi faunistice, dintre care nouă fragmente provin de la doi porci sub-adulți. De la o capră femelă provine un corn de tip „prisca". De la vită provin trei un metacarp distal, o falangă I şi un molar aparținând unui exemplar tăiat între 4-6 ani. În plus, s-au identificat o ulnă de gâscă domestică (lg. mx.- 116 mm), un humerus de găină şi un metacarpal3+4 de rață. Locuința **C3** a furnizat un numeros eşantion (79 oase) incluzând resturi de la cabaline (17 frgm.) şi bovine (17). Un număr de 37 aşchii provin de la cele două specii. Cele 17 resturi de cal provin de la minimul un exemplar tăiat sub 18 luni (humerus distal neepifizat) şi doi maturi. Acestora din urmă le aparțin următoarele piese dimensionabile: două falange cu lg. max. de 78,5; 88 mm, un metacarp. cu lț. supraf. dist/ lț. dist/ diametru – 44,5/46,5/33 mm şi o tibie cu lț. dist./diam. 65,5/43,5 mm. Prima falangă are un indice diafizar de 36,9 sugerând apartenența piesei la un exemplar cu extremități ceva mai înalte şi gracile. Pentru a doua falangă sa calculat un indice diafizar de 43,9, valoarea încadrând piesa în categoria extremităților scurte şi robuste. Aşadar, dintre cele două exemplare cabaline unul este ceva mai înalt, celălalt fiind mai scund şi masiv. Prin analogie cu material similar[7] putem încadra şi restul oaselor (metacarp, tibie) celui de-al doilea exemplar. Materialul bovinelor aparține unui animal de 30-32 luni, altuia de 3-3,5 ani şi unuia de 10-11 ani. Cca 20 resturi (având valoarea statistică 1) provin din craniul unei vite imature. Eşantionul fragmentat nu a permis dimensionări. De la porc provin două fragmente din craniul unui porc sacrificat la vârstă avansată. Printre materialul ovicaprinelor s-a determinat un humerus de capră. Locuința **C16** a furnizat 20 resturi faunistice, cele mai multe provenind de la bovine (Tabel 3). De la un cerb provine un Molar III superior, sugerând un exemplar vânat între 18-24 luni. Din groapa **C12** s-au determinat un astragal de vită şi un canin de porc, probabil un exemplar femel. **C8** reprezintă o locuință de secol XII-XIII[8], din ea s-au prelevat 6 fragmente de oase de oaie, porc, cal şi găină.

Restul materialului este datat între sec. XIV-XV, incluzând complexele: C2, C5, C10, C11, C17, C26, C33 şi C45. Groapa **C2** conținea 18 oase, dintre care 10 provin de la o oaie sacrificată între 4-6 ani. De la păsări provin două resturi iar de la un porc sacrificat sub 12 luni s-au identificat un humerus şi un radius. Unei vite sacrificate sub 18 luni aparțin fragmente de omoplat, radius şi metatars. Şi în acest caz cabalinele sunt reprezentate prin două falange I cu lungimea de 90 mm aparținând unui exemplar înalt, de călărie. Locuința **C5** a furnizat doar 8 oase aparținând unei vite şi unei oi adulte. Locuința **C11** a oferit un bogat eşantion osteologic, însumând 87 oase aparținând tuturor speciilor identificate în nivelul medieval. Cel mai numeros lot de oase aparține porcului, 29 oase provenind de la minimum 6-7 animale, sacrificate mai ales între 2-4 ani. Ovicaprinelor le revin 16 resturi aparținând la minimum două animale, dintre care unul este femelă acornută, cu o talie de 62,3 cm. Este o valoare normală pentru această epocă. De la cal provin 12 fragmente aparținând unui animal de cca 15-18 luni (humerusurile distal, radiusul proximal stg., şi calcaneul stg.) şi unui altuia matur (omoplatul stg., radius proximal stg., metatars proximal dr.). Materialul fiind fragmentat nu s-au făcut estimări asupra taliei. Puține resturi provin de la vită, cele 10 fragmente provin de la două

7. Haimovici S, 1980, 175-177

8. Szentmiklosi A, 2004-2005, 640

Tabelul 2 – Distribuția resturilor faunistice în complexe medievale

	C1	C2	C3	C4	C5	C8	C10	C11	C12	C16
	loc. sec. IX-X	gr. sec XIV-XV	loc. sec. IX-X	gr.	loc. sec. XIV-XV	loc. sec. XII-XIII	șanț, sec. XIV-XV	loc. sec. XIV-XV	gr. sec. IX-X	loc. sec. IX-X
Vită	3	2	17	2	2		3	10	1	8
Porc	9	2	2	3		2		29	1	1
Oaie/capră	2	10	5	1	3	1	1	16		
Cal		2	17			2	1	12		1
Găină	1	2				1		4		
Rață	1							2		
Gâscă	1							3		
Câine			1					3		
Pisică								1		
Domestice	**17**	**18**	**42**	**6**	**5**	**6**	**5**	**80**	**2**	**10**
Cerb										1
Lup								1		
Sălbatice								**1**		**1**
Total det.	**17**	**18**	**42**	**6**	**5**	**6**	**5**	**81**	**2**	**11**
Cal/Vită			37							
Aşchii	6			2	3		4	6		9
Total eşantion	23	18	79	8	8	6	9	87	2	20

exemplare subadulte şi unul matur (6-8 ani). Din acest complex s-au colectat oase din scheletul unei pisici domestice. Nu s-au păstrat decât mandibulele, ulnele, humerusurile, un coxal şi o vertebră. De la doi câini s-au determinat două axisuri, unul dimensionabil, sugerând un exemplar de mărime mică. Păsările sunt reprezentate prin resturi de găină, rață şi gâscă, materialul repartizându-se la minimum 4 exemplare adulte. Speciile sălbatice sunt prezente printr-o tibie distală cu lț. dist/ diam. 28,5/20,5 mm provenind de la un lup. Locuința **C26** conținea 31 oase dintre care, 10 piese provin de la patru vite sacrificate astfel: una sub 18 luni, două între 2-4 ani şi una între 6-8 ani. Din Cele 9 resturi de porcine aparțin la un mascul tăiat între 18-24 luni şi o femelă. Ovicaprinele au material puțin, aparținând unei capre sacrificate peste 5 ani. Datorită vârstei avansate mandibula dr., prezenta o inflamație la nivel de P4/M1. În majoritatea cazurilor acumulările de faună din locuințe sunt reduse iar nr. de exemplare ce au fost estimați este mare, de pildă, cele 31 oase din loc. **C26** provin de la minimum opt animale.

Tabelul 2 - continuare

	C17	C25	C26	C33	C45	Total oase	%	NMI	%
	șanț, sec. XIV-XV		loc. sec. XIV-XV	loc. sec. XIV-XV	gr. sec XIV-XV				
Vită	1	1	10	3	8	71	28,1	21	28
Porc	1		9	1	6	66	26	16	21,3
Oaie/capră			5	3	2	49	19,4	10	13,3
Cal			1		1	37	14,6	10	13,3
Găină					1	9	3,5	2	2,7
Rață						3	1,2	3	4
Gâscă						4	1,6	3	4
Câine			1		1	6	2,4	4	5,3
Pisică						1	0,4	1	1,3
Domestice	**2**	**1**	**26**	**7**	**19**	**246**	**97,2**	**70**	**93,3**
Cerb				4	1	6	2,4	4	5,3
Lup						1	0,4	1	1,3
Sălbatice				**4**	**1**	**7**	**2,8**	**5**	**6,7**
Eşantion determinat	2	1	26	11	20	253	100	**75**	**100**
Cal/Vită						37			
Aşchii	2		5	5	8	53			
Total eşantion	4	1	31	16	28	343			

Locuința **C33** conținea 16 resturi de faună provenind de la doi cerbi, un porc, o oaie și trei vite (una tăiată sub 3 ani, alta pe la 3-4 ani și alta pe la 6-8 ani). În cazul porcului s-a estimat o înălțime la greabăn de 72,5 cm. Groapa **C45** a furnizat 28 resturi de faună aparținând la 10 indivizi: patru vaci și câte un porc, oaie, cal, cerb, câine, găină. Pe baza unui radius cu lg. de 185 mm s-a estimat o talie de 59,5 cm, fiind vorba de un câine cu talie înaltă, asemănător unui ciobănesc. Treisprezece oase provin din șanțul medieval (**C10** și **C17**). Groapa **C4** medievală (inițial de provizii, devenită apoi menajeră[1]) conținea 8 resturi de la un porc, o vită și un ovicaprin.

Per ansamblu, în nivelele medievale prevalează resturile de bovine (28 %), fiind urmate de suine cu 26 % și ovicaprine cu 19 %. Calul înregistrează un procent sporit, de 14,6 %. Întrucât multe oase de cal provin din părțile carnate, fiind sparte nu excludem utilizarea speciei în consum. Statistica pe vârste de tăiere indică următoarea configurație: în cazul bovinelor, raportul animale sacrificate în stadiul de imatur corporal/ matur corporal este de 48/52 %, proporții asemănătoare existând și în cazul porcinelor și ovicaprinelor. Suinele erau tăiate în procent mai mic în stadiul tânăr (sub 35 %), sacrificările făcându-se, cu predilecție între 2-4 ani și chiar peste această limită. Doar în cazul cabalinelor animalele tinere reprezintă 20 %. Așadar, în plan alimentar vitele erau utilizate mai ales ca furnizoare de lapte și în plan secundar pentru carne. Și în cazul rumegătoarelor mici, caprele erau ținute pentru lapte, ovinele pentru lapte, carne, lână. Am putea spune că se acorda o atenție sporită valorificării produselor și materiilor secundare în cazul mamiferelor domestice cât și sectorului reproductiv. Ponderea păsărilor domestice (în cazul nostru găină, rață și gâscă) în alimentație este redusă, de cca 6 %. Ponderea vânatului în plan alimentar este minoră, cerbul și lupul totalizând doar 2,8 % pe resturi și 6,7 % pe indivizi. În privința biometriei corporale, datele metrice prelevate se încadrează în limitele admise pentru evul mediu românesc, predominând valorile mici și medii.

Gropile **C18** și **C20** conțineau 13 oase, a căror datare este greu de realizat, întrucât din complexele respective s-a recoltat material arheologic din epoca bronzului și cea medievală. Din C20 provine un craniu incomplet de câine, de la care s-a păstrat neurocraniul, mandibulele și vertebrele din regiunea cervicală. O lungime jugală a mandibulelor de 77 mm a permis estimarea unei lg. Dahr de 179,3, valoare ce ar încadra piesa la limita superioară a clasei mijlocii, mai exact vorbim de un animal de talie foarte mare, asemănător lupului. Astfel de exemplare au fost evidențiate atât în epoca bronzului cât și în cea medievală.

Tabelul 3 – Vârstele de sacrificare ale speciile domestice

	Bronz			Medieval			
	Juvenil și subadult	Adult	Matur-senil	Juvenil	Subadult	Adult	Matur-senil
Bovine	66,7		33,3	19	28,6	23,8	28,6
Porcine	80	20		12,5	25	43,7	18,7
Ovicaprine	50	25	25		40	40	20
Cabaline		66,7	33,3	20		20	60

BIBLIOGRAFIE

El Susi 2006
G. El Susi, Cercetări arheozoologice preliminare în așezarea de epoca bronzului (Cultura Cruceni- Belegiš) de la Foeni – „Gomila Lupului" II (Județul Timiș). Campaniile 2000, 2004. *Corviniana*, X, 341-354

Haimovici 1989
S. Haimovici, Studiul arheozoologic al materialului provenit din așezarea de la Sânicolau Român. *Crisia*, XIX, 169-179

Szentmiklosi 2004-2005
A. Szentmiklosi, Cercetări arheologice de salvare din anul 2005 de la Deta-Dudărie. Raport preliminar. *AnB,* XII-XIII, 637-656

1. Szentmiklosi A, 2004-2005, 642

Măsurători
(toate datele caracterizează nivelele medievale, cu excepția câtorva pentru care s-a specificat „bronz”)

Maxilla

M3	
16,5	oaie
29,5	porc

Mandibula

Lg. condilară	M1-M3	M3	
53,5			pisică
		25	capră
	66	32	porc
		27,5	porc
	73,5	31,5	vită
	81,5	33,5	vită

Axis

BFcr	LCDe
27,5	48,5

Scapula

SLC	GLP	LG	
72	100	61	cal
	62,5	52,5	vită

Humerus

GL	Bp	BT	Bd	
79,5	13		14,5	pisică
		70,5		vită
			89	vită
	16,5			găină

Ulnă

Gl	
59	găină
116	gâscă
120	gâscă

Radius

Gl	BFp	Bp	Sd	Bd	Dd	
185		19,5	13,5	25,5	15,5	câine
	69		38			cal
					40	cal
	71					cal
	68		35			vită
	69	78	39,5			vită
						vită
	29					porc/bronz

Metacarpus

Bd	Dd	
46,5	33	cal
46,5	35,5	cal
57,5	29,5	vită
42,5	34,5	cal/bronz

Talus

GLl	GLm	Bd	
27,5	21	17,5	oaie
30,5	28		capră
40,5	37	25	porc

Metatarsus

Bp	Dp	Sd	Bd	Dd	
54	46,5	34,5			cal
		33			cal
			52	37	vită

Femur

Gl	Bp	Sd	Bd	
73	9,5	5,5	14	găină

Calcaneus

Gl	
128	vită

Tibia

Bd	Dd	
60,5	35	vită
50	35	vită
26,5	21,5	ovicaprin
65,5	43,5	cal
28,5	20,5	lup
51,5	31,5	cerb
57,5	40,5	cerb/bronz
27,5	20,5	ovic./bronz

Pelvis

LA	
9,5	pisică
25	oaie
34,5	porc

Tarsometatars

Gl	
79	găină, F

Tibiotars

Gl	Bp	Dp	Bd	Dd	
138,5	24	15	16,5	17	gâscă
	22,5	17			rață
	21,5	14,5			rață
	18,5	13,5			găină

PH I

GL	BFp	Bp	Dp	Sd	Bd	Dd	
78,5		50,5	35,5	34,5			cal
88		54,5	34,5	32,5	42,5	46,5	cal
90	55,5						
86,5	51,5	56,5		38,5	45	49	cal/bronz

PRELIMINARY REPORT OF THE FAUNAL REMAINS AT DETA-DUDĂRIE. CAMPAIGN 2005

Summary

The rescue archaeological investigation performed during the spring of 2005 at Deta-Dud_rie brought to light numerous contexts dated to the Bronze Age (Cruceni-Belegiš Culture) and Middle Age (starting with the 9th-10th centuries up to 14th-15th centuries). 405 faunal remains were collected on that occasion, of which 343 fragments originated in medieval contexts (dwellings and storage pits) (Table 2) and 49 bones in Bronze Age contexts (Table 1). Overall, pig remains represent 42.8 % of the sample, caprovines ranking the second with 31.4 %; cattle total no more than 14.3 %. The horse and dog are represented by a single bone each (5.7 %). Few hunted mammals remainders were identified, and all represent red deer (5.7 %). The several measurements taken fall into the Cruceni-Belegi_ - Foeni - Gomila Lupului II site rangess. As for kill-off patterns (Table 3) the juvenile and sub-adult individuals prevail in the case of cattle, small ruminants and pig. This indicates the use of the species mainly for meat rather than for secondary products. The horse sample derives from adult-mature individuals, suggesting use for meat and a secondary character. Measurements taken on proximal phalanges suggest that the horses were small or medium in size and with thin or thick extremities[j1].

In the medieval habitation, cattle are most common with 28 %, followed by pig with 26 % and caprovines with 19 %. The horse sample is noted with an increased value of 14.6 %. We do not exclude the use of horse meat for consumption as many bones represent the meaty parts of the body. In the case of cattle, caprovines and pigs, the ratio of adult-mature-senile animals is about 60-70 % suggesting their use for secondary products rather than meat. Among sheep bones a hornless skull was found; also many bones from goats killed at an advanced stage were found. In the case of pigs an individual with a withers height of 72 cm was recorded. A dog radius with the GL of 185 mm yielded an estimated height of 59,5 cm, suggesting a big sized-animal. The measurements of mammals indicate small and medium size-values. Bones of red deer and wolf were identified, counting 2.8[j2] %. Important remains of hen, duck and goose totaling 6.3 % were also identified.

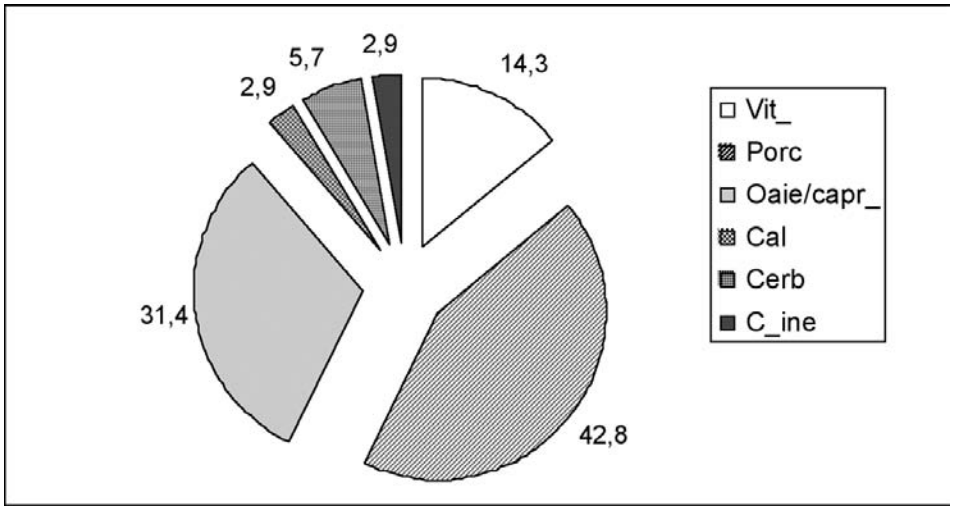

Fig. 1 – Distribuția speciilor în complexe de epoca bronzului
The species distribution in Bronze Age contexts

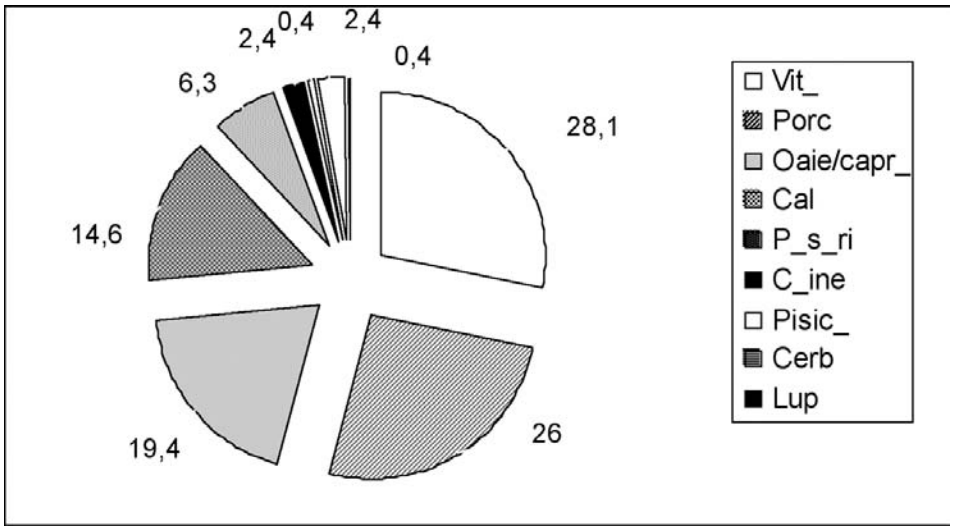

Fig. 2 – Distribuția speciilor în complexe medievale
The species distribution in Medieval contexts

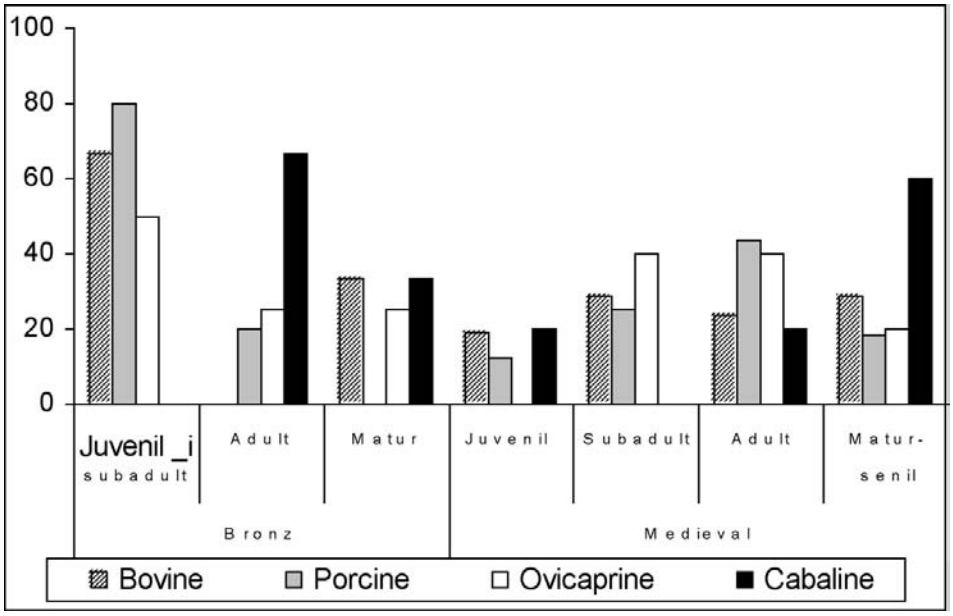

Fig. 3 – Distribuția claselor de vârstă
Kill-off pattern

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

CU PRIVIRE LA ADMINISTRAREA SALINELOR DIN DACIA ROMANĂ

*Doina Benea**

Cuvinte cheie: *Sare, exploatarea sării, conductores salinarum, administratia salinelor.*
Schlagwörter: *Salz, Salzgewinnung, conductores salinarum, Verwaltung der Salzgruben.*

Ca orice zăcământ, sarea a devenit imediat după cucerirea romană a provinciei Dacia, proprietatea și implicit monopolul Statului. Organizarea exploatării sării s-a făcut probabil, ca și în cazul altor resurse minerale incluse în exploatare prin organizarea de districte miniere, teritorii aflate sub o altă jurisdicție decât cea administrativă locală. Districtele, probabil erau organizate asemenea celor de la minele de aur sub conducerea unor sclavii sau liberți imperiali în vremea lui Traian, iar ulterior din timpul lui Hadrian, se știe administrarea minelor de aur a fost acordată unor *procuratores Augusti* de rang ecvestru.

Nu cunoaștem situația celorlalte tipuri de exploatări miniere, întrucât nu deținem informații de natură epigrafică, care să documenteze organizarea internă a districtelor miniere în Dacia. Ca atare, în acest sens informațiile sunt extrem de puține ele au fost citate de nenumărate ori în literatura de specialitate românească fără a se putea ajunge la interpretări noi privind organizarea exploatării acestor resurse minerale.

Dar, se cuvine, a remarca un aspect esențial și anume zăcămintele masive de sare din Transilvania care se află concentrate în centrul podișului, pe o suprafață de 170.000 km^2, cu un strat de sare apărând de la suprafața solului până la diferite adâncimi, cu o grosime de până la 300 m[1]. La acestea se adaugă zăcămintele de sare din apropiere de Stolniceni de la Ocnele Mari (jud. Vâlcea). În zona de răsărit și parțial spre nord, a Daciei se constată prezența unor lacuri și izvoare de apă sărată care probabil au fost ca atare și în antichitate. Ele se concentrează în parte lângă Sânpaul, Martiniș (jud. Harghita); Sovata, Brâncovenești, Solovăstru, etc. (jud. Mureș); Jelna, Domnești (jud. Bistrița Năsăud).

Aceste resurse bogate din interiorul provinciei Dacia au atras evident atenția romanilor în condițiile lipsei sării solide în spațiul Pannoniei Superior și Inferior, al întregii Peninsule Balcanice, iar în *barbaricum* în zona de nord a Mării Negre, unde în majoritatea cazurilor sarea era obținută din apa de mare pe țărmul Adriaticii sau al Mării Negre, procedeul îndeajuns de costisitor și îndelungat.

Ca atare, romanii trebuie să fi organizat un sistem de exploatare a zăcământului similar cu al altor provincii. Deocamdată, exploatări antice de sare în *salinae* sunt documentate arheologic și epigrafic în provincii precum: Noricum, Gallia Belgica, Britannia, Hispania, iar în spațiul oriental al Imperiului, mai ales în Cappadocia, etc.[2]. Pentru a putea analiza situația din Dacia vom apela la câteva din informațiile epigrafice cunoscute din provinciile mai sus menționate, pentru întreprinde o analiză comparativă care să evidenția lucrurile comune sau anumite particularități.

Mărturiile epigrafice cunoscute în aceste provincii sugerează cel puțin la un moment dat în cursul secolelor II-III implicarea armatei în transportarea și distribuirea sării, respectiv a comerțului cu sare. Nu lipsite de interes pentru discuția de față sunt două inscripții de la Rimini (Italia) ridicate în onoarea unui *centurio L. Lepidus Proculus* retras în această localitate, de către *salinatores civitatis Menapiorum*[3] și de către *salinatores civitatis Morinorum*[4]. L. Lepidus Proculus fusese *centurio* în legiunea a VI-a Victrix cu sediul la Neuss, iar *salinatores* (nu neapărat în sensul de lucrătorii din ocnele de sare, ci probabil, cei ce răspundeau de această activitate economică) din cele două așezări *Menapi* și *Morini*, din Gallia Belgica îi ridicau în semn de recunoștință, monumentele respective. Acest lucru denotă faptul că în atribuțiile acestui ofițer intra supravegherea salinelor, poate chiar comerțul cu sare, procurarea ei pentru nevoile armatei apelându-se astfel, la particulari.

Important de remarcat este și faptul că armata apare direct implicată în exploatarea resurselor de

* Catedra de Istorie a Facultății de Litere, Istorie și Teologie din cadrul Universității de Vest, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, 300220 – Timișoara. E-mail: doinabenea@yahoo.co.uk

1. Ciobanu 1999, 156-167.

2. Macrea 1969, 272, 278; Wollman 1996, 248-249; Petică 1999, 205-208; Ciobanu, 1999, 156-167.

3. CIL XI, 390.

4. CIL XI, 391.

sare, întrucât de la început trebuie menționat faptul că sarea figura între alimentele de bază, să spunem strategice — ce erau distribuite în armată, în rația fiecărui soldat. Sarea fiind utilizată aici și în alte scopuri, nu numai în alimentație curentă[5].

Alte două inscripții, una din Noricum de la *Celeia*[6] și o alta, din Mauretania Tingitana fac referire la tribuni militari din legiuni, care au deținut și calitatea de *conductores publici* fiind implicați direct în activitatea de comerț[7], lucru puțin suprinzător pentru activitatea lor cotidiană.

În sfârșit, o altă inscripție descoperită la Izmir (Turcia de azi) menționează o vexillație a legiunii a XI Claudia, deplasată în Orient cu ocazia uneia din expedițiile lui Septimius Severus, pe Nonius Felix, care avea în subordinea sa mai mulți *milites conductores Kastelli legionis IX Claudiae*[8]. Dedicanții erau subofițeri însă, activi în legiunea I Italica. În acest caz, avem de a face cu vexillațiile provinciei Moesia Inferior deplasate din cele două legiuni: XI Claudia și I Italica, care la Izmir au aceste atribuții care probabil trebuiesc privite ca sarcini privind aprovizionarea castrului cu această calitate de *conductores*. Această calitate conferă atribuții civile unor ofițeri: centurioni sau tribuni militari care erau implicați direct în comerț pentru a realiza aprovizionarea armatei[9]. Un lucru apare esențial și anume, acest fenomen se datează în câteva cazuri în inscripțiile menționate în timpul domniei lui Septimius Severus și a fiilor săi.

Toate inscripțiile menționează implicarea armatei în activități comerciale civile, fie pentru protejarea acestora, fie pentru a realiza aprovizionarea proprie. Acest lucru însă ne atrage atenția, că este posibil ca fel să avem de a face cu o supraveghere militară a exploatărilor de sare, la fel ca și în cazul minelor de aur. Acest lucru rezidă în primul rând din importanța cotidiană a utilizării sării: în alimentația umană, cea animală și în alte domenii[10]. În provincii nu deținem informații clare în acest sens.

Care este situația în Dacia? O situație exactă a salinelor exploatate în antichitate nu există. În general, literatura românească de specialitate a consemnat prezența zăcămintelor de sare moderne apreciind exploatarea lor și în antichitate. Situația nu este departe de realitate datorită mai multor factori: fie prezența resurselor în sine, fie a unor mărturii epigrafice concludente, fie chiar prezența în provincie a unui toponim antic de *Salinae*. Aceiași situația în identificarea ocnelor de sare se întâlnește și în alte provincii ale Imperiului cum ar fi: Hispania, Noricum.

În elucidarea problemei care ne interesează se cuvine a lua în discuție în primul rând situația topografică a posibilelor exploatări de sare din provincie.

V. Wollmann în monografia sa asupra mineritului aprecia ca certe următoarele centre Ocna Mureșului (identificată cu antica *Salinae*), *Potaissa*, și eventual Ocna Sibiului[11], apoi exploatări mai mici la: Cojocna Sic, Pata, Ocna Dejului[12], pe valea Șieului, la Domnești[13]. Pornind la aceste identificări se observă un lucru extrem de important și anume, în imediata apropiere a unor zăcăminte de sare, se aflăde de fiecare dată, o fortificație romană. Astfel:

- la Ocnele Mari (jud. Vâlcea), în imediata apropiere este castrul de la *Buridava* (Stolniceni);
- în interiorul arcului carpatic în estul Daciei: zăcămintele de sare de la Martiniș, Sânpaul au în apropiere castrul de la Sânpaul; resursele de sare de la Sovata, au în imediata apropiere castru de la Sărățeni; cele de la Praid au castrul de la Inlăceni[14]; în continuare, masive de sare, dar și sărături (sub formă de ape sărate, lacuri, izvoare) apar la Săcalu de Pădure, Solovăstru, Jabenița (ape folosite chiar ca băi sărate), Jdeciu de Jos, lângă castrul de la Brâncovenești;
- în nordul provinciei Daciei sunt masivele de sare de pe valea Șieului, la Domnești cu castrul de la Ilișua în apropiere; apoi exploatările de la Cojocna, Sic, Pata, Ocna Dejului având castrul de la Gherla poziționat între acestea;
- cele mai importante resurse de sare cu o puritate de 99,8% sunt cele de la *Potaissa*[15], de lângă sediul legiunii a V Macedonica;
- singura așezare antică denumită *Salinae* a fost identificată pe rând, în mai multe

5. Perea Yébenes 2001, 344-359, tratează această problematică.
6. CIL III, 5184: I.O.M. /C. Calcin/ius/ /Tertian/us/ /**cond(uctoris) p(ublici) p(ortori) tr/ib(unus) mil(itum)/leg(ionis XX V/ al(eriae) V(ictricis)** c/um/ /Petronia Terti/a/ /uxore/pro/ /se et fili(i)s vot/(um)/sol(vit).
7. CIL III, 1512 = CIL V,*1097: T(ito) Vario Clementi/ / proc(uratori) Aug(usti) prov(inciarum) B/el/gicae German(iae)/ / utriusq(ue) praef(ecto) alae Britannicae/ miliar(iae)/ praef(ecto)/ / alae II Pann(ioniorum) praef(ecto) auxiliario/um ex Hispa/nia/ / missorum mo/...in Maur(etaniam) T/ingitan(am) trib(uno)/ mil(itum)/ leg(ionis) XXX Ulpiae V(ictricis) pr/ra(fecto) coh(ortis) Gallorum/ Maced(onicae)/ **tribun/i/…et conductores/ public/ orum in R/aetia consistentes(?)**; vezi și comentariul lui Perea Yébenes 2001, 357.
8. AE 1995, 1512.
9. Perea Yébenes 2001, 354-357.
10. Plinius cel Bătrân, *n.h*, XXXI, 93-108.
11. Wollmann 1996, 240.
12. Wollmann 1996, 241-242.
13. Wollmann 1996, 243-244.
14. Petică 1999, 205-210 vezi harta.
15. Ciobanu 1999, 161-180.

localități: Ocna Mureș, Uioara, Vințul de Sus, Războieni, centre apropiate de castrul de la Războieni al alei I Batavorum.

Desigur stabilirea unor garnizoane militare poate fi determinată și de alte criterii de natura strategică. Ele sunt astfel amplasate încât să poată apăra exploatările de sare. Cazul cel mai elocvent îl reprezintă stabilirea legiunii a V Macedonica. Ștampile ale legiunii a V Macedonica au fost descoperite al Praid putând sugera aici prezența unui detașament de pază[16]. Înseamnă cu aducerea legiunii a V Macedonica, la Potaissa a fost realizată tocmai în acest sens, pentru a proteja salinele în timpul, evenimentelor marcomanice. Importanța sării pentru Imperiu, mai ales la aceea dată, impunea o astfel de măsură.

Dacă privim sub acest aspect, regimul exploatărilor de sare din Dacia, a fost similar cu cele al exploatărilor aurifere, adică aflat sub paza și controlul direct al armatei. Dacă acest lucru privea doar paza exploatărilor sau a sării scoase, a transportului către beneficiar acest lucru este acum imposibil de reconstituit.

Indiferent de aceasta se evidențiază faptul că armata era interesată în producția și chiar comerțul cu sare. Înseamnă că monopolul statului este extrem de riguros cu acest zăcământ fapt datorat în principal valorii sale intrinsece în viața cotidiană a armatei[17].

Importanța resurselor de sare ale provinciei, pentru nevoile curente ale provinciilor învecinate Pannonia și Moesia și a altora au putut determina, astfel de măsuri de siguranța.

Pe de altă parte, structura administrativă a exploatărilor de sare nu apare clar precizată de inscripțiile cunoscute până acum în Dacia. Mărturiile epigrafice privind menționarea unor *conductores salinarum* însărcinați cu exploatarea propriu - zisă a ocnelor de sare este de dată târzie de la sfârșitul secolului II - începutul secolului III[18]. Ele reprezintă de fapt un moment clar definit în existența acestor exploatări. Cele trei personaje sunt deja de nenumărate ori menționate în literatura de specialitate românească și străină sunt:

C. Iulius Valentinus[19]**,** deținea calitatea de *conductor salinarum.* El mai apare amintit pe o altă inscripție descoperită la Tibiscum, unde avea calitatea de *flamen M(unicipii)*[20]*,* pe un altar votiv dedicat lui IOM Dolichenus.

Personajul este menționat și de o epigrafă de la Apulum pe care a dedicat-o lui I.O.M. Aeternus, în calitate de *primus annualis mun. Sep-/timii/. Apul-/ensis/ et patronus coll(egii) fab(rum) / mun(icipii) s(upra) s(cripti)*[21]. Magistraturile deținute de C. Iulius Valentinus la Apulum succesiv sunt următoarele: primul magistrat al municipiului format din *canabae* legiunii a XIII Gemina, fapt care se datează între anii 197-198; cea de a doua funcție de *patronus* pentru *collegium fabrilor* din noul oraș, a fost deținută după funcția similară exercitată de C. Sentius Anicetus exercitată în anul 205 după cum informează o altă inscripție[22].

C. Iulius Valentinus este activ ca și *conductor* în perioada anterioară anilor 197-198, când la Tibiscum avea calitatea de *flamen* al municipiului, ceea ce nu poate fi o întâmplare, probabil aici se afla încă din timpul când deținea calitatea de *conductor salinarum* un sediu similar cu cel de la Sânpaul.

El apare legat prin activitatea sa economică și politică de *canabae* din Apulum. S-a invocat posibilitatea ca o inscripție mai târzie de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa să se refere la același personaj[23], care a fost ridicată de doi *decuriones* de la Porolissum: Aurelius Theophilus, și Castor. Probabil de aici, relația și cu P. Ael. Strenuus care îți avea sediul tot în acest oraș[24].

P. Aelius Marus[25] *conductor pascui et salinarum* este personajul cel mai cunoscut atestat prin trei inscripții descoperite pe rând la: Micia, Tibiscum și Domnești. Calitatea pe care o deține este puțin diferită având-o și pe aceea de *conductor pascui,* alături de cea de arendaș al salinelor. La Micia, el este invocat pe un altar votiv dedicat lui Silvanus de către un libert al său, P. Aelius Euphorus[26]. Monumentul nu permite o datare, dar invocarea divinității sugerează apropierea de domeniul de activitate al divinității silvestre privind pășunile, pădurile.

Cel de al doilea monument a fost ridicat la Domnești (jud. Bistrița Năsăud) de către Aelius Atticus, în calitate de ginere, pentru I.O.M. și M/inerva/ (probabil cea de a doua divinitate), pentru sănătatea lui P. Aelius Marus[27]. Nici în acest caz nu avem indicii de datare.

16. Petică 1999, 211, cu bibliografia.
17. Perea Yébenes 2001, 357-359.
18. Opinie care coincide cu cea a lui Perea Yébenes 2001, *passim*, în alte provincii ale Imperiului roman.
19. IDR III/4, 248: Soli Inv/icto/ pro /salute«m».C(ai). Iuli .Valen/tini C(onductoris) Sallinar(um) /Iulius Omucio /libertus actor posuit.
20. IDR III/1, 139.
21. IDR III/5, 204; Benea 2004, 390-393.
22. Benea 2004, 390-393, cu toată bibliografia.
23. IDR III/2, 126.
24. Vezi mai jos.
25. IDR III/3, 119, Micia; IDR III/1, 145, Tibiscum; Russu 1956, 7-13 (inscripția de la Domnești) = ILD, 804; vezi și Balla 1979, *passim*.
26. IDR III/3, 119, Micia: Silvano.Do-/mestico-/ P. (ublius) Aelius Euph/o/-/rus pro. salute. P (ubli).Ael(i) /Mari.con/ductoris/ Pascui et sa/linar(um) l(ibens) v(otum) v(ovit).
27. ILD, 804, Domnești: I.O.M. et. M/inervae/ / /p/ro salute Ael(i)/ Mari. Fl(amen) Col(oniae)/ /c/onductoris pas(cui)/ et salinar(um) Ael(ius)/ Aeticua gener./ v.s.l.m.; la Russu 1956, 7-13: Atticus Servus.

La Tibiscum, o inscripție a fost dedicată lui Mithras pentru același personaj de către un sclav Hermandio, cu calitatea de *actor* al lui Turranius Dil.[28] Personajul este cunoscut și într-o altă inscripție de la Tibiscum[29]. În acest caz, apare un aspect nou, sclavul lui M. Turranius Dil. putea ridica monumentul votiv ca un act de mulțumire pentru P. Aelius Marus sau dimpotrivă era angajatul acestuia, în filiala de la Tibiscum. Și atunci, M. Turranius Dil. ar fi conducătorul acestui centru, în timp ce Marus conduce activitatea la nivelul întregii provincii, judecând după inscripțiile depuse în partea sa de vest și nord-est a Daciei (?).

Publius Aelius Marus deține o calitate nouă, alături de cea de arendaș al salinelor, și pe cea de arendaș al pășunilor, lucru neîntâlnit în alte epigrafe într-o astfel de asociere, această din urmă calitate, comportă o discuție aparte și probabil că se referă a un anumit statut aparte nou, din epoca Severilor pentru pășunile alpine[30].

P. Aelius Strenuus[31] este personajul cel mai important documentat epigrafic până în prezent prin atribuțiile pe care le deține. El avea calitatea de *IIviral* al Coloniei Sarmizegetusa, augur al Coloniei de la Apulum (deci *post* Commodus), decurio al Coloniei Drobeta (în timpul Severilor), patron al unui număr impresionant de colegii de: *nautae*, *centonarii*, *fabrii* pe lângă calitatea de *conductor pascuui , salinarum et commerciorum.*

Magistraturile sale de augur al Coloniei de la Apulum și cea de *decurio* al Coloniei Drobeta sugerează o datare a activității sale în timpul lui Septimius Severus și a împăraților care au urmat. Fiind cavaler activitatea sa apare ca extrem de vastă în domeniul economic aproape ocupând prin patronat colegiile, cu domeniile cele mai importante din provincie.

În cazul celor trei personaje doar pentru C. Iulius Valentinus și P. Aelius Strenuus activitatea se poate data cu ușurință în timpul lui Septimius Severus sau după această perioadă, prin magistraturile urbane deținute de cele două orașe: Apulum, Drobeta. Nu apare sigură datarea activității lui P. Aelius Marus (Marius), dar ea nu apare îndepărtată în timp, totuși ea se diferențiază de celelalte două, prin faptul că în cele trei inscripții, care îl menționează se conturează activitatea sa în teritoriu. Astfel, la Micia, Domnești și probabil Tibiscum se afla filiale ale activității lui P. Aelius Marus. În cazul exploatărilor de sare s-ar putea să existe aici câte un *salarium*[32], depozit de sare, spre comercializare direct cu *barbaricum* sau pe Mureș apoi Tisa până la Dunăre spre vestul Imperiului sau spre sudul Dunării. Cei doi liberți: **P. Aelius Euphorus**[33], **Aelius Atticua (sau Atticus),** personaje care au fost inițial sclavi, (eliberați chiar de P. Aelius Marus) și **M. Turranius Dil**. apar ca persoanele cu atribuții de adjuncți ai lui Marus. Calitatea lor era aceea de distribuire, spre comercializare, a sării.

În aceiași postură este și Iulius Omucio care deține calitate de *actor*, la Sânpaul pentru C. Iulius Valentinus, în estul Daciei[34], un sclav eliberat probabil recent de C. Iulius Valentinus.

Sclavi în activitatea acestor liberți deocamdată este doar Hermandio, cu calitatea de *actor* de la Tibiscum. Chiar dacă în acest moment nu apare clară întreaga procedura, a drmului sării de la exploatare până în faza de comercializare directă, se conturează posibilitatea stabilirii unor centre de export a sării pe Mureș, prin *Micia*, în nordul Daciei prin Ilișua, poate și *Porrolissum* pentru care nu deținem dovezi epigrafice.

Pentru Tibiscum, argumentele pentru fixarea unui depozit de sare (*salarium*) pot fi legate direct de exportul spre *barbaricum*, fie trebuie considerat un punct intermediar spre Dunăre pentru aprovizionare provinciei Moesia Superior sau Inferior.

Deși lipsesc deocamdată indicii, epigrafice în acest sens ar trebuie să presupunem prin comparație cu restul provinciei Dacia prezența unui actor la *Buridava* pentru exportul sării în Moesia Inferior.

Sediul central celor trei personaje este la **Apulum**, probabil în *canabae* devenite *municipium,* judecând și după activitatea publică pe care o desfășoară, ulterior sau în paralel. Deși sunt persoane civile, activitatea lor este legată de interesele armatei, probabil, aici, distribuindu-se sarea pentru celelalte provincii ale Imperiului.

Cât de mare este implicarea armatei din Dacia în producția de sare a Statului este încă greu de stabilit în acest moment (adică aceasta participă direct la exploatare sau are doar atribuții de pază, protecție etc.). S-ar părea că de comerțul cu sare răspund ofițerii de intendență desemnați

28. IDR III/1, 145, Tibiscum: S(oli).I(nvicto).N(umini).M(ithra e)/ pro salute/ P(ubli) Ael(i) Mari/ Hermandio /act(or) Turrani / Dil (...) v.s.l.m.

29. IDR III/1, 141.

30. Benea 2007, (ms.).

31. CIL, III, 1209 = IDR III/5, 443; Balla 1979, 137, Apulum: P(ublio). Ael(io). P(ubli) f(ilio) Pap(iria) Strenuo eq./ p(ublico) sacerd(oti) arae/ Aug(usti) auguri et IIviral(i). col(oniae)/ Sarm(izegetusae) augur(i)/ col(oniae) Apul(ensis) dec(urioni)/ col(oniae) Drob(etensis) patron(o) collegior(um)/ fabr(um) cento/ nar(iorum) et naut(arum) conduct(ori) pas/cui salinar(um)/ et commer/cior(um) Rufinus eius.

32. Despre rolul acestor depozite în comercializarea sării vezi Besnier 1929, s.v. *Sel,* 1012.

33. Personajul mai apare amintit într-o inscripție de la Soimuș: IDR III/3, 49 dedicată lui Mithras.

34. Vezi mai sus.

ai armatei, care am putea spune mai de grabă îl supraveghează și protejează[35]. *Negotiatores salariarii* sunt aceia care se ocupau de vânzarea sării, așa cum *conductores salinarum* sunt funcționarii însărcinați cu exploatarea directă a salinelor. În relația producător-negustor se interpune *salarius*, adică acel funcționar care răspunde de depozitul de sare. Calitatea de *negotiator salariarius* este documentată de mai multe inscripții descoperite la Colijnplaat și Domburg[36], care atestă un grup de negustori din Colonia Agrippinensis, cărora le fusese concesionată vânzarea sării adusă probabil, din Gallia Belgica pentru Britannia sau Germania. Pentru Dacia, nu deținem astfel de informații epigrafice.

Surprinzător la fel, ca și în alte provincii ale Imperiului, mărturiile epigrafice despre *conductores salinarum* sau *conductores salariarum* din Dacia apar tot în timpul Severilor sugerând o acțiune directă impusă de Casa Imperială. Acest lucru credem, că a fost determinat de desele războaie ale lui Septimius Severus de la începutul domniei sale, care au solicitat un control strict asupra principalelor produse de securitate alimentară, în primul rând a armatei, dar și a Imperiului. Credem că aceste măsuri se integrează aceleia de introducerea controlului Casei Imperiale asupra uleiului exportat din Hispania Baetica, studiată relativ recent de J. Remersal Rodriguez[37].

Prezența inscripțiilor de la Domnești și Sânpaul sugerează în chip evident lipsa unor exploatări în Moldova sau chiar Maramureș, la aceea dată[38].

Concluzii. Informațiile epigrafice din Dacia și alte provincii amintesc astfel, introducerea din epoca Severilor a unui sistem riguros de control asupra exploatărilor de sare. Este posibil ca acest lucru să apară mai de timpuriu, încă din timpul războaielor marcomanice, sau dimpotrivă, ca urmarea a acestora, după anul 180. Cert este un lucru, că exploatarea sării din Dacia, s-a aflat sub controlul armatei, prin unitățile militare amplasate în punctele principale de acces la *salinae*, ape sărate, izvoare etc., încă de la formarea provinciei.

Adiministrația centralizată a ocnelor de sare în Dacia în epoca Severilor este civilă, realizată însă cu persoane stabilite în canabele de la *Apulum*, și de aici prin filiale documentate deocamdată la *Tibiscum*, *Micia*, sau Sânpaul, Ilișua, ceea ce argumentează interesele armatei pe care le reprezintă în principal. Se conturează astfel, o administrație a provinciei centralizată pentru exploatarea sării și implicit comercializarea sării. Cei trei *conductores*: C. Iulius Valentinus, P. Aelius Strenuus și P. Aelius Marus își desfășoară activitatea în perioade apropiate. După funcțiile deținute ar trebui să presupunem că primul a fost C. Iulius Valentinus care a răspuns doar de exploatarea zăcămintelor de sare și exportarea ei, celui de al doilea, P.Aelius Marus, i s-a acordat și administrarea pășunilor, ar trebui să presupunem alpine din zonele centrale ale provinciei în care se găseau și ocnele de sare. Cel de al treilea, P. Aelius Strenuus deținea alături de cele două funcții precedente și pe cea de *conductor commerciorum,* el fiind cavaler. Acest statut social presupune că face parte din sistemul administrativ al provinciei, calitatea sa, ar putea fi asemănătoare unui *procurator,* deși o astfel de funcție ar fi trebuit, să fie menționată epigrafic. Singura inscripție pomenită mai sus în care este amintit P. Ael. Strenuus nu face o astfel de referire. Să fie această un indiciu indirect al organizării exploatării sării, aidoma aurului din Dacia ?

În epoca romană modul de exploatare a sării a avut un caracter sezonier: din primăvară - până înspre toamnă[39] și presupunea asigurarea nevoilor generale ale Statului pe durata unui întreg an calendaristic. Ca atare, organizarea activității de transportare spre depozite centrale și apoi, spre comercializarea interprovincială avea loc în mare parte, în același răstimp de activitate, având în vedere pagubele pe care le poate produce ploaia și alte intemperii asupra sării, în sine.

Prin sarea sa — denumită metaforic *aurul alb* — Dacia era cel puțin tot atât de importantă Imperiului roman, cât pentru resursele ei de aur. Ca resursă de export aceasta putea aduce provinciei venituri importante, poate că și Dacia să-și fi plătit prin sare impozitele față de fisc, la fel cum, Remersal Rodriguez presupune că s-a realizat cu uleiul din Hispania Baetica[40], lucru contestat de alți specialiști.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare

Plinius cel Bătrân,

Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia (Encicolpedia cunostințelor din Antichitate)*, vol. V, (prefață, note, indice, trad. Ioana Costa), Ed. Polirom, Iași (2004).

35. Judecând după descoperiri similare din alte provincii. Vezi *supra* notele 5-7.
36. AE 1973, 374, 362, 364, 378.
37. Remersal Rodiguez 1998, 183-199.
38. Wollmann 1996, 241-242 susține posibilitatea unor exploatări antice în Maramureș.
39. Vegetius, *Epitome*, IV, 40 spune că sarea trebuia transportată pe Marea Mediterană între 10 martie și 22 noiembrie, dar cel mai bine între 27 mai și 14 septembrie, pentru a nu fi umiditate crescută, care ar dăuna calității sării.
40. Vezi nota 36.

Vegetius
Flavii Vegeti Renati, *Epitome rei militaris*, (ed. C. Lang), Ed. Teubner, (Leipzig 1885).

Izvoare epigrafice

CIL - *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, XI.
IDR - *Inscripțiile Daciei Romane*, III/1 /2 /3 /4.
ILD - *Inscripțiile latine din Dacia* (ed. C. C. Petolescu), Ed. Academiei, (București 2006).

Bibliografie specială

Alexianu *et alii* 1992,
M. Alexianu, Gh., Dumitroaia, D. Monah, Exploatarea resurselor de apă sărată din Moldova
abordare etnoarheologică. *Thraco-Dacica*, XIII, (1992), 159-167.

Balla 1979,
L. Balla, Contribution à l' histoire de l'extraction du Sel et de Fer dans les mines de la Dacie Romaine. *Ethnographia et Folkloristica Carpathica*, 1, (1979), 175-182.

Benea 2004,
D. Benea, Septime Sévére et l'urbanisation de la province de Dacie. *Orbis Antiquus*. *Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca (2004), 390-393

Besnier 1929,
Besnier M., sv. Sel, *DA* (edit. Daremberg et Saglio), IV, 1012-1013.

Carrera Ruiz *et alii* 2000,
J. C. Carrera Ruiz, J. L. Madaria Escudero, J. V. F. Sanchez, La pesca, la sal y el comercio en el Circulo del Estrecho. Estado de la cuetión. *Gerion*, 18, (2000), 43-76.

Ciobanu 1999,
D. Ciobanu, Exploatarea sării și a apelor sărate pe teritoriul carpato-dunărean în secolele I-XII. *Mousaios*, V, (1999), 161-180.

Ciobanu 2001,
D. Ciobanu, Metode și unelte folosite în extragerea sării în spațiul carpato-dunarean în secolele I-XIII. *Mousaios*, VII, (2001), 27-50.

Ciobanu 2002,
D. Ciobanu, Probleme generale privind exploatarea sării în spațiul carpato-dunărean în mileniul I. *Angustia*, VII, (2002), 303-310.

Ciobanu 2002a,
Ciobanu Doina, Sarea – aliment și sursă de venituri pentru locuitorii din nord-estul Munteniei, *Carpica*, XXXI, 19-28 (Bacău 2002).

Ciobanu 2003,
D. Ciobanu, Exploatarea sării în perioada marilor migrații (sec. I-XIII e.n.) în spațiul carpato-dunărean. *Mousaios*, VIII, (2003), 117-124.

Hocquet 1994,
J.-Cl., Hocquet, Production et commerce du sel à l'Age du Fer et à l' époque romaine dans l'Europe du Nord-Ouest. *Revue du Nord-Archeologie*, LXXVI, nr. 308, (1994), 9-20.

Macrea 1969,
M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București (1969).

Maghiar 1970,
N. Maghiar, *Din istoria mineritului în România*, București (1970).

Măluțan 1984,
C. Măluțan, Drumul sării în Transilvania de nord-est. *ActaMN*, XVIII, (1984), 240-255.

Petică 1999,
M. Petică, Salinele din nord-estul Daciei. *Napoca 1880 de ani de la începuturile vieții urbane*, Cluj-Napoca (1999), 205-215,

Remersal Rodriguez 1997,
J. Remersal Rodriguez, *Heeresversorgung und die wirtschaftliche Beziehungen zwischen der Baetica und Germania*, Stuttgart (1997).

Remersal Rodriguez 1998,
J. Remersal Rodriguez, Baetican olive oil and the Roman Economy. (S. Keay), *The archaology of early Roman Baetica*, Portsmouth, Rhode Island, (1998), 183-199.

Russu 1956,
I. I. Russu, Sclavul Atticus. Contribuții la istoria economică a Daciei. *SCIV*, 1-4, (1956), 7-13.

Wollman 1996,
V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia Romană*, Cluj-Napoca (1996).

Perea Yébenes 2001,
S. Perea Yébenes., El uso de la Sal en el ejército romano y su abastecimiento en época altoimperial. *Arquelogia*, 01.qxp., 345-359.

ÜBER DIE VERWALTUNG DER SALZGRUBEN AUS RÖMISCHEN DAKIEN

(Zusammenfassung)

Es sind einige Inschriften mit den Namen von 3 Generalpächter der Salzgewinnung bekannt: C. Iulius Valentinus, P.Aelius Marus, P. Aelius Strenuus, welche ihren Sitz in Apulum haben. Einige kleinere Zentren, jede mit einem *salarium* vermuten wir in Micia, Ilișua (Domnești), Sînpaul, und Tibiscum[41], vielleicht auch in Porolissum, wofür es jedoch keinen epigraphischen Beleg gibt. Diese stehen unter der Führung von Liberten wie: P. Aelius Euphorus, P. Ael. Atticus, C. Iulius Omucio, M. Turranius Dil. mit Hilfe von einigen Sklaven wie Hermadio aus Tibiscum. Die Inschriften datieren aus der Zeit der Septimius Severus.

41. Siehe die Anm. 20, 27-29, 32.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

DOUĂ INTERESANTE MONETE DESCOPERITE ÎN BANAT

*Raoul M. Şeptilici**

Cuvinte cheie: *monete barbarizate, Banat, Pecica, Pesac, Hadrianus, Delmatius*
Mot clef: *monnaie barbares, Banat, Pecica, Pesac, Hadrianus, Delmatius*

Printre preocupările proprii de numismatică, un loc important îl ocupă monetele barbarizate[1] de factură romană. Conjunctura face ca unii colecționari să îmi prezinte și să îmi permită studierea (și publicarea) unor astfel de piese din colecțiile lor. Este și cazul a două monete descoperite pe teritoriul ce azi în mod obișnuit îl numim Banat.

Prima a fost găsită în anii '50 ai secolului trecut în satul Pecica, județul Arad. Nu știm decît că a fost descoperită la munca câmpului, iar descoperitorul, tot în acea perioadă, a mai găsit și alte piese (un total de circa 30) toate romane, cele mai noi fiind din timpul primei părți a dinastiei Severilor. Nu avem nici un indiciu că ar fi vorba de un tezaur, ba se pare că monetele s-au găsit în diferite locuri, însă majoritatea la muncile agricole. Acestea au ajuns, undeva prin 2004 într-o colecție arădeană, din care, cea mai mare parte s-a risipit[2]. Piesa ce o vom descrie mai jos a ajuns ulterior în Timișoara (tot într-o colecție particulară). Este vorba despre un denar barbarizat, imitând o piesă de la Hadrianus. Ni s-a spus că era singura piesă de acest fel (barbarizată) din lotul de la Pecica. Moneta se prezintă astfel:

1. Av. Legendă aberantă, unde totuși se pote distinge ceva de genul IVADVIIDVANS – VIVPAIVIII, efigie stilizată, laureată, cu barbă (?) scurtă spre st.[3], c.e.

Rv. Legendă aberantă de genul IIIII – III[4], personaj stilizat, posibil în picioare, privind spre dr., mîna dr. este lăsată în jos, cea st. e ridicată, c.e.

Axa 6,5, 2,37 g, 16,8-18,25 mm, mult circulată, foarte bine conservată[5].

Astfel de piese sunt destul de rar întâlnite. Ele continuă tradiția vechilor imitații barbare, atât din lumea traco-dacilor, cât și din cea a celților. Acestea circulau pe un teritoriu stăpânit de barbari, fiind monete proprii, la început imitând moneta greco-macedoniană, mai târziu pe cea romană care la acea vreme devine ceea ce am numi azi „valuta forte" a perioadei, a cărei imitare este tot mai apropiată de original, unele mergând la o astfel de perfecțiune încât nu se mai deosebeau de piesele autentice[6]. Însă pentru secolul II al erei creștine, când situația politică era mult schimbată, nu mai putem spune cu certitudine cine a fost producătorul unei astfel de piese. Oricum după uzaj este o piesă ce a circulat mult. Este chiar greu de spus ce piesă imită, reversul având o reprezentare stilizată care

* Muzeul Banatului, P-ța Huniade nr. 1, 300002 Timișoara, e-mail: raoulm7@yahoo.com

1. Prin termenul de „monetă barbarizată" în general, se înțelegea în primă fază o monetă produsă și folosită de „barbari" și care imita o piesă „nebarbară". Acestea mai sunt denumite și „imitații barbare", dar acest termen se referă în special la pisele „barbare" ce stilistic (și metrologic) sunt mai apropiate sau mai îndepărtate de prototip (dar în care se mai recunoaște prototipul sau linia evoluției stilistice) și care erau folosite într-un spațiu stăpânit de „barbari" (chiar dacă le regăsim sporadic și în alte spații, piesele din metal nobil având în fapt o arie de circulație mai mare, aurul și argintul, pentru antichitate echivalând cu „bani"). Astăzi, tot mai des se uzitează termenul de „monetă barbarizată" pentru piesele ce imită monetele oficiale, dar sunt făcute de altcineva („barbar" sau „nebarbar"). Ele se caracterizează printr-un desen mai grosier sau stilizat și în special prin greșeli de scriere. Dacă pentru primele două, chiar trei secole ale erei noastre, în lumea romană există piese barbarizate ce au legenda perfectă, însă desenul le trădează, pentru secolul al IV-lea și următorul precumpănesc greșelile de legendă (mergând până la o scriere aberantă) și uneori desenul (simplificat). Acestea nu mai țin neapărat de lumea barbară fiind regăsite și în imperiu sau la granițele sale. Este ceea ce am numi astăzi „monetă falsificată". Însă în această categorie nu intră piesele *subaerate* (care de cele mai multe ori sunt „falsuri oficiale") decât în cazul în care îndeplinesc condițiile enunțate mai sus (desen foarte neîngrijit și / sau greșeli de scriere – ambele variante trădând o posibilă producție neoficială).

2. Toate aceste date le deținem de la fostul posesor (aradean) al monetei. Acesta și noul propietar au dorit să nu li se dea publicității numele.

3. Am folosit termenii de dr. și st. ca în heraldică și nu pe ai privitorului.

4. Linii paralele de diferite grosimi.

5. Această monetă am semnalat-o în comunicarea proprie *Un denar roman barbar descoperit la Pecica în jud. Arad*, al XX-lea Simpozion de Numismatică al Societății Numismatice a Banatului Timișan, Timișoara, 7 mai 2006.

6. Această problemă am dezbătut-o în lucrarea propie R. M. Șeptilici, Moneta romană republicană din colecția Muzeului Banatului – The Roman Republican Coin in the Timișoara Banat Museum's Collection. *AnB*, S.N., Arheologie-Istorie, VI, 1998, 535-608, la 541-542 (p. 580-581 pentru versiunea în limba engleză). Chiar dacă acolo ne refeream la perioada republicană, nu excludem un fenomen asemănător și pentru imperiu. Însă nu este cazul piesei de față care se deosebește net de un original roman.

se poate confunda cu multe reversuri ale pieselor originale. Oricum avem de-a face cu o imitație după un denar de la Hadrianus. Argintul din monetă pare de calitate superioară[7], însă cantitatea este destul de mică, masa oficială a unui denar fiind în acea epocă de 3,41 g[8]. Întorcându-ne la cei ce au produs astfel de monete, suntem de părere că aceasta a fost confecționată în lumea barbară. Ce ne face să credem aceasta? În primul rând locul descoperirii care este la limită între civilizația romană și barbaricum (locuit la acea vreme de populația sarmată) și stilizarea destul de pronunțată caracteristică barbarilor. Pentru a circula în lumea romană piesa ar fi imitat cât mai fidel denarul roman. Ar fi fost posibil ca legenda să fie aberantă, nu era lucrul cel mai important într-o falsificare monetară, deoarece cea mai mare parte a populației mai ales din mediul rural nu era știutoare de carte (de cele mai multe ori chiar producătorii unor astfel de monete nu știau să scrie și să citească), însă reprezentările ar fi fost mai apropiate de realitate[9]. Ori despre piesa în discuție este greu să spui exact ce piesă imita.

Cea de a doua monetă, un bronz mic de la Delmatius, provine din satul Pesac, jud. Timiș, fără a se ști condițiile descoperiri. Ea a ajuns inițial într-o colecție timișoreană, de unde ne-a fost prezentată, pentru ca apoi să intre într-o alta, aceeiași în care a ajuns și prima piesă descrisă. Ea arată astfel:

2. Av. FL DLMATIVS NOB CAES, efigia caesarului, laureată, drapată, spre st., c.p.e.

Rv. GLOR – IA EXER – (C)ITVS, doi soldați afrontați cu un stindard între ei, în ex SMHΓ?, c.p.e.

Axa 5,5, 1,53 g, 15,6-16,2 mm, puțin circulată, foarte bine conservată[10].

La prima vedere am înclina să spunem că avem de-a face cu o piesă oficială și anume cu RIC VII, Heraclea, nr. 155[11], piesă datată în 336-337. La o analiză mai atentă vedem că numele caesarului e scris greșit, lipsind litera E. E posibil să avem de-a face cu o greșeală de gravare a matriței monetare, însă există posibilitatea ca să fie o piesă barbarizată. Noi înclinăm spre a doua variantă, chiar dacă nu o excludem total pe prima. Aceasta deoarece, în cadrul unei monetării erau persoane care se ocupau special cu verificarea condițiilor de emitere și care ar fi trebuit să oprească introducerea în circulație a unor astfel de piese. Un alt argument ar fi existența unor contrafaceri ce imită foarte bine originalele ele fiind azi imposibil de identificat[12]. Credem că despre o astfel de piesă ar fi vorba, unde s-a omis una din litere. Piesele din bronz, contrafăcute (barbarizate) sunt ceva mai dese în secolul IV, fiind însă și ele niște rarități. Trebuie remarcat că în general sunt sunt folosite alte tipuri de revers (noi nu mai avem cunostință de vreo altă contrafacere din zonă, de tip *GLORIA EXERCITVS*). Și aici este greu să spunem cine este producătorul, însă înclinăm spre autohtoni (daco-romani) din cel puțin două motive: locul descoperiri este într-o zonă despre care tot mai mult se acreditează ideea că ar fi reintrat sub stăpânire romană în vremea lui Constantin I cel Mare[13]; în urma studierii noastre a altor piese similare am observat că cele mai multe se regăsesc în actualele regiuni Banat și Dobrogea, în alte părți din vechiul areal al geto-dacilor ele apărând doar accidental. Dacă despre actualul Banat tocmai am pomenit mai sus, despre spațiul dobrogean trebuie să amintim că încă se afla în componența imperiului. Deci astfel de piese apar mai ales în mediu roman sau la populații obișnuite cu folosința monetei. Este adevărat că și această monetă se află într-o zonă de limită între două civilizații, dar nu trebuie să uităm că tocmai în aceste zone au loc influențele reciproce privind stilului de viață. Oricum oricine ar fi făcut această piesă, inclinăn să credem că ori este vorba de un știutor de carte, ori de o copiere foarte fidelă.

Cele două monete îmbogățesc repertoriul descoperirilor numismatice din teritoriul pe care azi îl numim Banat și de asemenea al pieselor barbarizate (sau a celor ce se abat de la standard). Prin prezenta lucrare am căutat să semnalam aceste monete mai deosebite. Am fi putut-o face și în cadrul unui repertoriu de noi descoperiri monetare din Banat, dar ne-am gândit că ar fi indicat să le prezentăm separat pentru că astfel de piese sunt prea puțin studiate. În general ele mai apar, dar cercetarea numismatică nu prea le-a acordat o mare atenție (atât la noi cât și afară). Sunt consemnate

7. În lipsa unor analize metalografice nu putem spune mai mult.

8. Vezi în acest sens și R. Cappelli, *Manuale di numismatica*, ed. Mursia, Milano, 1974, 74. Este adevărat că piesa este destul de uzată, dar nu așa de mult încât să piartă așa o parte mare din masa sa. Totuși trebuie amintit că în practică se întâlnesc destule piese mai ușoare decat standardul.

9. Vezi spre exemplificare H. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, vol IV/I, London, 1936, 133-134, unde la nr. 337A-342 se găsesc astfel de piesele de la Septimius Severus.

10. Și această monetă am prezentat-o în comunicarea proprie *Monetă barbară Delmatius găsită la Pesac* – Al XIX-lea Simpozion de Numismatică al Societații Numismatice a Banatului Timișan, Timișoara, 23 octombrie 2005.

11. Vezi P. M. Bruun, *The Roman Imperial Coinage*, vol VII, London, 1966, 561.

12. Vezi *supra*, nota 6.

13. Unul din argumentele acestui fapt fiind tocmai marea abundență de piese romane din această perioadă pe teritoriul de sud-vest a fostei Dacii. Aceste monete, pentru această perioadă întrec cu mult numeric alte zone despre care se știe cu siguranță că sunt sub stăpânire romană.

în lucrări de specialitate monografice[14] sau atunci când se publică tezaure[15], foarte rar în descoperiri izolate[16]. Uneori, în lucrări mai ample, de circulație monetară, sunt amintite numeric fără a se da datele tehnice și reproduceri foto[17]. Până recent, la noi, nimeni nu s-a ocupat în mod special de asemenea piese barbarizate de factură romană[18], existând o oarecare pată albă în domeniu, cercetătorii evitându-le sau menționându-le în treacăt[19]. În final trebuie remarcat și un alt aspect, aceste piese sunt rare (ne referim în mod special în fostul areal geto-dacic), fapt ce ridică o altă problemă: astfel de producții sunt rentabile la o scară relativ mare (mai ales dacă ne referim la moneta măruntă din secolul IV, ce avea o valoare insignifiantă). Situația pare greu de explicat (mai ales că avem de-a face cu o producție realizată prin batere, ceea ce presupune existența mai multor piese identice). Credem că avem de-a face cu două posibilități: producția lor pe plan local și o retragere a acestor piese în momentul descoperiri de către autoritățile romane (ceea ce ni se pare mult mai firesc, însă presupune existența unei autorități ceea ce ar intării o prezență romană în sud-vestul Daciei)[20], ori un import neintenționat, de la mare distanță[21] (lucru mai puțin probabil pentru secolul IV[22]). Oricum ambele posibilități derivă din lipsa unei mase monetare satisfăcătoare. Cercetările ulterioare vor duce la dezlegarea acestor probleme ridicate de astfel de piese, însă pentru aceasta trebuiesc publicate cât mai multe monete similare, care există în colecții de stat sau particulare.

DEUX INTERESSANTES PIÈCES DE MONNAIE DÉCOUVERTENT DANS LE BANAT

(*Résumé*)

Ces deux pièces proviennent de collections particulières. La première a été découverte à Pecica, dans le comté d'Arad. Elle fut trouvée dans les années cinquante du sciècle passé durant des travaux agricoles. Cette pièce barabare imite un denier d'Hadrien (1). L'usure témoigne de sa circulation. D'autres pièces similaires ont été découverte en Dacie roumaine.

La seconde, petite pièce de bronze, fut découverte dans le comté de Timis à Pesac. Un examen attentif de cette pièce, comparée à la première apparition de ce modèle de pièce Delmatius (RIC VII, Heraclea, n° 155), montre que le nom de l'empereur indiqué est DLMATIVS (2). Il est donc possible que cette pièce soit originale mais issue d'une erreure de gravure de la matrice. Nous pensons pourtant que cela serait plutôt une barbarisation étant donné l'existence du métier de controleur de monnaie.

Ces deux pièces viennent enrichire le repertoire de pièces barbares.

Traduction: Amélie Dechambre

14. Vezi de exemplu P. Bastien, *La monnazage de Magnence (350-353)*, ed. Cultura, Wetteren, Belgique, 1964, unde sunt prezentate 62 de imitații (planșele XVI-XVIII) și unde este dezbătută problema imitațiilor acestui împărat (p. 103-112). Este normal fiind o lucrare monografică asupra monetelor lui Magnentius. Un alt tip de lucrări ce cuprind astfel de monete sunt așazisele determinatoare, însă acestea au astfel de piese doar în număr restrâns. Singurul catalog ce îl cunoaștem și are în mod special și astfel de imitații (fiind totuși foarte departe de o eventuală epuizare a problemei) este A. Banti, L Simonetti, *Corpus Numorum Romanorum*, Firenze, 1976. E firesc ca în această lucrare monumentală, care tratează monetele romane în foarte mare detaliu, mergând pe diferențele de matrițe, să găsim și piese barbarizate, deoarece cei doi italieni încearcă să epuizeze toate variantele posibile a monetelor romane.

15. Vezi de exemplu E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure monetare din Banat din secolul IV* (sau varianta germană *Deri Münzhorte des 4. Jahrhunders aus dewm Banat*), Lugoj, 1974, unde apar și câteva astfel de piese.

16. Vezi de exemplu N. Gudea, Descoperiri monetare actice și bizantine în Banat. *Banatica*, 1, 1971, 139-146, unde apare o astfel pe piesă (p. 141-142 și fig 2-3) descoperită la Tibiscum.

17. Vezi de V. M. Butnariu, Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275-491). I. Perioada 275-324. *Arh.Mold*, XI, 1987, 113-140; idem, Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275-491). II. Perioada 324-383. *Arh.Mold*, XII, 1988, 131-196; idem, Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275-491). III. Perioada 383-491. *Arh.Mold*, XIV, 1991, 67-106.

18. Primul studiu modern concret pe astfel de piese, făcut la noi, pe care îl cunoaștem a fost elaborat de cercetătorii clujeni N. Gudea, C. Găzdac, Monete cu defecte de batere și imitații de secol IV p. Chr. în tezaure din Banat. *Revista Bistriței*, XVIII, 2004, 123-137.

19. Bineînțeles că pe lângă lucrările menționate există și alte lucrări unde găsim astfel de monete. Noi am exemplificat doar câteva lucrări. Oricum numărul lor total este mult prea mic pentru o astfel de problemă.

20. Controlul pentru depistarea și unor astfel de piese rezultă din *Codex Theodosianus* 9, 23, 1-3. Vezi N. Gudea, C. Găzdac, *op. cit.*, 125.

21. Este cunoscut cazul Britanniei unde imitațiile abundă. Vezi în acest sens și N. Gudea, C. Găzdac, *op. cit.*, 125.

22. *Ibidem*, 126. Aici se precizează că emisiunile din Britannia (unde remarcăm că are loc cea mai masivă copiere cunoscută până la ora actuală) sunt făcute după monetele vestice, ceea ce nu e cazul în spațiul nostru.

1.

2.

1. Monetă descoperită la Pecica jud. Arad
2. Monetă descoperită la Pesac jud. Timiș

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

SARMAȚII DIN MUNTENIA ȘI IMPERIUL ROMAN

*Liana Oța**

Cuvinte cheie: *Roxolani, Moesia Inferior, morminte, stipendii*
Schlagwörter: *Roxolanen, Moesia Inferior, Gräber, Stipendien*

Studiile despre sarmații din Muntenia sunt relativ numeroase, atât cele care au publicat descoperiri noi, cât și cele de sinteză. Cu toate acestea, în mod paradoxal poate, consensul autorilor asupra datării mormintelor sarmatice descoperite în Muntenia este departe de a fi fost atins. În special data de început a pătrunderii sarmaților în câmpia munteană este cea care suscită încă dezbateri. Gh. Bichir[1] este de părere că acest proces nu putea avea loc decât după 117-118 p.Chr., când Muntenia și sudul Moldovei, teritorii care aparținuseră până atunci provinciei Moesia Inferior, sunt abandonate. Pentru aceeași pătrundere posterioară anilor amintiți, optează și alți autori[2]. R. Harhoiu susține că prezența sarmaților la Dunărea de Jos este mai timpurie, din a doua jumătate a secolului I p.Chr.[3], opinie împărtășită și de alți autori[4]. O datare chiar mai târzie decât cea presupusă de Gh. Bichir a fost propusă de Gh. Diaconu și I. Bogdan-Cătăniciu, și anume în timpul războaielor marcomannice[5]. Diversitatea opiniilor trecute mai sus în revistă se datorează, pe de o parte, absenței elementelor de datare (număr mic al importurilor romane descoperite în mormintele sarmatice din Muntenia) și, pe de altă parte, absenței referirilor din izvoarele scrise, cu privire la pătrunderea sarmaților în Muntenia. În ceea ce mă privește, rămân la părerea pe care am exprimat-o în 1997, la Zalău, într-o comunicare ce a fost ulterior și publicată[6]: o pătrundere a sarmaților în Muntenia în *două* momente diferite - sfârșitul secolului I p.Chr., poate și începutul secolului următor și a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr., cele două momente putând fi legate de războaiele purtate de Domitian și Traian cu dacii și de cele duse de Marcus Aurelius la Dunărea mijlocie împotriva unei mari coaliții barbare.

În absența unor elemente de datare certe, nu este exclus ca data inițială a pătrunderii sarmaților în Muntenia să poată fi dedusă, deși cu o marjă de eroare lesne de înțeles, în urma coroborării mai multor argumente. Nu este scopul acestei contribuții rezolvarea definitivă a problemei mai sus menționate (ceea ce cred că este greu de realizat deocamdată), dar aș vrea să insist asupra unui fapt căruia i s-a acordat mai puțină atenție, dar care s-ar putea număra printre datele menite să ajute la o mai bună cronologie a mormintelor sarmatice din Muntenia.

Deși studiile de sinteză[7] au încercat să contureze trăsăturile caracteristice ale mormintelor sarmatice din Muntenia (număr total, amplasare, tip de mormânt, orientarea și poziția scheletelor, inventar funerar), totuși, relația dintre sarmații din Muntenia și romani, *cea care poate fi dedusă din imaginea generală oferită de complexele funerare descoperite până în prezent, și nu cea oferită de izvoarele scrise*, nu a fost decât arareori detaliată.

Cuvintele în care se poate sintetiza această relație nu aduc o noutate absolută în cercetare: cel puțin atât cât se poate deduce din caracteristicile mormintelor sarmatice din Muntenia, coroborate cu evenimentele care au implicat spațiul menționat în cursul primelor trei secole p.Chr., *sarmații din Muntenia se aflau sub control roman*. Este aceeași opinie pe care am exprimat-o mai demult[8] și care este susținută și de alți autori[9].

Cred că este importantă detalierea acestui aspect, cu atât mai mult cu cât, în mod surprinzător, vine în contradicție cu imaginea, cel mai adesea de conflict, lăsată de izvoarele scrise: atacuri asupra Moesiei - în iarna anilor 67/68, 68/69 și 69/70 p.Chr.[10], tulburări care fac necesară o intervenție

* Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" al Academiei Române, București, str. Henry Coandă nr. 11.

1. Bichir 1977, 191; Bichir 1996, 304.
2. Opreanu 1998, 63-64; Petolescu 2000, 323-324.
3. Harhoiu 1993, 46-50.
4. Niculescu 2003, 184-186.
5. Bogdan-Cătăniciu 1997, 140 și 142; Diaconu 1980, 284.
6. Oța 1999, 887.
7. Bichir 1972 și 1977; Niculescu 2003; Oța 1999.
8. Oța 1999, 887.
9. Bogdan-Cătăniciu 1997, 140 și 142; Petolescu 2000, 324.
10. Tacitus, Hist., I, 79; Iosephus Flavius, Bell.Iud., 7.90-95.

a romanilor - 62[11] și 118 p.Chr.[12], aliați ai lui Decebal în timpul primului război cu Traian, din 101-102 p.Chr.[13].

Concluzia menționată, cea a controlului roman asupra sarmaților din Muntenia, poate fi dedusă în urma trecerii în revistă a câtorva argumente:

1. numărul total relativ mic al mormintelor sarmatice din Muntenia, deși cu amendamentul că acesta poate fi datorat unei lacune a cercetării. Totuși, raportul dintre perioada destul de lungă de timp (cel puțin două secole) și numărul total al complexelor publicate până în prezent (mai puțin de 300) este disproporționat, comparativ, de pildă, cu numărul total de morminte descoperite în Muntenia atribuite culturii Sântana de Mureș-Cerneahov[14]. Probabil că numărul redus al mormintelor corespunde unui număr relativ mic de sarmați pătrunși în Muntenia.

2. numărul mic al mormintelor descoperite într-un singur punct. Până în prezent, cifra maximă de morminte sarmatice descoperite într-un singur loc este de 35, la Târgșor[15], urmată de 18, la Râmnicelu[16]. Nu este exclus ca absența unor necropole întinse să trădeze, din nou, numărul redus al membrilor unei comunități.

3. raritatea mormintelor tumulare: doar patru descoperite până în prezent, dar și dintre acestea, sigur tumular este doar mormântul de la Vitănești[17]. Rezervele în legătură cu celelalte trei complexe provin din lipsa de precizări - Sudiți-Gherăseni[18], formulările - Balta Albă, mormânt descoperit pe suprafața unei movile distruse în perioada interbelică[19] sau contrazicerile autorilor - Sărulești, considerat inițial mormânt secundar în tumul[20], apoi mormânt tumular[21]. Celor patru complexe enumerate li se adaugă șapte cazuri de înmormântări în tumuli mai vechi. În trei cazuri însă - Ciulnița[22], Smeieni[23] și Sultana[24] s-au descoperit mai multe morminte în mantaua aceluiași tumul, complexe care aparțineau probabil unor comunități și nu unor persoane din elită. Pot fi presupuse ca aparținând unor persoane din elită înmormântările tumulare, și probabil patru înmormântări secundare în mantaua unor tumuli mai vechi - Roșiori[25], Ulmu[26], Brăilița[27], Hagieni[28].

4. numărul mic al mormintelor cu arme: 18 cu pumnale, trei cu spade, unul cu vârf de lance, deci în total 22. Nu am inclus în categoria mormintelor cu arme cele patru complexe în care s-au descoperit vârfuri de săgeată - Chiscani[29]; Lișcoteanca - Movila din baltă M. 6[30]; Lișcoteanca - Movila Olarului M. 8[31] și M. 15[32] și mormântul de la Târgșor, printre ale cărui piese de inventar se numără și un pinten[33]. Cu o singură excepție, și aceea situată însă sub semnul întrebării, la Balta Albă, mormintele având arme ca inventar sunt plane. Faptul că inventarul funerar al multor complexe a fost doar recuperat, ceea ce înseamnă că poate să nu fie complet, existând probabilitatea ca unele piese să se fi pierdut, îngreuiază încercarea de a contura trăsăturile definitorii ale complexelor sarmatice din Muntenia, având ca inventar arme. Câteva concluzii pot fi totuși desprinse. Prima dintre ele se referă la faptul că, cel puțin până în prezent, în morminte s-a depus, fără excepție, doar un singur tip de armă: pumnal, spadă sau vârf de lance. Cea de-a doua concluzie are în vedere asocierile din cadrul inventarului funerar. Impresia generală este una de modestie a inventarului. Șase complexe au dat la iveală (sau din ele s-au mai recuperat) doar arme: pumnale și spade - Vedea[34], Căzănești[35], Largu M. 4[36], Lișcoteanca - Moș Filon M. 2[37], Oltenița - Iordoc[38] sau vârf de lance - Râmnicelu M. 17[39]. De asocieri se poate vorbi, în ceea ce privește complexele cu arme, doar în cazul ceramicii sau al cuțitelor. În cele mai multe cazuri, șase, armele se combină cu ceramica cenușie, preluată probabil de la carpi: Balta Albă[40]; Brăila - Hipodrom M. 2[41]; Grădiștea M. 4[42]; Largu M. 6[43]; Lișcoteanca - Moș Filon M. 7[44]; Oltenița -

11. CIL, XIV, 3608=ILS, 986; IDRE, I, 113; Petolescu 2000, 37-38; Pippidi 1967, 311.
12. SHA, Vita Hadriani, 6, 6.
13. Petolescu 2000, 129-131.
14. Niculescu 2003, 191; Petrescu 2002, 25-47.
15. Niculescu 2003, 193-195.
16. Harțuche 1980, 216-224.
17. Leahu-Trohani 1979, 134-139.
18. Constantinescu 1978, 24.
19. Constantinescu 1978, 22-25.
20. Bichir 1977, 171 și 177.
21. Bichir 1996, 308.
22. CCA 1994, 21-23.
23. Simache-Teodorescu 1962, 279-280.
24. Morintz-Ionescu 1968, 116-118.
25. Harțuche 1980, 201 și 242.
26. Harțuche 1980, 201 și 225.
27. Bichir 1972, 139; Bichir 1977, 171.
28. Bichir 1972, 139 și 156; Bichir 1977, 171, 185, 193.
29. Nestor 1960, 679.
30. Harțuche 1980, 216 și 245.
31. Harțuche 1980, 207 și 245.
32. Harțuche 1987, 36.
33. Diaconu 1965, 21.
34. Bichir 1977, 168 și 169.
35. Mușețeanu-Lungu 1977, 247-248.
36. Dragomir 1959, 476, 477, 480.
37. Harțuche 1980, 209.
38. Morintz-Ionescu 1968, 102.
39. Harțuche 1980, 222.
40. Constantinescu 1978, 22-25.
41. Harțuche 1980, 203.
42. Harțuche et alii 1983, 50, 52, 53.
43. Dragomir 1959, 476, 477, 480, 481.
44. Harțuche 1980, 210, 215-216.

Renie M. 3[45]. Ceramica de import, romană, este prezentă doar în trei complexe cu arme: Bucu M. 10[46]; Lișcoteanca - Moș Filon M. 1[47]; Lișcoteanca - Movila Olarului M. 7[48]. Vase lucrate cu mâna s-au descoperit în două morminte cu arme: Lișcoteanca - Movila Olarului M. 17[49] și Rușețu[50]. În alte trei complexe, armele se asociau cu cuțite: Grădiștea M. 1[51], Lișcoteanca - Movila Olarului M. 3[52]; Roșiori M. 3[53], și este de remarcat și faptul că aceste morminte nu aveau ca inventar ceramică. Restul obiectelor de inventar sunt mai degrabă prezențe ce se datorează funcționalității ca obiecte de port: cataramă (1 caz), fibule (trei cazuri), catarame de încălțăminte (1 caz). Constituie deocamdată o excepție M. 3 de la Lișcoteanca - Movila Olarului, în care pumnalul și cuțitul se asociau cu oase de animal și o scoică. În trei complexe s-au descoperit arme asociate cu mărgele: Bucu M. 10 - o mărgea de bronz, lângă antebraț; Grădiștea M. 4 - trei mărgele, la încheietura ambelor mâini; Rușețu - singurul complex care a dat la iveală mai multe mărgele, dar poziția lor nu este precizată. O ultimă observație privește faptul că armele și mărgelele se asociau în toate cele trei cazuri cu ceramică.

În urma trecerii în revistă a argumentelor mai sus expuse, imaginea dedusă *doar pe bază arheologică* este aceea a unor comunități probabil reduse ca număr, în care persoanele susceptibile de a aparține unei elite războinice sunt foarte puține. Această imagine este departe de cea a războinicilor care atacă în câteva rânduri provinciile romane, descriși de izvoarele literare, ilustrați pe monumente sau cunoscuți în urma descoperirilor arheologice din zonele situate în nordul Mării Negre[54].

Trăsăturile caracteristice ale mormintelor sarmatice din Muntenia, laolaltă cu deosebirea față de relatările izvoarelor narative sau descoperirile sarmatice din alte zone, m-au condus la ipoteza că sarmații din Muntenia se aflau sub control roman. În absența relatărilor antice, este greu de precizat ce înseamnă mai exact acest control. Pare puțin probabil că aceștia sunt sarmații care se plângeau de micșorarea stipendiilor, la începutul domniei lui Hadrian[55]. Este posibil să fie vorba de comunități, păstori nomazi consideră C. C. Petolescu[56], care nu aveau veleități războinice și deci nu puteau pune în pericol provinciile romane. L. Petculescu[57] consideră chiar că inventarul neobișnuit de sărac al mormintelor sarmatice descoperite în Muntenia exprimă un statut social inferior, datorat controlului roman. Cred totuși că problema nu poate fi pusă atât de tranșant, având în vedere două aspecte. Primul dintre aceste aspecte se referă la faptul că morminte având ca inventar piese sarmatice (clopoței, mărgele de lapislazuli, oglindă cu tamga) și care nu se raliază regulii de modestie amintite au fost descoperite în necropole de pe teritoriul Imperiului roman - Callatis[58]. Cel de-al doilea aspect este unul deocamdată ipotetic: într-o zonă de încadrat în tipul 3 propus de Groenman-van Waateringe[59], care nu a putut fi permanent anexată Imperiului roman (așa cum este și Muntenia), contactele au fost menținute probabil cu elitele locale, după modelul altor zone din Imperiu sau al altor societăți, din perioada modernă și contemporană[60]. Aceste comunități sarmatice erau probabil supravegheate de trupele romane, în cadrul măsurilor mai largi, luate pentru supravegherea generală a Munteniei.

Ipoteza controlului roman exercitat asupra sarmaților din Muntenia nu este surprinzătoare și nici lipsită de logică, dacă se coroborează cu datele literare sau alte argumente arheologice. Acestea dovedesc interesul relativ constant arătat supravegherii Munteniei, prin diferite măsuri: politica destul de activă, a spațiului de siguranță, promovată de Aelius Catus[61] și Tiberius Plautius Silvanus Aelianus[62] la nordul Dunării de Jos; apartenența Munteniei și a sudului Moldovei la provincia Moesia Inferior[63] și prezența unor detașamente militare care țineau sub observație comunitățile dacilor liberi din Muntenia[64].

45. Morintz-Ionescu 1968, 100-101.
46. Rența 2000, 41.
47. Harțuche 1980, 208.
48. Harțuche 1980, 206-207.
49. Harțuche 1980, 207-208.
50. Bichir 1972, 155; Bichir 1977, 172, 185.
51. Harțuche et alii 1983, 50, 52.
52. Harțuche 1980, 206.
53. Harțuche 1980, 201-202, 242.
54. Bârcă 1997, 909-934; Bârcă 2001, 135-153; Coulston 2003, 415-433; Istvánovits-Kulcsár 2001, 147-161.
55. SHA, *Vita Hadriani*, 6, 8.
56. Petolescu 2000, 324.
57. Petculescu 1999, 899.
58. Bârlădeanu-Zavatin 1977, M. 3 - 130-131, M. 6 - 132-133, M. 16 - 140-141; CCA 1983-1992, 19; CCA 2004, 219.
59. Groenman-van Waateringe 1980, apud Van der Veen 1991, 448.
60. Bloemers 1990, 115; Bloemers 1991, 451-452.
61. Petolescu 2000, 28; Vulpe 1961, 366.
62. Petolescu 2000, 36-37 și 60-61; Pippidi 1967, 306-307; Vulpe 1961, 367.
63. Petolescu 2000, 158-162; Vulpe 1961, 372-373.
64. Bogdan-Cătăniciu 1986, 467; Bogdan-Cătăniciu 1997, 141; Petculescu 1993, 185; Petculescu 1999, 900.

DIE SARMATEN AUS MUNTENIEN UND RÖMISCHE REICH

(*Zusammenfassung*)

Die Charakteristika der sarmatischen Gräbern aus Muntenien in ihrem Gegensatz zu den Schilderungen der literarischen Quellen und den Hinweisen von sarmatischen Funden aus anderen Gebieten haben bis zuletzt zur Hypothese geführt, dass die Sarmaten in Muntenien immer unter der Kontrolle der römischen Herrschaft standen. Doch es ist schwer zu glauben, dass sie diejenigen sind, die sich wegen der Verminderung der Stipendien zu Beginn der Herrschaft Kaisers Hadrian beklagten.

Die armen Inventare aus den sarmatischen Gräberfelder zeigen einen niedrigen sozialen Status an, vielleicht wegen der römischen Domination. Es gibt aber Meinungen, die nicht diese strenge Sichtweise akzeptieren und zwei Aspekten in die Diskussion einbringen. Zuerst unter diesen Hauptaspekten ist zu nennen, dass die Gräber als Inventar sarmatische Gegenstände haben (Glöckchen, Perlen aus Lapislazuli, Tamgaspiegeln) und all diese Sachen unterliegen den z.B. bei Callatis erwähnten funebralen Regeln für Gräberfelder des Römischen Reichs. Diese sarmatische Bevölkerung wurde von den römischen Truppen überwacht, wie auch das Gebiet Munteniens.

Die Hypothese der römischen Kontrolle im Gebiet der sarmatischen Stämme aus Muntenien ist nicht neu und nicht ohne Logik, wenn wir die literarischen Quellen oder andere archäologische Argumente im Betracht ziehen. Diese Informationen beweisen ein konstantes relatives Interesse an der Überwachung Munteniens und in diesem Sinne wurden von den Statthaltern in Moesia Inferior als Massnahmen eine aktive Aussenpolitik geführt und ein Vorland als Sicherheitsterritorium geschaffen.

BIBLIOGRAFIE

Bârcă 1997,
V. Bârcă, Echipamentul și armamentul defensiv sarmatic. *ActaMP*, XXI, (1997)921-934.

Bârcă 2001,
V. Bârcă, Spade și pumnale în mormintele sarmatice timpurii din nordul Mării Negre (sec.II-I a.Ch.). (Cosma, C., Tamba, D., Rustoiu), *Studia Archaeologica et Historica Nicolao Gudea Dicata (Festschrift für Professor Nicolae Gudea gelegentlich des 60. Geburtstages)*, Zalău, (2001), 135-153.

Bârlădeanu-Zavatin 1977,
E. Bârlădeanu-Zavatin, În legătură cu o necropolă de epocă romană timpurie la Callatis. *Pontica*, X, (1977), 127-151.

Bichir 1972,
Gh. Bichir, Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări. *Pontica*, V, 137-176.

Bichir 1977,
Gh. Bichir, Les Sarmates au Bas-Danube. *Dacia*, N.S. XXI, (1977),167-197.

Bichir 1996,
Gh. Bichir, Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (II). *SCIV*(A) 47, 3, (1996), 297-312.

Bloemers 1990,
J.H.F. Bloemers, Lower Germany, Military Organization and its Role in the Study of a Frontier Zone. (Vetters, H., Kandler, M.), *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, Wien (1990), 111-120.

Bloemers 1991,
J.H.F. Bloemers, Relations between Romans and natives: concepts of comparative studies. (Maxfield, V.A., Dobson, M.J.), *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter (1991), 451 - 454.

Bogdan-Cătăniciu 1986,
I. Bogdan-Cătăniciu, Repères chronologiques pour le limes sud-est de la Dacie. *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress. Aalen, 1983*, Stuttgart. (1986), 461-468.

Bogdan-Cătăniciu 1997,
I. Bogdan-Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman, sec. I-III p.Chr.*, Muzeul Județean Teleorman, Alexandria (1997).

CCA 1983-1992. *Cronica cercetărilor arheologice din România (1983-1992)*, București.
CCA 1994. *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 1994*, București (1994).
CCA 2004. *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2004*, București (2004).

Constantinescu 1978,
M. Constantinescu, Un mormânt din perioada migrațiilor descoperit la Balta Albă, judeţul Buzău. *Mousaios*, 2, (1978), 22-25.

Coulston 2003,
J.C.N. Coulston, Tacitus, Historiae I.79 and the impact of Sarmatian warfare on the Roman empire. (von Carnap-Bornheim, C.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.-16. Februar 1998, Neumünster, 415-433.

Diaconu 1965,
Gh. Diaconu, *Tîrgşor - Necropola din secolele III-IV e.n.*. Bucureşti (1965).

Diaconu 1980,
Gh.Diaconu, Roxolani sau alani la Dunărea de Jos. *SCIV*(A), 31, 2 (1980), 275-285.

Dragomir 1959,
I.T. Dragomir, Raport asupra săpăturilor întreprinse la Largu (r. Filimon Sîrbu, reg. Galaţi*). Materiale*, V (1959), 475-482.

Harhoiu 1993,
R. Harhoiu, "Tezaurul" de la Buzău – 1941. *SCIV*(A) 44, 1 (1993), 41-51.

Harţuche 1980,
N. Harţuche, Descoperiri sarmatice din zona Brăilei. *Istros*, I (1980),191-251.

Harţuche 1987,
Harţuche, Cercetările arheologice de la Lişcoteanca Movila Olarului (1970-1976). *Istros*, V (1987), 7-90.

Harţuche *et alii* 1983,
N. Harţuche, F. Anastasiu, V. Sârbu, Săpăturile de salvare de la Grădiştea, j. Brăila (Punctul "Mormântul Elizei" - necropolă). *Istros*, II-III (1983), 49-59.

Istvánovits-Kulcsár 2001,
E. Istvánovits, V. Kulcsár, Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior. *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D.* Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza, Aszód-Nyíregyháza (2001), 139-169

Leahu-Trohani 1979,
V. Leahu, G. Trohani, Săpăturile arheologice de la Vităneşti, jud. Teleorman. *CAMNI*, III (1979), 127-141.

Morintz-Ionescu 1968,
S. Morintz, B. Ionescu, Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Oltenița (1958-1967). *SCIV*(A) 19, 1 (1968), 95-128.

Muşeţeanu-Lungu 1977,
C. Muşeţeanu, R. Lungu, Arme sarmatice descoperite în judeţul Ialomița. *SCIV*(A) 28, 2 (1977). 247-251.

Nestor 1960,
I. Nestor, *Sarmaţii*, în: *Istoria Romîniei*, vol. I, Ed. Academiei, Bucureşti (1960), 671-682.

Niculescu 2003,
Gh. Niculescu, Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus Muntenien - unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrgşor. (von Carnap-Bornheim, C.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.-16. Februar 1998, Neumünster (2003), 177-205.

Opreanu 1998,
C. Opreanu, *Dacia Romană şi Barbaricum*, Timişoara (1998).

Oţa 1999,
L. Oţa, Relations between the Roman Empire and Sarmatians on the Lower Danubian limes. (Gudea, N.), *Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău (1999), 885-894.

Petculescu 1993,
L. Petculescu, Miniature Spearhead Fittings of Military Equipment in Roman Dacia. *Dacia* N.S., XXXVII (1993), 181-196.

Petculescu 1999,
L. Petculescu, Roman military equipment in Barbaricum in the proximity of the Dacian limes. (Gudea, N.), *Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău (1999), 895-905.

Petolescu 2000,
C.C. Petolescu, *Dacia şi Imperiul Roman,* Bucureşti (2000).

Petrescu 2002,
F. Petrescu, *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureş-Cerneahov de pe teritoriul României*, Ed. Ars Docendi, Bucureşti (2002).

Pippidi 1967,
D.M. Pippidi, Tiberius Plautius Aelianus şi frontiera Dunării-de-Jos în sec. I e.n.. *Contribuţii la istoria veche a României*, ed. a 2-a, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti (1967), 287-328.

Renţa 2000,
E. Renţa, Necropola sarmatică de la Bucu, judeţul Ialomiţa. *Ialomiţa*, III (2000), 39-57.

Simache-Teodorescu 1962,
N. Simache, V. Teodorescu, Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (r. Buzău, reg. Ploieşti), *Materiale*, VIII (1962), 273-281.

Van der Veen 1991,
M. van der Veen, Native communities in the frontier zone – uniformity or diversity. (Maxfield, V.A., Dobson, M.J.), *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter (1991), 446-450.

Vulpe 1961,
R. Vulpe, La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains. *Dacia* N.S., V (1961), 365-393.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

SCRIEREA CURSIVĂ ÎN DACIA ROMANĂ

*Ana Voloşciuc**

Cuvinte cheie: *provincia Dacia, tegule, grafitti, tăbliţe cerate, litere*
Keywords: *Dacia Province, Brickstone, Grafitti, Waxbords, Letters*

Cucerită şi transformată în provincie romană, Dacia a cunoscut o cu totul altfel de dezvoltare decât înainte de cucerire. Romanii au aplicat după cucerirea Daciei întreg sistemul de metode şi experienţa dobândită în decursul celor trei secole premergătoare de cuceriri, întemeieri şi guvernări de provincii. Aceştea aduceau cu ei avantajele unei culturi rafinate şi beneficiile unei prosperităţi materiale pe care populaţiile autohtone nu avusese încă ocazia să o aprecieze[1]. Amalgamul etnic, cultural şi religios din provincie a existat doar graţie amprentei puse peste acesta de către limba latină.

Limba latină n-a avut în limba dacă un concurent puternic, astfel încât romanizarea lingvistică s-a sfârşit destul de repede în provincia întemeiată de Traian. Latina era limba administraţiei, a fiscului, a armatei, a comerţului, era limba comună folosită de grupurile etnice din provincie. Odată cu limba latină o largă difuzare cunoaşte şi scrierea latină.

Scrierea latină a evoluat în funcţie de materialul pe care s-a scris şi de obiectul cu care s-a scris. Scrierea ***capitală*** este în general caracteristică epigrafelor cu majuscule în rânduri paralele, care mai era numită ***monumentală***. Scrierea *cursivă* este specifică pentru papirus, pergament sau tăbliţe cerate. Dar există şi inscripţii funerare, grafiti, inscripţii pe foiţe de metal în scriere cursivă, după cum se cunosc şi *papyri* cu scriere în caractere capitale. Scrierea ***cursivă***, care este şi o scriere mai rapidă şi simplificată, este, din acest motiv, mai greu de descifrat. Aceasta este mai des folosită pentru scrisori, precum şi mici texte scrise pe pereţi şi pe vase. Până în secolul al IV-lea scrierea cursivă foloseşte mai degrabă majusculele, apropiindu-se astfel mai mult de capitala arhaică[2].

Pentru studiul scrierii cursive de o importanţă majoră sunt tăbliţele cerate precum şi textele de pe diverse obiecte mici, din materiale cum ar fi ceramica (cărămizi, ţigle, vase), metale (aur, argint, bronz), acestea marcând anumite fapte, evenimente, fie atestând o categorie socială[3]. Pe astfel de obiecte, însă, se întâlnesc inscripţii executate şi cu litere capitale.

Răspândirea textelor scrise în caractere cursive corespunde cu teritoriul provinciei Dacia, dar şi cu aria de răspândire în general a monumentelor epigrafice şi în special a inscripţiilor incizate sau zgâriate pe cărămizi, ţigle, şi vase. Este cert faptul că acolo unde a existat elementul roman sau romanizat găsim diverse vestigii arheologice printre care şi acele "obiecte" pe care s-a scris în caractere cursive.

În epoca imperială romană, materialul pentru scriere cel mai obişnuit era reprezentat de tăbliţele cerate, "cărţi de lemn" unse cu un strat de ceară şi legate, alcătuind un mic "livret" sau condică, confecţionate după tehnica ce stătea la baza diplomelor militare de bronz[4]. Locul de redactare al tăbliţelor cerate este indicat la 15 din cele 25 de piese păstrate întregi sau reconstituite parţial. Astfel nouă piese au fost redactate în Alburnus Maior (TabCerD I, II, IV, V, IX, X, XIII, XVIII, XXII), două în Deusara (TabCerD III, XIV), una în Kartum (TabCerD VI), una în Immenosum Maius (TabCerDXI), toate localităţi grupate – probabil - în zona Alburnus; două în *canabae legionis XIII Geminae* la Apulum (TabCerD VII, VIII), ajunse, ascunse şi găsite la Alburnus. Toate tăbliţele fiind descoperite numai în zona montanistică au fost puse în legătură cu mineritul[5]. Descoperite în asemenea mediu arheologic montanistic, conţinutul şi destinaţia lor arată, fapt ce a fost observat şi admis de către

* Doctorand Univ. "Babeş-Bolyai" Cluj-Napoca, Institutul de Studii Clasice.

1. O. Densuşianu , *Histoire de la langue roumaine*, Bucureşti, 1997, 34.
2. C.C. Petolescu, *Epigrafia latină*, Bucureşti, 2001, 19 - 20.
3. N. Gudea, *Porolissum Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*, Bucureşti, 1986, 91.
4. IDR I, 176 (I. I. Russu).
5. *Ibidem*, 175.

cercetători, că ele aparţineau minerilor sau celor care lucrau în această zonă, cu toate că de fapt doar trei (TabCerD X, XI, XII) vorbesc direct de activitatea minieră, de explorări aurifere. Dar considerăm că tăblițe cerate au fost des folosite şi în alte localităţi în provincie, numai că materialul din care au fost confecţionate nu a permis păstrarea lor în timp. Aceasta ne-o dovedeşte şi descoperirea a numeroşi *stili*[6] pe teritoriul provinciei, precum şi pe faptul că, după cum am menţionat şi mai sus, două dintre aceste tăblițe cerate au fost redactate la Apulum şi apoi aduse în zona montanistică. Probabil că folosirea şi circulaţia lor nu era un lucru atât de neobişnuit în Dacia. Refolosirea tăbliţelor ar fi un indiciu despre "dificultatea" confecţionării lor, sau că textul vechi nu mai avea nici o valoare şi de aceea proprietarul recurgea la reutilizarea ei. Este interesant faptul că trei dintre aceste cărţi de lemn conţin inscripţii cu cerneală (TabCerD III, XXIII, XXIV), fapt ce permite să presupunem că se folosea şi papirusul.

Dacă aceste materiale cu scriere cursivă au fost descoperite doar la Alburnus Maior, atunci despre aria de desoperiri a celorlalte inscripţii cu litere cursive executate pe ceramică şi metale, putem să spunem că este mult mai mare - aceasta fiind practic întreg teritoriul Daciei. Se poate afirma, judecând după prezenţa a astfel de inscripţii în diverse categorii de aşezări, că scrierea în acest fel s-a practicat peste tot în provincie. Felul în care apar pe hartă localităţile cu astfel de descoperiri ne fac să credem în posibilitatea răspândirii din ce în ce mai mult a unui astfel de scris. Se poate însă observa că mediul militar a jucat un rol important în învăţarea şi practicarea scrisului latin. Anii petrcuţi în armată însemnau pentru unii militari ocazia de a învăţa ori de a-şi perfecţiona latina; la terminarea serviciului militar, toţi foştii soldaţi indiferent de gradul de cunoaştere al latinei la recrutare, vorbeau foarte bine această limbă[7]. Bănuim că odată cu învăţarea limbii, aceştia învăţau şi a scrie. Învăţarea în primul rând a citirii era necesară pentru că ordinele se dădeau în scris pe o *tessera*[8], cu transmiterea lor fiind însărcinaţi *tesserarii*, numai în formaţiile etnice de "nationes", comenzile se dădeau prin viu grai[9]. Totodată soldaţii înrolaţi se străduiau să înveţe a scrie şi a citi spre a putea avansa. Faptul că militarii erau cointeresaţi să înveţe carte ne-o arată şi numărul mare de inscripţii cursive descoperit în mediul militar, dar şi restul inscripţiilor efectuate pe material ceramic, care uneori sunt foarte clar nişte exerciţii de scriere, încercări de a reda anumite cunoştinţe pe care le avea individul.

Numărul inscripţiilor cu caractere cursive, cunoscute graţie publicării lor, suntem siguri că poate fi mărit, credem că în depozitele arheologice stau şi azi piese ce nu au fost cercetate şi publicate, printre care există posibilitatea să mai găsim inscripţii cursive. Din numărul total de piese publicate în lucrările de specialitate, exceptând tăbliţele cerate, 42 sunt cărămizi, 22 sunt ţigle, 4 plăcuţe de metal, 40 de vase. Din ultima categorie desprindem lotul celor 15 amfore, deoarece, spre deosebire de toate celelalte piese – pe care textele sunt incizate – pe amfore textele sunt pictate. Acestea din urmă provin de la Romula şi datează până în secolul al IV-lea, demonstrându-ne încă o dată importanţa oraşului în domeniul meşteşugăresc[10], economic şi al schimbului de mărfuri, făcând parte din marele centre de comunicaţie din provincie[11]. Am încercat să delimităm şi cronologic acest tip de inscripţii, neincluzând în studiul nostru piesele pe care cercetătorii le-au datat în secolele V-VI, considerând că acestea depăşesc limitele perioadei care ne interesează. Este interesant faptul că amfore cu inscripţii cursive efectuate cu vopsea se atestă doar la Romula, lucru ce nu denotă că doar acolo se întâlneau în antichitate, probabil că descoperiri ulterioare vor demonstra că acest tip de vase cu inscripţii cursive erau răspândite pe întreg teritoriul provinciei.

Că mediul militar este sursa principală a inscripţiilor cursive rezultă din faptul că din numărul total de localităţi în care au fost semnalate în 21 sunt castre, 5 sunt oraşe şi 7 sunt alte tipuri de aşezări (dintre care o *villa rustica* şi o staţiune balneară). Dintre piesele ce provin din mediul militar (castre şi împrejurimile lor) deosebim 26 cărămizi, 18 ţigle, 14 vase şi 2 plăcuţe de metal; în oraşe situaţia se prezintă astfel: 12 cărămizi, 4 ţigle, 6 vase, 2 plăcuţe de metal, 16 amfore cu inscripţii pictate; în aşezările de tip rural sunt 4 cărămizi şi 5 vase. Dacă am exclude inscripţiile de pe amfore care sunt atestate doar într-o localitate, despre care am vorbit deja, atunci raportul de inscripţii ar fi 60 castre: 24 oraşe: 9 aşezări rurale, vizibil un număr practic de două ori mai mare de inscripţii în mediul militar decât în celelalte aşezări. Faptul că cele mai multe inscripţii de acest gen efectuate pe cărămizi şi ţigle au fost găsite în castre este de înţeles, pentru că în mediul milităresc, în secial, se fabrica

6. I. Fischer, *Latina dunăreană*, Bucureşti, 1985, 20.
7. M. Bărbulescu, *Potaissa, Studiu monografic*, Turda 1994, 151.
8. *Polibius,* VI, 34, 7.
9. M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, 339.
10. C. M. Tătulea, *Romula-Malva*, Bucureşti, 1994, 84.
11. *Istoria Românilor*, vol. II, Bucureşti, 2001, 192 (D. Protase).

materialul de construcţie şi respectiv aceştea aveau la îndemână suportul pentru scris – lutul moale. Presupunem că multe din aceste inscripţii au fost efectuate de către persoane care erau în nemijlocita apropiere a cărămidăriilor şi se ocupau cu producerea acestora. Majoritatea acestor inscripţii au fost efectuate în pasta moale înainte de ardere, şi atunci cine dacă nu producătorii de cărămizi şi de ţigle aveau posibilitatea de a exersa şi a-şi prezenta măiestria de a scrie pe un astfel de material. Scrierea în pasta crudă şi moale se efectua cu obiecte de metal sau lemn ascuţite, care îndeplineau rolul stilusului sau cu degetul[12]. Acelaşi lucru putem să-l spunem şi despre piesele ce provin din alte localităţi decât cele cu specific militar şi inscripţia a fost efectuată în pasta moale, probabil că executorul ei este de asemenea producătorul, acel care a avut posibilitatea să ţină obiectul în mână înainte de ardere. Nu acelaşi lucru se poate spune despre vase, din numărul cărora jumătate au inscripţia zgâriată după ardere. Cele dinainte de ardere au fost executate de către olari – luând în considerare şi faptul că pe unele vase chiar se specifică acest lucru, sau cei din imediata apropiere a lor. Inscripţiile de după ardere puteau fi scrise de oricine, dar în cele mai dese cazuri credem că este vorba despre posesorul acelui vas, deseori şi forma gramaticală a numelui demonstrează aceasta[13]. Este interesant faptul că majoritatea vaselor descoperite în oraşe şi aşezări rurale au inscripţia executată după ardere, probabil neavând la îndemână un suport moale locuitorii acelor habitate încercau să scrie pe ceea ce aveau la dispoziţie. După această analiză numerică încă o dată venim să subliniem că mediul militar a fost un propagator nu doar al limbii virbite, dar şi a celei scrise. Cu toate acestea credem că nu este exclus ca unele cercetări viitoare să aducă şi alte dovezi.

Dacă despre locul de descoperire al inscripţiilor cu litere cursive putem să vorbim fără rezerve, atunci despre datarea acestora este destul de greu să ne pronunţăm într-un fel sau altul. De o datare sigură se bucură doar tăbliţele cerate. Datarea tăbliţelor cerate alburnense (piese care poartă o indicaţie clară şi completă) este între anii 131 şi 167. Ele au fost ascunse în galeriile minelor părăsite sau astupate, probabil la sfârşitul unei perioade liniştite şi de prosperitate economică în provincia Dacia.

Cu rare excepţii, inscripţiile pe un alt fel de material decât tăbliţele cerate nu pot fi datate mai restrâns decât "epoca romană". Datarea inscripţiilor cursive se poate face după câteve criterii mai importante: contextul de descoperire, istoria aşezării , forma literelor şi conţinutul textului. Nu avem însă multe texte întregi sau cu un conţinut care ar permite o încadrare cronologică sigură. Tipologia literelor folosite nu este încă ordonată cronologic pentru provincia Dacia, în timp ce pentru alte provincii s-au făcut astfel de clasificări[14], care ar putea să ne ghideze într-un fel sau altul. Pentru Dacia la momentul de faţă, forma literelor curisive oferă doar un cadru general. Celelalte criterii de datare permit doar o încadrare generală: secolele II-III. Din acest motiv trebuie să ne bazăm cât se poate pe contextul de descoperire sau pe istoria generală a aşezării.

După cum am amintit şi mai sus, există puţine inscripţii conţinutul cărora ne-ar permite o datare mai exactă. Printre acestea este inscripţia de pe o cărămidă în limba greacă găsită la Romula. Cărămidarul a vrut să înregistreze evenimentul zilei şi anume înlocuirea guvernatorului provinciei, mai precis plecarea lui C. Arrius Antoninus şi venirea lui Pertinax[15]. Primul un excelent administrator, însă mai puţin versat în politică militară fu nevoit să cedeze locul lui P. Helvius Pertinax în 178 sau chiar la sfârşitul lui 177[16]. Astfel şi inscripţia o putem data în această perioadă. O altă inscripţie care o putem data după conţinutul ei este cea executată pe o terra sigilată de la Gilău. Această piesă este una de import, şi reprezintă o lucrare în stilul lui Ianuaris. Fragmetul de vas poartă o inscripţie-graffiti pe care editorul a citit-o cu probabilitate *IANUA(ris),* caz în care vasul poate fi atribuit lui Ianuaris, meşter care a activat între anii 125-150[17], inscripţia fiind şi ea, probabil, executată în această perioadă. Altă inscripţie de acest gen este cea de pe masca de coif de paradă, de la Romula. Aceasta indică numele succesive a doi posesori, cel de-al doilea aparţinând probabil unei cohorte din *legio XXII Primigenia Philippianorum* venită la Romula prin anii 245-247[18]. Posesorul îşi putea scri numele sau mai înainte sau mai târziu, dar totuşi credem că am putea plasa cronologic această inscripţie la mijlocul secolului al III-lea.

Cele mai multe inscripţii cursive au fost descoperite mai demult, fără loc exact de

12. M. Grec, *O istorie a Daciei Porolissensis*, Arad, 2000, 170.
13. G. Florea, Noi fragmente ceramice cu semne grafice de la Sarmizegetusa Regia. *Studii de istorie antică, Omagiu profesorului Ioan Glodariu,* Deva, 2001, 185.
14. L. Bakker, B. Galsterer-Kröll, *Graffiti auf Römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Köln, 1975, 13 - 28.
15. I. Piso, Carrières Sénatoriales. *Révue roumaine d'Histoire*, 3, 1976, 466.
16. *Ibidem,* 475.
17. D. Isac, Terra sigillata de la Gilău. *Potaissa*, 3, 1982, 66.
18. Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, Bucureşti, 1983, p. 184.

descoperire şi în condiţii care permit doar o încadrare cronologică foarte generală[19]. Această grupă de descoperiri rămâne încă cea mai numeroasă, în ciuda descoperirilor mai recente. Este foarte greu, de exemplu, să datezi inscripţiile de la Celei când evoluţia aşezării cuprinde patru secole[20]. O inscripţie pe vas de la Romula a fost descoperită în ruinele porţii oraşului construite în timpul împăratului Philip Arabul (244-248), deci am putea să o datăm cu a doua jumătate a secolului al III-lea. Inscripţiile de la Porolissum au apărut în elementele castrului sau în clădirile sale din interior construite după 213, sau reparate în această perioadă, am putea în acest caz să le datăm cu începutul secolului al III-lea. Din păcate limita superioară nu poate fi stabilită cu precizie, deoarece castrul a fost locuit şi după retragere[21]. La Cumidava vasele cu inscripţii au apărut în săpăturile din castru, care a fost construit în timpul lui Traian, prima fază şi perfecţionat sub Hadrian[22], astfel am putea să le includem în perioada – începutul secolului al II-lea şi până la retragere. Inscripţia de la Sighişoara datează din primii ani după cucerire, deoarece şi castrul datează cu prima jumătate a secolului al II-lea. Ţigla cu inscripţie de la Buciumi a fost descoperită într-o baracă din prima fază a castrului, datată cu începutul secolului al II-lea până după jumătatea lui[23]. Unele din inscripţiile de la Apulum sunt datate probabil în a doua jumătate a secolului al II-lea[24], altele însă sunt încadrate de către cercetători în limita cronologică a secolelor II-III[25]. Inscripţiile de la Potaissa provin din castrul legiunii care a fost construit după anul 169, în acest caz şi inscripţiile au fost executate după venirea aici a legiunii, atunci când Potaissa intră în ritmul de viaţă caracteristic centrelor militare[26].

Vorbind despre restul pieselor nu putem rămâne decât la o formulare generală în legătură cu datarea, şi anume că majoritatea datează din secolele II-III, cu posibilitatea, sigur, ca aceste limite să poată fi depăşite. Se poate deci afirma că textele scrise cursiv datează din întreaga periaodă provincială. Aceasta se confirmă şi prin faptul că în secolele II-III în inscripţii, în general sunt menţionate mai ales *cognomina,* în timp ce sistemul onomastic cu două nume sau cel al cetăţeanului - *tria nomina* - sunt mai puţine sau chiar dispar[27], am putea fi de acord cu acest lucru chiar dacă nu sunt foarte multe inscripţii conţinutul cărora ne permite să afirmăm aceasta. În general susţinem că scrisul cursiv latin, ca şi limba latină, a fost propagat pe întreg teritoriul provinciilor dacice, chiar de la începutul existenţei lor, cu toate că o piesă descoperită recent pune semne de întebare în această privinţă. Ne întrebăm dacă scrisul latin nu a fost cunoscut chiar înainte de cucerire – este vorba despre piciorul de castron cu inscripţie zgâriată după ardere cu litere cursive de la Sarmizegetusa Regia. Se ridică în continuare problema momentului în care acest personaj s-a aflat la Sarmizegetusa Regia. Există posibilitatea ca Rufinus să fi aparţinut garnizoanei romane staţionate după cucerire în fosta capitală a Regatului Dac[28]. Există însă argumente care pledează pentru plasarea acestuia în perioada imediat pre-romană. În primul rând este vorba de faptul că inscripţia a fost zgâriată pe o strachină cu picior dacică, dar şi poziţia stratigrafică a descoperirii indică apartenenţa lui la primul nuvel de amenajare al platoului atribuit perioadei dacice[29]. În acest caz nu putem decât să fim de acord cu faptul că unele noi descoperiri pot aduce şi alte noi observaţii în legătură cu acest subiect.

Dintre toate inscripţiile scrise în caractere cursive puţine sunt păstrate integral ca să ne putem pronunţa sigur asupra caracterului şi conţinutului acestora. Dintre acestea fac parte tăbliţele cerate şi puţine dintre inscripţiile executate pe cărămizi, ţigle, vase.

Cele de pe plăcuţele de metal sunt foarte puţine, dar şi textul lor în mare parte nu este de mari proporţii ca să provoace neclarităţi şi neînţelegeri.

Fără să fie omogene şi unitare din punct de vedere al conţinutului şi destinaţiei lor practice – tăbliţele cerate reprezintă acte juridice având în majoritate caracter strict particular şi individual. Dar, prin indicaţiile asupra persoanelor, uzanţelor şi practicii instituţiilor juridic-administrative,

19. N. Gudea, Contribuţii la paleografia latină romană din Dacia, I Inscripţii pe cărămizi şi ţigle. *ActaMP*, XI, 1987, 93.
20. A se vedea D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974.
21. N. Gudea – C. Cosma, Contribuţii la paleografia latină romană din Dacia, II, Inscripţii incizate sau zgâriate pe vase de la Porolissum şi problema inscripţiilor pe vase din provinciile dacice. *ActaMP*, XVI, 1992, 204.
22. A se vedea N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Râşnov – Cumidava*, Braşov, 1971.
23. E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C.Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj-Napoca, 1972, 121.
24. Cl. Băluţă, Vase cu inscripţii grafitate, inedite descoperite la Apulum – Partoş. *Apulum*, XXXVI, 1999, 261.
25. Cl.L. Băluţă, Cl. Băluţă, Materiale tegulare cu graffiti de la Apulum. *Ephem.Nap.*, IV/1994, 149 - 153.
26. M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei Romane. Legiunea a V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987, 38.
27. H. Mihăiescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti-Paris, 1978, 273-274.
28. I Glodariu, Sarmizegetusa Regia durant le règne de Trajan. *ActaMN*, 26-30, 1989-1993, I/1, 21-25.
29. G. Florea, *op. cit.,* 184-185.

localităţilor, provinciilor şi relaţiilor social-economice, prin terminologia şi cuvintele uzuale, prin continuitatea lor remarcabilă reprezintă documente scrise valabile pentru întreaga Dacie şi analogic pentru alte zone sau chiar pentru toată lumea romană[30]. Tăbliţele cerate ne prezintă valoroase texte de drept civil roman, şi anume - contracte de vânzare-cumpărare, de servicii (muncă salarialtă), de împrumut cu dobândă, convenţii de asociaţie, acte ale colegiilor, dovezi de cheltuieli şi preţuri etc., care sunt instrumente juridice ale unei remarcabile activităţi economice, financiare şi bancare. Tablele cerate sunt documente preţioase pentru cunoaşterea vocabularului juridic din secolul al II-lea[31]. Textele erau executate cu capătul ascuţit şi încălzit al unui condei de metal în câmpul destinat scrierii, puţin adâncit, al celor patru feţe acoperite cu stratul de ceară. Acesta se inciza în sensul longitudinal al tăbliţelor, folosindu-se litere de mână, adica textul era în exclusivitate în scriere cursivă. Aceste documente, deci, sunt importante nu doar prin conţinutul textului dar şi prin forma lui, prezentându-ne într-un spectru foarte larg grafia cursivă folosită în epocă.

Spre deosebire de textele tăbliţelor cerate, conţinutul inscripţiilor de pe un alt fel de material nu poate fi determinat cu precizie în cele mai multe din cazuri, datorită fragmentării suferite de-a lungul anilor. Aceste inscripţii în caractere cursive se deosebesc de inscripţiile litice nu numai prin conţinutul concis al lor, dar şi prin destinaţie. În timp ce inscripţiile pe piatră erau lucrate la comandă, ca marfă, cele de pe cărămizi, ţigle şi vase erau rezultatul unor strădanii individuale, spontane[32], aceasta fiind dovadă a cunoaşterii scrisului şi a limbii latine în provincie. Inscripţiile cu text mai lung, întregi sau cele fragmentare care lasă să li se întrevadă cât de cât conţinitul permit să afirmăm că majoritatea au caracter legat de viaţa de zi cu zi a celor care le-au scris, având un spectru foarte larg a conţinutului. Nu trebuie să ne mire faptul că ceramica putea fi folosită ca material de scris chiar şi în scopul încheierii unui contract precum ar fi cel redactat pe o cărămidă descoperită la Teregova, în lipsa unui alt material mai convenabil cum ar fi tăbliţele cerate[33]. Cele incizate în pasta moale reflectă în special activitatea cărămidarilor şi a olarilor, în timp ce cele zgâriate după ardere pot avea referire la mai multe aspecte ale vieţii sociale, căci ele puteau fi executate nu neapărat de cei care confecţionau obiectul respectiv. În mare parte conţinutul textelor din inscripţii nu diferă foarte mult în dependenţă de materialul pe care s-a scris, adică – cărămidă, ţigle sau vase.

După cum am mai spus inscripţiile pe plăcuţe de metal sunt mai puţine, dar şi ele evident se referă la viaţa şi ocupaţiile posesorilor. În cazul plăcuţei de aur de la Dierna este vorba despre o piesă din aşa-numitele "defixionum tabellae". Câmpul scris al plăcuţei este împărţit în trei registre: primele reprezintă semne identice cu literele greceşti majuscule, dar cu conţinut lingvistic semit, respectiv simboluri legate de divinităţile ebraice iudeo-gnostice; al treilea registru conţine o scriere latino-romană de formă cursivă, text ce arată caracterul şi destinaţia piesei: plăcuţă magică, gnostică[34]. Ne convingem în acest caz că scrierea cursivă era pe larg utilizată nu doar în mediul soldăţesc, dar şi în cel civil, în cazul de faţă cu referiri gnostice. Masca de bronz provine din împrejurimile Romulei şi poartă o inscripţie cu litere punctate. Primele două rânduri conţin numele posesorului iniţial al măştii, ulterior s-a adăugat o nouă inscripţie cu numele noului posesor şi indicarea subunităţii de cavalerie din care făcea parte, după numele comandantului[35]. Textul în două rânduri cu litere punctate de pe *umbo*-ul de scut descoperit la Hoghiz arată că ea era "a lui Titus Avitius Germanus" militar din trupa de garnizoană a castrlui[36], adică ne indică posesorul acestui obiect. În cel din urmă caz a unei inscripţii cursive pe metal este vorba despre un disc de bronz descoperit în oraşul Odorheiul Secuiesc. Inscripţia pare a fi semnătura unui meşter ce a confecţionat această piesă[37]. În afară de plăcuţa gnostică inscripţiile de pe celelalte piese ne arată apartenenţa obiectelor.

În cazul materialului ceramic, sigur, situaţia este mai complexă. Multe dintre astfel de inscripţii reprezintă nume de persoană, în majoritate latineşti. În special cînd este vorba despre vase, credem că pe cele cu inscripţie înainte de ardere avem nume, rareori întregi, ale producătorului şi pe cele de după ardere numele posesorului. Majoritatea celorlalte inscripţii de pe vase conţin o parte din nume, avem două fragmente ceramice cu nume de localitate, în rest sunt litere

30. IDR I, 166 (I. I. Russu).
31. S. Stati, *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*, Bucureşti, 1961, 111.
32. N. Gudea, *op.cit.*, 92.
33. I. Piso, Un graffite sur une brique de Teregova. *Ephem.Nap.*, VI, 1996, 203.
34. N. Vlassa, O nouă plăcuţă de aur gnostică de la Dierna. *ActaMN*, XIV, 1977, 206.
35. Cr. M. Vlădescu, Masca de paradă de la Romula şi încercarea de reconstituire a coifului de cavalerie romană. *SCIVA*, 32, 1981, 2, 197.
36. IDR III/4, 192 (I. I. Russu).
37. IDR III/4, 198 (I. I. Russu).

care probabil au alcătuit şi ele cândva un cuvînt. Celelalte vase despre care încă nu am amintit şi anume amforele conţin inscripţii executate cu vopsea şi se compun doar din grupuri de litere, care credem că au întregit iniţial un text ce se referea la capacitatea vasului, conţinutul lui sau posesorul acestuia.

După cum am amintit mai sus cele mai multe dintre inscripţiile cursive sunt pe cărămizi şi ţigle, de aceea şi varietatea textelor acestora este mai mare, iar având în vedere că multe provin din mediul militar este evident că ele se vor referi în special la viaţa militară. O mare parte dintre acestea s-au păstrat în stare foarte fragmentară, şi anume cîteva litere din care nu se poate întregi vreun cuvânt, sau poate erau simple încercări de a scrie ceva, de a învăţa a scrie. Dintre acestea ar putea fi şi cazuri ca aceste grupuri de litere să fi făcut parte dintr-un nume. Altă categorie ar fi cele care sigur redau numele unei persoane, printre care mai des întâlnite sunt Aurelius, Claudius, Victorinus, Marcus etc. Asemănătoare acestora sunt acelea în care este indicat şi numele unităţii din care face parte militarul, gradele militare dintre care cel mai des este menţionat soldatul simplu, dar şi un centurio, interesante sunt inscripţiile în care individul spune că el este cărămidarul şi spune şi câte cărămizi a făcut într-o unitate de timp; presupunem că un număr de cărămizi executate într-un interval de timp ne arată şi acelea care conţin un număr. O glumă militărească în legătură cu pedeapsa soldaţilor de către centurioni prin bătaia cu o vergea[38] scrisă pe o cărămidă, ne vorbeşte şi despre o altă latură a vieţii militare. De subliniat că militarii amintiţi făceau parte din toate categoriile de unităţi, fapt dovedit şi de locul de descoperire al inscripţiilor – în castre de legiune şi castre auxiliare.

O singură ţiglă descoperită într-un mediu militar ar putea conţine un epitet adresat unei zeităţi, editorul acesteia se gândeşte la o invocaţie a unui anonim: [*Fortu*]*n*(ae) *Reduci*, deoarece epitetul *Redux* aparţine acestei zeiţe[39]. O cărămidă, chiar dacă este păstrată fragmentar, prin compoziţia materialului şi felul în care a fost confecţionată arată că scopul ei iniţial a fost acela de a fi suport pentru scris, este vorba despre cărămida de la Teregova, care a conţinut, se presupune, textul unui contract[40].

Datele în legătură cu viaţa urbană sau cea rurală sunt extrem de puţine. O cărămidă la Apulum[41] sugerează că Herculanus ar fi putut fi un luptător (gladiator) profesionist, dar şi desenul care însoţeşte inscripţia ne permite această apreciere, atât prin ţinuta personajului reprezentat cât şi prin arma pe care o poartă. Mai deosebite prin conţinut apar două inscripţii de la Romula, una pe o ţiglă, şi anume un hexametru pe care Tocilescu l-a întregit astfel "Învaţă după Homer şirul evenimentelor războiului troian", care ar părea să fie un exerciţiu şcolar[42]; alta pe o cărămidă, în limba greacă, ce consemnează întâlnirea dintre cei doi consulari - Arrius Antoninus şi Helvius Pertinax, la Romula, capitala Daciei Malvensis, unde noul guvernator va fi fost pus la curent cu problemele militare şi administrative ale provinciei[43]. În acest caz nu putem să ne pronunţăm asupra motivului scrierii acesteea, poate cărămidarul a scris-o din proprie iniţiativă sau poate la îndrumarea cuiva.

O altă piesă de o importanţă majoră pentru studierea scrierii cursive este cărămida descoperită în zidul de la intrarea în turnul din colţul de sud-vest al fortificaţiei romane târzii de la Gornea. Inscripţia tegulară reprezintă unicul text de proporţii mari scris în limba latină cu litere cursive. Valoarea documentului creşte îndeosebi datorită datării relativ strânse a lui. Textul este dispus pe 11 rânduri, lungimea medie a rândurilor de 12-15 cm., distanţa între ele fiind în medie de 10 mm. În ce priveşte persoana ce a scris-o, se poate presupune că era un ostaş din formaţia care a construit probabil *castellum*-ul de la Gornea. Prin interpretarea recentă a textului s-a clarificat importanţa talismanului ce-l însoţea pe defunct[44]. Oricare ar fi caracterul şi destinaţia avută de acest text, el este un document social-economic de mare valoare[45].

Din punct de vedere paleografic, textul reprezintă tranziţia între scrierea de pe tăbliţele cerate ale secolelor I-II şi cea de pe papyri din secolele V-VI. E un scris cursiv în sensul propriu al termenului. Literele se leagă frumos între ele, apar litere incizate în formă nouă, atestate pentru prima dată: *a, b, c, g, h, m, n, r*, forma lor este cea "modernă" care se utilizează şi astăzi. Celelalte litere utilizate în text sunt deja litere formate din perioada anterioară. Ligaturile şi abrevierile folosite sunt relativ simple, caracteristice vremii

38. IDR III/6, 165 (Cl. L. Băluţă).
39. D. Tudor, Comunicări epigrafice (VII). *SCIVA*, 26, 1975, 1, 129, nr. 7.
40. I. Piso, *op cit.,* 203.
41. IDR III/6, nr. 311.
42. IDR III/4, nr. 225.
43. D. Tudor, Noutăţi epigrafice despre C. Arrius Antoninus consularis Daciae et Dalmatiae şi despre P. Helvius Pertinax consularis Daciae. *Pontica*, VII, 1974, 172-173.
44. I. Piso, Die spätrömische Inschrift von Gornea. *ZfPE*, 42, 1981, 263 - 271.
45. IDR III/1, 57-58 (I. I.Russu).

de atunci. Faptele de limbă, paleografia şi mai ales contextul descoperirii permit datarea textului tegular între anii 294 şi 300, când a fost construită fortificaţia. Singura problemă care se ridică în legătură cu această posibilă atribuire este dacă nu cumva există o distanţă de timp între textul ca atare şi cărămizile ştampilate[46].

Dacă caracterele folosite în această inscripţie fac parte, am putea spune, din perioada când scrisul cursiv a ajuns la etapa "modernă", credem că ar fi cazul să ne întoarcem în timp ca să vedem care erau formele literelor cursive când acestea abia începeau să fie învăţate în provincia Dacia. Sigur exemplele cele mai elocvente sunt tăbliţele cerate, care sunt cele mai complexe documente în acest sens şi corespund cronologic cu perioada de început a stăpânirii romane.

Când vorbim despre scrierea cursivă, în special forma literelor, felul în care au fost scrise, trebuie să menţionăm că şi materialul pe care s-a scris are o importnţă foarte mare. Sigur cele mai comode au fost tăbliţele cerate, zgârierea textului consta în spintecarea pojghiţei de ceară cu condeiul puţin încălzit, până la lemnul plăcuţei, astfel scrisul aprofundat avea o culoare mai deschisă decât restul suprafeţei obscure a stratului de ceară. Suprafaţa moale a acesteea permitea celui ce scria o manevrare a condeiului într-un mod personal de a scrie. Şi astăzi dacă am vrea să găsim două persoane cu aceeaşi caligrafie credem că ar fi practic imposibil; aceeaşi situaţie era şi în antichitate, fiecare persoană scria într-un mod anume. Cu toate că literele se apropie practic de o formă anume care ar fi făcut parte dintr-un alfabet, asupra căruia s-a convenit în acest sens, ele aveau forme particularizate. Pentru formele cele mai des utilizate în inscripţiile tăbliţelor cerate s-au alcătuit tabele.

Se observă tendinţa de simplificare şi pierdere a unor elemente din litere, în special hasta orizontală a literei a, literele b şi d ajung la un moment dat să semene mult între ele, c de multe ori îşi pierde rotunjimea, iar e începe să fie scris în formă de două bare verticale. Dar şi la toate celelalte litere hastele încep să fie prelungite, unele litere încep să fie rotunjite, de exemplu v, iar altele pierd din rotunjirea proprie în cazul unei forme capitale, de exemplu s. Dacă am compara atent literele folosite în inscripţiile de pe tăbliţele cerate cu cele din inscripţia de la Gornea am observa diferenţa, chiar dacă şi unele şi altele sunt considerate cursive. Cele din urmă fiind mai rotunjite, parcă ar fi fost scrise mai moale, cu o îndemânare mai perfecţionată, prezentându-se, desigur şi forme noi ale literelor, considerăm că în acest caz şi timpul şi-a pus amprenta prin evoluţia în general pe care a cunoscut-o atât limba cât şi scrierea.

Cât despre îndemânare este evident că şi în cazul tăbliţelor deosebim inscripţii citeţe, scrise cu grijă (TabCerD VI, VII, XIV), şi altele care sunt destul de greu de descifrat (TabCerD IV, IX). Scrise cu grijă şi îndemânare, incontestabil sunt acele tăbliţe care au fost scrise de scribi de profesie (TabCerD X, XI, XII, XVIII), fapt atestat prin obişnuita formulă în asemenea cazuri: *scripsi rogatus a … quia se litteras scire negavit, it quod dixsit …*, ceea ce înseamnă "am scris la cererea (solicitat de către) … care a declarat că nu ştie să scrie, ceea ce a spus …". În legătură cu faptul că mai mulţi participanţi la aceste acte juridice nu ştiau să scrie o dovedeşte şi că lista martorilor TabCerD XI a fost scrisă de aceeaşi persoană, evident de către scrib, nu credem că dacă cineva ştia să scrie ar fi permis ca numele său să fie scris de către altcineva. De aceeaşi mână este scrisă şi lista martorilor din TabCerD VI[47]. În alte cazuri martorii şi-au scris numele singuri, se observă o grafie diferită în cazul fiecărui nume dar şi în comparaţie cu cea a textului tăbliţei în întregime, acestea sunt TabCerD I, II, V, IX, XXI. Interesant este că unul dintre martori şi-a scris numele cu majuscule, nedorind probabil să apeleze la serviciile altcuiva - TabCerD V. În cazul TabCerD IX primul martor precizează că a semnat pentru el, deci se întâlneau cazuri când se semna pentru altcineva. Faptul că unele sau altele pot fi mai uşor sau mai greu citite este cauzat şi de starea de conservare a lor, ele fiind unele într-o stare mai rea sau mai bună, dar este evident un lucru - toate au fost scrise cu litere cursive într-o manieră personală a fiecărui "autor". În textul uneia dintre tăbliţe se menţionează că a fost făcută în două exemplare (TabCerD XIV), ceea ce, credem, se întâmpla mai des. Este interesant cazul tăbliţei nr. XXIV, care pe "verso", partea neadaptată scrierii are un text cu litere arse, ce ar părea să fie o ştampilă a şefului serviciului vamal din Illyricum, inscripţia din chenar fiind scrisă cu caractere capitale, probabil ca să nu apară probleme la lectura ei.

Într-o perioadă de tranziţie între aceste două forme de litere despre care am vorbit se situează literele întrebuinţate în inscripţiile de pe cărămizi, ţigle, metale şi vase, care ar trebui considerate ca trecerea de la capitale la cursive. Este necesar să menţionam că o parte din ele sunt capitale hibride, sau cu o tendinţă doar

46. N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1977, 67.

47. Fapt constatat la sugestia dl-ui profesor M. Bărbulescu.

spre o simplificare, rotunjire şi pierdere a unor elemente, spre cursivitate. Dar iarăşi este vorba în primul rând despre materialul pe care s-a scris, de exemplu amforele pe care s-a scris cu vopsea – individul uşor putea să facă orice formă a literei o dorea. Sau chiar cele de pe plăcuţele de bronz, sunt scrise punctat, caz în care persoana executoare a inscripţiei putea "modela" litera aşa cum vroia. Aici credem că ar fi cazul să subliniem prezenţa a doi executori ai inscripţiei de pe masca de bronz de la Romula, foştii proprietari, fapt ce se observă şi printr-o formă diferită a literelor în cazul celor doi posesori ai obiectului.

Având în vedere că majoritatea inscripţiilor pe materialul ceramic sunt efectuate în pasta moale ne dăm seama că literele folosite erau cele mai des întâlnite şi cele pe care persoanele în cauză le cunoşteau. Am putea să ne întrebăm de unde puteau să le înveţe de fapt, doar toate inscripţiile pe piatră care erau la vedere erau scrise cu litere capitale, atunci nu le rămânea decât să transforme aceste litere, pe care le învăţau în primul rând, într-o manieră proprie, poate împrumutată de la cineva.

Am încercat să alcătuim un tabel cu cele mai des folosite forme de litere în inscripţii pentru cărămizi, ţigle, vase, amfore, plăcuţe de metal. Credem că acesta ne va permite să ne dăm mai bine seama care a fost drumul parcurs de-a lungul anilor de la literele capitale la cele cursive.

Modul daco-romanilor de a scrie, de a combina unele grupuri de litere, faptul că tipul unei litere prezintă variante diferite nu constituie o excepţie, deoarece şi în celelalte provincii situaţia se prezintă practic aceiaşi[48]. Uneori aceste variante au fost determinate de materialul pe care s-a scris, de spaţiu, alteori de nivelul de cunoştinţe al persoanei. Comparând scrierea cursivă din Dacia cu cea din întreg teritoriul roman ne dăm seama că scrisul locuitorilor Daciei se încadrează în scrierea cursivă a imperiului. Acesta este similar cu cel din Italia, dar şi cu cel din provinciile similare Daciei, de graniţă, cu rol preponderent militar, de asemenea şi cu al provinciilor vestice care au fost principalele provincii de unde au venit colonişti în Dacia[49] şi au rămas direcţia principală a relaţiilor comerciale şi culturale ale daco-romanilor.

Materialul epigrafic care a constituit obiectul de studiu pentru lucrarea de faţă a fost descoperit în aproape toate zonele provinciei, dar mai ales în centrele de "colonizare" administrativă, militară, minieră şi economică, în general în localităţi cu o oarecare importanţă economică, demografică, religioasă sau culturală. Inscripţile, oricât de scurte, lacunare, fragmentare ar fi sau ar părea să fie, reprezintă documente istorice de importanţă primordială[50]. Am văzut pe parcurs că informaţia din inscripţiile cursive este în primul rând legată de viaţa privată a militarilor, dar şi a civililor.

Prin aria lor de răspândire dar şi prin conţinutul lor ne demonstrează o răspândire a scrisului cursiv latin pe întreg teritoriul provinciei Dacia. Faptul că o mare parte au fost găsite în mediul militar este de înţeles deoarece militarii au fost elementul primordial al romanizării, proces din care face parte şi propagarea scrisului cursiv. Cu toate acestea trebuie menţionat că acesta a fost cunoscut şi printre civili. Ca şi limba vorbită care s-a impus chiar din primii ani de cucerire, şi cea scrisă în caractere cursive este cunoscută în provincie din primii ani după venirea romanilor. Precum latina vulgară care trebuie considerată drept o limbă comună de civilizaţie[51], şi scrisul cursiv este comun populaţiei din acest teritoriu indiferent de provenienţa etnică a fiecăruia.

Prin varietatea materialului pe care s-a scris şi a formelor de litere utilizate ni se demonstrează o tendinţă şi o dorinţă a locuitorilor din provincie de a învăţa a scrie. Formele personale ale literelor se apropiau de alfabetul cursiv cunoscut în imperiu având bineînţeles un caracter individual pentru fiecare executor în parte. Chiar dacă este vorba despre ceva propriu populaţiei daco-romane scrisul cursiv din Dacia se încadrează în general în latinitatea romană , în marea varietate a scrisului cursiv din imperiu.

ITALIC WRITING IN ROMAN DACIA

(Summary)

Italic writing was propagated in Roman Dacia together with the Latin language. It developed as a function of the writing implement and the material on which it was written. Being a simplified and faster system of writing, it was used on waxed boards, ceramic material, and also on metals. As regards ceramic material, we can say that it was used both before and after firing.

The source area of italic inscriptions corresponds

48. A se vedea L. Bakker - B. Galsterer-Kröll, *op. cit.*; J. Mallon, *Paléographie romaine*, Madrid, 1952; *Instrvmenta Inscripta Latina*, Ausstellungskatalog, Pecs, 1991; C. M. Kaufmann, *Handburch der Altchristlichen Epigraphik* Freiburg im Breisgau, 1917; Veikko Aäänänen *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*; ş.a.
49. N. Gudea, C. Cosma, *op. cit.*, 205.
50. V. Wollmann, Epigrafia şi problema romanizării în provincia Dacia. *AIIA*, XVIII, 1975, *Cluj-Napoca*, 281.
51. I. Fischer, *op. cit.*, 50.

generally with the territory of Dacia province. Most of these discoveries derive from military contexts, the army being the most important element of language and italic writing dispersal. Of course, inscriptions with italic letters have also been found in towns and rural settlements.

Most of the inscriptions on ceramics that were written before firing were made in brickyards, where soldiers had access to soft material near at hand, they being at the same time biggest brick producers. In the case of inscriptions made on vessels before firing, we can say that their authors were potters; those made after firing usually mention the name of the owner and the volume. A large portion of these inscriptions are fragmented, but it appears that they illustrate events from daily life. The most complete inscriptions are found on waxed boards, which represent incontestable documents in civil law study and, of course, of italic writing. From the content of some inscriptions, we can deduce that the holder for the object was made especially for this purpose.

Being sporadic discoveries, in most cases without archeological context and with fragmentary content (very often just few letters), they hardly can be dated more precisely than "roman epoch". Waxed boards can be dated with the most confidence, since they are the only source which provides the date and place of writing. Beyond this, there are some additional inscriptions which can be dated when the content and location of discover are considered.

Throughout the source area, these documents illustrate a knowledge of italic writing over the entire territory of Dacia from the very beginning of Roman mastery. Variation in the writing materials and forms of letters, demonstrates the tendency of locals to learn the writing system. The forms of letters are close to the italic alphabet known throughout the empire, having of course an individual character for each writer, but integrating itself in the broad range of italic writing within the empire.

Tabel cu literele cursive utilizate în inscripțiile din Dacia Romană pe diverse tipuri de materiale:

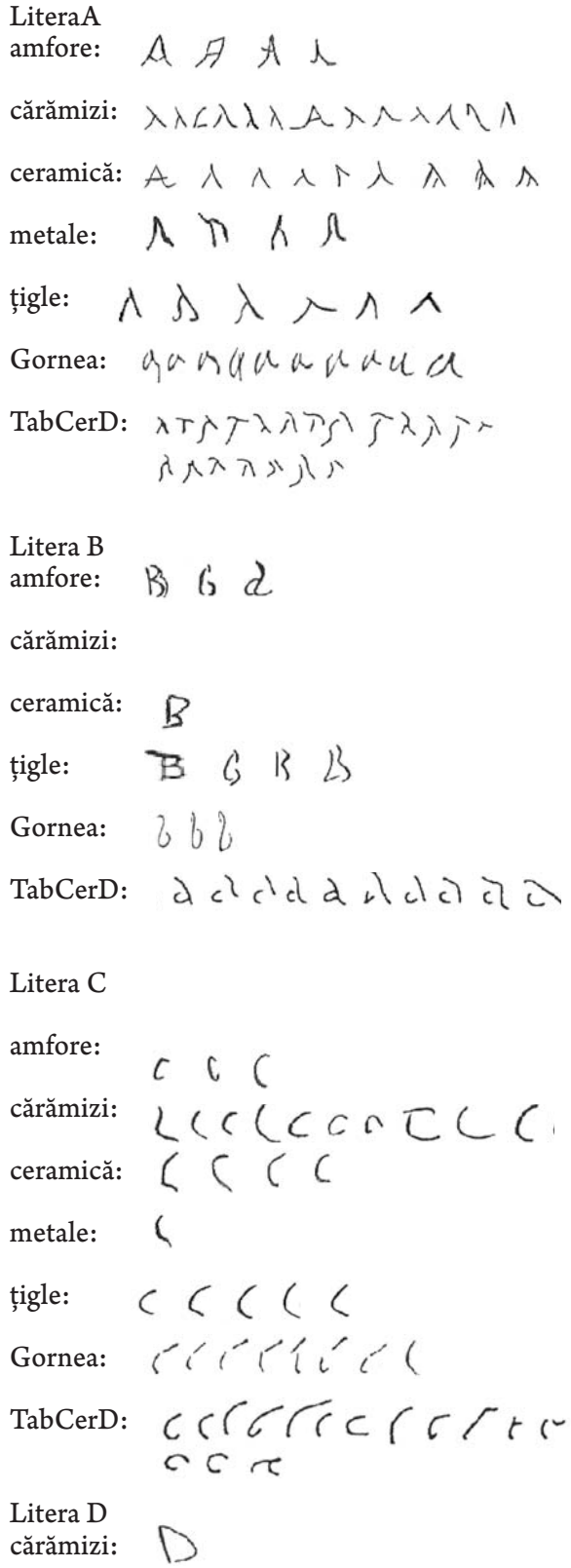

ceramică:

metale:

țigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera E

amfore:

cărămizi:

ceramică:

metale:

țigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera F

amfore:

cărămizi:

ceramică

metale:

țigle:

TabCerD:

LiteraG

cărămizi:

ceramică:

țigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera H

cărămizi:

Gornea:

TabCerD:

Litera I

amfore:

cărămizi:

ceramică:

metale:

țigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera K

cărămizi:

țigle:

TabCerD:

Litera L

amfore:

cărămizi:

ceramică:

metale:

țigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera M

cărămizi:

ceramică:

metale:

ţigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera N

amfore:

cărămizi:

ceramică:

metale:

ţigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera O

amfore:

cărămizi:

ceramică:

metale:

ţigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera P

amfore:

cărămizi:

metale:

ţigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera Q

amfore:

cărămizi:

TabCerD:

Litera R

amfore:

cărămizi:

ceramică:

metale:

ţigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera S

amfore:

cărămizi:

ceramică:

metale:

ţigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera T

amfore:

cărămizi:

ceramică:

metale:

ţigle:

Gornea:

TabCerD: 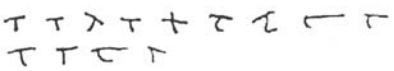

Litera V

amfore:

cărămizi: 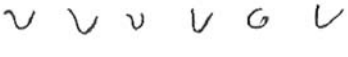

ceramică: 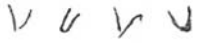

metale: 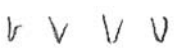

țigle:

Gornea: 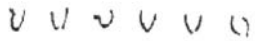

TabCerD: 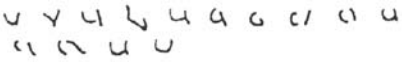

Litera X

amfore:

cărămizi: 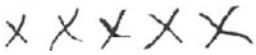

ceramică:

țigle:

Gornea:

TabCerD: 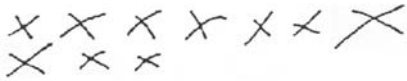

Litera Y

cărămizi:

țigle:

Litera Z

TabCerD:

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

UN *GLADIUS* DIN CASTRUL BERSOBIS[1]

*Alexandru Flutur**

Cuvinte cheie: *Bersobis, castru de legiune, legio IV Flavia Felix, gladius.*
Keywords: *Bersobis, legionary fortress, legio IV Flavia Felix, gladius.*

În anul 2001, în cadrul cercetărilor arheologice privind comandamentul din castrul legiunii a IV-a Flavia Felix de la Berzovia (jud. Caraș-Severin), s-a realizat și o secțiune, de 11 x 2 m, în exteriorul zidului sudic al clădirii. Suprafața cercetată (S 11) s-a situat la 50 cm în prelungirea secțiunii S 5, în care s-a identificat camera D din șirul de încăperi posterioare[2].

S-au observat două straturi mari de amenajare, mai groase în apropierea zidului clădirii. La aproximativ 11,80 m de acest zid a apărut urma unui șanț, probabil de implantare a peretelui unei barăci. Umplutura șanțului este compusă din pământ asemănător cu cel din stratul 1, la care se adaugă pietricele și pigmenți de calcar (Pl. III); aici a fost găsit, în stare proastă de conservare, un as din timpul lui Traian. Construcția a fost dezafectată la un moment dat, suprafața fiind nivelată cu stratul 2, în zona șanțului observându-se o mai mare persistență a materialului tegular fărâmițat. La sud de „perete", deasupra humusului antic există un lut argilos brun gălbui care își modifică însă treptat culoarea, devenind înspre partea superioară un lut brun. Această amenajare este reprezentată și aici, în zona presupusei barăci, de stratul 2 care nivelează toată suprafața exterioară clădirii comandamentului. Puțin deasupra humusului antic, vizibil pe profilul estic, a apărut lama de fier a unui *gladius*. Butonul de bronz al mânerului a fost găsit la mică distanță, dar o parte din tija de fier a mânerului nu s-a păstrat. În interiorul „barăcii", partea superioară a humusului indică nivelul de călcare din timpul funcționării clădirii. Arma, aflată în poziție orizontală, a fost depusă la baza nivelului de amenajare 2, probabil atunci când construcția era în curs de dezafectare.

Spada[3] (Pl. I) se afla într-o stare de conservare precară, existând tendința de exfoliere a fierului oxidat. Dealtfel, în timpul săpăturii, o parte din jumătatea inferioară a lamei a fost distrusă, în acea porțiune rămânând doar miezul de fier neafectat de rugină[4]. Lungimea lamei este de 48,5 cm, dar, ținând cont că vârful era mai ascuțit, ajungea la aproximativ 50 cm. Lățimea este de 4,2 cm (la umerii lamei și înainte de vârf), dar scade până la 3,8 cm în partea de mijloc. Pe lamă se observă nervura mediană. Butonul (Pl. II) are diametrul de 5,5 cm, înălțimea fiind de 2,7 cm; a fost realizat prin turnare. Acest element de bronz pare să fie singurul găsit pentru acest tip de armă, neexistând analogii[5]. În interiorul semisferei de bronz se observă miezul de fier al mânerului care a fost prins în aliajul de bronz.[6] Montarea butonului la mâner s-a făcut desigur la cald; bronzul a fost reîncălzit și adus la o temperatură care făcea posibilă sudarea cu fierul. Scobitura centrală din exterior poate reprezenta urma de fixare într-un dispozitiv în timpul acestui proces. Tot pe suprafața exterioară a butonului sunt realizate patru șănțuiri fine circulare, probabil cu rol decorativ.

Gladius-ul se încadrează în tipul Pompei[7], caracteristic pentru a doua jumătate a secolului

* Cercetător la muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, sanduflutur@yahoo.com

1. Acest articol are la bază o comunicare prezentată la simpozionul "Daci și Romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul roman" Timișoara, 24-26.03.2006.2

2. Al. Flutur, Săpăturile arheologice din principia castrului legionar de la Bersobis – 2000-2001, *AnB* (S.N.), IX, 2001 (2002), 140, pl. VI.

3. În privința terminologiei v. Z.K. Pinter, *Spada și sabia medievală din Transivania și Banat*, Reșița, 1999, 26 sqq.

4. Arma a fost restaurată de către Alexandru Fota, restaurator la Muzeul Banatului Timișoara, căruia îi mulțumesc și pe această cale. S-a preferat legarea butonului de restul spadei, reconstituindu-se cu aproximație tija mânerului. S-au făcut completări în special în partea inferioară a lamei și s-a reconstituit vârful. Piesa se păstrează în Muzeul Banatului cu numărul de inventar 30.216.

5. Informație amabilă oferită de Liviu Petculescu.

6. Cel mai probabil, bronzul a fost turnat direct pe mâner, realizându-se astfel o sudare perfectă cu fierul. Se pare că scobitura centrală de pe suprafața exterioară a butonului a fost executată pentru trasarea cu compasul a celor patru caneluri concentrice.

7. G. Ulbert, Gladii aus Pompeji, *Germania*, 47, 1969, 119-125.

I p.Chr.[8], utilizat și în secolul II când spada scurtă este înlocuită treptat cu *spatha*[9]. Piesa de la Berzovia a fost folosită în timpul lui Traian, probabil chiar în războaiele dacice. Dată fiind și poziția orizontală a lamei, se poate considera că a fost abandonată în mod deliberat, fiind mai greu de crezut că a fost uitată sau pierdută. Ian Haynes, aducând în discuție cazurile depunerilor de arme în castrele din Britannia, susține că acestea puteau reprezenta acte rituale legate de anumite credințe religioase ale militarilor care erau mai apropiate de religiile locale preromane decât de religia oficială[10]. Existența castrului legionar de la Bersobis se limitează la perioada anilor 101-119 p.Chr.[11], dar depunerea *gladius*-ului a avut loc, se pare, încă în timpul lui Traian, oricum înainte de ultima amenajare a spațiului exterior clădirii comandamentului.

A *GLADIUS* FROM THE FORTRESS AT BERSOBIS

(Summary)

The weapon was discovered c. 13 m to the south outside the legionary stone principia, very probably in a barack as indicated by a possible wall trench (see Pl. I). The blade and the bronze pommel were found separately, so the length of the reconstructed grip is approximate. Strongly affected by oxidation, the iron blade has been completed in the restoration process. It is 48.5 cm long and 3.8-4.2 cm wide, but was more pointed (it reached approximate 50 cm long). The bronze pommel was cast and fixed on the iron tang.

The gladius from Bersobis represents the Pompeii type, characteristic for the second half of the I century AD, but such weapons were also used in the II century. The sword deposition can be dated between the Dacian wars and the end of Trajan's reign, or in any event before the last levelling of the external area of stone principia. The existence of the legionary fortress is bracketed by the dates 101-119 A.D.

8. V. și L. Petculescu, Armata romană în Dacia în timpul lui Traian. *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei* (Catalogul expoziției), București, 2006, 32-33.
9. M. Feugere, L'armement du Haut-Empire. (M. Reddé), *L'armée romaine en Gaule*, Paris, 1996, 128.
10. I. Haynes, Religion in the Roman Army: Unifying aspects and regional trends. (H. Cancik, J. Rüpke), *Römische Reichsreligion und Provinzialreligion*, Tübingen, 1997, 121-124.
11. A. Flutur, Castrul Berzobis din perspectiva cercetărilor recente. (E. S. Teodor, O. Țentea), *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei (Actele simpozionului desfășurat în 13-14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României)*, București, 2006, 165-169.

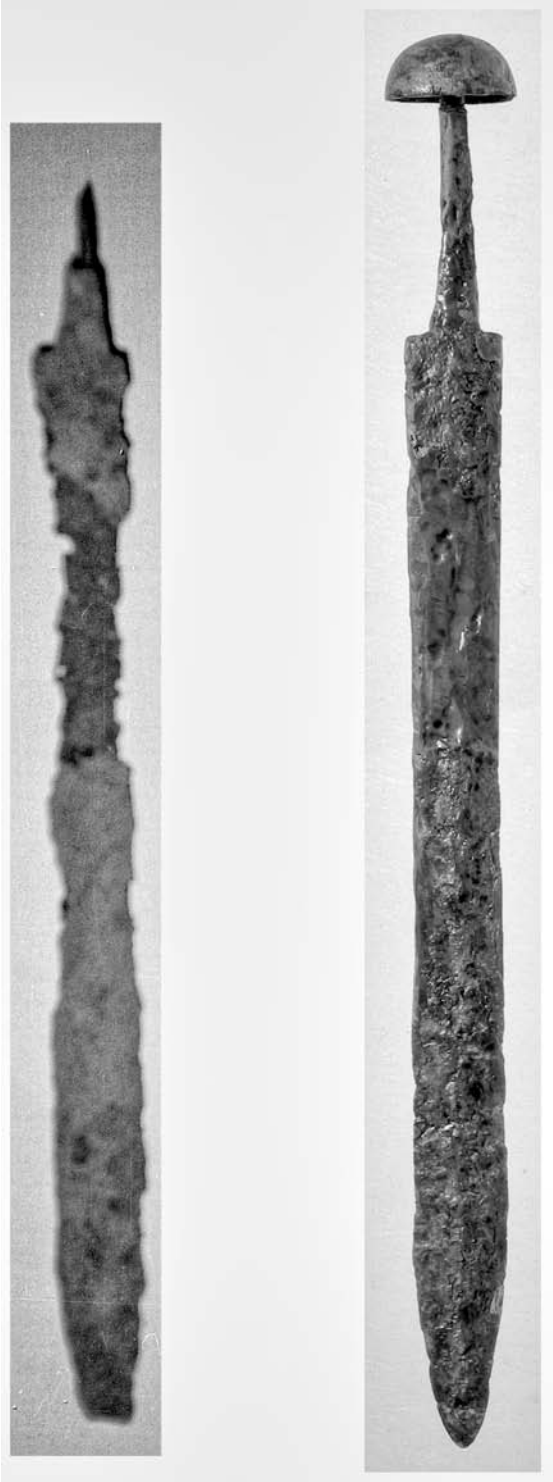

1 2

Pl. I - *Gladius*-ul din castrul legiunii IV Flavia Felix de la Bersobis: 1. în momentul descoperirii; 2. după restaurare (foto: Milan Șepețan).
Pl. I - *Gladius* from the fortress of legio IV Flavia Felix at Bersobis: 1. as found; 2. after the restoration.

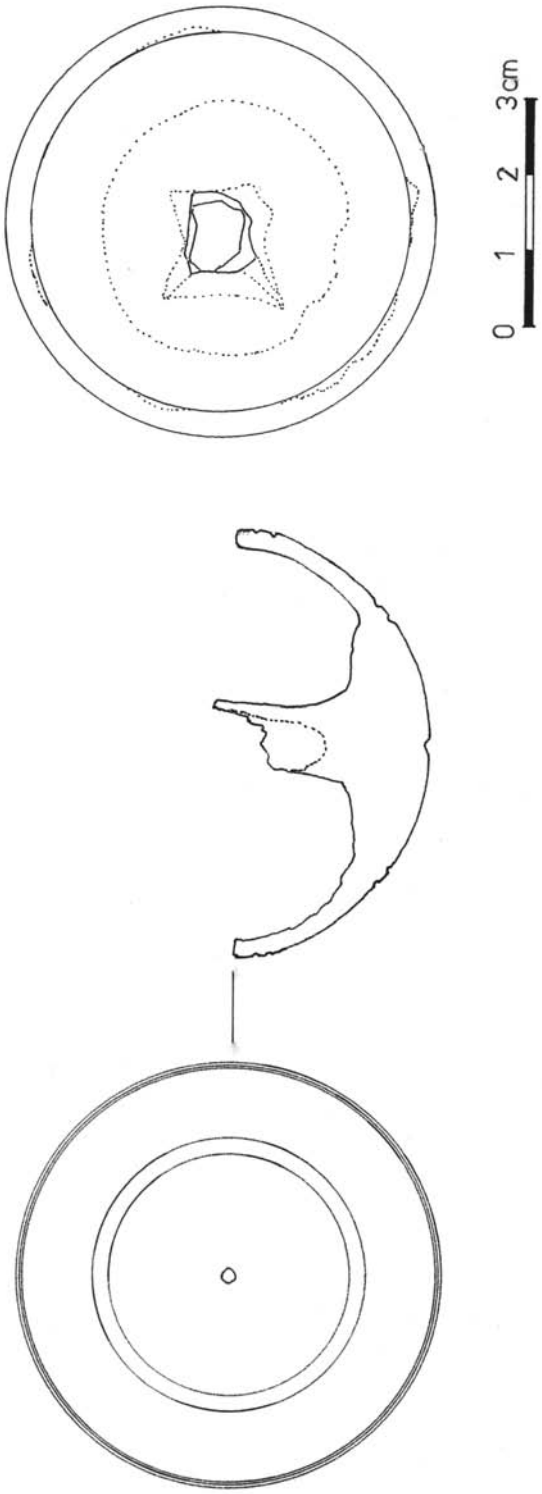

Pl. II - Butonul de bronz al mânerului spadei (desene: Liana Flutur).
Pl. II - The bronze pommel of the sword grip.

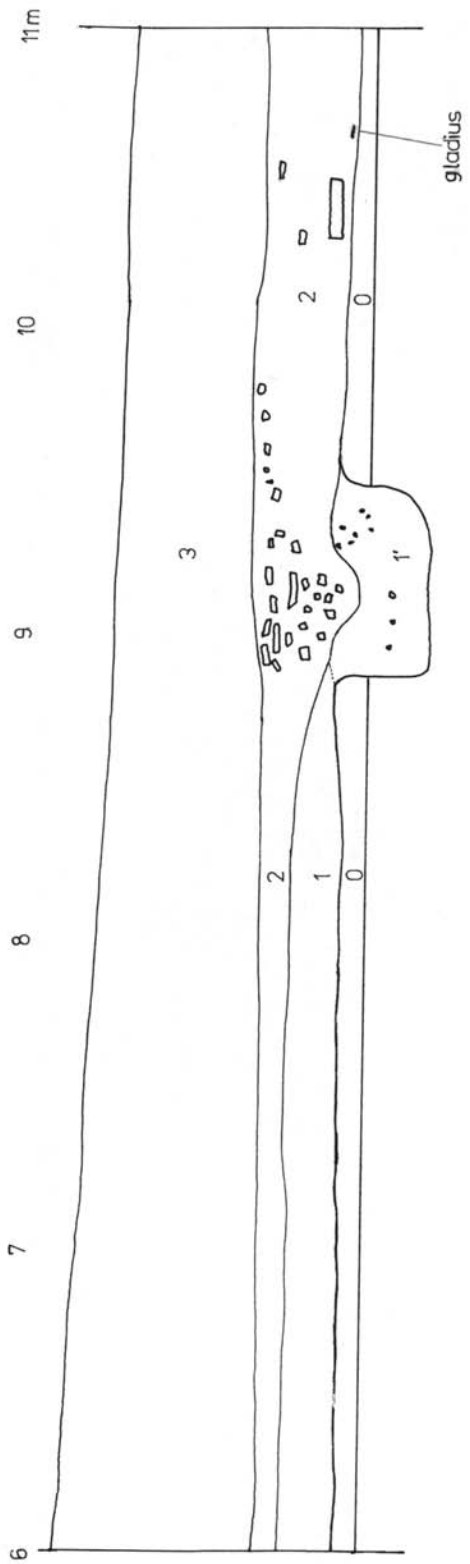

Pl. III - Profilul estic al secțiunii S 11: 0. humus antic; 1'. umplutura gropii de implantare a peretelui „barăcii"; 1. lut negru (primul strat de amenajare); 2. lut brun (al doilea strat de amenajare); 3. pământ negru compact, care include la suprafață glia actuală

Pl. III - Eastern profile of the section S 11.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

O PENSETĂ CHIRURGICALĂ ȘI UN BRONZ DIN CASTRUL BERSOBIS

*Alexandru Flutur, Liana Flutur**

Cuvinte cheie: *Bersobis, castru de legiune, legio IV Flavia Felix, pensetă, instrument chirurgical roman, bronz roman, statuetă de cerb*.

Keywords: *Bersobis, legionary fortress, legio IV Flavia Felix, pincette, roman surgical tool, roman bronze, stag statuette*.

La începutul lunii septembrie 2000, în satul Berzovia (jud. Caraș-Severin) s-a săpat un șanț pentru instalarea unui cablu telefonic. De aproximativ 1-1,20 m adâncime și 30 cm lățime, șanțul a brăzdat castrul legiunii a IV-a Flavia Felix pe o distanță de cca. 300 de m în *praetentura dextra*, precum și zonele învecinate fortificației, afectând situl antic pe o lungime totală de aproape 1 km.[1] Pe lângă ceramică și material tegular, săpătorii au găsit câteva piese deosebite. Călin Chincea, profesor la Școala Generală din Berzovia, a recuperat de la muncitori o pensetă medicală și un fragment de statuetă reprezentând un cap de cerb.[2] Fără o localizare exactă și fără indicații stratigrafice, singurul lucru pe care îl putem spune cu certitudine este că aceste obiecte antice provin din *praetentura dextra*. Prezentarea lor comună în acest articol survine circumstanțelor în care au fost găsite. Dealtfel amândouă necesită o abordare mai aprofundată, prin paginile de față urmărindu-se în primul rând aducerea pieselor în circuitul științific.

Instrumentul chirurgical (Pl. I-II) se înscrie în cadrul pensetelor de cea mai mare complexitate. E. Künzl le-a denumit pensete cu mecanism de fixare (*mit Feststellmechanismus*), datându-le larg în secolele I-III, și a arătat că erau folosite în principal la extragerea pietrelor veziculare (lat. *lithotomia*).[3] Cea de la Bersobis este făcută, așa cum se obișnuia, dintr-un aliaj de cupru și se află într-o stare de conservare bună. Are o lungime de 16,9 cm, lamele fiind de 11 cm; lățimea brațelor este de aproximativ 0,7 cm, iar lățimea gurii zimțate – 2,4 cm. Cele două brațe sunt lățite spre capăt, unde erau prevăzute cu zimți care înlesneau prinderea. Inelul de fixare, de formă pătrată, putea fi deplasat astfel încât brațele să fie fixate într-o poziție care ar fi asigurat ținerea (prin strângere) a vreunui obiect sau țesut în timpul operației chirurgicale. Penseta are mânerul ornamentat, însă în prelungirea acestuia prezintă un element în plus. Capătul ornamentat, omniprezent la acest tip de instrumente, este alungit printr-o bară simplă, rotundă, care a fost îndoită în formă de cârlig. Deși terminația este ruptă, se poate spune că a doua componentă avea un rol concret în timpul operației. E. Künzl vorbește despre cârligele groase cu vârful bont (deosebite de cele mici cu vârful ascuțit) care aveau o funcție precisă în extragerea calculilor veziculari.[4] Piesa de la Berzovia face parte din categoria instrumentelor chirurgicale duble, în acest caz având de-a face cu o combinație între o pensetă (lat. *vulsella*) și un cârlig (lat. *hamus*). Acest exemplar unic, în care sunt îmbinate cele două elemente, era folosit cu predilecție în operațiile de scoatere a pietrelor din vezică. Penseta a devenit inutilizabilă după ce una dintre lame a plesnit în locul unde presiunea era de obicei cea mai mare (Pl. II, 2). Medicul folosea instrumentul cu mâna dreaptă și apăsa mai tare pe acest braț – pe care îl putem numi superior - pentru a extrage corpul străin în momentul intervenției chirurgicale. De asemenea, dinții de la capătul acestei lame sunt mai tociți decât cei de pe lama inferioară și o porțiune din vârful pensetei a fost mai puternic afectată, fiind îndoită.

Legiunea a IV-a Flavia Felix pleacă de la Bersobis la începutul domniei lui Hadrian[5], după ce a luat parte la conflictele din anii 117-118. Putem afirma

*Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, 300002 Timișoara, sanduflutur@yahoo.com.

1. Din păcate, autoritățile locale și cele județene nu au luat nicio măsură privind protejarea patrimoniului arheologic. N-au existat săpături arheologice de salvare.

2. C. Chincea mi le-a oferit cu generozitate pentru a le publica; îi mulțumesc și pe această cale.

3. E. Künzl, Zur Typologie von Klammern und Pinzetten, *SJ*, 49, 1998, 78-79.

4. Idem, Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der rőmischen Kaiserzeit, *BJ*, 182, 1982, 17, 19, 52, Abb. 20, nr. 30.

5. D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia*. *ActaMN*, IV, 1967, 51; I. Piso, Les légions dans la province de Dacie, *Les légions de Rome sous le Haut Empire*, *Actes du Congrès de Lyon (17-19 sept. 1998)*, Lyon, 2000, 211; E. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei Romane*, Timișoara, 2005, 38, 81; vezi și Al. Flutur, Castrul Berzobis din perspectiva cercetărilor recente, *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei (Actele simpozionului desfășurat în 13-14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României)*, București, 2006, 165-169.

că cele mai multe artefacte găsite în castru sunt traianice. Oricum, toate se datează între anii 101 și 119, având deci ca *terminus ante quem* acest ultim an. Dacă ținem seama și de faptul că penseta era uzată și nu mai putea fi folosită (cel mai probabil a fost aruncată), putem spune că avem de-a face cu un instrument chirurgical din vremea lui Traian. Pensete cu inel de fixare au mai fost găsite în Dacia; cunoaștem doar două, descoperite în medii militare: la Buciumi[6] și Gherla[7]. Acestea prezintă elementele principale ale acestui tip de instrument – lamele cu capete zimțate, mânerul ornamentat și inelul de fixare -, fără să aibă alungirea în formă de cârlig.

Bronzul (Pl. III-VI) reprezintă un cap de cerb și are următoarele dimensiuni: înălțimea – 14 cm; lățimea la gât – 6 cm; între baza gâtului și bot – 12,2 cm; între extremitățile urechilor – 12 cm. Este realizat dintr-un aliaj de culoare cenușie-albicioasă[8]; a fost turnat în tipar bivalv. Piesa constituie un rebut, spărtura din zona ochiului drept provenind de la o greșeală de fabricare. Bavura care marchează linia de îmbinare între cele două valve nu a fost îndepărtată. Statueta nu a fost finisată din cauza defectelor majore apărute la turnare: lipsa acelei porțiuni a ochiului drept unde metalul era prea subțire, la care se poate adăuga desprinderea metalului în mai multe locuri, în special în zona frontală. Cele două valve nu se potriveau perfect, observându-se asimetrii la bot și în zona coarnelor. Coarnele propriu zise lipsesc, trebuind să fie turnate separat. În ceea ce privește prototipul statuetei, capul de cerb făcea parte dintr-o statuetă mai mare care era turnată pe segmente; capului i s-ar mai fi adăugat, în prelungirea gâtului, trunchiul, iar acestuia picioarele. În antichitatea greco-romană, ca motiv iconografic, cerbul apare cel mai frecvent alături de zeița Artemis (Diana).

O analogie foarte bună pentru descoperirea de la Bersobis o oferă statueta unui cerb găsită în sud-vestul Bulgariei, pe valea râului Struma, păstrată astăzi la muzeul din Petrich (mai exact, a fost descoperită în cursul unor cercetări de teren pe teritoriul unui oraș antic din apropierea satului Muletarevo).[9] Din piesa de marmură s-a păstrat corpul propriu zis cu partea inferioară a gâtului și cu o porțiune din picioarele posterioare; dimensiunile actuale sunt: înălțimea părții păstrate a corpului – 23 cm-, lungimea – 37 cm-, lățimea – 8,5-9,5 cm. Prezența pe abdomen a urmelor unui suport, precum și ușoara înclinare a corpului animalului sugerează că cerbul era reprezentat stând ridicat pe picioarele din spate, rolul colonetei centrale fiind de a prelua mare parte din greutatea statuetei. În zona piciorului posterior stâng apar urmele unui alt corp, adosat cerbului. De aceea, T. Stoyanov consideră această sculptură ca făcând parte dintr-un grup statuar, pe care îl identifică - Artemis, Iphigenia și cerbul - și care este ilustrativ pentru mitul sacrificiului Iphigeniei.[10] Această temă, în care fiica lui Agamemnon este înlocuită de către Artemis cu un cerb, apare în arta elenistică și romană în diferite ipostaze (pe vase, reliefuri, mozaicuri), dar exemplul cel mai bun indicat de arheologul bulgar îl reprezintă grupul statuar din gliptoteca Ny Carlsberg.[11] Statueta din Bulgaria este datată în secolul II p. Chr., mai probabil în timpul Antoninilor. Aparent paradoxal, dimensiunile capului de cerb de la Bersobis se potrivesc cu cele ale cerbului de la sud de Dunăre, aspect remarcat în primul rând la gât, care are o lățime de 6 cm în cazul nostru, pe potriva celor 8,5-9,5 cm cât este lățimea sculpturii de marmură. Statueta de la Muletarevo reprezintă replica de marmură a unui original de bronz, iar capul din Berzovia este, măcar din punct de vedere tehnic, mai apropiat de un model de bronz care a circulat în antichitate. În ultimul caz trebuie admisă posibilitatea ca acest cap să fi fost conceput separat, ca piesă de mobilier, partea din spate formând o suprafață plană care permitea fixarea mai ușoară pe un perete sau pe un suport vertical. O anumită importanță o are totuși identificarea prototipului, acesta fiind în mod evident legat de reprezentarea zeiței Artemis (Diana), foarte probabil în cadrul prezentării mitului antic al jertfirii Iphigeniei.

Dată fiind calitatea proastă a aliajului, dorința făurarilor statuetei de la Bersobis a fost, poate, crearea unui model după care urma să se confecționeze alte tipare. Un exemplu de circulație a modelelor de statuete în antichitate îl oferă studiul menadei de bronz aurit descoperită în 1995 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.[12] Al. Diaconescu arată că atelierul care a produs statueta a folosit tipare după piese create cu șase secole înainte, în Grecia clasică. Referindu-se la sculpturile votive de marmură din

6. N. Gudea, I. Bajusz, Instrumente medicale și ustensile folosite de medicii și farmaciștii romani din Dacia Porolissensis. Contribuții la studiul medicinii romane, *ActaMP*, XVI, 1992, 259, nr. 14, 279, 14.

7. S. Cociș, Instrumente medicale din Dacia romană (I), *Apulum*. XXVII-XXX, 1993, 241, 243, fig. 1.

8. Se pare că această culoare a aliajului este dată de conținutul ridicat de staniu. Din păcate, n-a fost posibilă realizarea unei analize metalografice.

9. T. Stoyanov, Artemis and Iphigeneia. A Fragmental Part of a Statuary Group from the Strymon Valley. An Attempt at Reconstruction, *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie*, Berlin - 1988, Mainz am Rhein, 1990, 384-385, Tafel 57, Abb. 4.

10. *Ibidem*, 384.

11. *Ibidem*, 385, Tafel 57, Abb. 3.

12. Al. Diaconescu, A Bronze Maenad from Sarmizegetusa, *ActaMN*, 35/I, 1998, 77 - 86.

sanctuarul Dianei și al lui Apollo de la Montana (Moesia Inferior), L. Ognenova-Marinova afirmă că prototipurile iconografice sunt reproduse din secolul V a. Chr. până la sfârșitul păgânismului.[13] Pe de altă parte, legat de producerea bronzurilor, existau *officinae* în care se creau modele și tipare pentru turnarea diferitelor reproduceri. Într-un atelier din apropierea sanctuarului de mai sus au fost găsite zece tipare de ceramică pentru reliefuri votive și două pentru medalioane ajurate folosite la harnașament. Ultimele serveau, cu certitudine, turnării unor piese de bronz. Un asemenea medalion ajurat de bronz, reprezentându-l pe Dionysos, (păstrat la Budapesta, dar provenind din Bulgaria) se potrivește perfect cu unul din cele două negative de medalioane. În privința reliefurilor votive, deși multe pozitive erau realizate din ceramică, tiparele puteau fi folosite și pentru turnarea unor piese de metal, existând reliefuri de bronz sau argint similare. Acest atelier de la Montana are legătură cu activitatea metalurgică prin crearea tiparelor și modelelor folosite de făurari. Deși a funcționat în secolele II-III p.Chr., el continua în artă tradițiile elenistice[14].

Capul de cerb dovedește în primul rând existența la Bersobis a unor activități de producere a bronzurilor. Artizanii, care au greșit la turnarea statuetei, lucrau în cadrul organizat al unui atelier metalurgic, situație dealtfel obișnuită în aria unui castru de legiune. Ca și penseta de mai sus, piesa se datează larg între anii 101 și 119, dar datarea poate fi restrânsă la perioada 106-117 dacă excludem anii de campanii militare. Spre deosebire de instrumentul medical, despre care nu știm unde a fost produs, statueta a fost turnată la Bersobis și constituie un indiciu al cerinței de opere artistice la începuturile provinciei Dacia. Legionarii romani au venit aici cu obiceiurile și credințele lor, cu un mod de viață care se regăsea în întreg imperiul, și ne-au lăsat în mai puțin de 20 de ani urme care sugerează existența unei normalități depline. De aceea, apariția în această perioadă a unor produse artistice locale nu este deloc surprinzătoare.

13. L. Ognenova-Marinova, Un atelier de plastes imaginarius a Montana. Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), *Bulletin de l`Institut d'Archeologie*, XXXVII, 1987, 173 - 174.
14. *Ibidem*, 174-176.

A SURGICAL PINCETTE AND A BRONZE FROM THE FORTRESS AT BERSOBIS

(Summary)

Workers excavating a trench for a telephone cable in praetentura dextra of the legionary fortress at Bersobis (Berzovia, Caraș-Severin County) in 2000, discovered among other things a pair of tweezers and a bronze.

The surgical tool (Pl. I-II) has a length of 16.9 cm, and the arms have a width of 0.7 cm. These copper alloy tweezers represent the type mit Feststellmechanismus (see note 3). They present moreover a bent end forming a hook. Although the termination is broken, we can say that it served a specific purpose in surgical operations. Concerning surgical hooks with a blunt point E. K_nzl attributes to them a clear function in lithotomy (see note 4). This unique instrument from Bersobis displays a combination of a pincette (lat. vulsella) with a hook (lat. hamus), it having been used in the operations for removing stones from the bladder.

The bronze (Pl. III-VI) consists of a stag head made of a grey-whitish alloy. It has a height of 14 cm and a neck's width of 6 cm. The distance between the neck and the muzzle is 12.2 cm and between the ear extremities 12 cm. After mold casting a breach appeared near the right eye and some frontal portions were deformed. As such, the statuette was viewed as a reject, so it wasn't polished. A close analogy comes from Muletarevo (Strymon valley, Bulgaria) where a marble statuette of a stag was discovered (see note 9).

The soldiers of legio IV Flavia Felix founded the fortress in AD 101 and abandoned it as late as 119 (see note 5). Hence all the artifacts from this military site can be dated to the period 101-119.

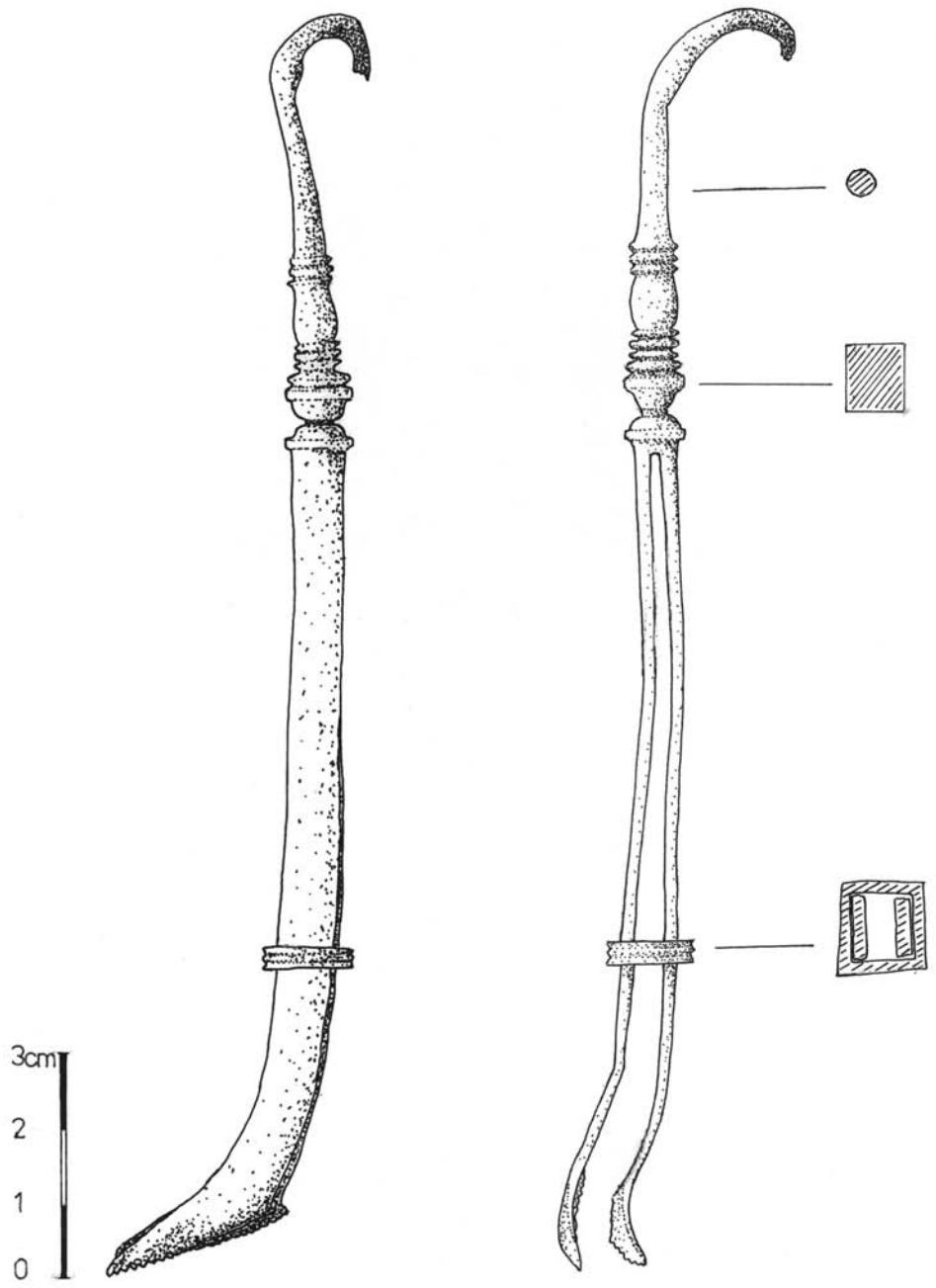

Pl. I. Penseta chirurgicală de la Bersobis – colecţie particulară - (desene: Liana Flutur).
Surgical tweezers from Bersobis, private collection.

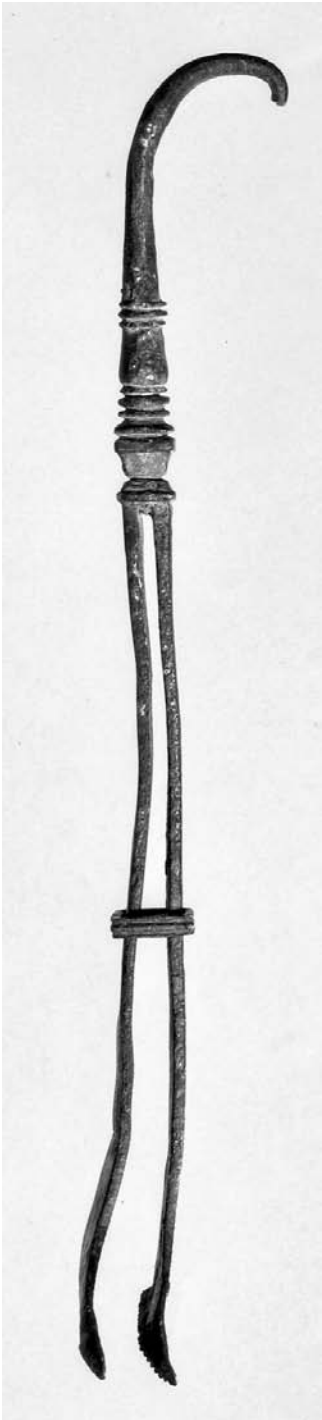

1.

2.

Pl. II. Penseta de la Bersobis: 1. imagine generală; 2. detaliu. (Foto: Milan Șepețan)
The tweezers from Bersobis: 1. general view; 2. detail.

Pl. III. Statueta reprezentând un cap de cerb, din Bersobis – colecție particulară; profil din partea stângă (desen: L. Flutur).
The statuette of a stag head from Bersobis, private collection; drawing of the left side.

1.

2.

Pl. IV. Capul de cerb: 1. imagine din partea dreaptă; 2. din partea stângă. (Foto: M. Șepețan)
The stag head: 1. view from the right; 2. from the left.

1.

2.

Pl. V. Aceeași statuetă: 1. din față; 2. din spate. (Foto: M. Șepețan)
The same statuette: 1. front view; 2. back view.

Pl. VI. Aceeași statuetă, imagine din partea stângă (foto: M. Șepețan).
The same statuette, left view.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

BARĂCILE SOLDAȚILOR ROMANI DE LA TIBISCUM

*Călin Timoc**

Cuvinte cheie: *fortificații, arhitectură, fundație, gropi, stâlpi, acoperiș, Dacia*
Schlagwörter: *Festungen, Architektur, Grund, Gruben, Balken, Dach, Dakien*

Surprinderea arheologică a succesiunii de fortificații de la Tibiscum – Jupa a oferit și date importante în legătură cu dependințele garnizoanei romane de aici.

Recunoscut ca un castru *geminaria*[1], datorită adăpostirii în interiorul său a unei garnizoane formate din mai multe trupe auxiliare, forma asimetrică a fortificației, pe axa nord-sud a influențat planul interior și în același timp dispunerea barăcilor față de clădirile principale din *latus praetori*.

La vărsarea Bistrei în Timiș, în apropierea intersecției principalelor drumuri imperiale, romanii au înființat cel mai puternic centru militar din Banat. Rolul unităților cantonate aici era de a apăra Poarta de Fier a Transilvaniei şi capitala provinciei Dacia: Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa[2]. Valoarea strategică a locului de pe valea Timişului este indicată și de prezența a mai multor castre romane cu diferite faze de construcție, precum și a unor unități auxiliare, bine asociate pentru o defensivă activă.

1. A. *Castellum* de *cohors*;

1. B. Etape de construcție: o singură fază de pământ și lemn;

1. Dimensiuni: circa 60 x 60 m;

2. Unitatea de garnizoană: probabil un detașament din *legio IIII Flavia Felix* sau o unitate auxiliară: *cohors I Sagittariorum* (*quingenaria equitata*)[3];

3. Descriere: Castrul mic de pământ (I), cum pare a fi el cunoscut din bibliografia de specialitate, este ridicat în perioada primului război dacic al lui Traian în punctul « Cetate » şi are o viață foarte scurtă dispărând într-un incendiu violent probabil la începutul celui de-al doilea război dacic sau poate în evenimentele militare din anii 107-108 când Banatul este atacat de sarmații iazygi. Atunci fortificația a fost distrusă prin incendiere.

Această primă fortificație de la Tibiscum a avut o durată scurtă, iar din planul interior nu cunoaştem mai nimic în afara câtorva gropi de stâlpi[4], datorită distrugerilor şi nivelărilor din epoca romană. Singurele elemente bine definite arheologic sunt urmele ce alcătuiesc sistemul defensiv: *berma* (1,25 m lățime) şi *agger*-ul (2,75 m lățime), precum şi cele două șanțuri de apărare de tip punic[5].

4. Barăci: Datorită faptului că edificiile din interiorul castrului nu au putut fi identificate, profesorul univ. Doina Benea, care a cercetat această fortificație susținea: „Castrul de pământ a avut toate elementele interioare construite din lemn. Stratul subțire de arsură neagră fără alte materiale în compoziție constituie un indiciu al acestui mod de construcție, deci erau construcții sub formă de barăci”[6]. Subscriem la situația indicată, cu precizarea că din punct de vedere a materialului constructiv, lipsa resturilor de țigle indică construcții interioare de tipul *hibernacula* sau „Winterwohnung”[7]– baracă ușoară, fără fundație și cu acoperișul din stuf și șindrilă – gen de locuință care fără doar și poate a fost și modelul de casă pentru primii locuitori, în *vicus*[8].

2. A. *Castellum* de trupă auxiliară;

2. B. Etape de construcție: o singura fază de existență, scurtă, din pământ și lemn;

1. Dimensiuni: circa 60 x 90 m;

2. Unitate de garnizoană: detașament din *cohors I Sagittariorum*[9];

3. Descriere: Pe malul drept al Timișului, în prima jumătate a sec. II d.Hr., a mai fost ridicată

*Universitatea de Vest, Fscultatea de Litere, Istorie și Teologie, Catedra de Istorie, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, 300220 – Timișoara, e-mail: ctimoc@litere.uvt.ro

1. Datorită complexității zonei – vezi Marcu 2005, 705 - cu mai multe fortificații romane, am preferat să ne abatem de la numerotarea consacrată a castrelor de pe malul Timișului, pentru a putea arăta ordinea cronologică firească a evoluției lor.
2. Benea 1993a, 217.
3. Benea 1993a, 216-217.
4. Benea 1993a, 216.
5. Benea-Bona 1994, 30.
6. Benea 1993a, 216.
7. Baatz 1985, 147-154.
8. Timoc 2004, 379-381.
9. Ardeț 2004, 44.

o fortificație (pe locul viitorului *municipium Tibiscensium*), pentru apărarea drumului imperial încă o fortificație mică de pământ[10]. Dacă ne luăm după materialul monetar descoperit *in situ*, castrul pare a fi ridicat la începutul epocii lui Hadrian.

Elementele defensive ale fortificației sunt: un singur șanț de apărare *fossa fastigata* (lat de 4,80 m și o adâncime de 1,30 m), *agger* (3,50 m lățime), *berma* (0,70 – 1,00 m lățime) și *via sagularis* (2,50 m lățime)[11].

4. Barăci: În acest stadiu al cercetărilor datele sunt puțin suficiente pentru a accepta organizarea internă a acestui *castellum* propusă de arheologul de la Muzeul din Caransebeș[12]. Cert este că și în cazul acestei fortificații stratul de cultură este foarte subțire semn că a avut o durată de utilizare relativ scurtă. Adrian Ardeț menționează: „Foarte puțin material arheologic a rezultat în urma răzuirii acestor suprafețe, pe care nu am reușit să surprindem fundațiile unor barăci. (…) peste mâlul galben care acoperă primul nivel am reuși să identificăm o peliculă de 0,10 m de cenușă, cu urme de bârne posibil să fi reprezentat podeaua barăcii, peste care se află un strat consistent de 0,25 m de cărămizi arse sau sparte, urme de chirpici arse ce au fost folosit cu siguranță la unele locuințe”[13]. Această situație ne face să presupunem că și în cazul acestui castru (căruia A. Ardeț îi atribuie și o a doua fază de lemn ?!) existau doar barăci ușoare, materialul tegular nu există în acest nivel, după părerea noastră, el aparține împreună cu chirpiciul de la un nivel superior ce aparține deja așezării civile[14]!

3. A. *Castellum* de *cohors*;

3. B. Etape de construcție: Arheologic se cunosc două faze, una de pământ și lemn (I) care a fost în grabă transformată în una de piatră (II) la începutul domniei lui Hadrian, datorită stării excepționale din provincia Dacia. Faza de piatră a castrului mic de la *Tibiscum* – Jupa (II), conform cercetărilor arheologice întreprinse la această fortificație are și ea la rândul ei două faze distincte de existență[15].

A. Faza de pământ și lemn: edificată în sistem Holz-Erde-Mauer;

1. Dimensiuni: 100 x 101 m;

2. Unitatea de garnizoană: *cohors I Sagittariorum*;

3. Descrierea: Fortificația mică de la Tibiscum are un sistem defensiv foarte bine cunoscut cu un *agger* (lat de 5 m), *berma* (1,20 – 1,30 m) și două șanțuri de apărare de tip *fossa punica* de 2,70 m lățime și respectiv 3,50 m lățime[16]. În interior, la baza valului, era *via sagularis*, construită dintr-un strat de pietriș, lată de 3 – 3,10 m și gros de 15-20 cm, care înconjura tot castrul[17].

Organizarea internă în această fază de existență a castrului a fost pusă în evidență odată cu identificarea principalelor drumuri: *via praetoria*, *via decumana*, *via principalis sinistra*, *via sagularis* dar și locul principiei (cu orientare sudică)[18]. Această orientare se pare a fost păstrată și în cazul fazei a doua a castrului[19].

4. Barăci: Dintre barăcile castrului doar câteva au putut fi puse în evidență și nici uneia nu i se cunoaște planul integral.

În *praetentura dextra*, în cadrul cercetărilor arheologice din 1985, au fost observate barăci dispuse pe direcția est – vest. În secțiunea magistrală S I / 1989 – 1990, care a cuprins și existența primei fortificații de la Tibiscum (*castellum* I) au fost secționate pe lățime trei construcții de tip baracă din lemn și chirpici în *retentura dextra* (vezi fig. 2)[20].

a. Centuria I

Prima baracă a fost identificată la 9,50 m de zidul de incintă, fiind amplasată în apropierea *via*-ei *sagularis*. Un șir de gropi de stâlpi din lemn au fost sesizate la - 2,20 m adâncime. Distanța dintre aceste gropi este destul de mică: 1,5 – 1,70 m (M. 10,40 – 10,70; M. 11,70 – 12,00; M. 12,45 – 13,05; M. 13,65 – 14,05)[21]. La metrul 16,65 se încheie această baracă, fiind marginea exterioară, pusă în evidență de o groapă (0,50 m lățime) de implantare a unui perete din lemn. Doina Benea observa că aceste gropi de stâlpi au o dispunere simetrică, din 2 în 2 m și presupunea că ele ar putea proveni de la stâlpii de susținere a acoperișului[22].

b. Centuria II

Distanța dintre această baracă și cea precedentă este relativ mică, existând un culoar de trecere îngust, de 1 m lățime, marcat de un strat de pietriș gros de 0,20 m[23].

Această baracă orientată la fel ca și *centuria* primă a apărut la 17, 60 m de zidul de incintă și are o lățime de 7,50 m[24]. Gropile de stâlpi apar la același nivel și identic grupate ca și la construcția

10. Ardeț 2004, 37-38.
11. Ardeț 2004, 44-45.
12. Benea 2004, 254.
13. Ardeț 2004, 44.
14. Benea 1995, 152.
15. Benea-Bona 1994, 31.
16. Benea-Bona 1994, 31-32.
17. Benea-Bona 1994, 32.
18. Benea-Bona 1994, 35.
19. Benea 1993b, 93.
20. Benea 1993b, 98.
21. Benea-Bona 1994, 35.
22. Benea 1993b, 98.
23. Benea 1993b, 98; Benea-Bona 1994, 35.
24. Benea-Bona 1994, 36.

anterioară (M. 18,50 – 1875; M. 20,75 – 21,00; M. 22,25 – 22,60; M. 23,20 – 23,50; M. 25,40 – 25,60)[25].

c. Centuria III

Spațiul dintre centuria 2 și centuria 3 a fost ocupat de o stradelă interioară lată de 2,75 m, executată tot din pietriș și ușor bombată la mijloc[26]. Baraca a treia apare la 28,85 m de zidul nordic de incintă și măsoară în lățime 6,20 m[27].

În planul general al fortificației tibiscense cercetările de până acum nu au oferit posibilitatea reconstituirii spațiului interior al barăcilor, dar după dispunerea acestor clădiri se poate observa în chip evident că ele corespund unei trupe *quingenaria equitata*, fapt confirmat și de descoperirile tegulare din castru cu ștampila C I S, ce corespund lui *cohors I Sagittariorum*[28]. Lungimea unei centuria poate fi presupusă având în vedere mărimea castrului și traseul drumurilor interioare între 40 - 42 m.

Și aceste construcții de tip baracă sunt modeste, executate din lemn și chirpici în interior, chiar și cele din faza a doua, fapt confirmat și de descoperirile din *praetentura sinistra* cu ocazia săpăturilor din 2004 de la edificiul IV din castrul mare. Cu această ocazie am putut observa că sistemul de barăci este identic cu cel din *retentura*, definit de gropi de stâlpi din lemn cu o dispunere relativ simetrică, din aproximativ 2 în 2 m și care au fost distruse prin incendiere.

Conform tipului de trupă ce o reprezintă garnizoana tibiscensă ar trebui să existe în castru 8 barăci și 2 grajduri[29]. Nu e exclus ca barăcile din *retentura* (1 și 3) late abia de 6, 20 m respectiv 6,50 m să fie *stabula* a celor 4 *turmae* de cavalerie, spațiu de altfel ocupat în majoritatea cazurilor de asemenea construcții într-un castru care adăpostește și escadroane de călăreți.

Deocamdată ceea ce putem concluziona este că toate aceste construcții din această fază sunt barăci simple, cu acoperiș din țiglă și, după cum indică datele stratigrafice, aveau încăperile divizate în camera dormitor și cea pentru arme și efecte[30].

B. Faza de piatră: construită pe același plan al vechii fortificații de pământ și lemn, cu incinta din *opus quadratum*;

1. Dimensiuni: identice ca în cazul fazei de pământ;

2. Unitatea de garnizoană: *cohors I Sagittariorum*;

3. Descrierea: Construcțiile modeste executate din lemn și chirpici în interior, chiar și cele din faza a II-a, executate pe aceleași amplasamente, dovedesc prea puține diferențe între cele două etape constructive (cu excepția zidului de incintă din piatră, ridicat în grabă în 117-118 d.Hr.), susținea pe bună dreptate arheologul Doina Benea[31].

4. Barăci: Totuși au existat câteva zone din castrul mic unde s-a modificat arhitectura barăcilor, după cum ne indică planul general de situație (rămas de la M. Moga) a cercetărilor în zona castrului mic[32]. Astfel, coroborând datele existente cu cele ale cercetărilor ulterioare efectuate în acest areal de Richard Petrovszky[33] și Doina Benea putem susține o ameliorare a arhitecturii unei barăci existente în *retentura sinistra*. Presupunem apartenența ei la faza a doua tocmai pentru că este suprapusă această *centuria* de o alta aparținând deja castrului mare.

Din punct de vedere al orientării această baracă păstrează amplasamentul primei faze, adică *per scamna*, având locuința centurionului mărginită la nord de *via sagularis* a laturii nordice a castrului mic.

Bănuim că intrările în contuberniile acestei barăci erau orientate spre est, unde clădirea era mărginită de un drum interior, gros de circa 0,25-0,30 m, identificat sub edificiul cu absidă, învecinat („clădirea II" - aparținând castrului mare)[34].

Lungimea centuriei, probabil în „formă de L", judecând după aspectul „apartamentului centurionului" este de aproximativ 34 - 35 m, iar lățimea ei este în jur de 6,50 m, doar în zona locuinței centurionului – bine definită de un soclu de piatră de râu, lat de 0,35 m (plan pătrat al încăperii) lățimea ajunge la 7,5 m (vezi fig. 4).

Îmbunătățirea confortului în cazul încăperii centurionului prin reconstruirea ei a fost constatată și în castrul de la Oberaden unde Dietwulf Baatz observa că trecerea de la *hibernacula* (baraca ușoară) la baraca clasică, cu o bază mai solidă a pereților de chirpic debuta cu reamenajarea „apartamentului centurional"[35].

Împărțirea în *contubernia* a acestei barăci poate fi doar intuită, datele stratigrafice lipsind în totalitate. Dacă socotim însă că din lungimea totală cca. 35 m, 7,5 m era rezervată apartamentului centurionului, iar acesta ocupa conform preceptelor Pseudo-Hyginiene de 2 ori suprafața unui dormitor soldățesc[36], ne rămân în jur de 27,5 m pe care trebiue să-l împărțim la aprox. 3,3, rezultând în final cam 8 încăperi.

25. Benea 1993b, 98; Benea-Bona 1994, 36.
26. Benea-Bona 1994, 36.
27. Benea 1993b, 98.
28. Benea 1993b, 99.
29. Davison 1989, 476.
30. Benea 1993b, 99.
31. Benea 1993b, 89; Benea-Bona 1994, 36.
32. Benea-Bona 1994, fig. 3.
33. Bona *et alii* 1982, 320.
34. Benea 1999, fig. 20.
35. Baatz 1994, 110.
36. Pseudo-Hyginus, *De munitionibus castrorum*, 1.

Un *contubernium* măsura în cazul castrului mic de piatră 3,3 x 6,5 m, la care putem adăuga un pridvor de cca. 1 m lățime.

Nu excludem posibilitatea ca o altă baracă geamănă să fi fost ridicată vis-a-vis de această *centuria*, aproape de latura dinspre răsărit a castrului mic.

4. A. *Castellum* de *numerus* ?;

4. B. Etape de construcție: o singură fază de lemn de relativ scurtă durată de funcționare;

1. Dimensiuni: necunoscute (aprox. aria de sud a castrului mare de la Tibiscum, în afara castrului mic);

2. Unitatea de garnizoană: *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*;

3. Descriere: Un *castellum* contemporan cu castrul mic de pământ și de piatră (II) și ridicat în vecinătatea sudică a acestuia a fost castrul de pământ (III), atribuit lui *numerus Palmyrenorum* și identificat pentru prima dată de profesor Doina Benea[37].

Sistemul defensiv al acestei fortificații se compune din *agger* lat de 6,25 m (nivelat ulterior datorită construirii castrului mare, care înglobează cele două fortificații precedente), o bermă și un prim șanț de apărare de 2,50 m lățime și 1 m adâncime[38]. *Via sagularis* a fost identificată pe latura de vest (3,25 m lățime și 0,15 m grosimea stratului de pietriș).

4. Barăci: Câteva informații despre organizarea interiorului acestei fortificații au fost culese cu ocazia cercetării arheologice sistematice a clădirii comandamentului castrului mare.

a. Centuria I

Într-un raport de săpătură Doina Benea nota: „Au fost continuate cercetările inițiate la vest de principia unde a fost trasată pe direcția nord-sud, o secțiune cu dimensiunile de 12 x 2 m. A fost surprinsă stratigrafia cu această ocazie, fiind secționată *via decumana*, la care au fost identificate trei faze de refacere (ultimele două aparținând castrului mare). Totodată, la nivelul castrului III (de pământ) contemporan cu castrul mic din piatră, au fost descoperite la nord de *via* decumană - faza I urmele unei barăci din bârne de lemn, cu podea de mortar (baraca a fost dezvelită pe o lungime de 6,25 m (apare la adâncimea de 1,80 - 1,85 m)”[39].

b. Centuria II

O altă baracă asemănătoare a fost dezvelită sub *agger*-ul castrului mare, latura răsăriteană, în vecinătatea bastionului nordic a porții *praetoria*. De asemenea această baracă orientată est-vest are un nivel de călcare indicat de o podea de mortar groasă de 0,03 m și planul ei patrulater este indicat de o rețea de rânduri de gropi de stâlpi din lemn de aproximativ 0,15 – 0,20 m diametrul pe o lungime doar de circa 8 m (la – 1,70 m adâncime), ea fiind distrusă în mare parte de un incendiu provocat probabil intenționat pentru a permite ridicării castrului mare de la Tibiscum[40].

Din păcate în stadiul actual al cercetărilor nu cunoaștem mărimea castrului de pământ (III) și din această cauză nu putem face prea multe observații privind organizarea internă a acestui castru. Despre barăcile din acest sector, „atinse” de săpăturile noastre arheologice putem spune că sunt niște construcții foarte solide (cu o rețea deasă de gropi de stâlpi din lemn), spațiul locuibil fiind bine izolat de umezeală cu un strat de mortar din var[41].

5. A. *Castellum* de trupe auxiliare;

5. B. Etape de construcție: una singură. Fortificația edificată direct în piatră prezintă două subfaze de existență, ambele marcate de modificări constructive a planului interior (datorită schimbării efectivului garnizoanei).

1. Dimensiuni: (175 x 230 m)[42];

2. Unitățile de garnizoană: *cohors I Sagittariorum*, *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* și *numerus Maurorum Tibiscensium*;

3. Descriere: Problema construirii unui castru mai mare la Tibiscum s-a pus odată cu venirea în timpul împăratului Antoninus Pius, a unui contingent de mauri în cadrul garnizoanei de la vărsarea Bistrei în Timiș.

Castrul înglloba cele două *castella* mai mici și cuprindea în prima fază în garnizoana sa *cohors I Sagittariorum*, *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* și *numerus Maurorum Tibiscensium*. Aceste unități termină ridicarea castrului în 165 d.Hr. după cum ne indică o inscripție onorifică ridicată în cinstea împăratului Marcus Aurelius și pusă în *basilica* clădirii comandamentului. În a doua fază de existență, care începe odată cu epoca lui Septimius Severus, în cadrul garnizoanei apar modificări substanțiale de efectiv, locul cohortei de *sagittari* (*quingenaria equitata*) este luat de o cohortă mult mai mare ca număr de soldați, *cohors I Vindelicorum ∞ equitata*, situație ce a generat cu siguranță căutarea unor noi soluții de organizare a spațiului locativ interior[43].

37. Benea-Bona 1994, 36-37.
38. Benea-Bona 1994, 37.
39. Benea 1998, 67.
40. Timoc 2003, 169.
41. Benea *et alii* 2004, http:// www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2004/cd/index.htm.
42. Benea-Bona 1994, 38.
43. Benea-Bona 1994, 39.

Sistemul defensiv al acestei fortificații din piatră (*opus incertum*), chiar dacă cuprinde pe anumite laturi vechile sisteme de apărare, este mult îmbunătățit. Pe latura vestică a fost surprins un *agger* de 5,50 m, un zid de incintă din piatră (1,40-1,50 m lățime, cu un parament de blocuri fasonate la exterior și emplecton ca umplutură) implantat pe panta exterioară a valului de pământ, o *berma* lată de 1,25 – 1,50 m și un șanț de apărare lat de 7,75 m cu o adâncime de 1,50 m[44].

4. Barăci: În privința organizării interne a castrului datele sunt destul de sumare și în acest caz, în afară de *principia*, cercetată arheologic integral, mai cunoaștem planimetria a patru edificii (toate din piatră) din *praetentura dextra*.

a. Centuria I

Cea mai importantă clădire pentru discuția noastră și singura de altfel care arhitectural seamănă a baracă este edificiul III și care a apărut pe latura de nord a castrului, aproape de *porta principalis sinistra*. Dimensiunile clădirii construite din piatră de râu și mortar sunt de 34 x 6,40 m, iar zidurile sunt groase de 0,80 m.

Marius Moga este cel care a dezvelit edificiul, din păcate însă nu se cunoaște de la el nici o informație stratigrafică. După planul clădirii s-a constatat că pe latura de vest erau șase intrări, cu o lățime ce variază între 1,00 - 0,80 m. Ele se află la distanțe egale una de cealaltă cu excepția primelor două care se află la 1 m dispuse, fapt ce sugerează că la capătul nordic se găsește un spațiu mai mare ce ar putea fi apartamentul ofițerului (*decurio*)[45]. Nu avem informații despre împărțirea în *contubernia* a acestui edificiu cu fundație din piatră, dar după forma arhitecturală pare a fi o baracă a unei *turmae*. Suntem în măsură să precizăm totuși că fațada cu intrările în camerele soldaților se afla orientată spre apus. Cu siguranță este și faptul că această baracă mai avea o alta vis-a-vis, urme de ziduri de la această construcție ar putea fi cele apărute în interiorul spațiul dintre cazarmă și *via principalis* a castrului mare. Acest fel de dispunere este rezultatul unui mod specific de funcționare a barăcilor, prin construirea unor perechi de construcții așezate față în față și închizând un culoar între porticele lor[46].

O problemă foarte importantă dar imposibil de lămurit fără informații de ordin stratigrafic sau arheologic este momentul în care au fost ridicate aceste barăci și a cărei unități de infanterie le aparține. După datele epigrafice provenite din ruinele clădirilor de sec. III d.Hr., cei care au ocupat acest spațiu din castru au fost arcașii călăreți din *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*[47].

Baraca cu ziduri de piatră (0,65 m lățime) cu șase intrări (0,8 – 1 m lățime „ușile") ridicată peste cea cu apartamentul centurionului ușor deviat poate fi catalogată după normele arhitecturii cazone romane ca fiind o baracă tipică pentru o turmă de cavalerie[48]. Comandantul celor două *turmae* (în total 48 de cavaleriști cazați într-o baracă) avea de obicei camera cea mai spațioasă. Din această cauză propunem împărțirea în *contubernia* a construcției dispunând o încăpere mai mare în partea de nord a edificiului. Richard Petrovszky unul dintre arheologii care au participat la dezvelirea cazărmii, este de părere că soldații cazați aici erau cei aflați de gardă, probabil la *porta sinistra* și la edificiile aflate în colțul de N-E a castrului mare[49].

Planul acestei barăci (edificiul III) este unul simplu cu un pridvor larg de 2 m, marcat cu o colonadă elegantă (vezi fig. 5). Au fost identificate la prelungirile zidurilor ce încadrează spațiul verandei bazele din cărămidă (0,80 x 0,80 m) ale porticului[50]. După felul cum arată cazarma călăreților (orientată *per scamna*) se încadrează în tipul Davison L[51]. Analogii pentru acest gen de baracă putem oferi din castrul de la Hod Hill (*retentura sinistra*)[52] sau Oberstimm (*praetentura dextra*)[53].

b. Centuria II

O construcție (edificiul IV) cu un plan asemănător unei barăci a fost ridicată cândva în sec. III în locul *agger*-ului pe segmentul răsăritean al incintei castrului mare, între bastionul nordic al porții *praetoria* și porții castrului mic. Din săpăturile efectuate în 1999 la acest edificiu - cercetat inițial de arheologul Marius Moga în 1964 – am observat că zidul de incintă este dublat pe interior (la 2 m distanță de el) de traiectul zidului răsăritean al cetății trecând și peste un turn de curtină dezafectat[54]. Chiar dacă acest zid susține pe aproape toată distanța dintre porți incinta și drumul de rond al castrului mare, edificiul nu ocupă întreaga zonă, după cum au demonstrat săpăturile arheologice din 2002 și 2003[55]. Lungimea lui este de 58,6 m și are doar trei încăperi mari și nu cinci cum indicau vechile planuri de situație[56]. Același lucru îl indică

44. Benea-Bona 1994, 38-39.
45. Benea-Bona 1994, fig. 23.
46. Gudea-Landes 1981, 248.
47. Piso-Benea 1999, 105-106.
48. Johnson 1987, 194.
49. Bona *et alii* 1982, 318 -319.
50. Benea-Bona 1994, 52.
51. Davison 1989, 268.
52. Davison 1989, 466.
53. Davison 1989, 471.
54. Benea *et alii* 2000, 47.
55. Timoc 2004, 166.
56. Benea-Bona 1994, fig. 3.

și o mai veche fotografie aeriană[57], făcută castrului tibescens (vezi fig. 3). Lățimea maximă a edificiului este de 4,75 m, zidurile ce formează planimetria clădirii sunt din piatră de râu legate cu mortar și au o grosime ce oscilează între 0,65 – 0,60 m (fig. 6).

În partea nordică clădirea prezintă pe latura scurtă un portic, iar încăperea ce se deschide aici este una pardosită cu un strat gros de *cocciopesto* (0,15 m) și dotată cu un sistem de încălzire cu *hypocaustum*, ceea ce sugerează o destinație mai specială[58].

La celelalte două încăperi accesul se făcea dinspre *via sagularis* a castrului mare printr-un pridvor lat de 1,5 m, pavat cu dale de cărămidă, pe care l-am identificat în săpătura din 1999 (fig. 7 – 8).

Materialul arheologic descoperit în aceste încăperi este foarte sărac (și datorită faptului că zona a fost complet excavată de M. Moga în 1964)[59].

O analogie interesantă la acest tip de clădire întâlnim la *villa rustica* din Valea Chintăului, fapt ce sugerează caracterul utilitar al acestui edificiu[60].

c. Centuria III

O clădire ridicată paralel cu edificiul IV, despărțită de acesta doar de *via sagularis* (care are o lățime de 6 m) are două faze distincte după cum am putut observa în stratigrafia verticală. Cele două faze se disting practic prin diferența dintre nivelul de călcare și faptul că în ultima fază de existență a clădirii ea este pardosită în interior cu dale de cărămidă. Și stradela dintre cele două construcții (*via sagularis*) are cel puțin două faze de refacere.

În acest stadiu al cercetărilor nu se pot indica dimensiunile clădirii, ea fiind doar parțial secționată. Am putut totuși observa că zidul estic era ridicat pe o fundație de nisip și pietriș de 0,40 m grosime și un soclu din două rânduri de piatră de râu legate cu pământ, sistem de zidărie întâlnit doar la construcțiile de tip baracă.

Podeaua interioară de cărămizi a fost identificată la 0,50 m adâncime, pe o suprafață de 4 m, iar deasupra ei au fost descoperite trei capete de statuete feminine din lut, ceea ce indică o locuire intensă în zonă probabil fiind în antichitate un *lararium*.

Din punct de vedere al dispunerii edificiilor de tip baracă, atât în cazul castrului mic cât și a castrului mare avem orientarea clasică *per striga*, tipul Davison A, cu specificația că în *praetentura* castrului (datorită faptului că la Tibiscum aceasta este latura cea mai lungă) existau pe fiecare din *latus* cel puțin două șiruri de barăci, față de un singur șir pe care îl întâlnim la castrele *tertiata*, obișnuite. Poate tocmai din această cauză sunt preferate în cadrul planului interior barăcile simple drepte, tipul Davison L, pentru a nu îngusta spațiile de trecere dintre clădiri.

Pentru a avea o ordine interioară în cadrul garnizoanei se pare că unitatea de palmyreni a fost cantonată în locul fostului castru mic, mai exact în *praetentura sinistra* castrului mare, maurii probabil în *retentura sinistra*, iar vindelicii în *latus dextrum* atât în *praetentura* cât și în *retentura*.

În concluzie se poate observa că extinderea treptată a suprafeței fortificației tibiscense s-a produs în urma măririi efectivului garnizoanei romane. Dezvoltarea sistemului defensiv și stabilizarea unităților militare în castrul de pe malul stâng al Timișului au atras după sine îmbunătățirea condițiilor de trai din fortificație, ce pot fi recunoscute prin clădirile existente în interior, în afară de magazii, grajduri și barăci; este de vorba de băi, temple și alte edificii monumentale.

Complexitatea planului interior al fortificației de la Tibiscum, în sec. III d.Hr., se datorează și structurii garnizoanei formată din efective diverse de pedestrași și escadroane de cavalerie[61].

ÜBER DIE SOLDATENBARACKEN DER RÖMISCHEN GARNISON VON TIBISCUM

(Zusammenfassung)

Die Baracken des römischen Militärzentrums von Tibiscum wurden mehrmals in archäologischen Forschungen angetroffen, doch niemals klar analysiert und sehr selten anhand ihrer Pläne besprochen.

Schwierig zu erkennen sind die Baracken der ersten Phasen der Lager von Tibiscum: das *castellum* (60 x 60 m) und das kleine Lager (101 x 100 m) wurde wegen der Brandschicht der Zerstörung uniformiert.

Nach dem Jahr 165 n.Chr., als das große Lager in Funktion war, haben die Einheiten die Festung besetzt, ihr Wohnungsareal aufgenommen und gut entwickelt.

Es scheint, dass das große Lager zwei verschiedenen Phasen hatte: eine als Garnison aus NPT, NMT und coh. I Sag. (insgesamt nicht mehr als 1500 Soldaten) und eine spätere Etappe

57. Ardeț 2004, fig. 10.
58. Timoc 2004, 166.
59. Moga 1964, 386-387.
60. Alicu 1994, 549, 551.
61. Timoc 2005, 239.

mit NPT, NMT und coh. I Vind. ∞ (insgesamt ungefähr 2000 Milites). Die Baracken bringen mit sich selbst ein besseres Verständnis der zwei Phasen. Man bemerkt leicht eine neue Orientierung des Eingangs in die Centuria, und eine Erhöhung der Anzahl von Kavalleristen mit der Bildung der Garnison.

Der Anzahl der bekannten Baracken ist nicht groß, aber bis jetzt man kann leicht bemerken, dass mehrere Gebäude in den letzten Jahrzehnten in der Platz der Agger *[this passage is incomprehensible in german !!!]* gebaut wurden. Bei Tibiscum ist bis jetzt die erste Steinkaserne einer Equites-Truppe in Dakien bekannt.

BIBLIOGRAFIE

Alicu 1994,
D. Alicu, Cercetări arheologice la Cluj-Napoca, villa rustica din Valea Chităului. Campaniile 1990-1992. *ActaMN* , 31, 1 (1994), 539-569.

Ardeţ 2004,
A. Ardeţ, C. Ardeţ, *Tibiscum. Aşezările romane*, Cluj-Napoca (2004).

Baatz 1985,
D. Baatz, Hibernacula. *Germania*, 63/I (1984), 147 - 154.

Baatz 1994,
D. Baatz, *Bauten und Katapulte des Römischen Heeres*. Serie: Mavros XI, Stuttgart, (19949.

Benea 1993a,
D. Benea, Castrul mic de la Tibiscum. *SIB*, XVI (1993), 91 - 108.

Benea 1993b,
D. Benea, Castrul de pământ (I) de la Tibiscum. *Banatica*, 12.I (1993), 213 - 218.

Benea 1995,
D. Benea, Oraşul antic Tibiscum. Consideraţii istorice şi arheologice. *Apulum*, XXXII (1995), 149 - 173.

Benea 1998,
Doina Benea, Tibiscum - Jupa (raport de săpătură). *Cronica Cercetărilor arheologice campania 1997, a XXXII-a Sesiune Naţională de Rapoarte Arheologice, Călăraşi, 20-24 mai* (1998), 67.

Benea 1999,
D. Benea, Archäologische Forschungen auf dem Limes der Dacia Apulensis, 1983 – 1994. *Limes Zalău* (1999), 171 – 186.

Benea 2004,
D. Benea, Note de lectură (II). *PB*, IV (2004), 251-262.

Benea *et alii* 2000,
D. Benea, C. Timoc, M. Crînguş, S. Regep, Iaz, com. Obreja, jud. Caraş-Severin, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 1999*, Deva, Cimec (2000), 47.

Benea *et alii* 2004,
D. Benea, C. Timoc, S. Regep, D. Micle, G. Socol, M. Popescu, Şt. Agotici, Jupa, mun. Caransebeş, jud. Caraş-Severin [Tibiscum]. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, Campania 2003, Cluj, Cimec, http:// www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2004/cd/index.htm

Benea-Bona 1994,
D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti (1994).

Bona *et alii* 1982,
P. Bona, R. Petrovszky, M. Petrovsky, TIBISCVM – Cercetări arheologice, I. (1976-1979). *ActaMN* , XIX (1982), 311 – 330.

Davison 1989,
D. P. Davison, *The Barracks of the Roman Army from the 1st to 3rd Centuries A.D., A compartive study of the barracks from fortresses, forts and fortlets with an analysis of building types and construction, stabling and garrisons*, (Part I+II+III), BAR, International Series 472, Oxford (1989).

Gudea-Landes 1981,
N. Gudea, A. Landes, Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de la Buciumi. III. Barăcile. *ActaMP*, V (1981), 247 - 271.

Johnson 1987,
A. Johnson, *Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n.Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen der Römerreiches*, Mainz am Rhein, (1987).

Marcu 2005,
F. Marcu, „Geminaria castra" in Dacia. *Limes Pecs* (2005), 703 – 711.

Moga 1964,
M. Moga, TIBISCUM. Raport preliminar asupra cercetărilor din 1964. *Sesiunea de Comunicări Ştiinţifice a Muzeelor de Istorie*, I, Bucureşti (1971), 383 - 395.

Piso-Benea 1999,
I. Piso, D. Benea, Epigraphica tibiscensia. *ActaMN*, 36, I (1999), 91 - 107.

Timoc 2003,
C. Timoc, Jupa, mun. Caransebeş, jud. Caraş Severin [Tibiscum], *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, Campania 2002, Covasna, Cimec (2003), 169.

Timoc 2004,
C. Timoc, Jupa, mun. Caransebeş, jud. Caraş Severin [Tibiscum], *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003*, Cluj-Napoca, Cimec (2004), 166.

Timoc 2005,
C. Timoc, Despre cultul Eponei la Tibiscum. *Banatica*, 17 (2005), 235 – 245.

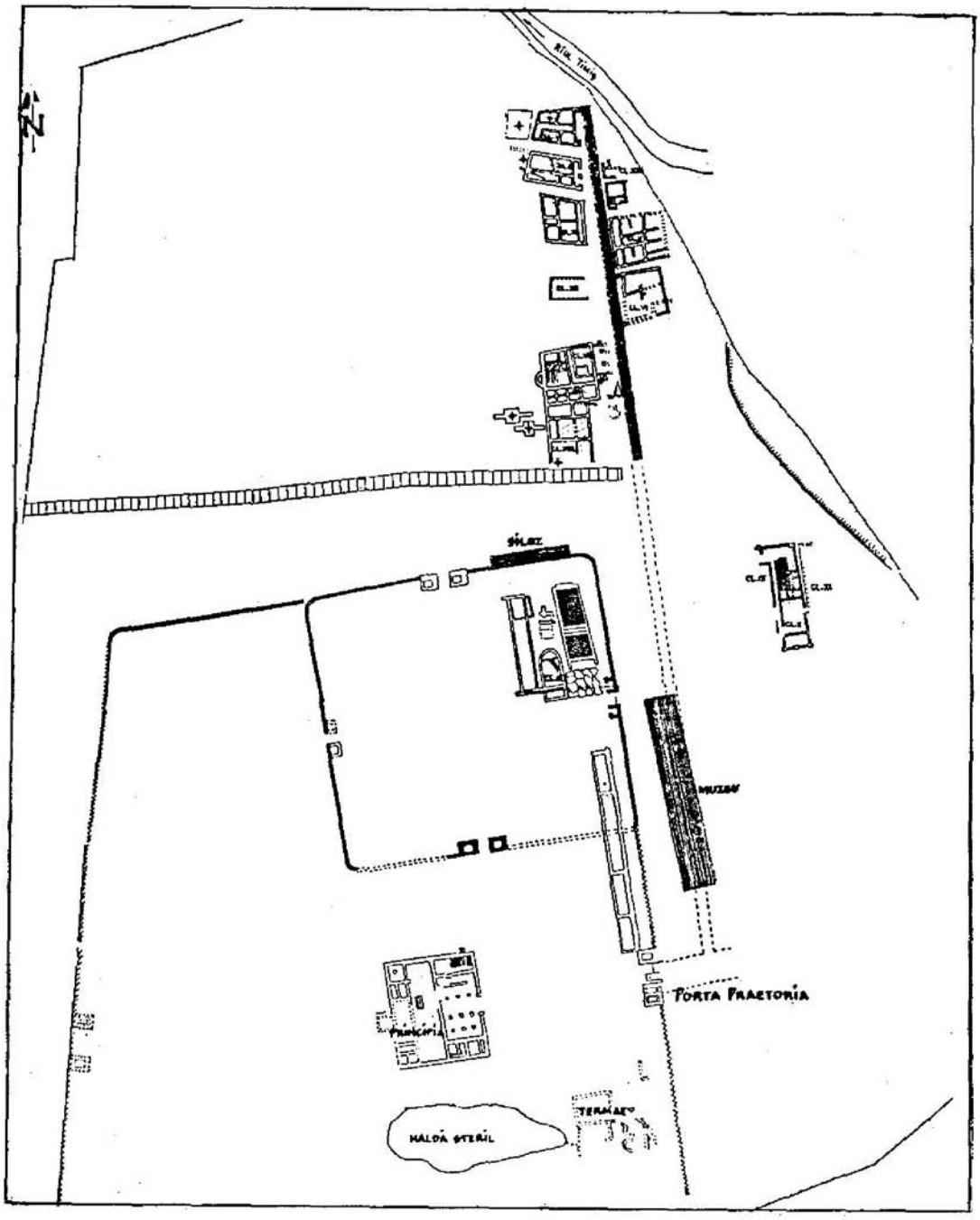

Fig. 1 – Planul general al rezervației arheologice de la Tibiscum – Jupa (după Benea–Bona 1994, fig. 2) / Plan der archäologischen Reservation von Tibiscum – Jupa (nach Benea-Bona 1994, fig. 2).

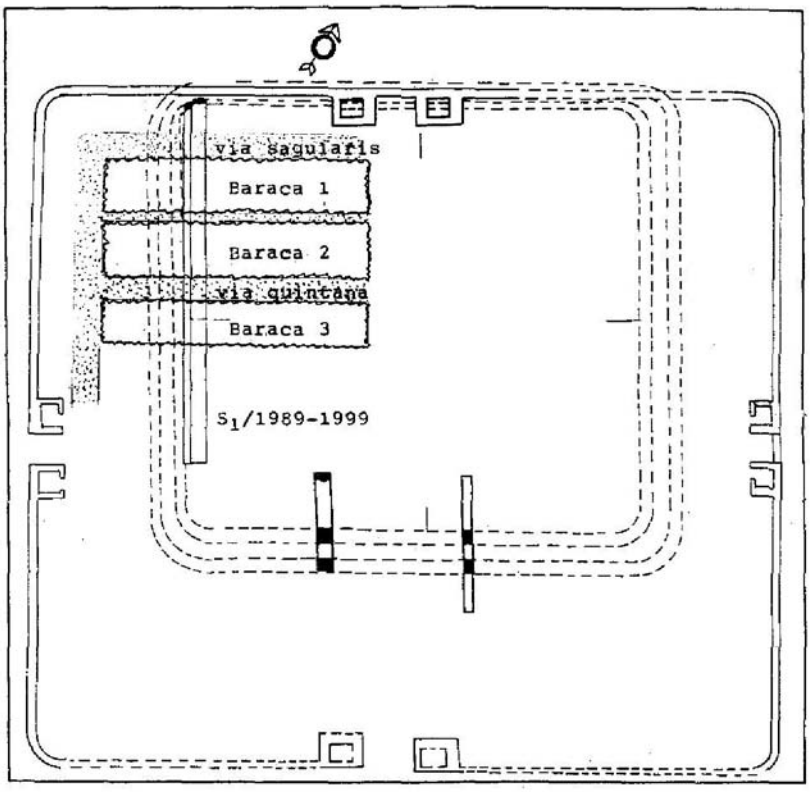

Fig. 2 – Barăcile din retentura castrului mic, faza de lemn (propunerea noastră de planimetrie, după informațiile arheologice existente, vezi Benea 1993a, 106) / Die Baracken aus der retentura des kleinen Lagers, Erdphase (unsere Bearbeitung der Planimetrie nach heutigen archäologischen Daten, vgl. Benea 1993a, 106).

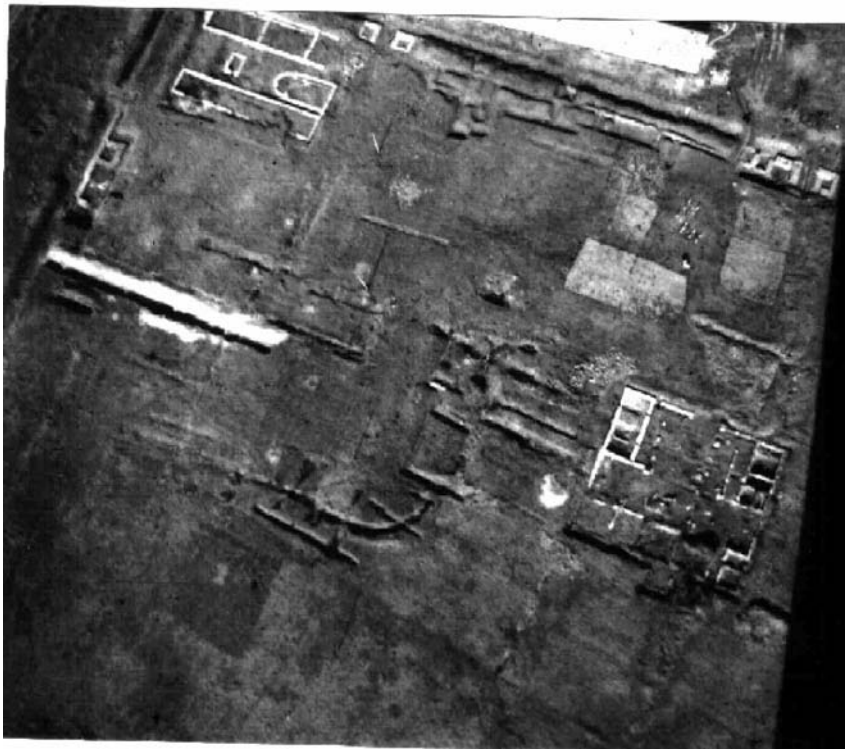

Fig. 3 – Fotogramă aeriană asupra zonei castrului mic de la Tibiscum (după Ardeț 2004, fig. 10) / Luftaufnahme der Zone des kleinen Lagers von Tibiscum (nach Ardeț 2004, Abb. 10).

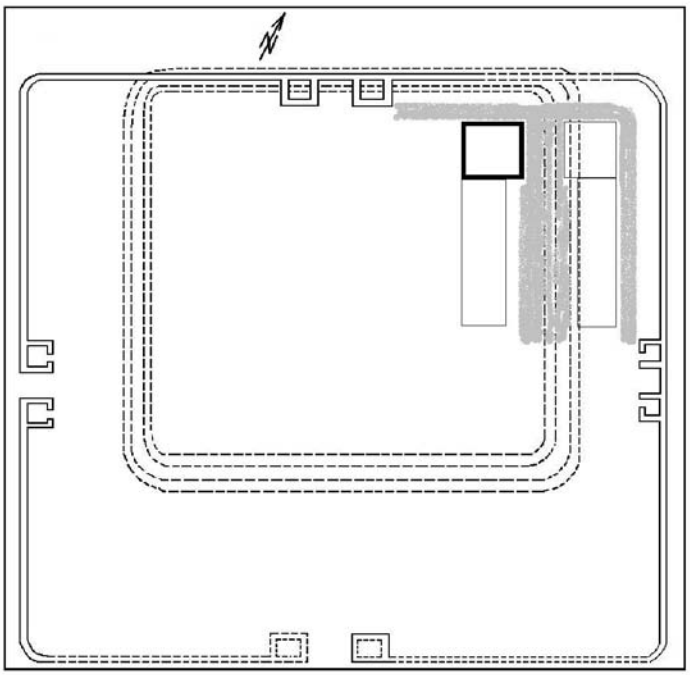

Fig. 4 – Barăcile din faza de piatră a castrului mic (prelucrarea noastră după datele arheologice existente, vezi Benea-Bona 1994, fig. 23) / Die Baracken der Steinphase des kleinen Lagers (unsere Bearbeitung nach heutigen archäologischen Daten, vgl. Benea-Bona 1994, Abb. 23).

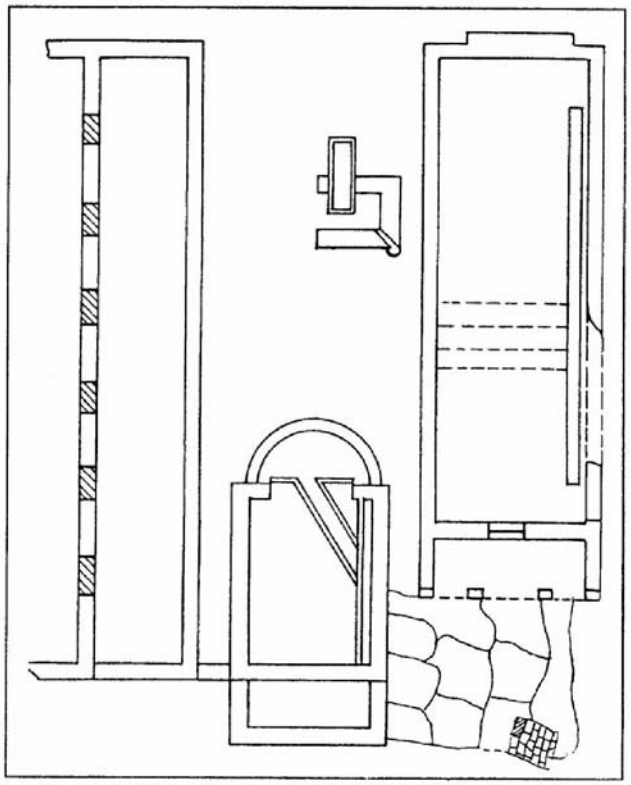

Fig. 5 – Clădirile de piatră din colțul nord-estic al castrului mare de la Tibiscum (după Benea-Bona 1994, fig. 23) / Die Steingebäude von der Ecke des grossen Lagers von Tibiscum (nach Benea-Bona 1994, Abb. 23).

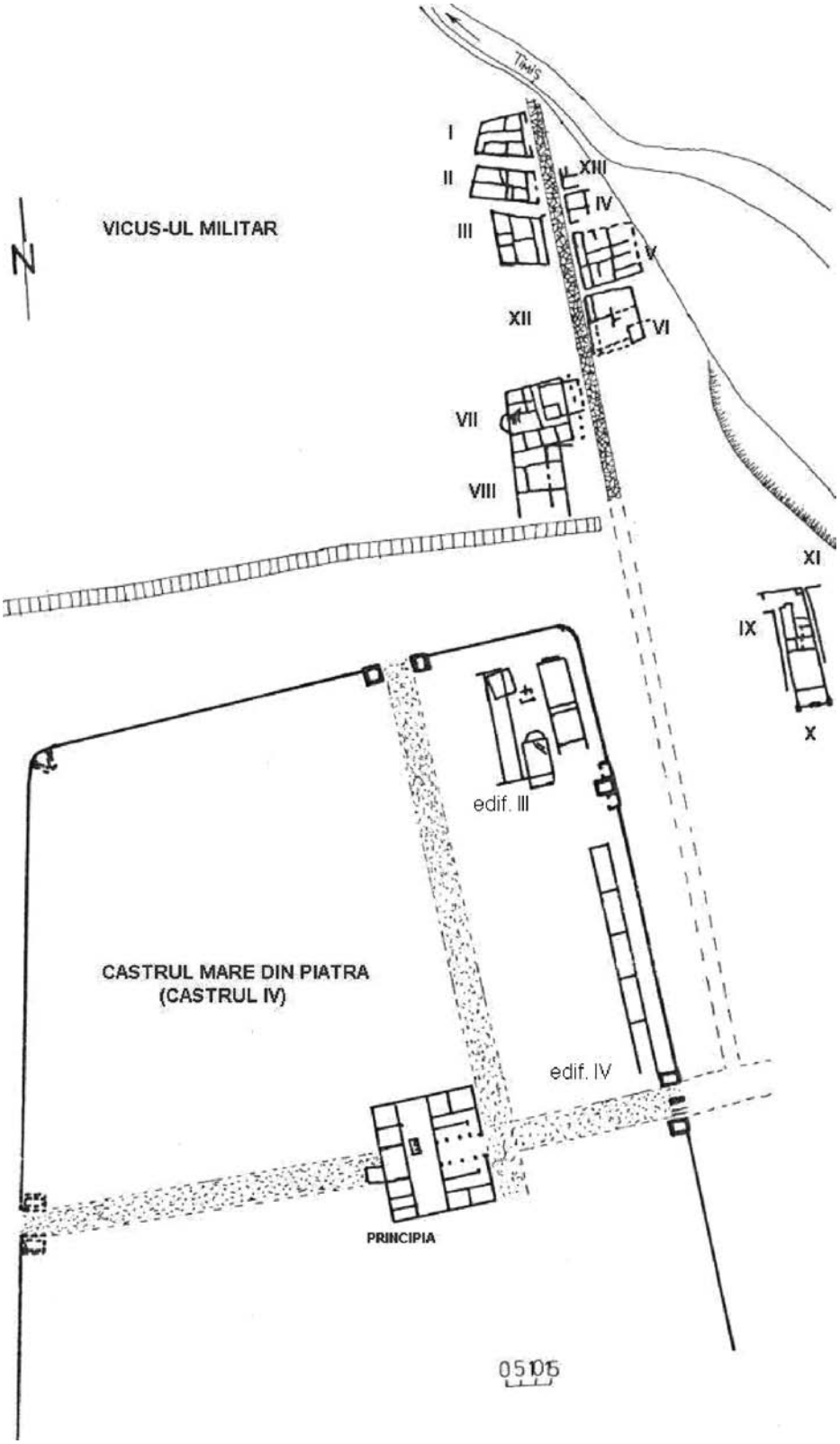

Fig. 6 – Planul general al castrului mare (IV) de la Tibiscum cu edificiile cunoscute drept barăci (după http://www.tibiscum.uvt.ro) / Generalplan des großen Lagers von Tibiscum mit Gebäuden, die als Baracken bekannt waren (nach http://www.tibiscum.uvt.ro).

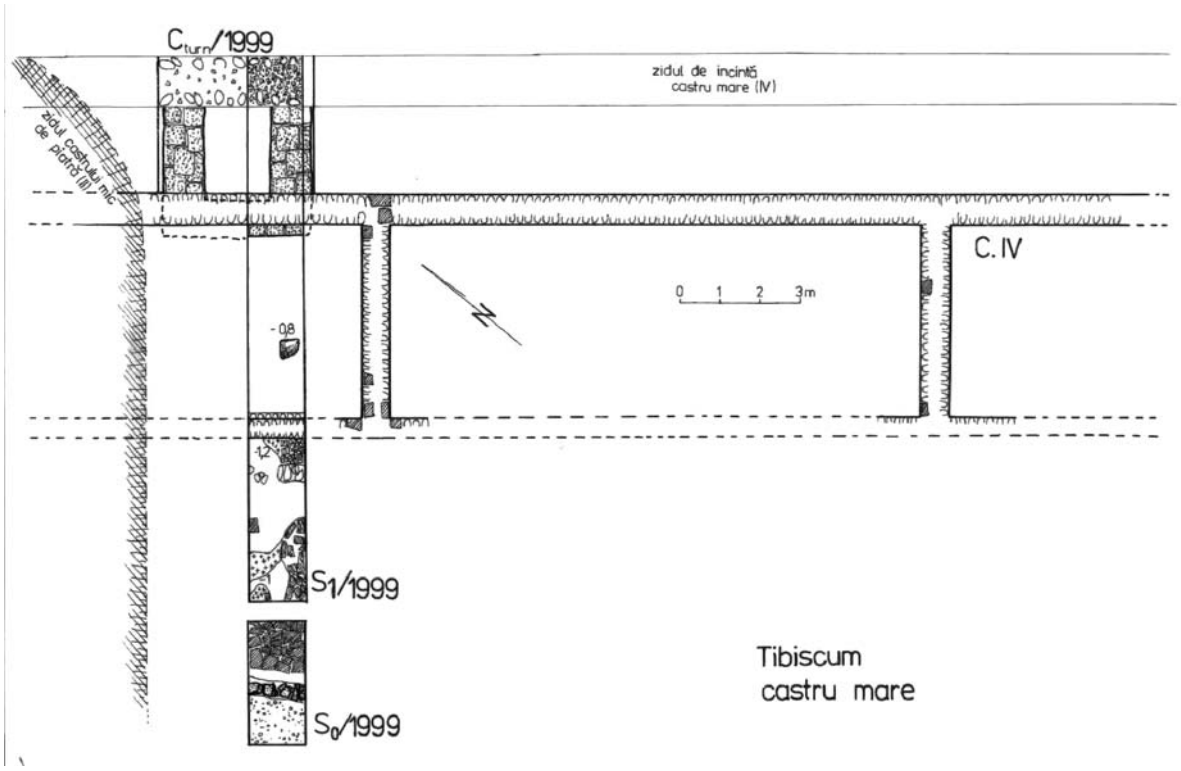

Fig. 7 – Planul orizontal al săpăturilor din 1999 la edificiul IV din castrul mare de la Tibiscum (cercetări inedite C. Timoc, vezi http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCCA1999/cd/index.htm) / Horizontalplan der Ausgrabungen aus dem Jahr 1999 bei Gebäude IV des großen Lagers von Tibiscum (unveröffentlichte Forschungen C. Timoc, s. http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCCA1999/cd/index.htm).

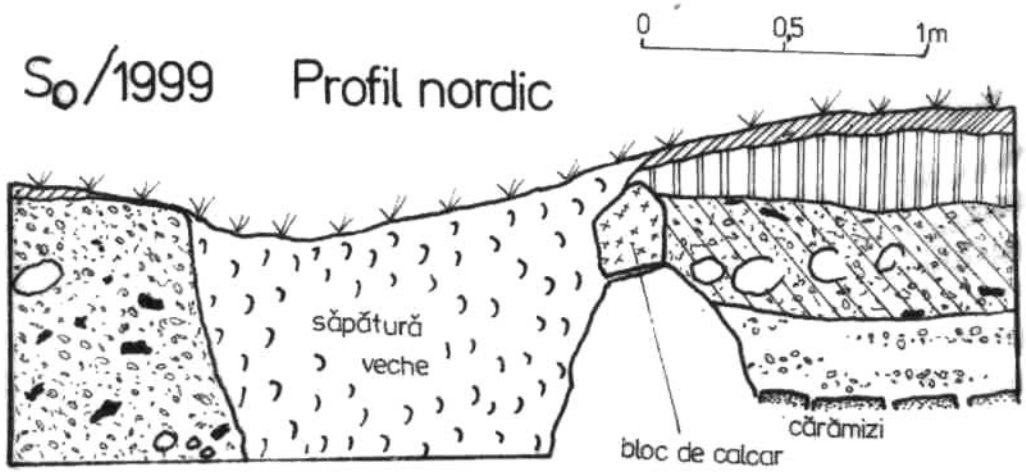

Fig. 8 – Stratigrafia din dreptul porticului edificiului IV din castrul mare (IV) de la Tibiscum (cercetări inedite C. Timoc, vezi http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCCA1999/cd/index.htm) / Stratigraphie bei dem *Porticus* des Gebäudes IV des großen Lagers von Tibiscum (unveröffentlichte

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

OBSERVAȚII REFERITOARE LA UNELE PODOABE DESCOPERITE ÎN NECROPOLELE POPULAȚIEI DACO-ROMANE ȘI ÎN CELE ALE DACILOR LIBERI

*Alexandru Gh. Sonoc**

Cuvinte cheie: *podoabe, morminte, importuri, epoca romană și romană târzie*
Schlagwörter: *Gräbern, Importe, römische und spätrömische Zeitspanne*

Cu excepția unor referiri din izvoarele scrise, principalele surse pentru cunoașterea podoabelor și accesoriilor vestimentare din mediul roman provincial rămân reprezentările din arta plastică (nu numai reliefurile, ci și, în unele regiuni ale Imperiului roman, portretele de mumii și frescele[1]) și descoperirile arheologice, dintre care cele mai relevante, prin contextul lor, sunt piesele inventarelor funerare și cele din componența tezaurelor, în special a tezaurelor cu podoabe și monede.

În ciuda importanței atribuite elementului militar în colonizare, în Dacia nu au fost descoperite, deocamdată, monumente funerare cu reprezentări sigure de *dona militaria*[2], precum în alte provincii balcano-dunărene[3] și în regiunea renană[4]; uneori, deși foarte rar, în inscripțiile funerare din Dacia există însă, la fel ca și în alte părți ale Imperiului roman[5], referiri la distincțiile militare pe care le-au dobândit defuncții. Astfel, unui ofițer originar din Theveste (Numidia), C. Iulius Corinthianus, cu o glorioasă carieră (*quattuor militiae*, decorat cu *corona muralis*, *hasta pura* și *vexillum argenteum* într-o *expeditio Parthica*, în care a condus o vexilație de trupe din Dacia), decedat la vârsta de 39 de ani, mai mulți moștenitori (Marcus Arrianus, Iulius Clinias și Iulius Pisonianus), dintre care unii par a fi fost liberții săi, i-au ridicat la Apulum un monument funerar[6]. Importanța unor astfel de inscripții, la fel ca și a monumentelor cu reprezentări de *dona militaria*, constă în faptul că între acestea și cariera militară a defunctului există o relație evidentă[7]. Din acest motiv, monumentele respective nu pot constitui o sursă pentru studiul podoabelor și accesoriilor vestimentare specifice unor segmente mai largi ale populației diferitelor provincii romane. Foarte probabil, obiecte care reprezintă distincții militare au existat și în alte civilizații antice decât în cea greacă și în cea romană și chiar la diferite populații exotice, inclusiv la unele care nu au cunoscut stadiul organizării statale[8]; în Egiptul antic, distincțiile militare sunt binecunoscute în Regatul Nou, când ele sunt amintite de o inscripție de pe o cupă de aur, dăruită generalului Djehuti de către Thutmosis II (1492-1479 î.e.n.)[9] și atestate și de descoperiri din inventarele funerare, inclusiv din cel al reginei Ahhotep, mama faraonilor Kames și Ahmosis I (1550-1525 î.e.n.)[10], iar distincțiile civile sunt atestate de inscripții și reprezentări sculpturale din vremea faraonilor Amenophis II (1428-1397 î.e.n.), Amenophis III (1388-1351/1350 î.e.n.) și Amenophis IV (1351-1334 î.e.n.)[11]. În Dacia însă, în actualul stadiu al cercetărilor, în afară, poate, de un mormânt de incinerație cu groapă în trepte din necropola de sud-est a orașului Romula, în care a fost descoperită, alături de piese de echipament militar, ghindă arsă[12], despre care s-a presupus că ar putea aparține unui reprezentant al aristocrației gentilice a unei comunități peregrine, aflat în unele legături cu armata romană, ca viitor militar sau ca veteran[13] și că ar proveni de la o cunună din ramuri

*Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, e-mail: sandysonoc@yahoo.com

1. Ruseva-Slokoska 1991, 11.
2. Țeposu-Marinescu 1982, 50.
3. CIL, III, 4858 (Magdalensberg, Austria, începutul sec. I e. n.: 2 *torques*, 2 *armillae*, 9 *phalerae*); CSIR Österreich, I/4, nr. 390 (Carnuntum, mijlocul sec. I e.n.: 5 *phalerae*); Abramić 1925, 45sq., nr.1, fig. 9 (Sv. Vit, Slovenia: 5 *phalerae*, 2 *torques*, *corona gemmata*); Abramić 1925, 140sq., nr. 150, fig. 101 (Sv. Vit, Slovenia, începutul sec. II: 2 *coronae*, *kantharos* din argint); Speidel 1970, 511-513, fig. 1 (Grameni, Grecia, mijlocul sec. II: 2 *torques*, 2 *armillae*).
4. Andrikopoulou-Strack 1986, 193sq., U 26 (Köln: arme, 2 *torques*, *armilla*, *corona civica*).
5. De pildă, la Tomis, se cunosc 2 epitafuri latine ale unor militari *dono donati*: cel al lui T. Valerius Germanus, *immaginifer* în legiunea VII Claudia Pia Felix, originar din Pessinus, *donis II don(atus)*, datat la sfârșitul sec. I e.n. (ISM, II, 169 (5)) și cel al veteranului T. Flavius Capito, fost *decurio* în Ala Pannoniorum, *donis donato a i] mp(eratore) Vespasiano ob servitutem*: ISM, II, 170 (6).
6. IDR, III/5-2, 542.
7. Andrikopoulou-Strack 1986, 106.
8. Weule 1916, 60, fig. 10.
9. Müller-Thiem 2000, 142sq., fig. 290-291.
10. Müller-Thiem 2000, 138, fig. 286-288.
11. Müller-Thiem 2000, 144, fig. 292-294 și 297.
12. Petculescu 1997; cf. Popilian 1986, 90 și 98, fig. 1.
13. Petculescu 1997, 222.

de stejar, care imită *corona civica*[14], nu sunt cunoscute inventare funerare cu piese care să poată fi considerate cu certitudine drept *dona militaria*.

Podoabele sunt, de asemenea, relativ rar reprezentate pe monumentele funerare din Dacia, spre deosebire de cele descoperite în Dalmatia, în Noricum și în Pannonia[15] (aici, mai ales în mediul eravisc[16]) sau de cele de la Palmyra, unde, ca expresie a bunăstării elitelor locale, reprezentarea podoabelor este ostentativă[17] în cazul femeilor.

Contrar situației modei masculine, costumul și coafura feminină păstrează tradițiile locale pentru o vreme îndelungată[18], deoarece în familiile mixte, de obicei, soțul era cetățean roman sau un individ romanizat, iar soția o peregrină[19] și pentru că atașamentul femeilor pentru tradițiile și, implicit, pentru portul strămoșesc este mai mare, ele manifestând, așadar un conservatorism etnic mai pronunțat și o rezistență culturală mai accentuată, cu excepția poate, a celor mai avute, care apar în "port ceremonial", adică roman[20]. Problema vastă a costumelor reprezentate pe monumentele funerare din provinciile dacice, prea puțin cercetată[21], nu constituie însă, cu acest prilej, obiectul demersului nostru; vom remarca doar că pe majoritatea monumentelor din Dacia sunt reprezentate costume romane provinciale, iar după o impresie, destul de discutabilă, a lui D. Protase, chiar cu detalii neîntâlnite în alte provincii[22]. Unele monumente funerare din Dacia cu reprezentări de fibule au fost reproduse, recent, de către S. Cociș[23], care a studiat și specificitatea etnică și de gen a unor tipuri de fibule[24]. A. Husar, care a identificat și discutat monumentele funerare cu reprezentări de port norico-pannonic din Dacia[25], a arătat însă că, în vreme ce la Cristești (jud. Mureș) și la Șeica Mică (jud. Sibiu), reprezentările de port norico-pannonic care reflectă specificul etnocultural al zonei sunt frecvente, în Dacia Porolissensis astfel de reliefuri, care sugerează proveniența din mediul neroman a defuncților sunt sporadice[26]. Cele câteva monumente sculpturale din Dacia pe care se pretinde că ar fi reprezentate elemente de port autohton[27], pe care, cum crede D. Protase, l-ar fi adoptat chiar și coloniștii[28], nu pot fi luate în considerare, deoarece este vorba, de fapt, de reprezentări ale unor elemente de port cu răspândire mai largă (la Brucla, Drobeta și Ilișua), de port norico-pannonic (la Lipova, jud. Arad și în cazul femeii reprezentate în scena de banchet de pe stela funerară a veteranului Iulius Crescens, descoperită la Cășei, jud. Cluj) sau a unei pături (în cazul cojocului cu care se afirmă că ar fi îmbrăcat amintitul veteran); de altfel, încă din perioada interbelică, unele dintre acestea au fost considerate ca piese de port autohton nu doar pe baza analogiilor destul de relative cu portul dacic reprezentat pe monumentele triumfale, cât, mai ales, în spiritul ideologiei daco-româniste, cu portul tradițional românesc, deși chiar analogiile invocate au o răspândire largă în Europa de Est și de Sud-Est, care nu poate fi pusă în legătură, în mod necesar, cu populația romanică și, destul de puțin probabil, cu cea traco-dacică, iar unii istorici și chiar etnografii români fie nu cunosc îndeajuns costumele tradiționale din Europa de Est și de Sud-Est, fie justifică asemănările prin "străvechile rădăcini comune" ale tradițiilor populației "traco-daco-illyrice" din provinciile balcano-dunărene sau, uneori, chiar prin influențele culturale, exercitate, potrivit unei concepții etnocentriste care frizează rasismul, în mod unidirecțional (!), de către populația dacică, romanică și românească asupra diferitelor populații cu un grad de dezvoltare considerat inferior celui al societății autohtone. Slaba cunoaștere a tradițiilor vestimentare ale diferitelor grupuri de colonști din Dacia nu se datorează însă numai acestei interpretări tendențioase, favorizată, de altfel, tocmai de studiul deficitar al reprezentărilor de costume pe monumentele funerare, de la care în foarte puține cazuri se păstrează și inscripțiile care pot contribui, cu oarecare siguranță, la precizarea originii etnice a defunctului, ca și de descurajarea atitudinilor critice față de obsesia de a descoperi mereu noi "dovezi" ale unor teze apriorice, ci și, după cum observa A. Husar, posibilităților reduse de identificare și deosebire a grupurilor de colonști stabiliți aici pe baza unor artefacte specifice fiecăruia[29]. De altfel, așa cum am mai amintit, faptul că în cazul populației imigrate, cu excepția, poate, a illyrilor din Munții Apuseni, colonizați cu familiile lor, predominau bărbații (veterani și militari activi), pe când la populația autohtonă predominau femeile, a

14. Petculescu 1997, 216sq.; cf. Pîslaru-Bărbulescu 2003, 24.
15. Hampel 1880; Geramb-Mautner 1933; Fitz 1957; Čremošnik 1958; Čremošnik 1963; Čremošnik 1964; Garbsch 1965.
16. Fitz 1957.
17. Gawlikowski 1979, 184sq.; cf. Bíró 1997-1998, 80; Schreiber-Schreiber 1957, pl. XX.
18. Bíró 1997-1998, 80.
19. Hudeczek 1977, 435; Trynkowski 1976, 81-88; Šašel Kos 1983; Sonoc 1998, 61.
20. Hudeczek 1977, 435; Sonoc 1998, 60.
21. Floca, Wolski 1973, 40-42; Marinescu 1976; Sonoc 1998.
22. Protase 1964, 203; Protase 1976b, 497.
23. Cociș 2004, 158-160, pl. CLXXII-CLXXVIII.
24. Cociș 2004, 160-163, tab. 5-8.
25. Husar 1999, 188sq.
26. Husar 1999, 194.
27. Daicovici 1928-1932, 124; Protase 1964, 203; Pop 1968, 484, nr. 6, fig. 6; Țeposu-Marinescu 1972, 219sq.; Floca-Wolski 1973, 10; Țeposu-Marinescu 1974, 420; Protase 1976b, 497; Mărghitan 1978, 101 și 124; Mărghitan 1980, 135; Protase 1980, 169sq.; Pop 1999-2000, 171, n. 16.
28. Protase1964, 204; Protase 1976b, 497.
29. Husar 1999, 179.

dus, evident, la apariția căsătoriilor mixte[30], fenomen constatat și în alte provincii și care a favorizat procesul de romanizare[31], prin spargerea unității culturale a comunităților umane și afectarea identităților etnice, ceea ce are ca urmare, de regulă, asumarea de către copii a aceleia a părintelui cu o condiție social-juridică superioară[32], care în acest caz nu putea fi decât bărbatul colonist[33], realitate însă abia sugerată în istoriografia românească, de către I. I. Russu[34]. În Dacia, populația autohtonă nu aparține însă acelei minorități active economic și social, care se manifestă epigrafic[35] și nici nu se remarcă prin ridicarea unor monumente funerare sculpturale[36], astfel că este de presupus că, în măsura în care portul roman provincial s-a dovedit potrivit condițiilor climatice ale Daciei, tradițiile vestimentare autohtone au avut șanse mai mici de a fi perpetuate în familiile mixte, în care procesul de aculturație a elementelor autohtone a fost mai rapid, spre deosebire de situația din zonele mai puțin expuse contactului cu coloniștii romani, unde, evident, monumentele epigrafice și sculpturale sunt mai rare. Deși argumentația lui D. Protase nu mai poate fi, în actualul stadiu al cercetărilor, acceptată, considerăm, totuși, că este posibil ca populația autohtonă din provinciile dacice să fi păstrat o mare parte din vechile sale tradiții vestimentare[37], chiar dacă acest lucru nu poate fi încă, deocamdată, dovedit.

Uneori însă chiar și tradițiile vestimentare ale barbarilor învecinați cu provinciile dacice[38], în special, desigur, cele ale populației din zona de interferență daco-sarmată din Moldova, își găsesc reflectarea atât în inventarele funerare din necropolele romane provinciale din Dacia, dar, se pare, doar în cele daco-romane, cât și în descoperiri întâmplătoare sau din alte contexte arheologice. Cu toate că, în ceea ce privește tradițiile vestimentare barbare, încă din sec. II-III se constată existența unor elemente comune dacilor, populațiilor germanice și sarmaților, aceste populații pot fi, totuși, diferențiate și din acest punct de vedere[39]. Astfel, s-a remarcat faptul că raritatea descoperirii de către 2 sau 3 fibule în unul și același mormânt, folosirea unor tipuri de podoabe specifice mediului peregrin și barbar din regiune (mărgele din argint în formă de butoiaș, pandantive conice din argint filigranat, pandantive în formă de căldăruș) și caracterul izolat al descoperirilor de catarame în necropolele din sec. II-III indică păstrarea costumului propriu de către dacii liberi[40], la care trebuie remarcată, totodată, atât existența unor importuri de podoabe și accesorii vestimentare din mediul roman provincial, cât și dispariția unora dintre tipurile de podoabe întâlnite în mediul dacic preroman, mai ales a celor specifice aristocrației, întâlnite anterior, de obicei, în tezaure.

Faptul că în mormintele cu ceramică dacică din necropolele daco-romane din Dacia sunt foarte rare inelele și fibulele[41] este greu de explicat doar prin inferioritatea socială și economică a membrilor comunităților respective, pentru că aceste podoabe sunt relativ rare chiar și în inventarele funerare, atât în cele ale mormintelor de incinerație, cât și în cele de inhumație din celelalte necropole romane provinciale din Dacia, ceea ce și-ar putea găsi o explicație în distrugerea podoabelor aflate asupra defunctului în cursul incinerării, dar și, foarte probabil, cum o arată frecvența lor relativ redusă și în inventarul mormintelor de inhumație, în faptul că defuncții erau rareori înmormântați cu podoabele lor, fie pentru a preveni jefuirea mormintelor, fie pentru că, adesea, mai ales la populația mai săracă, ele reveneau moștenitorilor. În necropolele dacilor liberi inelele sunt, de asemenea, rare: astfel, la Văleni (jud. Neamț) s-au descoperit doar 6 inele (dintre care 2 în strat) în 606 morminte[42]. De aceea, studiul asocierii podoabelor, în special a celor din metal prețios, cu ceramica de factură dacică, dar și al frecvenței unor tradiții vestimentare străine poate reprezenta un element important pentru studiul realităților sociale și culturale din cadrul comunităților daco-romane. Cu toate acestea, el nu a fost încă întreprins. Datorită posibilităților reduse de datare mai precisă a mormintelor din această categorie, valoarea concluziilor este însă destul de redusă pentru studiul procesului de romanizare, pentru că evoluția sa în timp și la nivelul diferitelor categorii sociale este, astfel, mai greu de surprins. Atașamentul față de portul tradițional se constată, așadar, atât în cazul

30. Trynkovski 1976, 87; Protase 1980, 16; cf. Scurtu 1966, 157; Rosetti 1968, 191; Russu 1970, 101.
31. Trynkovski 1976, 87; Sonoc 1998, 61; cf. Hudeczek 1977, 435; Šašel Kos 1983.
32. Kozlov 1969, 273 și 344.
33. Trynkovski 1976, 88.
34. Russu 1956, 43 și 51sq.
35. Ruscu 2003, 55; cf. Protase 1994, 38; Petolescu 2000, 226; Dana 2004, 447.
36. Protase 1994, 38; cf. Mărghitan 1979, 135.
37. Protase 1964, 204.
38/ Pentru costumul scitic din stepele nord-pontice: Kločko 1991. Pentru costumul sarmatic din bazinul carpatic: Vaday *et alii* 1989. Pentru costumul feminin barbar în epoca romană imperială: Tempelmann Mączyńska 1989. Pentru portul purtătorilor culturii Sântana de Mureș – Černjychov: Mamalaucă 2005. În istoriografia românească nu există lucrări de sinteză referitoare la portul barbar din mileniul I, deși există diferite studii, mai mult din perspectivă tipologică, referitoare la unele podoabe, mai ales din metal prețios, descoperite izolat, în inventare funerare sau în tezaure. Un astfel de demers ar putea fi mai ușor dacă s-ar începe publicarea sistematică și exhaustivă a pieselor din perioada migrațiilor existente în colecțiile muzeale, cum s-a realizat, deocamdată, la MTC din Oradea (Dumitrașcu 1983).
39. Ioniță 1982, 110.
40. Ioniță-Ursachi 1988, 90-95.
41. Protase 1976a, tab. 8.
42. Ioniță-Ursachi 1988, 62.

populației daco-romane de pe teritoriul provinciilor dacice, în măsura în care indivizii care îi aparțin pot fi cu siguranță identificați ca atare pe baza descoperirilor funerare, cât și la dacii liberi, în mormintele cărora numărul podoabelor caracteristice mediului barbar din vecinătatea provinciilor dacice este mai mare, chiar dacă multe dintre aceste podoabe nu sunt propriu-zis dacice, ci sunt preluate de la alte populații.

Piesele de podoabă dacice de argint de tradiție preromană nu apar în nici una din necropolele de epocă romană, pentru faptul că folosirea lor încetează sau devine mult mai rară încă de la mijlocul sec. I e.n., iar în sec. II ele nu se mai întâlnesc niciunde, nici măcar în mediul carpo-dacic[43]; totuși, în epoca stăpânirii romane în Dacia, în mai multe provincii balcano-dunărene (Thracia, Moesia, Dalmatia, Pannonia) se constată, după părerea lui D. Protase, o revigorare sau chiar continuare a tradițiilor locale ale prelucrării argintului, din mediul traco-dacic și illyr[44]. Istoriografia românească tradiționalistă, care minimalizează originea celtică și grecească a multor podoabe dacice preromane sau răspândirea lor în afara Daciei, insistând adesea, în mod interesat, doar asupra analogiilor din mediul autohton, nu însă și asupra celor din provinciile balcano-dunărene, unde ele sunt destul de numeroase și continuă să existe și în sec. II-III și, chiar dacă constată asemănarea care merge până la identitate, pe care o atribuie tocmai amintitei supraviețuiri sau revitalizări a unor tradiții artistice balcanice (traco-dacice și illyre), vorbește de o continuitate a tradiției podoabelor dacice din argint și sub stăpânire romană, deși nu poate cita alte analogii decât piese din tezaurele de la Bumbești-Jiu-*Vârtopu* (jud. Gorj) (*fig. 7*) și Ațel (jud. Sibiu) (*fig. 6*), care ambele se încheie cu monede de la Gordianus III și care, în mod eronat, ba chiar tendențios, încă de la mijlocul sec. XX au fost puse în legătură cu podoabele de argint dacice preromane[45]. Așa cum am arătat recent[46], în mediul dacic preroman sunt necunoscute, deocamdată, podoabele din argint filigranat; această situație are o importanță deosebită din perspectiva schimburilor culturale care pot explica apariția acestei categorii de podoabe la dacii liberi și la populația daco-romană, ca și pentru discuțiile legate de originea elementelor dacice identificate în unele dintre necropolele daco-romane din provinciile dacice[47].

Arta filigranului și granulației este caracteristică toreuticii orientale și greco-etrusce[48], cu mențiunea că

43. Protase 1972b, 531. Mai târziu, D. Protase, nuanțându-și afirmațiile anterioare, arată însă că aceste tipuri de podoabe continuă să fie folosite de populația daco-romană, însă rar (Protase 1976, 497; cf. Protase 1980, 168), situație asemănătoare cu cea din mediul dacic din afara Imperiului roman, din Crișana, Maramureș și Moldova (Protase 1980, 168).

44. Protase 1976b, 497.

45. Protase 1964, 204sq.; Protase 1980, 167-169.

46. Sonoc 2006b, 91.

47. Protase 1969; Horedt 1971; Protase 1972a; Protase 1972b; Horedt 1973; Opreanu 1997; Sonoc 2006a; Sonoc 2006b.

48. Bichir 1973a, 115; Ruseva-Slokoska 1991, 115; cf. Müller-Thiem 2000, 98sq. Așa cum o atestă mormintele regilor din Ur, tehnica granulației era deja cunoscută în Mesopotamia pe la 2 500 î.e.n. (Müller-Thiem 2000, 98; cf. Klusch 1988, 63), iar prin intermediul podoabelor sumeriene aduse de la Byblos, această tehnică pătrunde și în Egipt, unde este atestată pentru prima atât în Regatul Mijlociu, prin piese de podoabă cu un clar aspect neegiptean, descoperite la Dahshur (Müller, Thiem 2000, 98), în mormintele prințeselor Khnumet, fiica lui Amenemhat II (1914-1879/1876 î.e.n.) și Mereret, fiica lui Sesostris II (1882-1872 î.e.n.). Cea mai veche podoabă filigranată produsă în Egiptul antic este considerat un lănțișor din aur cu pandantive florale, descoperit în mormântul reginei Tausret, soția faraonului Sethi II (1199-1194/1193 î.e.n.) (Müller, Thiem 2000, 198, fig. 418). În regiunea caucaziană, în epoca bronzului, tehnicile filigranului și granulației au fost întrebuințate pentru a decora o cupă din aur, descoperită într-unul din mormintele culturii Trialeti din centrul Georgiei (Poladian Ghenea 1988, 238 și 436, fig. 36) și datată în mileniul II î.e.n. (Poladian Ghenea 1988, 436). Între cca. 1200-900 î.e.n., așa cum demonstrează descoperirile din necropola de la Marlik (Iran), tehnica granulației era cunoscută populațiilor care vor constitui, mai târziu, regatul Manna, situat la sud-est de lacul Urmia, de unde, în sec. VIII-VII, ea se răspândește la populațiile antice din Caucaz și din Iran, iar în sec. VII-IV î.e.n. și în Cipru, în arhipelagul grecesc, în Grecia Continentală și în Macedonia, în Etruria și spre litoralul Mării Negre (Poladian Ghenea 1988, 436), mai ales în Colchida, datorită contactelor acestei regiuni cu populația hurrito-urarteană a regatului Manna și cu Media (Poladian Ghenea 1988, 436sq.). În mediul urartean, la Karmir-blur, podoabe din aur lucrate în tehnica filigranului se cunosc în vremea regilor Argişti I (786-760 î.e.n.) și Sarduri II (760-740 î.e.n.) (Poladian Ghenea 1988, p. 373), iar diferitele tehnici ale filigranului, de tradiție urarteană, au fost preluate de orfevrăria ahemenidă (Poladian Ghenea 1988, 427). În Evul Mediu, la fel ca și în prezent, firele de sârmă din metal prețios, utilizate în tehnica filigranului, sunt obținute prin vălțuire și apoi prin tragerea succesivă, prin orificiile tot mai înguste ale unei filiere, a firelor de sârmă mereu reîncălzite (Klusch 1988, 62); procedeele de realizare a firelor tordate sau incizate, cunoscute bijutierilor din Evul Medu timpuriu, care constau în tordarea unor fâșii subțiri de tablă sau în rularea unor bare subțiri din metal peste concavitatea tăioasă a unei unelte a cărei lamă era prevăzută cu unul sau mai multe canale cu muchii tăioase ori în producerea unor incizii, sub diferite, unghiuri, cu ajutorul acestei unelte, pe bara din metal ori în presarea barei între părțile active ale unei unelte numite *organarium* (Foltz 1989) credem că erau folosite și în Antichitate. În Egiptul antic, granulele obținute prin picurarea aurului lichid de la o înălțime de cca. 1 m într-o coajă de lemn, care era mișcată continuu, erau cernute de mai multe ori, pentru a le sorta după mărime și erau tăvălite prin funingine, pentru a absorbi carbon, după care erau așezate după diferite modele pe suprafața de fixare, tot din aur, dar preparată cu rășină și erau încălzite cu o flacără dozată cu ajutorul unei țevi de suflat, iar carbonul absorbit determina ca punctul de topire al aurului să scadă de la 1064 °C la cca. 900 °C, însă doar la punctul de contact cu suprafața de fixare, ceea ce determina aderarea granulelor la aceasta, fără ca ele să își piardă forma sferică (Müller, Thiem 2000, 98sq.); mai târziu, bijutierii transilvăneni utilizau încălzirea pe cărbuni de lemn a unor bucățele de sârmă, pe care le lipeau într-o tehnică asemănătoare sau cu o pastă compusă din sare de cupru, ce degaja prin reducere dioxid de carbon, din clei de pește sau osânză de porc carbonizată și din potasă sau cu ajutorul unor bucățele din tablă de aliaj de cupru (Klusch 1988, 62sq.). Tehnica granulației nu a fost redescoperită abia în sec. XX de către bijutierii europeni (Müller-Thiem 2000, 99), căci ea era

cunoscută și de către bijutierii medievali din sud-estul Europei. În Transilvania, tehnica decorativă a granulației, a cărei origine se găsește în Orient, era cunoscută sub denumirea de *modus Ragusaeus* și se crede că ar fi fost preluată de la meșterii italieni (Klusch 1988, 63). După părerea noastră, meșterii transilvăneni continuă, de fapt, tradiții ale metaloplastiei romano-bizantine și ale celei sud-slave, ajunsă la apogeu în Dalmația în sec. X-XII și în Serbia în sec. XIII-XV (Ćorović-Ljubinković 1959, 113), iar influențele italiene s-au adăugat, de fapt, unor tradiții orientale, balcanice și est-europene mult mai vechi. De origine italiană este, în schimb, tehnica filigranului emailat, folosită de bijutierii transilvăneni și maghiari și cunoscută drept *modus Transylvanus* (Bielz 1957, 20; cf. Dâmboiu 1991, 106); în Transilvania ea este menționată pentru prima oară la 1508 (Dâmboiu 1991, 106).

În primele veacuri ale Evului Mediu timpuriu, cercei cu decor filigranat, aparținând unor tipuri (Kastelic 1956, fig. 1/B I-II) care dezvoltă modele romane târzii din sec. V (Kastelic 1956, 121), datate în sec. VI-VII, se întâlnesc în Austria, Italia, Slovenia, Bosnia și Herțegovina, Ungaria, Germania și Ucraina (Kastelic 1956, 122sq.) și, respectiv, între a doua jumătate a sec. VI și în sec. VII, în Italia, Austria, Slovenia, Bosnia și Herțegovina, Ungaria, Germania și Franța (Kastelic 1956, 124); se crede că aceste tipuri de cercei, deși de origine bizantină, sunt răspândite de către populațiile germanice, se pare mai ales de către longobarzi și franci (Kastelic 1956, 122-124). Cercei lucrați în tehnica filigranului și granulației se cunosc și mai târziu, printre descoperirile grupului cultural avaro-slav Keszthely din sec. VIII (Karaman 1956, 102), iar cercei semilunari, decorați în tehnica granulației, cu lanțuri de care atârnă pandantive rombice se întâlnesc în morminte slave de la sfârșitul sec. VIII și începutul sec. IX în necropolele din nordul Bavariei (Tovornik 1988, 127, fig. 85). La sfârșitul sec. VII și începutul sec. VIII, în mediul baiuvar se întâlnesc, sub influența modei avare, cercei cu pandantive în formă de ciucure (*Bommelohrringe*), decorați, spre deosebire de prototipurile avare, nu în tehnica granulației, ci în aceea a filigranului, care coexistă cu alte tipuri de cercei filigranați, printre care și cel de origine bizantină răspândit și la longobarzi și franci, anterior amintit (Zeller 1988, 246, fig. 172) (*fig. 23*). Cerceii baiuvari cu pandantive în formă de ciucure amintesc de pandantivele carpice în formă de coșuleț, lucrate din argint filigranat, mult mai vechi însă.

Deoarece se admite că influența artistică a Antichității târzii s-a transmis populațiilor barbare și prin intermediul orașelor romane din teritoriile ocupate de către acestea (Kastelac 1956, 124; cf. Karaman 1956, 104) și că, în sec. V-VI, când acestea intră în contact cu populația romană târzie de aici, se produce și o revigorare a tradițiilor preromane (Karaman 1956, 109), asemănările unora dintre podoabele din această perioadă descoperite în mediul barbar cu podoabe mai vechi, romane provinciale, mai ales cu cele specifice mediului de la periferia Imperiului roman nu este ușor de explicat, doar prin schimburile comerciale și relațiile politico-militare cu lumea romano-bizantină sau prin contactul cu populația romană târzie supusă. Chiar și tipurile de cercei din sec. IX-XIV descoperiți pe teritoriul fostei Iugoslavii sunt inspirați de modele bizantine (Karaman 1956, 102sq.), dintre care unele continuă, de asemenea, modele antice, greco-romane și orientale (Karaman 1956, 102; Aleksova 1959, 124sq.), chiar de o mare vechime, ca în cazul unui tip (Aleksova 1959, pl. XLV) rar în Europa Centrală, dar răspândit în Peninsula Balcanică, în Caucaz și pe litoralul nord-pontic, originar însă din Grecia continentală și insulară și din vestul Asiei Mici și al cărui prototip cipriot, din epoca bronzului, este datat la cca. 1300-1100 î.e.n. (Aleksova 1959, 124sq.), iar un alt tip de cercei de origine bizantină, lucrați în tehnica filigranului și granulației (Ćorović-Ljubinković 1956, fig. 4-5), de origine bizantină, datat în sec. XII-XIII și răspândit din Crimeea până în Dalmația, a fost produs, se pare, de atelierele de pe litoralul Mării Negre (Ćorović-Ljubinković 1956, 136). Se constată, așadar, că, în Evul Mediu timpuriu, tehnicile filigranului și granulației continuă să rămână specifice mai ales acelor zone în care ele au fost intens folosite și în sec. V î.e.n. – V e.n. Asupra metaloplastiei sârbe și bulgare, influența bizantină este evidentă mai ales în sec. XIII-XIV, când se dezvoltă exploatarea minelor de aur și de argint din Serbia (Ćorović-Ljubinković 1959, 117; Aleksova 1959, 123-125), ceea ce determină migrația meșterilor, care, mai târziu, se refugiază în țările învecinate, mai ales spre litoralul dalmat (Ćorović-Ljubinković 1959, 117); așa credem că se explică tendința, constatată în sec. XIV, atât în Serbia, cât și în Dalmația și Bosnia, de a adăuga elemente suplimentare modelelor vechi (Ćorović-Ljubinković 1959, 118), fără însă ca acest fenomen să ducă la dispariția specificului regional (Ćorović-Ljubinković 1959, 117sq.), astfel că, de pildă, în sec. XIII-XV, unul și același tip de cercei, înrudit cu cel din sec. XII-XIII amintit anterior, este decorat, în Serbia, cu imitații de granule, iar în Dalmația în tehnica filigranului (Ćorović-Ljubinković 1959, 116). În sec. XVIII, în producția artizanală din Bulgaria se cunosc, de asemenea, cercei din argint filigranat, precum o pereche de la Ružinzi (*fig. 18f*) (Kunstschätze, 192, nr. 408), inspirați, foarte probabil, atât de modele orientale, cât și antice (din sec. II-III), întâlnite pe teritoriul bulgar (Ruseva-Slokoska 1991, 113, nr. 24), unele chiar legate de tradiții artistice locale mai vechi, de origine celtică (Ruseva-Slokoska 1991, 115, nr. 28-29). Evident, jefuirea mormintelor antice, ca și descoperirile întâmplătoare de podoabe antice și medievale, care erau apoi vândute aurarilor, care recuperau și refoloseau metalul prețios sau chiar le revindeau clienților, au constituit o permanentă sursă de cunoaștere a produselor meșterilor antici și medievali, care nu implică însă ca pe o necesitate contactul cu civilizația romană și bizantină și nici rolul de transmițător al unor tradiții mai vechi și, desigur, nici continuitatea populației romane târzii în teritoriile respective.

granulația este întrebuințată mai frecvent la podoabele de aur decât la cele din argint și că aceste tehnici, deși cunoscute și în civilizația elenistică, nu sunt specifice lumii romane și celtice și lipsesc atât în cultura Lipica și la dacii liberi din teritoriile de la vest și de la nord de Dacia romană, cât și la cei din sud, purtători ai culturii Chilia – Militari [49]; podoabele din argint filigranat lipsesc, de asemenea, în inventarele mormintelor sarmatice[50]. Așa cum am arătat recent[51], în sprijinul unei origini răsăritene a modei podoabelor lucrate în tehnica granulației din regiunea carpato-danubiano-pontică credem că poate fi invocat și un tip de cercei foarte răspândit în Colchida și în interiorul Georgiei în sec. V-IV î.e.n., cu pandantive elipsoidale lucrate din emisfere realizate prin lipirea a două benzi bogat decorate în tehnica granulației (*fig. 18a*)[52]; ei reprezintă o tradiție artistică proprie culturii colchidiene, care se menține multă vreme pe teritoriul gruzin și reînflorește în epoca bizantină[53]. Inspirate de pandantivele piramidale ale acestor cercei, realizate din granule de metal, asemănătoare unor ciorchini de struguri, sunt cele ale unui tip răspândit în sec. II-III, cu precădere în sudul Rusiei, mai ales în sec. III[54], dar și în Bulgaria (*fig. 21*), la mijlocul sec. III[55], cu cele mai reprezentative exemple în tezaurul de la Nikolaevo (*fig. 21c*)[56]. Cerceii cu pandantive în formă de strugure sunt considerați un model tipic în epoca romană pentru teritoriile tracice, dar produs sub o influență orientală[57]; unele tipuri, întâlnite în diferite medii culturale medievale, precum, de pildă, la purtătorii culturii Bjelo Brdo[58], reprezintă, de altfel, o moștenire cultural-artistică a Antichității, transmisă prin intermediul civilizației bizantine[59]. În ciuda datării sale târzii, pandantivul din aur în formă de căldărușă, lucrat în tehnica filigranului, descoperit în necropola purtătorilor culturii Sântana de Mureș – Černjychov de la Dănceni (R. Moldova)[60], reprezintă un element important în discuțiile legate de originea podoabelor lucrate în tehnica filigranului și, în particular, a pandantivelor de acest tip din necropola daco-romană de la Locusteni (jud. Dolj)[61], care credem că nicidecum nu trebuie căutată în mediul dacic, ci pe țărmul nordic și oriental al Mării Negre, unde această tehnică apare sub influență greco-orientală[62] și este aplicată și în realizarea acestor podoabe, despre care s-a și constatat, de altfel, că în mediul carpic sunt lucrate numai din fier și că nici aici, nici în mediul purtătorilor culturii Sântana de Mureș – Černjychov nu sunt așa de frecvente ca în acela al purtătorilor culturii Przeworsk, de unde au și fost preluate de către carpi[63]. Sub influență grecească, podoabele din argint lucrate în tehnica filigranului și granulației se răspândesc și în Serbia[64], așa cum o dovedește decorul somptuoaselor podoabe pectorale de la Kruševica, din prima jumătate a sec. V î.e.n.[65] și cerceii și inelul din depozitul de la Curug (*fig. 18b-c*), datate în sec. IV î.e.n.[66]; în mediul local de aici, aceste tehnici au continuat să fie folosite chiar și în epoca romană[67]. În Bulgaria (*fig. 20*), cerceii din aur cu un singur scut, cu decor filigranat și, uneori, chiar și granulat, se datează, în funcție de tip, din sec. I e.n. și până în sec. III[68]; ei sunt de origine siriană și se răspândesc în sec. II-III în Palaestina și Cyprus[69]. Dar tot în Bulgaria, în sec. II-III, se întâlnesc și cercei din aur cu decor filigranat (*fig. 18d și 19b*)[70], care amintește mult, prin caracterul primitiv al tehnicii, de pseudo-filigranul celtic, întâlnit în Balcani până în sec. I î.e.n. și continuat în Thracia și de podoabele din epoca romană[71]; aplicațiile de formă conică din sârmă încolăcită, specifice cerceilor din sec. II-III lucrați în tehnica filigranului descoperiți în sudul Rusiei[72], se întâlnesc însă și în decorul unor cercei carpici de argint filigranat, la care uneori ele sunt însă înlocuite prin aplicații conice realizate în tehnica granulației[73], la fel ca și în cazul mărgelelor în formă de butoiaș[74] și pandantivelor în formă de coșuleț din argint

49. Bichir 1973a, 116. G. Popilian insistă, totuși, asupra faptului că tehnica filigranului a fost cunoscută și de către romani și celți (Popilian 1980, 93), fără a arăta însă că, în lumea celtică și romană, podoabele din metal filigranat sunt, de fapt, mai puțin răspândite.
50. Ioniță 1982, 67.
51. Sonoc 2006b, 91.
52. Poladian Ghenea 1988, 433, fig. 133.
53. Poladian Ghenea 1988, 433sq.
54. Ruseva-Slokoska 1991, 117.
55. Ruseva-Slokoska 1991, 117sq., nr. 32-35. Tipuri mai simple se datează în Bulgaria în sec. II-III (Ruseva-Slokoska 1991, 119, nr. 38) și în sec. III (Ruseva-Slokoska 1991, 119, nr. 40).
56. Ruseva-Slokoska 1991, 117, nr. 32a-b.
57. Ruseva-Slokoska 1991, 28.
58. Vinski 1959, pl. XXXIX/28-30.
59. Karaman 1956, 102.
60. Vornic 2006, 206; cf. Rafalovič 1986, pl. XXII/12.
61. Popilian 1980, pl. XXI/144, XXIII/162, XXIV/177 și XXVII//189.
62. În mediul scitic din stepele nord-pontice, podoabele și vasele din aur din sec. V-IV î.e.n., decorate în tehnica filiganului și granulației (*Gold der Steppe*, nr. 104-106, 120 c și f) reprezintă consecința influențelor artei grecești clasice și ale artei elenistice (Podvysockaja 1991, 252).
63. Bichir 1973a, 119.
64. Popović 1996, 21.
65. *Argintul antic*, 60sq., nr. 10, 11.
66. *Argintul antic*, 14, nr. 16, 17.
67. Popović 1996, 21.
68. Ruseva-Slokoska 1991, 111-113, nr. 21-24.
69. Ruseva-Slokoska 1991, 112.
70. Ruseva-Slokoska 1991, 115, nr. 28-29.
71. Ruseva-Slokoska 1991, 115.
72. Ruseva-Slokoska 1991, 115.
73. Bichir 1973a, pl. CLXXVI (Pădureni, jud. Vrancea) și CLXXVII (Poienești, jud. Vaslui).
74. Bichir 1973a, pl. CLXXXVIII/1 (Poienești).

filigranat[75] descoperite la aceeași populație barbară de la est de Carpați, la care, în cazul amintitelor tipuri de mărgele[76] și pandantive[77], decorul aplicat, realizat în tehnica granulației, ajunge, de asemenea, să transforme conurile în elemente ale unor motive florale stilizate de mare rafinament. Cercei din argint filigranat decorați cu aplicații conice din sârmă au fost descoperiți și în necropola daco-romană de la Soporu de Câmpie (*fig. 11*)[78], unde, de asemenea, deși izolat, sunt cunoscute și mărgele în formă de butoiaș din argint filigranat cu decor granulat (*fig. 12a*)[79], iar pandantive în formă de coșuleț lucrate nu din tablă de argint, ci chiar din fire încolăcite apar în necropola de la Locusteni[80], unde, spre deosebire de mediul carpic, decorul granulat apare pe pandantivele în formă de căldăruşă (*fig. 9*)[81], care, după părerea noastră, pot fi puse în legătură cu o influență nordică, dinspre arealul culturii Przeworsk[82]. Din această analiză reiese, așadar, că podoabele carpice din argint filigranat din sec. II-III sunt influențate mai curând tot de arta podoabelor lucrate în tehnica filigranului și granulației din regiunile nord-pontice decât de aceea a podoabelor asemănătoare din aceeași epocă descoperite la sud de Dunăre, ceea ce, evident, se datorează relațiilor mai intense ale carpilor cu mediul greco-barbar din regiunile nord-pontice decât cu lumea greco-romană de pe litoralul apusean al Mării Negre sau din Peninsula Balcanică.

Apariția podoabelor din argint filigranat în Dacia romană, unde, în afara necropolelor daco-romane, ele mai sunt atestate într-un mormânt cu piese de echipament militar roman (*fig. 5*), printr-o fibulă hibridă cu decor filigranat de la Bruiu (jud. Sibiu) și prin decorul perlat al fibulelor în formă de ancoră și al unui pandantiv din tezaurul de la Ațel, încheiat cu monedă de la Gordianus III, a și fost pusă în legătură, de altfel, de către K. Horedt, cu schimburile cu populațiile barbare și chiar cu pătrunderea unor elemente barbare în provinciile dacice, începând cu mijlocul sec. III[83]. În Dacia romană, podoabe din argint filigranat au fost descoperite la Romula, Fărcașele (jud. Olt), Locusteni (jud. Dolj), Soporu de Câmpie (jud. Cluj) și Obreja (jud. Alba)[84], fără a se putea spune, totuși, că ele sunt cunoscute în toate necropolele daco-romane, cum pretindea G. Popilian[85]; podoabele din argint filigranat descoperite în necropola de la Soporu de Câmpie (*fig. 11 și 12a-b*) au fost asociate, în special de către K. Horedt, cu o prezență carpică[86], fiind unanim recunoscut faptul că în România podoabele de argint filigranat se întâlnesc cel mai frecvent în necropolele carpice[87]. Autorul citat, care nu se referă însă și la descoperirile de la Locusteni, a remarcat, totodată, că în Dacia, cu excepția unei descoperiri de la Romula, aceste podoabe, se întâlnesc în apropierea localităților de garnizoană ale legiunilor și presupunea că ele pot fi puse în legătură cu grupuri de carpi colonizate sau stabilite în Dacia[88]. Mai recent, un cercel din argint în forma nodului lui Hercules (*fig. 11c*), lucrat din 8 fire de argint și considerat a fi de tradiție autohtonă, a fost descoperit la Săcelu (jud. Gorj)[89], unde exista o *villa rustica* sau o așezare rurală romană, dezvoltată în apropierea unei cariere de gresie și a unor izvoare minerale[90]. În realitate, deși în mediul carpic, în necropola de la Pădureni (jud. Vrancea), există cercei din argint filigranat în forma nodului lui Hercules[91], care se întâlnesc însă și în necropola daco-romană de la Locusteni [92], trebuie precizat că aceste podoabe sunt inspirate de piese din aur cu o largă circulație în epoca romană (în sudul Rusiei, Bulgaria, Siria și Cipru) și că, în vreme ce la Kerč (Ucraina) acest tip de cercei se întâlnește în sec. I-II, în Bulgaria (*fig. 19a-b*), în regiunea Varna (*fig. 19c*), în sec. II[93], dar uneori poate chiar și până cel puțin în primul sfert al sec. III[94]. Înrudiți și, după părerea noastră, derivați din acest tip sunt cerceii din aur filigranat cu dublu scut, cu decor granulat din Bulgaria, din sec. II-III (*fig. 18d și 19b*)[95], dar a căror tradiție continuă și în Antichitatea târzie, prin piese apreciate și în mediul barbar de la nord

75. Bichir 1973a, pl. CLXXXVIII/2 (Pădureni) şi 4 (Poieneşti).
76. Bichir 1973a, pl. CLXXX/2, 4, 5 (Pădureni) şi 8 (Poieneşti).
77. Bichir 1973a, pl. CLXXIX (Moldoveni-*Gabăra*, jud. Neamț) şi CLXXX/1, 3 şi 6 (Pădureni).
78. Protase 1976a, fig. 4/3-6 și 9-10 (mormântul nr. 1).
79. Protase 1976a, fig. 11 (mormântul nr. 42).
80. Popilian 1980, pl. XXXVI/279.
81. Popilian 1980, pl. XXI/144, XXIII/162, XXIV/177 şi XXVII//189.
82. Bichir 1973a, 119.
83. Horedt 1982, 35. K. Horedt a presupus că podoabele din argint filigranat, lucrate în tehnica granulației, descoperite în necropolele daco-romane și care reprezintă o expresie a influenței carpice, se datează la începutul celei de a doua jumătăți a sec. III (Horedt 1978, 218) sau în a doua jumătate a sec. III (Horedt 1986, 2). Potrivit autorului citat, podoabele din argint filigranat de la Bruiu și Ațel apar însă ceva mai devreme, la sfârșitul primei jumătăți a sec. III (Horedt 1978, 218).
84. Bichir 1973a, 116; Bichir 1984, 53.
85. Popilian 1980, 91.
86. Horedt 1978, 218sq.; Horedt 1982, 35-37; Horedt 1986, 1-3.
87. Popilian 1980, 93.
88. Horedt 1978, 219; Horedt 1986, 1sq.
89. Marinoiu 2004, 165, pl. LXXI/10.
90. Tudor 1968, 232; Petolescu *et alii* 1978, 34sq.; Calotoiu 1982, 54sq.; Petolescu 1982, 84; Vlădescu 1983, 81; Gherghe 1985; Calotoiu *et alii* 1987, 131-133, 155 şi 157; Popilian 1989, 58sq. și 62; Popilian, Bălteanu 1998, 178 şi 184; Marinoiu 2004, 172-181. Pentru calitățile curative ale izvoarelor minerale și a nămolului sapropelic de la Săcelu: Popescu 1994.
91. Bichir 1973a, pl. CLXXVI/5.
92. Popilian 1980, pl. XXIV/177, XXVI/185 şi XXVII/194.
93. Ruseva-Slokoska 1991, 114.
94. Ruseva-Slokoska 1991, 114, nr. 26a-b.
95. Ruseva-Slokoska 1991, 115, nr. 28-29a.

de Dunărea Mijlocie[96]. Nodul lui Hercules este un motiv foarte popular în epoca romană, când se întâlnește pe o mare varietate de podoabe, dar el a fost preluat, de fapt, din arta elenistică [97]; o amuletă în forma nodului lui Hercules [98] a fost descoperită și în inventarul datat la mijlocul sec. I e.n. al amintitului tumul *Sokolova Mogila* de lângă Kovalevka (Ucraina), atribuit unei "preotese", în vârstă de cca. 45-50 de ani [99], astfel că pare probabilă preluarea de către carpi a acestui motiv chiar din mediul sarmatic.

Trebuie făcută însă precizarea că atât în necropolele carpice, cât și în cele daco-romane, podoabe din argint filigranat nu au fost niciodată descoperite în mormintele de inhumație[100], iar în necropolele carpice doar în mormintele de *ustrinati* cu depunere în urnă și adesea câte două podoabe într-un mormânt[101]; cum însă marea majoritate a mormintelor de inhumație din necropolele daco-romane și carpice aparțin unor copii[102], este posibil ca aceste obiecte să fi putut fi purtate abia de la o anumită vârstă[103]. Descoperirea unei mărgele în formă de butoiaș, lucrată din argint filigranat, într-un mormânt de incinerație (nr. 132) al unui copil din necropola de la Soporu de Câmpie[104] nu contrazice, de fapt, această ipoteză, cum se temea I. Ioniță, ci arată că ea poate fi explicată, în primul rând, de alți factori, cum, de altfel, chiar autorul citat presupunea, fără a-și valorifica însă complet constatările[105]. Este vorba, după părerea noastră, de vârsta de la care, în acest mediu etnocultural, era permisă incinerarea copiilor, legată, probabil, de parcurgerea unor rituri de inițiere, iar podoabele din argint filigranat apar, prin urmare, doar în mormintele acelor copii inițiați, care proveneau din familii a căror stare socială și economică permitea accesul la astfel de podoabe.

Citând incorect unele descoperiri din sud-estul Serbiei[106], G. Popilian presupunea, urmând o idee lansată, de fapt, de către D. Protase[107], că podoabele de argint filigranat de la Locusteni (mărgele în formă de butoiaș, pandantive în formă de coșuleț, cercei) ar putea proveni din Moesia Superior[108], iar I. Mitrea preia, de asemenea, ideea că podoabele lucrate din argint filigranat ar fi fost inspirate de modele romane[109]; Gh. Bichir arată însă că cerceii din aur filigranat descoperiți în sud-estul Serbiei, la Niš-*Lozni Rasadnik*, Mala Kopašnica și Nova Bozurna nu pot fi folosiți ca argument în această dezbatere, pentru că sunt lucrați din alt metal decât podoabele descoperite la Locusteni[110]. Așa cum am arătat, în sec. I-III, dar mai ales spre sfârșitul acestei perioade, podoabele lucrate în tehnica filigranului și granulației se întâlnesc și în Bulgaria, dar și ele sunt lucrate tot din aur, iar din punct de vedere tipologic demonstrează, în principal, legături cu Orientul și cu lumea nord-pontică. Din aur sunt lucrate însă și podoabele filigranate din regiunile nordice ale Europei (*fig. 1*), diferite ca tehnică de cele carpice din argint și destul de numeroase în sec. II-III, cu toate că vor ajunge la apogeu abia în sec. V-VI[111]; cele mai sudice descoperiri timpurii din acest cerc cultural sunt cele din cadrul culturii Przeworsk, diferite și ele de podoabele din argint filigranat descoperite în mediul carpic (*fig. 13-17*)[112]. Analizele de laborator au arătat că pandantivul din argint filigranat, descoperit în mormântul nr. 15 din necropola de la Mătăsaru (jud. Dâmbovița), aparținând culturii Chilia – Militari, a fost lucrat în același atelier și are aceeași compoziție chimică precum piesele similare descoperite în necropola carpică de la Pădureni[113]. În Muntenia, podoabe de argint filigranat se mai cunosc în necropola carpică de la Gura Nișcovului (jud. Buzău)[114], iar pe întregul teritoriu al Moldovei și în nord-estul Munteniei se cunosc peste 100 podoabe lucrate în tehnica filigranului[115], fapt care confirmă teza că aceste podoabe au fost produse în mediul carpic[116], după tradiții elenistice, preluate, probabil, de la meșteri din centrele nord-pontice[117], poate de la Olbia și nu din mediul sarmatic[118] sau, după o opinie ulterioară a lui Gh. Bichir, sub influența atelierelor de la Mesembria[119]. Cu toate acestea, observația lui G. Popilian, că, deși foarte asemănătoare cu podoabele similare din mediul carpic, cele descoperite la Locusteni prezintă unele elemente specifice, fiind mai simple decât

96. Ruseva-Slokoska 1991, 115.
97. Ruseva-Slokoska 1991, 28.
98. Kovpanenko 1991, 222.
99. Kovpanenko 1991; Elkina 1991.
100. Ioniță 1982, 67; cf. Bichir 1973a, 40.
101. Bichir 1973a, 112.
102. Protase 1971, 171; Crișan 1986, 126; Ioniță 1982, 67; Babeș 1994b, 128sq.; cf. Căpitanu 1976, 178.
103. Ioniță 1982, 67.
104. Protase 1976a, 37, pl. XXXIII/5.
105. Ioniță 1982, 67.
106. Bichir 1984, 53, n. 130.
107. Protase 1972b, 530sq.
108. Popilian 1980, 94sq.
109. Mitrea 1988, 377.
110. Bichir 1984, 53.
111. Bichir 1973a, 116.
112. Bichir 1973a, 117.
113. Bichir 1984, 52.
114. Bichir 1984, 52; cf. Tzony 1978b, 149sq., fig. 3/2; Tzony 1978a, 297, fig. 2.
115. Bichir 1984, 52sq.; cf. Bichir 1973a, 119.
116. Bichir 1984, 54; cf. Bichir 1973a, 117sq.
117. Bichir 1976, 293 și 295; cf. Bichir 1973b, 117sq.
118. Bichir 1973b, 117sq.
119. Bichir 1976, 296sq.

cele carpice[120], nu poate fi trecută cu vederea nici ipoteza aceluiași autor, că atât podoabele lucrate în tehnica filigranului din sud-estul Iugoslaviei și de la Čatalka (Bulgaria), cât și cele carpice sunt inspirate de modele comune[121]. În necropola daco-romană de la Obreja au fost descoperite însă și resturile unei mărgele din argint filigranat aurite [122], care, deocamdată, reprezintă o descoperire unică, la fel ca și pandantivul din aur, în formă de pișcot, decorat în tehnica granulației pe una dintre fețe (*fig. 18e*)[123]. Fără a ține seama de aceste constatări și preferând a susține dogmatic punctul de vedere tradițional al istoriografiei românești cu privire la problema prezenței carpilor în Dacia romană, L. Bîrzu, care reia, de fapt, afirmații ale lui G. Popilian[124], este însă de părere că descoperirile de podoabe din argint filigranat de la Locusteni și de pe teritoriul fostei Iugoslavii nu presupun în mod obligatoriu asocierea lor cu o prezență carpică[125]; probabil datorită discuțiilor privind presupusele legături dintre podoabele carpice de argint filigranat și cele din metal filigranat din sud-estul Iugoslaviei, la podoabele carpice din argint filigranat s-a referit și I. I. Russu[126], într-o lucrare postumă, în care susține teza aberantă că albanezii ar fi urmașii carpilor strămutați în Imperiul roman, publicată în contextul în care, în condițiile războaielor care au dus la destrămarea Iugoslaviei, unele medii politice din România au încurajat revendicările populației românești din Vojvodina și a vlahilor de pe valea râului Timok. Mai recent, studiind podoabele de metal de factură barbară din necropolele daco-romane din Dacia, C. Opreanu a ajuns la concluzia că prezența lor este legată de populația barbară originară din mediul daco-sarmatic din Moldova, stabilită la începutul sec. II în sudul Olteniei și apoi, după războaiele marcomanice, exclusiv în Transilvania, fie prin strămutarea comunităților din Oltenia, fie prin colonizarea unor noi comunități originare tot din Moldova[127], ultima ipoteză fiind, după părerea noastră, cea mai plauzibilă.

Punctul de vedere al lui C. Opreanu este susținut de asocierea diferitelor podoabe din argint filigranat descoperite în necropola de la Locusteni exclusiv cu fibule de tip carpic, răspândite mai ales în teritoriul barbar de la est de Carpați, mai ales în mediul carpic, dar chiar și în cel sarmato-pontic (*fig. 22*) [128]. Cu excepția provinciilor dacice, unde aceste fibule se întâlnesc doar în Oltenia (la Romula, Locusteni și Daneți), iar în Transilvania doar sporadic, la Obreja, ele lipsesc, deocamdată, în restul Imperiului roman[129]. Ele au apărut în mediul dacic preroman de pe valea Siretului, la sfârșitul sec. I e.n. și au rămas în uz aici până la mijlocul sec. II e.n., cu toate că în necropola de la Locusteni ele nu depășesc începutul sec. II[130]. Din păcate, asocierea podoabelor din argint filigranat cu materiale arheologice cu o expresivitate cronologică mai accentuată nu caracterizează însă și inventarele funerare descoperite în necropolele daco-romane de la Soporu de Câmpie și Obreja. În ceea ce privește însă podoabele lucrate în tehnica filigranului și granulației, trebuie precizat că, în mediul sarmatic, astfel de podoabe din aur, datate la mijlocul sec. I e.n., au fost descoperite lângă Kovalevka (Ucraina), în tumulul *Sokolova Mogila*[131], al cărui inventar bogat (între care și o fibulă din aur în formă de linguriță[132], specifică, în sec. I e.n., mediului Latène târziu din regiunea dunăreană[133]) a fost atribuit unei "preotese", în vârstă de cca. 45-50 de ani[134]. În ciuda decăderii orașelor grecești de pe litoralul septentrional și răsăritean al Mării Negre și a restructurărilor etnoculturale care se manifestă în Antichitatea târzie în stepele învecinate, tehnicile filigranului și granulației, cu o tradiție străveche în mediul greco-barbar din această regiune, nu sunt uitate de meșterii de aici. Stilul policrom al "perioadei hunice" (a doua jumătate a sec. IV – prima jumătate a sec. V e.n.), care reflectă gustul aristocrației noilor stăpâni, de origine türcică, ai stepelor nord-pontice și care se caracterizează, de asemenea, prin folosirea pietrelor prețioase și semiprețioase de diferite culori[135], montate în podoabe și în diferite alte obiecte (vase, arme, piese de echipament și de harnașament), decorate adesea și în tehnicile filigranului și granulației[136]. Acest stil reprezintă, de altfel, rezultatul contopirii unor influențe culturale diverse, atât greco-romane, cât și sarmato-alanice și gotice, cu tradițiile aduse de către huni, iar centrele de producție ale obiectelor căruia îi aparțin par a fi, după mai mulți cercetători, Crimeea și Bosporul Tauric[137]. El s-a răspândit la populațiile de diferite

120. Popilian 1980, 93.
121. Popilian 1980, 94.
122. Protase 2002, 106 (mormântul nr. 15).
123. Protase 2002, 137, pl. LXVI/1 (mormântul nr. 171).
124. Popilian 1980, 94 și 105.
125. Bîrzu, Brezeanu 1991, 176, n. 41.
126. Russu 1995, 84, fig. 13-14.
127. Opreanu 1997, 124.
128. Cociş 2004, 44.
129. Cociş 2004, 44sq.
130. Cociş 2004, 45.
131. *Gold der Steppe*, nr. 148-150.
132. Kovpanenko 1991, fig. 2/A 7-9.
133. Kovpanenko 1991, 225.
134. Kovpanenko 1991; Elkina 1991.
135. Chardaev 1991, 255.
136. Chardaev 1991, 255sq.; cf. Gold der Steppe, nr. 177-179.
137. Chardaev 1991, 256.

origini din teritoriile dominate de huni, precum și, pe diferite căi, la unele populații barbare mai îndepărtate, de pe Rhin și de pe cursul superior al Dunării.

Problema mediului social în care au circulat podoabele de argint filigranat i-a preocupat de asemenea pe cercetători, însă atenția lor s-a concentrat doar asupra podoabelor descoperite în necropola daco-romană de la Locusteni și în câteva din necropolele carpice în care s-au efectuat cercetări mai extinse. După ce, în vederea studierii structurilor sociale ale carpilor, G. Bakó a fost preocupat mai ales de organizarea internă a necropolelor carpice[138], Gh. Bichir a încercat să obțină unele date referitoare la realitățile sociale din mediul carpic în special pe baza studiului structurii inventarelor funerare din necropola de la Pădureni, în măsura în care mormintele conțineau și alte obiecte decât urna cu resturile cinerare ale defunctului și, eventual, capacul care o acoperea, dar luând în considerare și ritul funerar și calitatea vaselor și, ca urmare, a atribuit mormintele de incinerație cu depunere în groapă simplă, lipsite de inventar funerar și urnele din pastă poroasă celor mai sărace elemente ale comunității; autorul citat a constatat, pe baza acestor criterii, că aici există 3 morminte (adică 3,89 %) cu inventar foarte bogat, care, după părerea sa, aparțin conducătorilor comunității, 16 (adică 20,78 %) cu inventar bogat, atribuite oamenilor bogați, 21 (adică 27,28 %) cu inventar sărac, care ar putea aparține oamenilor cu posibilități de trai satisfăcătoare și 37 (adică 48,05 %) fără nici un inventar, ale celor săraci[139]. Necropola de la Pădureni aparținea, probabil, unei așezări carpice importante, deoarece în mormântul nr. 34 au fost găsite urme ale unei țesături cu fire de aur[140]; semnificativ credem că ar putea fi și faptul că, în mediul sarmatic învecinat, din stepele nord-pontice, cu un veșmânt cu astfel de broderii[141] fusese înmormântată, la mijlocul sec. I e.n., în amintitul tumul *Sokolova Mogila* de lângă Kovalevka, o "preoteasă"[142].

G. Popilian a studiat repartiția diferitelor tipuri de podoabe lucrate în această tehnică din necropola de la Locusteni pe tipuri de morminte și în raport cu factura vaselor care constituie urnele acestor morminte[143], fără însă a exprima rezultatele în formă procentuală, care ar fi fost mai relevantă pentru aprofundarea lor prin comparare cu situația din alte necropole. Cele 17 morminte în care au fost descoperite, în total, 48 de podoabe din argint filigranat reprezintă 5,86 % din totalul de 290 de morminte cercetate în această necropolă; raportând cele 48 de podoabe din argint filigranat la numărul de 17 morminte în care ele sunt menționate, rezultă un număr mediu de cca. 3 piese/mormânt. Dintre cele 16 morminte de incinerație cu depunere în urnă în care au fost descoperite podoabe din argint filigranat, 9 (56,25 % din cazuri) au urne romane (4, adică 25 % din totalul celor 16 urne sunt din pastă de culoare cenușie, iar 5, adică 31,25 % sunt din pastă de culoare roșie), iar 7 (43,75 % din cazuri) au urne de factură dacică (5, adică 31,25 % din cele 16 urne sunt modelate cu mâna și decorate cu brâu alveolar, iar 2, adică 12,5 %, sunt lucrate la roată, din pastă fină, de culoare cenușie)[144]; un pandantiv în formă de coșuleț a fost descoperit într-un mormânt de incinerație cu depunere în groapă simplă[145], ceea ce indică o frecvență de 5,88 % a descoperirii de astfel de podoabe în morminte de acest tip și de 94,11 % în mormintele de incinerație cu depunere în urnă. Dintre cele 48 de podoabe din argint filigranat (cele mai multe fragmentare) descoperite în această necropolă, 19 (adică 39,58 %) sunt cercei, 17 (adică 35,41 %) sunt pandantive în formă de coșuleț, 9 (adică 18,75 %) sunt mărgele în formă de butoiaș și 3 (adică 6,25 %) sunt pandantive bitronconice[146]. Deși diferite tipuri de podoabe au fost găsite în asociere într-un număr de 4 morminte dintre cele 17 (adică 23,52 %) care conțin piese din argint filigranat, toate cele 4 tipuri de podoabe au fost găsite asociate doar în mormântul nr. 162 (*fig. 8*), pe când în mormintele nr. 177 (*fig. 9*) și 194 (*fig. 10*) erau asociați cercei, mărgele în formă de butoiaș și pandantive în formă de coșuleț, iar în mormântul nr. 185 doar cercei și mărgele în formă de butoiaș[147]. Cele mai multe podoabe de argint filigranat au fost descoperite în mormântul nr. 177 (11 bucăți), dintre care 4 cercei, 6 pandantive în formă de coșuleț și o mărgea în formă de butoiaș[148]; astfel, în structura podoabelor care constituie inventarul funerar respectiv, aceste categorii de piese reprezintă 36,36 %, 54,54 % și, respectiv, 9,09 %, pe când în mormântul nr. 162, în care a fost descoperit 1 cercel, 4 pandantive în formă de coșuleț, 1 mărgea în formă de butoiaș și 1 pandantiv bitronconic, structura pe tipuri de podoabe a inventarului este de 14,28 %, 57,14 %, 14,28 % și, respectiv, 14,28 % pentru fiecare dintre acestea, ceea ce arată o constantă preferință

138. Bakó 1966; Bakó 1969.
139. Bichir 1973a, 171sq.
140. Bichir 1973a, 172.
141. Elkina 1991.
142. Kovpanenko 1991.
143. Popilian 1980, 91sq.
144. Popilian 1980, 92.
145. Popilian 1980, 92.
146. Popilian 1980, 92.
147. Popilian 1980, 92.
148. Popilian 1980, 92.

pentru pandantivele în formă de coșuleț. Alte morminte cu un mare număr de podoabe de argint filigranat sunt mormintele nr. 162 și 194, cu câte 7 exemplare și nr. 185, cu 5 exemplare[149]. Faptul că nu s-au publicat rezultatele determinărilor antropologice asupra resturilor cinerare face să nu se cunoască sigur dacă defuncții erau sau nu de sex feminin[150], cum s-a presupus pe baza dispoziției de gen a inventarului funerar. În cazul complexului funerar descoperit în necropola carpică de la Dămienești (jud. Bacău), într-un mormânt (nr. 46) al unei tinere de 18-23 ani au fost descoperite podoabe din argint filigranat (2 cercei, o mărgea în formă de butoiaș și un pandantiv în formă de coșuleț), asociate cu un inel de argint și alte podoabe și accesorii vestimentare din bronz (o fibulă, 4 inele din bronz, un fragment de lănțișor, o clemă de bronz) și mai multe mărgele, iar într-un alt mormânt (nr. 48)[151], al unei femei de 50-60 de ani, 3 podoabe din argint filigranat (un cercel, o mărgea în formă de butoiaș și un pandantiv în formă de butoiaș) sunt asociate cu mărgele[152]. Oricum, judecând după frecvența redusă a mormintelor cu podoabe din argint filigranat (5,86 %) în necropola de la Locusteni, pare foarte probabil ca acestea să aparțină elitei sociale a comunității, indiferent de tipul urnei; faptul că majoritatea mormintelor cu podoabe (56,25 %) folosesc drept urne vase romane indică adoptarea culturii materiale romane de către elita acestei comunități daco-romane.

Așadar, studiul diferitelor podoabe descoperite în necropolele romane provinciale din Dacia, nu numai din punct de vedere tipologic și al metalului din care sunt lucrate, ci și din perspectiva frecvenței și asocierii lor, ca piese de port specifice unui anumit mediu etnocultural sau social și compararea rezultatelor obținute cu cele din alte provincii romane sau cu situația din mediul barbar învecinat permit sesizarea unor aspecte mai puțin puse în evidență de cercetările de până acum. Apariția podoabelor de argint filigranat în necropolele daco-romane din provinciile dacice a fost explicată de către D. Protase prin schimburile sau contactele cu carpii în timpul stăpânirii romane în Dacia sau pătrunși ulterior acestei epoci[153]. Anumite particularități de ritual funerar din necropolele daco-romane din Moesia Inferior și Dacia (înhumarea sub fragmente de vase)[154] susțin însă opinia lui C. Opreanu, că podoabele din argint filigranat descoperite în necropolele daco-romane din provinciile dacice se datorează strămutării pe teritoriul provincial, în Oltenia, la începutul sec. II, iar în Transilvania, după războaiele marcomanice, a unor grupuri de daci originare din teritoriul (*fig. 2-4*) de convieţuire daco-sarmatică din Moldova[155].

149. Popilian 1980, 92.
150. Popilian 1980, 92.
151. Mitrea 1988, 371sq.
152. Mitrea 1988, 372 și 376.
153. Protase 1972b, 530sq.
154. Sonoc 2006a; Sonoc 2006c.

BIBLIOGRAFIE

Abramić 1925
M. Abramić, *Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt*, Wien (1925).

Aleksova 1959
B. Aleksova, Où est enterrée Marie Paléologue? À propos de la découverte faite dans une tombe. *ArchIug*, 3 (1959), 121-129.

Andrikopoulou-Strack 1986
J.-N. Andrikopoulou-Strack, *Grabbauten des 1. Jahrhunderts n.Chr. im Rheingebiet*, Bonn, 1986 (= *Beihefte der Bonner Jahrbücher*, 43).

Babeş 1994
M. Babeş, Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker. (Wolfgang Schuller), *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Köln – Weimar – Wien (1994) (= *Siebenbürgisches Archiv*, 29), 117-144.

Bakó 1966
B. Géza, Date cu privire la structura socială a carpilor din secolul al III-lea pe baza analizei planului arheologic al cimitirului de la Poienești. *SCIV*, 17/1 (1966), 33-41.

Bakó 1969
B. Géza, Cu privire la organizarea internă a necropolelor de tip Poienești. *SCIV*, 20/3 (1969), 461-469.

Bichir 1973a
Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti (1973) (= *Biblioteca de arheologie*, XX).

Bichir 1973b
Gh. Bichir, Manifestations de caractère magique et culturel chez les Carpes. *Dacia*, N.S., 17 (1973), 243-256.

Bichir 1976
Gh. Bichir, Les Daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques. *Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4-10 septembre 1976)*, Bucarest (1976), 287-307.

Bichir 1984
Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984 (= *Biblioteca de arheologie*, XLIII).

Bielz 1957
I. Bielz, *Arta aurarilor sași din Transilvania*, [Bucureşti] (1957).

Bíró 1997-1998
M. T. Bíró, Pins with female bust decoration and the emperor cult. *Antaeus*, 24 (1997-1998), 79-93.

155. Opreanu 1997, 122sq.

Bîrzu-Brezeanu 1991
L. Bîrzu, S. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București (1991).

Calotoiu 1982
Gh. Calotoiu, Repertoriul arheologic roman al Gorjului. *Litua,* 2 (1982), 43-80.

Calotoiu *et alii* 1987
Gh. Calotoiu, I. Mocioi, V. Marinoiu, *Mărturii arheologice în Gorj*, Tîrgu Jiu (1987).

Căpitanu 1976
V. Căpitanu, Necropola birituală daco-carpică de la Săucești, jud. Bacău. *MN*, 3 (1976), 165-179.

Chardaev 1991
Vl. M. Chardaev, Gold und Geschmeide bei den Nomaden des 4.-14. Jahrhunderts n.Chr. *Gold der Steppe*, 255-258.

Cociș 2004
S. Cociș, *Fibulele din Dacia romană / The brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca (2004).

Ćorović-Ljubinković 1956
M. Ćorović-Ljubinković, La nécropole slave de Brestovik. Rapport préliminaire des fouilles en 1953-1954. *ArchIug*, 2 (1956), 131-137.

Ćorović-Ljubinković 1959
M. Ćorović-Ljubinković, Bijoux communs aux Slaves du Sud et leurs variantes locales. Boucles et pendants d'oreilles. *ArchIug*, 3 (1959), 111-119.

Čremošnik 1958
I. Čremošnik, Pannonska nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i u drugim našim krajevima. *Glasnik Sarajevo*, NS, 13 (1958), 147-151.

Čremošnik 1963
I. Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Sarajevo*, N.S., 18 (1963), 103-125.

Čremošnik 1964
I. Čremošnik, Die einheimische Tracht Noricums, Pannoniens, Illyricums und ihre Vorbilder. *Latomus*, 23 (1964), 760-773.

Crișan 1959
I. H. Crișan, Le trésor d'Ațel et ses relations balkano-danubiennes. *Dacia, N.S.,* 3 (1959), 353-367.
Crișan 1986
I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, București (1986).

CSIR Österreich, I/4
Marie-Louise Krüger, *Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. II. Teil: Die dekorativen Reliefs (militärische Ausrüstüngsgegenstände, tierische oder vegetabile Ornamente)*, Wien (1972).

Daicovici 1928-1932
C. Daicovici, Monumente inedite din Dacia. *AISC*, 1/2 (1928-1932), 112-126.

Dana 2004
D. Dana, Onomastique est-balkanique en Dacie romaine (noms thraces et daces). *Orbis antiquus*, 430-448.

Dâmboiu 1991
D. Dâmboiu, Stilistica și ornamentica argintăriei de cult a sașilor transilvăneni. (Thomas Nägler), *800 de ani Biserica a Germanilor din Transilvania*, Thaur bei Innsbruck (1991), 103-140.

Dumitrașcu 1983
S. Dumitrașcu, Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I e.n. *Crisia*, 13 (1983), 33-142.

Elkina 1991
A. K. Elkina, Goldstickereien mit "Seidenseele" in dem Grab der sarmatischen "Priesterin" aus der Sokolova Mogila. *Gold der Steppe*, 227-229.

Fitz 1957
Fitz J., Az eraviszkusz női viselet. *AÉ*, 84/1-2 (1957), 133-154.

Floca-Wolski 1973
O. Floca, W. Wolski, Aedicula funerară în Dacia romană. *BMI*, 42/3 (1973), 3-52 și 80.

Foltz 1989
E. Foltz, *Die* Herstellung von Golddraht im Frühen Mittelalter. *ArbeitsblRest*, 22/2 (1989), 99-106.

Garbsch 1965
J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, München (1965).

Gawlikowski 1979
M. Gawlikowski, *Arta Siriei*, București, 1979 (= *Biblioteca de artă*, 265).

Geramb-Mautner 1933
V. Geramb, H. Mautner, *Die norisch-pannonische Tracht*, Graz (1933).

Gherghe 1985
P. Gherghe, Dovezi ale continuității dacice în așezarea romană de la Săcelu. *AO*, S.N., 4 (1985), 47-57.

Hampel 1880
J. Hampel, Pannoniai costumeképek. *AÉ*, (1880), 308-316.

Horedt 1958
K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest (1958).

Horedt 1971
K. Horedt, Zur Deutung des Gräberfeldes von Soporul de Cîmpie. *ActaMN*, 8 (1971), 583-587.

Horedt 1973
K. Horedt, Zur Deutung der Gräberfelder vom Typus Soporul de Cîmpie. Archäologische Deutungen (III). *Apulum*, 11 (1973), 86-91.

Horedt 1978
K. Horedt, Die letzten Jahrzehnte der Provinz Dakien in Siebenbürgen. *Apulum*, 16 (1978), 211-238.

Horedt 1982
K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest (1982).

Horedt 1986
K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986 (= *Antiquitas. Abhandlungen zur Vor- und Frügeschichte, zur klassischen und provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums*, Reihe 3, Band 28).

Hudeczek 1977
E. Hudeczek, Flavia Solva. *ANRW*, II/6 (1977), 414-471.

Husar 1999
A. Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj (1999).

Ioniță 1982
I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iași (1982).

Ioniță-Ursachi 1988
I. Ioniță, V. Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași (1988).

Karaman 1956
L. Karaman, Glossen zu einigen Fragen der slawischen Archäologie. *ArchIug*, 2 (1956), 101-110.

Kastelic 1956
J. Kastelic, Les boucles ďoreilles à corbeille en Slovénie. *ArchIug*, 2 (1956), 119-129.

Kločko 1991
L. S. Kločko, Skythische Tracht. *Gold der Steppe*, 105-110.

Klusch 1988
H. Klusch, *Siebenbürgische Goldschmiedekunst*, Bukarest (1988).

Kozlov 1969
V. I. Kozlov, *Динамика численности народов*, Moskva (1969).

Kovpanenko 1991
G. T. Kovpanenko, Die sarmatische "Priesterin" aus der Sokolova Mogila. *Gold der Steppe*, 221-226.

Mamalaucă 2005
M. Mamalaucă (coord.), *Obiceiuri de port în aria culturii Sântana de Mureș. Obiecte de podoabă, amulete, accesorii de vestimentație și toaletă*, București, 2005.

Marinescu 1976
L. Marinescu, Despre îmbrăcămintea populației din provincia Dacia. *MN*, 3 (1976), 125-132.

Marinoiu 2004
V. Marinoiu, *Romanitatea în nordul Olteniei*, Ed. Rhabon, s.l. (2004).

Mărghitan 1978
L. Mărghitan, *Fortificații dacice și romane. Sistemele de pe cursul mijlociu și inferior al Mureșului*, București (1978).

Mărghitan 1979
L. Mărghitan, O importantă contribuție privitoare la problema continuității dacilor în provincia nord-dunăreană întemeiată de Traian (Aprecieri pe baza rezultatelor săpăturilor arheologice de la așezarea dacică de pe vîrful Piatra Coziei și de la centrul civil cvasiurban roman MICIA). *Sargetia*, 14 (1979), 133-137.

Mărghitan 1980
L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, vol. II (*Epocile: daco-romană și romano-bizantină*), Timișoara (1980).

Mitrea 1988
I. Mitrea, Un complex funerar descoperit în necropola carpică de la Dămienești, jud. Bacău. *SCIVA*, 39/4 (1988), 369-380.

Müller-Thiem 2000
H. W. Müller, E. Thiem, *Comorile faraonilor*, Oradea (2000).

Opreanu 1997
Coriolan Opreanu, Piese metalice de factură barbară în cimitirele din Dacia romană. *EN*, 7 (1997), 117-127.

Petculescu 1997
L. Petculescu, Mormântul cu echipament militar roman din cimitirul de sud-est al orașului Romula. (Mihai Bărbulescu), *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997 (= *Bibliotheca Rerum Transsilvaniae*, XIX), 215-230.

Petolescu 1982
C. C. Petolescu, Viața romană în județul Gorj. *Litua*, 2 (1982), 81-85.

Petolescu 2000
C. C. Petolescu, *Dacia și Imperiul roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității*, București (2000).

Petolescu *et alii* 1978
C. C. Petolescu, P. Gherghe, Gh. Calotoiu, Așezarea romană de la Săcelu – Gorj. *Litua*, 1 (1978), 33-35.

Pîslaru-Bărbulescu 2003
M. Pîslaru, M. Bărbulescu, Ritualuri la înmormântare. (Mihai Bărbulescu), *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003 (= *Universitatea "Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca. Publicațiile Institutului de Studii Clasice*, 1), 19-43.

Podvysockaja 1991
E. P. Podvysockaja, Schmuck und Kunsthandwerk antiker Nomaden des Nordschwarzmeergebietes. *Gold der Steppe*, 251-253.

Poladian Ghenea 1988
M. Poladian Ghenea, *Arta preistorică și antică din regiunea caucaziană*, București, 1988 (= *Curente și sinteze*, 49).

Pop 1968
C. Pop, Monumente sculpturale romane din Napoca. *ActaMN*, 5 (1968), 479-489.

Pop 1999-2000
C. Pop, Arta provincială a Daciei romane. Particularități novatoare. *EN*, 9-10 (1999-2000), 169-178.

Popescu 1994
V. Popescu, Resursele de ape minerale și valorificarea lor în zona Săcelu. *Litua*, 6 (1994), 252-263.

Popilian 1980
Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, (1980).

Popilian 1986
Gh. Popilian, Cîteva considerații asupra necropolei de sud-est a Romulei. *AO*, S.N., 5 (1986), 89-99.

Popilian 1989
Gh. Popilian, Villae rusticae în Dacia romană de la sud de Carpați. *AO*, S.N., 6 (1989), 54-63.

Popilian-Bălteanu 1998
Gh. Popilian, D. Bălteanu, À propos des villae rusticae d'Olténie. (Victor Heinrich Baumann), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain (IIème – IVème siècles après J.-C.). Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae (Tulcea, 8-15 octobre 1995)*, Tulcea, 1998 (= *Biblioteca istro-pontică*, Seria *Arheologie*, 3), 173-188.

Popović 1996
I. Popović, Bijuteriile de argint romane, o reflectare a influenței elenistice timpurii. *Argintul antic*, 21-27.

Protase 1964
D. Protase, La permanence des Daces en Dacie romaine telle qu'elle résulte de l'archéologie. *RRH*, 3/2 (1964), 193-211.

Protase 1969
D. Protase, Le cimetière de Soporul de Cîmpie. Un nouveau témoignage de la présence des Daces en Dacie Romaine. *Dacia*, N.S., 13 (1969), 291-317.

Protase 1971
D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971 (= *Biblioteca de arheologie*, XVI).

Protase 1972a
D. Protase, Problema colonizării de daci liberi și carpi în Dacia romană. *SCIV*, 23/4 (1972), 593-607.

Protase 1972b
D. Protase, Zur Chronologie und ethnisch-kulturellen Deutung des Friedhofes von Soporul de Câmpie (Siebenbürgen). *ActaMN*, 9 (1972), 525-532.

Protase 1976a
D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976 (= *Biblioteca de arheologie*, XXVII).

Protase 1976b
D. Protase, Les rapports entre Romains et Daces dans la province de Dacie. *Assimilation et résistance*, 493-500.

Protase 1980
D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I (*Dacia romană*), București, 1980.

Protase 1994
D. Protase, Considerații privind antroponomastica traco-dacică și originea etnică a purtătorilor din inscripțiile Daciei romane. *RB*, 8 (1994), 35-39.

Protase 2002
D. Protase, *Obreja. Așezarea și cimitirul daco-roman. Secolele II-IV. Dovezi ale continuității în Dacia*, Cluj-Napoca (2002).

Rafalovič 1986
I. A. Rafalovič, *Данчены. Могильник Черняховской культуры*, Kišinev (1986).

Rosetti 1968
A. Rosetti, *Istoria limbii române*, București (1968).

Ruscu 2003
D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca (2003).

Ruseva-Slokoska 1991
Lj. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum - Sofia*, Sofia (1991).

Russu 1956
I. I. Russu, Daco-geții în Dacia romană. *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956 (= *Sargetia*, 3), 39-56.

Russu 1970
I. I. Russu, *Elemente autohtone în limba română*, București (1970).

Russu 1995
I. I. Russu, *Obîrșia tracică a românilor și albanezilor (Clarificări comparativ-istorice și etnologice)*, Cluj – Napoca (1995).

Šašel Kos 1983
M. Šašel Kos, Petovionska vladajoča aristokracija. *Ptujski arheološki zbornik. Ob 100-letnici muzeja in muzejskega društva*, Ptuj (1983), 219-232.

Schreiber-Schreiber 1957
H. Schreiber, G. Schreiber, *Vanished Cities*, New York (1957).

Scurtu 1966
V. Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română*, București (1966).

Sonoc 1998
Alexandru Gh. Sonoc, Considérations sur un costume d'époque romaine. *ITSR*, 4 (1998), 53-68.

Sonoc 2006a
Al Gh. Sonoc, Ein uralter Grabbrauch: die Beerdigung in Gefässe oder unter keramischen Bruchstücke. *Fontes Historiae*, 777-800.

Sonoc 2006b
Al. Gh. Sonoc, O tradiție funerară străveche: înhumarea în vase sau sub fragmente de vase. (I. M. Țiplic, S. I. Purece), *Relații interetnice în spațiul românesc*, vol. II (*Populații și grupuri etnice (II î.Hr.-V d.Hr.)*), Alba Iulia, 2006 (= *Bibliotheca Septemcastrensis*, XXI), 73-113.

Speidel 1970
M. P. Speidel, Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal. *ActaMN*, 7 (1970), 511-515.

Tempelmann Mączyńska 1989
M. Tempelmann Mączyńska, *Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*, Kraków (1989).

Tovornik 1988
V. Tovornik, Die Slawen. *Die Bajuwaren*, 118-128.

Trynkowski 1976
J. Trynkowski, Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani. *ActaMN*, 13 (1976), 81-88.

Tudor 1968
D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a revizuită și adăugită, București (1968).

Tzony 1978a
M. Tzony, Les Carpes de Munténie à la lumière des découvertes de Gura Nișcovului (dép. de Buzău). *Dacia*, N.S., 22 (1978), 289-298.

Tzony 1978b
M. Tzony, Descoperirile carpice de la Gura Nișcovului (jud. Buzău). *Carpica*, 10 (1978), 147-161.

Țeposu-Marinescu 1972
L. Țeposu-Marinescu, Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior. *SCIV*, 23/2 (1972), 215-222.

Țeposu-Marinescu 1974
L. Țeposu-Marinescu, Despre edicula funerară în Dacia romană. *SCIVA*, 25/3 (1974), 417-425.

Țeposu-Marinescu 1982
L. Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Oxford, 1982 (= *BAR*, International Series, 128).

Vaday *et alii* 1989
Vaday A. ., Istvánovits E., Kulcsár V., Sarmatian costume in the Carpathian Basin. *Klio*, 71/1 (1989), 107-114.

Vinski 1959
Z. Vinski, Ausgrabungen in Vukovar. *ArchIug*, 3 (1959), 99-109.

Vlădescu 1983
C. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferioară*, București (1983).

Vornic 2006
V. Vornic, *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești*, Chișinău, 2006 (= *Monografii*, 3).

Weule 1916
K. Weule, *Der Krieg in der Tiefe der Menschheit*, Stuttgart (1916).

Zeller 1988
K. W. Zeller, Tracht, Bewafnung und Schmuck. *Die Bajuwaren*, 237-248.

BETRACHTUNGEN BEZÜGLICH EINIGER IN DEN GRÄBERFELDER DER DAKISCH-RÖMISCHEN BEVÖLKERUNG UND IN DENJENIGEN DER FREIEN DAKER ENTDECKTEN SCHMUCKSTÜCKE

(*Zusammenfassung*)

Mit der Ausnahme einiger Referenzen in den schriftlichen Quellen bleiben die Darstellungen in der bildenden Kunst und die archäologischen Funde die Hauptquellen zur Kenntnis der Schmuckgegenstände und des Trachtzubehörs, unter denen die aussagekräftigsten die Anteile der Grabinventare und der Horte, vor allem der Horte mit Schmuck und Münzen sind. Trotz der Bedeutung, die dem militärischen Element in der Ansiedlung zugeschrieben wird, wurden in Dakien bislang keine Grabdenkmäler mit sicheren Darstellungen von *dona militaria* wie in anderen Balkan- und Donauprovinzen und im Rheinlande entdeckt. Manchmal aber gibt es, wenn auch sehr selten, in den Grabinschriften aus Dakien, wie auch in anderen Gebieten des Römischen Reiches, Hinweise auf von den Verstorbenen erworbene militärische Auszeichnungen. Die Bedeutung solcher Inschriften, wie auch der Denkmäler mit Darstellungen von *dona militaria*, besteht darin, daß es zwischen diesen und der militärischen Karriere des Verstorbenen eine offenbare Beziehung gibt. Gegenstände, die militärische Auszeichnungen darstellten, gab es höchstwahrscheinlich auch in anderen Kulturen als der griechischen und römischen und selbst in verschiedenenen exotischen Kulturen, einschließlich in einigen, die nicht das Stadium der staatlichen Organisierung kennengelernt haben. In Dakien aber sind nach heutigem Forschungsstand keine Grabbeigaben bekannt, die mit Sicherheit für *dona militaria* gehaltet werden können. Die Schmuckgegenstände sind ebenfalls recht selten auf den hiesigen Grabdenkmäler dargestellt, zum Unterschied zu jenen aus Dalmatien, Noricum und Pannonien oder zu denjenigen aus Palmyra.

Im Gegensatz zur männlichen Mode bewahrt die weibliche Kleider- und Haartracht für einer längeren Zeit die örtlichen Traditionen, weil in den gemischten Familien gewöhnlich der Gatte ein römischer Bürger oder ein romanisiertes Individuum war. Die Frauen als Peregrine weisen, vielleicht mit der Ausnahme der wohlhabenderen unter ihnen, die in "festlicher Tracht", also in der römischen, dargestellt werden, einen ausgeprägteren ethnischen Konservatismus und einen betonteren

kulturellen Widerstand auf, vielleicht wegen einer Anhänglichkeit gegenüber den Bräuchen und der althergebrachten Tracht.

Auf der Mehrheit der Denkmäler aus Dakien sind provinzialrömischen Trachten dargestellt, unter denen sich die norisch-pannonischen auszeichnen. In Dacia Porolissensis kommen aber sporadisch Reliefs vor, die eine Herkunft aus dem nichtrömischen Milieu andeuten. Beim gegenwärtigen Stand der Forschungen gibt es in der Grabkunst aus Dakien keine Darstellungen von Trachten der einheimischen Bevölkerung und um so weniger einen Beweis, daß auch die Ansiedler ihre spezifische Tracht übernommen hätten. Nicht überzeugend sind Versuche einiger unter dem Einfluß der dako-rumänistischen Ideologie stehenden Forscher, Darstellungen der einheimischen Tracht auf den provinzialrömischen Grabdenkmäler von hier zu "entdecken", aufgrund sehr relativer Parallelen mit der auf den Siegesdenkmälern dargestellten dakischen Tracht und hauptsächlich mit der traditionellen rumänischen Tracht. Die vorgebrachten Analogien haben eine weite Verbreitung in Ost- und Südosteuropa, die nicht zwingend mit der romanischen Bevölkerung und, recht wenig wahrscheinlich, mit der thrakisch-dakischen in Zusammenhang gebracht werden kann. Sei es, daß einige der rumänischen Historiker und sogar Volkskundler die traditionellen Trachten aus Ost- und Südosteuropa nicht ausreichend kennen, sei es, daß sie die Ähnlichkeiten durch Traditionen der "thrakisch-dakisch-illyrischen" Bevölkerung der Balkan- und Donauprovinzen mit "uralten gemeinsamen Wurzeln" begründen oder manchmal selbst durch kulturelle Einflüße, die sich in nur einer (!) Richtung auswirken, nämlich von der romanischen oder rumänischen Bevölkerung auf unterschiedliche Bevölkerungen mit einem Entwicklungsstand, der für niedriger als derjenige der einheimischen Gesellschaft gehaltet wird.

Die schwache Kenntnis der Kleidungstraditionen der unterschiedlichen Ansiedlergruppen aus Dakien ist aber nicht nur auf diese tendenziösen Auslegungen zurückzuführen, die gerade durch die mangelhafte Untersuchung der Trachtdarstellungen auf den wenigen erhaltenen Grabdenkmälern begünstigt wurden, deren Inschriften mit einer gewissen Sicherheit zur Präzisierung der ethnischen Herkunft des Verstorbenen beitragen können. Gründe sind auch die Entmutigung kritischer Stellungnahmen gegenüber der Obsession, immer neue „Belege" für einige apriorische Thesen zu entdecken, sowie die geringen Möglichkeiten, die hier niedergelassenen Ansiedlergruppen aufgrund von jeweils spezifischen Artefakten zu identifizieren und zu unterscheiden. Die Tatsache, daß unter der angesiedelten Bevölkerung im allgemeinen die Männer überwogen, im Gegensatz zu den Frauen bei der einheimischen Bevölkerung, führte offensichtlich zum Vorkommen von gemischten Ehen, eine Erscheinung, die auch in anderen Provinzen festgestellt wurde. Begünstigt hat sie der Prozeß der Romanisierung durch das Zerbrechen der kulturellen Einheit der menschlichen Gemeinschaften und die Benachteiligung der ethnischen Identitäten, was für die Kinder in der Regel die Übernahme der Identität desjenigen Elternteiles mit der sozial und juristisch besseren Bedingung zur Folge hatte, die in diesem Fall nur der angesiedelte Mann haben konnte. In Dakien gehört aber die einheimische Bevölkerung nicht jener wirtschaftlich und sozial aktiven Minderheit an, die sich epigraphisch ausdrückt und sie zeichnet sich auch nicht durch die Errichtung von skulptierten Grabdenkmäler aus. Daher ist zu vermuten, daß - soweit die provinzialrömische Tracht den klimatischen Bedingungen Dakiens angemessen war - die einheimischen Kleidungs-traditionen in den gemischten Familien geringere Chancen hatten, fortgesetzt zu werden und der Akkulturationsprozeß der einheimischen Elementen schneller war, als in den weniger dem Kontakt mit den römischen Kolonisten ausgesetzten Gebieten, wo offensichtlich die epigraphischen und skulpturellen Denkmäler seltener sind. Es ist also möglich, daß auch die einheimische Bevölkerung der dakischen Provinzen einen großen Teil ihrer alten Trachttraditionen aufbewahrt hat, auch wenn dieses vorläufig noch nicht belegt werden kann.

Manchmal aber finden selbst die Kleidungtraditionen der den dakischen Provinzen benachbarten Barbaren, vor allem der Bevölkerung aus der dakisch-sarmatischen Interferenzzone aus der Moldau, eine Wiederspiegelung in den provinzialrömischen Gräberfelder aus Dakien – allerdings, wie es scheint, nur in den dakisch-römischen, sowie auch in Zufallsfunden und anderen archäologischen Kontexten. Obwohl bei den barbarischen Kleidungstraditionen schon im 2.-3. Jh. das Vorhandensein einiger für die Daker, die germanischen Bevölkerungen und für die Sarmaten gemeinsamer Elemente bemerkt werden kann, können doch diese Bevölkerungen auch in dieser Hinsicht unterschieden werden. Allerdings deutet die Untersuchung der Schmuckgegenstände und vor allem des Trachtzubehörs in Gräbern an, daß freie Daker, bei denen sowohl das Vorhandensein einiger Importe von Schmuckgegenständen und Trachtzubehör aus dem provinzialrömischen Milieu, wie auch das Fehlen anderer für die vorrömischen Eliten spezifischer Typen von

Schmuck festgestellt wird, unter einer Reihe von fremden Einflüssen standen.

Die Tatsache, daß in den Gräbern mit dakischer Keramik aus den dakisch-römischen Gräberfelder aus Dakien die Ringe und die Fibeln sehr selten sind, kann schwer nur durch die niedrigere soziale und wirtschaftliche Position der Mitglieder jener Gemeinschaften erklärt werden, weil diese Schmuckgegenstände selbst in anderen Grabinventaren, sowohl der Brandgräber, wie auch der Körpergräber, aus den anderen provinzialrömischen Gräberfelder aus Dakien recht selten sind, was eine Erklärung in der Zerstörung der Schmuckgegenstände während der Einäscherung finden könnte. Ihre recht geringe Häufigkeit auch im Inventar der Körpergräber deutet aber auch an, daß die Verstorbenen höchstwahrscheinlich selten mit ihrem Schmuck bestattet wurden, sei es um die Ausplünderung der Gräber vorzubeugen, sei es vor allem bei der ärmeren Bevölkerung, weil dieser den Erben zukam. Selten kommen aber die Ringe auch in den Gräberfelder der freien Daker vor. Deswegen kann die Untersuchung der Verbindung der Schmuckgegenstände, vor allem derjenigen aus Edelmetall, mit der Keramik dakischer Machart, aber auch der Häufigkeit einiger fremden Kleidungstraditionen ein wichtiges Element zur Erforschung der sozialen und kulturellen Verhältnisse innerhalb der dakisch-römischen Gemeinschaften darstellen. Trotzdem wurde sie noch nicht unternommen. Wegen der geringen Möglichkeiten, die Gräber dieser Kategorie genauer zu datieren, ist aber der Wert der Schlußfolgerungen für die Untersuchung des Prozesses der Romanisierung recht bescheiden, denn dessen zeitliche Entwicklung ist bei unterschiedlichen Sozialkategorien schwieriger zu erfassen. Die Anhänglichkeit gegenüber der traditionellen Tracht könnte sowohl bei der dakisch-römischen Bevölkerung aus den dakischen Provinzen bestehen, wenn ihr Zugehörige als solche aufgrund der Grabfunde identifiziert werden können, als auch bei den freien Dakern, in deren Gräbern die Anzahl der für das barbarische Milieu aus der Nähe der dakischen Provinzen spezifischen Schmuckgegenstände größer ist, auch wenn viele dieser Schmuckstücke nicht eigentlich dakisch, sondern von anderen Bevölkerungen übernommen sind.

Die silbernen dakischen Schmuckgegenstände vorrömischer Tradition kommen in keinem der provinzialrömischen Gräberfelder aus Dakien und selbst im karpisch-dakischen Milieu vor, weil ihre Benutzung schon in der Mitte des 1. Jh. v.u.Z. aufhört oder viel seltener wird, auch wenn in der Zeit der römischen Herrschaft in Dakien in mehreren Balkan- und Donauprovinzen (Thrakien, Moesien, Dalmatien, Pannonien) eine Wiederbelebung oder selbst eine Fortsetzung der örtlichen Traditionen der Silberbearbeitung festgestellt wird.

Häufig minimiert aber die rumänische traditionalistische Geschichtsschreibung die keltische und griechische Herkunft vieler dakischer Schmuckstücke oder deren Verbreitung außerhalb Dakiens und besteht tendenziös nur auf den Parallelen aus dem einheimischen Milieu, ohne die recht zahlreichen bis ins 2.-3. Jh. fortbestehenden aus den Balkan- und Donauprovinzen zu erwähnen. Auch wenn sie doch ihre bis zur Identität reichenden Ähnlichkeit feststellt, die sie gerade dem erwähnten Überleben oder der Wiederbelebung einiger balkanischer (thrakisch-dakischer und illyrischer) künstlerischer Traditionen zuschreibt, spricht sie von einer Fortsetzung der Tradition des dakischen Silberschmucks auch unter römischer Herrschaft, obwohl die als Argument vorgebrachten Stücke eigentlich keine Beziehung zu dem vorrömischen dakischen Silberschmuck haben. Vorläufig ist aber im vorrömischen dakischen Milieu silberner Filigranschmuck unbekannt. Diese Lage hat eine besondere Bedeutung hinsichtlich des kulturellen Austausches, der das Vorkommen dieser Kategorie von Schmuck bei den freien Dakern und bei der dakisch-römischen Bevölkerung erklären kann, wie auch für die Auseinandersetzungen bezüglich der Herkunft der in einigen der dakisch-römischen Gräberfelder identifizierten dakischen Elemente.

Die Kunst des Filigrans und der Granulation ist für die orientalische und griechisch-etruskische Toreutik charakteristisch, wobei die Granulation häufiger beim Goldschmuck als beim Silberschmuck benutzt wird. Diese Techniken sind für die römische und keltische Welt nicht spezifisch, obwohl sie auch in der hellenistischen Kultur bekannt waren, und fehlen sowohl in der Lipica-Kultur und bei den freien Dakern aus den Gebieten westlich und nördlich des römischen Dakiens, als auch bei jenen aus dem Süden, also den Trägern der Chilia-Militari-Kultur; der silberne Filigranschmuck fehlt ebenfalls in den sarmatischen Grabinventaren. Wir glauben, daß die Herkunft der in Filigrantechnik gearbeiteten silbernen Schmuckgegenstände keinesfalls im dakischen Milieu gesucht werden darf, sondern an der nördlichen und östlichen Küste des Schwarzen Meeres, wo diese Technik unter orientalischem Einfluß vorkommt und von wo sie verschiedene barbarische Völker übernommen haben. Unter griechischem Einfluß verbreitet sich der silberne Filigranschmuck schon in der ersten Hälfte des 5. Jh. v.u.Z. auch in Serbien, wo die Filigrantechnik und die Granulation sogar während der römischen Zeit weiterbenutzt wurden.

In Bulgarien manifestieren sich in der Kunst des provinzialrömischen Filigranschmucks aus Gold, die auch Beziehungen zu einigen Typen des karpischen silbernen Filigranschmucks aufweist, nordpontische und selbst lokale, mit der keltischen Pseudo-Filigranarbeit verbundene Einflüsse, neben den syrischen aus der beginnenden Römerzeit, die aber nicht auf den karpischen Schmuck übertragen werden. Im dakisch-römischen Gräberfeld von Obreja wurden aber auch die Reste einer silbernen und vergoldeten Filigranperle entdeckt, die eine bislang einzigartige Entdeckung ist, genau so wie der löffelbiskuitförmige Goldanhänger von dort, der auf einer Seite in der Technik der Granulation verziert ist.

Andererseits wurde das Vorkommen von silbernem Filigranschmuck im römischen Dakien auch durch Austausch mit den barbarischen Bevölkerungen und sogar mit dem Eindringen einiger barbarischer Elemente in die dakischen Provinzen seit der Mitte des 3. Jh. erklärt. Silberner Filigranschmuck wurde hier bei Romula, Fărcașele (Kr. Olt), Locusteni (Kr. Dolj), Soporu de Câmpie (Kr. Cluj) und Obreja (Kr. Alba) entdeckt, ohne daß man sagen kann, daß er in allen dakisch-römischen Gräberfelder bekannt sei. In Rumänien kommt der silberne Filigranschmuck am häufigstens in den karpischen Gräberfeldern vor, in den dakischen Provinzen im allgemeinen in der Nähe der Garnisonsorte der Legionen. Die im karpischen und dakisch-römischen Milieu bei Săcelu (Kr. Gorj) in einer *villa rustica* oder in einer Siedlung aus der Nähe einiger Mineralwasserquellen entdeckten silbernen Filigranohrringe in Form eines Herkulesknotens sind von goldenen Modellen aus dem Orient und aus dem Süden Rußlands inspiriert.

Es soll aber die Anmerkung gemacht werden, daß sowohl in den karpischen, wie auch in den dakisch-römischen Gräberfeldern silberner Filigranschmuck nie in Körpergräbern entdeckt wurde, sondern nur in Urnengräbern der karpischen Gräberfelder, wobei häufig je zwei Schmuckstücke in einem Grab vorkommen. Da aber die überwiegende Mehrheit der Körpergräber der dakisch-römischen und karpischen Gräberfelder Kindern zugehören, ist es möglich, daß diese Gegenstände erst mit einem gewissen Alter, unserer Meinung nach vielleicht jenes wahrscheinlich mit Initiationsriten verbundene Alter, ab dem in diesem ethnokulturellen Milieu die Einäscherung der Kinder gestattet wurde, selbstverständlich nur von den Kinder jener Familien, deren sozialer und wirtschaftlicher Status den Zugang zu solchem Schmuck erlaubte.

Der silberne Filigranschmuck aus den dakisch-römischen Gräberfeldern kann nicht für Erzeugnisse von Werkstätten aus den balkanischen Provinzen gehalten werden, weil die vorgebrachten Parallelen aus Gold gearbeitet sind, genau so wie der Filigranschmuck aus den nördlichen Gebieten Europas, der sich in technischer Hinsicht von den karpischen Silberschmuck unterscheidet und, obwohl er im 2.-3. Jh. zwar recht zahlreich ist, seinen Höhepunkt erst im 5.-6. Jh. erreicht. Die südlichsten frühen Funde aus diesem nordischen Kulturkreis sind jene der Przeworsk-Kultur, die sich ebenfalls von den karpischen unterscheiden. Hingegen stammen die im Verbreitungsgebiet der Chilia-Militari-Kultur entdeckten silbernen Filigranschmuckstücke aus dem karpischen Milieu oder stellen sogar karpischen Funde dar. Sie sind nach hellenistischen Traditionen gearbeitet, die wahrscheinlich von Meistern aus den nordpontischen Zentren, vielleicht aus Olbia, nicht hingegen aus dem sarmatischen Milieu oder unter dem Einfluß der Werkstätten aus Mesembria übernommen wurden. Auch wenn die im dakisch-römischen Gräberfeld aus Locusteni entdeckten Schmuckgegenstände einige spezifische Elemente aufweisen und einfacher als die karpischen sind, wurden sowohl die in der Filigrantechnik gearbeiteten Schmuckstücke aus Bulgarien und dem Südosten Jugoslawiens, wie auch die karpischen von gemeinsamen Vorbildern inspiriert. Um die sinnwidrige These zu unterstützen, die Albaner seien die Nachkommen der im Römischen Reich umgesiedelten Karpen, wurde unlängst silberner Filigranschmuck aus dem Südosten Jugoslawiens vorgelegt, der nicht mit Notwendigkeit die Anwesenheit der Karpen voraussetzt. Wenn in den Grabinventaren aus dem römischen Dakien silberne Filigranschmuckstücke mit chronologisch ansprechbaren archäologischen Materialien verbunden sind, wie die karpischen Fibeln im dakisch-römischen Gräberfeld aus Locusteni, werden sie immer in das beginnende 2. Jh. datiert.

Auch die Frage des sozialen Milieus, in dem der silberne Filigranschmuck in Umlauf war, beschäftigte die rumänische Forschung, aber ihre Aufmerksamkeit hat sich nur dem dakisch-römischen Gräberfeld von Locusteni und einigen der karpischen Gräberfelder gewidmet, wo umfangreichere Untersuchungen, vor allem in jenem aus Pădureni (Kr. Vrancea), das Vorhandensein betonter sozialer Unterschiede hervorgehoben haben. Wenn man die im Gräberfeld aus Locusteni entdeckten 48 silberne Filigranschmuckstücke auf die 17 Gräber, in denen sie erwähnt werden, aufteilt, ergibt sich ein Durchschnitt von ca. 3 Stück/Grab. Gleichzeitig wird hier eine Bevorzugung für körbchenförmige Anhänger festgestellt. Da die

Ergebnisse der anthropologischen Bestimmungen der Leichenbrände nicht veröffentlicht wurden, weiß man nicht sicher, ob die Verstorbenen weiblichen Geschlechts waren oder nicht, wie es aufgrund der Genderbestimmung des Grabinventars angenommen wurde. Hingegen beweist die anthropologische Bestimmung der in einem Grabkomplex aus dem karpischen Gräberfeld aus Dămienești (Kr. Bacău) entdeckten Skelettreste, daß solche Schmuckgegenstände von Frauen im Alter zwischen 18-23 Jahren und 50-60 Jahren getragen wurden. Jedenfalls scheint es, angesichts der geringen Häufigkeit von Gräbern mit silbernem Filigranschmuck (5,86 %) im Gräberfeld von Locusteni, höchst wahrscheinlich, daß diese Bestattungen ungeachtet des Typus der Urne der sozialen Elite der Gemeinschaft angehört haben; die Tatsache, daß die Mehrheit der Gräber mit Schmuckgegenstände (56,25 %) römische Gefäße als Urnen benutzen, deutet die Übernahme der römischen materiellen Kultur durch die Elite dieser dakisch-römischen Bevölkerung an.

Die Erforschung der verschiedenen in den provinzialrömischen Gräberfeldern Dakiens entdeckten Schmuckgegenstände erlaubt also die Erfassung einiger Aspekte, die von den bisherigen Forschungen weniger betont wurden: nicht nur in typologischer und materialkundlicher Hinsicht, sondern auch aus der Perspektive ihrer Häufigkeit und ihres Zusammenhangs als spezifische Trachtstücke für ein bestimmtes ethnokulturelles und soziales Milieu, schließlich der Vergleich mit den aus anderen römischen Provinzen erhaltenen Ergebnissen oder mit der Lage im benachbarten barbarischen Umfeld. Die Untersuchung einiger Eigenheiten des Bestattungsbrauches auf den dakisch-römischen Gräberfeldern aus Moesia Inferior und Dakien (die Bestattung unter Gefäßbruchstücken) unterstützt die Hypothese, daß das Vorkommen von silbernem Filigranschmuck in den dakisch-römischen Gräberfeldern der dakischen Provinzen seine höchstwahrscheinlichste Erklärung in der Umsiedlung dakischer Gruppen aus dem Gebiet der dakisch-sarmatischen Mischbevölkerung aus der Moldau in das provinzielle Territorium im beginnenden 2. Jh. und in Siebenbürgen nach den markomannischen Kriege findet.

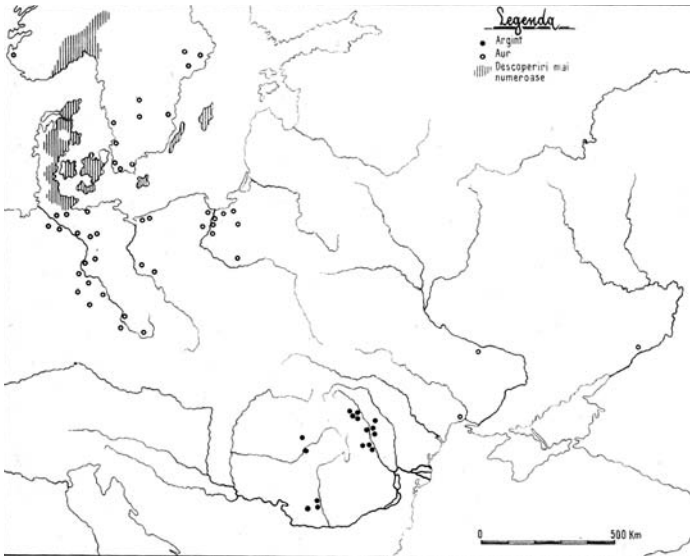

Fig.1. Aria de răspândire a obiectelor și podoabelor lucrate în tehnica filigranului și a granulației în epoca elenistică târzie și în primele secole ale erei noastre (după Bichir 1973a) / Verbreitungsgebiet der Gegenstände und des in Filigrantechnik und Granulation gearbeiteten Schmucks während der späthellenistischen Zeit und in den ersten Jahrhunderte u.Z. (nach Bichir 1973a).

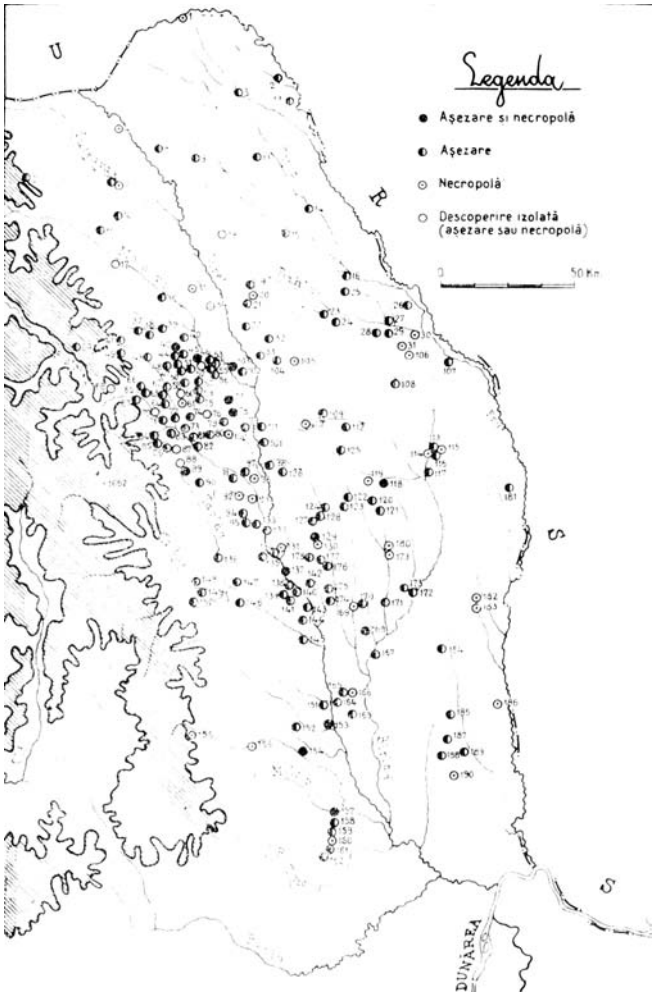

Fig.2. Descoperiri carpo-dacice din sec. II-III în Moldova (după Bichir 1973a) / Karpisch-dakische Funde aus dem 2.-3. Jh. in der Moldau (nach Bichir 1973a).

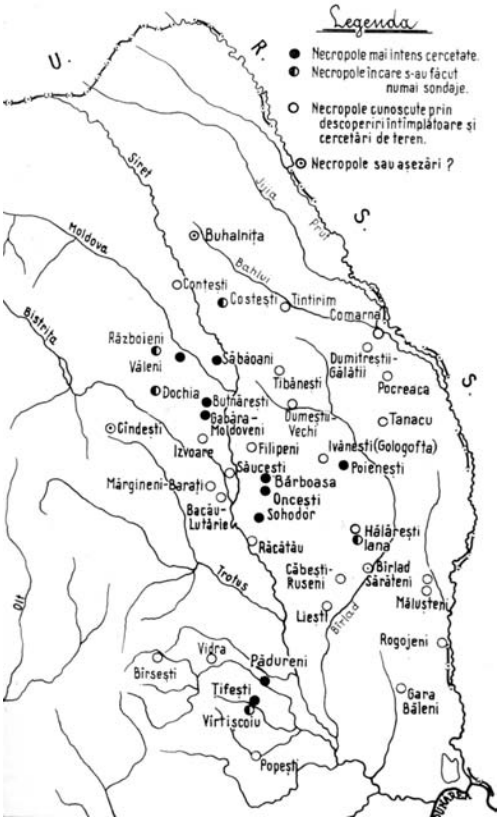

Fig. 3. Necropole carpice (după Bichir 1973a) / Karpische Gräberfelder (nach Bichir 1973a).

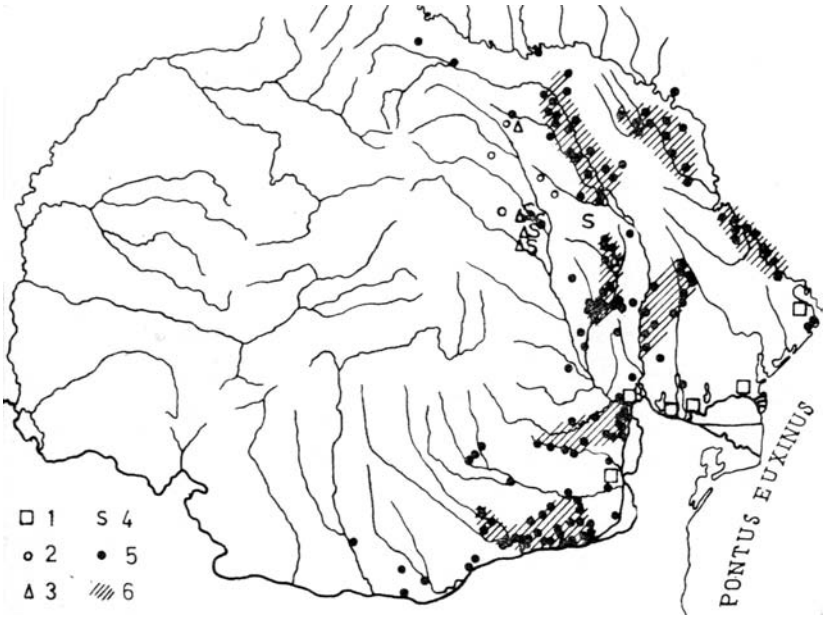

Fig. 4. Răspândirea amforelor romane și a mormintelor sarmatice în teritoriile barbare de la est și sud de Carpați. *1* - Fortificații și aşezări romane importante. *2* - Amfore cu ștampile în relief. *3* - Amfore cu ștampile englife. *4* - Amfore cu inscripții pictate cu vopsea roșie. *5* -Morminte sarmatice. *6* - Zone de grupare a mormintelor sarmatice (după Ioniță 1982) / Verbreitung der römischen Amphoren und der sarmatischen Gräber in den barbarischen Gebieten östlich und südlich der Karpaten. *1* - Bedeutende römische Festungen und Siedlungen. *2* - Amphoren mit reliefiertem Stempel. *3* - Amphoren mit eingetieftem Stempel. *4* - Amphoren mit rotbemalten Inschriften. *5* - Sarmatische Gräber. *6* - Gruppierungszonen der sarmatischen Gräber (nach Ioniță 1982).

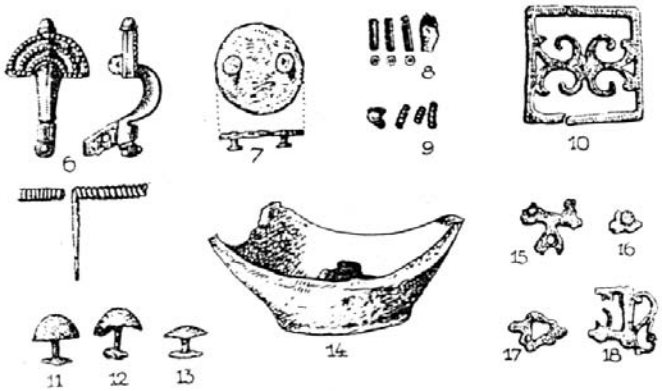

Fig. 5. Inventarul mormântului de la Bruiu (după Horedt 1958) / Das Inventar des Grabes aus Bruiu (nach Horedt 1958).

Fig. 6. Tezaurul de la Ațel (după Crișan 1959) / Der Hort von Ațel (nach Crișan 1959).

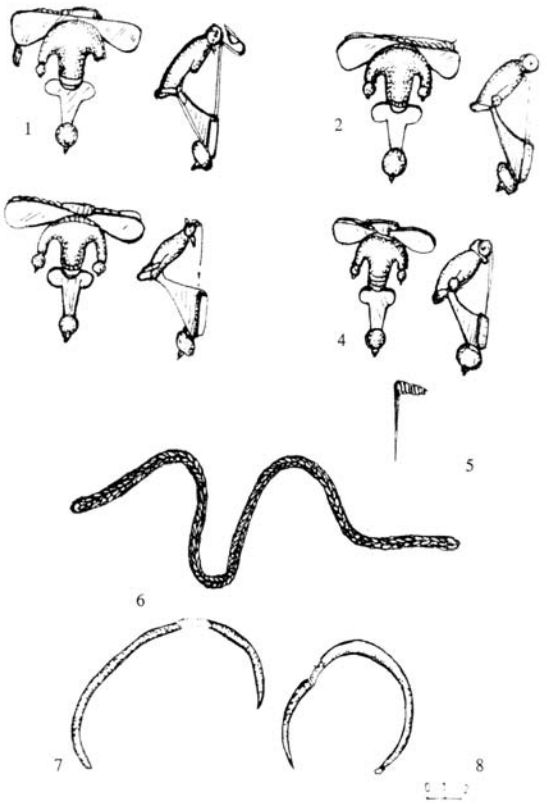

Fig. 7. Tezaurul de la Bumbești-Jiu-*Vârtopu* (după Marinoiu 2004) / Der Hort von Bumbești-Jiu-*Vârtopu* (nach Marinoiu 2004).

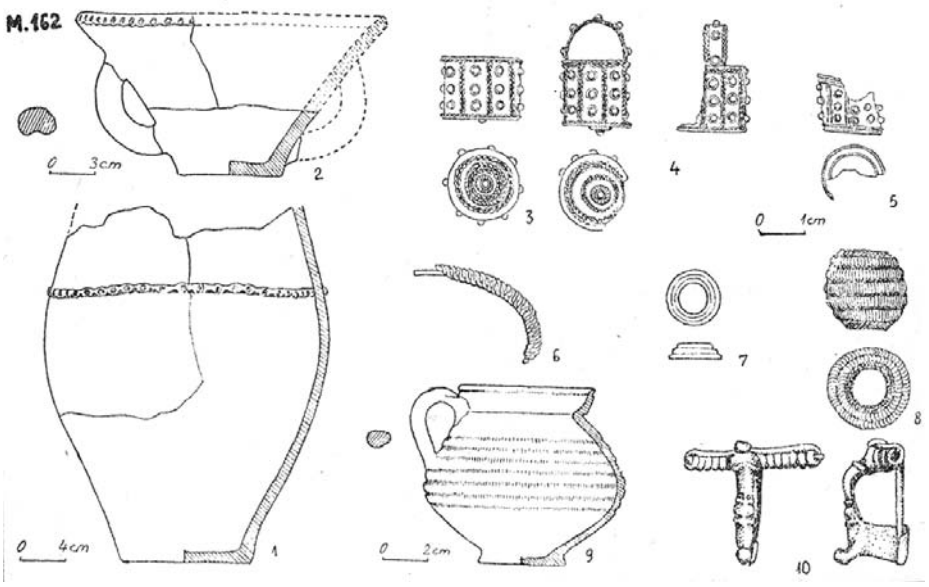

Fig. 8. Necropola daco-romană de la Locusteni. Inventarul mormântului nr. 162 (după Popilian 1980) / Das dakisch-römische Gräberfeld von Locusteni. Inventar des Grabes Nr. 162 (nach Popilian 1980).

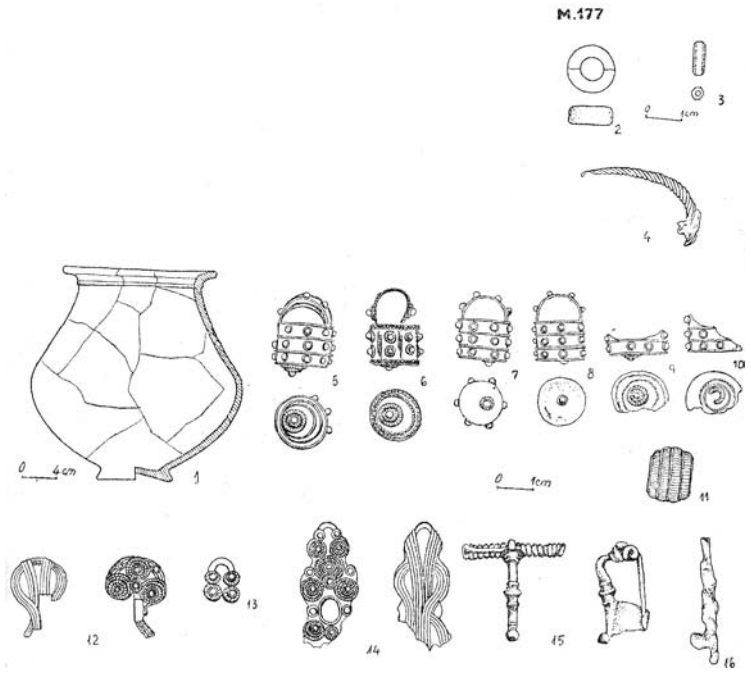

Fig. 9. Necropola daco-romană de la Locusteni. Inventarul mormântului nr. 177 (după Popilian 1980) / Das dakisch-römische Gräberfeld von Locusteni. Inventar des Grabes Nr. 177 (nach Popilian 1980).

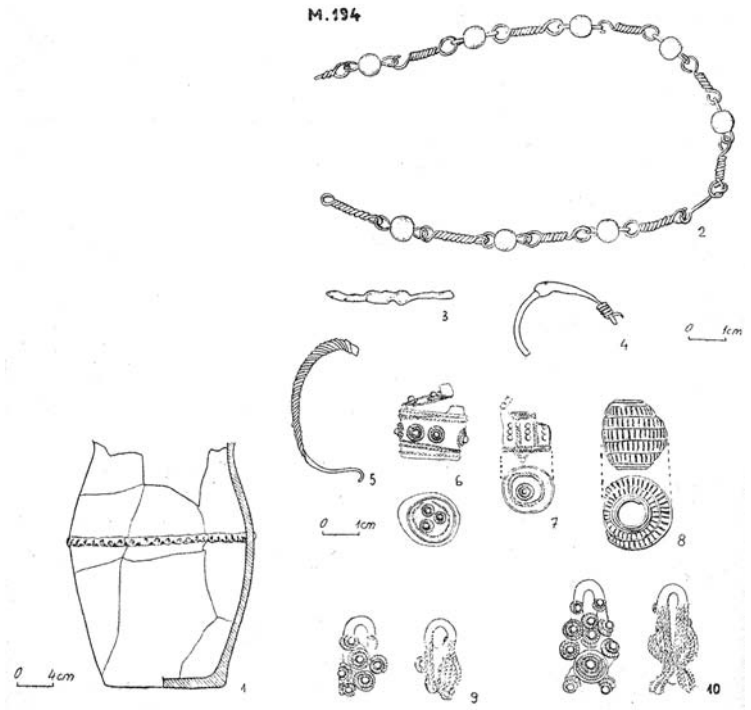

Fig. 10. Necropola daco-romană de la Locusteni. Inventarul mormântului nr. 194 (după Popilian 1980) / Das dakisch-römische Gräberfeld von Locusteni. Inventar des Grabes Nr. 194 (nach Popilian 1980).

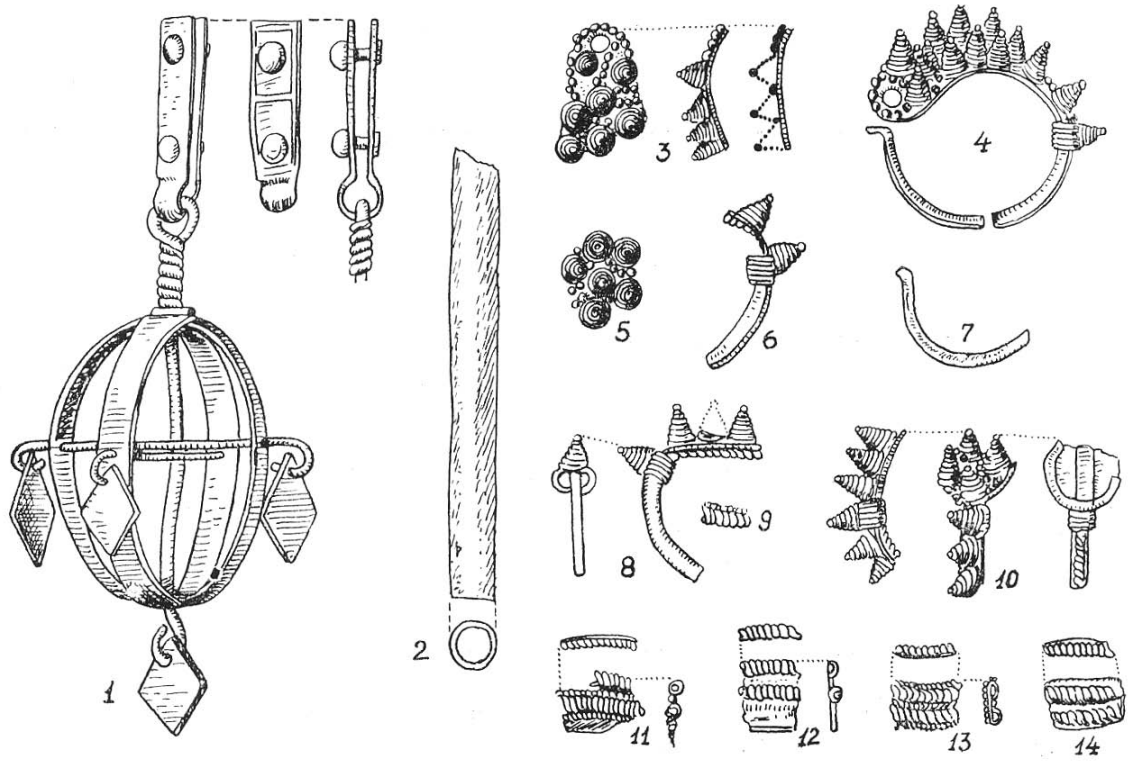

Fig. 11. Necropola daco-romană de la Soporu de Câmpie. Inventarul mormântului nr. 1 (după Protase 1976a) / Das dakisch-römische Gräberfeld von Soporu de Câmpie. Inventar des Grabes Nr. 1 (nach Protase 1976a).

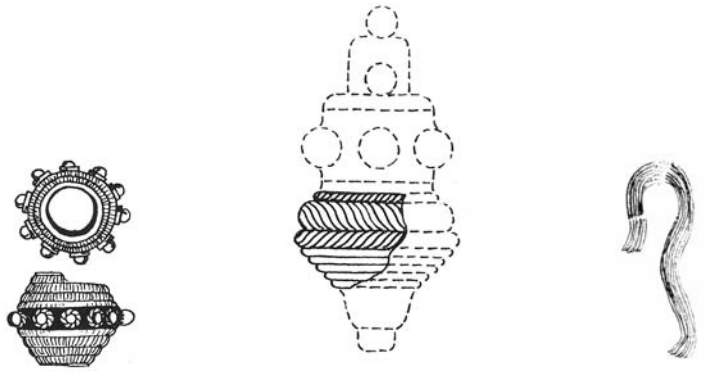

Fig. 12a Fig. 12b Fig. 12c

Fig. 12. Podoabe din argint filigranat din Dacia romană. *a*. Mărgea în formă de butoiaș de la Soporu de Câmpie (mormântul nr. 42). *b*. Pandantiv în formă de coșuleț (reconstituit) de la Soporu de Câmpie (mormântul nr. 71). *c*. Fragment de cercel în forma nodului lui Hercules de la Săcelu (după: *a-b*. Protase 1976a; *c*. Marinoiu 2004) / Silberner Filigranschmuck aus römischen Fundorten Dakiens. *a*. Fäßchenförmige Perle aus Soporu de Câmpie (Grab Nr. 42). *b*. Körbchenförmiger Anhänger (rekonstruiert) aus Soporu de Câmpie (Grab Nr. 71). *c*. Bruchstück eines herkulesknotenförmigen Ohrringes aus Săcelu (nach: *a-b*. Protase 1976a; *c*. Marinoiu 2004).

.

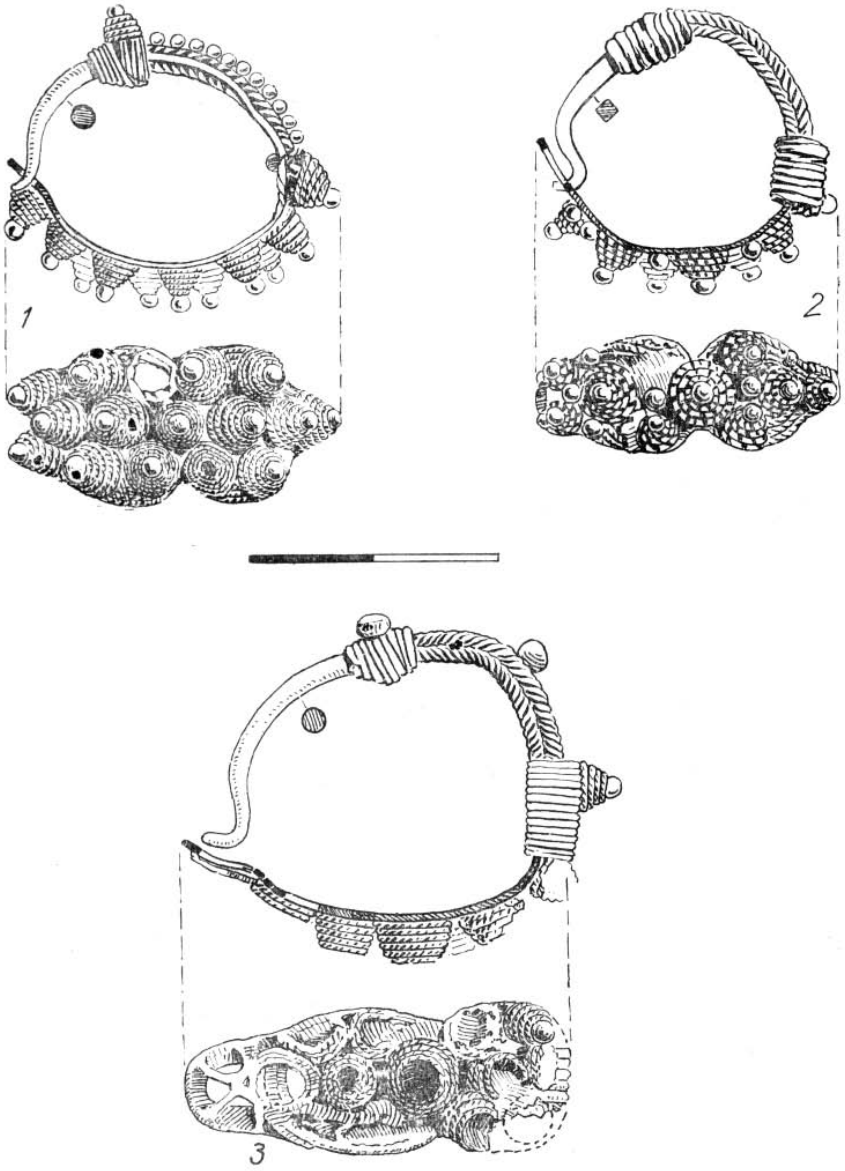

Fig. 13. Cercei din argint filigranat descoperiți în necropola carpică de la Poienești (după Bichir 1973a) / Filigranohrringe aus Silber aus dem karpischen Gräberfeld von Poienești (nach Bichir 1973a).

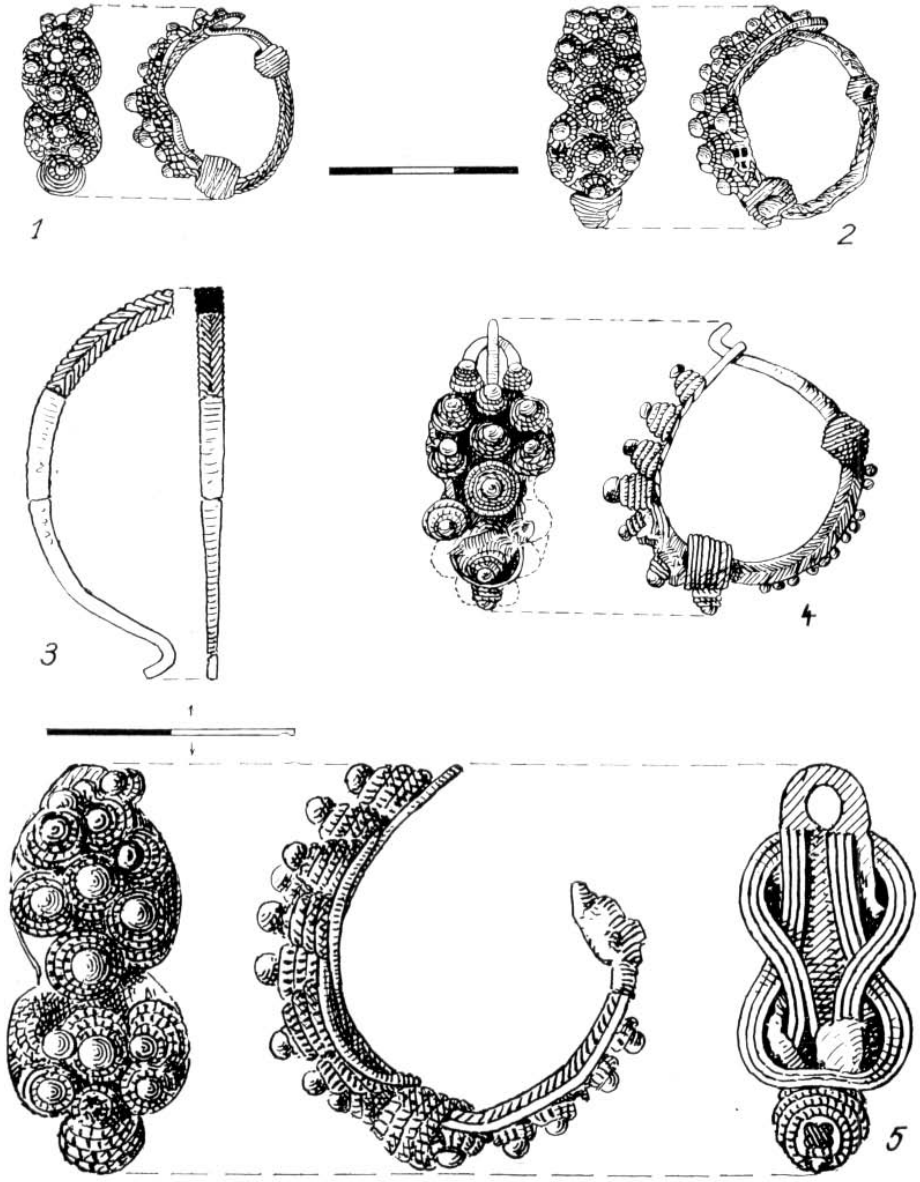

Fig. 14. Cercei din argint filigranat descoperiți în necropola carpică de la Pădureni (după Bichir 1973a) / Silberne Filigranohrringe aus dem karpischen Gräberfeld von Pădureni (nach Bichir 1973a).

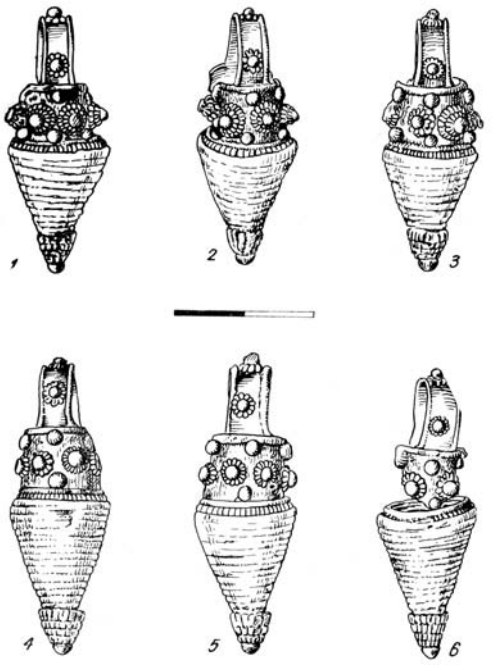

Fig. 15. Pandantive în formă de coșuleț din argint filigranat descoperite în necropola carpică de la Moldoveni-*Gabăra* (după Bichir 1973a) / Körbchenförmige Anhänger aus Silber aus dem karpischen Gräberfeld von Moldoveni-*Gabăra* (nach Bichir 1973a).

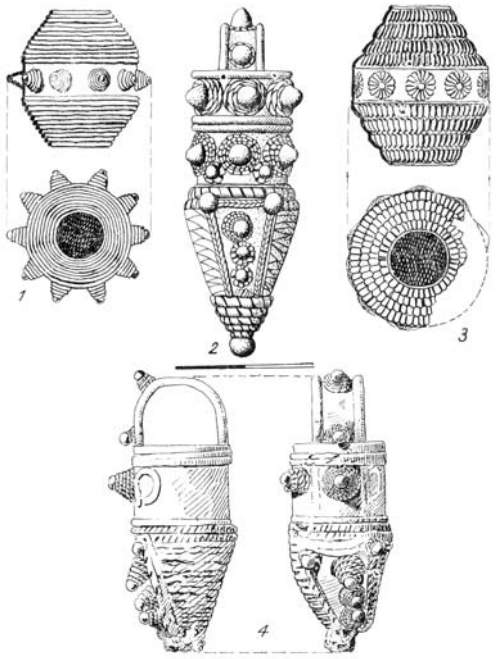

Fig. 16. Podoabe din argint filigranat (1, 3 – mărgele în formă de butoiaș; 2, 4 – pandantive în formă de coșuleț) descoperite în necropolele carpice: 1, 3-4 – Poienești; 2 – Pădureni (după Bichir 1973a) / Silberner Filigranschmuck aus karpischen Gräberfeldern (1, 3 – fäßchenförmige Perlen; 2, 4 – körbchenförmige Anhänger): 1, 3-4 – Poienești; 2 – Pădureni (nach Bichir 1973a).

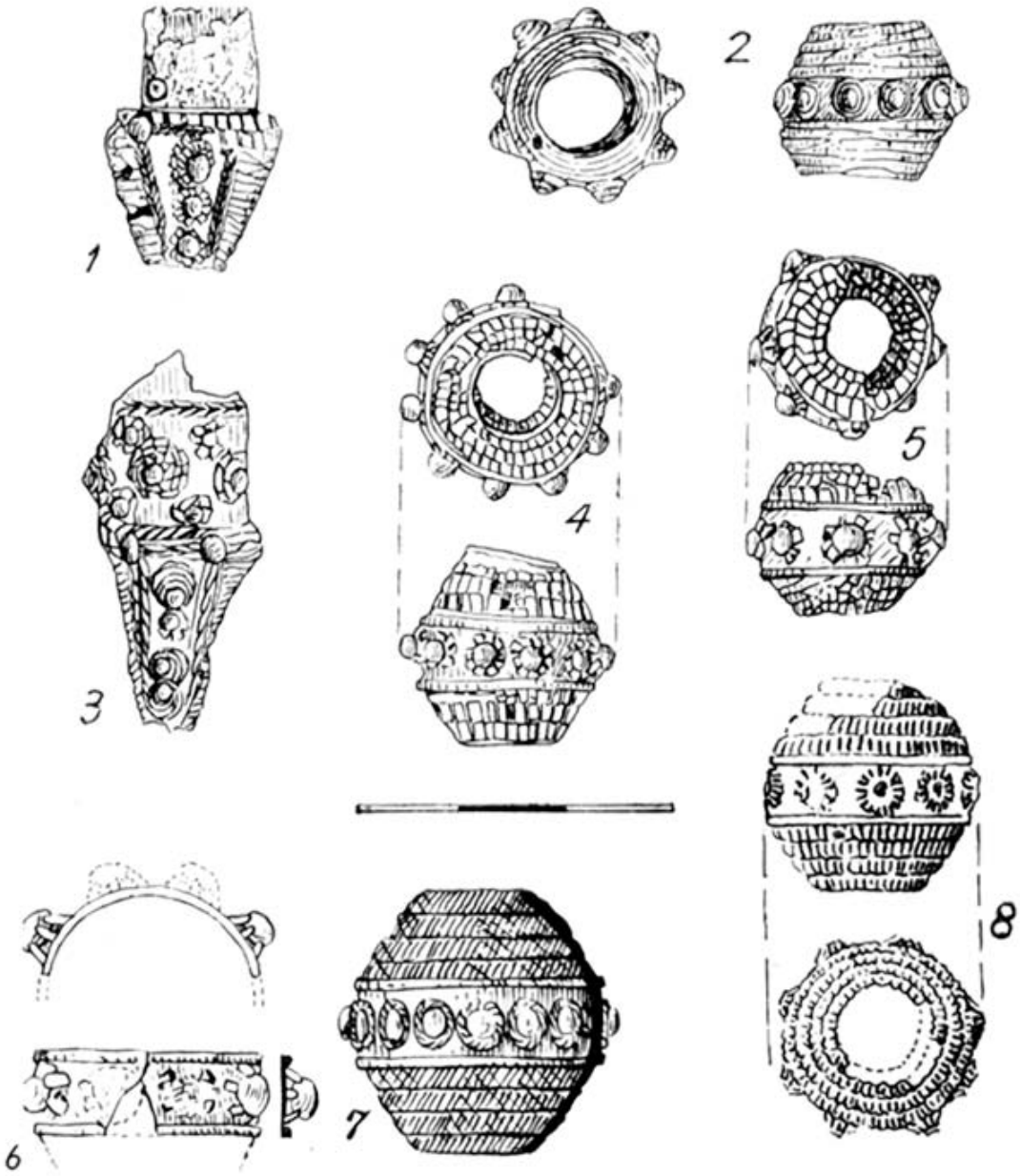

Fig. 17. Podoabe din argint filigranat (1, 3 – pandantive în formă de coșuleț; 2, 4-8 – mărgele în formă de butoiaș) descoperite în necropolele carpice: 1-7 – Pădureni; 8 – Poienești (după Bichir 1973a) / Silberner Filigranschmuck aus karpischen Gräberfeldern (1, 3 – körbchenförmige Anhänger; 2, 4-8 – fäßchenförmige Perlen): 1-7 – Pădureni; 8 – Poienești (nach Bichir 1973a).

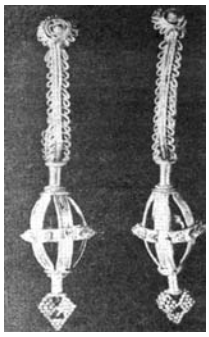

Fig. 18a

Fig. 18b

Fig. 18c

Fig. 18d

Fig. 18e

Fig. 18. Podoabe antice și moderne din aur sau argint, lucrate în tehnica filigranului și granulației. *a*. Cercei din argint. Colchida, sec. V î.e.n. (după Poladian Ghenea 1988). *b*. Cercel din argint. Curug (Serbia), sec. IV î.e.n. (după Argintul antic). *c*. Inel din argint. Curug (Serbia), sec. IV î.e.n. (după Argintul antic). *d*. Cercel roman din aur. Vidbol (Bulgaria), sec. II-III (după Ruseva-Slokoska 1991). *e*. Pandantiv din aur. Obreja (jud. Alba), sec. II-III (după Protase 2002). *f*. Cercei din argint. Ružinzi (Bulgaria), sec. XVIII e.n. (după Kunstschätze) / Antiker und neuzeitlicher, in der Technik des Filigrans und der Granulation gearbeiteter Gold- oder Silberschmuck. *a*. Silberne Ohrringe. Kolchis, 5. Jh. v.u.Z. (nach Poladian Ghenea 1988). *b*. Silberner Ohrring. Curug (Serbien), 4. Jh. v.u.Z. (nach Argintul antic). *c*. Silberner Ring. Curug (Serbien), 4. Jh. v.u.Z. (după Argintul antic). *d*. Golderner römischer Ohrring. Vidbol (Bulgarien), 2.-3. Jh. (nach Ruseva-Slokoska 1991). *e*. Golderner Anhänger. Obreja (Kr. Alba), 2.-3. Jh. (nach Protase 2002). *f*. Silberne Ohrringe. Ružinzi (Bulgarien), 18. Jh. u.Z. (nach Kunstschätze).

Fig. 19a

Fig. 19b

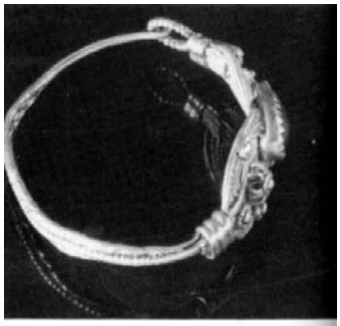

Fig. 19c

Fig. 19. Cercei romani din aur filigranat în forma nodului lui Hercules, descoperiţi în Bulgaria (după Ruseva-Slokoska 1991). *a*. Loc de descoperire necunoscut, sec. II. *b*. regiunea Botevgrad, sec. II-III. *c*. regiunea Varna, sec. II / Römische Filigranohrringe aus Gold in Form eines Herkulesknotens aus Bulgarien (nach Ruseva-Slokoska 1991). *a*. Unbekannter Fundort, 2. Jh. *b*. Kr. Botevgrad, 2.-3. Jh. *c*. Kr. Varna, 2. Jh.

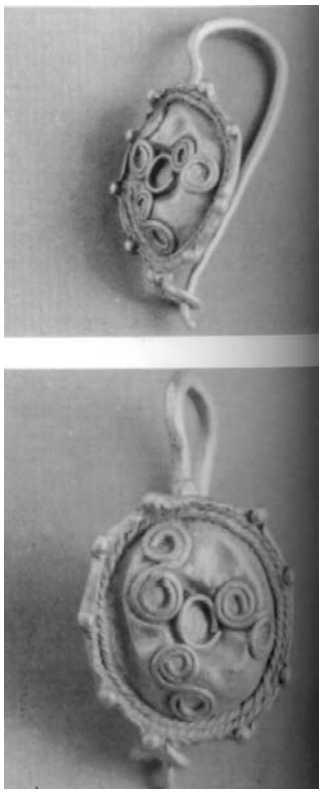

Fig. 20a

Fig.20b

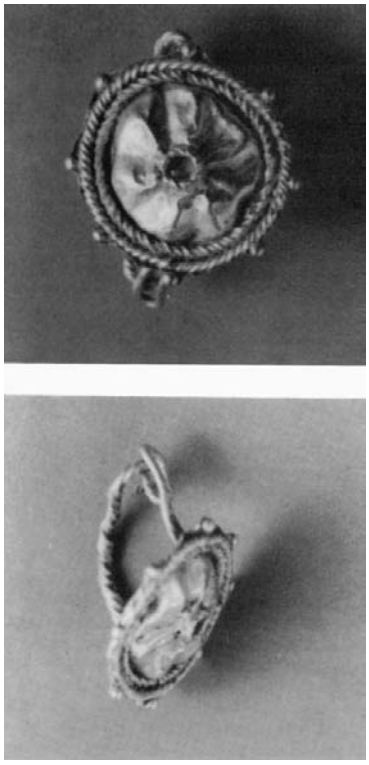

Fig.20c

Fig. 20. Cercei romani din aur filigranat, descoperiţi în Bulgaria (după Ruseva-Slokoska 1991). *a*. Loc de descoperire necunoscut, sec. III. *b*. Lisec, sec. II. *c*. Nikolaevo, mijlocul sec. III. *d*. Sadovec, sec. III / Goldene römische Filigranohrringe aus Bulgarien (nach Ruseva-Slokoska 1991). *a*. Unbekannter Fundort, 3. Jh. *b*. Lisec, 2. Jh. *c*. Nikolaevo, Mitte des 3. Jh. *d*. Sadovec, 3. Jh.

Fig. 21a

Fig. 21b

Fig. 21c

Fig. 21d

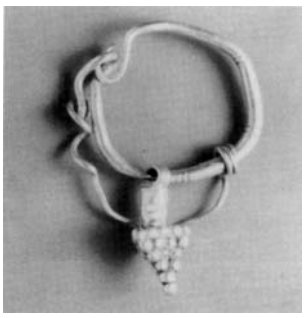

Fig. 21e

Fig. 21f

Fig. 21. Cercei romani din aur filigranat cu pandantive în formă de ciorchine de strugure, descoperiţi în Bulgaria (după Ruseva-Slokoska 1991). *a.-b*. Loc de descoperire necunoscut, mijlocul sec. III. *c*. Nikolaevo, mijlocul sec. III. *d*. regiunea Pleven, mijlocul sec. III. *e*. Preslav, sec. II-III. *f*. Slivka, sec. III / Goldene römische Filigranohrringe aus Bulgarien mit traubenförmigem Anhänger (nach Ruseva-Slokoska 1991). *a.-b*. Unbekannter Fundort, Mitte des 3. Jh. *c*. Nikolaevo, Mitte des 3. Jh. *d*. Kr. Pleven, Mitte des 3. Jh. *e*. Preslav, 3. Jh. *f*. Slivka, 3. Jh.

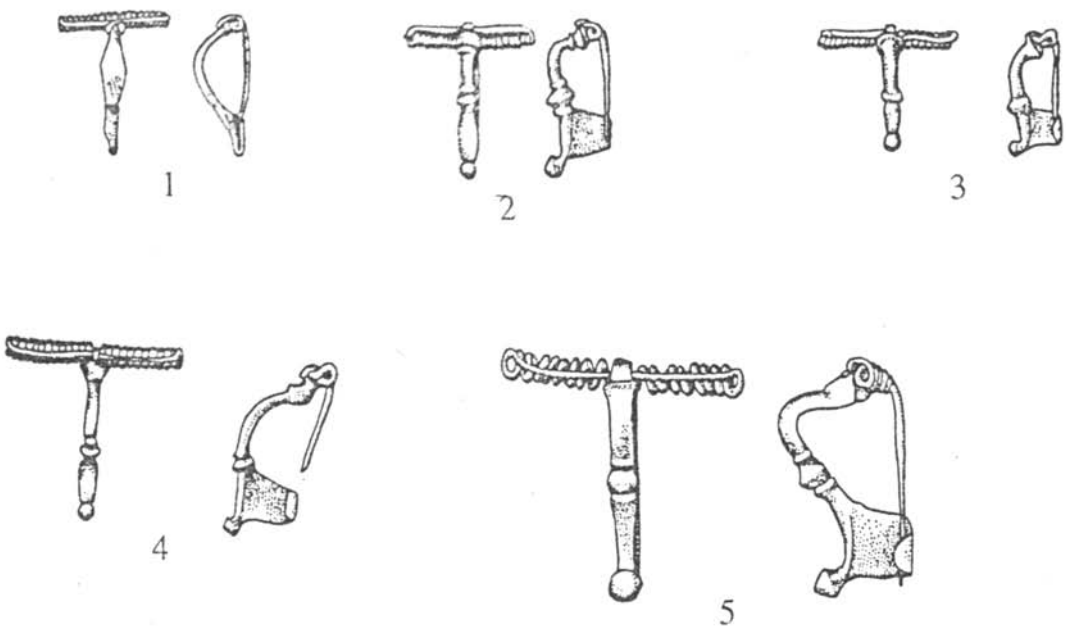

Fig. 22. Fibule de tip carpic din necropolele din Dacia romană: 1-3 – Locusteni, 4 – Romula, 5 – Daneți (după Opreanu 1997) / Fibeln karpischen Typs aus römischen Gräberfeldern Dakiens: 1-3 – Locusteni, 4 – Romula, 5 – Daneți (nach Opreanu 1997).

Fig. 23. Cercei baiuvari din sec. VII din diferite locuri de descoperire (după *Die Bajuwaren*) / Bajuwarische Ohrringe des 7. Jh. von verschiedenen Fundorten (nach *Die Bajuwaren*).

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

CÂTEVA CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA CULTUL CAVALERILOR DANUBIENI. CLASIFICĂRI

*Maria Hadiji Vasinca**

Cuvinte cheie: *religie romană, plăcuțe votive, zei cavaleri, tipuri de reprezentări*
Mots-clés: *religion roumain, plaques votives, dieu Canvaliers, tipologique de representation*

Cultul Cavalerilor Danubieni este unul sincretic, având simboluri și atribute împrumutate din caracteristicile uneia sau mai multor divinități. Identitatea divinităților a rămas însă necunoscută posterității, cea mai plauzibilă ipoteză fiind aceea că dogmele cultului ezoteric, foarte stricte nu permiteau rostirea în public sau prezența lor prin intermediul dedicațiilor, motiv care a îngreunat foarte mult descrierea și interpretarea unor monumente conținând numeroase scene sculpturale. Această carență a dus la anumite interpretări și confuzii[1].
Cultul este compus dintr-o triadă de zei principali, formată dintr-o Zeiță și doi Cavaleri[2]. Se poate vorbi de o adevărată evoluție a acestuia, dovadă fiind numeroasele descoperiri, astfel, la început este prezentă Marea Zeiță și un singur Cavaler[3]. Marea Zeiță, adesea întovărășită de Nemesis, primește un Cavaler – Zeu și îi hrănește calul. Acesta lovește cu o dublă secure sau lance un dușman căzut sub copitele animalului[4]. Cu timpul Zeul – Cavaler s-a dublat și s-a ajuns la o triadă[5].

Clasificări

Clasificarea plăcuțelor este una din principalele probleme de care s-au lovit cercetătorii acestui cult, dar în ciuda absenței inscripțiilor și a altor caracteristici arhitecturale, clasificarea lor ne oferă șansa de a urmării dezvoltarea lor istorică, religioasă și artistică pe de o parte, iar pe de altă parte reprezintă un instrument important pentru determinarea centrelor de producție.

Varietatea formelor acestor plăci, ordinea și conținutul registrelor au dat naștere unui număr mare de ipoteze și criterii de clasificare care variază în funcție de punctul de vedere al fiecărui cercetător.

Pentru clasificarea lor au fost folosite trei criterii: tipologie, elemente religioase și elemente artistice.

În încercarea dificilă de a obține o clasificare ideală, J. M. Dölger, în lucrarea sa Ichthys a încadrat plăcile în patru categorii, în funție de diferitele roluri date peștelui în repertoriu. Desigur că această clasificare nu a rezolvat problemele esențiale.

O clasificare mult mai bine gândită a fost propusă de A. Buday, care a distins nouă categorii de monumete în funcție de poziția celor doi Cavaleri în întregul ansamblu. Renunță însă mai târziu la acest criteriu.

Cea mai bună clasificare rămâne cea a lui Rostovtseff restrânsă la 3 categorii dar și ea atacată de specialiști deoarece nu ține cont de grafica icoanelor și de temele artistice[6].

O altă clasificare foarte complexă aprține lui E.Will și poartă denumirea de „Danubian Stelae", comprimând 3 categorii despre care autorul susține că sunt aranjate în ordine cronolologică (A–C) fiecare având diviziuni.

Prima categorie ***A*** este *stela simplă*, în relief redus, cu partea superioară arcuită, forma împrumutată de la monumentele Cavalerului Trac. Reprezintă Cavalerul unic precum și Cavalerii afrontați.

Toate munumentele sunt din piatră cu o singură excepție și toate sunt originare din Dacia sau din Moesia.

A doua categorie ***B*** este *stela cu registru*, considerată cea mai importantă, care oferă mai multe variante :

1. Stela cu registru inferior: *a. stela propriu-zisă; b. medalion; c. tip intermediar.*

2. Stela cu registre inferioare și superioare: *a. stela rectangulară*; *b. monumente de formă rotundă sau ovală; c. plăcuțe metalice de formă rectangulară.*

A teia categorie **C,** *plăcuțe cu registre multiple*, acestea au o formă particulară în special plăcuțele din Pannonia existând aici ateliere care creau formule proprii ajungându-se mai târziu la tipuri independente.

* Muzeul de Etnografie, Timișoara

1. Tudor 1978, 365, mulți îl confundă cu Cabirii din Samothrake, Popović 1983, 6; Popescu 2004, 171.
2. Tudor 1968, 29.
3. Tudor 1979, 100.
4. Tudor 1978, 365.
5. Tudor 1979, 100.
6. Tudor 1976, 84-87 *apud* J. M.Dölger; A. Buday.

Au și ele mai multe subdiviziuni: *a. plăcuțe cu coloane și acrotere*; *b. edicul cu arcadă*; *c. plăcuțe diverse cu registre multiple*[7].

E. Will considera compoziția pe zone ca element care dă unitatea ansamblului seriei respective și tabloului principal ce prezintă de regulă un registru inferior și destul de frecvent unul superior.

Deci nașterea reliefului Cavalerului are loc prin adjuncția la tabloul principal ce reprezintă divinitățile, a elementelor secundare, atributelor, obiectelor de cult, animale, scene reprezentate în registrele adiționale. De fapt tocmai prezența acestor registre determină rolul acestei serii pentru istoria religiilor dar și pentru cea a artei.

Forma definitiv adoptată redată de varietatea formelor avea astfel o importanță secundară. Primul model și cel mai vechi este cel al stelei din piatră. Pentru susținerea acestei ipoteze E. Will vine cu următorele argumente: caraceterul tardiv al medalioanelor dedus din interpretarea registrului inferior, adăugarea și separarea brutală a registrului superior, aplicarea mecanică a principiului zonelor cu formă rotundă sau ovală, faptul că iconografia acestora este cea a Cavalerilor afrontați, studierea formelor arhitecturale, dar subliniază și curiozitatea stârnită de faptul că aceste monumente sunt fără excepție lucrate dintr-un alt material decât piatra, mai ales teracotă și plumb, piese metalice cu un caracter bine definit, fiind vorba de fapt de plumbarii pannonieni (grupa C), existând numeroase indicii pentru atestarea apariției tardive.

Acest ultim aspect terbuie foarte bine subliniat deoarece ar putea exista tentația de a considera piesele pannoniene datorită eleganței relative și execuției bune, drept modele pentru reliefurile din piatră, grosolane, specifice Daciei și Moesiei.

În susținerea acestei ipotezeze concură: apartenența seriei la tipul Cavalerilor afrontați, alternanța schemei tradiționale, tabloul principal fiind cuprins între două registre adiționale, elementele registrului superior răspândite în arcadele și colțurile cadrului arhitectural, avansarea tabloului principal în primul rând, fără a fi distins clar de următoarele două, apariția în registrul de jos a grupului trinar: leu-vază-șarpe la care se adaugă ades cocoșul, elemente întâlnite și pe alte piese, îndeosebi leul și vaza dar fără a fi obligatoriu unite într-o schemă fixă, la toate acestea se adaugă și importanța qvadrigii solare, furnizând de asemenea date prețioase.

Plecându-se de la anterioricitatea stelelor din piatră este practic inutilă căutarea existenței unui prototip unic sub forma reliefului, deoarece existența unui astfel de arhetip, susținut de anumiți teoreticieni nu coincide cu ceea ce revelează registrele adiționale și anume: nu apare nici o unitate în alegerea motivelor și nici în dispunerea lor, chiar dacă unele sunt clar privilegiate, ele se găsesc de obicei amestecate cu celelalte diferite de la o piesă la alta și de asemenea nu sunt reprezentate în mod stereotip, iar amplasarea și oreintarea lor nu se supune nici unei regului, toate acestea subliniind impresia că deseori există un fel de caiete de modele din care artistul s-ar inspira în funcție de mijloace și locul de care dispune.

Un rezultat interesant și probabil complet al cultului ar fi poate dat de reunirea tuturor elementeleor risipite pe monumente[8].

În consecință principiile clasificării lui E.Will se bazează doar pe prezența sau absența registrelor secundare, primând doar interesele istorice, religioase și artistice, forma monumentelor fiind neglijată. De asemenea se poate observa complexitatea acestei clasificări care uneori se pierde în amănunte neesențiale.

Studiind și examinând clasificarea diviziunilor și sudiviziunilor acestor reprezentări, D. Tudor ajunge la concluzia că de fapt E.Will nu ține cont de propriile criterii și că „din acest motiv a ajuns la o clasificare complicată, mixtă și mecanică ce nu folosește cu nimic la elucidarea problemelor fundamentale cum ar fi: cronologia, evoluția formelor și distribuția geografică a unor tipuri de monumente". Pe lângă faptul că amestecă monumentele cu un singur Cavaler cu cele reprezentând doi Cavaleri acesta mai ignoră o categorie de monumente aduse la lumină de descoperile mai recente[9]. Bineînțeles că în acest ultim caz nu are nici o vină, monumentele fiind descoperite ulterior.

Pornind de la aceste considerente, D. Tudor propune astfel o clasificare mult mai simplificată ținând cont atât de forma cât și de scele monumentelor, clasificare rămasă valabilă în linii mari până astăzi.

Astfel, din punt de vedere al formei lor, monumentele pot fi încadrate în următoarele tipuri:

TIPUL 1: acesta prezintă forma triunghiului regulat întâlnită frecvent la piesele din piatră, metal și teracotă. Prezintă unul sau patru registre și conțin atât cavalerul unic cât și cavalerul dedulat. Cele mai multe piese din acest tip sunt cele din piatră prezente în Dacia și din metal, prezente în cele două Pannonii, reprezentând aproape jumătate din total.

TIPUL 2: acesta prezintă o friză adăugată la bază care conține simboluri astrale. Are o singură și

7. Will 1955, 313-117.

8. Will 1955, 319-320.

9. Tudor 1976, 87-89.

principală temă: cea a cavalerul unic. Este frecvent în Dacia și Moesia.

TIPUL 3: acesta prezintă forma unei aedicule, distingându-se după perimetrul său triunghiular. Este caracteristic Daciei Inferior, Moesiei Inferior și Moesie Superior. Cu două excepții, piesele sunt executate din plumb provenind din același atelier.

TIPUL 4: acesta prezintă aedicula cu o formă caracteristică cultului Cavalerilor Danubieni și care lipsește în totalitate din catalogul mithriac. Se pare că a fost folosit numai pentru piesele din plumb și este des întâlnit în Moesia, Dacia și Pannonia.

TIPUL 5: acesta prezintă o formă perfect circulară având însă dimensiuni diferite, fiind realizat din.marmură și plumb.

TIPUL 6: piesele din acest tip sunt realizate din piatră și au formă ovală.

TIPUL 7: piesele din acest tip sunt din pietre semiprețioase (calcedonie, jasp etc), au o formă elipsoidală asemănătoare cu gemele și sunt de proveniență necunoscută.

Din punct de vedere al scenelor, clasificarea propusă a comprimat numeroase variante la numai două: una cu un singur Cavaler (A) și cea de-a doua cu doi Cavaleri (B), fiecare categorie având subdiviziuni. Se poate vorbi chiar și de grupa: C cea a reliefurilor pannoniene care are ca scenă principală: banchetul divin la care participă triada[10], la noi asemenea piese apar doar în Dobrogea și chiar dacă D. Tudor considera că nu sunt relevante din punct de vedere al iconografiei și cronologie, descoperirile ulterioare pot demonstra o altă realitate[11]. Dificultățile legate de încadrarea monumentelor pe criterii exclusiv stilistice și iconografice, scena centrală cu două variante, plecându-se de la modelele: *Cavalerului Trac și al Dioscurlori în serviciul unei zeițe*, cele două modele fiind prezente pe piese similare care provin din același atelier (ca de exemplu Tibiscum), a determinat căutarea altor criterii de tipologizare, care să se bazeaze pe forma monumentelor, organizarea spațiului și dispunerea scenelor, la care se adaugă materialul din care este confecționată piesa.

Punctul de plecare este criteriul stilistic-iconografic și anume existența unei scheme simple care se complică progresiv în raport cu dezvoltarea și răspândirea cultului, rezultând astfel următoarea tipologie:

A. Stele rectangulare simple cu un singur registru:

1. stela rectangulară simplă;

2. stela rectangulară cu marginea superioră arcuită;

B. Stele rectangulare și medalioane cu câmpul împărțit în 2 sau 3 registre:

1. stele rectangulare și medalioane cu câmpul împărțit în 2 registre:

a. stele rectangulare cu marginea superioară arcuită;

1. Sub-variantă: stelă rectangulară cu un registru inferior;

b. medalioane cu două 2 registre;

2. stele și medalioane cu 3 registre:

a. stele rectangulare;

1. sub-variantă: stele cu marginea superioară arcuită cu trei registre;

b. medalioane cu 3 registre;

C. Plăcuțe rectangulare și medalioane din plumb și bronz:

1. plăcuțe rectangulare cu un singur registru:

a. rectangulare;

b. în formă de aediculă;

2. plăcuțe rectangulare cu mai multe registre (3,4 registre):

a. cu acoperiș cu două arcade;

b. în formă de aediculă;

c. fără decor arhiotectonic în zona superioară;

3. medalioane[12].

Această nouă clasificare pare mult mai realistă și ține cont atât de forma monumentelor, iconografie și organizarea scenelor cât și de materialul din care a fost confecționat relieful. De aceea am considerat că este cea mai potrivită pentru a fi luată în discuție atunci când se va putea vorbi de centrele de producție și de căile de difuzare ale cultului.

10. Zotović 1999, 64, descoperirile de la Singidunum și Viminacium, în jur de 50 în afară de cele expuse de Tudor.

11. Iconomu-Chiriac 2003, 57, cu ultimele descoperiri: de la Dunăreni și o alta dintr-un loc neidentificat din jud. Constanța.

12. Nemeti 2005, 209-211.

QUELQUES CONSIDERATIONS À PROPOS DU CULTE DES CAVALIERS DANUBIENS. CLASIFICATIONS.

(Résumé)

L' auteur de cet article fait ici une courte exposée de ce culte et insiste sur les aspects liées aux clasifications. Le culte des Canvaliers Danubiens est d' un caractère syncrétiste et son iconographie contient des motifs se rattachant à des cultes de divinités différentes.En raison de l'absence des inscriptions votives, il est impossible de détreminer la nature des divinités figurées et de savoir leurs noms. Mais malgré cette réalité, on peut saisire que les principaux personnages du culte sont les deux cavaliers flanquant la déesse qui occupe une position centrale. Tout les autre motifs se présentent sous formes variées et á des endroites différents sur la plaques. Le plus souvent on retrouve les monuments de ce cult (realisée en pierre, marbre, terre cuit, bronze, plomb et gemme) dans le bassin danubien moyen et inférieur, c'est-à-dire dans les provinces roumaines de l' epoque, Pannonie, Mésie Supérieure, Mésie Inférieure, Dacie, alors que dans les autres provinces ils sont rares.

BIBLIOGRAFIE

Iconomu-Chiriac 2003,
C. Iconomu, C. Chiriac, Contribuţii la iconografia Cavalerilor Danubieni din Dobrogea (I). *ArhMold*, XXVI, (2003), 51-58.

Nemeti 2005,
S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia Romană*, Cluj- Napoca (2005).

Popescu 2004,
M. Popescu, *La Religion dans l'armée romaine de Dacie*, Bucharest (2004).

Popović 1983,
I. Popović, Spomenici kulta podunavskih konjanika iz Narodnog Muzeja u Beogradu. *Zbornik*, XI-1, (1983), 53-67.

Tudor 1968,
D. Tudor, *Romula*, Bucureşti (1968).

Tudor 1976,
D. Tudor, *Corpus Monumentorum Romanum Equitum Danuviorum,* II, Leiden (1976).

Tudor 1978,
D. Tudor, *Oltenia romană*, ediţia a IV-a, Bucureşti (1978).

Tudor 1979,
D. Tudor, *Scurtă istorie a Daciei*, Bucureşti (1979).

Will 1955,
E. Will, *Le relief cultuel gréco-roumain. Contributions a l'histoire de l'art del'empire roumain*, Paris (1955).

Zotović 1999,
L. Zotović, The Cult of Lunar Goddes or the Cult of Danubian Horseman. *Starinar*, XLIX, 1-261 (1999), 63-75.

ISTORIE MEDIE

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

ÎNTRE LUTHER ȘI MAHOMED. CATOLICII DIN TIMIȘOARA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

*Adrian Magina**

Cuvinte cheie: *Timișoara, Evul Mediu, sec. XVI, catolici*
Keywords: *Timișoara, Middle Age, XVI the century, catholics*

Secolul al XVI-lea a fost unul al marilor transformări politice și religioase la nivelul întregii Europe. Zona centrală și estică a continentului a fost marcată pe de o parte de rivalitatea între monarhia habsburgică și Poarta otomană iar pe de alta de conflictul între religiile tradiționale (catolicism și ortodoxie) și Reformă.

Am considerat prezența otomană ca fiind factorul politic de presiune în centrul și estul Europei iar Reforma factorul religios determinant. Banatul, ca parte integrantă a Regatului Maghiar, s-a aflat în sfera de interes a celor două mari puteri central - europene. În urma campaniilor din anii 1551-1552, otomanii au tranșat definitiv situația militară și politică a provinciei, transformând partea de câmpie în eyalet[1]. Cu această ocazie în centrele urbane, Timișoara, Lipova, Cenad și Arad, semiluna a înlocuit crucea de pe turnurile bisericilor, în perioada imediat următoare cuceririi turcii transformând majoritatea lăcașurilor de cult de diferite confesiuni, în moschei[2]. În paralel au promovat un nou tip de legislație care punea în inferioritate populația creștină în fața aceleia musulmane. Deși integrați în schema socială a Imperiului, creștinii nu au aceleași drepturi ca adepții Profetului, fiind doar toleraţi (până la o posibilă convertire) și siliți să plătească o taxă pentru liberul exercițiu al religiei[3]. În virtutea colaborării anterioare, și în teritoriul bănățean, cele mai cordiale relații cu otomanii le-au întreținut ortodocșii. Începând cu anul 1557 biserica răsăriteană din Banatul de câmpie trece sub jurisdicția Patriarhiei sârbești de la Ipek care a administrat ecleziastic acest teritoriu prin intermediul episcopiilor de la Lipova, Timișoara, Vârșeț și Becicherec[4].

Alături de ortodocși peisajul religios bănățean era alcătuit în secolul al XVI-lea din romano-catolici și reformați. Primii aveau o tradiție îndelungată, încă din zorii Evului Mediu, odată cu organizarea instituțională sub forma episcopiei de Cenad care era supusă arhiepiscopiei de Kalocsa. Catolicismul bănățean era prin excelență unul atașat lumii urbane, în special prin acei *hospites*. Episcopia era divizată la nivelul teritoriului în câteva arhidiaconate: Cenad, Arad, Timiș, Între Timișuri (Temeskoz), Caraș, Keve-Torontal, și De dincolo de Mureș (Ultra Morisiensis), instituții legate mai ales de orașele din câmpie[5]. Un rol important în menținerea comunităților catolice a revenit ordinelor religioase prin mănăstirile lor din dieceza Cenadului care pe lângă susținerea coreligionarilor aveau și rolul de a face prozelitism în mediul ortodox[6]. Așezate într-o mare masă ortodoxă, comunitățile catolice bănățene au fost întotdeauna reduse din punct de vedere numeric și fără importanță strategică deosebită.

În prima jumătate a secolului al XVI-lea apariția și răspândirea ideilor reformate a dus la dezagregarea catolicismului tradițional de până atunci. Protestantismul a avut un impact major mai ales în rândul catolicilor din centrele urbane, unde în perioada 1540-1550, se dezvoltă o serie

* Cercetător la Muzeul Banatului Montan Reșița,

1. Petru Iambor, *Cucerirea Banatului de către turci și transformarea lui în pașalâc (1552)* în *Vilaetul Timișoarei (450 de ani de la întemeierea pașalâcului 1552-2002)*, Timișoara, 2002, 8-21.
2. *Cronici turcești privind Țările Române*, edit. Mustafa A. Mehmet, Mihail Guboglu, vol. I, București, 1966, 274-280.
3. Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă*, București, 1993, 169-185.
4. Pál Fodor, *The Ottomans and their Christians in Hungary* în *Frontiers of faith*, edit. István György Tóth, Esztér Andor, Budapesta, 2000, 137-147; Radmila Tričković, *Srpska Crkva sredinom XVII veka* în *Glas* SANU, 320, nr. 2, 1980, *passim*.
5. Organizarea instituțională a bisericii catolice din Banat și din orașul Timișoara la Lászlo Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, în *Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000, 41-80; István Petrovics, *A Duna-Tisza-Maros-köz és Temesvár viszonyai a középkorban*, în *Erdélyi várostörténeti tanulmányok,* ed. Judit Pál, János Fleisz, Miercurea Ciuc, 2001, 43-68.
6. Spre exemplu numai în Lipova erau la 1531 nu mai puțin de 4 mănăstiri catolice la care se adăugau bisericile parohiale, Magyar Országos Levéltár, *Ujhelyi család levéltára*, 1531 tételménye. Pentru prozelitismul în rândul românilor Dumitru Țeicu, *Geografia ecleziastică a Banatului în Evul Mediu*, mss.

de nuclee reformate sub protecția comitelui de Timiș, Petru Petrović[7]. Din cauza situației politice de după Mohacs, ca rezultat al acțiunii otomane precum și datorită presiunilor venite dinspre Reformă, ierarhia catolică bănățeană trece printr-un proces de destructurare. În prima jumătate a secolului al XVI-lea în episcopie sunt numeroase sedisvacanțe, episcopii nereușind să-și controleze teritoriul. Episcopul Ioan Kolosvári se va retrage definitiv de pe teritoriul eparhiei, stabilindu-se în zona controlată de Habsburgi, urmașii săi în scaunul episcopal vor rămâne până la 1716 acolo, guvernându-și dieceza *in absentia* sau prin intermediul vicarilor episcopali[8]. Întreaga structură inferioară are de suferit, astfel că, până la 1550, dispar din documente, toate arhidiaconatele bănățene iar bisericile de mir și mănăstirile catolice sunt distruse fie de reformați, fie de turci[9].

Viața catolică nu a dispărut din provincie, mai ales datorită așezării în Banat a unor grupuri de populație sud-slavă, raguzane și bosniece, care, favorizate de administrația turcă, s-au stabilit la Timișoara și Lipova. Ei se adăugau unei mici comunități romano-catolice locale de etnie maghiară, care supraviețuise în Timișoara. Situația acestor două comunități se agravează după 1570 când vexațiunile turcilor și presiunile reformate devin din ce în ce mai puternice. În ianuarie 1578 negustorii raguzani și bosnieci împreună cu ceilalți locuitori catolici din Timișoara se plângeau Sfântului Scaun de situația dificilă prin care trec. Ei arătau că erau supuși la asupririle infidelilor, că țin la credința lor veche (*antica fede*) și că mulți dintre ei nu cunosc sacramentele (*sancti sacramenti*). În afara presiunii venite dinspre autoritățile otomane, sunt supuși și asaltului Refomei. Prin oraș se răspândise falsa dogmă a ereticilor (*falsa dogma di heretici*) susținută aprig de un predicator și de fidelii săi. Singurul preot din oraș, Giorgio Ragusio combate cum poate falsitățile acelora (*loro falsita*) prin predici și prin confruntări în privința credinței. Cererea se încheie cu solicitarea unui grabnic ajutor pentru că altfel acești catolici ar fi fost pierduți pentru dreapta credință[10]. Adepții protestantismului profitau de faptul că autoritățile otomane îi favorizau de cele mai multe ori, mai ales în cazul disputelor cu catolicii. Ereticii amintiți în scrisoare au fost probabil reprezentanți ai Reformei radicale, respectiv antitrinitari. În această perioadă în orașul de pe Bega exista un nucleu unitarian organizat într-o episcopie sub conducerea lui Paul Karády. Unitarienii din Banat, sub influența lui Francisc David vor evolua spre iudaism, respingând dumnezeirea lui Hristos. Va fi singura comunitate iudaizantă din întreaga Ungarie, organizată instituțional[11].

Analizând situația comunităților de credincioși catolici din Ungaria ocupată, Sfântul Scaun a hotărât să inițieze o serie de măsuri care pe de o parte să mențină în credință pe cei care mai rămăseseră, iar pe de alta să stopeze progresul Reformei. Papa Grigore XIII a făcut apel la o armă specifică Reformei catolice și anume vizitația apostolică. Din 1580 primii misionari apar în zona Ungariei de sud-est, căreia îi era asimilat și Banatul. Primul vizitator apostolic ajuns pe teritoriul Banatului a fost episcopul de Ston (Croația), Bonifaciu de Raguza (Bonifacije Stefanović Drakolica) însoțit de iezuitul croat Bartolomeo Sfondrato și episcopul Bosniei, franciscanul observant, Anton Matković. Instrucțiunile pentru misiunea celor doi cuprindeau 59 de puncte și acopereau toată sfera de probleme pe care ar fi putut-o întâlni în misiune. Documentul punea accent pe prevederile Conciliului de la Trento, în acest sens misionarii urmau să se ocupe de pastorație, administrarea sacramentelor, întemeierea de școli și, pe cât posibil de refacerea cadrului instituțional al bisericii în zonă[12]. În ceea ce privește stoparea afirmării protestante, misionarii erau sfătuiți să combată pe de o parte prin predici și dispute iar pe de altă parte să fortifice populația de rit roman oferindu-i cărți cu conținutul credinței: catehisme, breviare, etc.[13].

Bonifaciu de Raguza s-a născut la începutul secolului al XVI-lea, a intrat în ordinul franciscan, a studiat teologia și și-a luat doctoratul la Paris, ajungând apoi gardian în Ierusalim, în cadrul unui convent. Numirea sa nu a fost întâmplătoare deoarece cunoștea limba turcă iar prin intermediul relațiilor sale, a putut obține un permis de trecere din partea autorităților otomane[14].

7. Jenö Zövány, *A reformació Magyarországon 1565-ig*, Budapesta, 1921, 184-187 și Ferenc Szakály, *Mezöváros és Reformáció*, Budapesta, 1995, 94-96.

8. Adrian Magina, *Habsburgii și menținerea ideii episcopale în Ungaria. Cazul diecezei de Cenad* în *Anuarul Școlii Doctorale. Istorie. Civilizație. Cultură,* Cluj-Napoca, PUC, 2006, 119-124.

9. Dumitru Țeicu, *op. cit.*, *passim*.

10. Archivio Segreto Vaticano (=ASV), *Instrumenta Miscellanea*, nr. 5907.

11. Adrian Magina, *Unitarian denomination in the Sixteenth century Banat* în *Transylvanian Revie*w, 13, nr 1, 2004, 3-11.

12. Antal Molnár, *Le Saint-Siége, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572-1647*, Roma-Budapesta, 2007, 111-118; István György Tóth, *A forgoten weapon of the Trento Reform: the apostolic visitation* în *Religious Ceremonials and Images*, ed. José Pedro Paiva, Palimage, 2002, 231-252.

13. *Acta Bosnae potissium ecclesiastica (=Acta Bosnae)*, edit. Eusebiu Fermendzin, Zagreb, 1892, 324-325.

14. I. G. Tóth, *Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581-1582)*, în *Történelmi Szemle*, 1997, nr. 3-4, 448-451; A. Molnár, *op. cit.*, 111-112.

Bartolomeo Sfondrato era născut la Raguza în jurul anului 1534, într-o familie celebră. Odată intrat în ordinul iezuit a fost trimis ca misionar mai întâi în Italia și apoi în Dalmația, Bosnia și Croația. A fost cunoscut ca *doctissimus missionarius*. Revenit în patrie este numit de către papa Grigore al XIII-lea ca însoțitor al vizitatorului apostolic, Bonifacio de Ragusa, în Serbia și Ungaria[15].

Veniți din Italia, de la Ancona, episcopul și cei doi misionari, debarcă în portul Sibenik și se îndreaptă spre Sarajevo unde ajung în 24 mai 1581. O lună mai târziu se aflau la Conventul franciscan de la Olovo, de unde trec spre Tuzla. Din această ultimă locație intră pe fostele teritorii ungare, la Požega, de unde episcopul se îndreaptă spre Pécs iar Sfondrato spre Belgrad. De aici, prin Timișoara, pleacă spre Cluj, prin Alba, pentru a-și reînnoi voturile[16]. Se reîntoarce la Timișoara unde se cunoaște cu siguranță că se afla la 18 septembrie, așa cum anunță Bonifaciu de Raguza Sfântului Scaun descriind situația pe care o găsește aici precum și tipul de catolicism care supraviețuise asaltului Reformei și politicii otomane. Rămași fără păstori sufletești catolicii din întreaga Ungarie ocupată au dezvoltat o religiozitate aparte care combina practicile catolice cu elemente preluate de la reformați sau ortodocși. În Timișoara succesul Reformei pare să fi fost destul de important. Lipsa preoților a făcut ca mulți locuitori să fie atrași de diversele erezii și să rămână nebotezați. În 70 de sate din jurul orașului Timișoara locuitorii refuzau să accepte botezul de la antitrinitarieni sau de la reformați, deși mulți dintre ei nu fuseseră niciodată botezați[17]. Cei doi se alăturau singurului preot catolic din Timișoara, dominicanul raguzan Dominic Giurgević.

Unul din primele lucruri pe care misionarii au dorit să le rezolve a fost acela legat de calendarul gregorian. Introducerea lui a fost destul de facilă, mai ales că turcii s-au arătat favorabili acestei schimbări. Pașa din localitate i-a luat chiar sub protecția sa pe misionari și nu a vrut să accepte în zonă alt preot decât unul de rit roman. Un alt turc din oraș a contribuit financiar la ridicarea bisericii catolice, fiind probabil un sud-slav convertit la Islam[18]. Prezența celor doi misionari nu a soluționat problemele cu care se confruntau catolicii bănățeni. În 6 februarie 1582 comunitatea raguzană din oraș scria din nou Sfântului Scaun. Plângerea lor era motivată de faptul că Bonifaciu de Raguza murise, singurii preoți rămânând iezuitul Bartolomeo Sfondrato și Dominic Giurgević, parohul orașului. Iezuitul fiind bolnav, sarcina de a lupta cu reformații *prin predici și dispute publice* i-a revenit dominicanului. Acesta reușește să convertească 12 dintre ei, intensificându-și efortul și în rândul sârbilor din oraș, la care însă succesul a fost redus[19]. O lună mai târziu, în 8 martie, același an, era rândul maghiarilor timișoreni să scrie papei. Fără să amintească nimic despre existența misionarilor, avertizau asupra efortului protestanților și a erorilor luterane care se strecoară în rândul lor, amintindu-l pe același zelos dominican care se străduia să îi ajute și pe ei. Ambele scrisori dezvăluie o situație disperată dar și dorința petenților de a face ceva astfel încât comunitatea să supraviețuiască. În primul rând se dorea deschiderea unor școli prin intermediul cărora copiii să fie educați asupra fundamentelor religiei catolice[20]. Situația materială a misionarilor nu a permis ridicarea de școli care erau atât de necesare, unde ar fi urmat ca mesajul să fie transmis în vernacular.

O problemă frecventă cu care s-au confruntau misionarii a fost cea legată de nerespectarea sacramentului căsătoriei. Influențați de ortodocși și reformați, catolicii din oraș aveau un comportament mai mult decât relaxat vis-a-vis de acesta, divorțând și recăsătorindu-se ușor chiar și în fața predicatorilor eretici[21].

La începutul anului 1582 iezuitul Bartolomeo Sfondrato se îmbolnăvea, proivându-i pe puținii credincioși de ajutorul său. Boala sa, de natură psihică îl va opri să mai lucreze în via Domnului. Giurgević se plânge de situație Sfântului Scaun, deoarece vagabonda prin oraș, vorbea vulgar și ajunsese să pactizeze cu predicatorul eretic. Cu toate că era o povară pentru dominican, acesta împreună cu credincioșii, îl tratau după posibilități deoarece iezuitul refuza să fie trimis înapoi în patrie. Starea sa, din ce în ce mai gravă, l-a făcut să-și dea sfârșitul în 10 noiembrie 1583, fără ca activitatea sa să fie deosebit de prodigioasă. Comunitatea catolică din oraș, după doi ani de prezență misionară, ajunsese în aceeași situație și anume de a fi lipsită de corpul sacerdotal atât de necesar. Singurul preot rămas în continuare acolo

15. Dragoljub Pavlović, *Elogia Iesuitarum ragusinorum* în *Croatia sacra*, 1933, 120-122; Miroslav Vanino, *Bartol Sfondrati u Temešvaru g. 1582* în *Vrela i Prinosi*, 1934, 150-153.
16. I. G. Tóth, *op. cit.*, 451-457.
17. *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania*, edit. I. G. Tóth, vol. I, Budapesta-Roma, 2002, 118-120.
18. *Călători străini despre Țările Române,* edit. Maria Hoban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. III, București, 1971, 80, 96, 111.
19. ASV, *Archivum Arcis*, Armarium I-XVIII, mss. 1852. Anexa I.
20. ASV, *Archivum Arcis*, Armarium I-XVIII, mss. 1851. Anexa II.
21. *Fontes Rerum Transilvanicarum (=Fontes)*, ed. András Veres, vol. I, Budapesta, 1911, 225-226.

era Dominic Giurgevic, menționat într-un act din 1584[22].

Vizitația apostolică în rândul catolicilor din Timișoara a dezvăluit o lume care supraviețuise atât cuceririi otomane cât și asaltului reformat. Catolicismul supraviețuitor era unul de tip vechi, antetridentin în cadrul căruia se perpetuau practicile medievale, combinate uneori cu importuri din lumea ortodoxă și protestantă. Misionarii trimiși de Sfântul Scaun, cu tot efortul depus, nu au reușit decât în mică măsură să refacă bazele acestei comunități. Problema școlilor și a administrării sacramentelor în variantă tridentină nu au fost soluționate în totalitate niciodată. Misiunea secolului al XVI-lea a fost mai degrabă una evaluativă. De-abia în secolul al XVII-lea, prin efortul concertat al franciscanilor și iezuiților, conceptele noului catolicism vor evolua spre o formă mai bine conturată. Cu toate acestea spre finalul stăpânirii turcești marea majoritate a catolicilor bănățeni fusese deja integrată în marea masă a ortodoxiei.

Anexe:I

6 februarie 1582, Timișoara

Archivio Segreto Vaticano, Arhivum Arcis, Armarium I-XVIII, mss. 1852. Copie de epocă foarte deteriorată, după scrisoarea originală în limba sârbo-croată veche, scrisă pe hârtie și având pecete aplicată.

Ediții: Originalul în sârbo-croată, cu chirilice, a fost publicat de Eusebiu Fermendzin, *Acta Bosnae potissium ecclesiastica*, Zagreb, 1892, pag. 320-321.

Rezumat: *Catolici sud-slavi din Timișoara scriu papei Grigore al XIII-lea despre problemele din comunitatea lor. Amintesc de moartea vizitatorului apostolic Bonifaciu de Ragusa, episcopul de Ston, de raporturile pe care le au cu „ereticii", de zelul dominicanului Dominic Giurgević și de încercarea de a deschide o școală pentru copii de acolo.*

Jesus Maria, sexto Februarii MDLXXXII Temisuarii

Sancte Pater post humilem reverentiam et post devota pedum oscula beatorum. Ab omnibus nobis fidelibus et humilibus Sanctitate Vestrae mercatoribus habitantibus in civitate Temisuarii reverentia et pax in Domino mittitus Beatitudinii Vestrae. Deinde significamus ei, his transactis diebus huc advenisese Reverendo in Christo Domino Bonifacium, Episcopum Stanensem a Sanctitate Vestrae nomine Sanctae sedis dimissum, qui non solum nos, sed omnem populum Christianum, non hic dumtaxae, sed in omnibus locis regionis istius nimico gaudio complevit. Attulit emin abundantes gratias, et dona spiritualia Sanctitate Vestrae, et ea fuit omnium exultatis, et illud totius populi spirituale gaudium, ut vere cum populo Israel cautare poterant: Dominus visitavit plebem suam, et cum Isaia Propheta: populus qui ambulabat in tenebris vidit lucem missam a Sua Beatitudine. Sed huc, quod gaudium nostrum, et totius populi in lacrimas et luctum versum est ab mortem ipsius Domino Episcopi Visitatoris Sanctitate Vestrae, qui deposito huius vitae onere, ad caelos vocatus est, nobis relictis orphanis sine solatio, qui sperabamus per ipsum a Sanctitate Vestrae plenitudine gaudii, populo enim et ovibus Sanctitate Vestrae se pastorem daturum dixerat, praesertim cum pertotam hanc regionem a Danubio ad Erdellium usque nullus reperitur Ecclesie Romanae religiosus praeter unum fratrem Dominicum Giurgevich Ragusinum ordinis Sancti Dominici, hic Temesuarii nobiscum morantem, patrem quidem et vitae integritate et scientia admodum insiquem, qui tum praedicationibus, tum disputationibus inimicos Sanctae Fidei persequi non cessat, ita quod duodecim utriusque sexus haereticorum filii ab hinc duobus annis conversi sunt, quorum aliquot inter Natalia faesta, aliquot aut cum veniebant baptizavimus: et deunum hesterno die, quinto huius mensis recepimus haereticum Calvinistam, qui publice ante fores Ecclesiae errores, quos olim tenuerat, in manibus Reverendissimi Episcopi Bosnensis Domino Antonii Matcovich abiuravit, per quem etiam ab excomunicatione absolutus est. De servianis item anno proximo tres mulieres, et vir unus pariter conversi sunt. Sciat quoque Sanctitate Vestrae quod tunc ipse Reverendissimus Episcopus, ovium nostrarum spirituali necessitate perspecte, scholam aliquot puerorum favente gratia Sanctitate Vestrae constituere decreverat qui deinde sacerdotes, et animarum ovium Christi, et Sanctitate Vestrae pastores fierent. Quod opus si factum fuerit, brevi fautore Domino Deo, nullus hic haereticus Dei, Sanctae Ecclesiae et Sanctitate Vestrae hos his erit, et Deus bonorum operum retributor plenam mercedem Sanctitate Vestrae in coelis exolvet. Quorum nihilominus filiorum nonnullos docet nunc idem praedicator noster, sed nemo paupertatis causa scholam erigere potest, nec studium perficere, statim enim ut ad

22. *Monumenta Antiquae Hungariae*, edit. Lászlo Lukacs, vol. II, Roma, 1976, 282-283, 487, 563-564; *Fontes*, vol. II, Budapesta, 1913, 36; *Acta Bosnae*, 337.

aetatem lucrandi panis attingunt, schola dimisso eo se conferunt, ubi victum quaerere possint. Haec Sanctitate Vestrae significare voluimus, cui inest fidelium animarum cura, ut Dominus Antonius Matcovich Episcopus Bosnensis plenius exponet necessitates populi nosti, quem rogamus, ut nomine nostro beatos. Sanctitate Vestrae pedes deosculetur, orantes Dominum Deum pro exaltatione et felicitate Beatitudine Vestrae perquam nobis benedictionem impertiri supplicamus.

Eo die ego Natalis de Sarave nobilis Ragusinus affirmo que supra.

Mathaeus Kukich de .....[1]affirmo praedicta.

Eo die Christophorus Joannis affirmo supra manu propria.

Ego Thomas Mathievich osculor sanctos pedes et peto ut supra.

Ego Andreas Rabalich osculor sanctos pedes et peto ut supra.

Ego Gregorius Nicholich osculor beatos pedes et peto ut supra.

Ego Radoslavus Matcovich osculor beatos pedes et peto ut supra.

Ego Vincentius Mihailovich osculor sanctos pedes et peto que supra.

Eo die ego Florius Bernardi Gelich affirmo ut supra.

Eo die ego Marinus Nicolai osculans sanctos pedes peto ut supra.

Eo die ego Stephanus Jacobi osculans beatos pedes peto que supra.

Eo die Nicolaus de Florio osculans sanctos pedes peto ut supra.

Ego Georgius Dicholich osculor sanctos pedes et peto ut supra.

Ego Nicolaus Banlovich osculor sanctos pedes et peto ut supra.

Ego Elias Blahussich osculor sanctos pedes et peto ut supra.

Ego Thomas Petrovich osculor sanctos pedes et peto que supra.

Ego Stephanus Martinovich osculor sanctos pedes et peto que supra.

Ego Stephanus Paschoievich osculor sanctos pedes et peto que supra.

Ego Paulus Giurgevich osculor sanctos pedes et peto ut supra.

Ego Georgius Demetrii osculans sanctos pedes peto ut supra.

Ego Georgius Mazhievich osculor sanctos pedes et peto que supra.

Ego Martinus Nicolich osculor sanctos pedes et peto ut supra.

Vocatus ego Martinus Ivanovich Raguseus affirmo supra scripta osculans sanctos pedes, et peto quae supra.

Sanctissimo Domino Domino nostro Patri, et Pastori Sanctae Eccesiae Papae Gregorio XIII.

Adest versis latina interpreti D. Simoni canonico Jauriensi.

1. Indescifrabil.

II

8 martie 1582, Timișoara

Archivio Segreto Vaticano, Arhivum Arcis, Armarium I-XVIII, mss. 1851. Copie de epocă după originalul în limba maghiară. Scrisoarea originală este pe hârtie, are pecetea orașului și poartă semnăturile judelui primar și ale unor locuitori maghiari.

Ediții: Originalul a fost editat prima dată de către Ponori Thewrewek János, *Temesvár tanácsának levele XIII Gergely pápához* în *Hirnök*, 1843, pag. 83 după o copie realizată în 5 martie 1841 de către canonicul de Cenad, Ignațiu Fábry, în trascriere modernizată. Tot după copia lui Fábry este publicată și de Johann N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvar*, Timișoara, 1853, pag. 157-159. Edițiile ulterioare sunt după Preyer. Ediția modernă după original, cu transcrierea fidelă a textului maghiar, la Vajay Szabolcs, *Temesvár Anjou-kori cimere. Hertzeg István fôbiró 1582. marcius kelt magyar nyelvű levelének pecsétje* în *Levéltári közlemények*, 1971, nr. 1, pag. 225-226.

Rezumat: *Comunitatea catolică maghiară din Timișoara scrie papei Grigore al XIII-lea despre situația grea în care se află datorită ocupației otomane dar și din cauza presiunilor venite dinspre „eretici". Se plâng de lipsa de preoți si de faptul că între ei este doar un calugăr dominican care nu le cunoaște limba dar cu toate acestea învață câtiva copii.*

Beatissime Pater post humilem pedum deosculationem Tuae Sanctitatis salutem ac pacem in Domino Jesu

Nos Christiani qui habitamus in hac urbe Temesuar omnes uno corde oramus Deus pro Sanctitate Tua et libenti animo accepimus quod tua sanctitas visitaverit nos per suus legatus et Apostolum illumque cum bona voluntate suscepimus, sed quo maiorem laetitiam nobis attulit adventus illius eos maiore moestitia affecit obitus illius. Quia si Deus illum de hac vita nos sustalisset, pollicebant se omnibus nobis christianis magno adiumento futurum apud Sanctitatem Vestram et a Sanctitate Tua se impetraturus ut nobis et christianis omnibus ad salutem esset et unam scholam vel unum locum

studendi paraturum sumptibus Sanctitatis Tuae ubi pueri possint studere et fundamentum percipere quo confirmarentum et lutheranorum errores exstirparentur et Deo adiuvante tales evadant ut hic dignitate sacerdotali fungi possint et miseras oves dirigere. Quia si in hac ditione essent sacerdotes fides haeretica non adeo pervulgata fuisset sed circa nos non habemus in tota ditione nisi tres sacerdotes, quorum unus est inter nos qui vocatur Dobronichi frater Dominicanus[1], qui etiam nescit concionari Hungarice; nihilominus enim docet aliquos pueros. Multi autem inter nos sunt redacti in paupertatem ad quam nos adegerunt Domini Nostri et propterea non possunt pueri inter nos versari quia nec habent praeceptorem, nec illum possunt soluere, nec habent victus et amictus et propterea non possunt dare operam studiis sed a Tua Sanctitate petunt auxilium et id quod petimus a Tua Sanctitate speramus nos impetraturos tamquam ad Pastore animarum. Hoc etiam volumus Tuae Sanctitate quod veniunt aliquando qui secundum suam fidem populum redacunt et perturbant suis erroribus. Propterea petimus a Tua Sanctitate ut velit nobis mittere doctorem qui calleat nostram linguam et possit resistere doctrinis illorum. Nihil aliud petimus a Tua Sanctitate nos omnes et humiliter Deus oramus pro Sanctitate Tua.

Datum in Temesuar 8 die Martii 1582.

Beatissimo Patri et Domino Domino nostris divina providentia Papae Gregorio XIII.

Adest versis latina interpreti scholaro Collegii Hungarici.

1. Dominic Giurgević.

BETWEEN LUTHER AND MAHOMED. THE CATHOLICS FROM TIMIȘOARA ÎN THE SECOND HALF OF THE XVI TH CENTURY

(Summary)

The Catholic world the XVI th century was full of changes. Those changes were felt particularly by the Catholic community of Timi_oara, composed by Hungarian, Bosnian and Dalmatian populations.

On the one side, we talk about the Ottoman's political pressure beginning with 1552, when they conquered the southern territory of Banat, and on the other side, the religious tension of the Reformation. The breaking of institutional Catholicism (bishopric and archidiaconates) caused the Holy See to initiate the apostolic visitations. Bonifacio of Ragusa and the Jesuit Bartololomeo Sfondrato made the first visitation, in the territories under Ottoman rule beginning in 1580. They were joining the only priest from Timisoara, the Dominican monk, Dominic Giurgevi_. From the letters sent by the inhabitants of this town to the Pope in 1582, the critical situation of the catholic citizens and the lack of the priests in this area can be clearly seen. Those letters describe an ancient form of spirituality[j3], the continuous pressure and the aggressive propaganda exercised by the Protestants among them.

The presence of the missionaries in Timi_oara for two years (1581-1583) didn't change the path of theCatholic community, which barely survived until the end of the XVII th century.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

CAHLE MEDIEVALE TÂRZII DIN COLECȚIA MUZEULUI ARAD

*Florin Mărginean**

Cuvinte cheie: *cahle medievale târzii, colecția Muzeului Arad*
Keywords: *Late Medieval stove tilles, Arad Museum*

Atenția acordată în ultimul deceniu acestui tip de artefacte, considerate printre puținele mărturii palpabile păstrate din decorul interioarelor medievale[1], cu tot ceea ce a însemnat evoluție, funcționalitate, forme și mesaj transmis, nu a epuizat un subiect devenit tot mai interesant pe măsura înmulțirii descoperirilor. Corespunzător actualului teritoriu al României, există la această oră studii ample, care ne permit cunoașterea acestui tip de cultură materială pentru Moldova[2], Transilvania - Banat[3] și Secuime[4]. La acestea se adaugă studii publicate în revistele de specialitate sau cataloage ale unor colecții muzeale, care în ultima vreme s-au înmulțit considerabil și vin să completeze mereu cu noi piese acumulările de până acum.

Plecând de la aceste premise, articolul de față își propune să prezinte sub forma unui catalog, un lot de cahle rămase inedite din colecția Muzeului Arad[5]. Piesele au fost donate sau achiziționate de la diverse persoane de-a lungul timpului și provin din localități cuprinse în fostele granițe ale comitatelor Arad și Zarand.

Continuarea acestui demers ar fi necesară și în privința altor mărturii de cultură materială păstrate în depozitul muzeului, care au rămas încă nepublicate din diverse motive[6].

Pentru sfârșitul evului mediu în „Regiunea Câmpiei de sud-est", după terminologia folosită de Méri István, se știe că, doar în jurul localității Gyula și la Șimand ar putea fi localizate posibile ateliere de producere a cahlelor[7]. Așa cum s-a spus, acest tip de cahle răspândit în Câmpia de sud-est a bazinului carpatic prezintă analogii cu piese descoperite în Transilvania și Partium, fiind oarecum diferite de cele din centrul Ungariei[8].

În cazul pieselor prezentate în acest articol, nefiind cunoscut contextul de descoperire, s-au putut face doar speculații în privința spațiului de proveniență al pieselor. Pentru piesele al căror loc de proveniență îl cunoaștem s-ar putea face asocieri cu situația cunoscută din teren sau cu cea oferită de izvoarele documentare, în vederea unei posibile localizări a spațiului din care proveneau, fie el cetate, mănăstire, reședință nobiliară sau simplă locuință[9].

Materialul avut la dispoziție este foarte divers, atât ca formă cât, și ca funcționalitate. Sunt cuprinse în acest articol atât cahle oală, plăci, cât și alte componente funcționale sau care făceau parte din decorul sobelor. Prezentarea pieselor se va face în funcție de locul de descoperire, unde se cunoaște acest lucru, urmărindu-se în special prezentarea detaliată a fiecărei piese în parte, cu posibilele analogii și încadrări cronologice.

Bodrog

Ambele piese de aici provin din punctul *Bisericuță* și au fost achiziționate de la Maté József. Toponimul

* Muzeul Județean Arad.

1. Red. Adrian A. Rusu, *Cetatea Oradea, Monografie arheologică*, vol. I, Oradea, 2002, 42-43.
2. Paraschiva V. Batariuc, *Cahle din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*. Suceava, 1999.
3. Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700.* Cluj-Napoca, 2004.
4. Kémenes Mónika, *op.cit.*
5. Cele 25 de piese cuprinse în acest articol, nu au fost cuprinse în cele două articole publicate anterior de către Pascu G. Hurezan - Imre Szatmári, Az Aradi Múzeum késő középkori kályhacsempe – és kályhaszemgyűjteménye. *StudArch*, IV, 1998, 275-296, Pascu G. Hurezan - Imre Szatmári, Az Aradi Múzeum késő középkori kályhacsempe – és kályhaszemgyűjteménye II. *StudArch,* VI, 2000, 429-456. Astfel, la sugestia domnului Pascu G. Hurezan am convenit să public acest mic lot de cahle rămase inedite.
6. Am în vedere aici piese care provin din cercetări mai vechi, cum sunt cele de la Șiria, Vladimirescu, Cladova, Bulci, Pecica etc., încadrabile în perioada secolelor XI-XVI, rămase inedite în majoritatea cazurilor și care cuprind o paletă foarte diversificată de piese adunate de-a lungul campaniilor de cercetare (mai ales piese ceramice, dar și obiecte din fier, bronz, sticlă etc.).
7. Pascu G. Hurezan - Imre Szatmári, Colecția de cahle și de ochiuri de cahlă din evul mediu târziu a Muzeului din Arad. *Ziridava*, XXI, 1998, 84.
8. *Ibidem*, 83.
9. Márki S., *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története* I. Arad, 1892 și II., Arad, 1985.

Bisericuță ne oferă doar un indiciu pentru identificarea locului din care provin aceste piese, care ar putea fi însă asociate mai degrabă cu o aşezare sau reşedință nobilară, nelocalizată însă în teren[10].

Cahlă oală de formă tronconică cu deschiderea circulară, din care lipsește partea superioară ($h_{păstrată}$ = 12,5 cm, $Ø_{fund}$ = 5,7 cm). Pe pereții exteriori s-au păstrat urme de ardere. Tot la exterior, dar mai ales la interior au rămas resturi de gips de la o posibilă încercare de restaurare. De aici și de la Șimand mai provin piese asemănătoare[11], s-au din spații apropiate[12]. Datare: sec. XV-XVI. (Pl. II/1). (Nr. inv. MF 4461).

Cahlă "bulb de ceapă" cu proeminență (h = 16 cm, $Ø_{deschidere}$ = 9 cm). Piesa a fost restaurată destul de neglijent, resturile de gips acoperind suprafețe mari din pereții exteriori (v. Pl. VII/1). Datare: sec. XV-XVI[13]. (Pl. II/4). (Nr. inv. MF 4460).

Ineu

De aici, provin cinci piese, două fragmente de cahle oală diferite ca formă, două plăci triunghiulare și un fragment convex dintr-o piesă mai mare, toate cu decor[14].

Fragment de cahlă oală, din care s-a mai păstrat doar jumătate din fund ($h_{păstrată}$ = 8,5 cm, $Ø_{fund}$ = 8,5 cm). Piesa apare în registru ca provenind din "Șanțul orezăriei", fără alte detalii însă. La interior pereții sunt roșiatici și s-au păstrat urmele unor coaste, din locul începerii evazării una dintre coaste ieșind mai puternic în relief (Pl. I/3). Pe pereții exteriori s-au păstrat urme de ardere. Datare: sec. XVI-XVII. (Nr. inv. MF 2936).

Fragment compus din două bucăți lipite, dintr-un colț al unei cahle oală cu deschiderea rectangulară, cu un decor pictat cu vopsea roșie la interior (Pl. III/2). Astfel de decor se întâlnește des atât pe cahle cât și pe ceramica de uz comun, fără să transmită se pare un mesaj cu încărcătură simbolică. Pe dosul piesei s-au păstrat pete de ardere. Datare: sec. XVI-XVII[15]. (Nr. inv. MF 2973).

Un fragment dintr-o piesă mai mare, ușor arcuită, cu părțile laterale păstrate parțial, care au fost tăiate probabil din momentul în care pasta era încă crudă (l = 22 cm). Pe partea vizibilă a fost realizat un decor constând din solzi semicirculari, încadrați de două benzi delimitate prin șanțuiri incizate (Pl. IV/1). Pe cealaltă parte s-au păstrat urme de ardere. Datare: sec. XV-XVI. (Nr. inv. MF 2976).

Două fragmente dintr-o placă, marcate separat în registrul de inventar, seamănă foarte mult ca și consistență a pastei și decorului cu piesa precedentă (Pl. VI/5 și Pl. VII/2). Cele două părți provin de la o placă triunghiulară, probabil parte din frontonul sobei, cu marginea de sus tăiată drept, posibil direct în pasta crudă și marginile de jos realizate sub forma unei benzi în relief ($L_{totală}$ = 22,5 cm). Decorul constă din solzi semicirculari și ocupă aproape întrega suprafață vizibilă (Pl. IV/2). Pe cealaltă parte s-au păstrat urme de ardere. Datare: sec. XV-XVI. (Nr. inv. MF 2967, respectiv MF 2951).

Probabil tot dintr-un fronton de sobă provin două fragmente dintr-o placă triunghiulară, numerotate diferit în registrul de inventar. Față de piesa anterioară aceasta era mai mare (L = 28 cm) și cu un decor diferit (Pl. IV/3). Decorul constă dintr-o reprezentare vegetală a unor vrejuri terminate în frunze în formă de inimă, iar spre partea mai îngustă patru lobi asemănători frunzelor de trifoi sunt reprezentați sub forma unei cruci cu brațe egale. Spre latura dreaptă a plăcii s-a păstrat aproape jumătate dintr-o rozetă, zimțată spre interior, care încadrează o parte dintr-un disc radiar. Datare: sec. XV-XVI. (Nr. inv. MF 2960, respectiv MF 2955).

Șiria

Din această localitate provin două piese, un fragment și o parte reîntregibilă dintr-o cahlă "bulb de ceapă".

Cahlă "bulb de ceapă" cu proeminență ($h_{păstrată}$ = 14 cm). Piesa s-a păstrat fragmentar, fiind compusă din trei părți lipite (Pl. II/3). Piesa a fost mult mai îngrijit realizată și dintr-un material mai bun, în comparație cu cea de la Bodrog (2). Urme de ardere s-au păstrat atât pe pereții interiori cât și pe cei exteriori. Datare: sec. XV-XVI. (Nr. inv. MF 638).

Probabil un fragment dintr-o cahlă oală cu un

10. Adrian A. Rusu, George. P. Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad,* Arad, 2000, 70.

11. Pascu G. Hurezan - Imre Szatmári, *op. cit.*, 85, 88.

12. Răzvan Pinca, Cahle medievale din colecția Muzeului de Istorie și Etnografie Lugoj, *AnB*, IX, Timișoara, 2001, p. 330.

13. V. Holl Imre, *Középkori kályhacsempék: Egy 120 éves kutatási terület*, în Gyulai Katalógusok 11, Gyula, 2000, 7-30.

14. Piesele provin probabil din zona vechii cetăți medievale sau din așezarea din jur, cum este cazul piesei care provine din „Șanțul orezăriei", loc aflat în partea de sud-vest a orașului. Aceste presupuneri ar putea fi susținute doar prin cercetări mai ample de teren, care ar veni astfel în completarea puținelor informații oferite de sursele scrise.

15. Cele mai apropiate analogii provin din așezarea care suprapune fosta biserică parohială de la Tauț, unde s-au descoperit cahle de acest fel și care au putut fi datate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și următorul. Materialul provenit de aici este inedit și se află în curs de prelucrare.

decor realizat în interior, constând din trei linii incizate în valuri și un brâu în torsadă (Pl. III/4). Urme de ardere s-au păstrat pe partea exterioară. Datare: sec. XVI-XVII. (Nr. inv. MF 2565).

Pâncota

Singura piesă de aici, o cahlă oală, s-a păstrat fragmentar, doar fundul fiind întreg (Pl. I/2). Nu se poate spune nimic despre forma deschiderii. Piesa a fost donată de către Megyaszai Lajos, fără a se cunoaște însă exact contextul și locul de descoperire.

În interior s-au păstrat două brâuri paralele în relief. Cahla se evaza spre deschidere și se îngusta spre fund, având pereții aproape drepți ($h_{păstrată}$ = 7,5 cm, $Ø_{fund}$ = 8,5 cm). Datare: XVI-XVII. (Nr. inv. MF 635).

Pecica

Toate piesele care provin de aici au fost achiziționate de la Maté Jozsef şi la fel ca pentru piesele de la Bodrog nu se cunosc alte detalii privitoare la locul de descoperire.

Restul păstrat pare să fie un fund deteriorat al unei cahle oală (Pl. I/5), la care se mai pot observa coastele lăsate la interior de degetele meșterului olar și o parte dintr-un decor realizat prin presare cu degetul pe o bandă în relief spre partea evazată. Datare: sec. XV-XVI. (Nr. inv. MF 4473/2).

Fund de cahlă oală, cu pereții subțiri ($h_{păstrată}$ = 5 cm, $Ø_{fund}$ = 4,5 cm). La exterior s-au păstrat urme de ardere (Pl. I/1). Datare: sec. XVI-XVII. (Nr. inv. MF 4473/1).

Cahlă disc (h = 2,3 cm, $Ø_{deschidere}$ = 10,5 cm, $Ø_{fund}$ = 8,5 cm) cu un decor în torsadă în relief care înconjoară o mică proeminență conică în partea centrală a piesei (Pl. III/5). Pe fund s-au păstrat urme de ardere. Datare: sec. XV-XVII. (Nr. inv. MF 4464).

Jumătate dintr-o cahlă disc (Pl. III/8), compusă din două fragmente lipite (h = 3 cm, $Ø_{deschidere}$ = 10,8 cm, $Ø_{fund}$ = 7 cm). Datare: sec. XVI-XVII. (Nr. inv. MF 4467).

Fragment dintr-un colț al unei cahle oală cu deschiderea rectangulară ($L_{păstrată}$ = 10 cm). În interior s-a păstrat în relief o mică ramă din care s-a desprins probabil o parte în formă de bulb de ceapă[16] (Pl. III/3). Urme de ardere s-au păstrat pe ambele părți. Datare: sec. XVI-XVII. (Nr. inv. MF 4482).

16. O piesă de acest gen am descoperit la Tauț "Cetate", în cadrul așezării care a suprapus biserica gotică, în campania din 2004 (v. G. P. Hurezan, Fl. Mărginean, A. A. Rusu, V. Mizgan, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004*. Constanța, 2005, 217).

Proveniență necunoscută (Fond Vechi)

În cazul următoarelor piese nu se cunoaște nici locul de proveniență și nici modalitatea în care au ajuns acestea în muzeu, știindu-se doar că, provin dintr-un fond vechi al muzeului.

Fund de cahlă oală cu deschiderea deteriorată, care se termina în patru lobi ($h_{păstrată}$ = 11,5 cm, $Ø_{fund}$ = 7,5 cm). Pe pereții exteriori s-au păstrat urme de ardere (Pl. I/4). Un fragment mai mic asemănător, dintr-un lob al gurii la care s-a păstrat și o ramă invazată, care provine de la Pecica (Nr. inv. MF 4516) ar putea să fi făcut parte de fapt din aceiași piesă, ceea ce ar putea fi un indiciu pentru originea acestei cahle. Datare: sec. XV-XVI. (Nr. inv. MF 639).

Cahlă disc (h = 2,5 cm, $Ø_{deschidere}$ = 9,5 cm, $Ø_{fund}$ = 7 cm), cu marginile rotunjite, spre interior adâncită (Pl. III/6). Datare: sec. XV-XVII. (Nr. inv. MF 646).

Cahlă disc (h = 1,7 cm, $Ø_{deschidere}$ = 8,1 cm, $Ø_{fund}$ = 7,2 cm), adâncită cu un disc și o mică protuberanță în relief în partea centrală (Pl. III/7). Datare: sec. XV-XVII. (Nr. inv. MF 603).

Cahlă oală cu deschiderea rectangulară și marginea simplă (Pl. III/1), păstrată fragmentar ($h_{păstrată}$ = 15 cm, $Ø_{fund}$ = 9,5 cm). Datare: sec. XVI-XVII. (Nr. inv. MF 28).

Piesă fragmentară semicirculară în profil, din care s-au păstrat doar o latură întreagă cu un coronament ascuțit ($L_{păstartă}$ = 11 cm). Un decor constând din benzi în relief paralele și simetrice cu coronamentul a fost realizat la exterior, peste care s-a pictat cu vopsea roșie linii sub forma unor crenguțe de brad (Pl. V/1). Probabil piesa provine de la coronamentul sobei. Datare: XVI-XVII. (Nr. inv. MF 563).

Fragment dintr-un colț al unei cahle placă (8 × 7 cm), pe care se mai poate observa o parte dintr-o inscripție gotică. Din ce s-a mai păstrat, se mai poate distinge o parte dintr-o literă și două numere care par să fie un 9 (nouă) și un 7 (șapte), în negativ (Pl. V/2). Pe spate s-au păstrat urme de ardere. Datare: sec. XV-XVI. (Nr. inv. MF 562).

Fragment dintr-un colț al unei cahle placă din care s-a mai păstrat marginea sub forma unei rame și foarte slab în colț amprentele unui decor indescifrabil, foarte șters. (Pl. V/3). (Nr. inv. MF 2980).

Piesă tubulară, cu un capăt îngust păstrat urmat de o ușoră gâtuire și apoi bombare ar putea să provină din coronamentul unei sobe ($h_{păstrată}$ = 9 cm, $Ø_{partea\ întreagă}$ = 2 cm, $Ø_{partea\ ruptă}$ = 3,2 cm). (Pl. V/4). Datare: sec. XVI-XVII. (Nr. inv. MF 754).

Fragment rupt din locul începerii evazării unei

cahle, cu un decor constând din crenguțe de brad aplicate cu vopsea roșie ($h_{păstrată}$ = 6,5 cm, $Ø_{fund}$ = 4 cm). (Pl. V/5). Datare: sec. XVI-XVII. (Nr. inv. MF 565).

LATE MEDIEVAL STOVE TILES IN ARAD MUSEUM COLLECTION

(Summary)

The present article describes a series of late medieval stove tiles, most of them fragmentary and most being reported in the Old Archaeological Collection of Arad Museum. Some can be linked to the place where they were excavated generally archaeological sites from Arad County (Bodrog, Ineu, Pâncota, Pecica, _iria). Other medieval stove tiles have an unknown provenance but we presume a similar derivation for all of them: archaeological sites from Arad County.

The items are described by their place of discovery. Technical data and a possible chronology are also provided.

Two previous articles published a large number of the medieval stove tiles from the Old Archaeological Collection. We consider many of them as analogous to the items presented in this article, which are dated between the 15th and 17th centuries1.

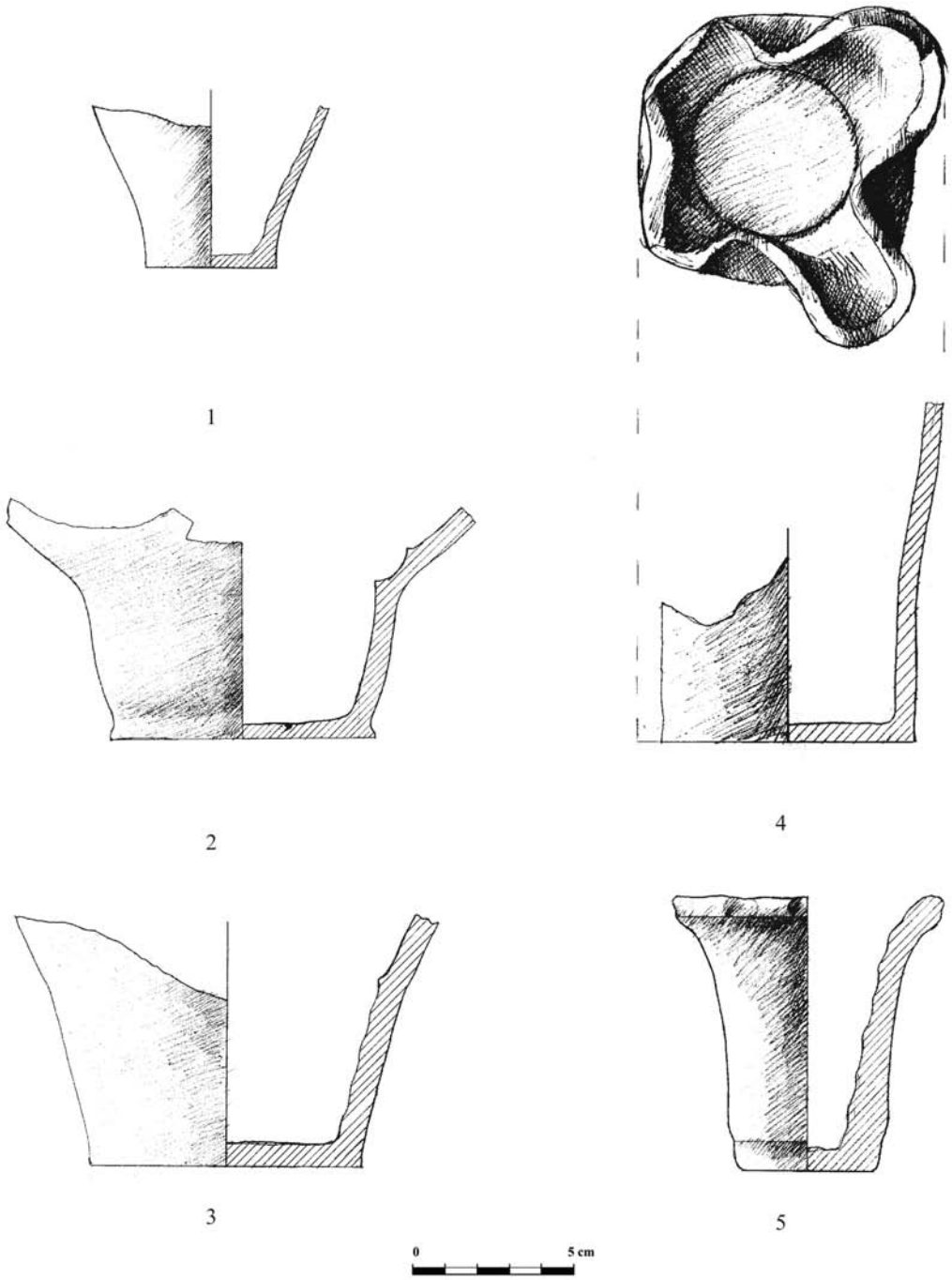

Planșa I. Ineu (3), Pâncota (2), Pecica (1, 5), proveniență necunoscută (4)

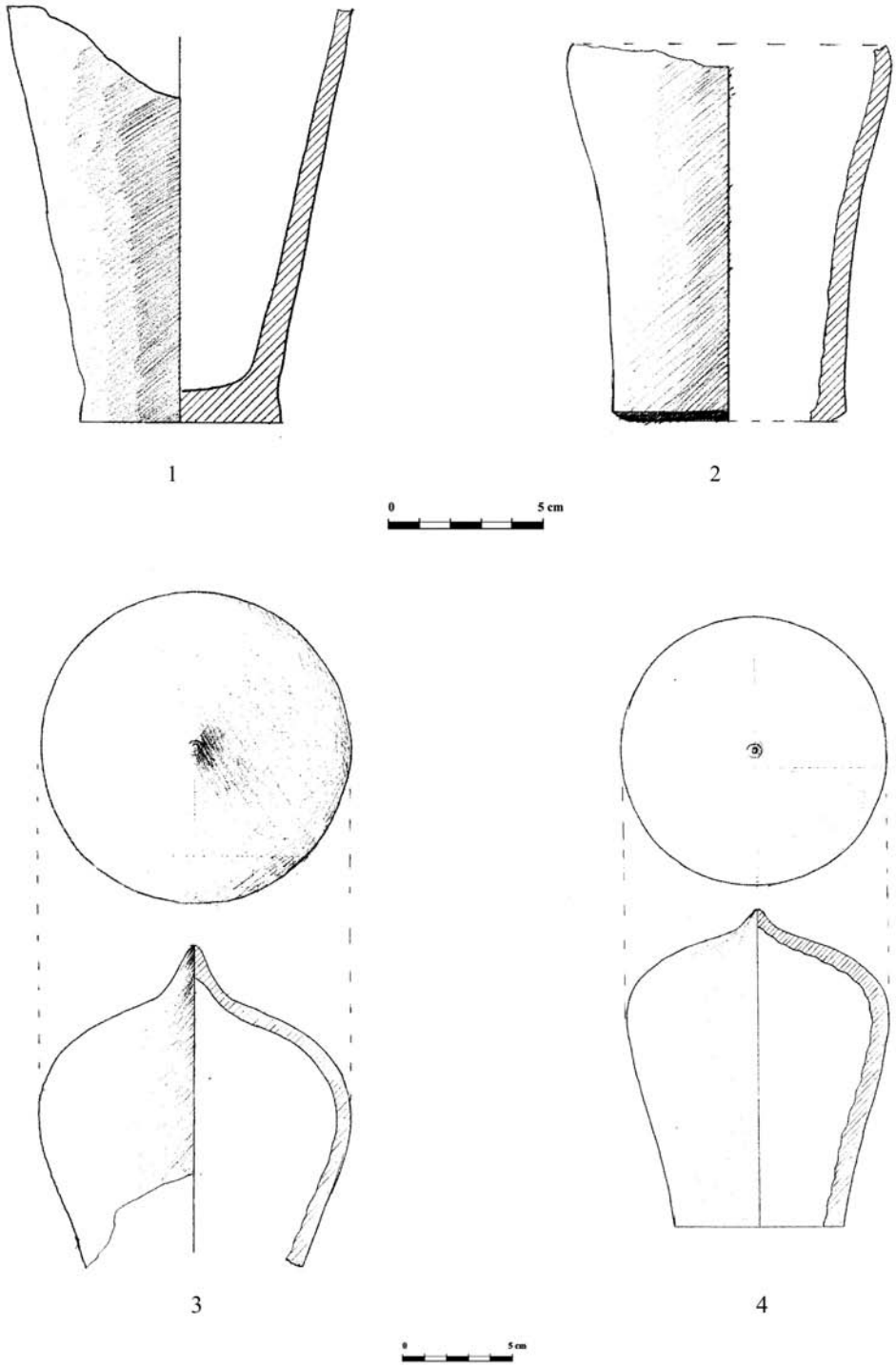

Planșa II. Bodrog (1, 4), Șiria (2, 3).

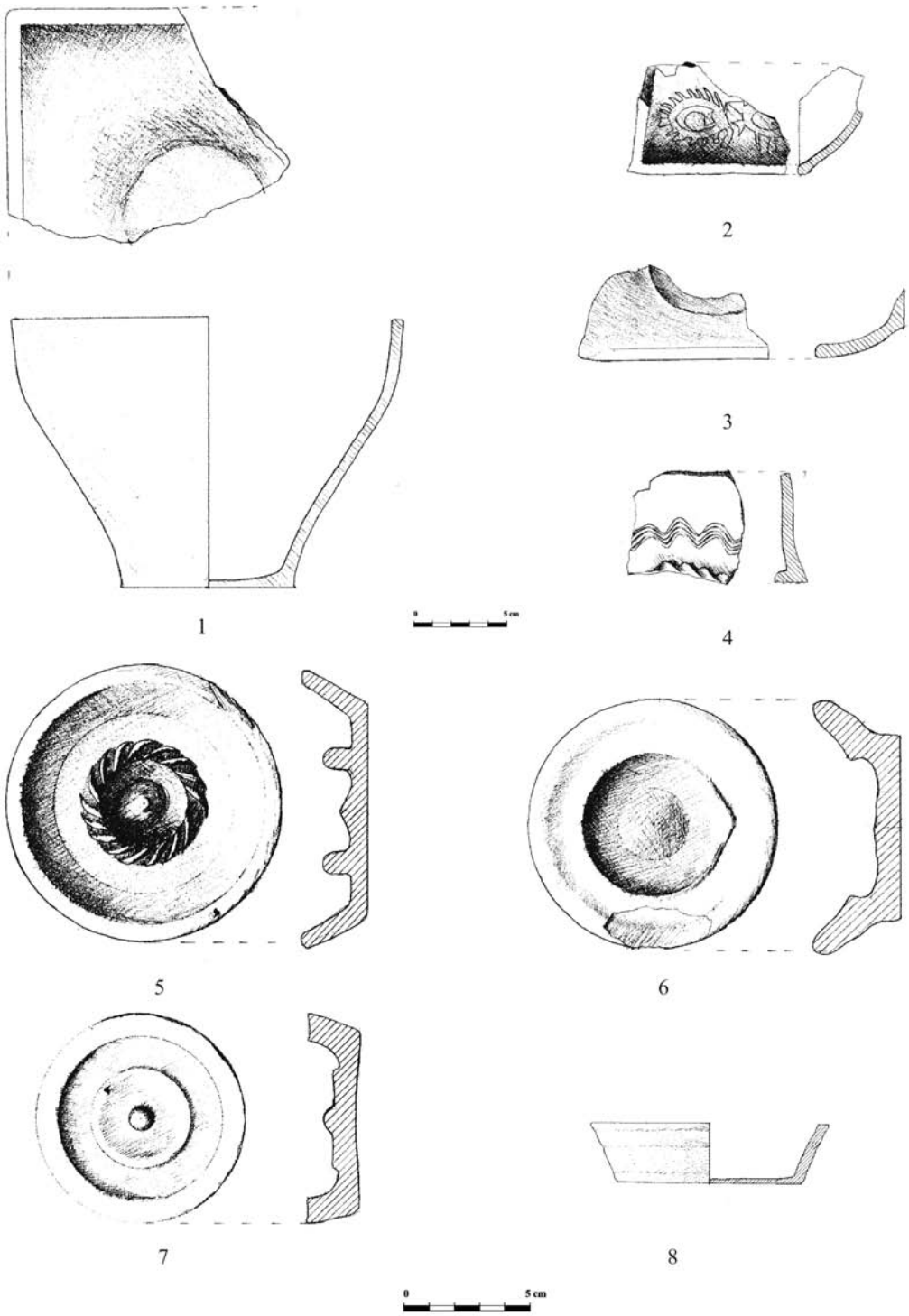

Planșa III. Ineu (2), Pecica (3, 5, 8), Șiria (4), proveniență necunoscută (1, 6, 7).

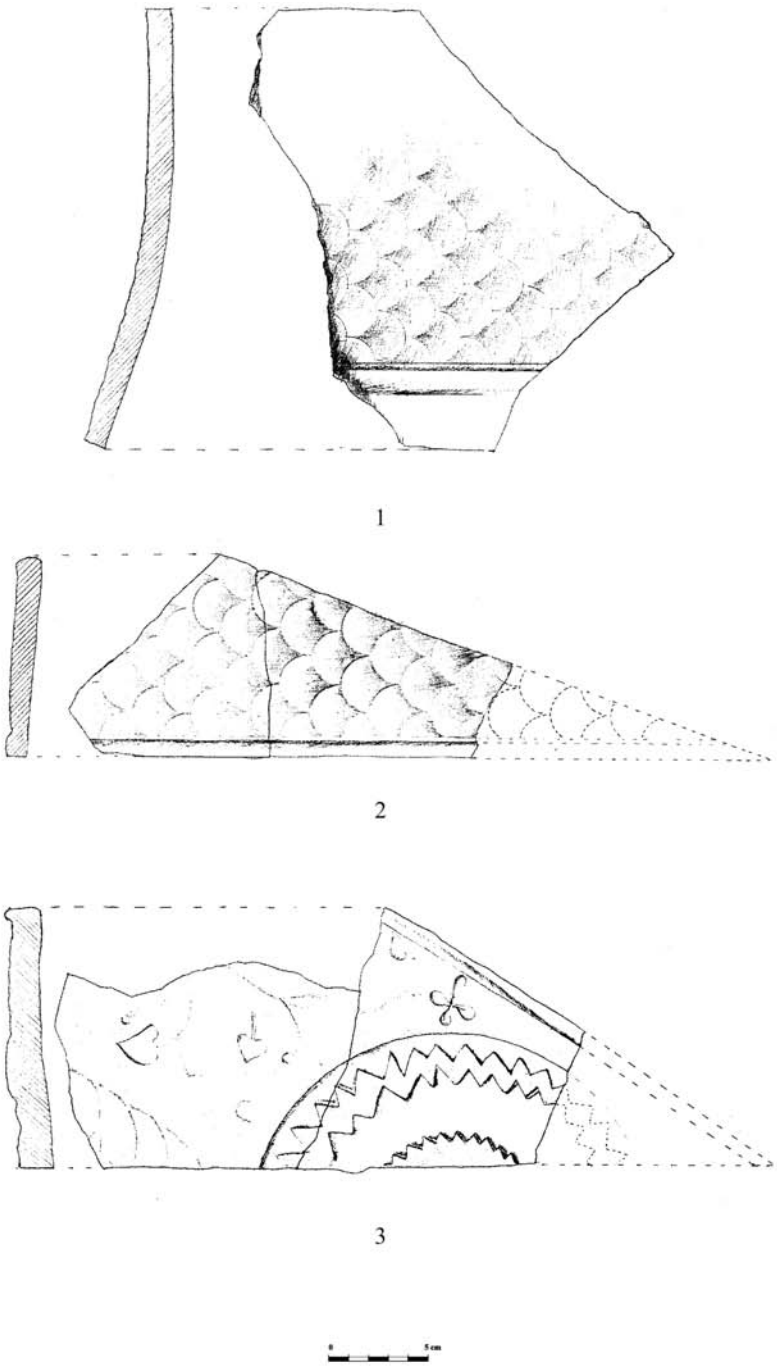

Planșa IV. Ineu (1-3).

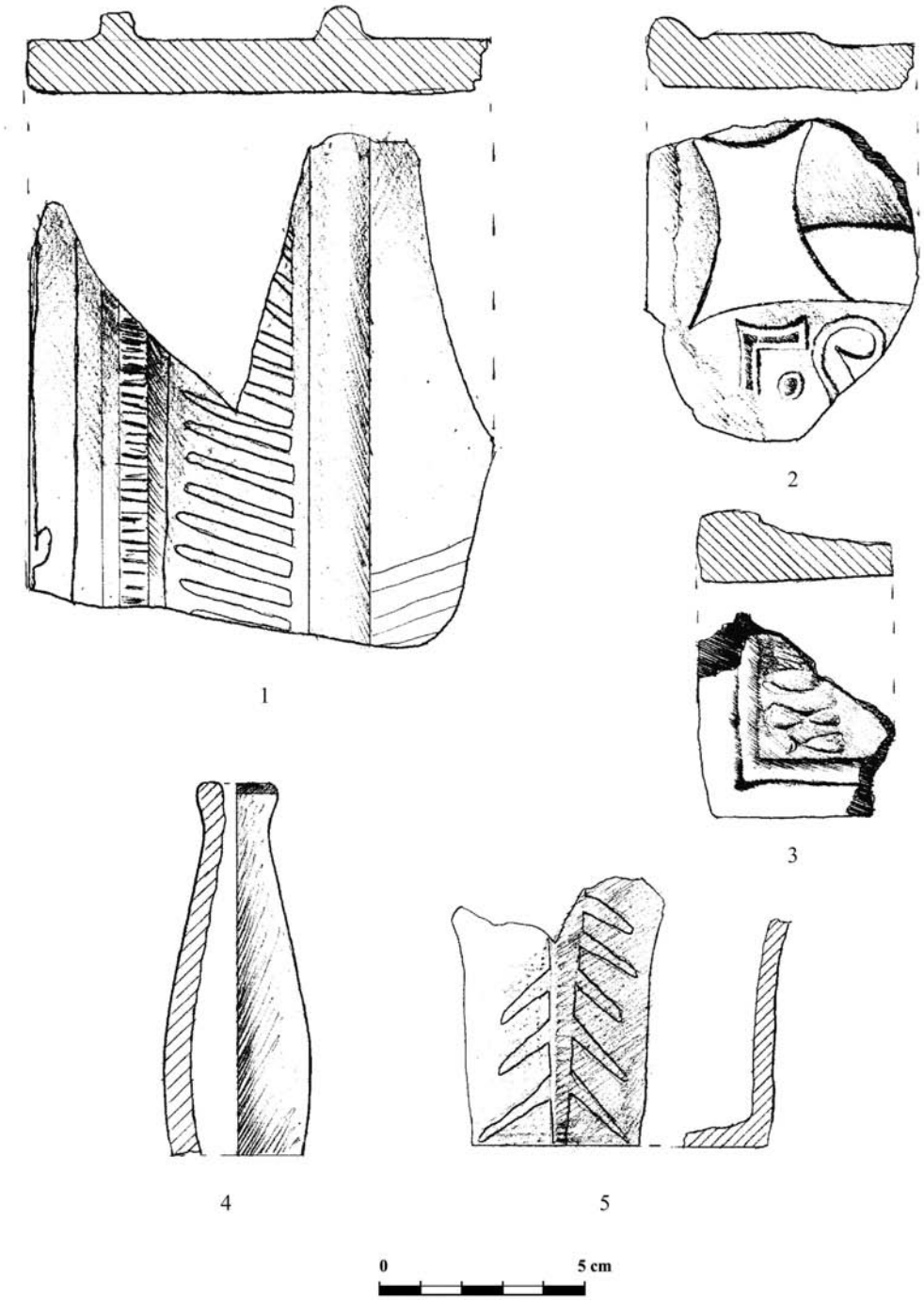

Planșa V. Proveniență necunoscută (1-5).

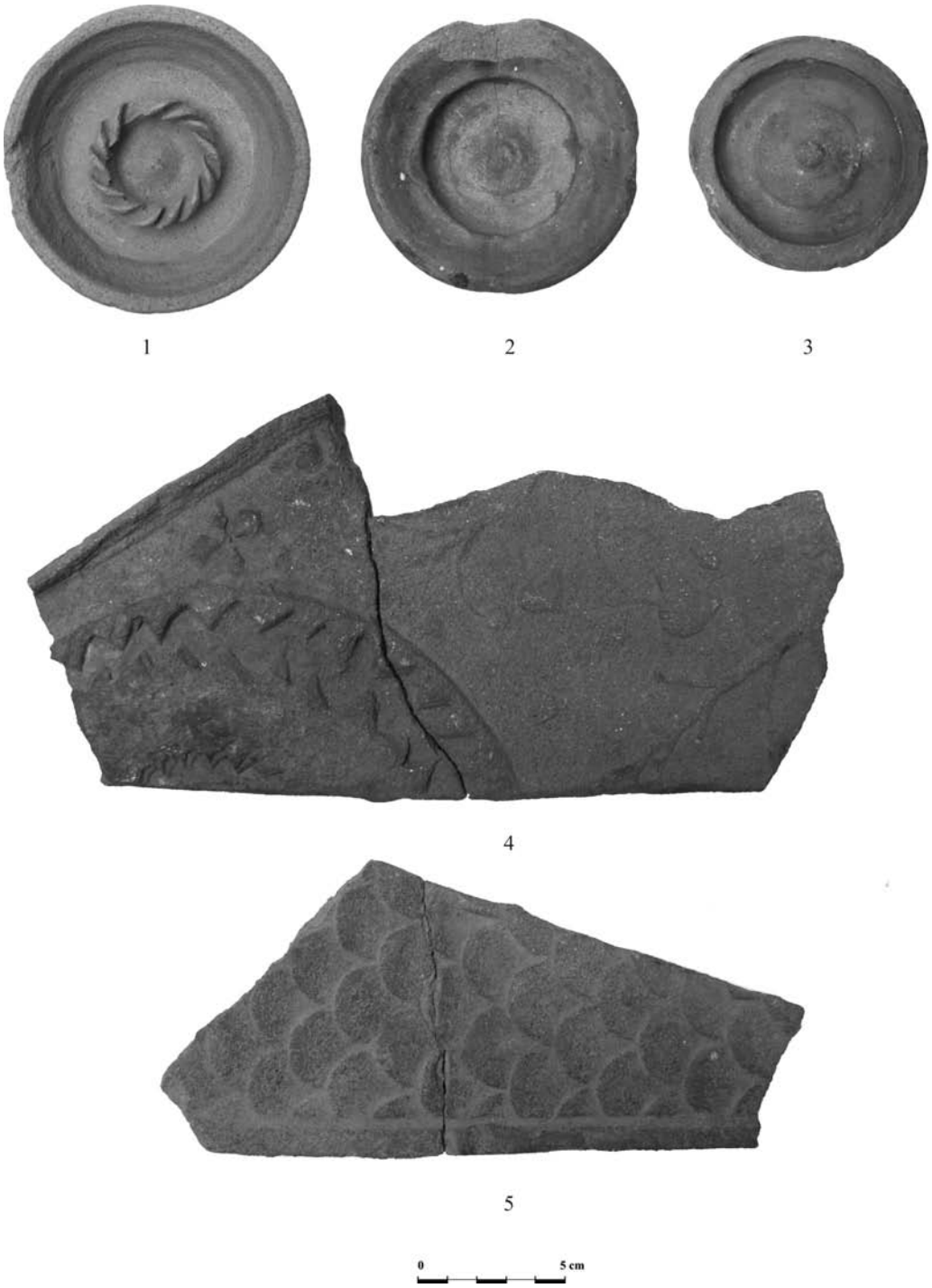

Planșa VI. Ineu (4-5), Pecica (1), proveniență necunoscută (2-3).

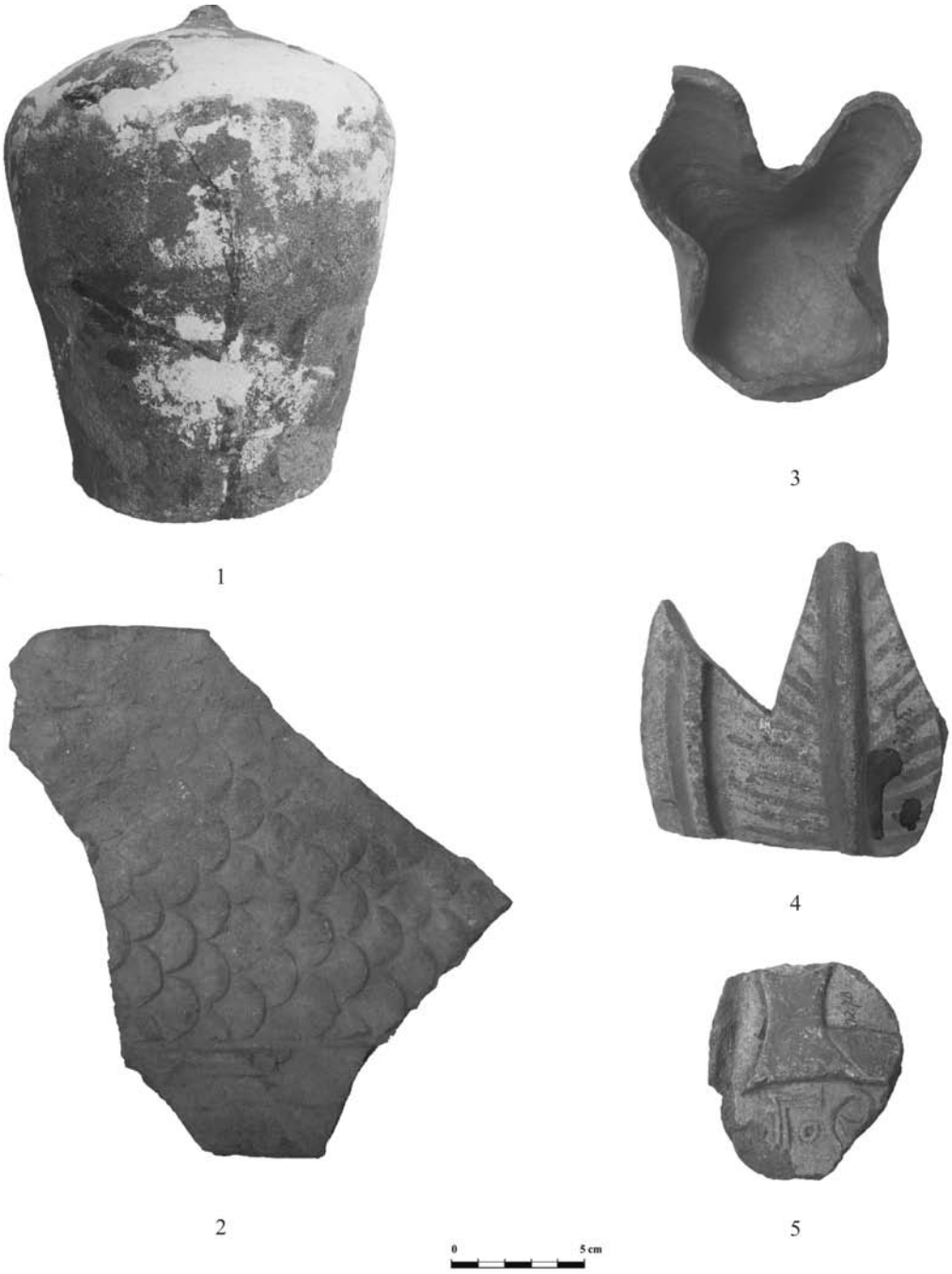

Planșa VII. Bodrog (1), Ineu (2), proveniență necunoscută (3, 4-5).

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

CONTRIBUȚII LA ISTORICUL NOBILIMII LUGOJENE

*Ibolya Șipoș**

Cuvinte cheie: *Banat, nobili, sec. XV-XVII*
Keywords: *Banat, Nobility, XVth-XVIIth c.*

Izvoarele – atât cele narative cât și cele de cancelarie – sunt unanime atunci când atestă Banatul Caransebeșului și Lugojului drept un ținut locuit în secolele XV – XVII de un mare număr de nobili, cu importante demnități la nivele central și local.

Dezmembrarea regatului ungar după anul 1526, ca urmare a cuceririlor militare otomane și dobândirea de către Transilvania a statutului de stat tributar Porții după formarea pașalâcului de Buda (1541), a obligat nobilimea lugojană să se implice în mod direct în evenimentele majore din regiune. Opoziția dintre habsburgi și otomani de la jumătatea secolului al XVI-lea, care a marcat profund și comitatele bănățene, a oferit celor două mari imperii un bun prilej de a se amesteca – atât pe cale militară, cât și prin mijloace politico–diplomatice- în teritoriile aflate la nord de Dunăre și Carpați.

Aflat în permanență sub amenințarea invaziilor otomane, Banatul de Severin, transformat ulterior în Banatul de Caransebeș – Lugoj, a stat, începând cu secolul al XV- lea, în atenția regilor Ungariei, și, ulterior, a principilor Transilvaniei, datorită contribuției militare a elitelor bănățene la apărarea provinciei. Interesat de menținerea unei atmosfere sociale pașnice, regele Ungariei a început să renunțe tacit la asocierea statutului nobiliar de apartenența la confesiunea catolică, așa cum fusese statuat în 1366, și, printr-o politică de privilegii, înnobilări și scutiri de taxe să acorde districtelor românești din Banat și elitelor locale un statut preferențial[1], nobilimea lugojană, reușind în acest context, prin conducătorii ei, performanțe individuale, vitejie pe câmpul de luptă, loialitate și influență, să se afirme în viața politică din Transilvania.

Împărțit în două părți geografice distincte, Banatul de câmpie, (comitatele Cenad, Timiș și Torontal), era locuit de o nobilime majoritar maghiară, integrată în structurile regatului maghiar, în timp ce Banatul montan, (comiatele Caraș, Severin, Cuvin), era populat de o nobilime românească, majoritar cnezială. Studiind șapte din cele mai importante familii de origine cnezială din Banatul montan, Ligia Boldea le consideră etnic românești, pornind în general de la argumentul că în Banatul medieval, cnezii nu puteau fi decât români[2].

Pentru a înțelege mai bine rolul și locul acestei nobilimi în cadrul Banatului de Caransebeș – Lugoj, se cuvin a fi făcute câteva precizări la evoluția acestei elite locale în cadrul teritoriului aferent. O parte a mențiunilor documentare despre componenta nobilimii lugojene se referă la prezența ei în cadrul adunărilor cneziale și nobiliare, separat (când sunt amintiți nobilii din districtul Lugoj) sau colectiv (prezența nobililor din mai multe districte), fapt ce amintește de străveche a formă de organizare a districtelor, unde românii formau majoritatea populației. Această organizare administrativă a românilor din Banatul de Caransebeș – Lugoj, a supraviețuit până la ocupația otomană din 1658, când, bănățenii sunt obligați să renunțe la orice formă de autonomie teritorială. La aceste adunări participau cnezii și nobilii din cadrul districtelor privilegiate bănățene, și oameni „de altă stare", atunci când documentele menționează prezența altor categorii sociale[3].

* Muzeul de Istorie, Etnografie și Artă Plastică, Str. Nicolae Bălcescu nr. 2, Lugoj

1. L. Boldea , *Câteva opinii la originea și evoluția nobilimii române din Banat (sec. XIV- XV)*, în Banatica, XXIV- XXV, 1987-1988, 1119-1124; Idem, *Situația social – economică și juridică a nobilimii române din Banat (sec. XIV- XVI)*, în Banatica, XII/2, 1993, 13-23; Idem, *Înnobilare și confesiune în lumea feudală românească din Banat (sec. XIV- XVI)*, în Banatica, XIII/2, 1995, 27-43; Idem, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV- XVI. Origine, statut, studiu genealogic*, Reșița, 2002, 9-22;

2. L. Boldea, *Înnobilare și confesiune în lumea feudală românească din Banat (sec. XIV- XVI)*, în Banatica, XIII/2, 1995, 27-43;

3. I. A. Pop, *Instituții nobiliare românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV- XVI*, Cluj – Napoca, 1991, 68. În 1389 (1390) s-au reunit nobili din Sebeș, Lugoj și Mehadia (E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/2, 251- 253, 331-332); în 1391, nobili și cnezi din Sebeș, Lugoj, Caran și Comiat (*Ibidem*, 340-341); în 1419 s-au întrunit fruntașii românilor din districtele Sebeș, Lugoj, Caran și Comiat (*Ibidem*, 508), iar în 1420 cei din Șebeș, Lugoj și Comiat (*DRH*, D. I, 216- 217).

La 15 iunie 1451, Iancu de Hunedoara poruncește convocarea unui scaun de judecată în cadrul adunărilor generale, pentru ca împreună cu vecinii, megieșii și nobilii comprovinciali, să cerceteze dacă regele Ungariei, Albert a dăruit banului Mihai de Cerna și nobilului Nicolae de Bizere cetatea Drâncova[4]. Adunarea generală a celor șapte districte românești privilegiate, convocată la 13 ianuarie 1452 la Caransebeș, împreună cu 21 de juraţi din Almăj, Caransebeș, Lugoj, Mehadia, Caraș, Bârzava și Comiat, a confirmat dania acordată celor doi nobili[5].

Privilegiile, libertățile și drepturile tuturor nobililor, cnezilor și celorlalți români (*universorum nobilium et keneziorum ac ceterorum walachorum*) din Banat au fost recunoscute de regele Ungariei Ladislau al V-lea, prin cunoscuta diplomă din 29 august 1457, în aceleași condiții acordate de către regii anteriori (*quibusque eadem emanata et per predecessores nostros Reges Hungariae ipsis concessa sunt*…)[6]. Regele promitea să nu doneze nimic străinilor, fără consimțământul nobililor și cnezilor bănățeni, să nu desfacă și să nu separe cele opt districte românești. Tot diploma îi scutea pe nobilii și cnezii români de plata oricăror dări regale sau de altă natură. Datorită faptului că românii nu mai constituiau în secolul al XV-lea o națiune (*natio*), ei nu vor obține niciodată o recunoaștere globală a vechilor libertăți, după modelul celor săsești și secuiești[7].

Începând cu secolul al XVI-lea, nobilimea lugojană reușește să se afirme tot mai mult în fața principilor ardeleni. Ca să nu-și piardă influența în regiune, principii Transilvaniei, acordă nobilimii lugojene, mai multe diplome de privilegii, pentru răsplata serviciilor credincioase aduse puterii centrale. În 7 mai 1551 regina Isabela acorda lugojenilor o diplomă nobiliară cu blazon, avînd ca semn heraldic „lupul șezând deasupra coroanei", pentru „*fidelitatea, alipirea și serviciile credincioase ale fidelilor noștri curteni nobili valahi (consideratis fide et fidelitate fidelibusque seviciis fidelium nostrorum Egregiorum Nobilium Valachorum*")[8]. Documentul este cea mai bună dovadă că românii reprezentau un element important al orașului și districtului Lugoj.

În 3 aprilie 1609 se face pentru ultima oară amintire despre nobilimea acestui district, când principele Gabriel Báthory, întărește și lărgește la cererea unei delegații formată din nobilii Ioan Lugosy, Mihai Dees alias Literati, Martin Băniaș și George Radul vechile privilegii din cele opt districte și nobilitatea lugojenilor obținută de la regina Isabela în anul 1551[9]. Adunarea nobililor districtului Lugoj s-a îngrijit ca acest act să fie înfățișat la 16 octombrie 1609 dietei Transilvaniei (*in generali congregatione dominorum regnicolarum trium nationum),* care l-a lăsat în vigoare și l-a ratificat[10].

Documentele dovedesc că în Banat, sub regii unguri, în secolele XIV-XV, a existat o autonomie judecătorească, în cadrul căreia românii se judecau după vechiul drept românesc - jus valachicum. Organizarea juridică a românilor bănățeni, este descrisă în privilegiul acordat în 1457 de Ladislau al V-lea districtelor românești. Potrivit acestei diplome, districtele Lugoj, Sebeș Mehadia, Almăj, Comiat, Caraș, Bârzava și Ilidia, constituiau o comunitate autonomă, cu o organizare juridică proprie, având în frunte un comite ales. „*Pe nobilii români și pe cnezii din aceste districte nu poate să-i judece decât comitele lor temporar ales, iar dacă nu vor fi mulțimiți cu judecata lui, au dreptul să se adreseze Curții regale și împotriva sentinței date de Curte, au dreptul să apeleze la rege*"[11].

Cele mai multe sentințe referitoare la clasa stăpânitoare prevedea necesitatea dreptului de proprietate pentru nobili. Stabilirea acestui drept se făcea în secolele XIV-XV, din porunca regelui Ungariei, și ulterior, din cel al principelui Transilvaniei, după consultarea martorilor și vecinilor. Când era nevoie să se apere interesele populației dintr-un district, sau să se judece o cauză de drept penal, atunci întâlnim o instituție cu o componentă mai largă, și anume, adunarea obștească a nobililor și cnezilor români.

O asemenea adunare a districtului Lugoj a ținut scaun de judecată la 12 iunie 1470[12], în prezența lui Iacob Măcicaș, Ioan More și Vassa, castelani în Jdioara, care împreună cu alți nobili din provincie, a trebuit să rezolve plângerea ridicată de foștii castelani ai Severinului, Iacob Marga și fratele său Sandrin Șișman. Cu acest prilej Iacob Marga reclamă însușirea unei sume de bani din venitul cetății Jdioara de către fratele său Șișman. Prin urmare, castelanii și adunarea districtului

4. E. Hurmuzaki, *op. cit.*,, II/2, 3-4.
5. *Ibidem*, 11-13.
6. Gh. Ciulei, *Autonomia juridică a românilor din Banat în Evul Mediu*, Banatica, 5, 1979, 286.
7. I. A. Pop, *Privilegiile obținute de români în epoca domniei lui Matia Corvin*, RI, 2, 1991, nr. 11- 12, 670.
8. E. Hurmuzaki, *op. cit.*, II/4, 547-548.
9. Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, IV, Budapest, 1883 251-256; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 8, București, 1936, 59-65.
10. *Ibidem*.
11. Gh. Vinulescu, *Privilegiile românilor din cele opt districte bănățene*, în Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani, București, 1936, 871; P. Dragalina, *Din istoria Banatului Severin,* II, Caransebeș, 1902, 122.
12. E. Hur*muzaki, op. cit.*, II/2, 197-198.

decid ca Sandrin să-i plătească fratelui său drept compensație, o sumă de bani la o anumită dată, iar dacă nu poate, să-i zălogească trei părți de posesiune din satele Buziaș, Ohaba și Borzașu de Sus, până Iacob își va recupera banii. Hotărârea adunării nu a putut fi aplicată, pentru că Martin Thewrwk, a cerut el să plătească suma de bani lui Iacob, și, până la restituirea împrumutului să rămână singur stăpân asupra celor trei părți de posesiune. Această ultimă propunere a fost acceptată de adunare.

O altă judecată după dreptul românesc, unde au fost implicați ca martori opt nobili români din districtele Caransebeș și Lugoj, a avut loc la 4 decembrie 1534 la Lipova, când Petru Racoviță, cu frații Martin și Ladislau, se reconciliază cu Gheorghe Vrabie și cad de acord să nu se excludă reciproc din posesia cetății Bocșa[13].

În iulie 1546, Martin Luca judele Lugojului și cetățenii jurați de acolo scriu castelanilor Gheorghe Peica și Gabriel Gârlișteș, și comunității nobililor din districtul Caransebeș, că Matei Radovan și Ilie Warga, concetățean de-al lor din Lugoj, la cererea lui Grigore Voievod din Caransebeș, au mărturisit că nobilii Francisc Fodor și Gheorghe Moise au venit și ei i-au rugat să meargă la Grigore Voievod, să-l determine să nu accepte o împărțire de bunuri, făcută cu jurământ în catedrala din Alba–Iulia[14].

De multe ori documentele arată total și parțial, și numele celor prezenți ca jurați la scaunul de judecată. Din scaunul de judecată al celor șapte districte românești privilegiate au făcut parte, la 1452, din partea districtului Lugoj, Petru Fodor de Serked, Petru Dobrotă de Zepmezew, Ștefan Șișman de Buziaș și Nicolae Vizeș de Zaldobagh[15].

Dacă din punct de vedere social, aceste instituții sunt predominant elitare, adică formate din cnezi și nobili, sub aspect etnic ele sunt românești. La procesul din 4 decembrie 1536, majoritatea nobililor din Caransebeș și Lugoj au nume românesc: Ioan Floca, Matia Ciucă, Gabriel Gârlișteș, Francisc Fiat, Nicolae Voievod de Lugoj, Francisc Vlad, Martin Docz și Ladislau Șandor[16].

În ciuda modificărilor produse în Transilvania în perioada 1526-1541, viața nobilimii lugojene cu disputele și procesele sale interne, s-a desfășurat aproape netulburată. În secolul al XVI-lea, instanțele de judecată ale populației românești din Banat, erau conduse de către nobilii districtelor bănățene, sub îndrumarea directă a banului de Caransebeș- Lugoj, principalul exponent al intereselor clasei nobiliare lugojene în raporturile cu puterea centrală. În calitatea sa de reprezentant al principelui Transilvaniei în Banatul de Caransebeș-Lugoj, după anul 1536, banul, și în lipsa lui motivată vicebanul, avea obligația să apere privilegiile deținute de nobili în orașe și târguri, să conserve și să garanteze scutirile fiscale de natură ordinare și extraordinare, și să îndeplinească în caz de necesitate toate slujbele militare și administrative din teritoriul bănățean. Alături de ban, participau la scaunul de judecată, juzi, juați asesori, secretari și un notar. Completul de judecată era obligat să rezolve toate cauzele civile și penale din Caransebeș și Lugoj, conflictele apărute la stăpânirea asupra pământului, între membri aceleiași familii nobiliare sau între familii diferite, puneri în stăpânire, moșteniri, zălogiri, răscumpărarea deținerii pe nedrept, vânzări-cumpărări și dispute între rude. După reactivarea instituției băniei la începutul secolului al XVI-lea, cele mai multe scaune de judecată s-au ținut la reședința banului din Caransebeș[17], la Timișoara și Lugoj[18].

Principii Transilvaniei au știut să profite din plin de neînțelegerile apărute între nobilimea bănățeană din Caransebeș și Lugoj și autoritățile locale din cele două așezări, prin acordarea de privilegii orașelor și elitelor locale[19], fapt ce a însemnat un control mai riguros din partea puterii centrale. În 4 februarie 1536, are loc procesul dintre nobilul Andrei de Bizere și locuitorii Lugojului, pentru stăpânirea asupra satului Găvojdia și împrejurimi[20]. Acest proces a continuat și în anii următori, din moment ce în 1657, nu era încă delimitat hotarul dintre cele două așezări[21].

Unele procese de judecată erau conduse de către ban, sau, în lipsa acestuia de către un nobil local. Ca susținător al intereselor nobilimii, cele mai multe dintre hotărârile de judecată ale banilor de Carasebeș-Lugoj, au fost făcute în favoarea locuitorilor înstăriți din Banat. În 1548, Petru Petrovici îi grația pe nobilii din familia

13. *Ibidem*, II/4, 64-64.
14. *Ibidem*, 388-389.
15. E. Hurmuzaki, *op.cit.*, II/2, 11-13.
16. *Ibidem*, II/4, 63-64.
17. I. A. Pop, *Instituții nobiliare românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV- XVI*, Cluj – Napoca, 1991, 67-73, 120-163
18. Trei procese s-au ținut în anul 1548 la Timișoara, cf. E. Hurmuzaki, *op.cit.*, II/4, 411-412, 413-414, 435-436, iar după ocuparea orașului de către turci în anul 1552, la Lugoj în 1555, cf. E. Hurmuzaki, *op.cit.*, II/5, 285-287
19. C. Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului al XVI-lea*, Banatica, II, 1973, 157-163; Idem, *Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*. AIIC, XX, 1977, 303-311; R. Popa, *Caransebeș și districtul său românesc în secolele XIV-XVI*, în SCIVA, XL, 1989, nr. 4, 353-370; I. Șipoș, *Apecte social-politice din districtul Lugoj până la jumătatea secolului al XVIII-lea*. AnB-SN, VII-VIII, 1999-2000, Timișoara, 601-621.
20. E. Hurmuzaki, *op. cit.*, II/4, 99.
21. *TRÉT*, 3, 1875, 149.

Mâtniceanu, poruncind nobililor de pe moșia Sacu să-i recunoască ca stăpâni pe cei absolviți de pedeapsă și să le datoreze ascultare[22]. În anul 1612 primarul Caransebeșului Dănilă Kun, a început un proces împotriva fostului prim jude Ștefan Micșa, acuzat pentru neachitarea unor datorii. Procesul început la Lugoj de către Paul Keresztesi, a fost condus ulterior de către Ștefan Somogi „*în numele și ținând la Lugoj locul domnului ban*"[23]. Situația se repetă în 1613, când un alt scaun de judecată este convocat din porunca banului Paul Keresztesi, pentru recuperarea unei sume de bani de la un nobil local din Caransebeș[24].

Nobilimea bănățeană locuia în mare parte în Caransebeș și Lugoj, fapt ce consolidează reprezentativitatea și potențialul politic și militar al zonei.

Menționat ca *possessio* (1369), *opidum* (1439-1440, 1464) și *civitas* (1371-1372, 1536, 1542)[25], Lugojul a devenit în 1386 cetate regească, fiind scos de sub jurisdicția voievodului Transilvaniei și subordonat direct regelui Ungariei, prin castelanul cetății[26].

Lugojul s-a administrat după legile existene în districtele românești privilegiate, un rol important revenind nobilimii locale, prezentă în vârfurile ierarhiei administrative din Banat și comitatul Hunedoara. Chiar dacă Caransebeșul a deținut o poziție prioritară în cadrul districtelor bănățene, Lugojul, începând cu secolul al XV-lea, este tot mai mult asociat alături de orașul vecin, în documente sau în relatările unor călători străini. Existau consultări periodice între nobilimea din cele două localități în elaborarea actelor comune, în problemele de apărare a zonei, în trimiterea unor soli străini peste hotare sau întreținerea cetăților din zonă. Cronicarul Szamosközi numește Caransebeșul „târgul romanilor", (*Walachorum oppido*), fiind locuit numai de români, care după părerea lui, sunt mai culți, mai harnici și mai cinstiți decât ceilalți români[27], iar Giovan Andrea Gromo considera localitatea „*locul de frunte și capitala acestui ținut*"[28].

Poziția centrală a orașului Caransebeș s-a conturat treptat, pe măsura concentrării în oraș a reședinței banului, a ședințelor de judecată din comitatul Severin și districtele privilegiate bănățene. Caransebeșul, numit de Antonio Possevino „*reședință a nobililor*"[29], era locuit și administrat de nobilii, juzii și jurații orașului, în mare parte români[30]. Același lucru era afirmat și despre locuitorii celor două comunități, care „*sunt români, vorbind românește*", și unde – ne-o mărturisește iezuitul Valentin Ladó – „*am fost silit să țin predică pe românește, limba lor, (…), căci puțini știu ungurește*"[31]. O statistică pe anii 1360-1680 stabilește, că 80% din administrația orașului Caransebeș a fost formată din nobili români[32].

Amploarea deosebită pe care o cunoaște dezvoltarea târgurilor și orașelor din Banat, acordarea de privilegii elitelor locale, a permis apariția în Lugoj a unei nobilimi compozite, atât prin profesie, cât și prin origine etnică, ea devenind cu timpul o forță socială de care trebuia să se țină seama. Privilegiul acordat comunității lugojene de regina Isabela în anul 1551, a ridicat orașul „*la rangul celor mai însemnate din Ungaria medievală*"[33].

Nobilimea lugojană, la fel ca cea din Transilvania, a fost supusă unui proces de ierarhizare, de structurare pe nivele, în funcție de privilegiile deținute, participarea la campaniile militare, vitejie pe câmpul de luptă, loialitate față de principele Transilvaniei și relațiile matrimoniale obținute de fiecare nobil în parte. Chiar dacă documentele atestă faptul că unii nobili dețineau importante moșii la oraș sau în districtul omonim, aici, în comparație cu alte zone ale Transilvaniei, a proliferat o nobilime fără mari domenii, ce deținea în majoritatea cazurilor case, curți, terenuri arabile și vii, situate în perimetrul orașelor Lugoj și Cransebeș, fiind stăpânite de o elită cu ocupații diverse: dieci (Matia Stănișa în 1593 diac în Lugoj[34], diacul Ștefan Lippai, notar al Lugojului în 1603[35]), militari (privilegiul acordat la 15 august 1645 de principele Gheorghe Rakoczi I unui număr de 55 de oșteni din cetatea Lugojului[36]),

22. E. Hurmuzaki, *op. cit.*, II/4, 420.
23. C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653*), Timișoara, 1981, 135-141.
24. *Ibidem*, 138.
25. B. Milleker, *Délmagyarorsyág középkori földrajza*, Temeswar, 1913, 154.
26. Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, II/1, Budapest, 1881, 317; I. Iványi, *Lugos rendezett tanácsú város története. Adatok és vazlatok,* Szabadka, 1907, 11.
27. O. Szamosközi, *Történeti maradványa (1566-1603*), III, Budapest, 1876, în Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, XXVIII, 135.
28. *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, 317.
29. *Ibidem*, I, p. 557; I. A. Pop, *op. cit.*, 70.
30. Fr. Pesty, *A Szörény bánság és Szörény vármegye története*, II, Budapest, 1878, 257-261.
31. *Călători străni despre țările române*, III, București, 1971, 121
32. N. Tomiciu, *Caransebeșul în secolele XIV-XVII.* RISBC, Timișoara, IV, (15)1936, 71.
33. T. Simu, *Organizarea politică a Banatului în Evul Mediu*, Lugoj, 1941, 33.
34. C. Feneșan, *Două diplome nobiliare și blazon pentru românii din Lugoj și Caransebeș (1593, 1652*). RA, 1994, vol. LXI, nr. 1, 105-109
35/ C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653*), Timișoara, 1981, 124
36. *Ibidem*, 188

preoti (titlul nobiliar acordat la 11 ianuarie 1644 de principele Gheorghe Rakoczi I preotului Petru Szászvárosi alias Pap de Lugoj[37]).

Domeniile cele mai întinse erau deținute de nobilii din partea de câmpie a Banatului, în timp ce în Banatul montan familiile nobiliare pot fi integrate în rândurile nobilimii mici și mijlocii. La sfârșitul secolului al XV-lea în întreg Banatul erau 549 de proprietari (390 în Timiș, 84 în Caraș, 45 în Torontal, 30 în Keve [38].

S-a afirmat[39], fără a exista o bază documentară, că la mijlocul secolului al XVII-lea, la Lugoj existau 1318 case, din care 400 aparțineau nobililor. Pentru secolul al XVII-lea, numărul de nobili și de case este mult prea mare, din moment ce în 1660, călătorul străin Evlia Celebi, în vizită prin Banat, declara că la Lugoj, *„sunt 300 de case, unele acoperite de stuf, altele cu scânduri"*[40]. Conscripția făcută de autoritățile habsburgice în anul 1717, preciza că în Lugoj sunt 218 case[41], în care trăiau 500 de familii la 1721[42]. Prevalența componentei nobiliare în cadrul populației caransebeșene, se confirmă și în cazul orașului vecin, din moment ce o conscripție a locuitorilor și proprietarilor din Caransebeș, redactată la 1688 cu ocazia unor revendicări de proprietate, menționa că nobilimea locală, înainte de ocupația otomană din 1658, deținea aici 170 de clădiri și terenuri[43].

Cu toate conflictele interne și campaniile militare dintre otomani și habsburgi, Lugojul a avut pe parcursul epocii premoderne o populație constantă de 3.000-3.500 de locuitori[44].

Așezat la întretăierea unor importante drumuri comerciale și militare, ce duceau la Dunăre, Țara Românească și Transilvania, Lugojul a constituit un culoar obligatoriu de trecere pentru economia țărilor balcanice cu centrul și nordul Europei.

Starea materială a nobilimii lugojene este relevată atât de mărimea patrimoniului, de onorariile primite de pe urma demnităților civile și militare la nivelul curții princiare și al oficiilor comitatense, sau de tranzacțiile efectuate la bunurile imobile, grădini, livezi, pomi, fânețe și vii între nobilii locali.

Nobilii bănățeni, dincolo de origine etnică sau mărimea domeniilor, au avut acces la demnitățile cele mai importante din regatul Ungariei. În Banat, cele mai importante funcții erau acelea de comite de Timiș, în secolul al XV-lea, ban de Severin și, de la mijlocul secolului al XVI-lea, ban de Caransebeș-Lugoj. Până la 1526, funcția de comite de Timiș, se număra printre cele mai însemnate demnități în stat, fiind retribuită cu 7.000 fl., banii de Severin primeau 4.000 fl.[45], garnizoana cetății din Sebeș și Lugoj formată din 200 de oameni era retribuită în 1504 cu 1.250 fl. în bani, 500 fl. în dare, iar voievodul Caransebeșului, primea 600 fl. în bani, 400 fl.în postav și 400 fl. în sare[46]. De obicei, comitele de Timiș deținea și funcția militară de căpitan suprem al părților inferioare ale regatului maghiar, devenind persoana cu cea mai mare autoritate din sudul țării[47]. Dintre nobilii lugojeni, s-a aflat în această situație Petru Petrovici, el fiind simultan, comite al Timișoarei, căpitan al părților sudice ale Ungariei și ulterior ban de Caransebeș-Lugoj[48]. Alături de Petru Petrovici, s-a afirmat din rândurile nobilimii lugojene, la o distanță de aproape șapte decenii, Acațiu Barcsai. Descendent dintr-o veche familie nobiliară – familia Barcsai de Bârcea Mare[49]- Acațiu Barcsai s-a bucurat de încrederea celor doi Rakóczi, și, datorită activităților diplomatice, ascensiunii în ierarhia nobilimii, el ocupă mai multe demnități la curtea princiară din Alba-Iulia. Susținător al intereselor nobilimii, Acațiu Barcsai este numit în 1644 ban de Caransebeș-Lugoj, în 1648 comite de Hunedoara și stăpân al domeniului Deva, devenind astfel, unul dintre cei mai de seamă nobili ardeleni[50]. Acațiu Barcsai a urmărit insistent, timp de peste două decenii, apărarea libertății Transilvaniei. A fost un susținător al politicii lui Gheorghe Rákóczy I de rezolvare a conflictelor existente între Țările Române pe cale pașnică, pentru a se evita o intervenție militară otomană. Mai mult, viitorul domn a susținut ideea unei confederații a Țărilor Române, care să aibă un pronunțat caracter defensiv. Datorită unor împrejurări politice favorabile, Acațiu Barcai ajunge în 1658 principe al Transilvaniei.

37. A. Dumitran, *Petrus Szászvárosi alias Pap de Lugoj. Considerații asupra statutului social – economic al preotului român calvin în secolul al XVII-lea.* Annales Universitatis Apulensis, Historica, 4-5, 2000-2001, 67-72.
38. D. Csánki, *Magzarorszag történelmi földrájza a Hunyadiak korabán*, II, Budapest, 1898, passim.
39. D. Radosav, *Cultură și umanism în Banat secolul XVII*, Timișoara, 2003, 31; I. Costa, *Solam virtutem et nomen bonum. Nobilitate, Etnie, Regionalism în Transilvania princiară (secolul XVII)*, Cluj – Napoca, 2005, 119.
40. *Călători străni despre țările române*, VI, București, 1976, 533.
41. T. Simu, *Colonizarea șvabilor în Banat*, Timișoara, 1924, 32.
42. *Ibidem*.
43. C. Feneșan, *Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688*). RI, VII (1996), nr. 1-2, 73-85.
44. Ș. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei,* II, Cluj-Napoca, 1979, 113
45. I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania (1440-1514*), București, 2000, 144.
46. N. Tomiciu, *op. cit.*, 7.
47. I. Drăgan, *op.cit.*, 144
48. E. Hurmuzaki, *op. cit*, II/4, 411, 413, 420.
49. A. Erdelyi, *Barcsai Akos fejedelemsege*, în Szaszadok, 1906, 415; *I. Bănățeanul, Cel din urmă ban al Caransebeșului și Lugojului –Hunedoreanul Acațiu din Bârcea* Mare. MB, nr. 3-6, 1960, 29.
50. *Ibidem*.

În Banat, preţul unui loc de casă varia în secolul al XVII-lea între 10-32 fl., de grădină 4-20., de fân 4-20 fl., de arat 2-10 fl., o vie 25 fl., o livadă de pomi 6-10 fl., o casă de piatră în centrul oraşului Caransebeş 60 fl., iar la periferie 20-40 fl[51]. Nobilii care deţineau o casă, o grădină sau un teren în perimetrul oraşului, erau orăşeni înstăriţi, ce au contribuit la dezvoltarea unei pieţe locale, datorită marelui grad de urbanizare şi înflorire a vieţii meşteşugăreşti.

Nobilimea lugojană s-a implicat în dezvoltarea oraşului şi a districtului omonim, prin practicarea agriculturii, a meseriilor tradiţionale şi comerţului. Într-o descriere a Transilvaniei din 1556-1557, Giovan Andrea Gromo, spune că în Banat, îndeletnicirea românilor era să „*cultive pământul şi să crească vite*"[52]. *Lugojul are „o poziţie din cele mai bune pe un şes prin mijlocul căruia curge veselul şi bogatul râu Timiş, în care se prind multe soiuri de peşti şi o mulţime de raci mari şi gustoşi*"[5353]. De aceeaşi părere este şi Evlia Celebi la 1660, care considera că „*în jurul oraşului pământul este roditor, acoperit cu vii şi grădini. Dintre produse, sunt vestite prunele de aici, ca şi merele şi cerga albă*"[54]. În general, economia locală a reuşit să asigure locuitorilor toate cele necesare traiului, chiar dacă au existat distrugeri ale recoltelor, din cauza calamităţilor naturale sau atacurilor venite din partea otomanilor.

Inventarul viu a fost bine ilustrat pe domeniul Caransebeş şi Lugoj. În unele case nobiliare se găsesc cai, vite, porci, oi, păsări şi stupi. Astfel, o listă a veniturilor principatului Transilvaniei din 1586, consemnează că toate produsele cetăţilor Caransebeş şi Lugoj sunt consumate pe plan local, şi uneori, chiar şi impozitele adunate de pe aceste domenii, sunt folosite în acelaşi scop[55]. La 1629, nobilimea lugojană poseda 198 de stupi alodiali, 153 de stupi dijmă şi 52 porci dijmă; la 1630 poseda49 porci din vamă sau dijmă; la 1631 în Lugoj se obţinea 198 de stupi alodiali cu roi împreună, 153 de stupi veniţi din dijmă, iar în Caransebeş stupii veniţi din dijmă erau în număr de 16[56]. Censul anual la 1631 era în Lugoj de 100 fl.[57] În 1660 nobilii din Caransebeş şi Lugoj plăteau o dare de un taler, la fel ca nobilii cu o sesie.[5858] La 1691, generalul conte Frederic Veterani, confirma lui Petru Măcicaş, dreptul ereditar de a deţine şi folosi o moară aflată la Lugoj[5959]. Numirea unor nobili în funcţii economice avea în vedere respectarea legalităţii din partea negustorilor obligaţi să plătească vamă şi o corectă colectare a impozitelor în folosul puterii centrale. Astfel, la 1627 Sigismund Fiat a fost numit tricesimator suprem pentru Caransebeş, Lugoj şi Zăicani[60].

Faţă de alte zone ale Transilvaniei, nobilimea bănăţeană a fost expusă mai frecvent deposedărilor de pământ. Banatul de Caransebeş-Lugoj a reprezentat una dintre regiunile limitrofe ale Ungariei, unde, nobilimea locală, datorită specificului geografic al zonei, primejdiei otomane şi autonomiei deţinute în cadrul districtelor româneşti, a reuşit să împiedice imixtiunile puterii centrale în sistemul tradiţional de stăpânire a pământului. Dacă în vremea lui Iancu de Hunedoara, împroprietăririle de pământ acordate nobilimii bănăţene s-au justificat militar, deja sub domnia fiului său Matia Corvin, donaţiile de districte, târguri şi cetăţi au contribuit la pierderea autonomiei administrativ teritoriale a Banatului, prin acapararea unor moşii de către marile familii nobiliare, ce îşi constituie aici întinse domenii, hotărând definitiv soarta acestor forme de viaţă liberă românească.

Drepturile şi privilegiile districtelor bănăţene acordate de regele Ungariei Ladislau al V-lea la 1457, au fost încălcate pentru prima dată de Matia Corvin în 1464, când regele donează cetatea Jdioara şi târgul Lugoj, împreună cu alte sate ale districtului omonim, voievodului Transilvaniei Ioan Pongratz şi fratelui său Andrei paharnic regal[61]. Actul din 1457 interzicea oricăror persoane, inclusiv regelui, să facă donaţii străinilor, fără consimţământul puterii regale. O altă lovitură a primit districtul lugojan în 1487 tot din partea lui Matia Corvin, când se stinge fără urmaşi nobilul Ioan Dobrotă şi moşia acestuia, Szépmezö, un prediu al districtului, este donat lui Matia, fiul voievodului Ioan Pongratz[6262]. Datorită serviciilor credincioase oferite de banul Andrei Barcsai de Bârcea Mare principelui Transilvaniei Sigismund Báthory, acesta zălogeşte din Cluj, la 23 mai 1601, lui Andrei Barcsai şi soţiei sale Drusiana „*tot şi întreg castelul şi târgul nostru Lugoj şi de asemenea toate şi întregile*

51. N. Tomiciu, *op. cit.*, 7.
52. *Călători străini despre ţările române*, II, Bucureşti, 1970, 320.
53. *Ibidem*, 329.
54. *Ibidem*, I, 555.
55. D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I, Bucureşti, 1986, 555.
56. D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, II, Bucureşti, 1987, 210.
57. *Ibidem*, I, 128.
58. *Ibidem*, 495.
59. C. Feneşan, *Comitatul Severinului la sfârşitul secolului al XVII-lea*, în Tibiscum, VII (1988), 209.
60. C. Feneşan, *Documente medievale bănăţene (1440-1653*), Timişoara, 1981, 153-154.
61. Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, III, Budapest, 1882, 408-410; I. Vuia, *Districtus Walachorum. Cercurile româneşti bănăţene*, Timişoara, 1929, 30; P.Dragalina, *Din Istoria Banatului Severin,* II, Caransebeş, 1902, 132; I. Iványi, *Lugos rendezett tanácsú város története. Adatok és vazlatok,* Szabadka, 1907, 13.
62. P. Dragalina, *op. cit.*, 120.

moșii numite Lugojel, Mikefalwa, Olosag, Visag, Sacoșul Mare, Sinersig, Hodos,, Boldur, Sâlha, Biniș, Valea Lungă și Serked, toate aflătoare în comitatul Severinului și tinând până acum și fiind stăpânite de amintitul castel Lugoj"[63]. La 23 martie 1602 Mihail Vaida și Ștefan Micșa din Caransebeș, raportează principelui Transilvaniei Sigismund Báthory, că s-a realizat o nouă solidaritate a nobilimii lugojene, în frunte cu notarul orașului Ștefan Lippai, pentru trecerea banului Andrei Barcsai de Bârcea Mare în stăpânirea târgului și castelului Lugoj, pe motiv că acesta, „*nu i-a păstrat ... ori nu consimte să-i păstreze chiar și în viitor în libertățile, înlesnirile de scutire și îngăduințele lor, care le-au fost date și hărăzite de răposații principi ai Transilvaniei*"[64].

Odată intrați în posesia unei moșii, nobilii bănățeni trebuiau să rămână credincioși regilor Ungariei și principilor Transilvaniei, pentru a nu pierde domeniile și statutul de nobil. În general, pierderea moșiilor se datora cazurilor de înaltă trădare, infidelitate și omucidere. Puțini cnezi și nobili au putut să obțină iertarea regelui și vechile lor stăpâniri. Astfel, regele Ungariei Ladislau I a confiscat în 1369 cnezilor Ioan, Ladislau și Petru, fii lui Neacșu din Nexefalwa, 17 posesiuni deținute în apropierea Lugojului, după care i-a alungat din țară[65]. Trei ani mai târziu, cei trei frați au reușit să-și dovedească nevinovăția, din moment ce posesiunile le-au fost înapoiate în decursul anului 1372. În 1531, voievodul Transilvaniei Ioan Zapolya, îi confiscă lui Petru de Tincova, castelan în 1529 al cetății Lugojului, curtea și casa nobiliară (*domumque et Curiam Nobilitarum*) din Caransebeș, pentru faptul că l-a ucis în circumstanțe neprecizate pe nobilul Gașpar Bezerey[66]. Aceste proprietăți au fost dăruite ulterior lui Benedict de Budrin, Emeric Balassa de Giarmata și Matei Kasffono[67]. Măsura luată împotriva lui Petru de Tincova a fost de scurtă durată, din moment ce voievodul Transilvaniei Ioan Zapolya, îl repune din nou în funcția de castelan al cetății Lugojului și în 1534 îl numește, alături de Dimitrie Luca judele Lugojului, coproprietar peste moșia Ezeriș din districtul Lugoj[68].

Pentru a evita asemenea situații, cnezii și nobilii bănățeni, s-au pus în serviciul suveranilor maghiari, cu scopul de a obține o recunoaștere oficială a stăpânirii lor. După formarea Banatului de Caransebeș-Lugoj, manifestările de nesupunere ale nobilimii bănățene s-au concretizat în confiscarea bunurilor imobile și mobile ale principalilor rebeli și susținătorilor acestora. În contextul unei grave crize politice din 1551, ocupația militară a habsburgilor din Transilvania și Banat, a scindat nobilimea lugojană în două părți, unii trecând de partea lui Ferdinand de Habsburg, alții, rămânând credincioși banului de Caransebeș-Lugoj Petru Petrovici. Astfel se explică deposedările suferite în anii 1555-1556 de unii nobili lugojeni, care au preferat să se refugieze în tabăra habsburgilor, din cauza regimului autoritar impus în Banat de banul Petru Petrovici. Acesta le-a confiscat toate casele, terenurile, și toate bunurile mobile deținute de nobilime în Caransebeș și Lugoj, sau în districte[6969], indiferent dacă ei au luat drumul pribegiei sau au decedat, invocând vechi legi și obiceiuri ale voievodului ardelean (*justa antiquam legem et aprobatam consuetutidem Regni*")[70].

Conflictele de proprietate și de putere se întețesc în perioada următoare, pe măsură ce principii Transilvaniei au un interes tot mai mare să dețină puterea și să controleze nobilimea lugojană prin oameni credincioși. În 4 octombrie 1600 cancelarul Ștefan Csaky, împreună cu stările principatului Transilvaniei, prin banul Andrei Barcsai, poruncește nobililor, castelanilor, comiților, juzilor și obștii nobililor din districtele Lugoj, Caransebeș și Hateg (nobilibus et universitati nobilium districtum Lugas, Caransebes et Haczok)[71], să strângă și să predea vitele aparținând boierilor români și sârbi partizani ai lui Mihai Viteazul. O împuternicire asemănătoare a primit banul Petru Bethlen la 4 iunie 1614 din partea principelui Gabriel Bethlen, pentru pedepsirea nobilului Ștefan Vaida[72]. Executarea ordinelor princiare avea și concursul nobilimii locale, care avea obligația să acorde ajutor banului, în caz contrar existând riscul de a suferi represalii.

Reprezentantul și susținătorul intereselor nobilimii lugojene în raporturile cu autoritatea centrală a fost banul, așa cum se precizează într-o scrisoare din 1695 adresată de elitele locale bănățene împăratului Leopold I de Habsburg. Conform documentului, nobilimea bănățeană avea dreptul încă din secolul al XV-lea să-și aleagă conducătorul, pe baza vechiului drept românesc (jus walachicum), numai „*prin acordul și cu voturile comune ale nobilimii*", dregătoria fiind acordată doar „*unui localnic și proprietar, dar*

63. C. Feneșan, *op. cit.*, 122.
64. *Ibidem*, 123.
65. T. Ortvay, Fr. Pesty, *Temesvármegye és Temesvar város törtenete*, I, Bratislava, 1896, 108; I. Hațegan, *Rezistența cnezilor bănățeni față de politica de feudalizare în secolul al XIV-lea*. Banatica, VIII, 1981, 220.
66. I. Vuia, *op. cit.*, 29.
67. E. Hurmuzaki, *op. cit*, II/4, 13.
68. *Ibidem,* 63.
69. *Ibidem*, II/5, 381-382, 291-293. Petrovici le-a confiscat „*universis domus , rincis, fenetis, utilitatibus et pertinencys (...) ac alias res (...) tam Aureas quam Argenteas Bonaque universa Mobilia et Immobilia*".
70. *Ibidem*.
71. C. Feneșan, *op. cit.*, 120-121.
72. Idem, *Ștefan Vaida, un adversar caransebeșean al principelui Gabriel Bethlen (1614*). StComC, Caransebeș, II, 1977, 45-46.

nicidecum unui străin care nu are pământ în acele părți"[73].

Cu ocazia călătoriei sale prin Banat și Transilvania în 1584, Antonio Possevino declara, că în fruntea teritoriului se află un „*guvernator bine ales, de o mare vitejie și autoritate*", numit ban „ *de Lugoj după o localitate unde își are reședința*"[74].

Primul ban de Caransebeș-Lugoj este amintit în 1536, dar abia după 1541se remarcă o continuitate în funcție a banilor, când, după ocuparea Ungariei de către otomani în 1541 și a Banatului de câmpie în frunte cu Timișoara în 1552, era nevoie de o întărire a părții sud-vestice a Principatului, realizată tocmai prin acordarea unei importanțe mai mari instituției băniei[75]. Cele mai energice acțiuni în această funcție le-au inteprins banii Petru Petrovici și Acațiu Barcsai, amândoi implicându-se în apărarea regiunii și în menținerea privilegiilor acordate de principii Transilvaniei nobilimii locale[76].

Cunoaștem lista banilor de Caransebeș-Lugoj între 1536 și 1658, și, din examinarea ei constatăm că majoritatea erau români[77].

În calitatea sa de reprezentant al principelui Transilvaniei în teritoriu, banul avea obligația să apere, să pună în aplicare, să conserve și să garanteze toate privilegiile fiscale deținute de nobilime, în teritoriul administrat.

Mulți nobili lugojeni și-au dovedit aptitudinile militare în campaniile antiotomane, în conducerea unor corpuri de oaste, în adunările districtuale și comitatense, în fortificarea și asigurarea pazei în cetățile bănățene (Caransebeș, Lugoj, Jdioara, Mehadia), în obținerea muniției, în deținerea unor funcții multiple la nivel local și regional sau în calitate de castelani și administratori ai cetății Lugojului.

În caz de război sau conflicte interne între diferite partide rivale, voievozii și principii Transilvaniei au urmărit să adune soldați din banatul de Caransebeș-Lugoj. Astfel, voievodul Transilvaniei Ioan Zapolya, a fost sprijinit de nobilimea bănățeană cu 4.000 de soldați recrutați din Caransebeș, în timp ce căpitanul Valentin Török a reușit să înroleze în același timp 10.000 de călăreți din districtele Caransebeș și Lugoj[78].

Implicarea directă a nobilimii lugojene în apărarea teritoriului bănățean, sub conducerea banilor de Caransebeș-Lugoj, a fost apreciată de toți principii, oamenii politici și călătorii străini aflați în trecere prin zonă. Bonfiniu, cronicarul de curte al lui Matia Corvin, spune că locuitorii din Caransebeș și Lugoj „*sunt aproape toți oșteni călare dedați slujbei ostășești*"[79]. În 1551 George Martinuzzi amintește că în Banatul de Caransebeș-Lugoj se găsesc „*16.000 de soldați dintre cei mai buni*" (*optimorum militum*)[80], iar în 1564, Giovan Andreea Gromo, menționa că „*banul are sub comanda lui peste 500 de călăreți, care toți sunt echipați pentru paza acestei provincii*"[81]. La o distanță de doar două decenii, în 1584, Antonio Possevino scria că la Lugoj banul ține din „*porunca principelui un număr mare de oșteni – până la cifra de trei mii – și mai buni decât în oricare altă cetate*"[82].

Banii, considerați de Patriciu Drăgălina un fel de „*condotieri ai răsăritului*"[83], au apărat cu soldații din Caransebeș și Lugoj regiunea de graniță, de câte ori teritoriul administrat era atacat de trupele otomane, când, după cucerirea cetății Timișoara în anul 1552, au încercat să ocupe și restul Banatului montan.

Cu ocazia expediției lui Mihai Viteazul în Transilvania, (octombrie 1599), banul de Caransebeș-Lugoj, Andrei Barcsai, a intenționat să vină în sprijinul cardinalului Andrei Báthory, însă oștile sale nu au sosit la timp, cu ocazia confruntării de la Șelimbăr. Cronicarul Szamosközi, adversar a lui Mihai, a regretat întârzierea, deoarece era convins de victoria oștilor ardelene, dacă bănățenii ar fi venit mai repede la locul luptei[84]. Victoria lui Mihai Viteazul de la Șelimbăr, l-a făcut pe ban și pe nobilii din Caransebeș–Lugoj să treacă de partea domnitorului român, ei fiind răsplătiți pentru slujbele credincioase și serviciile militare, cu domenii, unele situate chiar în districtul Lugojului. Astfel, Nicolae Balotă și Török Ferencz primesc la 16 decembrie 1599, satele Criciova, Susani, Jupani și Păulești din apropierea Lugojului[85]. Un an

73. Idem, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688-1689*). Banatica, XIV/2, 1996, 150-151.

74. *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, 557.

75. Fr. Pesty, *A Szörény bánság és Szörény vármegye története*, II, 293-300.

76. I. Șipoș, *Rolul banului de Caransebeș-Lugoj Petru Petrovici în cadrul luptelor interne din Transilvania de la mijlocul secolului al XVII-lea*. AnB-SN, V, 1977, p. 217-233; Idem, *Ultimul ban al Lugojului și Caransebeșului – Acațiu Barcian*. Acta Musei Corviniensis, III, 1997, 93-101.

77. Lista completă a banilor de Caransebeș-Lugoj la D. L. Țigău, *Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra contribuțiilor și competențelor acestora*. SMIM, 16, 1998, 239-241; Fr. Pesty, *A Szörény bánság és Szörény vármegye története*, I, Budapest, 1877, 293-314. După Pesty, lista este dată în rezumat și la P. Dragalina, *op. cit*, 157-164.

78. P. Dragalina, *op. cit.*, 7-9.

79. *Călători străini despre țările române*, I, 496-497.

80. E. Hurmuzaki, *op. cit,* II/4, 534.

81. *Călători străini despre țările române*, II, 321.

82. *Ibidem*, 557.

83. I. D. Suciu, *Contribuții istorice bănățene*, Timișoara, 2003, 27.

84. I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközi și însemnările lui privitoare la români (1566-1608),* Cluj, 1928, 126.

85. Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, II/1, 275.

mai târziu, prin diploma din 1 ianuarie 1600, un nobil din Caransebeș, George Borțun zis Pitariu, primește satul Sărăzani tot de lângă Lugoj[86]. Mihai Viteazul era informat periodic, de comandanții cetăților Lugoj și Lipova, de mișcările de trupe sau de atacurile inteprinse în Banatul de Caransebeș – Lugoj de turci sau de tătari[87]. Numai așa se explică înlocuirea vechilor comandanți ai cetăților Lipova, Ineu, Șiria, Lugoj și Caransebeș cu oameni credincioși domnitorului român[88].

Românii bănățeni i-au rămas devotați lui Mihai pe tot parcursul stăpânirii lui în Transilvania. Însuși Mihai, îi relatează împăratului Rudolf că după revolta nobilimii maghiare, Banatul de Caransebeș – Lugoj și comitatul Hunedoara i-au ramas credincioase în continuare[89]. În preajma luptei de la Mirăslău (18 septembrie 1600), banul Andrei Barcsai a venit în sprijinul domnitorului român, îndreptându-se cu trupele adunate din Ineu, Lipova și Lugoj spre Sebeș[90]. Această abnegație se va menține și atunci când, înfrânt peste tot, în 1601, Mihai este nevoit să plece spre Praga, pentru a cere ajutor împăratului Rudolf. În drum se oprește la Lugoj, unde o serie de lugojeni se încadrează în suita lui[91].

După moartea lui Mihai Viteazul, din cauza atacurilor otomane, principii Transilvaniei sunt nevoiți să trimită în zonă militari, pentru întărirea sistemului defensiv bănățean. Astfel, în 1626, un raport preciza că banul ține la Caransebeș câte 200 de călăreți și pedestrași, la Orșova 300 de călăreți și 300 pedestrași, la Mehadia 200 de călăreți și 200 de pedestrași, la Lugoj și Lipova câte 600 de călăreți și 700 de pedestrași[92], iar în a doua jumătate a anului 1636 Gheorghe Rakoczi I trimitea la Lugoj și Caransebeș 600 de oșteni[93].

Datorită statutului său, de regiune militară de graniță, în Banatul de Caransebeș – Lugoj, principii Transilvaniei, Gabriel Bethlen, Gheorghe Rakoczi I și Gheorghe Rakoczi II au continuat politica de privilegii în favoarea elitelor locale, atât din nevoia de a crea o nobilime puternică, cât și pentru menținerea controlului în provincie. Astfel, la cererea banului de Caransebeș – Lugoj, Pavel Nagy de Deva, Gabriel Bethlen, dăruia la 20 aprilie 1628, nobilului Grigorie Loncza, soției Cătalina Kereszto, fiilor Gheorghe și Grigorie, pentru merite militare și slujbe credincioase aduse principelui în calitate de notar al orașului Lugoj, o diplomă de înnobilare și o casă în piața orașului[94].

Înscăunat cu ajutorul nobilimii ardelene, ce socotea că va fi un docil instrument al dietei, Gabriel Bethlen (1613-1629), se dovedește, contrar așteptărilor, un principe adept al absolutismului monarhic, al aplicării unor serii de reforme, care să ducă la sporirea veniturilor statului, prin crearea unui sistem fiscal de impozitare a veniturilor nobilimii în orașe, dezvoltării așezărilor urbane, comerțului și muncii calificate. Ca urmare a acestei politici, principele Gabriel Bethlen a numit în fruntea țării dregători, membri ai familiei, concentrând în puterea sa un uriaș patrimoniu funciar. Între anii 1614-1616 ban de Caransebeș- Lugoj a fost Petru Bethlen de Ictar[95], iar guvernator al Transilvaniei a fost numit Ștefan Bethlen[96], Conform legii funciare din 1615, Lugojul și Caransebeșul au devenit domenii ale fiscului, fiind administate direct de către principe[97].

Gheorghe Rakoczi I (1630-1648) a fost preocupat să continue politica mentorului său Gabriel Bethlen, prin întărirea autorității princiare, eliminarea pretendenților la tron, sprijinirea nobilimii și orașelor printr-o politică de privilegii acordate pe criterii militare. Implicarea lui Gheorghe Rakoczi I în Războiul de 30 de ani alături de coaliția antihabsburgică franco-suedeză, a permis principelui să guverneze în mod absolutist și să devină cel mai mare latifundiar al țării. Numai așa se explică lărgirea bazei sociale a puterii princiare, prin ridicarea la rangul de nobil, a unei largi categorii ostășești, participante la diferite campanii militare în afara Transilvaniei, sau, în Războiul de 30 de ani. Cum în Banat singurele sale moșii au fost Caransebeș și Lugoj[98], principele s-a preocupat de apărarea lor. Astfel, într-o scrisoare adresată soției sale la 22 februarie 1644 din Saraspatak, căreia îi relata că se pregătește să adune armată pentru atacarea cetății Coșița din Slovacia, îi cerea „…*să aibă grijă ca să*

86. *Ibidem*, 181; P. Drăgălina, *op. cit*, II, 70-71.
87. E. Hurmuzaki, *op. cit*, XII, 521.
88. *Ibidem*, 536.
89. Fr. Pesty, *A Szörény bánság és Szörény vármegye története*, II, p. 196 „ *A Rudolf császárnak irt levelében Mihály Vajda azzal kerkedik, hogy midön Székely Mőzes Lengyelországba feitott Báthory Zsigmondhoz, az erdélyiek onnan segitsyéget vártak, felkeltek, kivévén Hunyad és Szöreny megyét, ezeka Vajdaval tartottak*".
90. I. Crăciun, *Ştiri despre Mihai Viteazul la cronicarul transilvan Francisc Miko*. AIINC, nr. 5-9 (1943-1944), Sibiu, 1944, 503.
91. A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, V, București, 1927, 297, „*apucă spre Lugoj unde-și spori încă întovărășirea lui, care luă în curând aspectul unei mici armate*".
92. Fr. Pesty, *op. cit*., 220.
93. *Ibidem*.
94. I. Sándor, *Czimerlevelek (1551-1629*), I, Cluj, 1910, 101.
95. C. Feneșan, *Șase scrisori ale principelui Gabriel Bethlen către banul Lugojului și Caransebeșului*, Apulum , XIV, 1976, 176.
96. N. Iorga, *Istoria românilor*, V, 89.
97. Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, II/1, 408
98. L. Makkai, *I Rakoczi György birtokainak gazdasag iratai (1631-1648*), Budapest, 1954, 21.

trimită din vreme pedestrași în Lugoj, Caransebeș și Ineu"[99].

La 22 iunie 1631 la Alba-Iulia, principele Gheorghe Rakoczi I, pentru merite militare acorda lui Ioan Kigso din Lugoj, soției sale Eufrosina Fora și fiului Marcu Nagy, o diplomă nobiliară cu blazon și o casă situată în Lugoj[100]. O altă diplomă de înnobilare, este acordată la 29 octombrie 1634 din Piskincz iobagului Iancu Nicolae din Lugoj[101].

Încercările otomanilor de a include banatul de Caransebeș – Lugoj în hotarele pașalâcului de Timișoara, prin atacuri repetate asupra provinciei bănățene, l-a făcut pe principele Gheorghe Rakoczi I, să alcătuiască un corp de elită, capabil să apere cetatea Lugojului de orice năvăliri străine.

Aflat în tabăra de la Rampersdorff (Moravia), la 15 august 1645, principele Gheorghe Rakoczi I, dăruia unui număr de 55 de oșteni, români, sârbi și maghiari, aflați sub comanda banului de Caransebeș-Lugoj, Acațiu Barcsai de Bârcea Mare, o diplomă de înnobilare cu blazon, pentru serviciile militare îndeplinite în cetatea Lugojului. În schimbul trecerii lor din *„stăpânirea turcească în târgul nostru Lugoj unde și-au stabilit locuința" (siquidem nonnulli eorumm e ditione Turcica, relictis patriis laribus, in oppidum nostrum Lugas transmigrantes, habitationes suas collocarint)*[102][102], în *„rândul și în numărul adevărații și neîndoielnicilor nobili...a Transilvaniei și a părților din regatul Ungariei" (eximentes ac in coetum et numerum verorum et indibitatorum regni nostri Transsylvaniae et partium regni Hungariae eidem annexarum nobilium annumerantes"*)[103], ei trebuiau *„să participe întotdeuna la porunca noastră și a urmașilor noștri, la toate campaniile militare, atât generale, cât și parțiale, după cum o vor cere nevoile țării, și să îndeplinească slujbele credincioase față de țară, iar în orice împrejurare s-ar ivi, să fie de față și ajutorarea acestei cetăți de graniță a Lugojului la porunca banului suprem ori chiar a locțiitorului aceluia și sunt datori și obligați să slujească credincios întru păstrarea acelui loc" (omnibus bellices expeditionibus generalibus quam partialibus pro neccesitate regni suscipiente, ad mandata nostra succesorumque nostrorum semper interesse fidelemque patriae operam navare ac ad quasvis occursuras etiam penes arcem illam finitimmam Lugasiensem necesitates vei saltem ad nutum bani supremi vel vero vicem illius gerentis praesto esse ac fideliter in conservationeloci illius inservire debeant et sind ad stricte*)[104].

Acest act era completat de către Gheorghe Rakoczi II la 20 februarie 1649, cu o altă diplomă de înnobilare, ca recompensă pentru serviciile militare prestate de același Raudius Olasz și o ceată de 44 de călăreți în garnizoana de la Lugoj[105].

Prezentarea spre confirmare a primului document în fața dietei de la Alba-Iulia, la 4 aprilie 1648, și, ulterior a ambelor privilegii nobiliare în fața lui Acațiu Barcsai, banul suprem de Caransebeș-Lugoj, demonstrează importanța politicii de înnobilări colective, la care au apelat principii Transilvaniei datorită interesului față de această regiune, în momente de criză politică sau de pericol otoman.

Schimbările petrecute în Banat la jumătatea secolului al XVII-lea, l-au determinat pe principele Transilvaniei Gheorghe Rakoczi II (1648-1657) să ia o serie de măsuri pentru stabilirea și întreținerea aici, fără eforturi militare și financiare deosebite, a unor forțe armate capabile să apere hotarele Transilvaniei. Prin urmare, Gheorghe Rakoczi II, considerând că Lugojul este mai expus atacurilor otomane, și că cetatea de aici nu este destul de bine întărită, la cererea banului de Caransebeș-Lugoj Acațiu Barcsai, principele acorda la 29 septembrie 1654, scutiri de obligații și dări pentru toți iobagii lugojeni, în schimbul participării la diferite servicii militare. În document se mai preciza caracterul militar al noii provincii, locuitorii fiind subordonați direct banului și principelui, care obținea astfel și un drept de judecată asupra lor[106]. Erau obligați la aceste servicii localnicii, și toți cei care doreau să se stabilească la Lugoj.

Cu toate privilegiile obținute de nobilimea lugojană, starea de nesiguranță a determinat elita locală, să accepte situația nou creată. Lipsa unor autorități statale unanim recunoscute, au permis nobilimii să găsească noi căi de eludare a măsurilor luate de principe în favoarea iobagilor. Amenințați cu o lipsă a forței de muncă pe marile domenii, nobilimea Transilvaniei nu a acceptat privilegiul din 1654 în forma propusă de Gheorghe Rakoczi II și cu prilejul dietei din Cluj din 27 februarie 1655 a hotărât că se pot bucura de aceste drepturi doar locuitorii stabiliți din vechime în Lugoj, fiind excluși iobagii refugiați aici[107].

Un avantaj social al nobilimii lugojene a fost

99. S. Szilagyi, *A ket Rakoczi Györgyi fejedelem csaladilevelezese*, Budapest, 1875, 122.
100. A. Áldaásy, *A magyar nemzeti múzeum könyvtárának cimereslevelei (1601-1657*), III, Budapest, 1937, 225.
101. I. Sándor, *Czimerlevelek (1629-1660*), II, Cluj, 1912, 41.
102. C. Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653),* Timișoara, 1981, 188
103. *Ibidem*.
104. *Ibidem*, 183-189.
105. A. Dumitran, I. Mircea, *Din istoricul nobleței transilvane. Pe marginea unei diplome nobilitare colective,* în Identitate și alteritate. Studii de istorie politică și culturală, III, Cluj-Napoca, 2002, 225.
106. Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, IV, 348-351.
107. Idem, *A Szörény vármemegyei hajdani oláh kerületek*, Budapesta, 1876, 18.

acela că sub influența Reformei, în Transilvania s-au afirmat religiile protestante, Banatul de Caransebeș-Lugoj devenind o fortăreață a calvinismului. Pentru aceste comunități confesionale, au fost acordate de către principii Transilvaniei, privilegii individuale, nobililor, notarilor și preoților lugojeni, care doreau să-și păstreze domeniile și să-și facă o carieră în administrația civilă și militară.

O asemenea diplomă nobiliară a fost emisă la 11 ianuarie 1644 de principele Gheorghe Rakoczi I preotului Petrus Szászvárosi alias Pap de Lugoj.

Pentru secolul al XVII-lea, înnobilarea notarilor și a scribilor princiari a fost frecventă. O astfel de diplomă a fost acordată de Gabriel Bathory la 8 septembrie 1608 pentru Mihail Literatus de Dej[108], act reconfirmat la Cluj, la 4 mai 1609, cînd i se acordă o scutire pentru o casă din Lugoj[109]. În această situație se regăsește și nobilimea ce a ocupat funcțiile din eșalonul doi al demnităților, în care se înserează atribuțiile de vice-bani, notari și jurați din Caransebeș și Lugoj, fapt ce demonstrează prezența masivă a elitelor locale românești în aparatul administrativ și militar al provinciei bănățene. În aceste demnități se regăsesc familiile Măcicaș, Vaida, Tincova și Mâtnic.

Odată cu căderea Banatului de Caransebeș-Lugoj în mâinile otomanilor, în 1658, o parte a nobilimii lugojene s-a retras în Transilvania, în special în comitatele Alba și Hunedoara, unde a acumulat domenii și s-a implicat în problemele locale.

CONTRIBUTIONS À L' HISTOIRE DE LA NOBLESSE DE LA VILLE DE LUGOJ

(Résumé)

Sources historiques de l'est attestent dans le Banat de Caransebes-Lugoj, un grand nombre de nobles qui avaient d'importantes fonctions au niveau central et local.

Une partie de la noblesse de Lugoj est mentionnée dans les documents on dans les assemblées des comtés de Banat.

Pour ne pas perdre leur influence dans la région, les Princes de Transilvaniae ont accordé à la noblesse de Lugoj plusieurs diplômes et privilèges pour récompenser les services apportés à la Puissance Centrale.

En 7 mai 1551 la Reine Isabelle concédait aux citoyens de Lugoj un diplôme de noblesse avec blason. La ville est devenue ainsi l' une des plus importantes villes d' Hongrie. La noblesse de Lugoj détenait des maisons avec des cours, des terrains arables et des vignobles, mais elle ne détenaint pas de grands domaines.

Le représentant des intérêts de la noblesse de Lugoj dans ses rapports avec les Princes de Transilvaniae était le duc. Il avait l' obligation de protéger et de garantir tous les privilèges de la noblesse.

Les nobles de Lugoj ont prouvé leur héroisme dans les campagnes contre les turcs et pendant la Guerre de 30 ans. Avec la chute du Banat de Caransebes-Lugoj sous les turcs en 1658, une partie, de la noblesse de la ville s' est retirée en Transilvaniae, en spécial dans les comtés d' Alba et de Hunedoara où elle a recu des domaines et s' est impliquée dans les problèmes locales.

108. *MOL*, Librii Regii, rola 39.239, f. 246.
109. *Ibidem*.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

CONSIDERAȚII ASUPRA FAMILIEI UNUI VICEBAN AL SEVERINULUI: MĂRGANII.

*Ligia Boldea**

Cuvinte cheie: *Banat, n obilimea română, Marga, viceban de Severin, zălogire*
Mots-clés: *Banat, noblesse roumaine*, *Marga, viceban du Severin, causes jugées*

Sistemul stăpânirii funciare la nivelul Banatului medieval cărășan se constituie ca parte componentă a frescei sociale ce are ca element central nobilimea românească bănățeană. În marea lor majoritate, documentele referitoare la istoria acestui ținut fac referire la diferitele aspecte legate indisolubil de stăpânirea asupra pământului, cu întreg arsenalul său de practici economice și norme juridice ce au reglementat acest atribut esențial al condiției de nobilitate. Deținerea pământului, legitimitatea, ereditatea și perpetuarea dreptului de stăpânire au focalizat interesul elitelor sociale din întreg arealul ce se poate subsuma lumii medievale. Același interes manifest este prezent și în spațiul bănățean, generator al unei feudalități locale românești care, deși lipsită de anvergura marilor baroni sau a marii aristocrații a regatului maghiar, s-a integrat în formele sale specifice nobilimii țării, grație interesului pe care puterea centrală l-a manifestat față de acești stăpâni (recunoscuți treptat în mod oficial, prin act scris) de pământuri ce au putut fi capacitați în cel mai înalt grad în complexele campanii militare în care regatul și acest ținut de graniță au fost angrenate de-a lungul secolelor XIV-XVI. S-au conturat astfel o serie de familii nobile, bine individualizate atât prin identitatea membrilor săi, cât și prin ansamblul stăpânirilor lor funciare, nuclee familiale ce impresionează în multe cazuri prin longevitatea dată de șirul neîntrerupt de generații ce s-au succedat de la primele atestări documentare, survenite în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și până la mijlocul secolului al XVII-lea, dar și prin trăinicia patrimoniului lor funciar pe care l-au prezervat și chiar augmentat în toată această vreme. Desigur că se disting marile familii nobile românești bănățene, posesoare a zeci de sate și părți de sate[1], ai căror membri au purtat nu o dată titlul de *egregius* (vezi familiiile Bizerea, Cerna, Deș, Măcicaș, Fiat, Mâtnic, Gârliște, Racoviță), reconfirmate în stăpânirile lor ancestrale (stăpânite *ab antiquo* – conform formulei regăsite în limbajul documentelor vremii) de către regalitate în primul rând pentru serviciile militare credincioase prestate de generație după generație, în șirul neîntrerupt de conflicte ce au solicitat frontiera sudică dunăreană. Lor li se adaugă un număr de familii mai modeste, ale acelor fruntași (*potiores*) al căror domeniu a depășit de cele mai multe ori, prin danii și achiziții, satul de origine și care, prin funcții și atribuții publice la nivel comitatens și districtual s-au evidențiat ca identități de sine stătătoare (exemple fiind furnizate de familiile Plugovița, Bucoșnița, Lazăr, Pobora, Floca). Dacă membri ai primei categorii, ajunși în funcții de mare responsabilitate (stolnici, vistieri, bani și vicebani de Severin sau Jaica, cavaleri, curteni sau funcționari ai Curții regale) au reprezentat în primul rând, în mod oficial, autoritatea centrală[2], ceilalți fruntași locali, aflați în funcții inferioare (juzi nobiliari, crainici, jurați, arbitri, oameni ai regelui) au fost, de bună seamă, exponenți ai obștii nobiliare din această zonă.

Un caz oarecum aparte, care ridică suficiente semne de întrebare, este cel al familiei Marga, exemplu ce prezintă o contradictorie realitate: pe de-o parte, doi dintre membri săi ajung aproape de cele mai importante demnități locale; unul - Iacob de Marga, viceban și castelan de Severin între 1459 și 1478, celălalt – Gheorghe Marga (fiul lui Iacob), locțiitor al banului de Severin, atestat ca atare în anul 1515. Pe de-altă parte, puterea și influența lor, bunăstarea lor ne apare fragilă și conjuncturală, prin prisma a ceea ce documentele lasă să se întrevadă pe o perioadă de aproximativ 150 de ani, de la primele atestări documentare din jurul anului 1470 și până la mijlocul secolului al XVII-lea. Este un caz pe care am considerat necesar a-l expune atenției, ca un „alt" mod de raportare la ceea ce statutul de

* Muzeul Banatului Montan, B-dul Republicii, nr.10, Reșița, ligiaboldea@yahoo.com

1. Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI (origini, statut, studiu genealogic)*, Ed.Banatica, Reșița 2002, 68.

2. Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Londra, 2000, 93-94.

nobilitate a presupus în epocă. În consecință, ne-am focalizat atenția asupra sistemului familial al stăpânirii lor funciare, cu toate inconsecvențele, oportunitățile dar și problemele trădate de o informație documentară posibil lacunară.

Identificarea așezării de baștină a familiei se poate realiza doar în mod aleatoriu, acceptând ideea că o stăpânire de familie a devenit generatoare de nume nobiliar, edificatoare în acest sens fiind lista anexă publicată de către istoricul Ioan Drăgan în volumul dedicat nobilimii române din Transilvania, în cadrul căreia așezarea Marga, localizată în districtul Caransebeș, figurează având atașată existența a 11 persoane cu statut nobiliar[3], cifră care este confirmată de o serie de documente aparținând secolelor XV-XVII. Or, pentru nucleul familial ce face obiectul materialul de față, persoana lui Iacob de Marga deschide „istoria" familiei grație demnității de viceban de Severin, pe care a deținut-o alături de Sandrin Șișman de Buziaș sau de Petru *Rayn* Voievod între anii 1459 și 1478[4]. O longevitate remarcabilă în funcție, ce a scos practic din anonimat familia și a oferit bune perspective descendenților săi, după cum vom vedea din derularea ulterioară a informației documentare.

Pornind de la premisa, verificată în majoritatea cazurilor referitoare la nobilimea românească a Banatului montan medieval[5], potrivit căreia numele nobiliar al unei familii a fost dat de una dintre stăpânirile sale strămoșești, așezarea Marga se conturează ca posesiune-nucleu a familiei ce îi va purta numele timp de mai bine de două secole, atât cât documentele vremii lasă să transpară.

Situată pe rama nordică a Munților Țarcu, care închid în acest sector Valea Bistrei[6], așezarea Marga limitează spre răsărit istoricul district al Caransebeșului, aflându-se în imediata vecinătate a Porților de Fier ale Transilvaniei și a proximului district transilvan al Hațegului[7]. Documentar însă, deși numele primului membru atestat al familiei, Iacob de Marga, apare încă din anul 1459, de-abia de la începutul secolului al XVII-lea datează actele care relaționează în mod direct și incontestabil familia de stăpânirea asupra satului Marga. Astfel, în conscripția din anul 1603, ilustrativă pentru dispunerea unităților fiscale în zonă, un Gheorghe Marga figurează ca deținând 6 porți în satul Marga[8], după cum, douăzeci de ani mai târziu, în 1633, Ștefan și Gașpar Marga sunt pomeniți ca având stăpâniri în Marga, dar locuind în Caransebeș[9]. Dacă mai adăugăm la aceste informații faptul că satul Marga nu apare în documente cuprins în nici un alt patrimoniu funciar familial, putem susține opinia conform căreia această posesiune trebuie privită ca parte centrală a bunurilor funciare ale familiei nobililor de Marga. Cu precizarea, care va particulariza oarecum această exponentă a nobilimii române bănățene, că patrimoniul său funciar ne apare, pe de-o parte, extrem de fracturat, compus din părți de posesiuni stăpânite în indiviziune cu alte familii, pe de-altă parte, foarte instabil, de vreme ce unele stăpâniri vor fi schimbate, zălogite sau restituite de o manieră care face aproape imposibilă reconstituirea lor integrală. De fapt, impresia este aceea că familia Marga și-a datorat întru totul ascensiunea funcției obținute de Iacob de Marga în 1459[10], moment în care ea pare să se fi stabilit în Caransebeș, de unde a încercat să își lărgească stăpânirile, intrând în coliziune cu interesele altor familii nobile bănățene care dezvoltaseră ansambluri funciare pe Valea Bistrei (vezi grupul de stăpânitori din familiile Floca, Negotești și Pobora[11], dar mai ales puternica familie Bizerea-Găman) sau în depresiunea Caransebeș, pe cursul Timișului. Nu lipsite de relevanță sunt și tranzacțiile cu familia Gârlișteș de Rudăria sau intruziunile în cadrul sistemului de stăpânire al familiilor Racoviță de Caransebeș și Fiat de Armeniș.

Strict documentar, în stăpânirea familiei Marga au ajuns, pentru un timp mai scurt sau mai lung, 11 părți de posesiuni în districtul Caransebeș, 13 posesiuni în comitatul Hunedoara și 3 în comitatul Alba, cifre care ar fi putut fi semnificative dacă membrii familiei nu s-ar fi dovedit incapabili să le păstreze timp mai îndelungat. Căci ele nu pot fi privite sub nici o formă ca alcătuind un tot unitar, de vreme ce stăpânirea celor din Marga asupra lor apare ca fiind vremelnică și conjuncturală. Pentru a înțelege mai bine aceste aserțiuni, vom detalia toate problemele patrimoniale cu care familia s-a confruntat pe parcursul a mai bine de un secol și jumătate, din 1470 și până la căderea Banatului de Caransebeș și Lugoj sub otomani.

3. Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania (1440-1514),* Ed Enciclopedică, București, 2000, 410.

4. Pesty Frigyes, *A Szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek,* Budapesta, 1876, 81-82; Iuliu Vuia, *Districtus Walachorum. Cercurile românești bănățene*, Timișoara, 1929, 29.

5. L. Boldea, *op.cit*.

6. Dumitru Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Ed Banatica, Timișoara, 1998, 349.

7. Vezi harta anexată de Marius Bizerea și Constantin Rudneanu articolului ***Considerațiuni istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeșului în evul mediu.*** *SIB*, 1, 1969, 7-22.

8. Pesty Fr., *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*, II, Budapesta, 1878, 302.

9. *Ibidem*.

10. I. Drăgan, *op.cit.,* 325.

11. L. Boldea, ***Noi considerații asupra elitelor sociale românești bănățene: stăpânii de pe Valea Bistrei (secolele XV-XVI).*** *AnB*, SN, Arheologie-Istorie, XII-XIII, 2004-2005, 325-342.

Prima controversă s-a ivit în anul 1470[12] când, în fața scaunului de judecată al districtului Lugoj, condus de castelanii de Jdioara, Iacob de Măcicaș, Ioan More și Vasa, s-au prezentat Iacob de Marga și fratele său, Sandrin Șișman de Buziaș, foști castelani ai Severinului, pentru a se judeca cu privire la partea ce i se cuvenea lui Iacob de Marga din veniturile cetății, parte care fusese însușită de fratele său, Sandrin. Cum acesta din urmă se pare că nu i-a remis această sumă, adunarea districtuală a decis ca Sandrin Șișman să îi plătească fratelui său suma de 19 florini drept compensație, iar dacă nu va putea, să îi zălogească trei părți de posesiuni în satele Buziaș, Ohaba și Borzașul de Sus, până când Iacob va putea recupera banii. Hotărârea a fost însă contestată de către unul din frații devălmași ai pârâtului, Martin *Thewrswk*, care a solicitat să achite el suma în cauză pentru a rămâne singur stăpân în cele trei sate, angajament acceptat de către adunare[13]. Deși cele trei posesiuni nu au ajuns în stăpânirea lui Iacob de Marga, momentul pare a furniza un tipar prin care acest nobil, ajuns viceban al Severinului, și descendenții săi au încercat să profite de problemele conjuncturale ale altor nobili pentru a-și augmenta propriul patrimoniu funciar.

Mult mai importantă este însă informația furnizată de un document întocmit în 21 septembrie 1503[14], prin care regele Vladislav II a luat la cunoștință și a aprobat schimbul de stăpâniri efectuat între nobilul Gheorghe Marga, în numele său și al urmașilor săi, și nobila doamnă Ursula Horvath, văduva marelui comis Nicolae Horvath de Kolonyth, tranzacție ce ridică suficiente semne de întrebare ce se circumscriu sferei noastre de interes. Schimbul de bunuri, în sine, nu a fost decât o practică uzuală, des întâlnită în relațiile dintre stăpânii nobili de pământuri; intrigă însă posesiunile schimbate și, mai ales, motivația ce a stat la baza acestei acțiuni. Potrivit documentului, Gheorghe Marga a oferit spre schimb părțile sale din posesiunile Copăcele (*Kopach*), Zlagna (*Zlathna*), *Zlospathaka* și Vălișoara (*Waliswara*) din districtul Caransebeș, primind din partea Ursulei Horvath părțile sale din posesiunile Strigh (*Ztrygh),* Mărtinești (*Marthondenk*), Dîncul Mare (*Naghdenk*), Dîncul Mic (*Kysdenk*), *Lonka*, Sîntimbru (*Szent Imreh*) și Petreni (*Pethren*) din Hunedoara, zona Orăștiei, apoi părți din Oarda de Jos (*Waraghya*), *Zeepmezew* și *Bewnye* din comitatul Alba, precum și părți din Bretea Română (*Oláh Berethe*), Gînțag (*Ganzzaga*), Covragiu (*Korogh*), Vîlcelele Bune (*Jowalchal*), Vîlcelele Rele (*Pokolwalchal*) și Bățălar (*Bathalar*) din comitatul Hunedoara[15]. Nu a fost primul caz în care o familie nobilă românească bănățeană a obținut stăpâniri în afara Banatului, în comitate transilvănene[16], stăpâniri întărite prin donație regală, după cum relevă documentul în cauză. Și totuși, de ce nevoia acestui schimb?

Aparent, în ambele cazuri poate fi invocat interesul funciar sau pecuniar: Gheorghe Marga a urmărit să-și extindă patrimoniul funciar (modest în perimetrul Banatului) pe seama unor stăpâniri din comitatele învecinate, în timp ce Ursula Horvath a fost determinată de nevoi financiare, căci, în același an, ea va vinde trei dintre cele patru moșii (Copăcele, Zlagna și Vălișoara) banului de Severin, Iacob de Gârliște, păstrând pentru sine doar *Zlospathaka*[17]. Situația pare însă mai complicată pentru ambele părți; în același an și ca o consecință a acestei tranzacții, Ștefan Marga, în numele său și al fraților săi Ioan și Nicolae, s-a opus vânzării de către tatăl lor a părților de stăpânire strămoșească din Copăcele și Zlagna către banul de Severin[18]. Două concluzii se pot desprinde pe marginea acestui fapt: în primul rând, aceea potrivit căreia posesiunile Copăcele, Zlagna, *Zlospathaka* și Vălișoara ar fi constituit, alături de Marga, parte a patrimoniului funciar strămoșesc al familiei, dobândit într-o perioadă și în condiții incerte. Cu amendamentul că, în cazul Vălișoarei, documente anterioare atestă această așezare ca fiind cuprinsă în ansamblul stăpânirilor funciare aparținând familiei Fiat de Armeniș, căreia îi este reconfirmată prin nouă danie în anul 1468[19]. Se poate presupune însă că familia Marga s-a constituit ca familie condivizională a celor din Armeniș, de vreme ce Gheorghe Marga a oferit spre schimb doar părți din această posesiune. În al doilea rând, atrage atenția dezacordul intervenit între membrii familiei Marga, fiii contestând decizia tatălui de a înstrăina bunuri patrimoniale, fapt mai rar întâlnit

12. Pesty Fr. *Krassó vármegye története,* III, Budapesta, 1882, 425.
13. Ioan Aurel Pop, Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XVI, Ed Dacia, Cluj-Napoca, 1991, 136-137.
14. Pesty Fr., *A Szörényi bánság..,* III, 149.
15. cf. Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I-II, București, 1967.
16. Sunt relevante exemplele oferite de familia Deș de Timișel, stabilită la începutul secolului al XVI-lea în Transilvania, cu posesiuni întinse în comitatele Dăbâca, Cluj, Turda, cel al unor ramuri ale familiei Măcicaș de Tincova, așezate în aceeași perioadă în comitatele Hunedoara și Dăbâca sau cel al familiei Bucoșnița, strămutată în secolul al XVII-lea în districtul învecinat al Hațegului.
17. Documentul tranzacției a fost prezentat în cadrul unui complicat proces de partajare de bunuri ce au aparținut fostului ban de Severin, Nicolae de Gârliște, fiu banului Iacob de Gârliște, proces derulat între anii 1566-1569. Vezi Pesty Fr., *op.cit.,* 378.
18. *Ibidem,* II, 275.
19. Dragoș-Lucian Țigău, ***Familia Fiat de Armeniș în secolele XV-XVII***. *Banatica,* 14, 1996, 44.

în documentația vremii. În pofida acestei opoziții, schimbul și vânzarea ulterioară a acestor stăpâniri s-au materializat în fapt, căci peste ani regăsim aceste moșii în stăpânirea Gârliștenilor, care și le vor disputa la rândul lor în complicate procese de moștenire și partajare între anii 1544 și 1569[20].

Probleme s-au conturat și în privința celor șase părți de posesiune din comitatul Hunedoarei – Bretea Română, Băţălar, Vîlcelele Bune, Vîlcelele Rele, Gînțag și Covragiu, asupra cărora existau încă din 1501 dispute posesorale. Situația va fi detaliată într-un document din 13 decembrie 1511[21], o contestație venită din partea lui Iuga (fiul decedatului Simon, fiu al răposatului Ștefan Pogan, fiu al decedatului Gașpar) asupra modului în care Gheorghe Marga și Ștefan More de Săcel, ginerii defunctului Ștefan Pogan, și-au însușit părțile de posesiune și actele aferente în schimbul unei sume de bani, părți care i s-ar fi cuvenit în calitate de unic moștenitor pe linie masculină al lui Gașpar Pogan. Deoarece între anii 1501-1502 s-a ajuns la o înțelegere temporară, prin care bunica sa, Marta Pogan (văduva lui Ștefan Pogan) și mătușa sa, Cătălina (soția lui Ștefan More) urmau să dețină aceste stăpâniri până la majoratul pârâșului, în 1511 Iuga le solicită în dreaptă și deplină stăpânire. Între timp, se pare că moșiile au ajuns să fie valorificate de ginerii Martei Pogan, Ștefan More, soțul Cătălinei, și Gheorghe Marga, soțul Anei Pogan, în baza actelor de posesie pe care și le-au însușit. Decizia voievodului Transilvaniei a dat dreptate pretențiilor lui Iuga, hotărând ca cei doi nobili să-i restituie acestuia părțile de stăpânire și actele aferente, în schimbul unei sume de bani ce a reprezentat probabil cuantumul cuvenit fiicelor din moștenire părintească (acea *quarta puellaris*). În acest context, cum trebuie înțeles schimbul realizat în anul 1503? În ce mod părți din cele șase posesiuni au ajuns în stăpânirea lui Nicolae Horvath și, mai apoi, a soției sale și ce drept real a avut aceasta să le schimbe cu Gheorghe Marga, de vreme ce ele au făcut parte din patrimoniul familiei Pogan? O explicație plauzibilă ar fi aceea că a fost vorba de părți diferite din aceste posesiuni, deținute în indiviziune de mai mulți posesori, caz în care interesul lui Gheorghe Marga ar fi justificat de dorința de a-și consolida proprietatea în zonă prin cumularea părților provenite prin intermediul soției sale cu cele obținute prin schimb de la Ursula Horvath.

Momentul 1503 pare a reliefa profilul unui personaj dispus a forța limitele dreptului legitim de stăpânire funciară din dorința de a-și spori propria avuție. Nu este de neglijat nici faptul că atitudinea sa poate fi explicată și prin poziția pe care a deținut-o la nivel districtual, fiind fiu al unui viceban de Severin, cât și locțiitor, el însuși, al banului atunci când acesta lipsea, situație care l-ar fi putut încuraja în tendința de supralicita avantajele date de statutul său social.

De altfel, un nou document din 18 iulie 1504[22] vine să confirme aserțiunea de mai sus: în această zi, același Gheorghe Marga a fost chemat în judecată în fața banilor de Severin, Petru Vistier de Măcicaș și Iacob de Gârliște, de către nobilul Ladislau de Racoviță (zis și Pribeagul – *Pribek*) cu scopul de a recupera de la acesta părți din moșiile părintești *Akziny, Kziny* și Var (*Mezfalu*) din districtul Caransebeș[23], zălogite în urmă cu 20 de ani de mama sa lui Iacob de Marga în schimbul sumei de 160 de florini aur pentru a-l răscumpăra din captivitatea otomană. Situația s-a complicat, necesitând decizia banilor, deoarece Gheorghe Marga, pretextând vremurile grele, a solicitat 400 de florini aur pentru a retroceda posesiunile familiei Racoviță. Suma cerută a părut, pe bună dreptate, exagerată solicitantului, drept pentru care el recurge la procedura legală, supunându-se hotărârii celor doi bani ai Severinului. Aceștia, după audierea ambelor părți, hotărăsc următoarele: după ce Ladislau *Pribek* avea să plătească suma de 160 florini aur, cei doi urmau să stăpânească împreună cele trei moșii până când, fie Gheorghe Marga ar fi putut să dovedească faptul că i se cuveneau cei 400 de florini și trebuia să îi primească, fie s-ar fi dovedit că pretențiile sale nu aveau nici un temei, în acest caz el fiind obligat să cedeze stăpânirile posesorului de drept[24].

Chestiunea pare să fi trenat în deceniile următoare, căci în 1530, în fața Capitlului din Arad, descendenții lui Ladislau *Pribek*, Martin,

20. L. Boldea, *Nobilimea românească din Banat….,* 215-217.

21. *Magyar ország levéltar,* DL 32581. Se va cita în continuare MOL.

22. Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, II/2, București, 1887, 524, nr.422.

23. Evoluția acestor stăpâniri este destul de interesantă: în anul 1458 ele sunt amintite în cadrul posesiunilor lui Iacob de Racoviță, cu care acesta a intrat în indiviziune alături de familia lui Nicolae de Bizerea, care se pare că a încercat să eludeze drepturile familiei Racoviță, profitând de faptul că unicul urmaș al acesteia ajunsese în captivitatea otomană. În 1485 fiul lui Iacob, Ladislau de Racoviță, revenit din captivitatea otomană, își reclamă stăpânirile (inclusiv cele trei aflate în discuția de mai sus) în fața regelui Matia Corvin, după ce urmașul nobilului de Bizerea refuzase să i le returneze. În fața scaunului de judecată regele a hotărât excluderea din stăpânire a familiei Bizerea și redarea tuturor drepturilor familiei Racoviță. Din nou se ridică un semn de întrebare asupra modului în care părți din *Akziny, Kziny* și Var au ajuns în stăpânirea lui Gheorghe Marga – când s-a produs zălogirea lor către Iacob de Marga? Poate să fi fost acesta din urmă condivizional cu Bizereștii în aceste moșii? Vezi L. Boldea, *op.cit.,* 180.

24. Pesty Fr *op.cit.,* 370-371.

Petru și Ladislau de Racoviță (fiii săi) și-au disputat părțile din stăpânirile Cicleni (*Cseklyen*) și *Kyzyn* cu nobilul Francisc Fodor, care se opune pretențiilor familiei nobililor de Racoviță în numele său, al lui Iacob, Gașpar și Doroteea Marga, precum și al lui Francisc Mâtnic și Nicolae Maciova, susținând că aceste posesiuni li se cuvin. A fost, evident, o reminiscență a controversei create la începutul secolului al XVI-lea, familia Marga continuând să clameze drepturi asupra unei posesiuni ce i-a fost zălogită cândva la sfârșitul secolului al XV-lea și care fusese răscumpărată parțial de Racovițești în 1504.

Nu se cunoaște soarta ulterioară a posesiunii *Kyzyn*; în ceea ce privește Cicleniul, un act din 5 noiembrie 1572[25] dovedește faptul că acest sat a ajuns în stăpânirea familiei Marga, căci în această zi bărbatul ales (*egregius*) Nicolae Marga, în numele său și al rudelor sale, datorită unei nevoi stringente de bani, a zălogit părțile sale din posesiunile Cicleni și Bolvașnița din districtul Sebeș, comitatul Severin bărbatului ales Gașpar *Oztrowy* pentru suma de 100 florini. Ni se relevă aceeași relativitate a stăpânirii celor din Marga, întărită și prin aducerea în discuție a Bolvașniței, posesiune atestată începând cu anul 1480 ca aflându-se în stăpânirea devălmașă a familiilor Fiat de Armeniș și Măcicaș de Tincova[26]. Din nou ni se sugerează o intruziune sub forma condivizionalității în sistemul proprietăți altor familii nobile române bănățene.

Pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea transpar doar mici frânturi ale unor alte stăpâniri ce au aparținut la un moment dat familiei. Astfel, din testamentul Margaretei Găman, datat în 2 octombrie 1600[27], printre bunurile lăsate moștenire rudelor, este pomenit la Glimboca un iobag de casă, Petru Roman, luat cu zălog pentru 18 florini de la Gheorghe Marga, iobag ce urma să revină orfanelor sale.

Într-un document din 20 martie 1635[28] o Sara Marga, văduvă a lui Nicolae de Gârliște (*egregius*), și fiii săi din alte căsnicii, sunt pomeniți ca deținând jumătate din satul Dezna sub forma unui zălog în valoare de 400 de florini, cealaltă jumătate fiind zălogită pentru aceeași sumă lui Sigismund Fiat. În realitate, prin documentul în cauză, nobilul Fiat a fost donat de către principele Gheorghe Rákóczi cu întreaga stăpânire asupra Deznei, ca răsplată pentru fidelitatea manifestată încă din tinerețe în diferite împrejurări; formula exactă a fost cea a deszălogirii, căci Sigismund Fiat a plătit suma de 1000 de florini în contul stăpânirii depline.

În sfârșit, din 10 ianuarie 1653[29] datează un nou schimb de bunuri funciare, realizat între Ștefan Marga (în numele soției sale, Margareta Gârlișteș și a fiului său, Ștefan) și nobilul Iacob Fiat, prin care cel din urmă îi cedează definitiv lui Ștefan Marga părțile lui din posesiunile Marga (împreună cu iobagii) și *Böszömény* (împreună cu iobagul Ioan *Buldzul* și bunurile acestuia), în timp ce nobilul Marga îi reda posesiunile Poiana și Buchin, moșii, de altfel, strămoșești ale familiei Fiat de Armeniș, reconfirmate de regalitate maghiară în stăpânirea lor încă din anul 1489[30]. Deși contractul a trebuit întărit de ambele părți prin depunerea sumei de 100 florini, Ștefan Marga se pare că nu respectat termenii contractului, astfel încât, prin ordin princiar, suma de 100 florini i-a revenit lui Iacob Fiat.

În urma derulării informației documentare de care dispunem, rezultă o imagine destul de ambiguă a patrimoniului funciar al Mărganilor, punctată de prea puține certitudini. Inclusiv stăpânirea lor asupra așezării Marga (probabil toponimic transformat în patronimic) este certă documentar doar de la începutul secolului al XVII-lea. Putem însă opera cu analogiile furnizate de marile nuclee familiale românești bănățene, în cazul cărora existența patronimicului derivat dintr-un toponimic este extrem de evidentă. Nu vedem de ce ar sta lucrurile altfel în cazul familiei Marga. Din păcate, analogiile se opresc în acest punct, căci patrimoniul Mărganilor, atât cât a fost, dar și cât ni se relevă documentar, se dovedește foarte incert și fluctuant, în contrast evident cu perenitatea altor ansambluri funciare familiale, atestate documentar pe o perioadă de 250 până la 300 de ani. Ca o schemă posibilă, se poate presupune că între stăpânirile familiale strămoșești au figurat, alături de Marga, și posesiunile Copăcele, Zlagna, *Zlospathaka* și Vălișoara, situate de-a lungul drumului comercial ce lega districtul Caransebeș de cel al Hațegului, Banatul de Transilvania, pe linia cursurilor Timiș - Bistra. Din motive neprecizate, în 1503 Gheorghe Marga, fiul vicebanului Iacob de Marga, a realizat un schimb prin care a renunțat la aceste posesiuni (incerte ca drept de stăpânire sau insuficiente pentru nevoile sale?) în favoarea altor 16 părți de posesiuni din comitatele Hunedoara și Alba, dintre care șase au ridicat în viitorul proxim noi probleme de stăpânire din partea unor moștenitori legitimi ai familiei Pogan (a fost vorba de Bretea Română, Gînțag, Bățălar, Covragiu, Vîlcelele Bune și Vîlcelele

25. *Ibidem,* III, 394.
26. L. Boldea, *op.cit.,* 280.
27. Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653)*, Timișoara, 1981, 117.
28. Pesty Fr. *Krassó.*., IV, 299.
29. Idem, *A Szörényi bánság..,* II, 303.
30. D.L. Țigău, *op.cit.,* 31 și 44.

Rele). Asupra celorlalte zece[31] nu avem referiri suplimentare, așa încât am putea considera că ele au rămas în stăpânirea familiei Marga, ce a preferat să își părăsească unele posesiuni din Banat pentru o serie de moșii în Hunedoara și Alba, în jurul cărora și-a concentrat, probabil, interesul familial, cu atât mai mult cu cât schimbul din 1503 a fost întărit de regalitate printr-un act de donație. Deși în urma acestui fapt s-ar putea presupune că familia s-a strămutat într-unul din comitatele sus-amintite, o parte a ei, cel puțin, a rămas cu certitudine în Banat, căci în secolul următor un Gheorghe Marga este amintit ca deținând șase porți în satul Marga în cadrul conscripției din 1603, pentru ca alte două documente, din 1630[32] și 1633[33] să pomenească, unul, casa lui Gașpar Marga din Caransebeș cu prilejul unei hotărniciri, celălalt faptul că, deși Ștefan și Gheorghe Marga aveau stăpâniri în satul Marga, ei locuiau în Caransebeș, situație perfect explicabilă, dacă ne gândim că antecesorii lor (Iacob de Marga și Gheorghe Marga) au deținut demnități importante în plan local, al căror sediu a fost Caransebeșul, centru politico-administrativ al zonei.

În privința celorlalte părți de moșii, printre ai căror stăpânitori au figurat, la un moment dat, și membri ai familiei Marga, dreptul lor de stăpânire considerăm că a fost limitat și conjunctural. Trei posesiuni - *Akziny, Kziny* și Var au fost disputate cu familia nobililor Racoviță de Caransebeș, care le zălogise vicebanului Iacob de Marga la sfârșitul secolului al XV-lea în condiții extrem de dificile pentru soarta sa, și pe care cei din Marga refuzaseră inițial să le redea moștenitorului de drept în anul 1504, fapt ce a necesitat hotărârea banilor de Severin în această privință, după cum am arătat în paginile anterioare. Apoi, părțile din posesiunile Cicleni și Bolvașnița vor fi, la rândul lor, stăpânite în devălmășie cu familiile Racoviță și Fiat de Armeniș, după cum atestă documente din anii 1530 și 1572, de la această din urmă familie Mărganii deținând, temporar, pe la mijlocul secolului XVII, satele Poiana și Buchin, vechi stăpâniri ale celor din Armeniș, pe care li le va restitui în 1653 în schimbul moșiilor Marga și *Böszömény*.

În consecință, încercarea de restituire a patrimoniului funciar al familiei Marga s-a dovedit grevată de serioase impedimente, nu neapărat de natură informațională. Documentele păstrate, deși fac referire la acești stăpâni de pământuri, dezvăluie mai degrabă lipsa de consistență și relativitatea conținutului ansamblului funciar familial, un caz oarecum singular în panoplia familiilor nobile române ale Banatului de deal și de munte. Desigur, au existat familii care au deținut zeci de sate, părți de sate sau predii (Fiat, Găman-Bizerea, Măcicaș, Mâtnic, Peica), dar și familii nobile de mai mică anvergură socială prin prisma bunurilor funciare stăpânite (Cerna, Bucoșnița, Lazăr, Plugovița, Pobora, Floca), dar nici una dintre acestea nu a dovedit această incapacitate de a se menține în aceleași stăpâniri o perioadă semnificativă, probabil nici măcar o generație, cel puțin din a doua jumătate a secolului al XV-lea (când apare atestată documentar, ceea ce nu înseamnă că nu au existat și în perioada anterioară) și până în 1658, când situația stăpânirii funciare în Banatul de Caransebeș și Lugoj s-a modificat radical prin alunecarea sa în sfera de dominație otomană. În opoziție cu ceea ce a fost comun tuturor familiilor sus-amintite – stăpânirea consecventă cel puțin a unui minim patrimoniu funciar timp de generații – familia Marga a practicat mai degrabă schimbul, zălogirea, devălmășia pentru a suplini, se pare, absența unei proprietăți funciare reale în ținutul de baștină, pentru a nu risca ignobilarea.

De altfel, achiziționarea de moșii (prin schimb și cumpărare) în Hunedoara și Alba trebuie că s-a circumscris aceleiași nevoi funciare și pecuniare, imposibil de rezolvat în perimetrul Banatului cărășan. A fost o familie ce a acces în rândul elitei românești bănățene grație acelui Iacob de Marga, viceban al Severinului timp de aproape 20 de ani, demnitate obținută încă de la începutul domniei lui Matia Corvin, fapt care ne face să bănuim că el și-a câștigat meritele și funcția, poate și condiția de familiar, în timpul conflictelor antiotomane purtate de părintele suveranului, nu mai puțin celebrul Ioan (Iancu) de Hunedoara în deceniile anterioare, la fel ca mulți alți membri ai importantelor familii nobile românești, dintre care s-au remarcat cei de Bizerea, Cerna, Deș de Timișel, Măcicaș și Mâtnic[34]. Relevante sunt și reconfirmările în stăpânire, donațiile sau demnitățile pe care aceștia le-au dobândit ca răsplată pentru credincioasele slujbe. Din păcate, fără o bază patrimonială solidă, familia celor din Marga nu a dobândit alura socială și economică a celor mai sus-menționate, ceea ce nu o exclude totuși din sfera acestor elite bănățene.

31. Șase din zona Orăștiei – Strigh, Mărtinești, Dîncul Mare, Dîncul Mic, Sîntimbru și Petreni și trei în comitatul Alba – Oarda de Jos, *Zeepmezew,* și *Bewnye*.
32. MOL, F 234, XXII szekreny, fasc.13, f 26.
33. Pesty Fr., *op.cit.,* 302.
34. Fügedi Erik, *A 15 századi magyar arisztokrácia mobilitása,* Budapesta, 1970, 206.

CONSIDERATIONS SUR LA FAMILLE D'UN VICEBAN DE SEVERIN: MĂRGANII.

(Resumé)

La remarquable persistance à travers du temps des quelques institutions médievales roumaines, en dépit des limitations ou des influences imposées par le nouveau mouvement intégrateur hongrois, a offert à la communauté roumaine médievale du Banat (le secteur de la rivière de Caraş), y tenant compte en spécial de son élite socio-politique, la possibilité de se manifester pour conserver et perpetuer ses propres formes d'autonomie juridique, fiscale et militaire. L'autonomie relative de la contrée banatienne des zones collinaires et montagneuses a permis la survivance des quelques-unes des formes du droit roumain en plaine processus d'implant des normes juridiques occidentales, imposées par la royauté hongroise. On peut affirmer que la noblesse roumaine du Banat médièval, en qualité d'élite d'origine cnéziale, ait assumé et préservé les deux aspects originaires inséparables: la maîtrise de la terre et la juridiction qu'on y ait résulté.

La noblesse roumaine banatienne apparaît, dans la lumière des nombreuses et variées informations, comme une classe sociale ténace et active, intéressée égalment de se consolider ses propres intéresses et propriétés, comme pour défendre ses objectifs concernant les huit districts privilégiés et, de cette perspective, la liaison organique d'entre les élites et la communauté des hommes communs (considérée d'une manière objective et tenant compte des réalités et des mentalités de l'époque) étant bien que sugestive. Ainsi, on peut retrouver ces nobles comme une composant fondamentale des assemblées districtuelles et civiques, se manifestant dans des différentes hypostases: habituellement, grace aux responsabilités detenues ec plan local, ils ont été les dirigeants de ces assemblées; ils apparaîssent en qualité de temoins, arbitres, hommes du roi ou jurants (étant connu le fait que les procédures judiciaires avaient comme principale modalité de temoignage le jurement), s'exprimant soit individuellement, soit par le temoignage commun de l'assemblée toute-entière; au cas de l'absence du sigile districtuel, les nóbles utilisaient ses propres sigiles pour autentifier les documents émises. La palette des causes jugées par ces nobles a été dominé, sans doute, par les problèmes concernant la possession foncière: la mise en possession, la suspension du droit de propriété en cas d'infidelité, la constitution des fraternités adoptives, l'issue de l'indivision, la repousse des imixtions étrangères dans le systhème de maîtrise de la terre, les héritages, les mises en gage, l'héritage des jeunes filles, vents-achats, échanges et toute une série de circonstances concernant la juridiction mineure.

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

DESFIINȚAREA INSTITUȚIEI COMUNIONULUI PE TERITORIUL FOSTEI GRANIȚE MILITARE BĂNĂȚENE

*Marlen Negrescu**

Cuvinte cheie: *Banat, instituția comunionului, granița militară, sfârșitul sec. al XIX – lea.*
Schlagwörter: *das Banat, Institution der Kommunion, Militärgrenze, Ende des 19. Jh.*

Prin desființarea regimentului de graniță româno-bănățean nr.13 la 1 noiembrie 1872, în baza ordonanței imperiale din 9 iunie 1872 și prin trecerea teritoriului confiniar demilitarizat sub administrația civilă, numeroase instituții specifice devin caduce. Este și cazul comunităților de casă, al așa numitelor comunioane, case sau familii grănicerești. Actele rezultate în decursul acțiunii de desființare a acestei instituții constituie, atât ca volum cât și ca informație, o parte importantă a fondului arhivistic Prefectura Județului Severin.

Cunoscut este faptul că baza constituției confiniare din 1807 o reprezenta sistemul comunional – starea de indiviziune de fapt și de drept – care oferea o posibilitate de trai atât familiei numeroase cu puțin pământ cât și familiei bogate dar cu puține brațe de muncă[1].

Comunitatea de casă consta în convieţuirea patriarhală a mai multor persoane fără deosebire de vârstă sau sex, înrudite sau nu, înscrise la aceeași casă, care muncesc și folosesc în comun averea și prestează toate îndatoririle specifice, atât timp cât nu se înscriu în altă casă sau părăsesc cadrele grănicerești. Toți grănicerii aparțineau obligatoriu unei case fiind trecuți ca atare în evidențele autorităților militare. Persoanele care prestau muncile casei contra cost nu aparțineau acelei case și erau înregistrați ca străini. Din această categorie făceau parte și servitorii[2].

În fruntea fiecărui comunion stătea un *pater familias* (gazda, gospodarul), de obicei cel mai bătrân și harnic dintre bărbații casei. Acesta conducea treburile și îi supraveghea pe membri casei.

Alături de el și întru ajutorul său era *mater familias*, care nu era neapărat soția sa ci oricare altă femeie bătrână și harnică din casă. Obligația lor era să păstreze liniștea și buna rânduială, să vegheze la respectarea de către casnici a legii creștinești și a perceptelor morale și să-i pedepsească pe neascultători și pe necuviincioși. Funcția de tată al casei nu putea fi ocupată decât de persoanele cu o moralitate exemplară fiind excluși cei cu scăderi morale sau fizice – bețivii, desfrânații, trândavii, cei ce au suferit pedepse pentru infracțiuni, fapte criminale, dezertori în vreme de război precum și cei „ce se chilăvesc pe sine și pe alții pentru a scăpa de slujbă". Capii nu pot fi supuși unor pedepse publice decât, în cazul unor infracțiuni grave – după ce au fost destituiți. De asemenea, fetele și femeile nu pot fi supuse pedepselor corporale decât – în cazuri grave – cu aprobarea regimentului.

Membrii comunionului își alegeau conducătorii, compania neintervenind decât în cazul unor neînțelegeri. Membrii aveau dreptul de a cere socoteală și, la nevoie, puteau delega pe unul dintre ei să poarte cheile magaziilor. Pentru vânzarea și cumpărarea de imobile, plasarea sau ridicarea unui capital în numele casei, tatăl trebuia să aibă învoirea tuturor bărbaților majori. Excedentele realizate din gospodărie se împărțeau între toți membrii muncitori ai comunionului chiar dacă erau sub arme sau în captivitate. O parte mai mare primeau cei deosebit de diligenți, precum și capii casei. Trândavii, care nu se îndreaptă nici în urma repetatelor admonestări, nu primesc nimic. Nici unul din membri nu poate avea o gospodărie separată. În cazul moștenirii unor imobile, acestea vor fi unite cu averea comunionului, sau formează un nou comunion prin separare, sau vor fi vândute în termen de doi ani. Prin lege fiecare membru are dreptul să acumuleze capital în bani și unelte care să fie proprietatea sa individuală. De asemenea, cu consimțământul tatălui familiei, fiecare are dreptul să lucreze și în altă parte, însă trebuie să cedeze jumătate din venitul net. Averea separată a unui membru putea fi constituită din moștenire transformată în bani, câștigul din munci în afara casei prestate cu învoirea tatălui familiei precum și din ceea ce aducea ca pradă de război[3].

* D.J.A.N. Timiș, Timișoara, Str. Andrei Mocioni nr. 8.

1. Antoniu Marchescu, *Grănicerii bănățeni și comunitatea de avere*, Caransebeș, 1941, 134.
2. *Ibidem,* 133.
3. *Ibidem*, 136-139.

Prin desființarea regimentelor bănățene de graniță și prevederile legii din 9 iunie 1872 sunt anulate toate restricțiile imobiliare atât în ceea ce privește dobândirea cât și înstrăinarea imobilelor: „Comunitățile de casă din granița militară pot dispune libere de averea lor imobilă. De asemenea, orice membru al comunionului poate dispune testamentar de propria sa avere" și : „Se poate ieși din indiviziune dacă o dorește majoritatea membrilor de ambe sexe, cu drept de vot, ai comunionului în care caz se împarte în părți egale între toți membrii". Noile comunioane nu pot avea însă mai puțin de 6 iugăre în cercurile Caransebeș, Bozovici și Orșova și 8 iugăre în celelalte. Persoanele care ies din comunion – preoții, ofițerii, funcționarii, meseriașii – pot să ceară despăgubiri pentru partea de avere ce li se cuvine[4].

Prin demilitarizare, în anul 1873, fostele cercuri ale regimentului 13 de graniță devin preturi în cadrul nou înființatului comitat Severin cu reședința la Caransebeș. Conform situației din noiembrie 1873 acestea erau:

Pretura Caransebeș[5]

Denumirea notariatului cercual	Denumirea comunelor care aparțin cercului	Numărul locuitorilor	Naționalitatea
Caransebeșul Nou	Caransebeșul Nou	395	În Caransebeșul Nou și Lindenfeld germani și cehi, în restul comunelor locuitorii sunt români
	Cicleni	168	
	Dalci	441	
	Zerveşti	498	
	Zlagna	403	
	Buchin	528	
	Prisian	349	
	Poiana	944	
	Lindenfeld	184	
Cârpa	Cârpa	819	În comunele acestui notariat cercual populația este română
	Vălișoara	866	
	Petroșnița	905	
	Bucoșnița	517	
	Goleț	623	
Obreja	Obreja	1649	În comunele acestui notariat cercual locuiesc români
	Ciuta	604	
	Iaz	740	
	Var	851	
	Glimboca	1537	
Borlova	Borlova	1365	În comunele acestui notariat cercual locuiesc români
	Vârciorova	1145	
	Bolvașnița	701	
	Turnul	400	
	Ruieni	593	
Ohaba Bistra	Ohababistra	705	În comunele acestui notariat cercual populația este română
	Mărul	1185	
	Mal	405	
	Marga	1428	
	Vamamarga	93	
	Zăvoi	300	
	Crâjma	441	
	Valeamare	299	
	Cireșa	342	
	Voislova	426	
Rusca Montană	Rusca Montană	2663	În Rusca Montană și Ruschița locutorii sunt germani și români iar în Ferdinand numai germani
	Ruschița	609	
	Ferdinand	991	

4. *Ibidem*, 313

5.Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale (în continuare D.J.A.N. Timiș), fond: *Comitatul Severin*, dosar 1/1873, f.10-11.

Pretura Bozovici[6]

Denumirea notariatului cercual	Denumirea comunelor care aparţin cercului	Numărul locuitorilor	Naţionalitatea
Bozovici	Bozovici	3463	Români
Bănia	Bănia	2440	Români
	Gârboveţ	1673	Români
	Rudăria	2574	Români
Dalboşeţ	Dalboşeţ	2136	Români
	Lăpuşnic	1950	Români
	Moceriş	1176	Români
	Ravensca	405	Germani-Cehi
	Şopotul Nou	895	Români
	Şopotul Vechi	1327	Români
Prilipeţ	Prilipeţ	1600	Români
	Pătaş	1175	Români
	Borlovenii Vechi	1059	Români
Prigor	Prigor	1731	Români
	Pârvova	897	Români
	Putna	346	Români
	Borlovenii Noi	506	Români
	Şumiţa	265	Germani – Cehi

Pretura Teregova[7]

Denumirea notariatului cercual	Denumirea comunelor care aparţin cercului	Numărul locuitorilor	Naţionalitatea
Teregova	Teregova	2763	Români
	Luncaviţa	1172	Români
	Rusca	1414	Români
	Feneş	868	Români
Mehadica	Mehadica	1998	Români
	Verendin	1569	Români
	Globucraiova	792	Români
	Lăpuşnicel	850	Români
Brebul Nou (Weidenthal)	Brebul Nou (Weidenthal)	798	Germani – Cehi
	Gărâna (Wolfsberg)	717	Germani – Cehi
Cornereva	Cornereva	4230	Români
	Bogoltin	1874	Români
Cornea	Cornea	1557	Români
	Cuptoare	813	Români
	Cruşovăţ	549	Români
	Domaşnea	2195	Români
	Cănicea	522	Români
Slatina	Sadova Nouă	500	Români
	Ilova	1049	Români
	Armeniş	2018	Români
	Slatina	1782	Români
	Sadova Veche	537	Germani – Cehi

6 *Ibidem*, f. 16.
7 *Ibidem*, f. 17.

Pretura Orșova[8]

Denumirea notariatului cercual	Denumirea comunelor care aparțin cercului	Numărul locuitorilor	Naționalitatea
Iablanița	Petnic	999	Români
	Iablanița	1651	Români
Mehadia	Globurău	649	Români
	Plugova	948	Români
	Valeabolvașnița	1064	Români
	Mehadia	2098	Români și germani
	Pecenișca	562	Români
Jupalnic	Bârza	210	Români
	Topleț	1307	Români
	Coramnic	211	Români
	Tufări	351	Români
	Jupalnicul Nou	390	Români
	Vechi	282	
	Ieșelnița	746	Români
Orșova	Orșova	2024	Români, sârbi, germani și puțini maghiari
Ogradena Veche	Ogradena Veche Nouă	186	Cehi
	Ogradena veche	649	Români
	Dubova	355	Români
	Plavișevița	297	Români
	Tisovița	184	Români
	Eibenthal	484	Cehi
Șvinița	Șvinița	1148	Sârbi
Berzasca	Berzasca	1024	Români și puțini germani
	Dolnialiubcova	990	Români și sârbi
	Bigăr (Schnellersruhe)	233	Cehi
Sicheviță	Gornealiubcova	600	Români și sârbi
	Sicheviță	1530	Idem
	Gârnic (Weizenried)	870	Cehi

Reglementările din 1872 nu rezolvă însă problema de fond, iar Legea XXIX din 1885 despre desființarea instituției comunității de casă din fosta graniță militară nu face decât, adesea, să consfințească o stare de fapt.

După intrarea în vigoare a acestei legi nu mai puteau fi înființate noi comunități de casă, în cele existente nu mai puteau fi primiți noi membri – cu excepția nașterilor și căsătoriilor – iar comunitățile existente urmau să fie desființate, averea mobilă și imobilă a fiecărei comunități în parte urmând să fie împărțită între cei îndreptățiți sau să fie stabilită cota în proprietate la care au dreptul. Pentru clasificare în bună înțelegere, sau pentru stabilirea procentului dreptului de proprietate, legea oferă un termen de doi ani, după care procedura de desființare este pornită din oficiu.

În cazul clasificării în bună înțelegere, îndreptățiții pot stabili liber proporția în care se vor împărți bunurile mobile și imobile, învoiala se comunică autorităților locale care vor dresa un proces verbal semnat de părțile interesate, vor procura extrasele de carte funciară și de stare civilă aferente, vor întocmi listele de clasificare, vor stabili situația minorilor și eventualele probleme de succesiune și vor înainta dosarul însoțit de un raport pretorului spre aprobare.

Drept de vot au doar membrii și nu servitorii; urmașii unui membru nu vor avea împreună decât un singur vot, interesele minorilor sunt reprezentate de sedria orfanală.

Prima instanță în ratificarea înțelegerii și la completarea foii de clasificare o reprezintă pretorul. Procedura acestuia va fi consemnată în proces verbal, iar hotărârea sa poate fi contestată în decurs de cincisprezece zile la comisia administrativă a comitatului iar a acesteia la Ministerul de Interne. Pretorul se va adresa din oficiu autorității de

8. *Ibidem*, f. 18.

carte funciară pentru punerea în practică a celor stabilite.

În cazul intervenției oficiale, atât la stabilirea dreptului de proprietate cât și la împărțirea bunurilor mobile și imobile, membrilor li se cuvin părți egale. Dintre prevederile respectivei legi mai menționăm că, persoanele îndreptățite care trăiesc în afara comunionului sau au ieșit din el fără a fi despăgubite precum și fetele necăsătorite își vor primi partea în natură sau li se va intabula partea doar cu acordul majorității membrilor, în caz contrar, li se va plăti contravaloarea părții în decurs de cinci ani sau la majorat, până atunci având dreptul la plata anuală a cinci la sută din capitalul cuvenit[9].

Ministerul Regal Ungar de Interne emite în decursul anilor 1888 și 1889 o serie de instrucțiuni menite să urgenteze procedurile de desființare a comunioanelor[10] atât prin măsuri organizatorice cât și prin stabilirea modului unitar de rezolvare a unor situații. Se solicită comisiilor administrative comitatense să supravegheze îndeaproape activitatea funcționarilor din comisiile celei de a II-a instanțe, aceștia fiind obligați să întocmească trimestrial o dare de seamă privind procedura în curs. La nivelul preturilor trebuie să se întocmească planificări detaliate asupra datei și locului desfășurării ședințelor respectivelor comisii și a deplasărilor pretorului[11]. Comisiile întâmpinau dificultăți și dădeau decizii diferite la stabilirea calității de membru al comunionului în cazul copiilor nelegitimi deși prevederile legale erau clare în această privință, și anume: numai copiii nelegitimi care au fost primiți formal în comunion („*förmliche Einkommunirung*") pot participa la partaj. Ministerul se plânge și de faptul că ajung la a III-a instanță dosare în care s-a decis, contrar prevederilor legale, proporțional aceleași drepturi de proprietate pentru urmașii tuturor membrilor comunionului ca pentru urmașii direcți ai „tatălui" și „mamei" comunionului.

Într-o adresă din februarie 1890[12] este prezentată opinia ministrului de interne despre cauzele rezultatelor nesatisfăcătoare obținute de autoritățile însărcinate cu acțiunea de desființare a comunioanelor. Printre cauzele enumerate sunt nerespectarea termenelor și lacunele în pregătirea documentației de către autoritățile comunale, faptul că primpretorii nu iau măsurile necesare pentru a îndrepta sau sancționa deficiențele autorităților comunale, amânarea ședințelor programate datorită neprezentării părților. Pretorii motivează slaba calitate a lucrărilor prezentate de autoritățile locale prin lipsa de pregătire profesională a acestora, volumul mare de lucrări cărora trebuie să le facă față cu puțin personal precum și activitatea defectuoasă a oficiilor de carte funciară.

Legea din 1885 nu a reușit să prevadă soluții pentru toate situațiile. Sedria orfanală a comitatului și diferite alte autorități se plâng de întârzierile intervenite în rezolvarea dosarelor, de faptul că neînțelegerile dintre membri nu sunt rezolvate de nici una dintre cele trei instanțe ci ajung în fața justiției. Una dintre lacunele legii, conform sesizărilor Comisiei Administrative din anii 1892 și 1893 adresate Ministerului Regal Ungar de Interne, este problema împărțirii bunurilor imobile care figurează pe fișele cadastrale de posesie întocmite de autoritățile locale, dar care nu sunt înregistrate în cartea funciară ca proprietate a comunioanelor. Lipsa unor prevederi legale nete în acest sens lasă loc interpretărilor la nivelul diferitelor instanțe, multe dintre acestea considerând că respectivele bunuri nu pot face obiectul partajului. Nici instrucțiunile ministerului emise în aprilie 1893 nu aduc o reală rezolvare a cauzei. Acestea stipulează clasificarea separată a bunurilor mobile înregistrate și a celor neînregistrate în cartea funciară și împărțirea proporțională a respectivelor proprietăți fără să răspundă însă problemei de fond și anume stabilirea dreptului de proprietate a comunionului asupra bunurilor aflate în folosința acestuia fără să fie intabulate și care constau în cea mai mare parte din terenuri ocupate abuziv din pășunea comunală, constituind deci de drept proprietatea comunelor și nu a comunioanelor[13].

În comitatul Caraș-Severin, la nivelul plaselor Caransebeș, Bozovici, Orșova, Teregova și Moldova Nouă au fost înființate comisii de desființare a comunităților de casă sub conducerea pretorilor respectivi. Conform legii, acești pretori au ținut o evidență exactă a situației desființării comunioanelor la nivel de plasă, în cadrul plasei pe comune și în cadrul comunelor pe numere de casă.

Dacă cea mai mare parte a dosarelor de desființare pe fiecare comunion în parte s-a păstrat pentru aproape toate preturile și comunele, nu aceeași este situația datelor centralizate care s-au regăsit doar pentru pretura Caransebeș. Pentru această pretură s-au păstrat și registrele de intrare-ieșire ale comisiei, irelevante însă, atât ca sursă cât și ca posibil instrument contemporan de evidență.

9. Pentru Legea XXIV din 1885, vezi *Magyar Tőrvénytár. 1884-1886 évi tőrvényczikkek*, Budapesta, 1897, 270-283.

10. D.J.A.N. Timiș, fond *Prefectura Județului Severin*, dosar 160/1889, f. 40-51.

11. Aceste planificări s-au păstrat pentru plasa Caransebeș pe anii 1887-1894, 1897-1899.

12. D.J.A.N. Timiș, fond *Prefectura Județului Severin*, dosar 542/1890, f. 1-2.

13. *Ibidem*, dosar 1599/1891, f. 1-14.

Situația preturii Caransebeș cu 33 de comune la 13 ianuarie 1888 se prezintă astfel: procedura de desființare a fost pornită înainte de legea XXIV din 1885 în 113 comunioane, după în 128 de comunioane, de comun acord în 33 de cazuri, din oficiu în 208 cazuri; procedura a fost încheiată în 101 cazuri, se află în curs de desfășurare în 140 de cazuri. Conform situației din 1894[14], procedura de desființare s-a pornit după 1885 în cazul a 307 comunioane, au fost desființate de comun acord 65 de comunioane, din oficiu: 248, procedura a fost încheiată în 100 de cazuri, este în curs în 213 cazuri. Au fost desființate toate comunioanele în comunele: Bolvașnița, Borlova, Bucoșnița, Cicleni, Cireșa, Ciuta, Dalci. De altminteri acest proces va dura decenii și vom găsi documente privind soluționarea unor litigii între membrii caselor încă la 1914.

Pentru pretura Teregova s-au păstrat registrele de intrare-ieșire ale comisiei[15] iar pentru plasa Bozovici regăsim și evidența comunioanelor pe comune, data și modalitatea deschiderii procedurii de desființare și rezultatul acesteia pe perioada 1887-1907[16]. Din aceste evidențe reiese că până în anul 1903 cele 31 de comunioane aflate în curs de desființare în 1887 într-o comună mică precum Șumița au fost desființate, iar în comuna Dalboșeț, cele 229 de cazuri înregistrate din 1887 s-au soluționat până în anul 1906.

În localitatea Ogradena Nouă, plasa Orșova, sat întemeiat în 1827, colonizat cu cehi, nu a fost desființat până în anul 1887 nici unul din cele 19 comunioane existente din proprie inițiativă. O situație[17] din acel an ne oferă imaginea migrării populației în căutarea unor locuri de muncă : 1 tăietor de lemne în Serbia, 1 grădinar în Negodin – Serbia, 1 marinar pe șlep, 2 ucenici la Turnu Severin, două slujnice la Budapesta, 1 fochist la Turnu Severin, 1 muncitor la Orșova, o slujnică la Turnu Severin, 1 ofițer la Budapesta, 2 stabiliți în alte localități (Bigăr și Eibental, colonizate tot cu cehi).

Dosarele câte unui comunion cuprind: „documentul de împărțire cu învoirea tuturor membrilor votisanți" și foaia de clasificare unde figurează toți membrii comunionului, fiind specificate: anul nașterii, gradul de rudenie și ocupația, precum și proprietatea funciară, terenurile pe categorii și clase de impozit. Găsim conscripții, testamente, contracte, adeverințe, decizii ale pretorilor, uneori, în cazul contestărilor, corespondență cu Ministerul de Interne, procese-verbale de consemnare a procedurii, adrese ale Sedriei orfanale ș.a..

În cazul unui mare număr de comunioane, membrii solicită urgentarea procedurii de desființare din cauza neînțelegerilor de nesoluționat dintre ei.

Disensiunile, în mare parte inerente sistemului de proprietate comunional unde erau obligați să trăiască în aceeași gospodărie mai multe generații ba chiar și familii diferite, se datorau adesea și disproporției dintre numărul membrilor din ce în ce mai mare și proprietatea devenită neîndestulătoare. De pildă:

Comunionul nr.403 – Dimitrievici din Bozovici[18] compus, conform foii de clasificare, din 6 ramuri : I – Dimitrievici George și soția sa Maria, II – văduva Dimitrievici Maria, III – Dimitrievici Elena și D. Nicolae, copiii acesteia, IV - Dimitrievici Maria, căsătorită Bersan, V – Dimitrievici Ana, căsătorită Muntean, VI – Dimitrievici Ruva, căsătorită Petrea; posedă o avere imobilă constând din 10 jug. și 733 stp. teren arabil, fâneață și livezi precum și casa comunionului cu acareturi și 200 stp intravilan. Cât despre bunurile mobile, conform „*Protocolului de prețuire*" din 20 iulie 1891 acestea erau: *„1. două mese de cireș a 2fl.50…5fl./ 2. una masă Auszugtisch (*extensibilă n.n.)*-12 fl./ 3. una masă mică - 2 fl./ 4. una canapea bătrână - 2 fl./ 5. un pat fărbuit – 7 fl. / 6. două paturi bătrâne a 4 fl. -8 fl./ 7. două scaune de cireș a 2 fl. / 8. două scaune bătrâne a 1 fl. / 9 un ceas orologiu de perete – 4 fl./ 10. un pat fărbuit și bătrân -2fl./ 11. una masă de cireș -3 fl./ 12. două scaune bătrâne îmbrăcate cu potlog – 4fl./ 13. în sala de parade un divan și șase scaune îmbrăcate frumos verde 44 fl./ 14. una masă fină rotundă și politirtă 20 fl./ 15. un șifonier de cireș mai vechi 20 fl./ 16. Un șifonier mai mic și mai nou – 15 fl./ 17. Un dulap cu lăzi 12 fl./ 18. Două paturi de cireș politirte – 24 fl./ 19. una masă de cuină – 1fl./ 20. Un dulap pentru bucătărie – 50 kr./ 21. Una căldare de aramă – 3 fl./ 22. Un cazan de aramă – 40 fl./ 23. Un vas pentru varză – 5 fl./ 24. Un vas … mare 2 fl./ 25. Cocie nouă și fărbuită – 60 fl./ 26. cocie bătrână – 20 fl./ 27. patru cai – 40 fl./ 28. trei porci – 15 fl. Suma la olaltă 376 fl. 50 cr…"*[19].

După îndelungi pertractări, plângeri și memorii ale membrilor, care aduc ca argumente zestrea primită de la părinți și investită în comunion, despăgubirile în bani și bunuri acordate fetelor măritate, în anul 1896 se decide împărțirea averii imobile după cum urmează: ramura I - 2 jug.83 stp., ramura II - 1 jug. 1275 stp., ramura III - 3 jug. 900 stp., ramura IV

14. D.J.A.N.Timiș, *Prefectura Județului Severin*, dosar 683/1894, f. 1.
15. *Ibidem*, registrul 25/1887.
16. *Ibidem*, registrele 27-43 /1887.
17. *Ibidem*, dosarul 177/1887.
18. *Ibidem*, dosar 162/1892 f. 77-78.
19. *Ibidem*, f. 43.

- 1 jug. 200 stp., ramura V – 1 jug., ramura VI – 1075 stp. Dreptul de proprietate astfel stabilit urma să fie înregistrat pe noi file ale cărții funciare. În anul 1902 membrii fostului comunion se aflau încă în proces la judecătoria de plasă Bozovici.

Din unele dosare reiese că legea venea să consfințească o stare de fapt. Astfel, în cadrul comunionul nr. 200 – Ciocloda din Lăpușnic, plasa Bozovici, „bunurile mișcătoare" au fost obiectul unei „împărțiri secrete de mai mulți ani… prin urmare nu este alta de prețuit" decât bunurile imobile[20]. Familia Ciocloda se mai judeca și în anul 1907 pentru bunurile imobile rămase.

Frecvente sunt cazurile în care, la desființare, se solicită ieșirea din indiviziune a unui singur membru, de pildă:

Comunionul nr. 64 Ignea - Duda din comuna Var[21] era compus la 1892 din: Pavel Duda, Maria, născută Bojin - soția lui, Ion, Dimitrie, Iconia, George – copiii celor doi, Nicolae, fratele lui Pavel, Floare, soția lui Nicolae, Alexa, fiul lui Nicolae. Proprietățile imobile constau din: casă, 1 jug. și 500 stp. arabil, 6 jug. și 1400 stp. fâneață și 1 jug. 150 stp. grădină iar proprietățile mobile: 2 cai, două vaci, 20 de oi și 15 capre, valoarea totală a proprietăților mobile și imobile fiind evaluată la 570 fl. La acestea se adaugă o „ocupație"[22] din pășunea comunală de 2 jug. și 204 stp.. Autoritățile locale însă declară că nu sunt de acord cu împărțirea acestui teren între membrii casei[23]. În urma dezmembrării comunionul, de comun acord, Pavel Duda va primi 1 jug și 1200 stp. fâneață grevat de datoria ipotecară a fostului comunion iar celorlați membri le revine restul proprietății indivize, în cartea funciară urmând să se înregistreze cota parte proprietate a fiecărui membru.

O situație similară se constată la comunionul nr. 47 – Sârbu, din comuna Var, compus din 7 membri: Simion Sârbu, Petru, fiul acestuia, Istina, soția lui Petru, Apostol, Andrei, Iconia și Nichita, copiii lui Petru[24]. Conform foii de evaluare, proprietățile imobile constau din: o casă, 900 stp. teren arabil, 5 jug. și 850 stp. fâneață, 2 jug. și 1225 stp. grădină, iar proprietățile mobile din: 2 cai, două vaci, 20 de oi, 6 capre, 2 porci. Bunurile au fost evaluate la 785 fl. Autoritățile locale nu sunt de acord cu împărțirea „ocupației" de 1 jug. și 30 stp. din pășunea comunală. La ieșirea din indiviziune lui Sârbu Simion îi revin 800 stp. fâneață și 425 stp. grădină, grevate însă de datoria ipotecară. Restul membrilor rămân în indiviziune. Acest mod de împărțire întâlnit la mai multe comunioane ale comunei Var par să fi constituit o metodă de a salva cea mai mare parte a proprietății prin sacrificarea unei părți mai mici grevate de datorii ipotecare.

Una din cauzele prelungirii acțiunii de desființare a comunioanelor o constituia și stabilirea calității de membru al comunionului. Astfel de pildă: Comunionul nr. 43 – Mercia din comuna Pătaș, compus, conform foii de împărțire din 1883[25], din ramura I – Pau Mercea – tatăl, Eva, soția sa, Ecaterina și Susana fiicele lor; ramura II – Vichentie Popiț, Catarina, soția acestuia. Pau Mercia contestă calitatea de membri a celor doi și dreptul lor la proprietatea respectivă pe motiv că Vichentie Popiți era fiul ilegitim al numitei Floarea Popiți, care a trăit o vreme în casa Mercia dar, căsătorindu-se cu Petru Serafim, se mută la acesta și părăsește copilul. Familia Mercea crește copilul până la vârsta de 14 ani când acesta „dezertează" și se stabilește la mama sa, Floarea Popiți, căsătorită Serafim. Conform legislației grănicerești nici Floare Popiți și, cu atât mai puțin, copilul ilegitim al acesteia nu ar fi avut calitatea de membru al casei. Mercia Pau nu are însă câștig de cauză căci în foaia de clasificare emisă în 1892 figurează în continuare ca membri Popiți Vichentie și Catarina iar șirul contestărilor și apelurilor continuă și în 1907 la judecătoria de plasă Bozovici.

Situația Comunionului nr. 8 – Bândășilă din Ruieni[26] ilustrează aplicarea prevederilor legii XXIV din 1885 în cazul fiicelor minore:

Decedând toți membrii comunionului Bândășilă, acesta a fost transmis familiei Martinescu în baza legilor graniței militare, apoi în baza noii legi din 1885, prin desființarea comunionului, întreaga avere se predă în proprietate și se înscrie în cartea funciară pe numele văduvei lui Martinescu Ion – Floarea, născută Albu, care devine totodată și proprietara tuturor bunurilor mobile conform procesului verbal încheiat de prima instanță însărcinată cu desființarea comunioanelor și a declarației mai sus numitei care se obligă să o despăgubească pe fiica ei în vârstă de 18 ani, Martinescu Floarea, singura îndreptățită la avere din fostul comunion, de asemenea se obligă să o căsătorească onorabil, iar la măritiș, în afară de zestrea cuvenită și de nuntă, la trei luni de la

20. *Ibidem*, dosar 246 /1898, f. 1.
21. *Ibidem*, dosar 493/1892, f. 4-5.
22. „Ocupațiile" constituie o altă urmare a desființării confiniului militar când, prin împărțirea dintre stat și comunitatea regimentară a pădurilor, pășunilor și munților, o parte din pășuni au revenit fostelor comune grănicerești. Din lipsa pământului arabil locuitorii au început să uzurpe părți din pășuni și chiar din păduri prin defrișare. În fața faptului împlinit, situația fiind generalizată, s-a optat, într-o primă fază, la arendarea acestor terenuri, apoi, rezultatul fiind nesatisfăcător, s-a trecut la vânzarea lor către ocupanți.
23.D.J.A.N.Timiș, *Prefectura Județului Severin*, dosar 493/1892, f. 7.
24 *Ibidem*, dosar 492/1892, f. 4.
25. *Ibidem*, dosar 343/1892.
26. *Ibidem*, dosar XXIII/1/1887.

cununie, să-i dea 100 de forinți, după încă trei luni alți 100 fl. fără dobândă, datorie care va fi întabulată. Minora și martorii se declară de acord.

Având în vedere faptul că, rămasă văduvă, Martinescu Floare n. Albu, în lipsa unui bărbat apt de muncă, a fost obligată să-l primească în comunion pe Rădoi Gavrilă din Ruieni, acesta menținând proprietatea după decesul lui Martinescu Ion survenit în anul 1879, iar din concubinaj s-au născut trei copii, singura soluție acceptabilă a fost trecerea întregii averi pe numele văduvei în care caz Rădoi Gavrilă s-a declarat de acord să o ia în căsătorie pe văduvă.

În multe dintre cazuri membrii comunioanelor preferă să păstreze proprietatea indiviză, mulțumindu-se cu stabilirea cotei parte a fiecăruia în cartea funciară:

Comunionul nr.1 Seracin din Ruieni[27] din care, conform conscripției din decembrie 1886 făceau parte 12 persoane: Seracin Petru, soția sa Maria, fiii Andrei cu soția Iconia și fiica Ilenca, Ioan cu soția Floare și fiicele Salomia, Petruța și Iconia, George cu soția Salomia, decedați fiind în 1896 Petru și fiul Andrei, conform procesului verbal al comisiei de desființare a comunioanelor din Caransebeș, membrii solicită trecerea averii indivize în cartea funciară în părți egale pe membrii supraviețuitori ai comunionului.

Deși ultimele registre de intrare-ieșire a corespondenței comisiilor de plasă pentru desființarea comunioanelor datează din 1910 (pentru plasa Teregova), teoretic, procesul de desființare s-a încheiat în 1907 iar actele referitoare la comunioane create după acest an și care pot fi regăsite și în perioada Primului Război Mondial constau în corespondență între autoritățile administrative și cele juridice pentru transferarea diferitelor dosare, neînțelegerile dintre membrii fostelor comunioane sau dintre urmașii acestora fiind rezolvate în justiție.

Din analiza dosarelor rezultă faptul că instituția comunionului s-a dovedit a fi o soluție convenabilă în condițiile socio-economice ale secolului XVIII și eventual ale începutului de secol XIX, dar a devenit curând desuetă și neviabilă obligându-i pe membrii comunităților să eludeze cu acordul tacit al autorităților prevederile excesiv de restrictive ale legii.

Acțiunea de desființare a comunioanelor având ca scop înlocuirea unui sistem de proprietate încetățenit în zonă cu un altul s-a dovedit o operațiune dificilă și de durată angrenând o bună parte a aparatului funcționăresc la nivelul comunelor, cercurilor, preturilor și comitatului, a autorităților de carte funciară, stare civilă, orfanale ș.a. În fapt, cu această ocazie, s-a realizat o recenzare aproape exhaustivă a gospodăriilor din sistemul graniței militare, de la membrii familiilor, relațiile dintre ei, profesiuni și moduri de câștigare a existenței, la bunurile lor imobile și mobile precum și la proveniența acestora.

Dosarele comunioanelor, păstrate în proporție de aproximativ 75%, oferă o imagine detaliată a stării economice și sociale a locuitorilor din fosta graniță militară în ultimul pătrar al secolului XIX și începutul secolului XX.

DIE AUFLÖSUNG DER KOMUNUION INSTITUTION AUF DER GRENZGEBIET DES XIII-TEN REGIMENTES

(Zusammenfassung)

Durch das Auflösen des rumänisch-banater Grenzregiments nr.13 und durch das Übertreten des entmilitariesierten Konfiniumgebietes zur Zivilverwaltung, werden zahlreiche spezifische Institutionen ungültig. Das ist auch der Fall der Hausgemeinschaften, den sogenannten Kommunionen. Die Hausgemeinschaft bestand im patriarchalen Zusammenleben mehrerer Personen, ohne Alters- oder Geschlechtsunterschiede, die verwandt oder nicht-verwandt waren, eingescrhieben zu demselben Haus, Personen die arbeiteten und das Vermögen gemeinsam verwendeten und alle spezifischen Pflichten verrichteten, so lange sie nicht zu einem anderen Haus umgeschrieben wurden. Alle Grenzler gehörten verpflichtend einem Haus an und wurden somit in die Militärevidenz der Behörden eingeschlossen. Die Personen, die bezahlte Hausarbeiten leisteten, gehörten diesem Haus nicht an und wurden als Fremde verzeichnet. Zu dieser Kategorie gehörten auch die Dienstboten.

Das Gesetz vom 9 Juni 1872 hebt alle Immobiliareinschränkungen auf, sowohl was das Erwerben von Immobiliargut, wie auch den Verkauf dieser anbelangt. Die Hausgemeinschaften aus der Militärgrenze können über ihr Immobiliarvermögen frei verfügen. Ebenfalls kann ein jedes Mitglied der Kommunion über sein Vermögen laut Testament frei verfügen“ und „Man kann aus der Gemeinschaft austreten, falls die Mehrheit der Hausgenossen desselben Geschlechtes der Kommunion, es wünscht, wobei das Vermögen unter den Mitgliedern in gleiche Teile aufgeteilt wird.“

27. *Ibidem*, dosar XXIII/2/1887.

Nach dem in Krafttreten des Gestzes XXIX von 1885 konnnten keine neue Hausgemeinschaften gegründet werden, in den bereits bestehenden konnten keine neue Mitglieder mehr aufgenommen werden - mit der Ausnahme der Geburten und Heiraten - und die bestehenden Kommunione sollten aufgelöst werden, das Mobil- und Immobilvermögen jeder Hausgemeinschaft unter den berechtigten verteilt werden oder der Vermögenstantheil, auf dem sie Rechte hatten, festgelegt werden. Zur Teilung in Einverständnis oder für das Festlegen des Anteils an das Vermögensrecht, bietet das Gesetz eine Frist von 2 Jahre an, Zeit nach der die Auflösungsprozedur aus Amte eintritt.

Im Falle der Teilung in Einverständnis können die berechtigten frei die Prozente mit denen die Güter verteilt werden, festlegen, die Vereinbarung wird der Lokalbehörde mitgeteilt, die die jeweiligen Auszüge aus dem Grundbuch und den Kirchenbüchern verschaffen, Teilungslisten aufstellen, die Lage der Minderjährigen und die möglichen Erbprobleme festlegen und dem Stuhlrichter die Akten zur Genehmigung einreichen werden.

Die erste Rechtsstufe der Communionsteilungsangelegenheiten stellt der Oberstuhlrichter dar. Die Prozedur desselben wird im Protokoll verzeichnet, wobei sein Beschlusss innerhalb von fünfzehn Tagen bei der Verwaltungskommission der Komitatsbehörde bestritten werden kann, weiterderselben beim Innenministerium.

Die Kommunionsakten bieten ein detailiertes, ja fast komplettes Bild der wirtschaftlichen und sozialen Lage der Bewohner aus der gewesenen Militärgrenze im letzten Viertel des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts dar.

Das Auflösen der Kommunion entpuppt sich als schwierig und lang, und da ein guter Teil der Gründe von Zivilbehörden nicht gelöst werden konnten, sie hiermit zum Objekt lanwieriger Prozesse in der Justiz wurden.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

WOLFGANG VON KEMPELEN UND DIE BEVÖLKERUNGSPOLITIK UNTER MARIA THERESIA UND JOSEPH II. IM BANAT (1. TEIL)

*Alice Reininger**

Schlagwörter: *Kempelens Leben, Hofkammer, Adelstand, Siedler*.
Cuvinte cheie: *Viața lui Kempelen, Camera Aulică, poziție nobiliară, coloniști*.

Über Wolfgang von Kempelen ist im Laufe der Jahrhunderte sehr viel geschrieben worden. Das Thema, welches die Autoren am meisten beschäftigte, war und ist der sogenannte „*Schach-türke*", der die Phantasie seit jeher anregte. Wissenschaftsgeschichtlich fand Wolfgang von Kempelen in der Sprachforschung, Sprachtechnologie und Phonetik seinen festen Platz mit der von ihm konstruierten Sprechmachine und dem 1791 dazu veröffentlichten Buch „*Mecha-nismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung einer sprechenden Maschine*".

Da jedoch sehr wenig über sein restliches Schaffen und über sein Leben bekannt war, begannen sich Legenden um seine Person zu ranken. Diese sind fast genauso abenteuerlich, wie die des Schachtürken. Die vorhandenen, mehr oder weniger kurzen Abrisse über sein Leben sind un-vollständig und enthalten irrige Angaben wie z.B. der vermeintliche Titel „*Baron*", „*Ritter von*". Auch Angaben wie Kempelen sei verarmt, verbittert, von aller Welt vergessen in Wien gestorben sind unrichtig. Zuverlässige literarische Quellen sind kaum vorhanden. Diese Quellen betreffen auch die in jüngster Zeit erschienenen nationalen und internationalen Publikationen, Radiosendungen des österreichischen Rundfunks und Dokumentationen im ungarischen Fernsehen.

Aufgrund der vielen widersprüchlichen Angaben über Kempelens Leben, Wirken und Schaffen, sah ich den Schwerpunkt meiner mehrjährigen Forschungsarbeit darin, „Beweismaterial" zu suchen, zu finden, zu bearbeiten und aufzulisten. Bei der Erstellung von Kempelens Biographie sah ich es als meine grundsätzliche Aufgabe, eine einheitliche, wissenschaftlich fundierte Basis zu schaffen, die ein für alle Mal mit den vielen unwahren Daten und Legenden aufräumt.

Dass es zu einer Demontage des vermeintlichen „Helden" Kempelens kam – in Ungarn gilt er nach wie vor als Held, der gegen das ungeliebte österreichische Herrscherhaus rebellierte, sich für das unterdrückte ungarische Volk bis zur Selbstaufgabe einsetzte und letztendlich unterlag – ergab sich nach Bearbeitung des äußerst umfangreichen Materials, welches sich hauptsächlich in den Archiven in Wien, Budapest und Bratislava befindet. Vieles muss in Bezug auf Wolfgang von Kempelen nun neu formuliert und neu geschrieben werden.

In der folgenden kurzen Zusammenfassung über Kempelens Leben und Wirken werden zwei Themengebiete jedoch nicht berücksichtigt: die schachspielende Maschine sowie die Sprech-maschine nebst seinem dazu veröffentlichten Buch. Anschliessend wird Wolfgang von Kem-pelens 1768 verfasste Relation über die Situation im Banat abgehandelt.

Wolfgang von Kempelen wurde am 23. Jänner 1734 in der Pfarre zu St. Martin in Preßburg, dem heutigen Bratislava, auf den Namen Wolfgangus Franziscus de Paula Johannes Elemosi-narius getauft. Er war das siebente Kind, welches in die Ehe von Engelbert von Kempelen und seiner Frau Anna Rosina Theresa geboren wurde. Der Vater, Engelbert von Kempelen – er nannte sich vor der Erhebung in den Adelsstand und der Verleihung des Indigenats durch Kaiser Karl VI. Engelbert Kemplen – war Hauptzöllner des Dreißigstelamtes in Preßburg und wohlgebildet. Die Mutter stammte aus der alten, stadtbekannten Preßburger Bürgersfamilie Spindler. Ihr Vater, Christoph Spindler, war Konsul in Preßburg.

Von den sieben Kindern, die Anna Rosina Theresa geboren hatte, überlebten nur vier Kinder die Schrecken des zarten Kindesalters: Johannes Andreas, Maria Anna, Johannes Nepomuk und Wolfgang.

Dem Erstgeborenen, Johannes Andreas Christoph (1716-1752), war ein sehr abwechslungsreiches Leben beschieden. Vorerst Privatlehrer in Wien und Liegnitz, reiste er 1740 als Sekretär und Historiograph im Gefolge des Gesandten Graf Uhlefeld nach Konstantinopel. Ein Jahr später kehrte er zurück und trat als Hauptmann dem Infanterieregiment von Ignaz Graf Forgách bei. Nach Genesung einer schweren

* Scientist at Departament of Cultural Studies at University of Applied Arts in Vienna, e-mail: alice.reininger@chello.at

Verwundung, die er sich auf dem Schlachtfeld zuzog, gab er die Militärlaufbahn auf und wandte sich dem klerikalen Stand zu. Als ihm der Titulus mensae gewährt wurde, ging er nach Rom und studierte Theologie. Dort schloss er Freundschaft mit Christoph Anton Graf Migazzi, dem späteren Fürsterzbischof von Wien. In seinem letzten Lebensjahr war Johannes Andreas Chorherr in Preßburg. Er sollte einer der Erzieher des Thronfolgers Joseph II. werden, verstarb aber noch bevor er diese Stelle antreten konnte.

Johannes Nepomuk Joseph (1725-1802), schlug nach einer guten Schulausbildung gleich die Militärlaufbahn ein und kam sogar in den Generalsrang. Er verbrachte viele Jahre im Dienste des Grafen Esterházy, der als Diplomat am Zarenhof in St. Petersburg weilte. Nach der Rückkunft aus St. Petersburg bekleidete Johannes Nepomuk im Gefolge des Statthalters von Ungarn, Herzog Albert von Sachsen-Teschen und seiner Frau Maria Christina die Stelle eines Privat-sekretärs. Er war Träger des Kleinen Kreuzes des Stephansordens und daher Ritter. Als er ein ehemaliges Jesuitengut in Pázmánd bei Stuhlweißenburg – Székesfehérvár, Ungarn – als kai-serliche Donation erhielt, wurde ihm erlaubt, sich Johannes Nepomuk Kempelen von Pázmánd zu nennen.

Eine ältere Schwester mit Namen Maria Anna Christina (geb. 1717) heiratete in die Familie Frey von Schönstein ein. Ein Sohn aus der Ehe zwischen Maria Anna und Philipp Frey von Schönstein begleitete als Buchhalter Wolfgang von Kempelen bei seiner ersten offiziellen Mission in das Banat im Jahre 1767. Wolfgang von Kempelen ebnete auf diese Art seinem Neffen den Weg in die Ungarische Hofkammer.

Und schließlich der letztgeborene Sohn Wolfgang, der bekannteste Spross aus dieser Familie, der mit seinem Namen in die Geschichte einging.

Die Söhne der Familie Kempelen wurden für eine Beamtenlaufbahn hin gut ausgebildet und beherrschten mehrere Sprachen. Diese Tatsache, dass es noch zwei Brüder gab, die namentlich aufgrund der Positionen, die sie innehatten, in den Akten der Hofkammer in Wien, Budapest und Bratislava aufschienen, wurde bisher bei keiner Publikation berücksichtigt und führte daher zu Fehlerquellen. Diese drei Persönlichkeiten verschmolzen alle zu einer und gipfelten schließ-lich in der Person des Wolfgang von Kempelen. Dies betrifft auch die spärlichen Angaben in Bezug auf die Zugehörigkeit zu Freimaurerlogen in Preßburg und Wien. Eine Mitgliedschaft Wolfgang von Kempelens in einer Loge lässt sich an Hand der noch vorhandenen Mitglieder-listen der sogenannten „*Vertraulichen Akte*“ im Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien nicht bestätigen, jedoch die seines älteren Bruders Johannes Nepomuk sehr wohl.

Es war nicht sehr einfach für Wolfgang von Kempelen, vorerst als Bediensteter der Ungari-schen Hofkammer in Preßburg seine berufliche Laufbahn zu beginnen. Dort wollte man ihn „*wegen übler Consequenz*“[1] nicht aufnehmen. Die Annahme, dass Wolfgang von Kempelen in Wien an der Universität Jus studierte, kann nicht nachgewiesen werden, ebenso die ver-meintliche Tatsache, er hätte die lateinisch abgefassten Gesetzbücher ins Ungarische übersetzt, welches ihm die Türen in die Ungarische Hofkammer öffnete und er seine ungeheuren Fähig-keiten schon in jungen Jahren unter Beweis stellte.

Kempelens selbstbewusstes Bewerbungsschreiben, die vorhandene Kopie ist mit 30. Jänner 1755 datiert, erzählt uns nichts von dieser großartigen Tat[2]. In diesem Schreiben gibt Kempelen an, dass er der lateinischen, deutschen, französischen und italienischen Sprache mächtig ist. Als Qualifikation für eine Stelle in der Ungarischen Hofkammer zu Preßburg gibt er seine Kenntnisse in der Philosophie, den Naturwissenschaften, der Jurisprudens sowie der Korres-pondenz an. Er bot sogar an gratis zu arbeiten, ein Faktum, welches zu dieser Zeit für Söhne aus wohlhabenden Familien, die eine Beamtenlaufbahn anstrebten, durchaus gebräuchlich war. Erst als Maria Theresia das Sitzungsprotokoll mit dem Vermerk „*ich kenne Kempel, ist eine aquisition von der hungarischen camer ihme als conzipist anzustellen placet*“[3] nach Preßburg retournierte, konnte Wolfgang von Kempelen seine Bilderbuchkarriere als Bediensteter im September 1755, mit einem Jahresgehalt von 600 Gulden, beginnen. Im Vergleich dazu: ein Jahr zuvor wurde Engelbert von Kempelen nach 39 Dienstjahren mit 500 Gulden, die er jährlich ausbezahlt bekam, jubiliert und pensioniert.

Sein Vorgesetzter war Anton von Cothmann, Direktor des Salzwesens und unter anderem mit der Frage der Impopulation in der Batschka betraut. Wolfgang von Kempelen und Anton von Cothmann konnten gut zusammenarbeiten und verstanden einander. Kempelen lernte viel von seinem erfahrenen und besonnenen Vorgesetzten. Dass in den Jahren seiner langen Berufs-tätigkeit noch Kenntnisse der ungarischen, der wallachischen und auch der englischen Sprache hinzukamen, ist logisch und leicht nachvollziehbar. Strebte man eine Stelle in der Ungarischen Hofkammer an, so war es von Vorteil, Kenntnisse der ungarischen Sprache zu haben.

Zwei Jahre später, am 6. September 1757, heiratete Wolfgang von Kempelen Franziska Piani, sie war Kammerdienerin bei einer Tochter Maria Theresias, in der Schlosskapelle von Schön-brunn.

1. Hofkammerarchiv (HKA) Wien: Hoffinanz Ungarn (HfU), r. Nr. 857, 5. August 1755, fol. 101 f.
2. *Ibidem*, 30. Jänner 1755, fol. 140.
3. *Ibidem*, 5. August 1755, fol. 101 f.

Maria Theresia war mit einem Teil des Hofstabes bei der Trauungszeremonie „*al in-cognito, ut vocant in Aula*“[4] anwesend. Kurz vor der Hochzeit avancierte er zum Sekretär und erhielt ein höheres Gehalt von 1000 Gulden. Leider war dieser Ehe nicht viel Glück beschieden, Franziska verstarb vier Monate später in Preßburg.

Am 2. Mai 1762 heiratete Wolfgang von Kempelen in Preßburg Maria Anna von Gobelius. Seine zweite Ehefrau war vor ihrer Heirat Gesellschafterin des Vizepräsidenten der Ungarischen Hofkammer, Johannes Graf Erdödy. Der Ehevertrag, den die Brautleute am 30. April 1762 unterzeichneten, weist beide als vermögend aus. Aus dieser Ehe entstammten zwei Kinder: Tochter Maria Theresia und Sohn Carl.

1764 wurde Wolfgang von Kempelen zum Hofrat der Ungarischen Hofkammer in Preßburg ernannt. Ein Jahr später, 1765, als Anton von Cothmann in den Baronsstand erhoben und nach Wien versetzt wurde, wurde Wolfgang von Kempelen mit der Direktion des Salzwesens im Königreich Ungarn betraut. 1769 berief man ihn als zweiten Kommissar – ein vom Staat Hand-lungsbevollmächtigter, bei der Banater Landesverfassung unter der Leitung des Grafen von Clary-Aldringen. Im Nachruf, den ein Freund 1804 nach Kempelens Tod verfasste, wird das Wort Kommissar mit Polizeikommissar gleichgesetzt „*der das Banat von Dieben und Räubern säuberte*“[5] was zu der irrigen Annahme führte, Kempelen wäre ein Polizeikommissar gewesen.

Mehrere von ihm verfasste Relationen zeugen von seiner engagierten Tätigkeit für die Impopulation im Königsreich Ungarn, für die er mehr oder weniger erfolgreich arbeitete. Die Re-gentin Erzherzogin Maria Theresia war mit der Arbeit Kempelens jedoch zufrieden und gewährte ihm eine zusätzliche jährliche Belohnung von 1000 Gulden. Ein Geldbetrag der Jahre später, als es unter der Regentschaft Joseph II. zu einschneidenden Sparmaßnahmen kam, wieder gestrichen wurde. Die Streichung von Extrazahlungen, die verdienten Beamten ausbezahlt wurden, betraf nicht nur Kempelen allein, sondern ging durch den gesamten Beamtenapparat. Am jährlichen Einkommen Kempelens von 3000 Gulden jedoch änderte sich nichts.

1769 wurde ihm auch die Direktion der Tuchmanufaktur in Apatin übertragen. Dieses Jahr wird generell auch als das Entstehungsjahr des „*Schachtürken*“ angegeben. Sieht man sich die Daten der mehrwöchigen Dienstreisen Kempelens in dieser Zeit an, so kommt man zu der Ansicht, dass Kempelen diese Maschine nicht allein in einem halben Jahr gebaut und schon gar nicht Urlaub für diese Tätigkeit von seiner Dienststelle genommen haben konnte! Nach einer schwer-wiegenden Denunzierung und massiven Anschuldigungen wegen finanziellen Unregelmäßig-keiten und Verschwendung in der Manufaktur in Apatin, stieg Kempelen aus diesem Geschäft aus und überließ Julius Friedrich von Weißenbach, seinem Freund und Vizedirektor, die alleinige Führung. 1771 wurde die Manufaktur trotz guter Auftragslage wegen hoher Schulden geschlo-ssen. Sie war auch zu einer ernst zu nehmenden Konkurrenz für eine von Graf Grassalkovich in Hatvan gegründeten Tuchfabrik geworden.

Als die Universität von Tyrnau – Trnava, Slowakei – nach Ofen in einen Teil des leerstehenden und neuadaptierten Burggebäudes übersiedelt werden sollte, war Wolfgang von Kempelen auf Wunsch des Grafen Niczky neben Andreas Szabó, dem Domherrn von Gran – Esztergom, Ungarn – für die logistische Abwicklung des Transportes der Übersiedlungsgüter zuständig[6]. Hier kam seine Position als Direktor des Salzwesens voll zum Tragen. Die Übersiedlungsgüter, sie umfassten alle Lehrbehelfe und Sammlungen, Möbel, Teile der umfangreichen Bibliothek, Druckereieinrichtung etc. wurden von Schiffsleuten, die sich, nachdem sie ihre Salzladungen abgeliefert hatten, auf ihrer Rückfahrt mit leeren Booten und Flößen nach Pest befanden, Ende August 1777 übernommen und auf den Flüssen Waag und Donau nach Pest transportiert. Der Transport verlief planmäßig und ohne Probleme oder Zwischenfällen. Der Universitätsbetrieb wurde um ein Monat verspätet am 9. November 1777 in Ofen aufgenommen.

Ebenfalls mit Dezember 1777 wurde er in die Kommission, welche zur Eingliederung des Banats in das Königreich Ungarn gebildet wurde, berufen.

Am 11. Jänner 1782 erlaubte Kaiser Joseph II. Wolfgang von Kempelen aufgrund seiner langjährigen Dienstzeit unter Beibehaltung des halben jährlichen Bezugs, eine zweijährige Karenz von seiner Dienststelle zu nehmen. Anfang Jänner 1783 begann Kempelen seine zwei Jahre dauernde Europareise mit dem von ihm konstruierten Schachtürken und der Sprechmaschine im Gepäck. Nach der Rückkehr von dieser Reise Ende

4. Pfarre St. Augustin, *Trauungsbuch der Hofburg*, Wien, Bd. 1 u. 2, 1756-1810, S. 10/11.

5. Schedius, Ludwig von (Hg.), *Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Litteratur*, Jg. 1804, Bd. 5. Heft 5, S. 316.

6. HKA Wien: Kamerale Ungarn, r. Nr. 788, Fasz. 41, 20 ex August 1776, fol. 143.

1784 war er bis 1786 in Ofen und Pest bei der Verwaltungsbehörde tätig. Er bezog eine Wohnung im angrenzenden Kloster der säku-larisierten Karmeliterkirche.

Während dieser Zeit beaufsichtigte er die Umbauarbeiten der Karmeliterkirche in Ofen zu ei-nem Theater – dem heutigen Festungs- oder Burgtheater – und den angrenzenden Klosterteil zum Kassino. Kempelen bot sich an, die Direktion des Theaters zu übernehmen, Kaiser Joseph II. jedoch winkte ab: „… *schikt sich nicht für ihn die Entreprise des Theaters und Cassino zu übernehmen, in so lang als er mit einem öffentlichen Amt begleitet ist*“[7].

1786, nachdem Karl Graf Zichy, einen Freund der Familie Kempelen, eine berufliche Veränderung ins Haus stand und er seine Position in der Ungarisch-Siebenbürgischen Hofkanzlei in Wien verließ, folgte die Versetzung Kempelens in diese Hofstelle nach Wien in die vakant ge-wordene Position. Wien wurde nun zum Hauptwohnsitz der Kempelens. Vorerst war es eine Wohnung auf dem Bauernmarkt, dann auf dem Kohlmarkt. 1798 wurde Kempelen nach 43-jähriger Dienstzeit mit seinem vollen Gehalt von 5000 Gulden jubiliert und pensioniert.

Im wohlverdienten Ruhestand zog er sich oft und gerne auf sein Landgut in Gomba – Hubice, Slowakei, ca. 30 km südlich von Bratislava gelegen – zurück. Nach wie vor war er in das ge-sellschaftliche und kulturelle Leben von Wien integriert. Dies berichtet Caroline Pichler mehr-mals in ihren Werken[8]. 1801 übersiedelte die Familie Kempelen auf Anraten des Bruders von Caroline Pichler in die Alservorstadt in das „*Haus bei der Dreifaltigkeit*“, heute der Häuser-komplex Alserstraße Nr. 18/ Mariannengasse Nr. 13. Dort verstarb Wolfgang von Kempelen am 26. März 1804 nach einem erlebnis- und schaffensreichen Leben an Entkräftung, wie uns der Totenbeschaubericht mitteilt. Er wurde am damaligen Währinger Friedhof begraben. Dieser Friedhof wurde Mitte des 19. Jahrhunderts aufgelassen. Berühmte Persönlichkeiten, die dort begraben waren, wurden auf den neu errichteten Zentralfriedhof umgebettet. Das Grab Kempelens existierte zu dieser Zeit nicht mehr. Der Ausspruch, der auf dem Grabstein Kempelens gestanden haben soll, „*non omnis moriar*“, war zu dieser Zeit sehr gebräuchlich und stammt bekanntlicherweise von Horaz.

Die Familie der Kempelens zog sich nach seinem Tod und der darauffolgenden baldigen Pen-sionierung von Sohn Karl von Kempelen im Jahr 1806 endgültig auf das Landgut bei Preßburg zurück. Maria Anna, Kempelens Witwe, verstarb dort am 11. Juli 1805. Nachfahren des Familienzweiges Wolfgang von Kempelens sind heute noch in Ungarn ansässig.

Neben seiner Beamtentätigkeit erwies sich Kempelen auch als ein Mann mit exzellenten mechanischen Kenntnissen und Fähigkeiten. Die Ansicht, Kempelen wäre mehr Erfinder als Beamter gewesen und hasste sein Beamtendasein, lässt sich aber nicht nachweisen, denn was seinen Aufgabenbereich als Beamter der Ungarischen Hofkammer in Preßburg und später bei der Ungarisch-Siebenbürgischen Hofkanzlei in Wien betraf, so verfolgte er die ihm gesetzten Ziele genauso gewissenhaft wie die Umsetzung seiner kreativen Fähigkeiten. Seine häufigen Reisen zwischen Preßburg, Wien, Ofen, Pest und anderen Orten im Königreich Ungarn und die langen Aufenthalte dort, waren für ihn auch Abwechslung. Er hatte keinen reinen Schreib-tischjob inne. Die Zeit an diesen Orten verbrachte er neben dem Ausüben der Tätigkeit als Beamter mit kreativen Gedanken. Dies geht eindeutig aus einem Brief Kempelens, abgefasst im Oktober 1777 in Ofen, an Graf Kollowrat, Präsident der Kammer für Münz- und Berg-wesen in Wien, hervor, als er ihm von seiner neuesten Erfindung, einer „*Dunst- und Feuer-maschine*“, wie sie damals bezeichnet wurde, eine atmospärische Dampfmaschine nach unserem heutigen Verständnis, berichtete.

Kempelen verstand es vortrefflich, in diesem Brief den Präsidenten auf seine Erfindung neugierig zu machen. Eine Methode, auf die Wolfgang von Kempelen bei Ankündigungen seiner weiteren Erfindungen und Konstruktionen gerne zurückgriff. Ab 1773 musste er sich ernsthaft mit der Entwicklung dieses Maschinentypus auseinandergesetzt haben, denn in diesem Jahr wurde ihm auf seinen Wunsch hin ein Blasbalg für 15 Gulden und 50 Kreuzer geliefert. Auch Maria Theresia wurde von der neuesten Erfindung ihres Hofbediensteten in Kenntnis gesetzt[9]. Sie reagierte wohlwollend. Wenn die Maschine nach strengen Vorgaben der Kammer für Münz- und Bergwesen vor einer amtlichen Kommission exakt ihre Arbeits-leistung zeigen konnte, winkten Kempelen eine Remuneration von 50000 Gulden und eine lebenslängliche zusätzliche Pension von 3000 Gulden, ebenso ein exklusives Privileg.

7. Magyar Országos Levéltár (MOL) Budapest: Archiv der Ungarischen Hofkanzlei, Acta Generalia A39, Nr. 12 522 ex 1786, fol. 14 v.

8. Pichler, Karoline, *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben*, Wien, 1844, 1. Bd. 1769-1798, 2. Bd. 1798-1813.

9. HKA Wien: Münz u.Bergwesen (MuBW), r. Nr. 469, Fasz. 2 Wien, 5687 ex 1782, fol. 783-785.

Am 1. Juni 1779 wurde der Prototypus der Maschine einer amtlichen Kommission der Kammer für Münz- und Bergwesen vorgestellt und in Betrieb genommen. Die Auflagen, die die Ma-schine erfüllen sollte, waren genau vorgegeben und wurden peinlich genau dokumentiert. Kempelen hatte zu diesem Zwecke im Münzgraben, in der Nähe des damaligen Münzamtes bei der Gretzmühle, ein Jahr zuvor eine Bauhütte errichten und dort sein Modell im Maßstab 1:1 von Arbeitern umsetzen lassen. Sooft er konnte, war er in Wien anwesend, um sich vom Fortlauf des Baues zu überzeugen. Die fertige Maschine jedoch wies noch Kinderkrankheiten und einen Konstruktionsfehler auf. Kempelen hatte den Wasserkessel zu klein dimensioniert, sodass die Maschine ihre Leistung nicht ganz erbringen konnte. Nach einer Laufzeit von sieben Stunden musste der Versuch abgebrochen werden. Kempelen gestand sich die aufgetretenen Fehler ein. Dieser Abbruch hatte auch zur Folge, dass die für ihn in Aussicht gestellte Remu-neration und die Zusatzpension nicht zur Auszahlung kamen. Der abschließende Kommissions-bericht würdigte Kempelens Unternehmergeist, seine exzellenten technischen Kenntnisse. Man kam jedoch dann zur Ansicht, dass herkömmliche Methoden kostengünstiger arbeiteten als diese doch sehr aufwändige und anfällige Maschine.

Kempelen aber arbeitete an der Entwicklung weiter und konnte die Erzherzogin Maria Theresia davon überzeugen, diesen Maschinentypus im Schlosspark von Schönbrunn als Wasserhebe-maschine (= Wasserkunst) hinter dem neu errichteten Neptunbrunnen in einer Grotte zu erbauen und Wasser heben zu lassen, um die Kaskade in ihrer vollen Pracht zu zeigen. Die Errichtung zweier Maschinen – Kempelen hatte noch einen zweiten Typus einer Maschine, der nach dem Prinzip des Rückstoßes funktionierte, entwickelt – kostete rund 14000 Gulden. Aus verschiedenen Berichten jedoch geht hervor, dass diese beiden Maschinentypen nie einwandfrei gelaufen sind. Nach 1793 wurden sie wahrscheinlich abgetragen und das Material anderwertig verwendet. Kempelen beaufsichtigte schon zu Beginn der 1770-er Jahren Wasserleitungsarbeiten, die sogenannte St. Veiter Wasserleitung, zum Schloss Schönbrunn.

Den fast einjährigen Aufenthalt in England während der Europareise 1783-1784, benutzte Kempelen auch zur Weiterbildung und Weiterentwicklung der Maschinen. 1788 erhielt er für beide Maschinentypen, eine Dampfmaschine und eine Reaktionsmaschine, ein zehnjähriges Privileg von Joseph II. Die kommissionelle Vorführung und Prüfung der beiden Maschi-nenmodelle fand in Kempelens Wohnung am Bauernmarkt in Wien statt[10]. Er hatte bei der Dampfmaschine eine Neuerung eingeführt. Der Kolben, der bislang eine Holz-Leder-Konstruktion war, wurde durch Filz ersetzt und war daher länger haltbar. Die gesamten Entwicklungskosten der beiden Maschinen bestritt Kempelen selbst mit rund 25000 Gulden aus seinem Privatvermögen.

Als 1793 ein Verbindungskanal, der Franzenskanal, zwischen Theiss und Donau, von den Brüdern Gabriel und Joseph Kiss errichtet wurde, war es auch die kempelensche Dampfmaschine, die hier zum Einsatz kam. Es ist eine weitverbreitete Annahme, dass Kempelen selbst diesen Kanal entworfen hätte. Dies ist nicht richtig. Kempelen wurde, da er ein ausgezeichnetes technisches Verständnis hatte, für Expertisen hinzugezogen und saß im Direktorium der zur Finanzierung – erstmals in der Monarchie – neu gegründeten Aktiengesellschaft. Dass er ein Befürworter des weiteren Ausbaues dieses Kanals bis hin zur Adria war, geht aus seinen Stellungsnahmen hervor. Als Direktor des Salzwesens in Ungarn sah er in gut ausgebauten Handelswegen einen optimalen wirtschaftlichen Aufschwung für die gesamte Monarchie.

Ein Antrag diesen Maschinentypus 1802 zum Wasserheben im Bergbaugebiet von Schemnitz einzusetzen, wurde jedoch von der ansässigen Bergbaubehörde mit der Begründung abgelehnt, dass die dort in Betrieb stehenden Wassersäulenmaschinen zuverlässiger und kostengünstiger arbeiteten als eine Dampfmaschine.

Ein Modell für eine Wasserhebemaschine für das Bergbaugebiet in Idrija wurde ebenfalls 1798 projektiert.

1775 wurden Wolfgang von Kempelen und der Administrator der Marmarosch (Maramureș) Wolfgang von Rudnyansky beauftragt, in das oberösterreichische Salzkammergut zu reisen und auswanderungswillige Holzarbeiter für die Marmarosch zu rekrutieren. Die Regentin verlangte auch von den beiden Beamten, die dort befindlichen technischen Einrichtungen betreffend Holz- und Salzverarbeitung, zu studieren. Dieses Privileg wurde nur wenigen technisch Ver-sierten zuteil. Kempelen sah hier die Aufzugsvorrichtung für schwere Lasten im Weißenbachtal. Sie diente ihm als Vorbild für einen Lastenaufzug in Szolnok am Theißufer, um die schweren Salzbrocken, die per Schiff angeliefert wurden, leichter in das nahegelegene Salzdepot zu transportieren. Ein bewegliches Modell dieser Aufzugsanlage aus dem

10, MOL Budapest: Archiv der Ungarischen Hofkanzlei, Acta Generalia A39, Nr. 14 187 ex 1788, fol. 4-8.

Weißenbachtal, wie sie im 18. Jahrhundert in Betrieb war, ist im Heimatmuseum von Steinbach am Attersee in Oberösterreich zu sehen.

Zu komplettieren wäre die Liste der Themen, mit denen sich Kempelen beschäftigte, mit einer Handdruckerpresse für die blinde Künstlerin Maria Theresia von Paradis. Fälschlicherweise wird auch in der Fachliteratur von einer Schreibmaschine gesprochen, was aber nicht stimmt. Aus dem Briefwechsel zwischen Paradis und einem ebenfalls blinden Freund aus Mannheim, Johann Ludwig Weißenburg, geht eindeutig hervor, daß es sich hier um eine Handpresse handelte[11]. Das Schriftstück wurde mit Metalllettern gesetzt, dann mit Druckerschwärze eingefärbt und danach auf Papier gedruckt. Die Paradis beklagte sich in ihrem Schreiben an den Brieffreund über die klebende Farbe auf ihren Fingern, die sie nur schwer wegreiben kann. Dieser Handdruckapparat findet auch seine Erwähnung in einem Aufsatz von Valentin Haüy über die Erziehung von Blinden vor Mitgliedern der Akademie der Wissenschaften in Paris[12].

1774 entwarf Kempelen ein mobiles Bett für die Erzherzogin Maria Theresia. Darüber berichtet Maria Theresia in einem Brief an ihren Sohn Erzherzog Ferdinand. Sie bedauert in diesem Brief, dass nicht alle Menschen in der Lage wären, sich so ein Bett leisten zu können, damit es für sie bei körperlichen Gebrechen eine Erleichterung im Bezug auf Beweglichkeit darstellte[13].

Ein Sieb zum Sieben für die ärarische Smaltefabrik in Gloggnitz, eine Tabakschneidemaschine für die Tabakfabrik in Hainburg folgten sowie eine Verbesserung der Salzsudpfanne. Nebenbei befasste sich Kempelen auch mit einer neuen Art des Bierbrauens, worin er um ein Privileg einkam, was jedoch von Maria Theresia abgelehnt wurde.

Seine Mußestunden verbrachte er mit dem Verfassen von Gedichten und Theaterstücken. Zwei Theaterstücke sind erhalten geblieben: das Melodrama „*Andromeda und Perseus*“, welches von Anton Zimmermann vertont wurde, und im Nationaltheater in Wien am 23. April, am 1. und 12. Mai und am 12. Juli 1781 zur Aufführung kam. Dieses Stück wurde auch in Pest (25. April 1786), Ofen (1. Juli 1786) und Preßburg (4. Februar 1787) aufgeführt. Eine Aufführung von „*Andromeda und Perseus*“ im Großherzöglichen Hof- und Nationaltheater in Mannheim im Jahre 1813 wird ebenfalls erwähnt, jedoch kann hier kein Verfasser des Text-buches angegeben werden. Ebenso bei der Musik werden mehrere Komponisten angeführt. Ob es sich hier um das Werk von Kempelen/Zimmermann handelt, kann nicht mehr nachge-wiesen werden.

Das zweite Stück „*Das Zauberbuch*“, ein Einakter, wurde zur Erbauung Herzog Albert von Sachsen-Teschen und seiner Frau Maria Christina verfasst. Es wurde von ihren Bediensteten in Schloss Hof aufgeführt. Das dritte Stück „*Der/Die wohltätige Unbekannte*“ ist verschollen.

Die von Wolfgang von Kempelen verfassten Gedichte – es sind zwei Gedichtbände in der Ungarischen Nationalbibliothek in Budapest vorhanden – zeigen seine ganz persönlichen Gedanken, Eindrücke und nehmen auch auf aktuelle Ereignisse Bezug[14]. Der zweite Gedichtband beinhaltet jedoch nur Kopien von Gedichten, Oden, Hymnen aus den Werken von Barthold-Heinrich Brockes, Friedrich von Hagedorn, Albrecht von Haller und Jakob Friedrich Baron von Bielfeld. Hier findet sich auch der Nachweis, daß Kempelen sich gedanklich mit dem Freimaurertum befasst hatte.

Dass Wolfgang von Kempelen zu zeichnen und zu radieren verstand, beweist unter anderen die Tatsache, daß er 1789 als Ehrenmitglied in die Akademie der Bildenden Künste in Wien aufgenommen wurde. Hier waren sein Talent und seine exzellenten mechanischen Kenntnisse ausschlaggebend. Eine Mappe mit Zeichnungen, Studien und Skizzen ist in der *Magyar Nemzeti Galeria* in Budapest zu finden, Radierungen befinden sich in Wien, Bratislava und Buda-pest. Eine Mitgliedschaft der nicht ganz korrekt geführten kaiserlich Franciscischen Akademie der Freien Künste und Wissenschaften zu Augsburg aus dem Jahre 1759, bestand jedoch nur am Papier.

Eine weitere Mappe mit mehreren hundert Zeichnungen, die ein Nachfahre der Familie Kem-pelens im Mai 1898 dem damaligen Oberungarischen Museum in Kaschau – Východoslo-venské Múzeum in Košice, Slowakei – zum Geschenk machte, ist leider bis zum heutigen Tag nicht auffindbar. Es ist aber durchaus möglich, dass sie im Laufe des letzten Jahrhunderts in ein anderes Museum ausgelagert wurde, was jedoch

11. Rheinische Beiträge zur Gelehrsamkeit, Jahrgang 1781, Drittes Heft, Den 1. Lenzmonat 1781, Mannheim im Verlage der kurfürstl. Hof= und Buchhandlung, S. 243 ff.

12. Institut de France Académie des Sciences, Archives et Patrimoine Historique: Rapport du Mémoire “instruction des Aveugles“ de la méthode présentée á l’Académie par M. Hauy pour l’instruction des aveugles du 16 février 1785.

13. Arneth, Alfred Ritter v., *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*, Wien, 1881, Bd. 1, S. 286, Brief vom 7. Juli 1774.

14. Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Manuskriptsammlung: Kempelen, Wolfgang v., *Poetische Schriften*, Gedichte und ein Lustspiel/ Das Zauberbuch, Sign.: Fol. Germ. 1358.

damals nicht im Register vermerkt wurde. Dies wurde mir von der jetzigen Museumsleitung in Košice mitgeteilt.

Abschließend sei noch erwähnt, dass die Beschreibung, die Edgar Allen Poe in seiner fantastischen Erzählung „*Die Entdeckung des Herrn van Kempelen*“ gibt, mir von den Nachfahren der Familie Kempelen in Ungarn nicht bestätigt werden konnte!

„… *Er selbst ist kurz und dick von Gestalt, hat große, fette, blaue Augen, sandfarbenes Haar und gelbe Koteletten einen großen, doch angenehmen Mund, schöne Zähne und, glaube ich eine Römernase. An dem rechten Fuß hat er irgendein Gebrechen*, ...“[15].

Wolfgang von Kempelen und die Ansiedlungspolitik unter Maria Theresia

Im Frühjahr des Jahres 1764 beschloß man von der Zentralbehörde in Wien aus, Invalide und ehemalige Militärangehörige, die im Wiener, Preßburger, Pester und anderen Invalidenhäusern ihr Dasein fristeten und bereit waren in die südlichen ungarischen Kameralgüter auszuwandern, ebendort anzusiedeln. Im April des Jahres 1764 wurde Wolfgang von Kempelen in seiner Eigenschaft als Sekretär der Ungarischen Hofkammer zu Preßburg – ausgestattet mit gewissen Vollmachten – beauftragt, nach Pest und Wien zu reisen und geeignete Leute für die Ansiedlung auszuwählen. Am 9. Mai 1764 erfolgte darüber der Befehl:

… *daß die Königl. Hungar. Hof=Cammer eigents Ihro Mittels=Secretarium v. Kempelen hieher abgeschickt habe, um die – zur Ansiedlung in denen Hungar. Cameral-Gütern tauglich findende Invalide aus hiesigem Haus hierzu disponieren, und übernehmen zu mögen;*

Also hat man auch dies Orts ohnermanglet, dem Commando erwehnt: hiesigen Invaliden =Hauses unterm 3t. dieses aufzutragen, derley Leut bezeigende, und zur Ansiedlung tüchtige Mannschaft ihme v. Kemplen zur Auswahl zu überlassen, und all=benötigte Assistenz zu leisten. […] daß theils einige Leute anwiederum revertiren, oder sonsten zur Ansiedlung sich nicht wohl anlassen, und dahero dem Invaliden=Instituto anwiederum zur Last fallen därften, für diensam befunden worden seyn, denn obberührt: zur Ansiedlung in die Hungar. Cameral-Güter abgehenden Leuten die ab Instituto zu empfangen habenden Abfertigung vermittels der zu guten behaltenen Forderung, oder dem gewöhnlichen Surrogato erst nach Jahr, und Tag in dem Pester=Haus anzuweisen, und zu verabfolgen[16].

Kempelen war erfolgreich und unter seiner Leitung konnten Willige zu den angekündigten guten Bedingungen auswandern. Die Verheißungen versprachen Gutes. Die Auswanderungs-willigen erhielten rund drei Kreuzer Verpflegungsgeld aus der Invalidenkassa. Doch kaum waren sie der Zivilbehörde übergeben, wurde dieser Betrag eingezogen. Die Behörde sah sich auch nicht bemüßigt, die Versprechungen einzuhalten und diese Leute zu unterstützen. Die Not unter den ehemaligen Militärangehörigen war groß. Einige fanden Arbeit beim Festungs- und Spei-cherbau. Vielen wurden die noch ausständigen Löhne, die sie nach ihrer Entlassung aus dem Militärdienst noch zu erhalten hatten, nicht ausbezahlt. Etliche von ihnen kehrten enttäuscht aus der Batschka und dem Banat nach Preßburg und Wien zurück und beschwerten sich bei der zuständigen Behörde. Sie fühlten sich betrogen. Die Behörde jedoch sah sich wiederum nicht zuständig und wies die Klagen der Leute mit der Begründung ab, dass sie arbeitsunwillig wären. Arbeitsunwillige fanden sich jedoch auch unter den zivilen Neuanzusiedelnden ge-nauso wie unter den ehemaligen Militärangehörigen. Unter den Militärleuten waren auch jene, die ansässig wurden. Sie schafften es, in kurzer Zeit zu bescheidenem Wohlstand zu kommen, eine Familie zu gründen und konnten diese auch weiterhin erhalten.

Untersuchung über Missstände bei der Ansiedlung von Zivilpersonen im Banat.

Die Meldungen über diverse Missstände aus dem Banat bei der Ansiedlung Auswanderungswilliger häuften sich. Rückkehrer in die alte Heimat trugen das übrige dazu bei. Man sah sich von Seiten der Wiener Behörde genötigt, eine Untersuchung durchzuführen und Klarheit zu schaffen.

Am 11. Juli 1767 wurde Wolfgang von Kempelen nach Wien beordert, um sich für seine be-vorstehende Reise im August die nötigen Anweisungen vom Vizepräsidenten der Ministerial Banco Hof-Deputation, Grafen von Schlick, in der Vorgangsweise der Kontrolle des Impopulationsgeschäftes erteilen zu lassen. Kempelen blieb fast 14 Tage in Wien, um mit allen Facetten und Akten dieses Auftrages vertraut zu werden. Ihm wurde gestattet, einen Buchhalter auf die Reise mitzunehmen[17]. Er fand ihn in der Person seines Neffen, Franz von Schönstein. Kempelen machte

15. Poe, Edgar Allen, *Die Entdeckung des Herrn van Kempelen*, Büchergilde Gutenberg 1970, S. 430.

16. HKA Wien: Kamerale Ungarn, Fasc. 32, r. Nr. 104, 28. Mai 1764, fol. 510f.

17. HKA Wien: Kamerale Ungarn, Fasz. 32, r. Nr. 704/A, 33 ex 1767, fol. 1105.

einen klugen Schachzug, indem er seinen Neffen als Praktikanten mitnahm und ihm so eine Stellung bei der Ungarischen Hofkammer verschaffte. Der gut untermauerte Vorwand dazu: es wurden Kosten gespart, denn einem Praktikanten wurde weniger an Reise-geld und Lohn bezahlt als einem bei der Hofkammer angestellten Buchhalterbeamten. Kempelen wurde ebenfalls beauftragt, seine Erkenntnisse in Form einer Relation nach Abschluß der Reise abzuliefern. Reisebeginn war der 22. August 1767. Kempelen erhielt die Anwei-sung zuerst in die Batschka nach Apatin zu fahren, um dort nach dem rechten zu sehen. Die von Franz Anton Moderfeldt errichtete Tuchmanufaktur stand nach dem Tod ihres Gründers unter der interimistischen Leitung von Heinrich Stredula. Eine Kontrolle war nötig. Danach sollten Kempelen und sein Neffe weiter nach Temeschwar – Timișoara – reisen. Beide hielten sich zehn Tage in Apatin auf und trafen am 12. September in Temeschwar ein. Die Rückreise von Temeschwar nach Preßburg erfolgte am 18. November.

Relation Welche der Königl: Hungar: Hof=Camer=Rath und Salz=Weßens=Director Wolfgang v. Kempelen als Kaiserl. Königlicher Comissarius über die ihm Allergnädigst= aufgetragene Banatische= Impopulations=Untersu chungs=Comission

Den 10. Februarÿ 1768. gehorsamst abgestattet hat

Hochlöbl: Kaißerl; Königl: Ministerial=Banco Hof-Deputation

Ihro Kaißerl. Königl: Apostol. Majtt:[Majestät]

haben vermög eines unter den 11: July 767 an die Königl: Hungar. Hof-Cammer erlassenen und hier Sub Litt. A. beyliegenden allerhöchsten Rescripts allergnädigst zu befehlen geruhet, daß ich zu Untersuchung des Banatischen Ansiedlungs-Geschäfts als Königl. Comissarius nebst einem der Buchhalterey-Manipulation kundigen, und durch mich selbst nach Belieben auswählenden Individui in das Banat abgeschicket werden, und wegen der zu empfangen habenden weiteren Instruction an des Ministerial-Banco-Hof-Deputations Vice Praesidenden Herrn Grafen von Schlick Excellenz angewiesen werden soll.

Hat zu gleicher Zeit als mir dieser Allerhöchster Entschluß durch meine Stelle in dem Sub B abschriftlich anverwahrten Decret eröffnet ward, erhielt ich schon die mir durch Eine Hoch-löbl. Kaiserl.= Königl.=Ministerial Banco-Hof=Deputation unter den 1. July 1767 zugefer-tigte Instruction, dessen Abschrift sub C beyliegt. Worauf ich mich unter den 20.ten July hier-her nacher Wien begab, die mir zur Einsicht communicirte Impopulations Acten durchlas. Und da ich zu der unter dem Praesidio des Herrn Grafen v. Lamberg Excellenz mit dem Im-populations-Geschäft angeord. Hof=Commission mit zugezogen wurd, trug ich noch einige Punkten mündlich vor, über welche ich mir zu meiner künftigen Richtschnur den Verbescheid ausbat, und sodann auch den hier Sub D beykommenden Protokolls-Extract ddo 27.ten July 1767 erhielt.

Nachdem ich also dergestalten zu dem mir Allergnädigst aufgetragenen Geschäft genugsam vorbereitet zu seyn glaubte, kehrte ich wieder den 2ten Augusti nacher Preßburg zurück, und so bald ich mit aller zu einer solchen Reise nöthigen Einrichtungen versehen war, trat ich unter den 22.t August meine Reise in das Banat an. Was aber das der Buchhalterey-Manipu-lation kundigen Subjectum, welches ich hätte mit nehmen sollen, anbelanget, so muß ich ges-tehen, daß ich bey der Wahl desselben in Verlegenheit war, dem das hiesige Buchhalterey-Personale ist mir gänzlich unbekannt, und das bey der Hungarischen Hof-Cammmer in Preß-burg Befindliche ist ohnehin genugsam restringiret, so, daß besonders eines von denen ge-schickten Subjecten ohne Hemmung der daselbst häuffig vorkommenden Arbeiten nicht hätte entbehret werden können. Ich nahm also zu denen bey dieser Commission vorkommenden vielfältigen Schreibereyen nur meinen Neven Nahmens Franz von Schönstein, einen zwar noch jungen, aber einen sehr geschickten Menschen als einen Practicanten mit, in der sicheren Hofnung Eine Hoch Löbl. Kaÿl. Königl: Ministerial-Banco Hof= Deputation wird solches um so viel weniger mißbilligen, als die einem Buchhalterÿ Beamten ansonst zugestandene höhere Liefer-Gelder hierdurch ersparet, und meine Geschäfte, wenn ich mir so viel schmeicheln darf, dennoch eben so gut gerichtet worden sind.

Auf Verlangen meines Praesidenten des Herrn Grafen Grassalkovich Excellenz mußte ich meine Reise durch die Bacser-Cameral-Herrschaften nehmen, um bey denen daselbst eingeführten Manufacturen, und Plantagen mich in etwas umzusehen, und die auf den bevorstehenden Winter nöthige Vorkehrungen zu treffen. Weil ich daher wegen dergestalten daselbst ebenfalls unterwaltenden Allerhöchsten Dienst genöthiget war, mich zehn Täge lang in Apathin aufzu-halten, so bin ich erst den 12.t September in Temesvar eingetroffen; Nach dem ich nun von diesem Tag an bis den 18.t November, als den Tag meiner Abreise aus dem Banat, die mir allergnädigst anvertraute Commision vollendet, so habe ich hier über gegenwärtige Haupt-Relation ganz gehorsamst abzustatten, und um derselben geneigte Aufnahm zu bitten […].

Endlichen habe ich alle zu dieser Relation gehörige Beylagen zu mehrerer Bequemlichkeiten des Nachschlagens in einem besonderen Band zusammen

abschreiben lassen, und habe die Ehre, solchen hiemit ebenfals gehorsamst zu überreichen. Die Original-Documenten aber habe ich laut eines anschlüssigen Recepisse Sub E insgesamt bereits abgegeben[18].

Die Kempelensche Relation vom 10. Februar 1768 im Detail.

Wolfgang von Kempelens verfaßte Relation ist in drei große Kapiteln aufgeteilt:

a) Das erste Kapitel umfaßt jenen von Wien aus geforderten Fragekatalog und betrifft spezielle Fragen, die die Neuankömmlinge selbst und die vorhandenen Situationen generell behandeln, die Errichtung der Häuser, die Rückzahlungen, Todesfälle, usw.

b) Im zweiten Kapitel berichtet Kempelen über die einzelnen Ortschaften, in denen Neuansiedlungen vorgenommen wurden und zeigt die zu behebenden Mängel auf.

c) Das dritte Kapitel nimmt Kempelen zum Anlaß, seine Vorschläge zur Verbesserung der Ansiedlung kundzutun[19].

Der erste Teil der Kempelenschen Relation.

Dieser erste Teil gliedert sich in 22 Unterkapitel, die die aus Wien geforderten Fragen im ein-zelnen behandeln. Der erste Punkt befasste sich mit der Frage wieviele Siedler, die in den Jahren 1762 bis 1766 in das Banat abgeschickt wurden, auch tatsächlich dort eingetroffen waren; der zweite wieviele Familien in den betreffenden Dörfern ansessig gemacht werden konnten und der dritte Punkt sollte die Gründe erforschen, warum es Familien gab, die noch immer keine ständige Bleibe hatten und wo sie einquartiert waren[20].

Kempelen begann mit der Revision gleich am nächsten Tag seiner Ankunft. Die ersten Schwierigkeiten auf die er stieß, waren unsachgemäß geführte Bücher und Listen der Landesadministration über die Neuankömmlinge und deren Stand. Nach dem Zusammenfassen und Ordnen der bestehenden Listen und im Vergleich dazu die von Kempelen mitgebrachten Unterlagen gelang es herauszufiltern, dass in den Jahren 1762-1767 rund 3554 Familien in das Temesch-warer Banat angekommen waren. Es stellte sich ebenfalls heraus, dass um 710 Familien mehr abgeschickt wurden, als dann tatsächlich dort ankamen. Ihm gelang eine Zuordnung, welcher Familie welcher Ort zugewiesen wurde, in welchem schon bestehenden Ort es Neuzugänge gab, welcher Ort völlig neu aufgebaut wurde und wo es bis dato nicht gelungen war, Familien unterzubringen, die noch immer bei Einheimischen einquartiert waren. Kempelen bezifferte diese mit 35 an der Zahl an und dies betraf den Ort Zăbrani / Gutenbrunn.

Die vierte Frage bezog sich auf die Unterbringung der bereits Eingewanderten und welche Vorkehrungen getroffen wurden sie unterzubringen, denn es sollten demnächst 2000 Familien nachkommen[21].

Zu dieser Zeit war Administrationsrat Johann Wilhelm Hildebrand mit der Führung des Impopulationsgeschäftes betraut. Hildebrand hatte veranlaßt, Holz im Wert von 38648 Gulden und 14 $^1/_2$ Kreuzer schlägern zu lassen, wovon schon in fünf Orten – Jimbolia, Săcălaz, Lenauheim, Iecea Mică, Grabaț (Hatzfeld, Sakelhaz, Csatad, Jecsa und Gravacz) – ein Großteil verwendet wurde, was einer Summe von 20883 Gulden und 55 und $^1/_2$ Kreuzer entsprach. Der Rest wurde als Vorrat für die künftigen Siedler in Temeschwar am Kanal gelagert. Was diesen Holzvorrat betraf, bemerkte Kempelen, dass er zusehends immer mehr schwand! Daher veranlaßte er eine ordnungsgemäße Lagerung und Zählung der Stämme und sorgte für eine Bewachung des Platzes. Bei seinen Reisen zu den einzelnen Orten zwecks Bestandsaufnahme und Revision wurde ihm auch schon ein fertigtes gestampftes Musterhaus vorgeführt. Für die zu errichtenden Häuser war ein gewisser Vorrat von 100 Stück Fenster- und Türstöcken angelegt worden. Hier fiel Kempelen auf, dass man mehr hätte leisten können und Siedler zum Stampfen der Häuser anhalten hätte können. Er war aber zuversichtlich, dass man es mit Fleiß schaffen würde, die zu erwartenden 2000 Familien ohne gröbere Schwierigkeiten unterzubringen. Weiters brachte er den Vergleich, dass in der Kameralherrschaft Arad zwei neue Orte mit insgesamt 269 Häusern errichtet wurden, wo jedoch nur 26 Familien angesiedelt wurden und die leerstehenden Häuser von den „*boshaften*“ Wallachen zerstört wurden. So hat man wenigsten Kosten und Mühen im Temeschwarer Bezirk eingespart.

Im fünften Punkt wurde die Antizipation jeder Familie beschrieben[22]. Zu diesem Punkt konnte Kempelen keine Angaben machen, denn nach seiner Darstellung oblag es jedem einzelnen „*Rechnungs= Führer*“, nach seinem Gutdünken zu handeln wieviel an Mehl, Brot und Geld

18. HKA Wien: HS 494, Relation Welche der Königl: Hungar: Hof=Kammer=Rath und Salz=Weßens=Direktor Wolfgang von Kempelen als Kaiserl. Königlicher Commissarius über die ihm Allergnädigst=aufgetragene Banatische=Impopulations=Untersuch ungs=Commission, den 10. Februar 1768 gehorsamst abgestattet hat, 2f.

19. *Ibidem*, fol. 4v.

20. *Ibidem*, fol. 5f.

21. *Ibidem*, fol. 6v.

22. *Ibidem*, fol. 8v.

täglich verabfolgt wurde. Es wurde nach keinen einheitlichen Richtlinien vorgegangen. Kempelen war der Meinung, dass die täglich ausgeteilten Rationen eine nicht absehbare Kos-tenvermehrung mit sich bringe und eingestellt werden sollte. Sie führte auch dazu, dass sich die Siedler zu sehr auf den Staat verlassen würden und dadurch nicht gewillt waren, rasch sich selbst um das Nötige zu kümmern.

Das nächste Problem, welches Kempelen beschrieb, war die hohe Sterbensrate der Neuankömmlinge in den Jahren 1762-1767. Dieses Thema wurde in den Punkten sechs und sieben abgehandelt.[23] Auf Grund der unzureichenden Verzeichnisse konnte Kempelen die Zahl mit 260 angeben.[24] Trotz eingehender Befragung der Dorfvorsteher wurde Kempelen versichert, dass von seiten der Dorfverwaltung alle nötigen Maßnahmen ergriffen wurden, ausbrechende Krankeiten zu verhindern und die nötigen Medikamente herbeizuschaffen. Inwieweit ihm die richtige Auskunft gegeben wurde, oder Kempelen hier Fakten schöner darstellte, als sie tat-sächlich waren, läßt sich nicht mehr rekonstruieren. Eine der Hauptursachen wurde den unge-wohnten klimatischen Verhältnisse und dem aus Brunnen geschöpften unreinen Wasser bei-gemessen. Viele Neuankömmlingen mussten lange Zeit in Erdbehausungen oder aus Rohr gefertigte Hütten leben. Dazu der Originaltext von Kempelen:

Doch muthmasse ich, daß sie nicht durch die Erkältigung, indem sie sich gegen die kalten Nächte nicht genügsam bewahren, erkranken. Die Luft und das Wasser trägt auch ungemein viel bey. Diese Leüte sind aus verschiedenen Ländern zusammengekommen. Der eine ist bey harten, der andere bey weichen und leichten Wasser aufgewachsen; Trift es sich nun, daß ei-ner in dem Orte seiner Ansiedlung ein seinem gewohnten Wasser contraires antrifft, so kan ihn solches gar leicht schädlich werden, besonders in den ganz neu erbauten Örtern, wo die Brünn erst frisch gegraben worden, ist das Wasser sehr trübe, salnitrig, und voll mit Letten. Wenn über dieses die Brünn mit Holz ausgefütteret werden, bekommt das Wasser einen wie-derwärtigen Holtz=Geschmack. Wann also die Colonisten, ehe noch diese Brünn genügsam ausgeschöpfet, und der Zufluß des reinen Wassers befördert worden, in Ermangelung eines anderen reinen Wassers, davon trinken, so beschwehren diese Unreinigkeiten den Magen, und verursachen Fieber. Eine andere Ursache der Fieber könte wohl auch in dem alzuhäuf-figen Genuß der Melonen, die, wie bekannt in dem Banat in grosser Menge hervorgebracht werden, folglich sehr wohl feil zu haben sind, gesuchet werden; Allein dieses sind nur Muth-massungen, und ich kann hierwegen nicht gewisses festsetzen. Ich habe viele wohl habende Leute in dem Banat angetroffen, die sich von allen Erkältungen sorgfältig bewahret, den Genuß aller schädlichen Speisen vermieden, nur das reinste und beste Wasser getrunken, und unablässlich ihre Gesundheit besorget haben, und dennoch haben sie der Krankheiten nicht entrinnen können. Freylich habe es oft, wann die Colonisten zu der Zeit häuffig angekommen, da man eben mit dem Häußer=Bau beschäfftiget war, einige nicht sogleich untergebracht werden können, und bis zur Verfertigung ihrer Häußer in Erd= und Rohr=Hütten schlecht und vor der Witterung ungesichert wohnen müssen; (…)[25].

Die ärztliche Versorgung der Leute sah schlecht aus. Sogenannte „*Chyrurgi*“ oder „*Feldscherer*“ versahen in einzelnen Orten ihr Amt. Viele Dörfer waren aber nicht versorgt. Es gab große Unterschiede in der Ausbildung der Mediziner, denn der Beruf des „*Chyrurgus*“ zählte zu den handwerklichen. Lobend erwähnte Kempelen den im Distrikt Lipova tätigen Salzeinnehmer Neumann von Buchholt der sich vorbildlich bemühte, die ihm anvertrauten Siedler mit allem Notwendigen zu versehen und bei Krankheit die nötige Hilfe von Medizinern zu gewährleisten.

Der achte Punkt des ersten Teiles betraf die Versorgung der Witwen und Waisen, die Bestellung der Priester und Lehrer, den Schulbesuch und Unterricht der Kinder[26]. Es gab keine ein-heitliche gesetzliche Regelung, was die Versorgung der Witwen und Waisen betraf. Starb ein Siedler, so konnten seine hinterbliebene Frau und seine Kinder die Wirtschaft weiterführen. Es war der Witwe kein Verbot auferlegt, sich wieder zu verheiraten. Den Besitz durfte sie behalten. Bei Waisen sah man eine Vormundschaft und Vermögensverwaltung durch den Dorfrichter vor. Bei mittellosen Waisen nahmen sich ihrer oft Freunde, Verwandte oder andere Personen an.

Priester, so berichtete Kempelen, beschwerten sich bei ihm, dass die Kolonisten die sogenannte „*Stolagebühr*“ – eine priesterliche Dienstleistungen – nicht entrichteten, wenn sie zu Anlässen wie Begräbnis, Taufe oder Hochzeit gerufen wurden. Wolfgang von Kempelen stellte fest, dass der Klerus mit rund 200 Gulden jährlich ein gutes Auslangen hatte, da zumeist Deputate für sie vorhanden waren. Er kritisierte, dass die Priester, wenn jemand diese Gebühr nicht bezahlen konnte, den Betroffenen Hausrat und dgl. einfach wegnahmen. Das wäre in seinen Augen keine „*christliche Liebe*“!

23. *Ibidem*, fol. 9v.
24. *Ibidem*, fol. 10f.
25. *Ibidem*.
26. *Ibidem*, fol 12.

Was den Schulunterricht betraf so waren große Mängel im Schulhausbau, der Anzahl der Schul-meister, beim Schulunterricht selbst und den dafür benötigten Gegenständen feststellbar. In manchen Orten wäre dazu nur ein Mann beauftragt, der genügend Kenntnisse in den Grund-rechnungsarten, dem Lesen und Schreiben hätte. Außerdem schickten die Kolonisten ihre Kinder nur im Winter in die Schule. Im Sommer wurden die Kinder für die Feldarbeit gebraucht. Kempelen schlug vor, während der Hauptarbeiten am Feld im Sommer Schulferien einzuführen. Weiters empfahl er, Ordensbrüder aus den Ländern der Ausgewanderten zu holen, damit sie die Bevölkerung im christlichen Glauben erziehen können. Durch diese Ordensleute sollte der Mangel an Priestern abgedeckt werden.

Der neunte Punkte umfaßte den wichtigen Teil der Antizipation. Jedem Kolonisten sollten genügend Land, Vieh, landwirtschaftliche Geräte und Feldfrüchte für den Ackerbau gegeben wer-den, um eine Grundlage für seinen Lebensunterhalt zu gewährleisten[27]. Das Ausmessen der Gründe erfolgte durch Vermessungsingenieure, die dem Militär unterstanden. Es gab immer wieder Unzulänglichkeiten und Beschwerden der schon Ansässigen, dass ihnen Grund wegge-nommen werde und die Neuankömmlinge bevorteilt werden. Man hatte von seiten der Behör-de Einheitswerte festgesetzt, wieviel jeder an Grund zugeteilt bekommen sollte: „... *An Aker-feld 24 Joch An Wiesen 6 Joch An Waÿde 6 Joch An Hausgrund 1 Joch Zusammen ergo 37 Joch …*“[28].

Diese 37 Joch Grund umfaßten einen sogenannten „*Ganzen*“-Bauernhof. Dazu gehörte auch eine angemessene Anzahl an Vieh: vier Ochsen, zwei Pferde und zwei Kühe. Da aber nicht jeder Einwanderer Vollerwerbsbauer sein wollte, wurde die amtliche Regelung erlassen, auch sogenannte „*Halbe*“ und „*Viertel* “–Bauernhöfe zuzulassen. Dementsprechend halbierte sich die Anzahl des zugeteilten Viehs: vier Stück Vieh für den Halben-Bauernhof, und zwei Stück Vieh für den Viertel-Bauernhof. Das ergab laut Kempelens Berechnung:

	Ein ganzer Bauer	Ein halber	Ein Viertl
An Akerfeld	*24 Joch*	*12 Joch*	*6 Joch*
An Wiesen	*6 Joch*	*4 Joch*	*3 Joch*
Am Waÿd	*6 Joch*	*4 Joch*	*3 Joch*
An Haus-Grund	*1 Joch*	*1 Joch*	*1 Joch*
In allen	*37 Joch*	*21 Joch*	*13 Joch*[1]

Da die Vermessung des Landes nur langsam voranschritt, wollte keiner der Eingewanderten vorher Land in Besitz nehmen und es für die landwirtschaftliche Bebauung herrichten. Das Entfernen von Steinen und Unkraut aus dem Boden, oder Wiesen zu Ackerland roden und pflügen, war mühsam. Man war sich nicht sicher, ob es dann auch dieser vorbereitete Grund war, der einem nach der Ausmessung zugeteilt wurde. Kempelen führte auch unter den Bauern Befragungen durch und ließ diese Ergebnisse in seiner Relation einfließen. Es zeigte sich laut Kempelens Anzeige, dass die Bauern grundsätzlich mit dem Ausmaß und der Viehzuteilung zufrieden waren. Inwieweit diese Angaben den tatsächlichen Umständen und der Zufriedenheit entsprachen, kann heute nicht mehr nachvollzogen werden. Die Bauern erhielten Naturalien, damit sie das Feld bestellen konnten. Um nochmals zu überprüfen wieviel Getreide zum Anbau von einem Joch Ackerland nötig war, ließ Kempelen Weideland zu einem Feld im Ausmaß von drei Joch herrichten und Saatgut aussäen. Es zeigte sich, dass auf ein Joch Feld drei Preß-burger Metzen Saatgut – rund 185 kg Frucht, sowohl als Winter- als auch Sommergetreide, nötig war. Kempelen stellte danach dementsprechende Berechnungen an. So errechnete er, dass ein „*Halber Bauer*“ 96 Metzen Frucht ernten werde, da ein Metzen Saatgut rund vier Metzen Frucht bringe. Wo Weinbau betrieben wurde, bekamen die Bauern Land im Ausmaß eines Viertelbauern zugeteilt, sodass sie sich selbst mit Getreide für das eigene Brot und Futter für die Nutztier-haltung versorgen konnten. Was die Wiesen und die sogenannten „*Hutweiden*“ – Viehweiden – betraf, so stellte Kempelen folgende Berechnung an:

... auf eine Joch Wiesen von 1600 QuadratKlafter zwey grosse Schöber Heu, welche nach dortiger Landes=Art 7 Klafter in Umfang haben, und à Proportione hoch sind, erzeüget. Also bekommt der Halbe Bauer auf seinen 4 Joch Wiesen 8 Schöber. Mit 3 Schöber kann er durch die vier Winter= Monate 2 Stück Vieh, folglich mit 8 Schöber 5. bis 6, und wenn er sich die Mühe geben will Gromath zu machen und nebst dem auch Stroh unter das Futter mischet, auch mehr Stüke erhalten.

Wegen der Hutweide könte sich vielleicht dieser Anstand äussern: daß, nachdem auf einen halben Bauern 4 Joch Wiesen, wovon er sein Vieh nur 4 Monath auszuhalten hat, angetragen sind, die 4. Joch Hutweide, worauf er sein Vieh 8 Monate, folglich zweymahl so lang ernähren muß, à Proportione zu wenig wären. Allein wenn man betrachtet, daß 1mo auf den Wiesen nur einmahl Heu gemacht wird, hingegen auf der Waide, wenn das Vieh auf einer Seite waidet, das Gras auf der anderen immer nachwachset,

27. *Ibidem*, fol. 14v.
28. *Ibidem*, fol. 15v.

und bis das Vieh auf den abgefressenen Fleck wider herumkömt, immer wider erfrischet wird. 2do daß bey einem Dorfs-Grund alle Jahr der Dritte Theil Aker prach lieget, und für das Vieh die beste Waide ergiebt. Und 3tio daß nach der Aernte das Vieh auch noch auf die Stoppel-Felder kann getrieben werden. So wird sich auch in der Hut-Waide eine Proportion finden lassen[29].

Weiters riet Kempelen, in den neuangelegten Dörfern nur Zweidrittel bis Dreiviertel der Ortseinwohner zu „halben" Bauern zu machen, so dass nachkommende Siedler noch genügend Grund für ihre Existenz vorfinden würden. Die Anzahl der „ganzen" Bauern sollte niedrig gehalten werden. In einem Beispiele zeigte er die Grundzuteilung für die kroatischen Grenz-truppen auf, worin einem Infanteristen 12 Joch und einem Kavalleristen 24 Joch Grund zu je 1600 Quadratklafter zugeteilt wurden.

Die zehnte Frage betraf die Qualität des zugeteilten Viehs und die der Wägen[30]. In einzelnen Teilen des Landes wurden große Viehherden zusammengetrieben, um sie dann an die Neuankömmlinge zu verteilen. Unter den Herden befanden sich Zugtiere genauso wie Melkvieh von guter wie von schlechter Qualität, teils alt oder nicht zu zähmen. Administrationsrat war für die Beschaffung der Tiere zuständig. Zwischen den beiden Beamten kam es wieder zu Meinungsverschiedenheiten. Hildebrand ließ sich von dem Beamten aus Preßburg nichts be-fehligen und handelte, nachdem er einer Änderung nach außen hin zustimmte, weiter so, wie er es wollte. Auch an der Qualität der gefertigten Wägen und Pflüge gab es viel zu bemängeln. Sie wurden zu unterschiedlichen Preisen von den Walachen angefertigt. Die Ochsenwagen hatten so schlechte Qualität, dass sie schon bei einer geringen Last auseinanderbrachen und die Bauern zwangen, einige Wägen in Reserve mitzuführen, um das Transportgut bei Bruch auf einen brauchbaren umzuladen. Auf den Landstraßen zeugten gebrochene Räder, Achsen und ganze Wägen von der Misere. Außerdem wurde nicht die benötigte Stückzahl geliefert, denn die walachischen Handwerker arbeiteten so, wie sie es gewohnt waren und nicht mit „*teutscher*" Gründlichkeit und Güte, wie Kempelen zu seinem Leidwesen feststellte. Trotz dieser Gebrechen stellte Hildebrand der Hofkammer für schadhaften Wägen 753 Gulden und 15 Kreuzer in Rechnung, anstatt sie auf Kosten der Hersteller reparieren zu lassen. Insgesamt betrugen die Auslagen für die gefertigten Wägen 6 108 Gulden und 48 Kreuzer. Laut Meinung Kempelens ein verlorenes Geld, da es unumgänglich war, Neuanfertigungen zu tätigen, was wiederum doppelte Ausgaben schaffte.

Die Punkte elf und zwölf beschäftigten sich mit der Errichtung von Kirchen und deren Einrichtungen, Schulgebäuden, Wohnungen für die Pfarrer und die Schulmeister und mit der Errichtung der Häuser für Kolonisten[31]. Was die Behausung der Neuankömmlinge betraf, gab es keine einheitlichen Bauvorschriften, ebenso was die Größe und Aufteilung der Räume betraf. Unter der Leitung von Hildebrand wurden die Häuser einfach aus Flechtwerk, Holz oder Kothziegeln, sogenannten „*Wuzeln*", errichtet. Innen wurde die Erde zu einem festen Boden gestampft. Hier ergaben sich große Schwierigkeiten mit der Erde, wenn sie mit Sand vermischt war, denn bei großer Feuchtigkeit war die Stampfung nicht dauerhaft. Diese Häuserbauweise wurde entlang der Marosch praktiziert. Die Dächer wurden mit Sás, einer Schilfart, gedeckt, was sich bei Sturm und andauernden Regenwetter als unbrauchbar erwies, denn das Schilf wurde nur an den Dachlatten festgebunden. Die Errichtungskosten betrugen 40 Gulden und 16 Kreu-zer pro Haus. Kempelen lobte den Lipovaer Salzeinnehmer Neumann. Neumann berücksich-tigte die Wünsche der Leute und ließ die Häuser aus gebrannten Ziegeln errichten, sowie sie beim Festungsbau zu Arad gebraucht wurden. Sie kamen in den Gestehungskosten teurer, waren dafür aber dauerhaft. Die Wände wurden mit Kalk und Sand verputzt. Samt Fuhrlohn für den Ziegeltransport, den Maurerkosten und anderen Handwerkern, kam ein Haus auf 87 Gulden und 48 Kreuzer. Rund die Hälfte der Kosten machte der Ziegeltransport aus. Für die Errichtung von Ställen und Scheunen mussten die neuen Hauseigentümer selbst sorgen. Da ein Haus mit Schilf zu decken doch die kostengünstigste Variante war, schlug Kempelen vor, die Siedler im Winter zum Rohrschneiden anzuhalten und den Walachen zu verbieten, die Schilf-gürtel im Herbst abzubrennen. Falls es Mangel an diesem Material gab, regte Kempelen an, dass das Getreide nicht wie es walachische Art war von Pferden austreten zu lassen, sondern mit Dreschflegeln zu bearbeiten, sodass das Stroh zum Decken der Häuser wieder weiterver-wendet werden konnte. Wenn es sich ein Siedler später leisten konnte, sei es ihm dann überlassen, wie und zu welchem Preis es sein Haus neu errichten wollte.

Der dreizehnte Punkt untersuchte, ob jede Familie das antizipierte Quantum erhalten hatte und

29. *Ibidem*, fol. 19f.
30. *Ibidem*, fol. 20.
31. *Ibidem*, fol. 22v

wie die Refundierung der vorgestreckten Summe an den Staat erfolgte. Weiters prüfte er, ob die dafür vorgesehenen Bücher mit den Eintragungen der Abzahlung von den einzelnen Fami-lien ordnungsgemäß geführt wurden und die Summen übereinstimmten[32]. In diesem zu unter-suchenden Punkt fand Kempelen Unregelmäßigkeiten, was die von Administrationsrat Hilde-brand beaufsichtigten Teile des Banats betrafen. Hildebrand hätte ordentliche Protokolle, Haupt-vormerkbücher udgl. von seinem Vorgänger übernommen. Die Neuankömmlinge waren nicht mit ihren eigenen Büchern versehen worden. Es folgte eine Auseinandersetzung mit Hilde-brand. Der jedoch ließ sich nicht beeindrucken.

Ich habe erörterten Herrn Administrations-Rath zu verschiedenen mahlen so wohl schriftlich als mündlich erinnert derleÿ Büchel austheilen zu lassen. Allein er wendete beständig vor, daß die Individuals= Repartition der pro Comuni gemachten Angaben noch nicht verfertiget seÿe, folglich auch in die Büchel köne eingeschrieben werden. Ich verlangte, daß er wenigstens die empfangene Anticipation an Vieh-Geld, Naturalien, Geräthschaften und dergleichen solche unterdessen in die Büchl eintragen lassen, damit ich sie mit den Leüten confrontiren könte, ob sie nichts genau die ihnen angerechnete Schuld etwann einzuwenden hätten? Allein ich war nicht vermögen solches auszuwürken. Ja es waren so gar keine Haupt-Vormerk-Bücher, wo alle einem jeden Mann geleistete Anticipation aufgezeichnet gewesen wäre, vor Handen, son-dern anstatt daß aus derleÿ Büchern die Rechnung solte gesehen werden, so müssen itzt aus der Rechnung erst der beÿ Bücher gemacht werden[33].

In anderen Teilen des Banats funktionierte die Buchführung einwandfrei. Stichprobenartig kollationierte Kempelen die Eintragungen der Siedler mit den Hauptbüchern der Administration. Sie stimmten bis auf einige wenige überein.

Im vierzehnten Punkt wurden die Ortsvorstehung und der Pfarrer und einzelne Bewohner bef-ragt, ob sie mit dem Ablauf der Geschehnisse zufrieden wären. Laut Aussagen der Befragten traten keine gröberen Probleme auf, nur gab es Klagen bezüglich der schleppenden Landver-messung.

Der fünfzehnte, sechzehnte und siebzehnte Punkt betraf die Kontrolle der Verwaltung und ihrer Beamten, im besonderen Administrationsrat Plasch, Hildebrand und den Salzeinnehmer Neumann und welche der Ansiedlungsmethoden sich besser bewährte[34]. Die Wiener Behörde wollte wissen, welche der drei Verantwortlichen die bessere Methode bei der Kolonisation im Banat entwickelte. Die beste sollte daraufhin weiter verfolgt werden. Administrationsrat von Plasch hielt nur ein Referat bei dem Impopulationsgeschäft inne, während Administrationsrat Hildebrand und der Salzeinnehmer von Neumann die Direktion über hatten. Gegen Plasch war eine behördliche Untersuchung im Gange. Die Vorwürfe die man gegen ihn erhob, konnte Kempelen entkräften. Das Urteil von Kempelen über Hildebrand fiel dementsprechend schlecht aus. Laut Aussagen von Kempelen verfügte Hildebrand über keinerlei Landeskenntnisse, weder über eine ordnungsgemäße Buchführung, noch wie ein landwirtschaftlicher Betrieb geführt werden sollte. Die Kolonisten waren sich selbst überlassen, statt Gerechtigkeit herrschte unter Hildebrand Willkür.

Im Gegentheil aber hat der Herr Administratons-Rath v. Hildebrand 1mo ohne weder von dem Lande selbst, noch von der Bauern-Würthschaft, oder Land-Oeconomie hinlangliche Käntniß zu haben, die Ansiedlung auf einen ganz neuen und seiner Meinung nach verbesserten Fuß setzen wollen; Und daraus alles nach eigenen Gutdünken veranlasset hat, ist ihm manches worbeÿ er vielleicht die beste Absichten gehabt haben mag, fehlgeschlagen. Dieser Gerech-tigkeit muß ich demselben wiederfahren lassen, da er beÿ der unternommenen Ansiedlung sich alle Mühe gegeben, und besonders im Anfange, wo es um die Unterbringung so vieler Menschen zu thun ware, allein Eifer bezeiget habe. Nur wäre zu wünschen, daß er in allen auch eben so viel Ordnung gehalten hätte. 2do hat sich derselbe in die Einnahm, und Ausgab der Gelder, folglich in einer weitläuffiger Verrechnung eingelassen, welches sich mit der Direction einer Sache seine Tage nicht zusammen schiket. Es wird sich erst beÿ einer genauen Revision seiner Rechnungen zeigen, in wie weit er damit bestehe. 3to hat er sich auf seine Untergebne allzu viel verlassen und sie ohne Instruction nach Willkür in den Örtern schalten und walten lassen, welche durch ihr oft allzuhartes Verfahren zu vielen Mißvergnügen der Colonisten anlaßgegeben. Die Mengen der Manipulanten die er zu seiner Ansiedlungs-Art gebrauchet, ist dem armen Colonisten mehr zur Last, als zur Hilfe[35].

Außerdem schaffte es Hildebrand nicht, in den Ortschaften eine kontinuierliche Besiedlung und Errichtung der Häuser durchzuführen. Er hielt viel Personal, das nicht arbeitete und nur zusätzliche Kosten verursachte. Dieser Verwaltungsaufwand verschlang eine monatliche Summe von 4100

32. *Ibidem*, fol. 26
33. *Ibidem*, fol. 27f.
34. *Ibidem*, fol. 28f.
35. *Ibidem*, fol. 29f.

Gulden[36]. In diesem Punkt kritisierte Kempelen die Art der Vorgangsweise bei der Durchführung der Ansiedlung im Banat. Er konnte darin kein System erkennen. In anschließenden weiteren neun Punkten begründete er seine Kritik, die dann im dritten Teil dieser Relation ausführlich zu Verbesserungsvorschlägen ausgearbeitet wurden. Die langsame Vorgangsweise bei der Landvermessung war einer der Hauptkritikpunkte. Dadurch konnten die Bauern ihr Feld nicht bestellen und somit auch die anwachsende Zahl der Bevölkerung nicht mit den notwendigen Nahrungsmitteln versorgen. Da der Staat unterstützend eingreifen musste, stieg die Höhe der staatlichen Geldbeiträge rasch an. Dies führte wiederum dazu, dass die Kolonisten nicht rechtzeitig mit der Rückzahlung der Antizipationsgelder beginnen konnten. Drei Jahre waren für sie rückzahlungsfrei.

Denn was hilft es denselben zu seinem künftigen Aufkommen, wenn ihn entweder das nöthige Tägliche Brod zu ganzen Jahren abgereichet, oder er angehalten wird, pro Comuni die Felder zu bearbeiten, zu besäen, und die Früchten einzuaernden, und entlich davon doch nur so viel bekomt, daß er sein Leben kümmerlich durch bringen kann? Wäre demselben hingegen nebst den nöthigen Vieh die Frucht zu seinen Winter-Brod und der Sammen zum ersten Anbau, und etwann nach Umständen einige Felder im baaren auf einmahl gegeben worden so würde er 4to nicht nöthig gehabt haben zu anderthalb Jahren und langer zur Last der Höchsten Aerary so kostbar verpflegt zu werden als wordurch er nur nachlässig und auf seine sich selbst zu erwerbende Nahrung unbesorgt gemacht worden[37].

Weiters kritisierte Kempelen, dass bei der Verteilung von Vieh und Geräten kein Unterschied gemacht wurde, ob jemand auch ernsthaft dort leben und seine Existenz gründen oder nur auf Kosten des Staates leben wollte. Durch die ständige staatliche Hilfe würden die Siedler auch nicht dazu gezwungen, sich selbst um ihren Lebensunterhalt zu kümmern und Verantwortung zu übernehmen. Das führte auch dazu, dass die 200 Gulden die die Antizipation ausmacht – das inkludierte Haus, Feld, Saatgut, Vieh und Gerätschaften – nicht zurückbezahlt werden konnten. Jährlich sollten von den Siedler rund zehn Gulden in die Staatskasse zurückfließen. Wenn dieser Betrag um das doppelte erhöht werden würde, schafften es die Siedler unter den gegebenen Umständen nicht, diese Summe aufzubringen und würden zusehends noch mehr verarmen. Diese Missstände in der banatischen Ansiedlungspolitik trieben die Kosten ins Unermeßliche. Kempelen verglich diese Tatsache mit der Vorgehensweise Anton von Cothmanns in der Batschka, wo er selbst Jahre zuvor involviert war. Er unterstrich die kluge Vorgangsweise seines damaligen Vorgesetzten und auch, dass die Kolonisten „*viel früher in den Stand*" gesetzt wurden als hier im Banat. Die dafür abgestellten banatischen Administrationsbeamten zeigten wenig Interesse an richtig geführten Büchern und beachteten kaum die Durchführung der vorgegebenen Instruktionen.

Im achzehnten Punkt des ersten Teiles nahm Kempelen bezug auf die Herkunft der Anzusiedelnden. Er war der Überzeugung, dass man von seiten der Behörde berücksichtigen müsste, aus welchem Gebiet und aus welchen Lebensumständen die Leuten kamen. Die Einstellung der einheimischen Volksgruppen dem Landesfürsten gegenüber müsste ebenfalls Beachtung finden, um sie bei eventuell ausbrechendem Kriege leichter unter Kontrolle zu haben[38]. Bei der „*Schiebung*" der Einheimischen sollte taktisch geschickt vorgegangen werden. Dadurch ließen sich Konflikte zwischen den Ausgesiedelten mit den nachkommenden neuen Siedler vermeiden. Kempelen war der Ansicht, dass die deutschen Zuwanderer in den eher hügeligeren Gegenden angesiedelt werden sollten, da dies ihren früheren Lebensräumen entspräche. Die Ebene mit den ausgedehnten Viehweiden sollte den Walachen überlassen werden, da diese mit der Viehzucht leichter zurechtkämen. Sie wären daran gewöhnt, denn sie bewohnten dieses Land schon seit Jahrhunderten. Was aber nicht hieß, dass auch deutsche Siedler sich als Viehzüchter bewehren könnten. Die Zwangsumsiedlungen der Walachen führten immer wieder zum Widerstand in dieser Volksgruppe. Diese Feststellung warf für ihn vier weitere Fragen auf: erstens ob diese „*Nation*" überhaupt eine Rücksicht verdiene, zweitens ob es vorteilhaft wäre, diese zu „*schieben*", drittens ob die Ausgesiedelten dann in ihrer neuen Heimat auch leben können und viertens wie man dieses Problem am besten bewerkstelligen könnte[39]?

Kempelen führte zu seiner ersten aufgeworfenen Frage folgende Feststellung an:

Was den ersten Punkt anbelanget, so darf man nur in die vergangenen Zeiten zurükgehen, und betrachten, wie sich diese meist aus Wallachen bestehenden Nation bey türkischen Kriegs= Zeiten Aufgeführet habe? und man wird sehen, daß es immer ein Pflicht=vergessenes aufrüh-risches und verrätherisches Wildes Volk gewesen seye, welches der Kayserlichen

36. *Ibidem*, fol. 30f.
37. *Ibidem*, fol. 31f.
38. *Ibidem*, fol. 33f.
39. *Ibidem*, fol. 34ff.

Armee oft mehr Abbruch, als der Feind selbst gethan, daß Proviant, und die Pagage angefallen, geblündert, die Deutschen Inwohner theils niedergemacht, theils als Sclawen dem Türken zugeführt, und verkauffet hat. Ja dessen Bosheit gieng so weit, daß man um selben Einhalt zuthun, genö-thiget war, zu den graülichten Mitteln zu schreiten; Es ist eine bekante Sache daß man um diese unbändigen Nation ein Schröken einzujagen einst in Lugos eben an einem Wochen-Markte die Cavalerie einfallen, und alle Wallachen niedermachen ließ. Dieses Betragen der Wallachen, besonders derjenigen, die die gebürgigen Gegenden bewohnen, ist beÿ einem je mit dem Türken ausbrechenden Kriege immer wieder zu gewarten.[40]

Sein Vorschlag ging dahin, dass man die Deutschen „*gleichsam einer Kette*" zwischen den drei Flüssen Marosch, Theiß und Bega ansiedeln sollte, um bei ausbrechenden Krieg eine bessere Verteidigung des Landes zu gewehrleisten. Er bekräftigte, dass man schon dahingehend bereits die ersten Dörfer in diesem Bezirk gegründet hatte. Seiner Meinung nach waren die Walachen eine „*übelgesinnte Nation*" auf die kein Verlaß wäre. Wie die Walachen zu jener Zeit lebten, beschrieb er im dritten Unterpunkt dieser achtzehnten Frage.

Der Wallache ist von Natur faul, und der Trägheit ergeben. Die Haupt-Quellen seines Nahrungs-Stande sind der Türkische Waitzen oder sogenannte Kukurutz, ein aus Zweschgen, gemachter Brandwein, Rakia genannt, und die Vieh-Zucht. Zu allen diesen Dreÿ Stüken hat er in dem fla-chen Lande, wo nicht noch bessere, doch wenigsten eben so gut Gelegenheit als in dem Gebürge. Seiner Nahrung bestehet in einer aus Kukurucz-Mehl gebackenen Art von Brod, welches er Mallai nennet, in Milch, und etwas Spek, oder Schepsenfleisch, welches jedoch durch die beÿ seiner Religion so vielfältig vorkommet, strenge Fasten, bis auf den Genuß einiger Hilßen-früchten eingeschränket wird, so, daß schwehrlich eine Nation anzutreffen seyn wird, die zu ihrem Unterhalt, so wenig nöthig hat alß er. Die Kleider, Leinen-Zeüg und alles was er nur zur Bedeckung seines Leibes nöthig hat, wird in seinem eigenem Hauße durch die Hände sei-nes Weibes, und seiner Töchter ganz verfertigt. Wenn er also nur so viel erwirbt, daß er seine Anlagen abführen kan, so braucht er zu seiner eigenen Nothdurft fast das ganze Jahr hindurch keinen Kreutzer Geld. Weßwegen er dann auch für etwas mehreres zu erwerben nicht den ge-ringsten Fleiß, oder Industrie anwendet, folglich auch in einer jeden Gegend leicht bestehen kann […]. Was die Waldreichen Gegenden anbelanget, so ist zu erwegen, daß der Wallach weit weniger Holz nöthig habe, als der Deutsche, dann jener macht sich zur Wohnung eine schlechte Hütte, dieser aber will immer besser, und dauerhafter ein Hauß für sich, und einen Stall für sein Vieh bauen. Jener braucht in seine Küche wenig Holz, und kann sich mit Rohr behelfen. Dieser ist zu warmen Speisen mehr gewohnet, und das Holz ist ihm unentbehrlich[41].

Um die Umsiedelung der walachischen Einwohner flüssiger vonstatten gehen zu lassen, schlug Kempelen vor, ihnen verschiedene Angebote zu machen. Er setzte vorerst auf die logische Erklärung – „*wenn man diese Leute mit guter Art und gründlich überzeigete*" –, warum sie ihr angestammtes Land verlassen bezw. teilen müssten. Bei der Ablösungssumme der Gründe sollte nicht gespart werden, man sollte ihnen für ein Jahr den harten Frondienst erlassen und ihnen gestatten, ihre Religion auszuüben, dass hieße auch, die nötige Geistlichkeit wieder einzu-setzen. Kempelen begab sich nach seinen eigenen Angaben in ein neugegründetes walachisches Dorf, um dort mit den Bewohner im Gespräch herauszufinden, woran es ihrer Meinung nach krankte[42]. Weiters forderte er, dass bei der Umsiedlung der Walachen das gleiche Recht wie für die deutschen Siedler gelten sollte: gerechte Grundausmessung, die Leute ohne drastische Zwangsmaßnahmen in aller Ruhe an ihren neuen Bestimmungsort zu bringen und ihnen dort ebenfalls schon errichtete Häuser zu übergeben. Dies sollte maximal ein- bis zweimal im Jahr geschehen, um keine allzu hohen Kosten für das Ärar zu verursachen.

Der neunte Unterpunkt behandelte ein Schreiben des Lugojer Distriktverwalters Herd, der be-kanntgab, noch 500 Familien unterbringen zu können.

Der neunzehnte bis zweiundzwanzigste Punkt des ersten Teiles der Relation beinhaltete die Finanzgebarung der Jahre 1762-1767[43]. Laut Angaben Kempelens war es nicht möglich, auf Grund mangelnder Buchführung die exakte Summe, die für die Impopulation in den Jahren 1762-1767 aufwendet wurde, festzustellen. Hierzu konnte weder die zentrale Landesverwaltung, noch das Zahlamt, oder die einzelnen Distriktsverwaltungen verbindliche Zahlen nennen. Nach seiner Einschätzung und den vorhandenen Rechnungsbelegen wurden in den Jahren 1762 bis zum 7. September 1767 eine vorläufige Summe von 632224 Gulden und 23 Kreuzer für die Besiedelung von Seiten des Staates her aufgewendet. In dieser Summe waren diverse Gelder wie Reisezuschüsse von sechs Gulden pro Familie, die bis zu diesem Zeitpunkt einwanderten, Holzpreise, Besoldungen

40. *Ibidem*.

41. *Ibidem*, fol. 36f.
42. *Ibidem*, fol. 38f.
43. *Ibidem*, fol. 40.

der Pflanzer, die für die Wiederaufforstung der Wälder geholt wurden, Zinszahlungen für die Prädien, nachgelassene Kontributionszahlungen der umgesiedelten Walachen etc. nicht enthalten. Kempelen schätzte diese ausständigen Beträge auf 162193 Gulden und 14 und $^1/_2$ Kreuzer, was letztendlich eine Gesamtsumme von 794414 Gulden und 36 $^1/_2$ Kreuzer ausmachen würde. Die Anzahl der eingewanderten Familien gab er wie schon vorher erwähnt mit 3145 Familien an.

In Beantwortung der aus Wien gestellten Frage zum zwanzigsten Punkt erklärte Kempelen, dass bis zu seiner Abreise am 9. November des Jahres 1767 alle geforderten ausständigen Belege bereits eingeschickt wurden; einzig jene von Hildebrand fehlten[44].

Administrationsrat Hildebrand und Kempelen hatten nach wie vor kein gutes Auskommen miteinander und das Arbeitsklima war spannungsgeladen. Hildebrand war für die Rechnungs-legung der Ortschaften Jimbolia, Săcălaz, Iecea Mică, Lenauheim, Grabaț (Hatzfeld / Landestreu, Szakelhasz, Jecsa, Csatad und Gravacz) verantwortlich. Nach Schätzung Kempelens war eine Summe von 188973 Gulden zu belegen. Der nächste Kritikpunkt den Kempelen kundtat war, dass Hildebrand weder ein „*Colonisten-Inspections-Haupt-Buch*" führte, noch ein „*Haupt-Anticipations-Buch*", in welche jeder Kolonist mit den Zuteilungen vermerkt wurde. In diesem Punkt wurde harte Kritik an den diversen „*Rechnungs-Führern*" und Aufsehern bezüglich der Ausübung ihrer Arbeit geübt.

Der einundzwanzigste Punkt umfaßte die Kontributionszahlungen der seit 1762 Angesiedelten[45]. Es stellte sich heraus, dass bis dato noch kein Geld von den Siedlern zurückbezahlt wurde. Als Ursache dafür sah Kempelen die große Armut, in der die Leute lebten. Sie hätten es auf Grund der schlechten Bedingungen nicht geschafft, soviel in einem Jahr zu erwirtschaften, dass sie die zehn Gulden an Kontribution leisten konnten. Dabei halfen ihnen auch die ersten drei rückzahlungsfreien Jahre nicht.

Es sind freÿlich vieler, solche Colonisten schon seit 5. und 6. Jahren in dem Banat, allein den meisten davor haben aus Mangel des nöthigen Grundes bisher in der aüssersten Armuth gelebt, und kaum das Leben durch gebracht. Diese haben nicht nur allein bishers nicht können unter die Contribution gezohen werden, sondern es werden auch noch mehre Jahre erfordert, bis sie hierzu in Stand kommen werden können. Ja Ich getraute mich, fast überhaupt vorzusagen, daß wenn die Colonisten auch mit Grund und aller Zugehör also gleich versehen, hingegen aber in ihre Würtschaft nicht besonders gut eingeleitet werden solten, sie schwerlich nach Dreÿ Freÿ-Jahren so gleich alle Anlagen werden ertragen können, sondern bis dahin kaum 4- und 5 Jahre hinlänglich seÿn därften, Weswege dann auch beÿ Repartirung und Eintreibung der Anlagen die ersteren Jahre nicht wird so strenge verfahren werden können[46].

Der zweiundzwanzigste Punkt betraf die Versorgung der neu zu errichtenden Ortschaften und die Erweiterung alter bestehender mit den nötigen Baumaterialien wie Bauholz, Schilfrohr zum Dachdecken, Tür- und Fensterstöcke, Fenster und Türen. Weitere Punkte waren Arbeitsbe-schaffung durch Spinnen, Versorgung der Gebietsstriche mit Hebammen, die Vermeidung von Feuersbrünsten, Auftreiben von Holz, da in vielen Dörfern ein permaneter Mangel an diesem Material herrschte[47]. Diese Punkte wollte Kempelen im nachfolgenden zweiten Teil in Bezug zu seiner Beschreibung der einzelnen Distrikte und deren Ortschaften abhandeln.

Der zweite Teil der Kempelenschen Relation.

Dieser Teil umfaßt die Beschreibung der banatischen Siedlungsgebiete. Seit 1762 erfolgten neun Neugründungen von Orten für deutsche Zuwanderer (die Ortsnamen wie Kempelen sie schrieb): Billied, Kisfaluda, Csatad, Neudorf, Landestreu, Jecsa, Sefdin, Szakelhaz und Gravacz. Folgende, schon bestehende Orte wurden durch Zuwanderung vergrößert: Sz. Andras, Reckas, Werschecz, Sz. Peter, Csanad, Gutricz, Saderlak, Sz. Miklos, Becskerek, Brukenau, Periamos, Caransebes, Jarmatha, Lippa, Lugos, Mercidorf, Neu Arad, Weißkirchen, Bessenova, Gutenbrun, Mehadia, Ujbecs, Csakova, Pancsovas, Freÿdorf, Detta und Temesvar. Kempelen hatte in den zwei Monaten seines Aufenthaltes im Banat fast alle dieser Orte besucht und beschrieben. Drei Orte, Gutricz, Carancebes¸ und Mehadia, besuchte er nicht, da in diesen Orten kaum Ko-lonisten zugewandert waren und diese somit keiner Inspektion erforderten.

Der Temeschwarer Distrikt: Dieser Distrikt, zwischen Marosch und Bega gelegen, war ein sehr fruchtbares Gebiet. Er bestand aus 26 Ortschaften, die unter der Direktion des Administrationsrates Hildebrand und dem Verwalter Knoll standen, was die Neuansiedlungen und Neugründungen betraf. Kempelen war mit der Führung des

44. *Ibidem*, fol. 41.
45. *Ibidem*, fol. 48f.
46. *Ibidem*.
47. *Ibidem*, fol. 49f.

Verwalters Knoll sehr zufrieden: „*daß er überhaupt für die ihme anvertraute Colonisten nach Möglichkeit gesorget, und in allen eine schöne Ordnung gehalten habe*“[48]. Er kritisierte die Arbeit Hildebrands, wie in den vorhergehenden Punkten auch immer wieder angeklungen war. Bei der nachfolgenden Besch-reibung der einzelnen Orte wird nur auf die wesentlichen Punkte eingegangen wie: schon bestehend, Neuzuzüge, deutsches oder walachisches Dorf, Einwohnerzahl, spezielle Probleme oder kurze prägnante Details, um die Situation der Menschen zu veranschaulichen.

Bei der Schreibweise der Ortsnamen ist zuerst die heutige offizielle Schreibart berücksichtigt, Kempelens Schreibweise ist in Klammer gesetzt:

a) Sânandrei (St. Andras): eineinhalb Stunden von Temeschwar gelegen, war ein ehemaliges walachisches Dorf. Nachdem die Häuser verkauft wurden, siedelten 30 deutsche Familien dorthin. Bislang wurden einige neue Häuser errichtet.

b) Biled (Billied): ein durch den Verwalter Knoll mit 252 Häuser neu errichtetes Dorf, das schon bewohnt wurde. Die Häuser wurden mit Kothziegeln gebaut und mit Rohr (Sás) gedeckt, was sich als schlecht herausstellte. Wegen der schlechten Ernte hatten die Bewohner kaum etwas zu essen. Kempelen veranlaßte, dass an jede Familie für den bevorstehenden Winter fünf bis sechs Metzen Getreide von der Landesadministration ausgeteilt wurden. Feldscherer und Pfarrer waren vorhanden, jedoch keine Kirche, kein Schulmeister und keine Hebamme, Beginn von Flachs- und Hanfspinnen.

c) Dudeștii Noi (Beschenova): ein altes deutsches Dorf mit 119 Familien, welches seit 1762 mit 93 neuen Familien vergrößert wurde. Der Ort war voll funktionsfähig, Pfarrer und Schulmeister waren vorhanden, ebenso eine Kirche und ein Schulhaus.

d) Carani (Mercydorf): ebenfalls ein alter aus 63 Familien bestehender Ort, wo 153 Familien angesiedelt wurden. Die neuen Siedler waren verschiedener Herkunft: Deutsche, Lothringer und Welsche. Ein erster Anfang mit Hanfspinnen; Auspflanzung von Maulbeerbäumen, die erste Erträge lieferten und das Verarbeiten der Seidenfäden ermöglichte. Schulmeister, Pfarrer und Kirche waren vorhanden, Kempelen beantragte den Neubau des Schulhauses und Einführung der Hanfspinnerei.

d) Giarmata (Jarmatha): ein altes aus 62 Häusern bestehendes ehemaliges walachisches Dorf, dessen Bewohner ausgesiedelt wurden; mit 238 Familien neu besiedelt. Feldscherer, Pfarrer und Schulmeister waren zwar vorhanden, wegen Alter und Unfähigkeit jedoch kaum in der Lage ihre Dienste zu versehen. Ebenfalls Probleme mit der Ernte, Austeilung von Zusatzrationen an Getreide für den Winter, Anlegung von Weingärten wurde veranlasst.

e) Pișchia (Bruckenau): ein altes, aus 75 Häusern bestehendes deutsches Dorf, 95 Neuzugänge. Die Häuser wurden von den Einwohner selbst errichtet, sie haben dafür 40 Gulden Antizipation empfangen; es gab keine Ernteausfälle; Pfarrer und Kirche vorhanden, jedoch ein nachlässiger Feldscherer.

f) Zădăreni (Saderlak): 104 alte Familien, bis jetzt nur drei neue dazugekommen; Gemeinde ist mit Pfarrer und Schulmeister zufrieden.

g) Sânpetru Mare (St. Peter): eine alte deutsche Siedlung mit 134 Häusern, 36 neue Familien dazugekommen. Schule und Kirche erbaut; Pfarrer ist nicht zufriedenstellend, der Schulmeister hingegen wird gelobt.

h) Freidorf (Freÿdorf): kleiner, alter, deutscher Ort mit 48 Familien, 21 neue sind dazugekommen. An der sogenannten „*Römer-Schanz*“ gelegen, die Häuser wurden von den Bewohnern selbst errichtet, sauberes Wasser in den Brunnen; die Kirche wurde schon errichtet, ein Franziskaner versieht den Pfarrdienst; Schule und Schulmeister zufriedenstellend.

i) Peciul Nou (Ujbecs): ein altes deutsches Dorf mit 107 Familien, 11 neue dazugekommen; Kempelen bezeichnete es als wohlhabendes Dorf und brachte es als Beispiel, wie es in Zukunft überall funktionieren könnte.

j) Recaș (Rekas): ehemaliges walachisches Dorf, nach Umsiedlung der einheimischen Bevölkerung wurde es mit 42 neuen Familien besiedelt; 86 deutschen Familien waren schon früher dort ansessig. Die Einkünfte der Bewohner wurden aus dem Weinbau getätigt, wovon sie gut leben konnten. Jeder besaß Weingärten im Ausmaß von 15 Tagwerken, mit einem Ertrag von 100-150 Eimer Wein. Schule und Kirche wurden betrieben, ein Franziskaner vertrat den noch nicht vorhandenen Pfarrer, ein Schulmeister leistete zufriedenstellende Arbeit.

k) Jimbolia (Hatzfeld und Landestreu): ein Ort mit zwei Namen, der geteilt war. Jeder Teil be-sass eine Kirche, jedoch nur einen Pfarrer, zwei Richter, zwei Gemeindeämter mit zwei Dorfschulzen, einen Feldscherer; Wassermangel, da das Wasser trotz elf Brunnen ungenießbar war. Arme Gemeinde, Extrarationen an Getreide für den Winter mussten verteilt werden. In dieser Gemeinde wurde Kempelen von den Bewohnern eine Petition mit 17 Punkten überreicht. Es gab Schwierigkeiten auf verschiedensten Ebenen. Die vorgebrachten Klagen waren sympto-matisch für die Situation

48. *Ibidem*, fol. 52.

der Kolonisten im Banat zu dieser Zeit.

Um den Häuserbau voranzutreiben, wurden Husaren und andere als Aufseher abgestellt, die nicht gerade zimperlich mit den Kolonisten umgingen und diese ungerechtfertigt mit Schlägen zur Arbeit antrieben: „*Der Deutsche kann die Schläge nicht so wie der knechtliche Wallach vertragen und wird durch Güte viel ehe zu etwas gebracht, worzu er durch Schläge nimmer-mehr wäre gebracht worden*“[49].

Der nächste Punkt betraf die Unzuverlässigkeit und Willkür des Administrationsrates Hilde-brand. Er wies jede vorgebrachte Klage ab; eingereichte Bittschriften an die Landesadministration würden auch gar nicht erst behandelt werden[50]. Kempelen konnte dies, nachdem er der Sache nachging, bestätigen. Weitere Punkte der Petition betrafen die Viehzuteilung, die schlechte Qualität der Wägen, Weiderechte, Grundausmessung, schlechte und verspätete Organisation bei der Verteilung der zugemessenen Feldfrüchte, weswegen auch eine Versorgung der Orts-bewohner nicht gegeben war; keine Unterstützung durch Geldvorschüsse und vieles mehr. Kempelen beschrieb noch einen Fall, der sich in der Gemeinde zugetragen hatte und der mit ziemlicher Härte von der Verwaltung durchgezogen wurde.

3tio: Kamen einige Weiber mit Weinen, und Wehklagen zu mir und baten mich auf denen Knien sehr nachdrücklich, ich möchte mich ihres Elends erbarmen, und ihren wegen einer gewissen angesponnen haben sollender Aufruhr schon seit 16. Wochen in dem Temesvarer-Gefängnissen schmachtenden Männern die Freÿheit loswürken, indem bey noch längerer Abwesenheit ders-elben nicht nur allein ihre ganze Würtschaft, sondern sie selbst samt ihren armen Kindern zu grunde gehen müßten[51].

Kempelen ging der Angelegenheit nach und konnte tatsächlich eine Lösung des Falles bewirken. Der Sachverhalt, der tragisch endete, hatte sich folgendermassen zugetragen: Ein Bauer aus Hatzfeld hatte in einem wallachischen Dorf Holz entwendet. Der Eigentümer bemerkte es, eilte dem Dieb nach und verprügelte ihn. Dann erfolgte noch eine Anzeige beim zustän-digen Richter. Das Strafausmass waren Stockschläge. Dem aber war nicht genug. Zusätzlich sperrte der Aufseher Hirsch den Deliquenten danach in seinem Amtszimmer ein und verprügelte ihn nochmals. Er wollte dadurch seine Macht und Authorität unter Beweis stellen. Dies geschah gerade als der Gottesdienst zu Ende war und die Gläubigen aus der Kirche strömten. Die Leute, die der Sache gewahr wurden, forderten vehement ein Ende der Betrafung, da man der Meinung war, der Hatzfelder war schon genügend bestraft worden. Letztendlich kam es zu einem Aufruhr. Die vermeintlichen Rädelsführer wurden verhaftet und in das Gefängnis nach Temeschwar gebracht. Im Gefängnis verstarben vier der Verhafteten auf Grund der schrecklichen Bedingungen dort. Nach zwanzig Wochen wurden die restlichen Männer auf freien Fuss gesetzt und konnten zu ihren Familien zurückkehren[52].

Der letzten Punkt den Kempelen bezüglich Hatzfeld-Landestreu vermerkte, war die Anpflanzung von Eichen, die jedoch wegen der schlechten Witterung nicht gediehen. Er schlug deshalb vor, da die Gegend genügend Feuchträume besaß, sogenannte „*Felberbäume*“ – Fälber ist die nord-deutsche Bezeichnung für die gemeine weiße Weide, Salix alba L., sie lieferte gutes Brennmaterial – zu pflanzen. Er berichtete weiters, dass ebenfalls keine Vorkehrungen getroffen wurden, Einrichtungen gegen ausbrechendes Feuer wie Leitern, Feuerhaken udgl. anzuschaffen und auch genügend Wasser in Reserve zu haben. Die Brunnen waren sehr tief und im Falle einer Feuergefahr wäre wenig Wasser zum Löschen vorhanden.

l) Grabaț (Gravacz): Hier war man im Begriff, eine neue Ortschaft entstehen zu lassen. Die Gründe und die zukünftigen Gassen wurden bereits ausgesteckt und man begann, Brunnen zu graben. Kempelen gab weiter an, dass auf einem Ausmaß von 3642 Joch 40 Ganze und 103 Halbe Bauernhöfe errichtet werden könnten.

m) Lenauheim (Csatad): Seit dem Monat Mai 1767 wurden hier 200 neue Häuser errichtet. Die Bewohner, die diesen neuen Ort bewohnten, waren Siedler, die vorher in Orten wie Arad, Brukenau, Beschenova, Jarmantha, Saderlak und Sz. Miklos einquartiert gewesen waren. Sie wurden, als Kempelen sie im Herbst visitierte, noch immer mit staatlichen Zuschüssen wie Brot, Mehl und Geld versorgt. Mit der Verteilung der Nutztiere hatte man schon im Sommer begonnen. Die Klagen der Bewohner gingen jedoch dahin, dass die Tiere in einem sehr schlechten Zustand waren und sie ebenfalls kein Holz zum Kochen und Heizen hätten; man sah dem bevorstehenden Winter mit großer Sorge entgegen. Kempelen veranlaßte, dass Holz in den neugegründeten Ort transportiert wurde. Da die Bewohner schlechte und unzureichende Winterkleidung besaßen, befahl er, dass aus dem Erlös des Kukuruzverkaufes den Notleidenden mehr Geld ge-geben werden sollte, damit sie sich mit warmer Kleidung versorgen könnten.

49. *Ibidem*, fol. 67ff.
50. *Ibidem*.
51. *Ibidem*, fol. 73ff.
52. *Ibidem*, fol. 86f.

Kempelen kritisierte, dass die Frauen des Ortes kein Brot buken, sondern dass dazu ein Proviantmeister und 8 Bäckerjungen abgestellt waren. In zwei Öfen wurde Komißbrot gebacken, da noch kein öffentlicher gemeinschaftlicher Backofen vorhanden war. Mit dem Komißbrot wurden auch die Orte Scatad und Jesca mitversorgt.

n) Iecea Mică (Jecsa): Die Häuser waren noch im Bau und bis zum Winter 1767 sollten 117 bezugsfertig werden, obwohl schon 135 Familien anwesend waren. Kempelen zeigt sich zu-frieden über den Fortgang der Arbeiten, fand es jedoch überflüssig, dass zusätzlich zum Kolonistenaufseher Herd noch der Vermessungsingenieur Sax anwesend war, der zusätzlich täglich einen Gulden und 30 Kreuzer Diäten unnötig ausbezahlt bekam, obwohl seine Arbeit schon längst getan war. Den Weinschank besorgte die Tochter des Aufsehers. Sie lieferte dafür der Gemeinde keine Arrenda – Pacht – ab, was von Kempelen sofort geändert wurde.

o) Săcălaz (Szakelhaz): ein ehemaliges walachisches Dorf, dessen Bewohner erst im Sommer 1767 umgesiedelt wurden. Man hatte beschlossen, das neue deutsche Dorf in der Ebene zu errichten und nicht auf der leichten Anhöhe, wo das alte Dorf gestanden hatte. Das war für Kempelen unbegreiflich, da die neuerrichteten Häuser sogleich von einer Überschwemmung stark beschädigt wurden und den schon anwesenden Siedlern das Letzte nahm. Die Anordnung dazu erfolgte vom Administrationsrat Hildebrand, mit welchem Kempelen gleich wieder eine Auseinandersetzung hatte. 289 deutsche Familien waren bereits anwesend, weitere 111 Familien sollten noch folgen. Die Anwesenden klagten über die schlechte Qualität der Nutztiere. Keine Kirche, Schul-, oder Gemeindehaus; Beschwerde der Bewohner über den Pfarrer we-gen seines nachlässigen und „*unordentlichen*“ Lebenswandels; der Schulmeister wurde vom Bischof aus Temeschwar abgesetzt, obwohl die Bewohner sich für ihn ausgesprochen hatten. Kempelen setzte sich daraufhin sofort mit dem Temeschwarer Domherren in Verbindung, um die Angelegenheit zu regeln. Der Schulmeister wurde wieder eingesetzt, dem Pfarrer wurde ein scharfer Verweis erteilt.

Der Lipovaer District: Hier war der Salzeinnehmer Neuman von Buchholt für die Ansiedelung der Kolonisten verantwortlich. Kempelen war voll des Lobes über die Rührigkeit, Gerechtigkeit, Umsichtigkeit und Fürsorglichkeit von Neumanns gegenüber den Neuankommenden. Unter seiner Direktion wurden drei Orte neu gegründet: Neudorf, Sefdin und Kisfaluda, drei weitere schon bestehende – Lippova, Gutenbrunn und Neu-Arad – vergrößert. Dass der Häuserbau von seiten der Behörde verzögert wurde, lag nach Meinung Kempelens an der schlechten Führung der Verwaltung, die den Salzeinnehmer bei seiner Tätigkeit nicht unterstützte, son-dern in vielem hinderlich war. Um eine gute Pferdezucht aufzubauen veranlaßte Neuman, dass Zuchthengste angekauft und die Stuten besser gehalten wurden. Ebenso versuchte der Direktor ein eigenes „*Erziehungshaus*“ für Waisenkinder zu errichten damit sie eine notwendige Versorgung hatten, lernen konnten, um später ihren Lebensunterhalt selbst zu verdienen. Die Ansiedlung von kleinen Industrie- und Handwerksbetrieben wurde gefördert. Maulbeerbaumpflanzungen wurden vorgenommen, eine Baumwollspinnerei und eine Tuchfabrik errichtet. Unter anderen wurde auch vorgeschlagen, einen Advokaten aus Deutschland zu bestellen der die Vermögensangelegenheiten und Erbschaftsrechte der Siedler vertreten könnte, damit diese nicht mehr in ihre alte Heimat reisen müßten. Die Orte im einzelnen:

a) Lipova (Lippa): an der Marosch gelegen, 64 Familien angesiedelt, ein Spital mit einem „*Chyrurgus*“ vorhanden.

b) Neudorf (Neudorf): der Ort wurde 1765 angelegt und bestand aus 148 Häusern Die Häuser wurden aus Flechtwerk errichtet und mit Letten – der gemeine Töpferton, im Oberdeutschen wird der Lehm zuweilen Letten genannt – angeworfen. Die Leute teilten sich den Grund selbst ein, und die Bewirtschaftung schien gut zu funktionieren: „*… der Ort ist erst zwey Jahre an-geleget, und ich habe mit Vergnügen gesehen, wie beÿ allen Haüßern schon grossen Tristen von Früchten und Heu stunden. Der Fleiß dieser Leüte läßt mich hoffen, daß sie bald empor kommen werden;…*“[53]. Schule und Kirche waren vorhanden; es gab Klagen über den Priester, dass er dem Trunke verfallen sei und sich mehr im Wirthaus aufhalte als in der Kirche. Kein Schulmeister war vorhanden, ein des Rechnen und Schreibens mächtiger Kolonist versah den Schuldienst, eine nicht geprüfte Hebamme war ebenfalls vorhanden.

c) Zăbrani (Gutenbrunn): 113 ansäßige deutsche Bewohner, 128 neue Kolonisten, 13 walachische Familien. 35 Familien waren zur Zeit von Kempelens Visitation noch nicht untergebracht sondern bei Fremden einquartiert, die in der Ortschaft Facset ein neues zuhause finden sollten. Die Bewohner versorgten sich u.a. aus Erträgen des Weinbaues und mit Erzeugnissen der Zwetschken.

d) Frumușeni (Sefdin): Umbenennung in Schöndorf, ehemaliges walachisches Dorf dessen

53. *Ibidem*, fol. 89v.

Bewohner nach Torak umgesiedelt wurden. 220 Häuser sollten hier errichtet werden, zu Zeit der kempelenschen Visitation waren 162 in Bau, bereits 202 deutsche Familein anwesend, großer Mangel an Tür- und Fensterstöcken; kaum Stroh oder Rohr zum Dachdecken vorhan-den. Zwei und mehr Familien bewohnten ein Haus. Die Kirche bestand aus einem Bretterverschlag; Schulmeister war ein Kolonist; grassierende Krankheiten wurden vom Feldscherer behandelt.

e) Fântânele (Kisfaluda): ehemaliges walachisches Dorf, die Walachen wurden nach Glek umgesiedelt; Errichtung von 112 neuen Häusern, erst 34 fertig, da die Siedler die Häuser aus gebrannten Ziegeln errichtet haben wollten; Holzmangel; die Kolonisten selbst wollten keinen Handschlag arbeiten. 106 Familien waren bereits anwesend: „*Und endlichen Drittens sind die Colonisten selbst so faul, daß sie an ihren eigenen Haüßer-Bau keine Hand anlegen wollen, sondern wie ich selbst gesehen, ligen sie Truppweiß um ein Feuer herum, und sehen den Wallachen zu, wie sie an ihren Haüßern bauen*“[54]. Der Ort besaß gute Grundstücke, die sich zum Weinbau eigneten. Viehzuteilung erfolgte mit Tieren von guter Qualität. Da der Ort gut gelegen war, sah Kempelen keine Schwierigkeiten, dass die Leute ihre erzeugten landwirtschaftlichen Produkte im zwei Stunden entfernten Arad verkaufen könnten.

f) Aradu Nou (Neu Arrad): gegenüber vom Kameral-Markt Arad an der Marosch errichtet. 347 alte deutsche Familien, die auch schon Contributionszahlungen leisteten, seit 1764 mit 37 neuen Siedlern vergrößert. Seit dem Festungsbau in Arad kamen auch noch 46 einheimische walachische Familien „*Inquilinos*“[55] hinzu. Die Leute arbeiteten hauptsächlich beim Festungsbau. Kempelen schlug vor, die raizische und walachische Bevölkerung, die dort wohnhaft war, nach Beendigung des Festungsbaues auszusiedeln, und ihren Grund den Deutschen zuzuteilen. Die Bauern bauten kein Getreide an, sondern Gemüse.

Der Csanader Distrikt: Hier wurden keine neuen Orte angelegt, sondern nur drei alte vergrößert: Periamosch, St. Miklos, und Csanad. Jede Familie erhielt 240 Gulden Antizipation zugeteilt. Der Distrikt war laut Kempelen noch aufnahmefähig.

a) Periam (Periamosch): 159 kontribuierende Familien, 72 neue Kolonisten, alle mit dem Nötigsten versehen, Tiere und Materialien von guter Qualität; fruchtbare Gegend; die Äcker brachten einen Ertrag von 17 Metzen.

b) Ostojicevo (St. Miklós): Dorf mit 550 Häusern, 376 teils raizische, teils deutsche Bewohner, 154 neue Siedler. Kempelen schätzte, dass auf Grund der weitläufigen Prädien noch 220 Familien angesiedelt werden könnten. Die neuen Bewohner wurden in einem eigenen Teil des Dorfes angesiedelt, um nicht unter die Gerichtsbarkeit des raizischen Richters zu fallen. Sie hatten auch vor, eine eigene Gemeinde zu gründen mit Gemeindehaus, Schulhaus, Wirtshaus und einer Kapelle. Da die Bewohner Ställe für ihr Vieh errichten wollten, veranlaßte Kempelen, dass ihnen die Erlaubnis erteilt wurde, das nötige Holz im nahe gelegenen Wald zu schlägern.

c) Cenad (Csanad): aus insgesamt 344 raizischen, walachischen und 30 ungarische Familien bestehender Ort; Zusiedlung von 139 deutschen Familien die, abgesondert von den Einheimischen ihre Häuser bauten, Pfarrer und Schulmeister waren vorhanden, kein Mangel an land-wirtschaftem Grund.

Von den anderen Distrikten: Seit 1762 wurden noch weitere Orte in verschiedenen Distrikten mit Zuwanderen besiedelt: Ciacova (Csakova): 9 Familien; Deta (Detta): 24 Familien; Vršac (Verschecz): 13 Familien; Gudurica (Gutricz): 5 Familien; Becicherecu-Mic (Becskerek): 3 Familien; Caransebeș (Caransebes): 1 Familie; Lugoj (Lugos): 7 Familien; Bela Crkva (Weis-kirchen): 4 Familien; Mehadia (Mehadia): 4 Familien; Pančevo (Pancsova): 1 Familie; Maie-rele Vechi (Temesvarer Mayerhof): 24 Familien; Făget (Fascet): nahe der Siebenbürgischen Grenze gelegener walachischer Ort, durch die Bega in zwei Teile geteilt. Kempelen besuchte diesen Ort, um die Lage zu erkunden, da ein Teil der einquartierten Siedler aus Gutenbrunn hierher transportiert werden sollten, das diese jedoch nicht anstrebten:

Bin ich selbst dahin gefahren um die Lage, und den dortigen Grund in Augenschein zu nehmen, und die Thun= oder Unthunlichkeit einer dortigen Ansiedlungs zu untersuchen. Alß ich nun diesen Strich mit Zuziehung der ehemahls daselbst als Verwalter gestandenen-dermahligen Provincial-Commissary Herd, und Unter-Verwalter-Halbmann der Quer- und der Längs- nach durchgeritten, und genau betrachtet habe, so fand ich, daß man sich unmöglich eine bessere und zur Ansiedlung bequemere Gegend wünschen könne. Alles, was nur zum Aufkommen des Landmanns nöthig ist, befindet sich daselbst im Überfluß, Bergen, Fruchtbare Thäler, fliessen-

54. *Ibidem*, fol. 96v.

55. Laurentius Diefenbach: „*Glossarium Latino-Germanicum Mediae et infimae Aetatis*“, Frankfurt, 1857, versteht man *Inquilinus* als Hausbewohner, auch „*Inwohner, Knechte*“, die keinen eigenen Besitz hatten, auch keine Leibeigenen im eigentlichen Sinne waren.

des Wasser, Wälder, Anhöhen, die zum Weinbau ungemein vortheilhaft gelegen sind, mit einem Worte: Alles ist daselbst vereiniget, was nur für einen neuen Colonisten reitzend seyn kann[56].

Kempelen veranlaßte, dass der Grund sofort ausgesteckt werden sollte, um mit dem Hausbau zu beginnen, damit die Siedler dorthin ziehen könnten. Man entschied, nach Rücksprache mit den Siedlern, jeder Familie 19 Joch Grund zuzuteilen.

Der dritte Teil der Kempelenschen Relation: Vorschläge zur Impopulation

Der Dritte Teil umfaßt Kempelens Vorschläge für eine künftige Impopulation des Banats. Dieser Teil gliedert sich zuerst in sechs Unterkapitel, die mit römischen Zahlen bezeichnet wurden. Im anschließenden siebenten Kapitel erfolgt der „*Vorschlag zu einer Impopulations Haupt Instruktion*". In 103 Punkten legt Kempelen seine ausgearbeiteten Vorschläge sehr detailliert dar.

Punkt I. Eines des Hauptanliegen Kempelen war, dass die Ausmessung des zu besiedelnden Grundes zügiger vonstatten gehen möge und noch bevor er den Neuankömmlingen zugeteilt werden wird. Diese Grundausmessung ganzer Landstriche wurde von Vermessungsingenieuren, die dem Militär unterstellt waren, vorgenommen, denn das Militär hatte großes Interesse gute und aktuelle Karten in der Hand zu haben, um bei Kriegsausbruch die nötigen Truppen rasch zu bewegen.

Gleichwie bey den ganzen Bevölkerungs-Geschäft ausser dem Politischen Endzweck die Haupt-Absicht diese ist, daß der in einem Lande überflüssig vorhandenen Terrain mit Menschen be-setzet, bearbeitet und benutzet werde, so ist es auch eine natürliche Folge, daß ehe man diesen Terrain mit Inwohnern besetzen kann, zu wissen nöthig seye, wie weit sich dessen Umfang erstreke, und wie viel er nach der Geometrischen Maße ausmesse, damit man sich bey Her-beyschaffung deren Colonien darnach zu richten wisse. Ich schlage daher bey der Banatischen Ansiedlungs als die Erste, und Haupt-Sache, ohne welches ein etwas Solides zu Hoffen ist, vor: daß das ganze Banat, sobald es meiner möglich aufgenommen und Geometrisch nach der Quadrat-Klafter ausgemessen werden möchte. Dieses wird zerschiedenen und weit läuffiger Nutzen bringen. Denn Erstens wird sich daraus zeigen, wie viel ein jedes dermahliges Dorf an überflüssigen Grund-Stüken besitzen, folglich wie viel es noch Inwohner einnehmen könte. Zweytens: werden die dermahlen zur Vieh-Zucht bestimte Praedien noch lange unangegriffen verbleiben können, wenn man vorher die überflüssigen Dorfs-Gründe zur Impopulation widmen wird. Drittens: werden Gründe entdeket werden, die bisher eintweder ganz unbenützt, und vergessen gebleiben, oder keine rechtmässige Besitzer gehabt haben. Viertens werden die Praedien, die bisher nur so ohnehin nach dem blossen Ansehen geschätzet worden, in dem Pacht-Preiß nach ihrem würklichen Inhalt und innerlichen Wert können angeschlagen werden. Fünftens könte diese Ausmaß, besonders wenn dies Grund-Stüke individualiter abgetheilet würden, zu einen Grund-Riß einer Systematischen Landes-Einrichtung und Contributions-Repartition dienen. Sechstens Wenn jede Türkische Pforte, gegen welche man sich ohnehin itzt in eine so gute Verfassung zu setzen bemühet ist, einen Angriff auf die Kaißerliche Erb-länder unternähme, so wäre vermuthlich wieder das Banat der erste Gegenstand der Türki-schen Waffen, in welchem Falle die genaue Individual-Karten des ganzen Banats, aus welchen alle vortheilhafte Lagen ersehen werden könten, der Kaißerlichen Armee vorftrefflich zustatten kämen[57].

Kempelen brachte ein Beispiel der Ungarischen Hofkammer in Preßburg zur Sprache, die schon vor längerer Zeit damit begonnen hatte, die ungarischen Kameralherrschaften zu vermessen, um geeignetes Kartenmaterial in den Händen zu haben. Vier Ingenieure mit Praktikanten waren ständig im Einsatz, diese Aufgabe zu erledigen. Kempelen übte Kritik an der Wiener Hofkammer in der Handhabung dieses Problems. Sie hätte ungenügende Vorkehrungen getroffen, diese langwierige Aufgabe schnell zu lösen. Nur drei Ingenieure wurden von Wien aus mit der Vermessung betraut, obwohl die doppelte Anzahl vonnöten war. Kempelen stellte weiters Berechnungen an, was dieses Personal tatsächlich kosten würde und kam auf rund 10000 Gulden[58]. Er ging in seiner Aussage so weit, dass er davon überzeugt war, dass die von ihm errechneten Kosten im Gegensatz zu den bevorstehenden Ausgaben wie Trockenlegung von Sümpfen, Kanalbau, Errichtung von Schleußen udgl. einen geringen Teil dessen ausmachten, was hier noch an Arbeiten zu bewältigen sei, um das Land bewohnbar zu machen.

Punkt II. In diesem Teil wurde die Abfolge einer besseren Ansiedlung vorgegeben und Kritik an der bereits bestehenden geübt. Er war der Meinung, dass es nicht zielführend war, 2000 Familien in das Land zu bringen und keinerlei Vorkehrungen zu treffen, damit diese auch gleich für sich selber

56. *Ibidem*, fol. 100f.

57. *Ibidem*, fol. 102.

58. *Ibidem*, fol. 104f.

sorgen könnten. Seiner Meinung nach wäre folgendes zu beachten:

a) Damit die 2000 Familien sogleich für sich selbst sorgen könnten, wäre es nötig, ihnen vorerst Geld zu geben, dann das Vieh – ein Paar Pferde oder Ochsen und eine Kuh pro Familie, bereit-zustellen. Er forderte, dass man mit dem Zusammentreiben oder Zähmen der Tiere schon ein Jahr zuvor beginnen sollte, damit sie für die neuen Siedler auch verwendbar wären. Insgesamt war eine Anzahl von 6000 Stück Vieh notwendig.

b) Dazu zählte auch, dass man eine gewisse Anzahl von Wägen und Pflüge anfertigen ließe und zwar nach der deutschen Art und dafür getrocknetes Holz verwende.

c) Der Hausbau: Eine gewisse Menge an Bauholz war dafür erforderlich. Die einheimische Bevölkerung wären in Form von Frondiensten bei der Holzschlägerung und dem Transport zu beschäftigen. Von Seiten der Behörde müsse mit Umsichtigkeit vorgegangen werden, denn die Einheimischen wären schon bei der Trockenlegung von Sümpfen, bei Kanalräumungen etc. eingesetzt; außerdem würde der Wald durch unsachgemäßes Schlägern leiden. Aus diesem Grunde sei er der Meinung, dass man pro Jahr maximal fünf- bis sechshundert Familien ins Land holen sollte: „*Solte diese Anzahl aber um vieles überschritten werden, so könte ich keinen so guten Fortgang mehr davon versprechen* ...“[59].

Punkt III. Einen großen Schwachpunkt sah Kempelen in der Finanzierung dieses riesigen Unternehmens:

Nachdem die Banatische Impopulation einmahl so kostbar angefangen worden, und manche Ausgaben die Ihro Majtt.[Majestät] selbst vorgeschriben haben, als zum Beÿspiel die An-schaffung des Zug-, Melk- und Zucht-Viehs, die Herbeÿbringung des Bau-Holzes die Verfertigung der Brunnen, der Kirchen und Pfarr-Hof-Bau, die Besoldungen der Pfarrer und Feldscherer, und dergleichen keine Beschränkung leiden, so ist doch wenigstens hiebeÿ darauf zu sehen, daß diese Unkösten erstens mit allmögliche Würtschaft gemacht, und zweÿtens /: welches die Haupt-Sache ist :/ gut angeordnet werden möchten[60].

Kempelen setzte seine Kritik an der täglichen Verpflegung der Neuankömmlinge an, die seiner Meinung nicht zielführend war, da sie die Leute dazu verleite, sich in allem auf die staatliche Unterstützung zu verlassen, was die Kosten dafür ins Unermeßliche trieb. Es wäre besser, wenn man die Siedler gleich dazu anhalten würde, sich um ihre zugeteilten Felder und Gärten zu kümmern und gleich mit der Austeilung der auszusäenden oder -setzenden Frucht zu beginnen. Von Seiten der Behörde sollte sorgfältiger mit den Gelder umgegangen werden, denn der Überfluß mache die Leute leichtsinnig. Eigens dafür angestellte Beamten wären nicht vonnöten, es reiche, wenn sich die zuständige Distriktverwaltung um die Angelegenheit intensiver kümmern würde. Da die mit der Impopulation betrauten Beamte ihre Instruktionen und Vorschriften hätten, wäre es auch nicht nötig, dass sie diese im Plenum diskutieren sollten. Weiters wäre es wichtig, dass sich die zuständigen Beamten auch vor Ort die verschiedenen Probleme ansehen würden und nicht von der Kanzlei aus Fälle beurteilen. Was die Revision der Rechnungen betraf, so wäre dazu ein Buchhalter der schon bei der Kammer angestellt war, vollkommen ausreichend. Um die Abwicklung der Ansiedelung durchzuführen, wären ein Direktor, ein Kolonisten-Inspektor und mehrere Aufseher notwendig und sonst niemand.

Punkt IV. Dieser Punkt richtete sich gegen die ansässige einheimische Bevölkerung. Die Klagen der neuen Siedler häuften sich, was Diebstähle von Pferden und anderen Tieren durch die Walachen betraf. Kempelen belegte diese Beschwerden durch Beispiele, die am Temeschwa-rer Gericht verhandelt wurden. Daraus wurde ersichtlich, dass seit sieben Jahren die Pferdedieb-stähle im Ansteigen begriffen waren. 522 Diebe wurden zu einer Gefängnisstrafe verurteil, davon 64 hingerichtet und andere mit „*poena extraordinaria*“ bestraft. Kempelen war sich sicher, dass ebensoviele Diebstähle nicht zur Anzeige gebracht wurden. Um Abhilfe zu schaffen schlug er vor, dass im Land verlautbart werden sollte, dass es den Walachen bei Strafe verboten sei, ihre Pferde auf der rechten hintern Backe mit einem Brandzeichen zu versehen, dies wäre auss-chließliches Recht der Siedler. Träfe man einen Walachen trotzdem mit so einem gebrannt-markten Tier an, so wäre es ihm sofort abzunehmen und er ins Gefängnis zu werfen. Dies würde für den Tierhandel von keinem Nachteil sein.

Punkt V. Dies betraf die sogenannte „*Vorspann*“. Darunter verstand man, dass die schon kontributionspflichtige Bevölkerung mit ihren Fuhrwerken mehr oder weniger genötigt wurde, für das Militär Transportdienste jeglicher Art zu verrichten. Dieser Dienst wurde auch finanziell abgegolten; was aber die Aufzeichnungen der getätigten Dienste dazu betraf, so wurden sie auf einfachen Papierzetteln vermerkt. Kempelen schlug vor eigene Vordrucke zu verwenden, die

59. *Ibidem*.
60. *Ibidem*, fol. 110v.

einheitlich so gekennzeichnet waren, dass sie auch von Analphabeten erkannt werden würden. Dieses Vorgehen werde die Verrechnung vereinfachen und somit einen Schwindel ausschließen.

Punkt VI. Die Sicherheit des Landes. Nach wie vor bestand zu dieser Zeit die Gefahr eines ausbrechenden Türkenkrieges. Walachen, die sich zu Banden zusammen schlossen gefähr-deten immer wieder durch Überfälle die Siedler und trieben regen Austausch mit den an der Grenze befindlichen Türken. Kempelen drang darauf, dass man die walachische Bevölkerung entwaffnen und ihnen bei Strafe verbieten sollte, Waffen in ihren Häusern zu haben. Hier machte er den folgenden Vorschlag:

Dieser Verbott könte um alles Aufsehen zu vermeiden, unter dem Vorwand geschehen, als wolte Man das Gewild, und die Jagdbarkeit sicher gestellet haben. Im Gegentheil könte man nach einiger Zeit, und ganz unvermerkt beÿ der Deutschen den Gebrauch nur dissimulative ein-schleichen lassen, daß sie sich unter dem Vorwand von Fronleichnams-Processionen und anderen Solenitäten mit Schießgewehr versähen. Man könte noch dazu einem jeden Orte einen Invaliden Unter-Officier, als einen Ordinairen Colonisten zugeben, der den jüngeren Leuten einige Handgriffe zeigen, und ihnen etwas von den Exercitio lernen müßte[60].

Eine der Ursachen warum diese Bevölkerungsgruppe sich noch immer nicht zivilisiert benahm, sah Kempelen darin, dass die griechische Geistlichkeit auf diesem Gebiet versagte:

Es ist freÿlich die Griechische Geistlichkeit die Haupt-Schuld daran, daß dieses Volk noch ohne Sitten in ihrer Ungewissenheit und Barbarischen Lebens=Art fortwandelt und wann dieselbe sich ernstliche Mühe geben wolte, so könte sie diese Nation nach und nach in einen solchen Zustand versetzen, daß man von derselben nicht nur allein nichts zu befürchten, sondern vielmehr in Krieges-Zeiten vieler Nutzen zu hoffen hätte[61].

Punkt VII. Dieser Punkt beinhaltete 103 ausgearbeitete Darstellungen, wie eine sachgemäß geführte Impopulation des Banats funktionieren könnte und auch sollte. Die Themen dieses Kataloges ergaben sich aus der Situation der einzeln auftretenden Probleme der Impopulation und aus den Erfahrungen, die Kempelen bei seinem Aufenthalt und den Reisen durch das Banat vor Ort sammeln konnte. Im Prinzip wiederholte er seine Forderungen nochmals auf eindringliche Weise, die sich wie ein roter Faden durch die gesamte Relation ziehen. Die einzelnen detaillierten Angaben faßte er zu Schwerpunkten zusammen.

a) Von den Ingenieuren (Punkt 7-25): Die Grundsäule sah Kempelen in der ordnungsgemäß geführten Vermessung des Landes und in der Grundzuteilung für die Siedler. Kempelen hatte seine eigenen Vorstellungen, in welcher Form die Karten gezeichnet werden sollten, was sie beinhalten sollten, die richtige Beschreibung und Verwendung gleicher Pictogramme. Sie sollten nach Gebieten zusammengefaßt und in Buchform gebunden werden. Bei der Aussteckung der einzelnen Orte sollte auch nach einem gewissen Maß vorgegangen werden. Die Hauptstraßen 18 bis 20 Klafter breit und die Nebengassen sechs bis acht Klafter, damit sich bei Brandgefahr das Feuer nicht so leicht ausbreiten könnte. Der Hausgrund hat 57 bis 100 Klafter lang zu sein und 12 bis 15 Klafter breit. Zwischen den einzelnen Häusern sollte ein Zwischenraum von neun Klaftern sein und der Giebel des Hauses straßenseitig. Bei der Vermessung der landwirschaftlich genutzten Fläche wären die Vorgaben für Ganze, Halbe und Viertel-Bauern, wie sie schon öfters angeklungen waren, vorzunehmen. Dabei wäre zu beachten, dass Grund für Handwerksleute, den Pfarrer, Schulmeister, Wirte und Beamte zu verteilen wäre. Zwischen den Äckern wäre ein Rain anzulegen und Grenzsteine zu setzen, die Äcker so anzulegen, dass eine Dreifelderwirtschaft sich problemlos durchführen ließ. Die gemeinsame Viehweide wäre nahe dem Dorf auszumessen.

b) Von der Anlegung und Erbauung der Dörfer und den vorläufigen Veranstaltungen (Punkt 26-42): Jedem Distrikt sollte eine Oberaufsicht, ein Verwalter oder Gegenschreiber und ein Unterverwalter hinzugegeben werden, um den Beamtenapparat nicht unnötig zu vergrößern. Ebenso ein Priester, ein Ispan und ein Richter, der zwei bis drei Ortschaften versorgen könnte, sie visitieren sollte, Beschwerden entgegennehmen und für die Anliegen der Bewohner dazu-sein hatte. Noch im Herbst sollten die Felder gepflügt werden, um sie im kommenden Frühjahr bestellen zu können. Was die Holzschlägerungen betraf, so sollten sie ebenfalls im Herbst er-folgen, um das Holz über die Winterszeit trocknen zu lassen und während dieser Zeit für das kommende Jahr Tür- und Fensterstöcke, Holz für die Dachstühle etc. herzurichten. Der Hausbau: hier forderte er den Anfang mit einem Wirtshaus zu machen, „... *welches 4 Zimmer, eine Cammer, 1 Keller, 1 Kuchel und eine grosse Stallung haben, und mitten in dem Orte stehen soll; zu gleicher Zeit sind auch 10 bis 12 ordinari Bauern Häußer mit solcher Geschwindig-keit bis anfangs May ganz fertig da stehen; wie dann auch zur nämlichen Zeit zweÿ gemein-schaftliche Backofen*

61. *Ibidem*, fol. 111.

zum Behuf der anderen Colonisten, damit sie sich ihr Brod gleich selbst backen können, hergestellet werden müssen"[62].

Die Kolonistenhäuser bestanden aus einer Küche und zwei Zimmern, entweder aufgestampft (vorläufig) oder aus Kothziegeln gesetzt, Holz oder Flechtwerk mit Lehm verputzt. Bei besseren Lebensumständen könnten die Siedler diese Häuser nach Belieben verbessern oder neu bauen. Die Arbeiten die von einem Zimmermann, Dachdecker, Schlosser, Tischler oder Glaser gemacht wurden, müßten zu einem Pauschalpreis bezw. Akkordpreis verrechnet werden und nicht nach dem Tageslohn. Wenn sich unter den Kolonisten Handwerker befänden, so sind diese den Fremdarbeitern vorzuziehen und auf gleiche Weise wie diese zu entlohnen. Es wäre diesen Handwerkern jedoch freizustellen, ob sie den zu empfangenen Lohn nicht gleich als Rück-zahlung für die Kontribution verwenden wollten. Wirtschaftsgebäude wie Ställe, Scheunen oder Schuppen müßten von den Kolonisten in Eigeninitiative und zu ihren Kosten errichtet werden. Für das Decken der Dächer wäre ebenso Stroh zu verwenden. Bewohner die schon in einem Ort wohnten und wegziehen wollten, soll es freigestellt sein, ihr Haus an die Neuankömm-linge zu verkaufen und durch den Erwerb eines Grundes an einem für sie besseren Ort eine zweijährige Befreiung der Kontribution erhalten. Bevor ein Ort errichtet wurde – so forderte Kempelen, musste ein Wirt ansessig sein, der schon seiner Beschäftigung nachging, um für die Neuankömmlinge, was die Nahrungsmittelversorgung wie Fleisch, Getränke und ebenso die vorläufige Einquartierung betraf, da zu sein. Die Ansiedlung sollte generell im Sommer erfolgen. Mit der Errichtung eines Wirtshauses soll auch der gemeinschaftliche Backofen erbaut werden. Ausreichend gutes und nicht verdorbenes Mehl zum Brotbacken sollte vorhan-den sein und vor allem richtig gelagert werden.

c) Von dem Kirchenbau (Punkt 43-46). Kirchen und Pfarrhöfe wären aus Mitteln des Ärars zu errichten. Der Kirchenbau sollte auf eine zukünftige Anzahl von Gläubigen ausgerichtet sein und dementsprechend groß genug ausfallen. Was die Ausstattung der Kirche und die Kirchen-paramente betraf, so sollten sie fürs erste einfach und reinlich sein.

d) Von der Art, die Kolonisten anzusiedeln (Punkt 47-72): Dieser Punkt war nach Ansicht von Kempelen die zweite Grundsäule der Impopulationspolitik. Hier wäre nach folgenden Gesichtspunkten vorzugehen. Vorerst wäre in Temeschwar eine Person zu bestimmen, die als Kommissär die Impopulation zu führen habe. Von Temeschwar aus würde auch die Versendung der Neuankömmlinge in das Land erfolgen. Am Bestimmungsort angekommen, wären sie im Wirtshaus einzuquartieren oder in einem schon fertig errichteten Haus. Danach wäre ihnen der künftige Besitz, die Tiere und die landwirtschaftlichen Geräte zu übergeben, wonach sie sofort mit der Bestellung der Felder und Gärten beginnen könnten. Beim Pflügen der landwirtschafltichen Fläche sollte man den Neuankömmlingen behilflich sein, damit die Aussaat schneller vonstatten gehe. Falls Siedler beim Hausbau oder bei der Feldarbeit nicht gebraucht werden sollten, wären sie nach Temeschwar oder Arad in die aufstrebende Textilindustrie zu senden. Das Heumachen wäre gemeinschaftlich zu tun, ebenso der Schnitt. Wenn Einwanderer erst später im Jahr ankämen, wären sie so weit mit Naturalien zu versorgen, dass sie den Winter überleben können. Beim Pflügen wäre die einheimische walachische Bevölkerung heranzuziehen, damit sie Geld verdienen könne. Leute, die keine Ahnung von Landwirtschaft haben, wäre dementsprechende Hilfestellung zu geben oder sie wären in den Bereichen einzusetzen, welche sie tatsächlich bewältigen könnten. Das Vieh sollen sich die Siedler selbst aussuchen; dabei wäre Bedacht zu nehmen, in welcher Familie Kleinkinder wären, damit diese Familien auch Milchkühe bekämen und die Kinder nicht an Unterernährung leideten. Wichtig wären weiters gute Zuchtstiere und -hengste. Die Wägen sollten von deutschen Wagnern gefertigt werden, damit sie die nötige Qualität aufweisen, das gelte auch für die Ackergeräte. Das Getreide zum Aussäen, sowohl Sommer- als auch Winterfrucht, in den nötigen Mengen verfügbar gehalten werden, ebenso Kukuruz, die Flachs-, Hanf-, und Tabaksamen und Hülsenfrüchte. Falls Tiere kurz nach der Übergabe verenden, wäre zu überprüfen, aus welchem Grund; ob aus Nachlässigkeit des Halters, oder ob sie an irgendeiner anderen Ursache verendeten. Wäre letzteres der Fall, sollte man dem Tierhalter das verendete Tier kostenlos ersetzen.

e) Von den Rechnungen (Punkt 73-79): Das oberste Prinzip wäre eine exakte Führung der Aufzeichnungen, sei es die Hauptregistrierungsbücher, Antizipationsbücher, oder die Kontributionszahlungsbücher, die die Behörde führen musste. Die Hauptabrechnung wäre einmal jährlich in bestimmten einheitlichen Formularen an die Hofkammer zu senden, jedoch musste monatlich ein Bericht über den Stand der Dinge mit Rechnungslegung erfolgen. Jeder Kolonist wäre verpflichtet, ein sogenanntes „*Antizipationsbüchel*" zu führen, in dem all seine

62. *Ibidem*, fol. 119v f.

empfan-genen Güter und seine Rückzahlungen vermerkt werden. Ebenso müßte mit Ende des Jahres eine Abrechnung erfolgen. Ein weiteres Gebot wäre an die Beamten zu richten – nämlich, dass diese mit Höflichkeit und „*Menschenliebe*“ den Siedlern begegneten! Diese Haltung wäre ausschlaggebend wie anziehend das Banat auf zukünftige Einwanderer wirke und daher dementsprechend attraktiv ist.

f) Von den verschiedenen Einrichtungen und Veranstaltungen in den Dörfern (Punkt 80-95): Da die Kolonisten nicht gleich alle Äcker bebauen könnten und Grund brach liegen blieb, wäre ein Teil dieser Fläche gemeinschaftlich im Ausmaß von 70-100 Metzen zu bestellen. Nach der Ernte – „*Fechsung*“ – wäre das Geerntete zu verkaufen und der Erlös in eine gemeinschaftliche Kassa zu legen. Die Gemeinschaftskassa wäre anzulegen, um Geld aus dem Pacht, aus Abgaben des Viehhandels, des Wirtshauses und der Fleischbank für gemeinnützige, die Ortschaft betreffende Projekte in petto zu haben. In einem jeden Ort wäre ein Lehrer, der des Lesens, Schreibens, Rechnens und der Musik kundig wäre, mit 60 Gulden jährlichen Salärs aus der Gemeindekasse zu bezahlen. Ihm stünden auch drei Freijahre zu. Ebenfalls wäre in einem jeden Ort die notwendigen Handwerker wie Schmied, Wagner, Schuster, Schneider und Weber anzusiedeln. Ihnen sollte landwirtschaftliche Fläche nur im geringen Maße zugeteilt werden, ebenso die Stückzahl der Nutztiere. Ein weiterer wichtiger Punkt war die Beschaffung des Brennholzes. Da es an vielen Orten keinen nahe gelegenen Wald gab, mussten die Leute auf Rohr und Schilf zum Kochen und Heizen zurückgreifen. Eine Vorschrift wäre aufzustellen, damit nicht jeder Baum gefällt werden dürfe, denn das könnte sich für die Waldwirtschaft verheerend auswirken. Unterholz, Windbruch und Sträucher wären ausreichend für Brennholz vorhanden. Bei Bauholzbedarf müßte der Forstbeamte den Siedlern die dazu nötigen Bäume zum Schlagen zuweisen. In der Ortschaft selbst war es für jeden Haushaltsvorstand verpflichtend vorgeschrieben, auf der Gasse und im Hof Maulbeerbäume zu pflanzen und dafür Sorge zu tragen, dass sie auch gedeihen. Dies gelte auch für die Obstbäume, Pappeln und Felberbäume. Eigene Tabellen wären von der Verwaltung zu führen und der Zustand der Bäume zu kontrollieren. Jedes Haus musste mit einer gut sichtbaren Nummerntafel versehen werden, der gewählte Richter oder Schulze sollte darüber Buch führen. Ein wichtiges Anliegen Kempelens war es, Waisenkinder eine Erziehung angedeihen zu lassen. Sein Vorschlag: Diese Kinder sollten in Familien aufwachsen. Hätten Ehepaare keine Kinder, so wären sie diesen anzuvertrauen, besäßen die Waisen von ihren Eltern ein kleines Vermögen so wäre dieses zu versteigern und der Geldbetrag von einer Vertrauensperson zu verwalten, bis das Kind erwachsen war. Man sollte sie zu guten Christen erziehen und sie einen Beruf erlernen lassen. Der letzte Punkt dieser Aufstellung betraf den Feuerschutz. Leitern, Haken und auf Vorrat mit Wasser gefüllte Fässer sollten beim Gemeindehaus oder in der Kirche griffbereit sein.

g) Von den Feldscherern (Punkt 96-100): Forderung von Kempelen war die Errichtung eines Krankenhauses wo ein „*Chirurg*“ angestellt wäre. Pflicht dieses Mediziners: Die Kranken mit Medikamenten und Essen – „*Fleischbrühe*“ – zu versorgen. Bevor sie angestellt werden, müßten sie sich einer genauen Prüfung ihres Wissens unterziehen, um nicht durch Nichtwissen und Unerfahrenheit die Kranken sterben zu lassen. Ebenso mussten sie flexibel und mobil in der Ausübung des Berufes sein und auch in andere Orte fahren, in denen sie gebraucht wur-den.

h) Beschluß (Punkt 101-103): Die letzten drei Punkte betraf die Vorgangsweise der Hofkammer in Wien. Ihr obliege letztendlich die Hauptverantwortung, Oberaufsicht und Kontrolle über das gesamte Impopulationswesen. Sie wäre ebenfalls verantwortlich, dass in jedem Distrikt die Beamten rechtzeitig die gesetzten Instruktionen bekämen und man auch sicherstellen sollte, dass sie eingehalten werden.

Dieses ist, was ich einer Hochlöbl: Kaiserl Königs Ministerial-Banco- Hof-Deputation über das eine aufgetragene Untersuchungs-Geschäft der Banatischen Ansiedlung hiemit gehorsamst vorzutragen gehabt habe. Womit ich mich zu für dauernden Gnad und Wohlgewogenheit gehorsamst empfehle, mit der schuldigsten Erfurcht und der vollkommensten Hochachtung verharrend einer Hochlöblich-Kaißerlichen-Königlichen Ministerial-Banco Deputation

Unterthänig gehorsamster Diener
Wolfgang von Kempelen
Wienn den 10ten February 1768[63].

Zusammenfassend sei hier vermerkt, dass Kempelen in dieser seiner ersten verfaßten Relation gute Ansätze und Vorschläge einbrachte, die aus seinem reichen Erfahrungschatz herrührten. Hierin war er sehr von seinem ehemaligen Vorgesetzten Anton von Cothmann beeinflußt. Kempelen hat in den Jahren zuvor gelernt, wie bei guter und konsequenter Planung und Eingehen auf grundsätzliche Probleme vorauszusehende Schwierigkeiten vermieden werden könnten.

63. *Ibidem*, fol. 137v.
64. *Ibidem*, fol. 16v.

Bei der Planung am Tisch dürfe nicht vergessen werden, die örtliche Gegebenheit ins Auge zu fassen und ebenso, dass die Siedler keine Schachfiguren auf einem Brett wären, die man nach Belieben hin- und herbewegen könne, man muss sie menschenwürdig behandeln. Dies gelte übrigens auch für die einheimischen walachischen und raizischen Volksgruppen.

WOLFGANG VON KEMPELEN AND THE IMPOPULATION POLICY UNDER MARIA THERESIA AND JOSEPH II. IN THE BANAT REGION (PART I)

(*Summary*)

Over the centuries, much has been written about Wolfgang von Kempelen. The subject addressed by most authors was and is what is commonly referred to as the „*the Turk*" (a chess-playing automaton) which for years has stimulated and still stimulates the fantasy of anyone who sees it. Wolfgang von Kempelen is assigned a permanent place in science history thanks to the "speaking machine" he designed and his book published in 1791, entitled „*Mechanism of human speech*" on philology, linguistic technology and phonetics. Since however very little was known about his other achievements and the rest of his life, legends about him began to grow up. These are almost as eccentric as that of the Turk itself. The few differing outlines of his life which are available are incomplete and contain incorrect information. There are virtually no reliable literary sources in the actual sense of the word.

Wolfgang von Kempelen was born on 23 January 1734 in the parish of St. Martin in Preßburg (present day Bratislava) and was baptised as Wolfgangus Franziscus de Paula Johannes Ele-mosinarius. His parents were Engelbert von Kempelen – Chairman of the Customs House in Preßburg, and Anna von Kempelen (maiden name Spindler). He was the last of seven children born into this marriage.

In reward for his loyal services, Engelbert Kemplen was raised into the nobility by Karl VI. in 1722 and was immediately able to add the title "*von*" to his name. From this time onwards, the family name was also changed to Kempelen. As well as being raised to the level of nobility, he and his family were also awarded the status of "indigenate" for the kingdom of Hungary.

Wolfgang von Kempelen had a good schooling and trained to become a civil servant. In 1755, he applied for the position of Chancellery Scribe in the Hungarian Royal Court Chamber at Preßburg. Two years later, he was promoted to Secretary. During this year, he married Fran-ziska Piani in the castle chapel at Schönbrunn. This marriage was not blessed with good luck and his young wife died four months later. In 1762, he married for a second time, this time to Maria Anna von Gobelius in Preßburg. He was also enjoying tremendous success in his professional life. He was promoted to Court Counsellor and in 1765 to Director of Salt Production. Consistently faced with the issues and problems surrounding the impopulation of the Kingdom of Hungary, he had sufficient knowledge to be deployed in these areas. He wrote various articles on a better impopulation policy in the Banat region. In his first papers „*Relation Welche der Königl: Hungar: Hof=Camer=Rath und Salz=Weßens=Director Wolfgang v. Kempelen als Kaiserl. Königlicher Comissarius über die ihm Allergnädigst =aufgetragene Banatische= Impopulations=Untersuchungs=Comis sion Den 10. February1768. gehorsamst abgestattet hat*", Wolfgang von Kempelen wrote on Banat region, he described carefully the problems which occured with the new settlements. He gives a detailled description of several villages in Banat and the situation people were confrontated there, the new settlers as well as people who lived there for long and the problems in living together with different habits and different nations. A lot of faults occured specially with the administration and the people working in this system. As a result, we was deployed to the region by Maria Theresia as a second commissar in addition to Count Clary-Aldringen and was heavily involved in the new state constitution of Banat.

In 1777, he was responsible for handling the logistics of moving the University of Tyrnau to Ofen. Once he had returned from his two-year travels around Europe (1783-'84) with the Turk, he supervised the conversion of the abandoned Carmelite church into a theatre in Ofen. In 1787, he was summoned to Vienna to the Hungarian-Siebenbürgen Count Chancellery and worked there as a Count Counsellor until he retired. In 1789, he went into full retirement with total earnings of 5000 Gulden.

Not many people know that he successfully worked on designing a steam powered machine for which he gained the favour of Emperor Joseph II in 1788. Two versions of this machine type – a steam powered machine and a machine which

functioned on the principle of recoil – were set up in Schloßpark in Schönbrunn between 1780-1782 to display the cascade in all its splen-dour next to the new Neptune fountain. The innovative part of his work was that the piston was not produced from a wood and leather design, as had been used previously and had to be repaired, but was made out of felt which meant that it lasted longer. No evidence remains with us today to prove that he was the actual inventor of this machine. In 1793, his steam powered machine was used for drawing water in the link canal between Theiss and Donau, the Franzen canal which was built by the Kiss brothers.

In 1789, his mechanical talent and his artistic skills brought him honorary membership of the Academy of Fine Arts. He was also active in the literary sphere. He wrote a melodrama called "*Andomeda and Perseus*" which Anton Zimmerman set to music and which ran successfully in Vienna, Preßburg and Ofen. We also have a volume of his poetry.

Wolfgang von Kempelen died on 26 March 1804 in Vienna and was also buried here. Following his death, the rest of his family moved back to the their country seat near Preßburg.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

EVOLUȚIA VIEȚII MUZICALE TIMIȘORENE ÎN PERIOADA ANTEBELICĂ

*Lava Bratu**

Cuvinte cheie: *sec. XVIII și XIX, context istoric și geo-cultural, specific local, premise ale vieții muzicale, evoluție, cristalizare, presă locală, cronică muzicală*
Keywords: *the 18th and the 19th century, historical and geo-cultural context, local character, premises of musical life, evolution, establisment, local press, musical reviews*

1. Premise ale vieții muzicale în contextul socio-cultural al secolului al XVIII-lea

1. 1. Forme primare ale vieții muzicale

Pentru a înțelege modul în care orașul Timișoara a ajuns să dețină întâietăți culturale și să devină un avanpost muzical, trebuie privită istoria sa, complicată și diferită de a celorlalte provincii românești[1]. Abordăm subiectul din momentul ieșirii Banatului din faza istorică a unei lungi ocupații otomane (1552-1716), care s-a corelat cu un extraordinar avânt urbanistic[2], în urma căruia dimensiunea culturală a orașului a cunoscut o dezvoltare rapidă.

Ca și în Transilvania, familiarizarea publicului cu creația cultă apuseană s-a realizat la început prin repertoriul religios. În acest sens, notăm câteva date importante: 12 septembrie 1719, când în biserica din Piața Sf. Gheorghe a fost inaugurată o orgă adusă de la Viena; 1733-1736, perioadă în care frații minoriți ai Ordinului Franciscan zidesc o biserică dotată și aceasta cu orgă[3]; anul 1736, când se pune piatra de temelie a Domului romano-catolic, a cărui orgă era renumită pentru construcția sa deosebită[4].

În aceeași perioadă, sub auspiciile episcopiei, se înființează un cor și un ansamblu instrumental, capabile să interpreteze un repertoriu complex, astfel că în anul 1736 se cântă, pentru prima oară în Timișoara, un oratoriu. Menționăm, totodată, orchestra și corul Domului romano-catolic, înființate în anul 1752[5], a căror existență este consemnată de criticul muzical Desiderius (Dezsö) Braun[6].

Subliniem aportul deosebit pe care l-au avut dirijorii acestor formații în ascensiunea artei interpretative[7]. Menționăm, de asemenea, interacțiunea dintre avântul muzicii de orgă, apariția atelierelor specializate în construcția lor[8] și existența unor celebrări speciale, precum sfințirea Domului (1754), când Johann-Michael Haydn, fratele celebrului compozitor, a fost invitat la Timișoara pentru a-și dirija o *Missă*, compusă anume pentru eveniment[9].

Dacă în bisericile cu tradiție de orgă încep să cânte organiști formați la școala lui Bach, pe de altă parte încep să se încropească noi forme de manifestare muzicală, de tip *Capella muzicală* și *Collegium musicum*, formații prin intermediul cărora va fi promovată muzica de cameră. Condițiile economice favorabile și existența unui public interesat de muzică au permis susținerea acestor ansambluri instrumentale, fapt dedus și

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Muzică, P-ța Libertății, nr. 1.

1. Alături de caracterul istoricist, am căutat să nu neglijăm latura socială, având în vedere faptul că unghiul de abordare istoric și punctul de vedere social sunt constante ale modalității moderne de a face muzicologie.

2. În 1723 începe fortificarea Timișoarei, care a costat 20 milioane de florini. Paralel, au început să se dezvolte noile cartiere, cel mai vechi fiind Maierele Române, actualul Elisabetin (1718). În anul 1720 ia ființă cartierul Fabric (pe ruinele suburbiei Palanca Mare, părăsită de localnici și repopulată cu coloniști germani și armeni), în anul 1723 cartierul Mehala (în care Pașa avusese reședința de vară), iar în 1744 viitorul cartier Josefin. În 1742 începe sistematizarea orașului, iar în 1774 se face prima încercare de alimentare cu apă potabilă. Între anii 1731-1734 s-a construit Primăria Veche, iar în perioada 1754-1774 Prefectura Veche și Palatul Baroc.

3. Biserica se afla la intersecția străzilor Emanoil Ungureanu și Coriolan Brediceanu și avea hramul Sf. Nepomuk. În anul 1911 a fost demolată, iar în fosta mănăstire construită alături funcționează astăzi Școala Populară de Artă.

4. Este vorba despre o orgă realizată în atelierele lui Johann Henke din Viena.

5. Braun Deszö, *Bánsági rapszódia*, vol. I, Tip. Sonntagsblatt, Timișoara, 1938, 9.

6. Braun Deszö - capelmaestrul Domului din Timișoara, secretarul *Societății filarmonice* și activ critic muzical, datorită căruia au rămas consemnate cu minuțiozitate evenimentele vieții muzicale timișorene.

7. S-a impus în acest sens, încă de prin 1752, numele cantorului Henrik Piringer.

8. Primul atelier de acest fel exista în Timişoara încă din 1780, aparținând lui Franz Welder - *cf.* Füredi, Ladislau, în Octavian Lazăr Cosma, *Hronicul muzicii românești*, Editura Muzicală, București, 1974, vol. II, 76.

9. Pentru execuția corespunzătoare a acestei lucrări (concepută pe cinci voci), s-a apelat și la coriști din localitățile învecinate - Franz Metz, *Johann Michael Haydn in Temeswar*, Edition Musik Südost, 2005, 14.

din informația conform căreia Primăria Timișoarei a angajat, în anul 1731, un număr de cinci instrumentişti austrieci şi cehi[10].

1. 2. Teatrul comunal

Timișoara a fost al treilea oraș din fosta Ungarie care a avut un teatru permanent, prima referire la un astfel de așezământ regăsindu-se într-un proces verbal al Consiliului comunal german. În 1757, consiliul orășenesc decide construirea unui teatru în fața Domului, plan rămas însă nerealizat. Sala se va deschide totuși, în incinta magistratului iliric, funcționând un timp în această clădire[11]. Patru ani mai târziu, se va construi o sală de spectacol inclusă în clădirea consiliului Primăriei sârbești, dar un incendiu izbucnit în 1766 îi va prejudicia arhiva și garderoba. După cincisprezece ani, baronul Bregido Jösef va repara acest teatru, pe cheltuiala visteriei cesaro-crăiești. Cu această ocazie, în anul 1781, prin unirea magistratului iliric cu cel german, se decide ca întreg edificiul să servească exclusiv drept sală de spectacol. Din datele riguros consemnate reiese că se puneau la dispoziția publicului 21 de loji la parter, 26 la etajul întâi, tot atâtea la etajul II, o galerie încăpătoare, o sală de dans, o cafenea și un restaurant[12].

Primul director al teatrului din Timișoara a fost numit Josif Schmallöger, sub a cărui conducere, începută în 1784, se prezentau patru spectacole săptămânal: „marți joc de privit, joi piesă muzicală, sâmbătă tragedie, duminică comedie". Totodată, „cu el începe sezonul regulat al teatrului, căci până la 1784, trupele cari jucau în Timișoara erau pasagere"[13].

În anul 1787 vine un nou director, în persoana lui Ignatie Schiller, „peruchier și diletant în materie de teatru"[14], iar în 1788, în contextul războiului cu turcii, clădirea este rechiziționată de armată. În fine, în anul 1789, direcția teatrului este preluată de Johann Christian Kuntz[15]. În cursul anului 1795, pe temeliile edificiului magistratului iliric, clădirea este refăcută, adaptările costând 9 814 de florini. În incinta astfel renovată intră, în același an, compania lui Rünner Xaver Ferenc[16], marcând repunerea în drepturi a genului liric. Dintr-o cronică scrisă în anul 1796 aflăm că sub conducerea sa, „din 17-18 spectacole, 7-8 sunt de operă"[17].

1. 3. Primele trupe străine

Lunga ocupație turcească lăsase urme adânci nu numai în viața economică, ci și în cea culturală a orașului. Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea însă, ca urmare a dezvoltării economice accelerate, intervine recuperarea rapidă a decalajului istoric și un important salt calitativ muzical, datorat în special spectacolului de operă. Ziarele - care încep să apară regulat de prin anul 1780 - vorbesc frecvent despre diverse manifestări muzicale, consemnând primele turnee ale unor trupe de teatru și de operă. Contactul cu viața muzicală europeană se produce în ritm tot mai susținut, iar interesul publicului este înalt, fapt datorat, desigur, și prezenței în garnizoana din Timișoara - printre numeroasele familii de ofițeri și de funcționari - a multor iubitori de muzică, proveniți din toate părțile imperiului habsburgic.

Apariții sporadice la început, trupele ambulante pătrund în Banat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, fapt consemnat de *Calendarul de teatru din Gotha*, care începând din 1790, notează în mod curent date diverse despre viața muzicală a Timișoarei. Aflăm, de pildă, că repertoriul promovat era literatura clasică, dar și teatrul muzical, la început singspielul, apoi și opera, gen din care se jucau în special lucrări ale compozitorilor germani și italieni[18].

Livio Cinti este numele impresarului care a condus prima trupă de operă italiană cunoscută în România, semnalată la Timișoara în anul 1771. Se impune și numele animatorului Cristoph Ludwig Seipp, pasionat om de teatru, inițiator al unor turnee în Ungaria, Austria și Slovacia, prezent la Timișoara zece ani mai târziu (1781). În 1786, la numai doi ani de la răscoala lui Horia, trupa de balet a soților Schmallöger prezenta la Timișoara producția coregrafică *Horia*, *Cloșca și Crișan*.

Începând cu anul 1789, când concesiunea teatrului a fost asigurată de austriacul Johann Christian Kuntz, aproape jumătate din titlurile prezentate erau singspieluri, care se pare că au fost mai agreate de public decât piesele de teatru. Autorii preferați erau Antonio Salieri (*Hornarul*), Domenico Cimarosa (*Italianca la*

10. Numele acestor instrumentişti sunt cunoscute: Friedrich Cranin (trompetist), Pancratius Bochl (violoncelist), Anton Jorges (violinist), Georgius Paggmann (clarinetist). Conducătorul formației era Henrig Jauner.

11. Nicolae Ilieșiu, *Monografie istorică - Timișoara,* vol. I., Editura G. Matheiu, Timișoara, 1943, 247.

12. Braun Deszö, *op. cit.*, 10.

13. N. Ilieşiu, *op. cit.*, 248.

14. *Ibidem*.

15. Fiul lui Johann Christian Kunz, Serafim Kunz, va prelua trupa tatălui său, continuând tradiția calitativă a ansamblului. Printre operele abordate de acesta se numărau *Otello*, *Bărbierul din Sevilla* și *Belisario* de Donizetti.

16. Rünner Xaver Ferenc va rămâne în fruntea teatrului până la sfârșitul vieții (1802).

17. Braun Dezsö, *op. cit.*, 11.

18. Opera italiană era favorizată de orientarea general europeană, fapt care explică avantajul trupelor italiene asupra celor germane și franceze.

Londra), Giovanni Paisiello (*Filozoful închipuit, Avarul păcălit, Țărăncuța isteață, Morărița*), André Grétry (*Zemira și Azor*), André François Philidor (*Frumoasa Arsena*), Karl Ditters von Dittersdorf (*Hieronimus Knicker*, *Medic și spițer*) și, în fine, Wolfgang Amadeus Mozart, ale cărui *Răpirea din Serai* și *Flautul fermecat* au fost prezentate încă în anii '90 ai secolului al XVIII-lea. Judecând după titlurile prezentate, se pare că această trupă a avut cel mai select repertoriu. Printre cele 21 de lucrări prezentate a figurat și opera bufă *Răpirea din Serai* (1782), a cărei premieră - precizată de același *Calendar teatral din Gotha* - este anul 1791[19], scena timișoreană fiind onorată, așadar, de reprezentarea acestei opere înaintea altor teatre muzicale din Europa. Din anul 1795 se afirmă trupa condusă de Franz Xaver Rünner, de al cărui nume este legat succesul cu premiera operei *Flautul fermecat*, prezentată în premieră timișoreană în 1796, la cinci ani după premiera sa absolută.

1. 4. Primele tipografii și începuturile presei timișorene

În această efervescentă ambianță socio-culturală, un rol important l-au avut tipografiile, a căror activitate a fost susținută, în general, de populația evreiască a orașului[20]. Este vorba despre un sector reprezentativ, susținut și de către primarul din acea vreme, Nepomuk Preyer, care evidenția rolul tipografiilor în dezvoltarea culturii: „…ele ne furnizează hrană spirituală, prin ziarele și cărțile tipărite"[21].

În anul 1771 lua ființă cea dintâi tipografie din oraș, aparținând lui Matei Heimerl[22]. Aici s-au tipărit mai multe calendare în limba germană și primul săptămânal din Timișoara, intitulat *Intelligenz-Blatt*. După moartea acestuia, tipografia trece în proprietatea cumnatului său, Iosif Slovatzek, „care avea o prăvălie mixtă și reprezentanța unui vestit editor-tipograf, Ion Toma Trattner din Viena"[23].

În 1787 se înființează cea de-a doua tipografie și librărie, aparținând lui Iosif Eisenführer. După câțiva ani o vinde unui oarecare Lechner, care la rândul său o va revinde în 1781 lui Iosif Iacob Ionaș. Acesta din urmă va cumpăra și prima tipografie existentă, a lui Iosif Slovatzek, astfel că în anul 1791, Timișoara avea din nou o singură tipografie, fiind vorba însă, despre un atelier mărit și reutilat.

Așadar, primele publicații tipărite la Timișoara (trei la număr), au fost în limba germană și au apărut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea:

1. *Intelligenz-Blatt* (1771), primul ziar din Timișoara. Nu i se cunoaște durata apariției;
2. *Temesvarer Zeitung* (1784). A apărut pentru scurt timp;
3. *Temesvarer Merkur* (1787). Și acesta a avut o apariție scurtă.

2. Evoluția vieții muzicale din secolul XIX și începutul secolului XX

2. 1. Concertul de muzică religioasă

În contextul unei constante dezvoltări economice și culturale, arta construcției de instrumente muzicale va urma cursul unei evoluții neîntrerupte. *Monografie der Königlichen Freistadt, Temesvar*[24], care citează statisticile din acea perioadă, scrie detaliat despre „Atelierul de Orgi monumentale", ca și despre cel care i-a dat renumele, Leopold Wegenstein[25]. Aceeași sursă semnalează existența a patru confecționeri de alte instrumente și a doi constructori de piane.

O orgă deosebită ieșită din atelierul lui Leopold Wegenstein a fost destinată să participe în anul 1896 la expoziția de la Budapesta, la care constructorul a cântat în deschidere, întâmpinându-l pe împăratul Franz Josef. După închiderea expoziției, orga a fost montată în Biserica Sf. Ecaterina din Timișoara. În atelierul său de creație s-au construit orgi și pentru bisericile romano-catolice din cartierele Mehala Fabric, dar și pentru Sinagoga din Cetate sau Sinagoga din Fabric.

În cadrul acestor edificii religioase de rit catolic, având orga ca instrument de cult[26], s-a dezvoltat o viață muzicală destul de susținută, interioarele acestora devenind adevărate săli de

19. *Răpirea din Serai* s-a jucat la Timișoara în 1791.

20. În momentul ocupării Timișoarei de către Eugeniu de Savoya, în oraș se găseau 12 familii de evrei spanioli, respectiv 144 de suflete. Împotriva acestei comunități s-au impus măsuri drastice, precum: restricționare numerică; certificate de apartenență la oraș, dar ca cetățeni tolerați; limitarea duratei de ședere în oraș a evreilor străini și taxă pentru fiecare 24 de ore de ședere în Timișoara; căsătorie cu permis special de la autorități; limitarea activităților comerciale; interzicerea angajării creștinilor în serviciul evreilor. Pentru a putea fi controlați, în anul 1776 sunt obligați să se așeze în interiorul Cetății, într-un perimetru anume (în zona străzilor de azi Emanuel Ungureanu, Mărășești și Eugen de Savoia) și li se impune să-și construiască case, în decurs de trei ani. În felul acesta, în centrul Timișoarei se va forma o puternică comunitate evreiască, care va dezvolta ulterior un comerț înfloritor - *cf.* N. Ilieșiu, *op. cit.*, 80.

21. Nepomuk Preyer, *cf.* Berkenszi István, în *Temesvar, Szabadkirályi varos. Kis monographiaja*, Timișoara, 1900, p. 29.

22. Berkenzsi I., *op. cit.*, 31.

23. N. Ilieșiu, *op. cit.*, 270.

24. Lucrare publicată în 1853 la Viena, scrisă de Johann Nepomuk Preyer, primar al Timișoarei - Brandeisz Josef - Lessl Erwin, *Temeswarer Musikleben*, Editura Kriterion, București, 1980.

25. Adresa renumitului atelier este astăzi Bulevardul Mihai Viteazul nr. 12.

26. Cunoscută mai întâi la Constantinopol, orga a fost preluată de muzica de cult occidentală.

concert. Mai permisivă decât sora sa ortodoxă, biserica catolică a impulsionat astfel dezvoltarea muzicii instrumentale, favorizând totodată afirmarea profesionalismului de tip occidental.

2. 2. Teatrul liric, o istorie captivantă

În prima jumătatea a secolului al XIX-lea, asimilarea muzicii europene continuă să se manifeste prin interesul deosebit față de mişcarea teatral-muzicală, care se confundă la noi cu începuturile muzicii profesioniste. Timişoara era vizitată în continuare de trupe străine, astfel că în stagiunea 1801-1802, de pildă, erau consemnate 35 de reprezentații de operă și singspiel-uri. Cronicile vremii vorbesc și despre apetența deosebită a publicului pentru spectacolul liric.

De-a lungul timpului, istoria Teatrului comunal a fost marcată de diverse evenimente: în anul 1831, clădirea se bucură de o mărire de spațiu datorată unui bun manager, în persoana lui Theodor Müller[27], dar în perioada 1837-1840 rămâne fără trupă. Din 1840 încep să se organizeze și stagiuni estivale, la sala „Arena", în curtea cafenelei „Andrasy" (cartierul Fabric), dar în timpul revoluției din 1848-1849 teatrul este distrus[28]. În 1851, Eduard Kreibig încearcă să reia firul reprezentațiilor, dar pentru că publicul nu mai dădea sprijinul cerut, demisionează[29].

Din punct de vedere repertorial, se pare că prima jumătate a secolului al XIX-lea reprezintă o culme a vieții scenei lirice timișorene. Regăsim pe afișele teatrului din acea vreme titluri ca *Fidelio* de Beethoven, *Freischütz* de Weber, *Faust* de Gounod, *Elixirul dragostei*, *Lucia de Lamermoor*, *Don Pasquale* și *Lucreazia Borgia* de Donizetti, *Bărbierul din Sevilla* de Rossini, *Norma* de Bellini, *Fra Diavolo* și *Muta din Portici* de Auber, *Don Juan* de Mozart, *Nevestele vesele din Windsor* de Nicolai, *Roberto Diavolo* de Meyerbeer, *Cavalleria rusticana* de Mascagni, *Paiațe* de Leoncavallo[30].

A doua jumătate a secolului începe cu renovarea clădirii (1852), după care, concesiunea teatrului îi revine lui Friederic Strampfer (1859-1862), apoi lui Eduard Reimann (1862-1870), sub al cărui directorat, în data de 13 ianuarie 1866, s-a cântat opera *Tannhäuser*, prima operă wagneriană prezentată la noi. Semnalăm pentru importanța sa și anul 1858, când se introduc lămpile cu gaz, se capitonează pereții și scaunele în catifea și se înregistrează o serie de nume de artiști renumiți[31].

Urmând firul istoric, notăm începerea construirii noului teatru (1871), după planul arhitecților vienezi Hermann Helmer și Ferdinand Fellner, specializați în construirea clădirilor destinate vieții de spectacol și semnatari ai Operelor din Budapesta, Viena, Cernăuți, Odessa, Iași, Cluj. Clădirea a fost terminată în 1875, dar după numai cinci ani de la inaugurare, în mai 1880, a ars aproape în întregime[32]. Reconstrucția a durat până în anul 1882 și a constituit o minuțioasă operă de recondiționare a concepției originale, în stil *renaissance*.

Repertoriul sfârșitului secolului XIX și începutul secolului XX se menține în cadrele operei germane și italiene, aducând din când în când, noutăți precum opereta *Liliacul* (1875, la un an după premiera vieneză), *Lohengrin* (1877), *Carmen* (1884), *Macbeth*, *Traviata*, *Trubadurul*, *Rigoletto*, *Don Carlos* și *Nabucco*, *Voievodul țiganilor*, *Povestirile lui Hoffman*, *Farmecul unui vals*, *Adam și Eva, Hänsel și Grettel,* dar și „icoana din popor" *La șezătoare* de Tiberiu Brediceanu[33]. Semnalăm și lucrările unor compozitori autohtoni, precum *Coliba din Alpi* de Franz Limmer și *Iancu de Hunedoara* de Erkel Ferenc.

Relatăm cu titlu de curiozitate anecdotică faptul că, deși Verdi a devenit cel mai iubit compozitor italian la Timișoara, operele *Rigoletto* și *Trubadurul* au fost primite la început cu răceală. Despre cea de-a doua, de exemplu, un cronicar al vremii scria dezinvolt că „nici într-un caz nu reprezintă un câștig pentru literatura de operă"[34]. Chiar dacă aceste repertorii nu au fost întotdeauna cântate prea bine - fapt relatat de cronicile muzicale - sălile redeveneau pline, atunci când se anunța prezența pe afiș a unor cântăreți de marcă, ca de exemplu trupa lui Mandl din Hamburg. A rămas consemnată și strădania acestor trupe de a stârni în permanență interesul publicului, prin prezentarea unui număr mare de premiere (opt-zece pe stagiune).

Un moment înscris în istoria teatrului ca

27. Theodor Müller, remarcabil organizator, a înscris o etapă nouă în viața teatrului autohton. Din decembrie 1833, trupa sa se afirmă în București, inaugurând sala de teatru construită de Ieronim Momolo. Din mai 1835 se mută la Brașov. Compania sa a purtat (în 1832, 1834 și 1837) titulatura „Teatrele unite din Timișoara și Sibiu" și l-a avut la conducerea muzicală pe compozitorul Johann Andreas Wachmann.

28. N. Ilieșiu, *op. cit.*, 250.

29. Fenomenul trupelor de operă avea deja un caracter stabil, atât prin inițierea unor stagiuni cvasi-permanente, cât și prin concesionarea teatrului unor trupe angajate cu contract.

30. Braun Deszö, *op. cit.*, 94.

31. *Ibidem*.

32. În această primă formă, clădirea adăpostea o sală de spectacole, plasată central (actuala sală de spectacole a Teatrului Național și a Operei Române), precum și magaziile, anexele administrative și cabinele. În jurul clădirii, fotografiile de epocă indică un han și clădiri comerciale.

33. *La șezătoare* a fost montat în 1912, cu solista Lucia Cosma, spectacol care s-a bucurat de mare succes.

34. Braun Deszö, *op. cit.*, 60.

adevărat eveniment este prezența tânărului dirijor Bruno Walter, angajat al trupei germane condusă de Paul Manuel (prezentă în oraș pentru stagiunea 1898/1899). Aflăm că „dirijorul de renume și-a făcut ucenicia la Timișoara, unde în 1898 este corepetitor și conduce ansamblul operei”[35]. Cel ce avea să devină legendarul Generalmusikdirektor al Operei din Berlin a ridicat nivelul stagiunii la un nivel nemaiîntâlnit, repertoriul său cuprinzând *Cavalleria rusticana*, *Paiațe*, *Hughenoții*, *Bărbierul din Sevilla*, *Faust*, *Carmen*, *Nevestele vesele din Windsor și Lohengrin*[36]. Cronicile au relatat cu entuziasm atmosfera spectacolelor sale, precum și momentul ultimei reprezentații, când „pupitrul dirijorului a fost decorat de flori și aplauze nesfârșite l-au primit pe cel sărbătorit”[37].

În ceea ce privește reflectarea configurației etnice, menționăm că până în 1882, toate reprezentațiile se jucau în limba germană. Bine organizate, trupele germane își făcuseră apariția prin 1760, sub conducerea așa-numiților „theatre entrepreneur”, cu regulamente stricte privind morala, curățenia, religia, statul și tradiția. În 1867 intervine o înțelegere între Primărie și comunitatea maghiară, care primește un ajutor de 1 200 de florini și dreptul de a împărți stagiunea cu trupa germană. În noiembrie 1898 însă, Consiliul comunal, printr-un ordin sosit de la Budapesta, desființează teatrul german, hotărând ca pe scena teatrului din Timișoara să se joace numai în limba maghiară. În anul 1899 se deschide stagiunea maghiară, sub conducerea lui Ludovic Mako[38].

Fiindu-le interzisă scena oficială, românii și-au ținut reprezentațiile teatrale în diferite localuri publice și școli confesionale[39]. În spiritul activismului pro național, se înființează în 1873 asociația culturală *Reuniunea română de lectură din Timișoara*, care își va construi o scenă proprie, pentru concerte și producții teatrale. În același scop, Tiberiu Brediceanu și Valeriu Branișteș propun în anul 1914, în cadru oficial, înființarea unei trupe românești (inițiativă nefinalizată, din pricina izbucnirii războiului).

După 1918, Tiberiu Brediceanu este numit director al resortului culte și arte din Consiliu dirigent, poziție din care va determina schimbări benefice în destinul teatrului liric românesc[40]. Pentru Timișoara, anul 1920 semnifică concesionarea companiei „Constantin Grigoriu”, condusă de Maximilian și Leonard. Stagiunea deschisă în 5 octombrie, cu un succes imens, este întreruptă însă în 30 octombrie, de un incendiu devastator. Focul provocat din mai multe părți a distrus decorurile și costumele scumpe, iar clădirea a fost scoasă din uz,

întrerupând activitatea teatrului pentru opt ani[41].

2. 3. Înființarea Societății filarmonice

Înființarea unui teatru liric propriu și stabil, precum și a unei orchestre simfonice permanente au constituit un leitmotiv, pentru care au militat atât liderii muzicali ai urbei, cât și presa și oficialitățile locale. În absența cadrului instituțional care să permită dezvoltarea unor organisme muzicale independente și puternice, atenția publicului meloman a fost atrasă de diverse asociații constituite sub numele de „Reuniuni de cântări” sau „Cenacluri muzicale”. Aceste entități artistice adunau în jurul lor iubitori de muzică - profesioniști și amatori - și au avut un rol determinant în impulsionarea vieții muzicale a orașului.

Înainte de a avea o societate muzicală propriu-zisă, după exemplul celor din restul țării[42], în Timișoara a existat asociația corală *Temeswarer Männergesangverein*, înființată în anul 1845. Se pare că a fost prima societate muzicală a orașului, care nu a rezistat însă în contextul evenimentelor din perioada 1848-1849. Se reînființează în

35. *Ibidem*.
36. *Ibidem*.
37. *Ibidem*, 389.
38. Urmează la direcție Ignatie Krecsány (1902-1914), apoi Sebestyén (1914-1920).
39. Problema înființării unui teatru românesc se pusese pentru prima dată în noiembrie 1868, în parlamentul de la Budapesta, unde s-au pus și bazele unei societăți pentru strângerea de fonduri.
40. În 18 mai 1920 are loc inaugurarea Operei Române din Cluj, intitulată „instituție muzicală a Transilvaniei și a Banatului”.
41. Incendiul respectiv a ucis doi pompieri, a rănit mai multe persoane și a afectat grav situația companiei bucureștene. După dezastru, Maximilian și Leonard au încercat să facă o stagiune la Arad, apoi au început să improvizeze mici spectacole prin diferite săli ale Timișoarei. Dădeau festivaluri, creau evenimente, cântau gratuit, totul pentre a reface zestrea trupei. Mai mult, și-au păstrat și umorul: la Cazinoul militar de exemplu, Maximilian a cântat la un moment dat *Cupletul unui actor incendiat*. Eforturile lor au impresionat profund opinia publică timișoreană, cu atât mai mult cu cât era dublată de o imensă generozitate (Leonard anunțase că pune la dispoziția trupei maghiare, gratuit, sala pe care tocmai o achiziționase). Sub titlul „Bravo Max și Leonard”, presa timișoreană remarca: „Când există oameni cu conștiință și demnitate ca Maximilian și Leonard, credem că facem o operă de asanare morală relevând purtarea lor” - *Rampa*, 24 decembrie 1920, Theodor Bălan, *Leonard, „Prințul operetei”*, Editura Muzicală, București, 1965, 140.
42. La București, în 1833, la inițiativa unui grup de animatori format din Ion Eliade Rădulescu, Ion Câmpineanu și Costache Aristia se înființa „Societatea filarmonică”. În aceeași perioadă, la Iași existau „Asociația Harmonia” (1864), „Societatea filarmonică-română” (1868), „Societatea lirică” (1880) și „Societatea Amicii artelor” (1884).

1858[43], iar activitatea sa este consemnată ca fiind meritorie, contribuind prin diverse forme la viața muzicală a orașului[44]. Repertoriul acestei corale cuprindea lucrări de mare popularitate, aparținând cu precădere muzicii romantice germane.

Din păcate, la un moment dat, corul și orchestra se vor desființa: „Așa cum am putut afla, orchestra noastră de diletanți după ce cu mari chinuri de naștere a văzut lumina zilei, a trecut tot cu mari suferinți la cele veșnice. De vină este în primul rând publicul timișorean că nu a arătat destul interes pentru această instituție, nu a frecventat suficient concertele lor și prin aceasta am pierdut și șansa de a crea în orașul nostru un conservator de muzică, așa cum se procedează în alte orașe"[45].

După dispariția acestor formații și a bunelor lor influențe, în peisajul muzical al orașului se simțea tot mai mult necesitatea reluării unor inițiative similare. Urmare a acestui deziderat, unsprezece entuziaști iubitori ai muzicii s-au întrunit în 21 octombrie 1871 în casa lui Auguste Pummer, hotărând întemeierea unei societăți corale bărbătești cu numele „Societatea filarmonică timișoreană". La ședința de constituire a fost scris protocolul primei adunări și a fost ales un comitet format din Auguste Pummer, Heinrich Weidt și Franz Wilhelm Speer[46]. Cu această ocazie a fost cântată lucrarea *Die Träne* (Lacrima), care a devenit ulterior *moto*-ul[47] corului.

Formația era constituită pe principiul armoniei interetnice, formulat în versurile:

„*Harmonie in Lied und Leben*, Armonie-n cânt și viață,

Harmonie in Leid und Lust - Armonie-n dureri și bucurii -

Diesem Wahlspruch true ergeben, Fidel acestea să slujim,

Singen wir aus voller Brust".Și să cântăm în armonii[48].

Decizia odată luată, dirijorii Heinrich Weidt și Wilhelm Speer, ambii și compozitori, au demarat pregătirile pentru concertul inaugural. Programul (dirijat de Heinrich Weidt) era alcătuit din baladele *Die Frithjof Saga* de Max Bruch și *Der Taucher* de Heinrich Weidt, a fost prezentat în sala Teatrului comunal, în 8 decembrie 1871[49] și s-a realizat cu ajutorul orchestrei Operei timișorene și al unor suflători din Regimentul 29 infanterie. Concertul a avut un succes enorm și a fost urmat de alte două (în 17, respectiv 22 decembrie), susținute la Dom, cu *Missa* de J .Witt și *Poeții din Alm* de E. S. Englesberg[50].

În anul 1872, Societatea filarmonică avea 310 membri (cu o componență etnică cuprinzând toate naționalitățile), iar afluența celor care doreau să activeze în cor era atât de mare, încât a trebuit instituit un regulament[51]. În scurt timp, s-a afiliat și un cor feminin, în vederea abordării repertoriului vocal-simfonic. În același an, cu ocazia vizitei împăratului Franz Josif la Timișoara, corul Societății filarmonice i-a cântat acestuia o serenadă, iar suveranul a semnat în Cartea de aur a formației. Tot în 1872 s-a înființat o Școală de muzică, finanțată de către membrii societății, iar în 1878 apăreau primele ecouri în străinătate despre activitatea sa, într-o revistă germană de specialitate.

În decursul timpului, Societatea filarmonică a prezentat lucrări vocal-simfonice de anvergură, precum: *Requiem* (1877) și *Die Könige in Israel* (1882) de Fr. W. Speer, oratoriile *Creațiunea* de J. Haydn (1880), *Elias* (1884) și *Paulus* (1891) de F. M. Bartholdy și *Paradis și Peri* (1895) de Robert Schumann. Un factor important în impulsionarea activității Societății filarmonice l-a constituit muzicianul ceh Martin Novaček, stabilit la Timișoara în 1872, în triplă calitate de organist (capelmaestru al Domului), dirijor și profesor la școala de muzică patronată de Societatea filarmonică[52].

Începând cu anul 1876, concertele încep să

43. La puțin timp de la reînființare, asociația număra aproximativ 160 de susținători, din ale căror fonduri s-a cumpărat un pian de concert - J. Brandeisz - E. Lessl, *op. cit.*, 54.

44. În 2 martie 1859, tineretul de la Seminarul greco-catolic prezenta în cadrul Asociației corului bărbătesc timișorean oratoriul *Anotimpurile* de J. Haydn. Cronica este favorabilă, prezentându-i ca „extrem de bine pregătiți". În 29 iunie, același cor, prezintă în grădina Seminarului o seară muzicală, cu un program variat, apreciat de public. Aceeași formație participă și la liturghia greco-catolică - Braun Deszö, *op. cit.*, 67.

45. Citat dintr-o cronică a anului 1870, Fr. Metz, *Societatea filarmonică din Timișoara. 125 de ani de la înființare (1871-1996)*, Editor Filarmonica „Banatul" Timișoara, Timișoara 1996, 7.

46. Un document semnat de Friedrich Kraemer cu ocazia aniversării a 25 de ani de la înființarea Societății filarmonice descrie începuturile asociației: „A fost spre sfârșitul anilor '60 când clienții localului de bere August Pummer s-au adunat în fiecare seară pentru a cânta din colecția de cântece *Regensburger Liedersammlung*" - Fr. Metz, *op. cit.*, 8.

47. Procedăm la notarea cu un singur *t* (după latinescul *mot*), conform noilor reguli impuse de Academia Română.

48. Versurile au fost puse pe muzică de Friedrich Heim.

49. Heinrich Weidt a fost capelmaestrul Operei și dirijor, până în 1873, al Societății filarmonice.

50. Fr. Metz, *op. cit.*, 10.

51. Reproducem textul acestui regulament: „Rugăm onorații membri să urmeze indicațiile maeștrilor de cor, să nu fumeze în timpul repetițiilor, să nu stea în jurul meselor și să nu întârzie la repetiții. Acestea se țin lunea și vinerea de la 8 seara. Cel care lipsește de la o repetiție nejustificat, plătește 50 Kr. în caseria asociației, la 10 minute întârziere se plătește 10 Kr. amendă. Timișoara la 1 noiembrie 1871", *Ibidem*, 11.

52. Împreună cu fiii săi, au constituit renumita formație camerală *Kammermusikverein Familie Novaček*.

aibă ritmicitate lunară și colaborări intense cu societățile muzicale din vecinătatea imediată sau mai îndepărtată. Societatea filarmonică a avut relații de colaborare cu ansambluri din Arad, Caransebeș, Deta, Chizătău, Ciacova, Jimbolia, Lipova, Moldova Nouă, Oravița, Reșița, Sibiu, Turnu-Severin, București, dar și de peste hotare. Listarea centrelor din străinătate cu care Societatea a avut relații de colaborare denotă o activitate serioasă, de instituție muzicală mai mult decât respectabilă. Numim orașele Budapesta, Bratislava, Debrețin, Viena, Florența, Haga, Helsinki, Stockholm, Madrid, centre din care au sosit muzicieni și formații, despre care s-a scris frecvent în paginile primitoare ale presei locale.

La aniversarea a două decenii de activitate, în anul 1891, Societatea filarmonică timișoreană a organizat un eveniment grandios la care au participat cincisprezece societăți muzicale din țară și din străinătate. La final, toate formațiile corale invitate s-au reunit într-un uriaș ansamblu, format din 3000 de coriști.

Semnalăm, de asemenea, semnificația anului 1896, când Societatea filarmonică fuzionează cu Reuniunea de cânt și muzică maghiară. După acest apogeu, perioada de glorie a Societății filarmonice s-a stins treptat, activitatea sa intrând în regres, stânjenită de unele disensiuni cu caracter etnic. Pe lângă aceste neînțelegeri care i-au slăbit forța și coeziunea, a intervenit și prima conflagrație mondială, astfel că activitatea societății se va rezuma la doar câteva concerte de binefacere.

Se poate spune, așadar, că Societatea filarmonică a fost prima instituție muzicală din Timișoara care s-a angajat să promoveze muzica în toate formele ei. Constituită după modelul Coralei de bărbați din Viena, a reunit în rândurile sale melomani din toate păturile sociale, adunând instrumentiști și cântăreți de toate naționalitățile. Cuprindea secțiunile: cor de bărbați, cor de femei, cor mixt, cvartet de coarde, orchestră simfonică, soliști vocali și instrumentali, precum și o școală de muzică.

Subliniem rolul corului Societății filarmonice în cultivarea muzicii corale clasice și romantice, cât și în prezentarea marilor oratorii și a operelor vocal-simfonice. Tot sub patronajul său, începând din anul 1907, au avut loc primele concerte educative din Timișoara, organizate sub conducerea muzicală a dirijorului Dezsö Járosy. Reținem și faptul că Societatea filarmonică a susținut un mare număr de concerte de binefacere și că tinerii și copiii primeau lecții gratuite.

2. 4. Viața de concert și ecourile sale în cronicile muzicale ale vremii

Aflată pe via artistică Viena, Budapesta, Arad, Timișoara, Sibiu, București, capitala bănățeană oferea oaspeților săi condițiile unui oraș european, cu o viață muzicală conectată la fluxul occidental și cu un public care dispunea de ziare și reviste, atente la importanța evenimentelor muzicale. Melomanii timișoreni au putut asculta o bună parte dintre marii muzicieni ai timpului, iar apropierea geografică de marile centre culturale a facilitat întâlniri nesperate pentru alte orașe.

Datele care privesc activitatea concertistică din Timișoara, consemnate după anul 1830, creionează o evoluție de la forme embrionare la manifestări mai închegate, dar cu titulaturi care denotă căutarea unor denumiri specifice. Începând cu anul 1838, de pildă, violonistul polonez Mihail Jaborski[53] a inițiat *Academiile muzicale*, care au prezentat primele concerte într-un cadru organizat. Amintim și *serata muzicală* din 1839, susținută de Pietro Quintarolla, precum și *concertul* și *recitalul* din anul 1840, susținute de pianistul Serafim Kuntz și violonistul Mihail Jaborski. Notăm că în deschiderea uneia dintre aceste *Academii muzicale* s-a cântat *Uvertura Jubilației* de Franz Limmer[54]. Semnalăm pe această spirală a diversificării un eveniment simfonic deosebit, reprezentat de programarea *Simfoniei a VI-a* de Beethoven (20 martie 1841)[55]. Reținem, pentru același an, recitalurile pianiștilor Serafim Kuntz și Paula Nigg, muzicieni cu o bogată activitate, atât ca interpreți, cât și în calitate de profesori.

Tot în 1841 sunt invitați Mina Baldieri și August Mahler (elev al lui Talberg). În anul 1842 concertează la Timișoara pianiștii Duka Ana, Manasyne și Chovan, cântăreții Brenner și Elek și violonistul Nicola Zilotti[56], iar în data de 17 mai 1845, cunoscutul pianist Henri Ehrlich, a cântat ca invitat al Societății *Temeswarer Männergesangverein*.

În fine, amintim răsunătoarele concerte ale lui Franz Liszt, susținute pe teritoriul românesc în noiembrie-decembrie 1846, apoi în ianuarie și

53. Mihail Jaborski, violonist de origine poloneză, stabilit în Timișoara în anul 1832, a jucat un rol marcant în edificarea vieții muzicale timișorene. A activat aproape 50 de ani ca prim violonist al Domului, a fost solist de notorietate în viața de concert europeană. A fost profesor ocazional al lui Joseph Hellmesberger-jr. care, la rândul său, a fost profesorul de vioară al lui George Enescu, la Viena.

54. Francisc Limmer, violoncelist, organist, dirijor și compozitor vienez, stabilit în Timișoara în anul 1834.

55. Viorel Cosma, Primele audiții ale simfoniilor lui Beethoven în țara noastră, în *Magazin*, nr. 4, București, 25 aprilie 1970.

56. Braun Deszö, *op. cit.*, 29.

mai 1847[57]. Primul oraș românesc care l-a găzduit pe Liszt a fost Timișoara, iar prezența sa aici, în 1 noiembrie 1846, s-a transformat într-un marș triumfal. La intrarea în oraș, muzicianul a fost întâmpinat de populația ieșită în stradă cu flori și manifestări spontane de bucurie. Cele trei concerte susținute la Timișoara au fost relatate cu mult elan în presa vremii[58], din care aflăm că „publicul meloman timișorean […] i-a înmânat coroane de iederă de aur..."[59] și că la plecare, mii de entuziaști i-au organizat muzicianului o retragere cu torțe. La Lugoj, trăsura artistului a fost oprită de un grup de țărani români, bucuroși de a avea în mijlocul lor „un domn cu adevărat mare și puternic"[60]. Profund impresionat, artistul, scria copleșit: „a fost o călătorie triumfală, fantastică, abia visată vreodată de un artist […]. Cununa de lauri primită după cel de-al doilea concert al meu în Timișoara va figura cu cinste printre cele cinci-șase suveniruri primite care indică cele mai importante etape ale carierei mele"[61].

În toamna anului 1847, Timișoara se bucură de prezența lui Johann Strauss-fiul, însoțit de celebra sa capelă. Sincronizat cu turneul lui Liszt, muzicianul vizitează orașele Cluj, Lugoj, Arad, Timișoara și Sibiu, după care, în ianuarie 1848 ajunge la București și apoi la Iași. La întoarcere, muzicianul revine la Timișoara, vizită despre care presa scria: „Johann Strauss-fiul sosește în Timișoara să ne cânte și nouă răpitoarele valsuri. Să-l întâmpinăm cu toată dragostea noastră românească"[62].

Bănățenii au avut ocazia să-l reasculte pe Johann Strauss-fiul în primăvara anului 1874, când înregistrează un triumf cu cele trei concerte susținute cu orchestra *Langebach*. Presa vorbește despre „un succes imens" și localizează evenimentele la sala „Redută", sala Teatrului comunal și curtea „Fabricii"[63].

Revenind la viața de concert obișnuită notăm recitalurile din anul 1848, în care au evoluat pianistul improvizator Seymour Shiff, pianista Sofia Bohrer și cântăreața Concetta Consentino, evenimente la care și-au dat concursul și muzicienii timișoreni Franz Limmer, Mihail Jaborsky și Nigg Paula[64]. Menționăm și concertul din seara Crăciunului, când orchestra și corul Domului au cântat două lucrări vocal-instrumentale monumentale: *Recviemul* de Mozart și *Missa Solemnis* de Beethoven[65].

Anul 1851 este semnalat prin *Concertul pentru pian* de Mendelssohn-Bartholdy cu Paula Nigg, *Concertul nr. 5 pentru pian* de Beethoven, recitalul cântăreței Ludmila Hinfner și al harpistei Carolina Seniţer, cu mențiunea că la aceste concerte și-a dat concursul și fanfara militară a orașului. Să numim și corul, respectiv orchestra Domului, care au prezentat *Stabat Mater* de Pergolesi, sub bagheta lui Franz Limmer[66].

Amintim faptul că viața muzicală timișoreană a atras și capetele încoronate ale imperiului: în 16 iunie 1852 împăratul Franz Josef I vizitează opera din Timișoara, asistând la premiera lucrării *Cumanii* de Császár. Deși lucrarea este apreciată de public, însuși împăratul cerând reluarea ei la Buda, *Charles*[67] îi scrie o cronică defavorabilă[68].

Anul 1853 înregistrează un răsunător turneu la Timișoara întreprins de Ludovic Wiest, capelmaistrul capelei din București, cu un program în care au figurat și melodii românești (*Carnaval* și *La Romanesca*)[69], iar în 1857, fanfara militară își dădea concursul în concertele susținute de Mihail Jaborski, Francisc Muzbauer, Charlota și Iosif Deckner. În fine, pentru sfârșitul deceniului anunțăm oratoriul *Anotimpurile* de Joseph Haydn, sub bagheta lui Bürger Antal (2 martie 1858), precum și recitalurile violoniștilor Francisc Doppler, Mihail Jaborski, Rosa Suk, Ignațiu Lassner și Nicolae Dimitriev Svetskin[70].

După 1860, viața concertistică a orașului se intensifică, atrăgând tot mai mulți concertiști de clasă ai Europei. În octombrie 1867, semnalăm prezența la Timișoara a cântăreței Carlotta Patti, a violoncelistului David Popper, a pianistului Rudolf Willmers și a violonistului de numai 13 ani, Leopold Auer, viitorul ctitor al școlii violonistice ruse[71]. Lista oaspeților invitați să concerteze în primii ani de existență ai *Societății filarmonice* este

57. Rodul contactelor sale cu cei mai pricepuți lăutari ai vremii sunt *Rapsodia română* și paginile despre muzica populară românească din volumul *Des bohemians et de leur musique en Hongrie* (1859).
58. În seara zilei de 2 noiembrie, Liszt a concertat în Sala prefecturii. Concertul a avut loc în sala Teatrului comunal și tot aici a avut loc cel de-al treile concert, din 17 noiembrie. Cu ocazia acestei ultime manifestări și-a dat concursul și violonistul Mihail Jaborski - cronicarului Feldinger Gottfried de la săptămânalul *Temeswarer Wochenblatt*, citat de Braun Deszö, *op. cit.*, 37.
59. Octavian Beu, Franz Liszt în țara noastră, *cf.* I. Weinberg, în *Momente și figuri din trecutul muzicii românești*, Editura Muzicală, București, 1967, 79.
60. *Istoria teatrului în România*, Ed. Academiei, București, 151, I; Weinberg, *op. cit.*, 81.
61. *Ibidem*.
62. *Cf.* I. Weinberg, *op. cit.*, p. 109.
63. *Cf.* Braun Deszö, *op. cit.*, p. 44.
64. *Ibidem*.
65. V. Cosma, *op. cit.*
66. Braun Deszö, *op. cit.*, p. 48.
67. Pseudonimul celui mai citat cronicar muzical al vremii.
68. Braun Deszö, *op. cit.*, p. 72.
69. *Ibidem*.
70. Braun Deszö, *op. cit.*, p. 102.
71. *Ibidem*. Cu această ocazie, presa timișoreană a criticat sever reclama excesivă pe care și-o făcuse cântăreața spaniolă, în defavoarea celorlalți trei excelenți instrumentiști cu care plecase în turneu.

din ce în ce mai interesantă, detașîndu-se numele lui Pablo Sarasate, oaspete al Timișoarei în 17 martie 1877[72], și al violinistului polonez Henryk Wieniawski, prezent în același an, cu o serie de recitaluri fulminante. Semnalăm totodată, prezența instrumentiștilor concertiști Eugen Huber și Karl Tausig.

În fine, turneul compozitorului Johannes Brahms și al violonistului Joseph Joachim, organizat de Societatea filarmonică, în septembrie 1879, este considerat de Josef Brandeisz și Erwin Lessl, ca „unul din cele mai importante evenimente muzicale din Timișoara", „un moment de vârf al celei de a doua jumătăți din secolul XIX"[73]. Presa timișoreană începe să scrie avancronici zilnice, încă din 3 septembrie, pregătind publicul pentru evenimentul care urma să aibă loc în 15 septembrie 1879, numindu-i pe artiști „eroul pianului" și „regele viorii"[74].

Despre ecoul acestui eveniment, un cronicar al vremii nota: „Concertul Joachim-Brahms a lăsat în orașul nostru o adâncă impresie. Pe străzi s-a produs o adevărată migrațiune a popoarelor ca să-i audă concertând pe cei doi artiști reputați în întreaga Europă. Sala Redutei a fost plină până la ultimul loc. Mulțimea s-a înghesuit chiar și la galerie", iar entuziasmul publicului „a atins proporții până acum necunoscute"[75].

Ecourile sunt propagate în întreg Ardealul: „Ni se telegrafiază cu data de 17 l. c. de la Timișoara: Societatea Filarmonică, în deplină cunoaștere a importanței artiștilor Brahms și Joachim, a aranjat după concert o festivitate de bun rămas. Succesul concertului a fost cu adevărat extraordinar. Oratorul oficial Strasser a toastat excepțional. I-a răspuns Joachim. O delegație a Asociației din Lugoj a invitat pe artiști să dea și acolo un concert, dar din lipsă de timp a trebuit să fie refuzată. Buna dispoziție este deosebit de înaltă. Înainte de miezul nopții, Joachim și Brahms au părăsit orașul dorind să cunoască frumusețile Ardealului"[76].

Iată și câteva spicuiri din cronicile de specialitate, semnate de criticii muzicali ai Timișoarei: „Fără îndoială, Brahms se numără printre cei mai de seamă compozitori ai prezentului. Lucrul acesta îl arată și *Concertul*[77] pentru vioară în re major pe care l-a dedicat lui Joachim și care, atât în concepție cât și în realizare, stă la înălțimea celorlalte capodopere ale genului. Din păcate, n-am putut auzi lucrarea aceasta acompaniată de orchestră, în care caz s-ar fi evidențiat câte o finețe, cu toate că prin neîntrecuta sa știință violonistică Joseph Joachim a izbutit de la însăși prima audiție să ne-o împărtășească"[78]. Mai puțin cunoscut ca pianist, Brahms a impresionat „prin concepția sa severă și exactă", cât și prin „bravura, duioșia și sensibilitatea intimă"[79].

Același cronicar comentează interpretarea lui Joachim, pe care îl numește un „violonist plastic": „Cine a văzut cu câtă facilitate interpretează o capodoperă nu-și poate imagina câtă forță fizică pretinde mâinii drepte. Trăsătura sa de arcuș este inconfundabilă. Felul arătat de Joachim în mânuirea arcușului în lucrarea aceasta polifonică este de o iscusință artistică încă neatinsă de vreun alt violonist. Legato-urile, arpegiile, nuanțările sale de la pianissimo până la fortissimo sunt inimitabile și ating limitele maxime ale posibilului. Claritatea miraculoasă a sunetului scos de el n-a fost încă atinsă de nici un alt artist"[80]. Despre prima audiție a *Concertului* de J. Brahms relatează și cronicarul, citat deja, de la *Temeswarer Zeitung*: „...prezentarea lui Joachim a acelei creații uriașe, unice, de larg ecou în viitor, este de o asemenea perfecțiune încât nici cea mai temerară fantezie nu este în stare să depășească realitatea ei".

Sub semnătura „K", apare o altă cronică amplă, în 19 septembrie, din care cităm: „Între artiștii care evită superficialitatea și exploatarea efectelor, stă pe primul loc violonistul Joseph Joachim. […] Execuția sa inspirată, inegalabilă este un model pentru perfecțiunea violonistică. Realizarea sa artistică îl ridică deasupra tuturor violoniștilor lumii. Înainte de orice, este un cunoscător al muzicii. Talentul său, unic în felul lui, l-a pus în serviciul artei unice și adevărate. Independent de poziția sa în lumea germană, el exercită o influență îndrumătoare asupra tuturor soliștilor din lume"[81].

În încheiere, consemnăm prezența la Timișoara

72. După turneul întreprins în Timișoara, București și Iași, celebrul violinist a compus *Melodie roumaine*, op. 47.
73. *Temeswarer Zeitung*, 3 septembrie 1879, J. Brandeisz - E. Lessl, *op. cit.*, 35.
74. *Temeswarer Zeitung*, 16 septembrie 1879, J. Brandeisz - E. Lessl, *op. cit.*, 34.
75. *Ibidem*.
76. *Concert Brahms - Joachim în Timișoara*, în *Siebenburgisch Deutsches Tagelblatt*, Sibiu, 18 septembrie 1879, Braun Deszö, *op. cit.*, 117.
77. Turneul din 1879 marchează prima audiție absolută a *Concertului pentru vioară și orchestră* de J. Brahms (prima parte), interpretat pe una din cele două viori Stradivarius ale lui J. Joachim. Reținem, așadar, data de 15 septembrie 1879. *Concertul pentru vioară* a fost apoi cântat în cadrul turneului, în întreg Ardealul, (Arad, Sighișoara, Brașov, Sibiu și Cluj), Klaus Kessler, *Cronică târzie - Turneul de concerte al lui Johannes Brahms și Joseph Joachim în Banat și Ardeal - 1879*, traducere Horia Stanca, Editura Muzicală, București, 1984, 77.
78. *Neue Freie Presse*, Timişoara, K. Kessler, *op. cit.*, 83.
79. *Ibidem*.
80. *Ibidem*.
81. *Despre muzică și artiști*, în *Temeswarer Zeitung*, Timișoara, 19 septembrie 1879, K. Kessler, *op. cit.*, 79.

a Corului universitarilor din Helsinki, precum și a unor vestite formații camerale, precum *Cvartetul Hellmesberger*, *Cvartetul vocal suedez*, *Cvartetul de coarde florentin,* Cvartetul Ševčik și Rosé[82].

Concluzionând, subliniem că deși nu a existat cadrul instituțional în vederea promovării muzicii simfonice și a organizării unei orchestre stabile, cu toate acestea deci, în Timișoara a existat o viață concertistică de calitate și susținută cu ritmicitate. Cum am văzut, orchestra Domului, fanfara militară a orașului, la care se alătură și instrumentiști din societatea muzicală de la acea vreme, din școlile particulare de muzică sau din cei aparținând Teatrului comunal, au reușit să mențină un flux continuu al evenimentelor muzicale, dintre care unele au fost calificate ca fiind deosebit de izbutite. Viața muzicală a orașului a fost atât de atractivă și datorită faptului că mulți dintre instrumentiști își făcuseră studiile în străinătate, la academiile de muzică din Viena sau Budapesta, aducând cu ei, pe lângă un bun nivel de pregătire, o atitudine evoluată în relația cu muzica clasică. Semnalăm ca deosebit de pozitivă și prezența unor muzicieni străini care s-au împământenit aici, manifestându-se ca adevărați promotori ai unei vieți de concert stabile. Totodată, încep să apară și mugurii unor formații camerale, al căror număr va crește odată cu înființarea Conservatorului.

2. 5. Începuturile învățământului muzical timișorean

Ca urmare a intensificării vieții muzicale și a formării gustului publicului pentru arta sunetelor, s-a impus ideea introducerii unei educații muzicale sistematice. Rolul evident al unei astfel de instituții viza răspândirea muzicii de calitate, formarea unui public avizat și a unei pepiniere pentru formațiile corale și instrumentale ale orașului.

Evoluția învățământului muzical timișorean, ca și cel din Țara Românească și Moldova, apare ca o imagine discontinuă, cu un parcurs presărat de începuturi, rămase de multe ori în faza dezideratului. La fel ca și în restul țării, apariția școlilor de muzică laice, în paralel cu cele religioase, a fost posibilă prin crearea unor societăți muzicale.

În anul 1846, cu ajutorul muzicienilor Mihail Jaborski și Friedrich Heim, lua ființă o școală de muzică, pe lângă asociația *Temesvarer Männergesangverein*[83]. În perioada evenimentelor din 1848-1849, școala se desființează, dar își reia activitatea în anul 1858. Din evocările existente în materialele consultate, rezultă că tinerii care o frecventau erau instruiți în învățarea teoriei muzicale și a cântului. Această școală a funcționat la început în salonul capelmaestrului Moritz Pfeiffer, iar profesorul de canto se numea Anton Bürger. Activitatea acestei școli a fost legată, mai târziu, de numele muzicianului Ludwig Kleer, sub conducerea căruia a rezistat până în anul 1868[84].

Crearea Societății filarmonice, în toamna anului 1871, a deschis noi perspective învățământului muzical timișorean. Urmând exemplul înaintașilor, muzicienii Franz Wilhelm Speer și Martin Novaček[85] au inițiat în cadrul acestei societăți, un an mai târziu, o școală de muzică finanțată de membrii societății. Lecțiile de canto, vioară și pian erau predate în localul în care aveau loc și repetițiile corului.

În aceeași perioadă, au existat simultan mai multe studiouri particulare, dintre care unele cu viață mai scurtă - cum ar fi *Landes Schauspiel und Singschule* (1892), *Gesang und Musikschule* (1894) și cel al violonistului Anton Novaček, dar și unele care au cunoscut o dezvoltare armonioasă și de durată. Menționăm în acest sens școala condusă de Rudolf Karrász, al cărui așezământ școlar a rezistat trei decenii[86].

Bazele unei școli de muzică instituționalizate se vor pune abia în 31 octombrie 1906, la propunerea pianistului și compozitorului Iuliu Major. Proaspăt venit de la Budapesta, acesta va prelua direcțiunea instituției, sub conducerea sa activând un colectiv format din cinci profesori și 38 de studenți înscriși la specialitățile pian, canto și vioară. Activitatea propriu-zisă a școlii începe în ianuarie 1907. Pe lângă cei cu care școala și-a început activitatea, respectiv Iuliu Major, K. Gasser, Rudolf Novaček[87], J. Pianezze, W. Reiser și A. Gokler, au urmat și alți profesori renumiți, nume precum Béla Tomm, Irma Hun, Anton Urban, Guido Pogatschnigg.

82. Majoritatea acestor artişti şi-au lăsat semnătura în *Cartea de aur a Filarmonicii*.

83. Damian Vulpe, *Alma Cornea Ionescu - O viață dăruită pianului*, Editura Tempus, Timişoara, 1996, 5.

84. Fr. Metz, *op. cit.*, 5.

85. Martin Novaček (1834-1906), născut în Horazdoviec, Boemia, dirijor, compozitor, instrumentist, capelmaestru și profesor. Studiile muzicale le-a urmat la Praga (vioară, pian). Profesor de vioară în orășelul Biserica Albă din Banat (1856) și în Timișoara (1870), profesor de pian la Școala de muzică din Timișoara (1872).

86. Rudolf Karrász (1846-1912), profesor, organist, dirijor și compozitor de origine cehă, a urmat Conservatorul din Praga, după care s-a stabilit în Banat, unde a fost profesor de muzică la Oravița și organist, pianist-concertist, dirijor-adjunct al corului Societății filarmonice. A dirijat *Reuniunea română de cântări* din cartierul Elisabetin (1892-1898), a ținut cursuri pentru dirijori și a editat suplimente muzicale. A înființat o școală de muzică, cu insolita titulatură *Școala elementară pentru Pian, Vioară, Cor și Canto, Harpă, Flaut, Orgă, Teorie și Compoziție, Operă și Operetă.*

87. Rudolf Novaček (1860-1929), fiul lui Martin Novaček, compozitor, profesor și violonist. Studiile muzicale (vioara) le-a urmat la Școala Superioară de Muzică din Timișoara, continuându-le la Viena, cu renumitul profesor Josef Hellmesberger. Între anii 1905-1929 a predat vioara și pianul la Conservatorul municipal din Timișoara, afirmându-se ca unul din cei mai experimentați pedagogi ai epocii.

Anul 1909-1910 a rămas consemnat ca deosebit de benefic: datorită numărului mare de elevi instituția a primit clădirea Mănăstirii Franciscane, stabilind o activitate asemănătoare cu cea a Academiei de Muzică din Budapesta, adică structurată în trei etape, dispuse în totalul a zece ani de studii. Prestigiul Conservatorului comunal, cum se va numi mai târziu, va crește necontenit, astfel că o statistică a școlii indica, în anul școlar 1918-1919, o afluență extraordinară: 2 000 de candidați înscriși la admitere, pentru 800 de locuri, cât putea cuprinde capacitatea instituției[88].

Despre anumite intenții privind învățământul muzical timișorean, avem o informație inedită, din corespondența Luciei Cosma[89] cu Dimitrie Popovici Bayreuth. În 15 mai 1920, acesta îi scria de la Cluj: „Cred că în iulie merg la Mehadia și dacă ar fi timpul oportun, aș putea să mă abat la Timișoara […] să discutăm pe larg chestia Școalei de Muzică de la Dv."[90]. Confirmarea întâlnirii și a urmărilor acesteia privind obiectivul enunțat nu mai apare în corespondența acestora.

2. 6. Tipografiile, o afacere prosperă în favoarea culturii

După decesul lui Iacob Ionaș[91], tipografia moștenită de văduva sa va decade până în prag de faliment. În anul 1830, afacerea ajunge în proprietatea lui Iosif Beichel, care va face din ea o întreprindere prosperă[92]. După aproape trei decenii, tipografia intră în posesia lui Fork Gustav - scriitor renumit în epocă și bun manager - care îi va mări prestigiul, tipărind autori și titluri de referință[93].

88. Alma Cornea Ionescu, Timișoara, în *Muzica*, nr. 4, București, 1958.

89. Lucia Cosma a jucat un rol important în viața muzicală din Transilvania, atât datorită calităților sale artistice, cât și prin legăturile familiale, polarizând în casa tatălui său, Partenie Cosma - director al puternicei bănci ardelene „Albina" și mare luptător român - întreaga mișcare artistică și culturală din Sibiul dinainte de Unire. În 1910 debutează cu succes la București, pe scena Ateneului Român. Concertează la Viena și la Londra. Supranumită „Privighetoarea Ardealului", Lucia Cosma a militat neîncetat pentru arta națională. În 1912 a jucat în spectacolul *La șezătoare* de Tiberiu Brediceanu, în premieră timișoreană.

90. Dimitrie Popovici-Bayreuth, în Scrisori inedite ale unor muzicieni români. Culegere alcătuită și prefațată de Dan Smântânescu, în *Studii de muzicologie*, vol. XI, Editura Muzicală, București, 1976, 391.

91. Așa cum precizam în segmentul 1. 4., singura tipografie existentă în Timișoara la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX era tipografia lui Iacob Ionaș.

92. După moartea lui Beichel (1852), urmașii acestuia vor continua activitatea tipografiei pentru doar cinci ani, după care o vor vinde firmei *Fork & Comp*. - proprietari Fork Carol Gustav și Emeric Steger.

93. În 1884, această primă tipografie a orașului trece în proprietatea lui Emil Hassler și apoi a lui Henric Uhrmann. În anul 1941 va fi cumpărată de G. Matheiu.

În paralel, prin anul 1848, începe să se ridice o nouă tipografie în zona *Cetate*, aparținând lui Emeric Hazay[94]. Aici se tipăresc îndeosebi manifestele antigermane și republicane ale revoluționarilor din 1848, motiv pentru care tipografia va fi temporar închisă. Va fi preluată de soția acestuia, iar din 1896 își va continua activitatea sub denumirea *Succesorii lui Emeric Steger*[95].

Prin anii 1850-1867, exista în Timișoara o a treia tipografie, o filială a tipografiei cesaro-regești din Viena, care tipărea imprimatele necesare administrației din Banat[96]. Dar pentru că cererea pieței era mare, numărul tipografiilor nu se oprește aici. Astfel, în 1867, se înființează în *Cetate* tipografia *Frații Magyar* (1867-1871) și o alta în *Fabric*, sub firma lui *Carol Diemer* (1867-1871)[97].

O nouă tipografie[98] este înființată în 1869 de Martin Uhrmann, iar în 1878 apare încă una, pentru susținerea politicii familiei Caragheorghevici din Serbia[99]. În 1881 se înființează tipografia lui Leopold Fried, în 1883 cea a lui Posaune, iar în 1889 a lui Iacob Csendes, tipografie care a fost ani întregi cea mai mare din Timișoara. În anul 1887 apare tipografia Asociației editorilor și tipografilor din Banat[100], iar frații Steiner, în 1891, deschid o tipografie nouă[101] în cartierul Josefin. Librăria *Polatsek* va deschide în anul 1893 tipografia *Corvina*, iar în 1894 se deschide tipografia lui Gheorghe Trauttner.

Din această perioadă de „explozie Guttenberg", plină cu povești de familie și statistici minuțios consemnate, reținem că lista reper a perioadei analizate cuprindea un număr record de 32 de tipografii, cu 22 de redactori și ziariști profesioniști (14 de limbă maghiară, șapte de limbă germană și unul de limbă română)[102].

2. 7. Editura Moravetz, promotoare a creației muzicale românești

Reînnodând firul cronologic al evenimentelor,

94. Emeric Hazay a luat parte activă la mișcările revoluționare din 1848-1849, la tipografia sa tipărindu-se manifestul lui Ludovic Kossuth.

95. După trei decenii, Steger o va vinde lui Francisc Devay, Carol Handl și Iosif Reif.

96. În anul 1868, această tipografie se mută la Buda.

97. Carol Diemer își va vinde tipografia Episcopiei catolice din Timișoara.

98. Tipografia lui Uhrmann va trece în proprietatea lui Blau Emanuil și apoi se va contopi cu cea a fraților Magyar.

99. Aici se tipăresc gazetele *Narodni Glasnic* și *Smotra*. Tipografia a funcționat trei ani.

100 La această tipografie s-au tipărit *Dreptatea*, *Săteanul*, *Gazeta Poporului* și *Foaia de Duminecă*.

101. Frații Steiner vor mări această tipografie cu mașinăriile cumpărate de la *Frații Magyar*, iar din 1894 o vor reinstala în *Cetate*, cu o denumire nouă, Tipografia „Unio".

102. N. Ilieșiu, *op. cit.*, p. 277.

notăm anul 1895, când frații Moravetz[103] au cumpărat mica tipografie a „domnului Ratz Janosy din cartierul Josefin - Timișoara, deschisă în 1893"[104]. Din aceeași sursă cităm: „Tipografiile lui Freund Gyula, Mangold Sandor și a fraților Moravetz, erau mult mai mici față de cele existente atunci în Timișoara, frații Steiner, Steger, Posaune, Trauttmann. Ceea ce tipăreau aceste tipografii mici, nu era pentru interesul publicului larg, ci doar pentru anumite categorii sociale". La început, s-a numit doar „Librăria Moravetz", dar „cu multă muncă s-a dezvoltat, peste ani devenind firma *Frații Moravetz*".

Istoria firmei continuă, cu farmecul unui film desuet: „La începutul secolului, încă înainte de primul război mondial a fost angajat la firmă, într-o poziție modestă, un tânăr venind din Satu Mare, numit Alexandru (Sandor) Borgida, născut 8 august 1895. Puțin mai târziu a venit la Timișoara, primind o slujbă similară la *Moravetz*, și fratele său mai tânăr, Edmund (Odon) Borgida, născut iunie 24, 1897. În decursul anilor, cei doi frați au avansat din post în post și cândva, în anii 1930 au devenit parteneri asociați alături de frații Moravetz înșiși"[105].

Profilul firmei a fost clar stabilit de la început: „Librărie, Editură, Tipografie"[106]. Librăria propriu-zisă avea o susținută activitate de import (cărți străine, mai ales în limbile germană și franceză) și o secție de note muzicale, cu note clasice și șlagăre la modă (tipărite în cadrul editurii proprii sau a altor edituri cu care *Moravetz* avea contract). În cadrul librăriei ființa și o secție de artă, care expunea și vindea tablouri ale unor artiști locali, dar și din alte orașe[107].

În afară de partituri muzicale[108], tipografia fraților *Moravetz* tipărea manuale, caiete, formulare de birou, broșuri sau orice altă comandă ocazională, iar legătoria, care se afla în aceiași clădire cu librăria, lucra pentru necesitățile firmei, dar și la cerere[109]. În decembrie 1924, Librăria Moravetz a deschis și o Bibliotecă de împrumut, cu cărți și note muzicale. În perioada interbelică, Maurițiu Moravetz s-a ocupat intens și de importul de instrumente muzicale din Germania, comerțul cu acordeoane și muzicuțe ajungând să plaseze magazinul Moravetz în fruntea firmelor de acest fel din România.

Editura muzicală *Moravetz* era binecunoscută în țară, dar și în străinătate, având licența editării notelor unui mare număr de compozitori, acordată de casele de editură muzicală din Leipzig, Viena, Budapesta și Hamburg[110].

În perioada 1924-1925, la inițiativa lui Maximilian Costin, Editura *Moravetz* a tipărit sub titlul generic *Școala nouă românească*, o serie de albume cu piese pentru vioară, promovând compozitorii români din acea perioadă: Dimitrie Cuclin, Constantin C. Nottara, I. Nonna Otescu, Maximilian Costin, Alfred Alessandrescu, Filip Lazăr, Ioan Scărlatescu, Alexandru Zirra, Sabin Drăgoi, Ion Stroescu. „Sunt încântat de modul cum se prezintă *Școala nouă românească*: tiparul, hârtia, sunt admirabile..." consemna Alfred Alessandrescu în revista *Muzica*, nr. l, 1925. „Urez ca noua colecție să ajungă la o înflorire pe care o merită cu prisosință"[111]. În aceeași revistă, scria și George Enescu despre faptul că la 1 ianuarie 1925, Editura *Moravetz* preluase editarea revistei *Muzica*, condusă de Maximilian Costin și George Breazul: „Ceea ce întreprinde firma *Moravetz* este cu totul lăudabil și merită cea mai mare încurajare pentru binele nostru al tuturor"[112]. Curând, au început să apară noi partituri, semnate și de alți compozitori, precum Mihail Jora, George Enacovici, Constantin Brăiloiu, Ion Borgovan, Sabin Drăgoi.

Un capitol anume îl constituie colaborarea Editurii *Moravetz* cu compozitorul Sabin V. Drăgoi, benefică pentru ambele părți, dar mai ales pentru muzica românească. Pentru început, în anul 1923, Sabin Drăgoi a publicat aici două caiete de cântece populare și doine[113] și *Miniaturi din cântece și dansuri poporale românești*[114], compuse pentru pian. Aceste prime ediții sunt valoroase și prin observațiile compozitorului referitoare la titlul și caracterul cântecelor respective, adnotări omise ulterior de edițiile Editurii de Stat pentru Literatură și Artă (1956) și ale Editurii Muzicale (1961 și 1965). Două dintre dansurile culese - *Hodoroaga* și

103. Frații Moravetz, Iuliu (1870-1954) și Maurițiu (1872-1957), s-au născut în Keszethely, Ungaria. Iuliu M. a învățat meseria de tipograf, iar Maurițiu a fost angajat la o editură de cărți și note muzicale din Budapesta.

104. Berkeszi István, *op. cit.*, 57.

105. *Ibidem*.

106. Librăria principală se afla pe strada 10 Mai, unde se poate citi placa comemorativă „Moravetz 1895-1925, treizeci de ani de existență". În cartierul Josefin, P-ța Dragalina, exista o librărie mică, filiala celei din P-ța Libertății, unde se vindeau doar note muzicale, atât cele tipărite de *Moravetz*, cât și note aparținând altor edituri (acestea din urmă purtau ștampila „Anticarie Muzicală Moravetz Timișoara" și se vindeau în regim de anticariat).

107. În presa vremii se întâlnesc dese referiri la acest aspect.

108. Două tipografii - *Helicon* și *Mercantil* - tipăreau notele muzicale, care erau apoi trimise la legătoria firmei.

109. Firma *Moravetz* avea contracte de colaborare cu tipografiile *Stoica* (P-ța Sf. Gheorghe), *Wieder* (str. Eugen de Savoia) și cu litografia *Pregler*, fapt care explică sigla „Lito Pregler Timișoara" de pe unele note de după anii '40.

110. Motiv pentru care unele partituri tipărite de casa *Moravetz* erau prezentate în același format ca și al editurilor proprietare ale licenței principale.

111. Alfred Alessandrescu, V. Cosma, *Muzicieni din România, Lexicon*, Ed. Muzicală, București, 2001, vol. VI, 235.

112. George Enescu, în *Muzica*, nr. 1, București, ianuarie 1925.

113. Caietele III și IV au fost publicate de către editura Societății Compozitorilor Români, București, 1931.

114. Primul caiet a fost scris pe când compozitorul era profesor la Școala normală din Deva (1922-1923).

Zdrăncnita - au fost arătate de editorul *Moravetz* lui Béla Bartók, aflat în turneu la Timișoara, care a recomandat editurii să-l aibă în vedere pe tânărul compozitor[115]. De altfel, multe din lucrările apărute la Editura *Moravetz* au fost revizuite de Béla Bartók (ex: Heller - *Prelude pour Lilli*, Heller - *Studii de expresie și ritm*, Köhler - *Kleine Schule*, *op. 242*). În anul 1930, la aceeași editură, Sabin Drăgoi a îngrijit trei caiete de coruri bărbătești și alte trei de coruri mixte, cu lucrări aparținând unor compozitori străini și români (Ștefan Perian, Alexandru Zirra, Gheorghe Dima, Sabin Drăgoi, Alexandru Flechtenmacher, Marțian Negrea).

Editura a promovat și lucrările românești cu caracter didactic, de inițiere a începătorilor, menite „să stimuleze, să distreze și să recreeze elevii începători pe lângă însușirea particularităților muzicei poporale românești" - după cum preciza Sabin Drăgoi, în prefața la cele *85 jocuri și dansuri românești*. În aceeași idee, menționăm colaborarea editurii cu Alma Cornea-Ionescu, care nu numai că și-a tipărit aici propriile lucrări, dar a și prefațat diverse partituri, cu mici inserturi cu caracter didactic.

Menționăm volumele *Pianul, arta și maeștrii lui* (1937), *Problema educației muzicale* (1937) și *Organizarea învățământului muzical din România* (1938), semnate de Alma Cornea. De mare succes s-au bucurat și lucrările didactice *34 Studii tehnice* de Carl Czerny, *26 Exerciții preparatoare* de Carl Czerny (1938), ediții critice de Alma Cornea, *Hoffmann/Brandeisz - Metodă de vioară*, vol. I-IV (în limbile română, germană și maghiară), *Studii de vioară*, op. 68 de Dancla Ch. (rev. de Josef Brandeisz), *24 Etude melodice în poziția I-a, numai pentru vioară* de Maximilian Costin și *Școală pentru solo de vioară* de Béla Tomm.

Pentru a populariza paginile de succes din literatura pianistică sau violonistică, Editura *Moravetz* a apelat la metoda transcripțiilor facile după lucrările originale sau chiar a transcripțiilor de la un instrument la altul, colaborând în acest sens cu muzicieni ca Rudolf Novaček, Zoltan Hegyesi și Josef Brandeisz[116].

Amintim și lucrări impunătoare, precum traducerea lui Járosy Dezsö a *Dicționarului muzical* de Hugo Riemann (1922), dar și prezentările muzicologice mai ample din prefața unor lucrări. Menite să ridice nivelul lucrărilor tipărite și gradul de pregătire teoretică al cumpărătorului, aceste prefețe se regăsesc în multe din *opus*-urile de școală ale lui Czerny, Beyer, Hrimaly, Sitt, Hohmann, fiind semnate de muzicieni ai orașului ca S. Drăgoi, Maximilian Costin, Zeno Vancea, Radu Cionca, Alma Cornea.

Concluzionând, subliniem faptul că Editura *Moravetz* a fost un organism cu un important rol cultural-muzical în Timișoara, punând la îndemâna iubitorilor de muzică atât partituri, cât și instrumente muzicale. Rolul său cel mai de seamă rămâne însă consecvența cu care a promovat cultura muzicală românească și modul exemplar în care a colaborat cu oamenii de muzică ai Banatului, într-o perioadă în care se punea problema integrării culturii noastre în contextul artei universale.

2. 8. Publicațiile timișorene, între avânt și discriminare

Un deosebit interes documentar prezintă trecerea în revistă a publicațiilor de limbă română din Timișoara antebelică, ale căror subiecte și formulări redau atmosfera vremii și subliniază gradul de implicare al intelectualilor români bănățeni în edificarea unei prese românești.

Menționăm în acest sens o interesantă statistică pe criterii etno-lingvistice[117], alcătuită pentru perioada 1771-1942[118]:

Ziare, reviste, foi săptămânale în limba română……138

Ziare, reviste, foi săptămânale în limba germană……..163

Ziare, reviste, foi săptămânale în limba maghiară……176

Ziare, reviste, foi săptămânale în două-trei limbi……..100

Ziare, reviste, foi săptămânale în limba sârbă…….. 5

Ziare, reviste, foi săptămânale în limba bulgară……1

Ziare, reviste, foi săptămânale în limba esperanto……1

Total……
……...584

O a doua statistică a publicațiilor timișorene din aceeași perioadă (1771-1942), aduce în discuție criteriul libertății de expresie (înainte și după 1919). Precizăm că pentru presa de limba română anul I este 1874, pentru cea în limba maghiară 1858, iar pentru presa în limba sârbă 1851:

În curs de 45 de ani (1874-1919) au apărut în

115. Enea Borza, Sabin Drăgoi, în *Studii de muzicologie*, vol. XVII, Editura Muzicală, București, 1983, 357.

116. De exemplu, *Balada pentru vioară* de Ciprian Porumbescu a fost transcrisă pentru pian de Rudolf Novaček. Violoniștii timișoreni care s-au ocupat de aceste transcripții au fost Zoltan Hegyesi și Josef Brandeisz.

117. La acea dată, exista chiar și un ziar în limba Esperanto - istoricului N. Ilieșiu.

118. Amintim că anul 1771 reprezintă data apariției primului ziar din Timișoara.

limba română……18

În curs de 24 de ani (1919-1942) au apărut în limba română……125

În curs de 148 de ani (1771-1919) au apărut în limba germană……..98

În curs de 24 de ani (1919-1942) au apărut în limba germană……65

În curs de 61 de ani (1858-1919) au apărut în limba maghiară……...72

În curs de 24 de ani (1919-1942) au apărut în limba maghiară……104

În curs de 49 de ani (1870-1919) au apărut în 2-3 limbi…..……..17

În curs de 24 de ani (1919-1942) au apărut în 2-3 limbi...……..83

În curs de 68 de ani (1851-1919) au apărut în limba sârbă……4

În curs de 24 de ani (1919-1942) au apărut în limba sârbă……1

În curs de 24 de ani (1919-1942) au apărut în limba bulgară……1

În curs de 24 de ani (1919-1942) au apărut în limba esperanto……1

Total..……584

dintre care 204 de publicații până în 1919 și 380 după Marea Unire.

Așadar, în perioada cuprinsă între anul I al fiecărui ziar și anul de referință comun (1942), s-au înființat și desființat doar 18 ziare românești, față de 98 în limba germană și 72 în limba maghiară.

În ceea ce privește conținutul, în cei 45 de ani de existență inventariați până în 1919 (față de 148, respectiv 61), presa românească a fost preocupată, în primul rând, de problemele de fond privind propria organizare și promovarea idealurilor naționale[119]. După 1919 însă, „explozia" publicistică înregistrată de presa românească va aduce o afluență de articole cu caracter cultural-artistic, implicit muzical.

2. 9. Relevanța cronicii muzicale antebelice

Preocupată în general de idealuri naționale, presa în limba română din această perioadă nu are în peisajul său o publicație exclusiv culturală și cu atât mai puțin una muzicală. În schimb, în presa de limbă germană și maghiară vom găsi câteva titluri care indică exclusivitate pentru artele plastice, literare și muzicale. Din lunga listă a ziarelor de limbă germană și maghiară semnalăm în primul rând revista lunară de cultură, de opt pagini, *Banater Musik und Sänger Zeitung* (1882-1883)[120]. Consemnăm și apariția pentru scurt timp a publicației *Haendel und Gewerbe* (ianuarie-aprilie 1897), precum și a cotidianului artistic maghiar *Temesvari szinpad* (1901-1903) și a revistei muzicale *Sirvavigado Notak* (1914)[121]. Să evidențiem și faptul că ziarele tipărite la Timișoara la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, apăreau în condiții grafice deosebite pentru acea vreme, unele fiind comparabile cu cotidienele europene.

Despre pasiunea pentru informația culturală ne putem face o idee din observația primarului Preyer, care recomanda concitadinilor săi să agreeze existența librăriilor, deoarece „ajută să ne înzestrăm cu mană spirituală". Timișorenii mai în vârstă povestesc și despre nerăbdarea cu care se citea rubrica de cronică muzicală, publicată de multe ori în ziua imediat următoare evenimentului.

În perioada pe care o analizăm, s-a manifestat un condei muzical omniprezent și deosebit de longeviv, pomenit deja în rândurile noastre. Aplombul critic al cronicarului cunoscut sub pseudonimul „Charles" apare în paginile publicațiilor timișorene de limbă germană de prin anul 1840, cu observații care dovedesc pertinența certă a personajului. Consecvența și discernământul său au lăsat mărturii prețioase, servind apoi la reconstituirea unei întregi epoci. „Charles" a consemnat cu regularitate spectacolele orașului, furnizând amănunte atât despre datele „exterioare" ale evenimentelor, cât și despre calitatea artistică a interpretării. Mai mult, detașându-se cu obiectivitate de profesionist, a reușit să-și raporteze cu luciditate propriul comentariu, argumentându-și mai mult decât credibil poziția critică, de multe ori opusă curentului general. Indiferent dacă au fost pozitive sau defavorabile, cronicile sale conving și acum prin argumentație, seriozitatea pregătirii de specialitate, ținuta intelectuală și talentul literar. Pe lângă contribuția sa la zestrea documentară a orașului, subliniem rolul de educator al gustului public. În fine, precizăm că acest cronicar aparținea publicației germane *Temesvarer Wochenblatt* și se numea în realitate Karl Beichel. Este de la sine înțeles că excelentele cronici (semnate K.), scrise cu ocazia vizitei lui Brahms și Joachim, aparțin acestuia. Mai mult, din siguranța cu care analizează tehnica violonistică a execuției lui J. Joachim,

119. Spațiul geografic și momentul istoric au canalizat aproape întreaga energie a presei românești fie spre informația cu caracter socio-politic și economic (*Timișana*, *Gazeta Poporului*, *Dreptatea, Banatul*), fie cu caracter religios (*Luminătorul*, *Revista Preoților*, *Banatul Românesc*) și mai puțin spre interese profesionale, educație civică sau divertisment (*Priculiciu, Higena și Școala*, *Săteanul*, *Plugarul Român*, *Advocatul Poporului)*.

120. Revista prezenta pe prima pagină portretul unui muzician, realizat de obicei în cadrul unei cronici de concert.

121. Din lunga listă a ziarelor timișorene (altele decât cele în limba română), multe revendicau preocupări cultural-artistice, comentând teme din domeniul teatrului, literaturii, artelor plastice și muzicii.

deducem că a fost și un bun violonist.

Menționăm și numele cronicarului muzical Feldinger Gottfried, aparținând tot presei germane, un harnic și bun condeier al vremii, în spatele comentariilor sale simțindu-se, de asemenea, un bun cunoscător, și probabil, practicant al muzicii. Alături de acești doi corifei ai criticii muzicale timișorene, menționăm contribuția lui Járosy Deszö, capelmaistru al Domului și publicist foarte activ, în presa de limbă maghiară.

EVOLUTION OF PRE-WAR MUSICAL LIFE IN TIMIȘOARA

(Abstract)

We have tried to define the local character, under of geographic and cultural information, meant for portraying the epoch and revealing the less known historical aspects of Banat region. The first section is treating the genesis of the various matters and aspects of the begining musical phenomen, in the historical and social-cultural context:

1. Premises of the musical life in the historical and social-cultural context of the 18th century

This section is dedicated exclusively to the period of the 18th century, taking into consideration the importance it represent as stages of genesis of the first forms of life and musical creation. The musical life is conferred the status of a special topics, exposed in separate under-chapters:

1. 1. First forms of musical life
1. 2. Communal Theatre
1. 3. The first Western Companies
1. 4. The first publishing houses and the beginings of local press

The second section is treating the getting acquainted to the Western cultured art and implementing the Wester-type professionalism and revealing the aspects:

2. Evolution of musical environment in the 19th century and at the beginning of the 20th century

2. 1. The religious concert
2. 2. Life of the lyrical theatre
2. 3. The Philharmonic Society
2. 4. The concert activity and artists invited, reflected in the local musical press
2. 5. Musical education
2. 6. The development of local publishing houses
2. 7. Moravetz Publishing House
2. 8. Panorama of Timișoara pre-war press
2. 9. Musical reviews

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

CAMERA DE COMERȚ ȘI INDUSTRIE TIMIȘOARA 1850 - 1938

*Ionuț Raul Rus**

Cuvite cheie: *Timișoara, Camera de Comerț și Industrie*
Keywords: *Timișoara, Chamber of Industry and Commerce*

Mișcarea camerală este o creație europeană, cea dintâi Cameră de Comerț și Industrie înființându-se în Franța la Marsilia în anul 1599 de către Consiliul Comunal al orașului, ulterior asemenea instituții înființându-se și în Italia, Belgia, Olanda, Germania, Austria unde au funcționat fie reprezentând exclusiv comerțul fie deopotrivă comerțul și industria[1].

Istoria Camerei de Comerț și Industrie Timișoara este în strânsă legătură cu evoluția și progresul acestor instituții. Astfel, ministrul comerțului al Imperiului Hasburgic, von Brück înaintează pe 18 martie 1850 împăratului Franz Josef I proiectul de înființare a camerelor pe teritoriul Imperiului Austriac, proiect sancționat în aceeași zi[2].

Pe baza acestei aprobări imperiale se publică în Monitorul Oficial al Imperiului Nr. 34 din 30 martie 1850 Decretul Ministrului Comerțului din 26 martie 1850 valabil pe tot cuprinsul Imperiului, prin care este făcută publică legea promulgată de Majestatea Sa prin Înalta Decizie din 18 martie 1850 asupra constituirii de camere de comerț și industrie[3]. Decretul avea 5 părți și o listă a zonelor unde se înființează camere. Partea întâi cuprinde dispoziții generale: fiecărei camere i se atribuie o circumscripție care va fi aprobată de împărat; acțiunea camerelor este exclusiv în domeniul comercial și economic, obiectivul lor fiind cel de îndrumare, reprezentare și apărarea intereselor comerciale și industriale. Prin intermediul acestor instituții sectorul economic își face cunoscute doleanțele în fața Ministerului Comerțului ce va încerca să le rezolve, fiecare cameră acționează singură în circumscripția sa, iar acțiuni intercamerale se vor organiza numai cu acordul ministerului. La sfârșitul decretului sunt trecute toate cele 60 de regiuni unde se vor înființa camere de comerț și industrie. La poziția 32 în dreptul provinciei Banat și Voivodina este trecută Timișoara ca sediu al Camerei ce va avea drept circumscripție acest district administrativ și un număr de 20 de membrii.

Lucrările de inaugurare a Camerei de Comerț și Industrie Timișoara s-au desfășurat sub președinția lui Eduard Grix, comisar ministerial, numele oficial al camerei fiind „*Gewerbe Kammer für die Serbische Wojvodschaft und der Temescher Banat*".

Inițial circumscripția camerală cuprindea cele 3 comitate bănățene și 2 din Voivodina (Bács – Bodrog și Srem). În anul 1860 Srem a trecut sub jurisdicția Camerei din Osjiek, iar celălalt la Camera din Pesta. La schimb în anul 1862 Camera timișoreană primește comitatele Hunedoara și Zarand, iar în 1868 Cenadul și Aradul. Aceste 4 comitate vor ieși de sub jurisdicția Camerei timișorene și vor constitui circumscripția Camerei de Comerț și Industrie Arad înființată în anul 1872[4].

În ceea ce privește organizarea Camerei de Comerț și Industrie Timișoara aceasta avea în primele decenii 20 de membrii interni și 10 externi care la început au fost numiți de guvern, prima alegere reală a membrilor fiind în 1855. Între cei 20 de membri titulari proporția comercianți – industriași a fost în acești ani de 13 la 7. Din anul 1866 sunt aleși și membrii externi (supleanți) al căror număr ajunge la 23. Până în 1868 exista un președinte și un vicepreședinte, unul era comerciant celălalt industriaș. Din anul 1868 sunt aleși câte 2 vicepreședinți unul pentru fiecare secțiune (industrială și comercială) în care era împărțită Camera. Primul președinte a fost numit Ludovic von Bersuder, vicepreședinte Janos Liska, iar secretar Pesty Frigyes. În perioada 1850 – 1868 au mai funcționat ca președinți ai Camerei Josef Krayer (1850 – 1863) și Imre Simony. În anul 1855

* D.J.A.N. Timiș, Timișoara, Str. Andrei Mocioni nr. 8

1. Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale (în continuare D.J.A.N. Timiș), fond *Camera de Comerț și Industrie Timișoara*, dos. 1/1930-1940, f. 2.
2. Ioan Hațegan, *Camera de Comerț și Industrie Timișoara – Repere Monografice*, Ed. Banatul, Timișoara, 2000, 1.
3. *Ibidem.*
4. *Ibidem*, 6.

Janos Liska este înlocuit pentru 2 ani din funcția de vicepreședinte de către Johannes Hoffman, în anii 1858 – 1863 vicepreședinte al Camerei este Imre Simony care devine președinte, în perioada 1863 – 1869, vicepreședinte al Camerei este Ignațiu Eisenstädter de Buziaș. Cariera lui Pesty Frigyes ca secretar general al Camerei se întinde pe o perioadă de 15 ani, fiind în fapt omul care a coordonat întreaga activitate a Camerei de Comerț și Industrie Timișoara, între anii 1864 – 1870 funcția de secretar general a fost ocupată de Mihai Niamessny.

După realizarea dualismului Austro – Ungar în anul 1867, în anul imediat următor apare Legea nr. VI/30.04.1868[5] referitoare la modul de organizare și funcționare a camerelor de comerț și industrie. Prezentată în Parlament pe 4 și 5 mai a fost votată de ambele Camere și a fost publicată în Codul Legislativ Ungar pe data de 6 mai 1868.

Pe baza acestei legi Camera din Timișoara a funcționat între anii 1868 – 1925. Potrivit acestei legi jurisdicția Camerei se întindea pe un teritoriu mult mai mare decât Banatul, de ea depindeau comitatele Timiș, Caraș, Torontal, Arad, Cenad, Bács, Zarand și Hunedoara.În această circumscripție camerală se găseau 8 sectoare camerale: primul era format din plasele Vršac și Ciacova și avea reședința la Vršac, al doilea sector cuprindea plasele Mureș și Lipova cu sediul la Aradul Nou, al treilea sector era compus din comitatul Arad, al patrulea din comitatul Caraș cu sediul la Lugoj, al cincilea comitatul Cenad cu sediul la Makó, al șaselea era comitatul Torontal cu sediul la Becicherecul Mare (Zrenjanin), al șaptelea era comitatul Zarand cu sediul la Baia de Criș, al optulea comitatul Hunedoara cu sediul la Deva[6].

Până în anul 1918 existența și activitatea Camerei de Comerț și Industrie Timișoara a fost absolut benefică pentru dezvoltarea industriei, agriculturii, meșteșugurilor, comerțului din întreg Banatul.

În domeniul agriculturii eforturile Camerei s-au îndreptat în direcțiile noilor metode de cultivare a pământului, la tehnologizarea muncilor agricole, la asigurarea căilor de comunicație pentru transport și la crearea de piețe externe de desfacere.

În domeniul comerțului rolul Camerei a fost unul decisiv în trecerea de la comerțul mic, local sau zonal la comerțul național și internațional. Astfel în Anglia se exportau 10 tipuri de produse, în Argentina 4 (coniac, rom, țuică alcool), în Belgia 3 produse, în Brazilia bere, în Germania 28 de produse, în România 40, Cehia 15 produse, Bulgaria 38 de produse etc., în total erau în jur de 25 de piețe externe pentru comerțul bănățean[7].

Politica instituției camerale din Timișoara față de capitalul bancar și financiar până în 1918 a fost deschisă și de sprijinire necondiționată, urmare fiind deschiderea de bănci, instituții de credit și cooperative de credit. De exemplu pentru anul 1894 cifrele arată 100 de societăți înființate până în anul 1893 în 66 de localități, 20 de S.A. – uri înființate doar în cursul anului 1894, 73 de cooperative de credit în 61 de localități. Primul tip, societățile pe acțiuni, aveau un capital social de 6.427.287 de florini și o rezervă de 3.581.520 florini, iar cooperativele au capitalul social de 3.279.807 florini și rezerve de 507.109 florini[8].

Circumscripția Camerei de Comerț si Industrie Timișoara s-a întins (în perioada 1876 – 1919) asupra Banatului întreg, adică pe o suprafață de 26.383 km^2. Aici existau, în 1894 – 13.029 comercianți și 22.995 meseriași și industriași, Camera din Timișoara ocupând locul II după Budapesta la număr de comercianți și locul IV după Budapesta, Debrecen și Sopron la numărul populației ocupate în industrie. Bugetul general al Camerei în același an a fost de 19.205 florini și 20 creițari, din care salariile plătite au fost de 7.040 florini, cheltuielile reale de 5.718 florini și 20 creițari, sponsorizarea școlilor profesionale în valoare de 4.547 florini, cheltuieli extraordinare de 1900 florini. După acest criteriu instituția camerală din Timișoara se situa pe locul 3 în Regat între cele 20 de camere existente. Camera din Timișoara mai avea valori imobilizate în creanțe: 20.426 florini și 81 creițari; 1.800 florini în mobile, 4.400 florini în bibliotecă, fiind a cincea între cele 20 de camere[9].

Din aceste cifre ne putem da seama că la data instalării administrației românești în această provincie Camera de Comerț și Industrie avea un loc și un rol deosebit în economia Banatului. În anul 1919 activitatea Camerei trebuie privită din perspectiva a 3 etape: cea de după primul război mondial, cea din timpul ocupației sârbești și cea din momentul instalării administrației românești.

Prima etapă s-a caracterizat prin ajutorarea micilor meseriași și comercianți prin asigurarea de ateliere meseriașilor și de prăvălii comercianților, precum și pentru cedarea instalațiilor atelierelor militare celor interesați pentru prelucrarea materiilor prime rămase de la armată[10].

5. *Ibidem,* 13.
6. *Ibidem,* 15.
7. *Ibidem,* 37.
8. *Ibidem,* 38.
9. *Ibidem,* 39.
10. D.J.A.N. Timiș, fond *Camera de Comerț și Industrie Timișoara*, dos. 1/1920, f.1.

În timpul ocupației sârbe instituția camerală a fost complet devastată, la sfârșitul lunii iulie 1919 și înainte de plecarea armatelor sârbești din Timișoara, a fost confiscată întreaga instalație a secretariatului, o parte din arhivă și bibliotecă, materialul de evidență și 51.000 coroane în numerar, totul în urma ordinului prefectului guvernial de Timiș - Torontal, motivându-se faptul că prin stabilirea liniei de demarcație o parte din Comitatul Torontal nu va mai fi sub jurisdicția Camerei de Comerț și Industrie Timișoara „*și cum în aceste timpuri lichidarea averii nu se poate efectua, valorile ce-i stau la dispoziție se sechestrează și se duc la Becicherecul Mare*"[11].

Dacă până în anul 1920 în circumscripția Camerei de Comerț și Industrie Timișoara intrau 3 județe: Timiș - Torontal, Caraș, Severin și 8 orașe: Timișoara, Vârșeț, Biserica Albă, Becicherecul Mare, Chichinda Mare, Panciova, Lugoj și Caransebeș, în urma definitivării frontierei româno – iugoslave: Vârșețul, Biserica Albă, Chichinda și Panciova ies de sub jurisdicția Camerei Timișoara[12]. Aceste localități precum și teritoriul cedat (170 de comune rurale) reprezentau 40% din venitul Camerei, ceea ce a dus la sporirea impozitului datorat Camerei de către firme de la 5 % la 7 % [13].

Conducerea Camerei de Comerț și Industrie Timișoara a rămas aceeași și după intrarea trupelor române în Timișoara, formată din: președinte ing. Heinrich Baader, ales în anul 1914, vicepreședinți Rudolf Deutsch și Josef Kremer, secretar general Eugen Lendvai. Acesta din urma avea în subordine 2 subsecretari, 1 concipist, 2 impiegați și un număr corespunzător de personal inferior (dactilografi, copiști etc)[14].

O primă activitate importantă a Camerei de Comerț și Industrie Timișoara de după instalarea administrației românești a fost organizarea în anul 1920 a primului Târg de Mostre de la Timișoara (o expoziție de prezentare a produselor bănățene), ceea ce a constituit o premieră în ținuturile reîntregite. Un alt element important realizat de către instituția camerală și tot în cursul anului 1920 a fost aprobarea bugetului propriu de către Ministerul Industriei și Comerțului de la București și nu de către Consiliul Dirigent de la Sibiu cum se întâmplase în 1919[15].

În anul 1921 Clujul organizează Târgul de Mostre la care participă firme din toată România, manifestarea are loc în perioada 15 iulie – 15 august, apoi în toamnă exponatele se mută la București sub titulatura de „Expoziția și târgul de mostre", unde Camera de Comerț și Industrie ridică un pavilion special al Banatului în Parcul Carol, costul total fiind de 1.000.000 lei și unde erau expuse mostre din toate produsele economiei Banatului, pavilion vizitat și de către familia regală. Ecourile favorabile ale acestui târg i-au determinat pe conducătorii Camerei timișorene să dorească organizarea la Timișoara a unuia asemănător în cursul anului 1923 cu participare națională. În acest sens Asociația Comercianților și Asociația Industriașilor alături de președintele Camerei, Ioan Oprea (ales în 1922), însărcinează pe secretarul general al Camerei, Eugen Lendvai, să facă demersurile necesare, însă firmele din Bucovina și din Vechiul Regat nu participă.

Activitatea Camerei pe anul 1925 a cuprins pe lângă activitățile curente și 3 secțiuni: secția pentru înregistrarea mărcilor de fabrică și a mostrelor, fiind înregistrate 63 de mărci de fabrică și 8 mostre, serviciul de informații pentru evidența strictă a firmelor și pentru a oferi orice detalii celor interesați și biroul de devize.

În anul 1925 prin contractul de donație din martie, Camera de Comerț și Industrie din Timișoara primește din partea Primăriei Timișoara „*gratuit și pe vecie și fără sarcini cu drept de proprietate a intravilanului, locul viran în extensiune de 226 stânjeni pătrați și fâșie complementară de 17,3 stânjeni pătrați deci în total 243,3.... Valoarea imobilului este de 60.000 lei. Camera de Comerț și Industrie este obligată să construiască pe acest teren un palat splendid, câștigându-și planurile prin concurs public și înaintându-le Consiliului Comunal spre aprobare. Palatul este a se construi cu 4 etaje, cu un front de 30 de metri spre B-dul Regele Ferdinand și cu un front de 29,60 metri spre strada fără nume*" [16].

Construirea sediului Camerei de Comerț și Industrie a fost finalizată în anul 1926, costurile construcției, aproximativ 20.000.000 lei la nivelul acelor ani, fiind amortizate în întregime până în anul 1931 [17]. Întreg edificiul cu excepția încăperilor de la etajul 1 unde erau instalate birourile Camerei și sala de ședințe, era închiriat, parterul fiind amenajat pentru prăvălii, iar în restul etajelor erau instalate birouri ocupate de întreprinderi și asociații comerciale și industriale, locuințe etc[18].

Până la construirea sediului, Camera și-a desfășurat activitatea în cadrul clădirii Primăriei Timișoara, iar în timpul și după încheierea primului război mondial în localul Reuniunii Voiajorilor Comerciali[19].

Din anul 1919 de la introducerea administrației românești în Banat, instituția camerală din

11. *Ibidem,* f. 2.
12. *Ibidem*, dos. 3/1920, f. 1.
13. *Ibidem,* dos. 1/1920, f. 2.
14. *Ibidem*, dos. 3/1920, f.1.
15. Ion Hațegan, *op. cit.,* 87.
16. D.J.A.N. Timiș, fond *Camera de Comerț și Industrie Timișoara*, dos. 12/1925, f.16.
17. *Ibidem,* dos. 2/1931, f. 3.
18. *Ibidem,* dos. 1/1930, f. 2.
19. *Ibidem,* dos. 1/1920, f. 3.

Timișoara a funcționat după vechea lege din 1868 până în anul 1925, când prin Decretul Regal nr. 1450, publicat în Monitorul Oficial nr. 102 din 12 mai 1925 se unifică din punct de vedere legislativ mișcarea camerală din România, iar în Monitorul Oficial din 27 mai 1925 este publicat *Regulamentul de Aplicarea Legii pentru Reorganizarea Camerelor de Comerț și Industrie*.

La art. 1 din regulament se preciza: Camerele de Comerț și Industrie sunt instituții publice create în vederea apărării și susținerii intereselor comerțului și industriei, precum și a reprezentării lor în Stat. Ele sunt în același timp organe consultative și administrative chemate a contribui la interesele generale ale țării. Camerele de Comerț și Industrie sunt investite cu personalitate juridică, iar la ceremoniile publice ele iau loc lângă autoritatea comunală. Camerele de Comerț și Industrie poartă denumirea localității unde își au sediul (art. 2).

Atribuțiile Camerelor de Comerț și Industrie erau specificate în Titlul II, art. 3 din Regulament: să ofere Guvernului, *Uniunii Camerelor de Comerț și Industrie* și oricărei autorități publice informații referitoare la chestiunile ce privesc interesele comerțului și industriei; să ajute, la cerere statul și *Uniunea Camerelor de Comerț și Industrie* în îndeplinirea rolului lor economic; să adune și să pună la dispoziția comercianților și industriașilor materialul informativ de care aceștia pot avea nevoie în exercitarea profesiunii lor (date referitoare la chestiunile economice ce interesează comerțul și industria, informații asupra cererii și ofertelor, indicații de credit comercianților și industriașilor); să țină în evidență permanentă situația firmelor individuale și sociale din circumscripțiile lor; să primească, să păstreze și să țină la dispoziția publicului modelele mărcilor de fabrică și de comerț din circumscripțiile lor etc.

Prin Titlul III, art. 5 se stabilea componența Camerelor. Puteau fi membrii ai Camerelor de Comerț și Industrie: comercianții și industriașii supuși la plata impozitului adițional, pe lângă impozitul pe veniturile comerciale și industriașii care au firma înregistrată sau autorizațiunea industrială de cel puțin 1 an; asociații cu semnătură ai societăților în nume colectiv, comandiții cu semnătură ai societăților în comandită, membrii comitetelor de direcție (administratorii delegați) ai societăților anonime și giranții societăților cu răspundere limitată; directorii cu semnătură ai sediilor sau sucursalelor întreprinderilor individuale sau societăților comerciale și industriale.

Organele de conducere ale Camerelor de Comerț și Industrie erau stabilite în Titlul IV, art. 7: Adunările generale; Adunările pe secțiuni; Consiliul de administrație al Camerei; Comitetul de direcție; Cenzorii.

După această nouă organizare consiliul de administrația al Camerei era format din 50 de membrii, comitetul de direcție era format din 5 membrii, după cum urmează: Ioan Oprea – președinte, Ioan Băltescu și Richard Kun – vicepreședinți, Stamate Dobrovicescu – delegat al Ministerului Industrie și Comerțului, Eugen Lendvai – secretar general. Mai existau un Consiliul de cenzori din 3 oameni și un comisar guvernamental din București. Prin Decretul Regal nr. 1485 din 27 martie 1926, Iancu Conciatu a fost numit pe 4 ani comisar al guvernului pe lângă Camera de Comerț și Industrie Timișoara[20].

Prin Legea din 12 mai 1925 se înființează *Uniunea Camerelor de Comerț și Industrie* cu sediul la București, prima adunare generală a Uniunii ținându-se la 11 decembrie 1925.[21] Organul oficial de presă era *Buletinul Uniunii*, iar sursa de venit provenea din contribuția Camerelor de Comerț și Industrie din țară, cota contribuției pe anul 1926 fiind de 10%[22].

După reorganizarea Camerei în anul 1925, aceasta își desfășura activitatea sub auspicii nu tocmai favorabile, așa cum rezultă din raportul de activitatea al acesteia pe anul 1926, dat citire de vicepreședintele Ioan Băltescu în ședința adunării generale la 30 iulie 1927: „*Anul 1926 a fost unul dintre cele mai triste capitole ale istoriei economice. Evenimentele petrecute în această epocă n-au avut numai un efect tranzitoriu distrugător, ci au avut un efect stabil, a cărui influență se simte și în prezent și deocamdată nici nu poate fi vorba de a pune capăt acestei crize. Motivele principale ale crizei trebuie căutate pe de-o parte în lipsa de numerar, care a durat în cea mai mare parte a anului, iar pe de altă parte în căderea valutei noastre, argumentată de o adevărată panică. Anul trecut mai mult ca oricând s-a constatat cu prisosință că economia noastră națională nu se poate lipsi de sprijinul capitalului străin. Comerțul și industria sunt avizate la creditul extern și tot așa piața noastră financiară are nevoie de mijloace externe de plată pentru a se putea sprijini în mod efectiv producția națională. Comerțul a suferit cel mai mult în urma acestor împrejurări. Capacitatea de absorție a consumului, scăzută până la minim, a menținut slăbiciunea ei până la finele anului, iar firmele care n-au dispus de capital au trebuit să cadă jertfei furtunei economice. Situația industriei este în strânsă legătură cu cea a comerțului, în consecință și marile întreprinderi industriale au fost nevoite a trece*

20. *Ibidem,* dos. 3/1926, f. 7.
21. *Ibidem,* f. 1.
22. *Ibidem,* f. 6.

printr-un an foarte greu. Nici industria mică nu a fost mai fericită și ea a luptat cu dificultăți"[23].

În aceste condiții activitatea Camerei de Comerț și Industrie a urmărit un dublu țel, în general de a satisface diferite doleanțe care se iveau zilnic pe terenul vast al comerțului și industriei, dar și de a răspunde intereselor gospodăriilor individuale care „*solicită de la noi sfaturi, lămuriri și intervențiuni pe lângă diferitele autorități*"[24]. Pentru o mai bună activitate a Camerei se înființează în anul 1926 opt comisii: comisia centrală și cea financiară, comisia comunicațiilor, comisia vamală, comisia impozitelor și taxelor, comisia învățământului confesional, comisia social – politică și comisia informațiilor de credit[25].

În anul 1926 Camera de Comerț și Industrie Timișoara a intervenit prin memorii, petiții către puterea executivă în vederea stabilizării valutei naționale, pentru încheierea de convenții comerciale cu Iugoslavia (pentru exportul de lemne), cu Cehoslovacia (cereale și făină), Ungaria (pentru exportul de vite), pentru abrogarea impozitului de lux și modificarea impozitului pe cifra de afaceri, recalcularea impozitului global la societățile anonime industriale, unificarea legilor privind asigurările sociale, unificarea diferitelor legi privind înregistrarea mărcilor de fabrică. Tot în anul 1926 împreună cu Camerele de Comerț din Szeged și Veliki Beckerek (Becicherecul Mare) a întreprins o acțiune în vederea deschiderii liniei ferate Timișoara – Kikinda – Szeged – Budapesta – Viena și o linie ferată pe ruta Timișoara – Cenad – Szeged[26].

La începutul anului 1927 Camera organizează 2 conferințe, prima cu participarea lui Vintilă Brătianu, fost ministru de finanțe, despre problema stabilizării monedei naționale, a doua susținută de Grigore Trancu Iași, ministrul muncii la acea vreme, cu titlul „*Cântecul Vârtelniței*"[27], iar în luna iulie a aceluiași an Comitetul de direcție al Camerei hotărăște organizarea de „*cursuri speciale pentru educația meseriașilor și comercianților mici. În aceste cursuri meseriașul se pune la curent cu progresele tehnice ale branșei sale, iar comerciantului i se comunică cunoștințe practice și de contabilitate*". Primele cursuri urmau a se ține de către experți din străinătate, ulterior se intenționa „*să se educe din absolvenții cursurilor instructori indigeni*"[28]. În anii următori se vor organiza cursuri pentru răspândirea cunoștințelor comerciale și industriale, precum și cursuri de specialitate: de croitorie, frizerie, cizmărie, sudură electrică, contabilitate, dar și cursuri de limba română pentru comercianții și industriașii minoritari[29].

Prin modificarea Legii Camerelor de Comerț și Industrie promulgată în Monitorul Oficial al României nr. 36 din 14 februarie 1929 mandatul Consiliului de administrație al Camerei de Comerț și Industrie Timișoara încetează. Prin Decretul Regal nr. 511 din 20 februarie 1929 a fost numită o Comisia Interimară a Camerei, în următoarea componență: Ioan Oprea președinte, Ioan Băltescu, vicepreședinte, Sigismund Szana, Rudolf Totiș Romulus Cărăbaș, Valeriu Cârje, Pavel Szeltmann, Iacob Rothbert, Romul Nicolin și Nicolae Beitz, membrii. În martie 1929 Nicolae Beitz demisionează din Comisia Interimară fiind înlocuit cu Richard Kun[30].

Prin Decretul Regal nr. 44324/1929 se hotărăște ca alegerile pentru Consiliul de administrație al Camerei să se desfășoare în ziua de 30 iunie, stabilindu-se și teritoriul aflat sub circumscripția Camerei: județele Timiș – Torontal și Caraș (în acest sens din 1934 se înființează un birou permanent al Camerei la Oravița). De asemenea se extinde numărul membrilor consiliului de administrație de la 50 la 70, câte 35 pentru fiecare ramură: industrie și comerț. În cadrul fiecărei ramuri reprezentarea secțiunii industriei mari și comerțului mare va fi 2/3, iar industria mică și comerțul mic 1/3[31].

După alegerea Consiliul de administrație la 30 iunie se alege comitetul de direcție al Camerei format din Ioan Oprea, președinte, Richard Kun și Ioan Băltescu, vicepreședinți, Eugen Lendvai secretar general.

În anul 1929 este publicată în Monitorul Oficial nr. 178 din 13 august Legea Burselor din România, instituții publice create în scopul de a reuni pe comercianți, industriași, bancheri, producători, armatori, asiguratori, în vederea negocierii valorilor publice și private, devizelor, mărfurilor, închirierii vaselor și acoperirii riscurilor de tot felul (art. 1).

În anul 1930 din inițiativa Camerei se înființează la Timișoara Bursa de Mărfuri și Bursa de Efecte, Acțiuni și Schimb, care funcționau în localul și sub supravegherea Camerei primind și o „*subvenție anuală considerabilă pentru acoperirea speselor de întreținere*"[32].

În decembrie 1930 Camera de Comerț și Industrie organizează expoziția de vitrine și mărfuri (un mijloc de reclamă pentru firmele participante)

23. *Ibidem*, dos. 7/1927, f. 28.
24. *Ibidem,* f. 29.
25. *Ibidem*, dos. 2/1926, f. 1-2.
26. *Ibidem*, dos. 1/1926, f. 5-9.
27. *Ibidem*, dos. 7/1927, f. 8.
28. *Ibidem*, f. 23.
29. *Ibidem,* dos. 2/1931, f. 2.
30. *Ibidem*, dos. 3/1929, f. 4, 12.
31. *Ibidem*, dos. 1/1929, f. 19, 20, 38, 44.
32. *Ibidem*, dos. 2/1931, f. 1.

fiind expuse produse de la 130 de firme. Un alt aspect al activității Camerei a fost sponsorizarea *„școlilor industriale și comerciale care au luptat în anii din urmă foarte mult în contra situației economice nefavorabile și au solicitat des sprijinul Camerei.... printre școlile subvenționate în ultimii ani sunt: Școala Politehnică Timișoara, Școala Superioară de Comerț Timișoara, Școala Superioară de Comerț Lipova, Școala de Arte și Meserii Timișoara, Școala de Arte și Meserii Bozovici, Școala Inferioară de Comerț din Timișoara, Școala Inferioară de Comerț din Oravița, Școala Superioară de Comerț Izraelită Timișoara, Academia de înalte Științe Comerciale și Industriale Cluj. Suma întrebuințată pentru subvențiile școlare a întrecut numai în anul 1930 cifra de 1.000.000 lei și a însemnat 10,5% din totalul cheltuielilor camerei*"[33].

În anul 1931 este înființat prin Legea din 10 aprilie Registrul Comerțului. Pe 1 iunie 1931 Oficiul Registrului Comerțului își începe activitatea în cadrul Camerei, fiind detașați aici 7 funcționari ca să poată primi cererile pentru înscrierea firmelor, Camera estimând la 15.000 numărul firmelor care se vor înregistra, însă numărul firmelor înregistrate în cursul anului 1931 a fost de 6.799, din care 6.200 firme individuale și 599 firme sociale, iar în anul 1932 au fost înmatriculate 543 firme individuale (din 545 cereri depuse) și 117 firme sociale (din 121 cereri) numai în județul Timiș – Torontal. Din județul Caraș au venit 70 cereri pentru firme individuale (67 au și fost înmatriculate) și 4 pentru firme sociale, toate înmatriculate.

În septembrie 1931 Ministerul Industriei și Comerțului solicită Camerelor de Comerț și Industrie propuneri pentru modificarea și completarea legii Camerelor. Printre propunerile Camerei de Comerț și Industrie Timișoara de modificare a legii se regăsesc reducerea numărului camerelor (câte una în fiecare județ) deoarece numărul mare și suprafața jurisdicțională mică îngreunează activitate, înființarea unei a treia secțiuni (alături de cele deja existente: industria comerțul) și anume a industriei mici, extinderea competenței Camerelor și asupra micilor meseriași, obligativitatea avizului Camerelor înainte de votarea unei legi economice, înființarea Camerelor de Arbitraj pe lângă camerele de comerț și industrie[34].

Anul 1934 reprezintă o nouă perioadă de interimat în activitatea Camerei timișorene, întrucât prin adresa nr. 9480 din mai a Ministerului Industriei și Comerțului este dizolvat vechiul organ de conducere al Camerei, formându-se o comisie interimară formată din Aurel Ionescu președinte, vicepreședinți: Iosif Baruch și ulterior Mihai Pătrășcanu din partea fostei Camere de Comerț și Industrie Lugoj devenită din 1934 secțiune a Camerei din Timișoara, secretar Iancu Conciatu. Noua conducere organizează împreună cu Prefectura județului și Primăria orașului expoziția „Săptămâna Timișoarei" în perioada 10-17 mai pentru promovarea intereselor economice a firmelor din întreaga țară, expoziția înregistrând un real succes fiind vizitată de peste 10.000 de oameni[35].

În anul 1936 Aurel Ionescu își prezintă demisia din funcția de președinte al comisiei interimare, ca urmare a campaniei de presă împotriva sa, inițiată de fostul secretar al Camerei Iancu Conciatu în ziarul *Curierul Banatului*, în urma alegerilor președinte este ales Ioan Oprea[36]. În octombrie 1936 au loc alegeri pentru Consiliul de administrație al Camerei, președinte fiind ales Ioan Oprea, vicepreședinți Eduard Giurcăneanu din partea secției comerciale și Aurel Ionescu din partea secției industriale, însă în ianuarie 1938 Consiliul de administrație este dizolvat, prin Decretul Regal nr. 147 din 19 ianuarie este numită o comisie interimară având ca președinte pe Bucur Vidrighin, iar ca vicepreședinte pe Vasile Catina. Prin decizia ministerială nr. 119.252/1938 este schimbată și se formează o nouă comisie interimară având pe Victor Vlad ca președinte și Alexandru Bossel vicepreședinte[37], care ulterior vor fi înlocuiți de către Eduard Giurcăneanu, președinte și Cornel Beșe vicepreședinte, iar la 14 octombrie 1938 secretar general al Camerei este numit Ion Liviu Frățilă[38].

În anul 1939 Camera de Comerț și Industrie Timișoara realizează o primă statistică a firmelor

Nr. crt.	Grupa	Total Firme	Capital lei	Total active 31.XII.1938
1	Alimentară	2.992	18.965.300	64.967.490
2	Chimico - farmaceutică	155	15.500.000	30.366.577
3	Electro-tehnică	60	7.500.000	29.062.544
4	Hârtie, arte graf.	71	13.800.000	37.537.062
5	Hoteluri, restaurante	399	13.200.000	26.497.100
6	Lemnărie	214	6.400.000	10.711.869
7	Metalurgie	147	24.500.000	188.906.575
8	Materiale de construcții	37	6.650.0000	15.946.314
9	Pielărie	107	9.500.000	34.411.939
10	Sticlă, ceramică	30	10.000.000	31.639.641
11	Textile, confecții	354	51.600.000	31.367.876
12	Produsele C.A.M.	15	-	-
13	Societăți cooperative	74	-	-
14	Diverse	456	41.550.000	129.582.645
	Total	5111	229.165.300	802.997.632

33. *Ibidem,* f. 2.
34. *Ibidem,* f. 21-23.
35. *Ibidem*, dos. 1/1934, f. 4.
36. *BCCIT*, nr. 1/1936, Tipografia „Victoria" Timișoara, p. 25.
37. *Ibidem*, nr. 1/1938, Tipografia „Victoria" Timișoara, 19, 21.
38. D.J.A.N. Timiș, fond *Camera de Comerț și Industrie Timișoara*, dos. 4/1938, f. 1.

comerciale, industriale și bancare pentru perioada 1930 - 1938.

În această perioadă numărul firmelor individuale și sociale din domeniul comerțului se prezenta astfel:

Nr. crt.	Grupa	Total Firme	Capital lei	Total active 31.XII.1938
1	Alimentară	857	10.958.000	420.956.987
2	Chimico -farmaceutică	88	136.800.000	379.854.031
3	Electro-tehnică	59	117.450.000	224.239.756
4	Hârtie și arte graf.	40	13.050.000	31.404.076
5	Lemne	266	21.200.000	90.318.337
6	Materiale de construcții	139	36.270.500	138.992.100
7	Metalurgie	737	51.800.000	98.679.911
8	Piele și confecții	353	22.990.000	104.359.550
9	Textile și confecții	284	193.560.000	640.857.597
10	Diverse	72	23.400.000	61.398.163
	Total	2812	726.250.500	2.165.335.391

Caracteristica circumscripției era determinată în special de comerțul cu textile[39].

Statistica firmelor industriale în această perioadă era următoarea:[40]

Nr. crt.		Nr.	Capital lei	Total active 31.XII.1938
1	Bănci cu sedii centrale în Timișoara	13	215.400.040	1.109.537.256
2	Bănci cu sedii centrale în județ	21	35.243.650.	109.030.778

Situația statistică a băncilor care activau în Timișoara și în județul Timiș – Torontal se prezenta astfel:

De asemenea mai existau un număr de 11 bănci sucursale cu centrala în alte localități, 41 de bănci în lichidare și fără bilanț, dar și 67 de firme comerciale, societăți anonime și 8 firme industriale cu sediile principale în alte localități[41].

În această perioadă veniturile Camerei s-au realizat din adiționale, chirii, timbre de bursă, și diferite taxe pentru serviciile ce le presta. Tabloul comparativ al veniturilor și cheltuielilor cu excedentele în perioada 1930 – 1938 se prezintă după cum urmează:[42]

Exercițiul bugetar	Realizări venituri Lei	Cheltuieli efectuate lei	Excedente lei
1930	21.662.885	12.935.479	8.727.406
1931	18.702.245	18.702.245	-
1932- 1933	13.598.517	13.598.517	-
1933 - 1934	8.249.415	6.270.044	1.979.371
1934 - 1935	9.116.949.	8.503.289	613.660
1935 - 1936	7.042.341.	6.873.660	168.681
1936 - 1937	9.752.324	8.938.490	813.834
1937 - 1938	10.557.921	10.088.669	469.252

39 *Ibidem*, dos. 1/1930-1940, f. 9.
40 *Ibidem,* f. 10.
41 *Ibidem,* f. 11.
42 *Ibidem,* f. 3.

Începând cu anul 1938 odată cu instaurarea dictaturii carliste ingerințele politice se fac tot mai mult simțite în activitatea Camerei de Comerț și Industrie Timișorene, însemnând practic înregimentarea sa politică și diminuarea rolului său. Practic începând cu anul 1938 începe o nouă etapă în activitatea Camerei timișorene, o etapă caracterizată de provizorat (până în anul 1948, anul desființării, conducerea ei a fost asigurată de comisii interimare), de o reducere substanțială a atribuțiilor sale și a posibilității de a asigura echilibrul desfășurării activităților economice.

CHAMBER OF COMMERCE AND INDUSTRY FROM TIMIȘOARA (1850-1938)

(Abstract)

The Chamber of Industry and Commerce Timișoara, founded on the 18th of March 1850, had an utmost importance for the development of industry, agriculture, handicraft and commerce in the entire Banat, being an institution that was created to support and represent the commerce and industry in this region. It carried on its activity starting with 1868 in keeping with Law Nr .VI / 30.04.1868 until 1925, when the movement of the Chambers of Commerce and Industry at national level was unified from a legislative point of view through the Royal Decree nr. 1450.

The 1925 law established the specific prerogatives and the obligations of Chambers of Commerce and Industry, their composition and the executive bodies of the chamber institutions from all over the country.

After its organization, the Chamber of Commerce dealt with the beginnings of the economic crisis, acting as a mediator through petitions and memorials towards the executive power, trying to stabilize the national currency, to conclude trade conventions with Yugoslavia (for wood export), with Czechoslovakia (for cereals and flour export), with Hungary (for cattle export), to act for the abrogation of luxury tax, tax modification on business amount, recalculation of global tax at anonymous[j5] industrial societies, unification of different laws concerning the registration of trade marks.

In 1925 the Chamber of Commerce and Industry Timișoara began the construction of its center on the land donated by the Town Hall of Timisoara and situated on Ferdinand Boulevard.

The building of the center, where the Chamber of Commerce carries on its activity nowadays, was also finished in the year 1926.

The institution distinguished itself through organizing sample fairs, recording of trademarks and samples, organizing exhibitions, organizing vocational courses and financially supporting schools of commerce and industry. It also played an important role in the foundation of the Exchange Market and the foundation of Stocks, Bonds and Shares Market, which functioned in the building of the Chamber of Commerce and under its supervision.

Starting in 1938, political interference was increasingly felt in the activity of the Chamber leading to it's the diminishing of its role.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

ASPECTE PRIVIND SITUAȚIA BANATULUI ÎN ANII PRIMEI MARI CONFLAGRAȚII MONDIALE

Vasile Dudaș *

Cuvinte cheie: *primul război mondial, Banatul, agricultură, industrie, viață politică*
Schlagwörter: *der erste Weltkrieg, Banat, Landwirtschaft, Industrie, politische Leben*

La începutul verii anului 1914, cercurile conducătoare ale Monarhiei Dunărene se străduiau să convingă aliatul lor german că situația Imperiului devenise intolerabilă în Balcani. Într-un lung memoriu întocmit la Ministerul de Externe și expediat la Berlin împreună cu o scrisoare autografă a împăratului Francisc Iosif, se lăsa să se înțeleagă că sosise vremea pentru o acțiune militară preventivă împotriva Serbiei, considerată „adversarul cel mai înfocat al Monarhiei"[1] în Peninsula Balcanică.

Peste puțin timp, arhiducele Franz Ferdinand, moștenitorul tronului își anunțase prezența la derularea tradiționalelor manevre militare anuale care fuseseră programate în Bosnia.

În acele zile, în Serbia se comemorau împlinirea a 525 de ani de la bătălia care avusese loc la Kossovopolje. La 15 iunie 1389, cneazul Lazăr aliat cu bosniecii și macedonienii era înfrânt cu toată rezistența sa legendară. Pentru sârbi începuseră ani grei de aservire otomană. Prezența în zonă a înaltului demnitar austriac în acele momente, era percepută de către o mare parte a opiniei publice sârbe, ca o demonstrație de forță la granițele statului și un afront național. Câțiva tineri naționaliști bosnieci iau hotărârea de a răspunde printr-un atentat. După mai multe consultări ei au alcătuit un minuțios plan de acțiune. Încercarea a avut loc în ziua de 28 iunie în orașul Sarajevo. După o primă tentativă nereușită, întreprinsă de Nedjalko Cabrinović, prințul moștenitor Franz Ferdinand și soția sa Sofia au fost asasinați câteva minute mai târziu prin două focuri de revolver trase de către studentul Gavrilo Princip în vârstă de 19 ani.

Deși nu era prea simpatizat de către unii reprezentanți ai cercurilor conducătoare din Budapesta și Viena, datorită proiectelor sale reformatoare privind Imperiul, moartea arhiducelui și a soției sale, a surescitat opinia publică din Monarhie. "Această groaznică catastrofă a produs o mare deprimare și un doliu general - consemna în acele zile preotul Silviu Bichiceanu din satul Nerău, comitatul Torontal - la acest doliu am luat și noi Românii parte și încă în mod loial și sincer. În întreaga noastră metropolie s-au tras clopotele, s-au arborat steag negru pre biserici și s-au oficiat parastase pentru odihna sufletelor reposaților. Comitetul Național Român din Ungaria și Transilvania a depus pre sicriul clironomului o splendidă cunună cu panglica trei color roșu, galbin și vinet cu o inscripție tot atât de frumoasă. România încă s-a asociat doliului dând expresie intristarei de carea e cuprinsă în forme foarte impunătoare. Regele Carol, principele moștenitor Ferdinand, ministrul președinte, camera și senatul au trimis numai decât telegrame de condolențe. Regele a ordonat doliu de 4 săptămâni și împreună cu clironomul Ferdinand au trimis splendide cununi de flori naturale pre cosciugurile regretaților reposați. Am avut noi Românii și cauze a ne întrista și a jeli sincer pre clironomul, căci el era speranța noastră în un viitor mai bun la urcarea lui pre tron. În mai multe cazuri ne-a arătat deosebita lui interesare față de noi și justa noastră cauză. Constat aici, ca heghemonii noștri Maghiarii au julit numai de rușine și numai pentru ochii lumei. Sigur în inimile lor, vestea acestei groaznice catastrofe și mari pierderi, s-au bucurat căci clironomul le cam încurca socotelile lor și care le făceau pre contra naționalităților din Ungaria. Nu s-au rușinat apoi a-și arata aceasta la anumite ocaziuni și locuri. Ura față de naționalitatea sârbă s-a manifestat îndată după atentat în forme urâte ba chiar și neiertate. In capitala Bosniei, în Sarajevo aproape toate localurile sârbești au fost formal distruse. Tipografiile, redacțiunile, hotelurile, școalele, bisericile și casele locuitorilior sârbi au fost formal nimicite. Nu a fost cruțată nici reședința metropolitului sârbesc din Sarajevo. Hotelierul Ieftanovici din Sarajevo se zice că a îndurat pre calea vandalismului pagube de jumate milion de coroane. Ura față de sârbi s-a arătat în toată Bosnia

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: vasiledudas@yahoo.com

1. *Primul război mondial 1914-1918 - texte și documente*, Editura Universității București, 1981, 182.

astfeliu încât a fost necesitate a se declara statariul. La multe case s-au făcut percheziție domiciliară și sute de sârbi au fost deținuți. Presa maghiară era cea mai înfuriată. Cerea pre scurt declararea războiului Sârbiei și tot în același timp lăudau patriotismul sârbilor din Ungaria proprie. Și din această ținută a foilor maghiare se invederează mai mult o bucurie ascunsă și nădușită, decât o sinceră jale și regret pentru pierderea mare și însamnată și pre carea a îndurat-o Monarhia Austro-Ungară prin pierderea timpurie a stâlpului Monarhiei și carele era marele clironom Francisc Ferdinand. Agitarea era la culme"[2].

Într-adevăr mai multe publicații periodice ale vremii au început o furibundă campanie împotriva Serbiei și chiar a Rusiei pe care o considera autoarea morală a atentatului. În noile împrejurări, diplomația vieneză condusă de contele Leopold von Berchtold, căruia i se imputau mai multe eșecuri pe plan internațional a făcut tot ce i-a stat în putință pentru deplinul acord al Germaniei wilhelmiene în vederea unui marș victorios asupra Belgradului, considerând că situația internațională era prielnică Puterilor Centrale.

Întrunit la Viena în ziua de 7 iulie, sub președenția contelui Berchtold, Consiliul de Miniștri pentru probleme comune, a dezbătut măsurile care se impuneau „spre ameliorarea catastrofei de la Sarajevo și spre a aplana dificultățile survenite în Bosnia și Herțegovina"[3]. O parte a celor prezenți au formulat rezerve împotriva unei acțiuni militare precipitate împotriva Serbiei. În comunicatul dat publicității, era desmințită știrea lansată de unele publicații potrivit căreia s-ar fi hotărât să se ia măsuri militare energice împotriva Serbiei, „întrucât actele nu prezentau nimic compromițător pentru Serbia oficială și în consecință, Monarhia își menține poziția ei pacifistă"[4]. Totodată se consemna faptul că au fost luate măsuri severe în privința administrării Bosniei și Herțegovinei iar șeful diplomației s-a deplasat în cunoscuta stațiune montană Ischl pentru a informa suveranul în legătură cu cele hotărâte.

Reuniți la 14 iulie, membrii Consiliului de Miniștrii au reanalizat situația și după lungi discuții, adepții politicii de mână forte au reușit să încline balanța în favoarea lor, cu argumentul că pentru liniștea internă a statului era necesară înăbușirea prin forța armelor a mișcării naționaliste sârbe. Se spera că operațiile militare împotriva Serbiei vor fi de scurtă durată, deoarece Rusia nu era încă pregătită pentru o confruntare decisivă cu Puterile Centrale. Diplomația austro-ungară se înșela în această privință, deoarece Imperiul țarist, ca mare putere și sprijinitor consecvent al slavilor, nu putea permite distrugerea statului sârb.

În interpelarea adresată în Dieta din Budapesta de contele Apponyi către primul ministru legată de evenimentele care se derulau în capitala Serbiei, se sublinia faptul că „monarhia nu-i permis să se umilească, ci trebuie să ridice pretențiunile ce numai se pot face față de un stat cult pentru tragedia din Sarajevo. I se pare însă că lucrurile au degenerat încât se poate răspunde numai cu intrarea armatei în Serbia"[5].

Între timp, în cancelariile diplomatice ale statelor europene se desfășura o activitate febrilă. Guvernul rus a protestat împotriva învinuirilor aduse. Cercurile guvernante din Franța, Anglia, Italia și din alte țări europene cereau moderație și depășirea crizei. Contactele dintre Viena și Berlin s-au intensificat. Solicitat să-și spună cuvântul, șeful Marelui Stat Major General german, generalul Hellmuth von Moltke l-a informat pe împăratul Wilhelm al-II-lea că din punct de vedere militar nu se ridica nici o problemă. În urma acestei asigurări, oficialitățile germane le-au comunicat celor austro-ungare că în cazul unui conflict cu Serbia, pot să aștepte cu încredere sprijinul total al aliatului lor. În momentul când diplomația engleză a propus ca Germania, ori o conferință europeană să medieze conflictul, a venit răspunsul brutal al împăratului german că este o problemă locală austro-sârbă, ce nu privea nici Rusia, nici Anglia și nici o altă țară din lume.

În baza asigurărilor primite, șeful diplomației austro-ungare l-a însărcinat pe baronul Giesl von Geislingen, în calitate de reprezentant al Monarhiei la Belgrad, să înainteze guvernului sârb o notă diplomatică cu caracter ultimativ. Solicitările imperiului erau concepute într-o manieră care obliga orice stat să le respingă, dacă voia să-și păstreze onoarea și independența. Ultimatumul începea prin a arăta că Serbia nu a respectat obligațiile asumate prin Declarația din 31 martie 1909, cu ocazia anexării Bosniei de către Austro-Ungaria, tolerând pe teritoriul ei activități antiaustriece. Răspunsul era așteptat până la 25 iulie, ora 17. Diplomația sârbă a încercat să evite conflictul, dar concesiile oferite au fost considerate ca insuficiente.

La 26 iulie Marele Stat Major General austro-ungar a dispus mobilizarea parțială a forțelor sale armate. A intrat în vigoare Legea militară adoptată

2. *Înscrisurile de la Nerău - o istorie a locului. Cronica bisericei parochiale gr. ort. romane din comuna Nerău - Dugoselo*, Ed. Graphite, 110-111.
3. *Românul*, IV, nr.138, din 25 iunie/9 iulie 1914 ; *Temesvári Hírlap*, XII, nr. 155, din 9 iulie 1914.
4. *Ibidem*.
5. *Românul*, IV, nr. 144, din 3/16 iulie 1914.

în anul 1912. În cadrul mai multor corpuri de armată au fost chemați sub arme rezerviștii în vârstă de până la 42 de ani[6]. Peste două zile, Austro-Ungaria a declarat oficial război Serbiei. S-a trecut astfel la mobilizarea generală a armatei comune, a marinei de război, a trupelor din Landwehr și Honvédelem precum și a celor din Bosnia și Herțegovina. În apelurile lansate în acele zile, cercurile guvernante de la Viena și Budapesta, lăsau să se înțeleagă că sosise momentul adevărului pentru toți locuitorii de a-și manifesta loialitatea față de tron și patrie. În proclamația întitulată „Către popoarele mele credincioase" lansată la 28 iunie, împăratul Francisc Iosif sublinia: „Mă încred în popoarele mele, care, în toate timpurile de furtună, s-au adunat unite și fidele în jurul Tronului meu, și pentru cinstea, mărirea și puterea patriei lor, sunt gata chiar și la cele mai grele jertfe"[7]. În același timp, manifestul guvernului maghiar însera pe un ton amenințător: „Vom trece prin momente grele, când vom avea lipsă de iubirea de patrie a întregii națiuni maghiare. Așteptăm și sprijinul cetățenilor nemaghiari ai țării. Vom ști noi strivi pe cei ce ascultă de glasul agitatorilor"[8].

Potrivit ordonanței imperiale, toți rezerviștii trebuiau ca în termen de 24 de ore să se prezinte la unități. Concomitent, cei doi miniștri de interne au făcut apel către toți cetățenii care din diferite motive se aflau în străinătate să se întoarcă acasă pentru satisfacerea obligațiilor militare.

Publicațiile periodice ale vremii au primit dispoziții de a face cunoscut cititorilor, pedepsele grele la care se expuneau cei care nu executau întocmai și la timp ordinele primite.

În momentul decretării mobilizării generale, Banatul era înglobat în hotarele Ungariei și se compunea din punct de vedere teritorial-administrativ din trei comitate: Timiș, Caraș-Severin și Torontal. Potrivit recensământului general întreprins în anul 1910 satele și orașele bănățene numărau 1.460.400 locuitori din care 582.835 erau români, 334.878 germani, 263.531 sârbi, 206.346 maghiari, 21.419 slovaci, 4551 croați, 2378 ruteni, 45.462 alte naționalități. Comitatul Timiș se diviza în 11 plăși: Aradu Nou, Biserica Albă, Buziaș, Centrală, Ciacova, Deta, Cubin, Lipova, Recaș, Vinga, Vârșeț; comitatul Caraș-Severin în 14 plăși: Bega, Bocșa, Bozovici, Caransebeș, Lugoj, Făget, Jam, Moldova Nouă, Mureș, Oravița, Orșova, Reșița, Timiș, Teregova iar comitatul Torontal tot în 14 plăși: Alibunar, Covăcița, Banloc, Cenei, Modoș, Becicherecu Mare, Kikinda Mare, Sânnicolau Mare, Panciova, Pardani, Periam, Jimbolia, Törökbecse, Canija Turcească[9].

Din punct de vedere militar, garnizoana principală a zonei era orașul Timișoara. Aici își avea sediul Corpul VII armată austro-ungar. De asemenea în localitate își desfășurau activitatea comandamentele unor mari unități. Subunități militare importante erau dislocate la: Lugoj, Caransebeș, Oravița, Orșova, Becicherecu Mare, Vârșeț, Chichinda Mare și Seghedin. Din datele statistice rezulta ca aceste structuri militare aveau în componența lor mase compacte de reprezentanți ai naționalităților care trăiau în zonă[10]. Astfel, regimentul 43 Caransebeș și 61 Timișoara aveau în evidență 40 % militari de naționalitate română. Trebuie subliniat faptul că mai mulți ofițeri aparținând naționalităților, care dispuneau de calități fizice și intelectuale dețineau importante funcții de comandă. În eșaloanele inferioare activau apoi mulți ofițeri de naționalitate română, sârbă, croată, slovenă, slovacă, cehă și bulgară.

Încă din primele momente de după decretarea mobilizării, autoritățile au trecut la o intensă activitate de susținere a operațiilor militare prin toate canalele de propagandă. Majoritatea gazetelor bănățene încercau să-și convingă cititorii că mult stimatul părinte al națiunii, bunul împărat - rege Francisc Iosif în al optzeci și patrulea an al vieții sale și-a chemat poporul la luptă pentru o necesitate extremă. Jertfa de sânge era necesară pentru a pedepsi adversarii săi, perfizi și criminali care au amenințat liniștea statului. Dacă s-a recurs la arme, aceasta s-a făcut din necesitatea apărării legitime împotriva unui dușman șiret și perfid care fără nici un motiv a atentat la pașnica Austro-Ungarie. Pretutindeni atârnau afișe care anunțau mobilizarea. În gări trenurile se umpleau de recruții proaspăt încorporați, steagurile fâlfâiau, muzica răsuna zgomotoasă. Pe străzile localităților se formau cortegii, cei chemați sub drapel mărșăluiau în triumf, fețele lor erau radioase pentru că erau aclamați, ei, oameni neînsemnați în viața de zi cu zi, pe care altminteri, nimeni nu-i sărbătorea și nu-i băga în seamă. Publicația „Temesvári Hírlap" însera cu satisfacție la 29 iulie că din zori și până în seară numeroși locuitori ai orașului de pe Bega își manifestau în stradă atașamentul lor la declanșarea operațiilor militare. „Prietutindeni - consemna unul din redactorii săi - puteau fi auzite strigăte:

6. *Temesvári Hírlap*, XII, nr. 171, din 26 iulie 1914
7. *Românul*, IV, nr. 156, din 17/30 iulie 1914.
8. Idem,157, din 17/30 iulie 1914.
9. *Magyar statisztikai közlemények. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálasa*, első rész, Budapest, 1912, 342-3712.
10. *Militär-statistisch Jahrbuch* , Wien, (1869-1914); V. Popeangă, Voluntarii bănățeni în lupta pentru înfăptuirea Marii Uniri, în *Ziridava*, XVIII, 1993, 217.

„Trăiască războiul", „Trăiască regele", „Trăiască patria"[11]. Și preotul Bichiceanu consemna legat de atmosfera acelor zile că „Fierbea ura față de mica Serbie în heghemonii noștri maghiari. Insultele la adresa ei se țineau lanț. Cântau cu toții o cântare compusă în grabă și care începea cu *Megai Kutya Szerbia*"[12]. În această atmosferă s-au îndreptat spre centrele de mobilizare mii de locuitori ai Banatului.

În spatele atmosferei de paradă, a ceremoniilor și a cuvântărilor patriotarde, în sufletele multora din cei cărora li se cerea jertfa supremă domnea însă un mare zbucium sufletesc. Numeroși locuitori erau îngroziți de gândul că urmau să lupte împotriva unor popoare față de care nu aveau sentimente de ură. Cunoscutul culegător de folclor George Cătană, care funcționa ca învățător în satul Valeadeni din comitatul Caraș - Severin consemna legat de momentul plecării primilor locuitori pe front: „Era o duminică după amiază în vara anului 1914. Tot satul era la horă înaintea bisericii și-și petrecea minunat, când sosi porunca de mobilizare, dată prin baterea tobei. În ziua următoare se adunară la Primărie nu numai cei chemați ci întreg satul cu mic cu mare; intrară apoi în sfânta biserică, li se servi slujba divină cu sfânta cuminecătură. Bătrânul preot Ioan Meda și învățătorul le ținu cuvântări de îmbărbătare, temere de Dumnezeu și iubirea aproapelui. Au plecat atunci 50 de voinici. Apoi s-au făcut alte anunțări. Jalea cuprinsese satul. Vești triste soseau acasă"[13].

Și publicația social-democrată timișoreană "Volkswille" a publicat un serial de articole în care erau prezentate stările de deprimare care domneau în rândurile multor recruți în momentele despărțirii de familie. „Toți și-au adus de acasă ultimii groși pe care-i cheltuiesc în restaurante, căci zile întregi au fost siliți să aștepte miile de rezerviști până le-a venit rândul pentru înrolare - consemna un reportaj apărut în numărul din 1 august. Și când grupuri izolate stimulate de alcool au parcurs orașul cântând, cotidienele locale au descris aceasta ca o manifestare a marelui entuziasm. În gară s-au petrecut scene zguduitoare. Uneori parcă îmbrățișările și sărutările nu voiau să ia sfârșit printre bocetele celor rămași. O parte a trupei regimentului 61 mărșăluia în sunetele muzicii spre gară. Deodată, un copilaș de trei ani începu să fugă după bărbați. Tată, tată dragă - striga el - dacă tu pleci, nu vom avea pâine tată, nu pleca. Un soldat înrolat, cu umeri largi, ars de soare se clătină, ridică la pieptul său copilul. În clipa următoare, femeile și copii ajung din urmă soldații. Plânsete, oftaturi, bărbații își șterg cu mâneca fețele pline de lacrimi"[14].

Potrivit unor surse, până la sfârsitul campaniei din 1914, autoritățile austriece și ungare au reușit să mobilizeze 2,3 milioane de soldați aparținând tuturor naționalităților[15].

Este greu de stabilit o cifră exactă a numărului locuitorilor din satele și orașele Banatului care au fost chemați sub arme. Potrivit listelor apărute în gazeta „Românul", numai în primii doi ani ai războiului au fost mobilizați: 202 locuitori din Giroc, 132 din Seceani, 67 din Sânnicolau Mare, 61 din Murani, 64 din Munar, 97 din Felnac, 124 din Alioș, 143 din Bata, 90 din Bacău de mijloc, 127 din Birchiș, 93 din Bruznic, 148 din Căpâlnaș, 111 din Căprioara, 138 din Chesinț, 138 din Guvesdia, 101 din Fibiș, 72 din Labașinț, 67 din Ostrov, 83 din Sălciva, 82 din Șiștarovăț, 130 din Țela, 92 din Ususău, 52 din Zabalț, 182 din Lipova, 78 din Maidan, 74 din Târgoviște, 124 din Oravița, 117 din Boldur, 296 din Berzeasca, 70 din Jebel, 270 din Răcășdia, 778 din Rudăria[16].

Într-o adresă datată 6 decembrie 1914 și expediată redacției gazetei „Românul", preotul Dimitrie Lupea însera numele locuitorilor din satul Jena, comitatul Caraș-Severin, care fuseseră mobilizați până la 1 decembrie. Din însemnările sale rezulta că la o populație de 700 de locuitori 100 fuseseră chemați sub arme[17].

Potrivit datelor culese de preotul Coriolan Buracu, în ținutul Almăjului au fost mobilizați 6614 locuitori la o populație de 24.196 suflete câte erau consemnate în localitățile: Bănia, Borlovenii Vechi, Borlovenii Noi, Bozovici, Dalboșeț, Gârbovăț, Lăpușnic, Moceriș, Pătaș, Prigor, Prilipeț, Putna, Ravesca, Rudăria, Șopotu Vechi, Șopotu Nou[18] .

Pe baza documentelor consultate în arhiva orașului Timișoara, primarul Geml József făcea cunoscut că până la 3 ianuarie 1918 plecaseră pe front 12.832 de persoane la o populație de 75000 de locuitori[19].

Declanșarea operațiilor militare a dus la deschiderea a patru mari teatre de război: a) frontul

11. *Temesvári Hírlap*, XII, nr. 174, din 29 iulie 1914.
12. *Însemnările de la Nerău - o istorie a locului*, 111.
13. Arhiva Muzeului Banatului, *fond Nicolae Ilieșiu*, , dosar Valeadeni, f.4.
14. W. Marin, I. Munteanu, G. Radulovici, *Unirea Banatului cu România*, Muzeul Banatului Timisoara, 99 ; *Volkswille*, din 1 august 1914.
15. M.N. Popa, *Primul război mondial 1914-1918*, Editura Științifica și Enciclopedică, București, 1979, 176.
16. *Românul*, IV, nr. 264-269, din 1914.
17. *Ibidem*, nr. 264, din 30 noiembrie/13 decembrie 1914.
18. C. Buracu, *Din trecutul Almajului și al Rudăriei*, Ed. Datina, f. a., 32.
19. J. Geml, *Emlékiratok polgármesteri működesem idejéből* (15 VI 1914 - 4 IX 1919), Timișoara, 1924, 65.

de vest (se întindea de la Marea Nordului până la frontiera elvețiană) pe care se înfruntau armatele germane cu cele franceze, belgiene și corpul expediționar englez; b) frontul de est (de la Marea Baltică până la Munții Carpați) unde se aflau față în față trupele germane și austro-ungare cu cele ruse; c) frontul de sud (balcanic) pe Dunăre și Sava pe care armata imperială combătea cu forțele militare sârbe și muntenegreane: d.) frontul transcaucazian unde se confruntau trupele ruse cu cele otomane. Pe frontul de est și balcanic au fost dirijate majoritatea unităților combatante bănățene.

Încă din primele zile ale războiului au loc confruntări violente între unitățile militare austro-ungare și sârbe. La 29 iulie monitorul „Alkotmány" este atacat de mai multe vase de patrulare sârbe. Tunurile instalate la Baziaș răspund prin bombardarea malului drept al Dunării și distrugerea a două monitoare inamice. La 12 august trupele chesaro-crăiești forțează cu succes râurile Drina și Sava, după ce în prealabil Belgradul fusese bombardat de mai multe ori de la Zemun. Generalul Oszkár Potiorek, fost guvernator al Bosniei și Herțegovinei, numit comandant general al unitaților austro-ungare pe acest front, vedea confruntarea cu Serbia ca o campanie de pedepsire care urma să dureze maximum câteva săptămâni, pentru ca apoi trupele să fie transferate pe frontul rus. După câteva mici succese, unitațile sale sunt înfrânte în luptele de pe Muntele Cera. Trupele sârbe se aflau sub comanda tânarului Alexandru Karageorge moștenitorul tronului. El era consiliat de către generalul Radomir Putnik șeful Marelui Stat Major General și locțiitorul acestuia generalul Jivoin Misić. La 8 septembrie, generalul Potiorek dispune concentrarea a cinci corpuri de armată și declanșarea unei ofensive viguroase. Datorită presiunii mereu crecânde a adversarului, periodic întărit cu forțe proaspete, la 8 noiembrie apărarea sârbă cedează. Urmează înfrângerea de la Lazareva în urma căreia la 2 decembrie este ocupat Belgradul. Învingătorii n-au însă răgazul de a-și consolida pozițiile ocupate căci la 4 decembrie sârbii declanșează o puternică contraofensivă, la 5 decembrie obțin victoria de la Rudnik care urmată de succesul de la Kolubara duc la 15 decembrie la eliberarea capitalei. În zilele următoare inamicul este urmărit până la frontiere. Succesul sârbilor s-a datorat nu atât slăbiciunilor armatei austro-ungare cât mai ales eroismului cu care au luptat. Serbia dispunea de o armată mică dar disciplinată și de un corp ofițeresc competent, având experiența mai multor războaie consecutive. Relieful muntos i-a ajutat mult. In timp ce generalul Oszkár Potiorek a încercat să desfășoare acțiuni de mare anvergură, generalii sârbi și-au împărțit unitățile în detașamente mici, foarte mobile, care înarmate ușor au hărțuit necontenit trupele imperiale provocându-le mari pierderi. În repetate rânduri, presa și-a informat cititorii că potrivit relatărilor unor răniți din spitale, în numeroase cazuri „femei și copiii au deschis foc asupra lor"[20]. Pentru înlăturarea zvonurilor referitoare la motivele înfrângerii s-a ordonat efectuarea unei anchete. Concluzia dată publicității era că rațiunea a dictat „ca armata să nu fie angajată într-o luptă decisivă și că ea s-a retras dar nu a fost bătută"[21]. Totuși măsurile nu au întârziat să apară. La 23 decembrie împăratul Francisc Iosif făcea cunoscut că „la cerință proprie, din motive de sănătate" generalul Potiorek a fost pensionat, locul său fiind luat de către generalul de cavalerie arhiducele Eugeniu. Și șeful diplomației austro-ungare, contele Leopold Berchtold, unul din adepții politicii de mână forte în Balcani și-a pierdut fotoliul la începutul anului 1915.

Un număr mare din tinerii încorporați în garnizoanele bănățene participă la luptele de pe frontul de est împotriva armatelor ruse. Dar să dăm cuvântul unui tânăr mobilizat, pentru descrierea momentului plecării spre câmpul de luptă și impactul cu realitățile primului atac din Galiția: "În sfârșit mobilizarea sosi și sufletul meu se ușură de o povară pe care de la atentatul de la Sarajevo o purtam. Plecarăm. Sosirăm în cazarmă toți cei chemați la arme la mobilizarea parțială și designați să plecăm spre Belgrad și Semlin. Nu fu însă așa. Standul se duse deja și din rezervă se formară marșbatalioane și eu fui cuprins în batalionul al doilea, compania prima. În câteva zile furăm echipați pentru război și trimiși cu trenul spre țintă necunoscută. Nu plecarăm spre Serbia ci spre Galiția. Trenul fugea în goană nebună și în gări publicul ne aclama însuflețit, pe când gândurile noastre zburau departe, spre acei care rămăseseră în urma noastră. Vedeam și acum o lume de femei cu ochii înlăcrimați tocmai la plecare. Atinse trenul cu compania noastră granițele Galiției și noi tot nu mai știam, că unde ne vom opri. Un fluierat nervos, un zgomot lugubru și trenul se opri în câmp deschis unde descinseserăm. Nu puturăm mânca de obosiți și după ce căpitanul designă avanposturile ne culcarăm. Nu visai nimic și dimineața când ne trezirăm înaintea noastră se întindea un ținut de tot necunoscut. Eram în Galiția. Nu-mi putui da seama, cum noi, cei designați pentru Serbia, ajunseserăm în direcție chiar opusă. Eram în Galiția și încă aproape de Lemberg. Plecarăm în marș regulat nu forțat. Pe

20. *Românul,* IV, nr. 178, din 14/27 august 1914.
21. *Ibidem* nr. 273, din 12/25 decembrie 1914 .

la amiază auzirăm bubuituri de tunuri în depărtări destul de considerabile. După 12 ore de marș nu mai auzirăm nimic. E adevărat că era noapte. O noapte frumoasă de vară. După miezul nopții se suflă încet alarma și ne înșirarăm în șiruri de bătaie. Nu aveam nici o impresie. Gândul meu era la cei de acasă și curiozitatea îmi alunga gândurile. Deodată o ploaie de gloanțe revărsă asupra noastră. Eram încă la adăpost și gloanțele dușmane nu putură face pagube în șirurile noastre. Deschiserăm și noi focul și începurăm a înainta până la cinci sute da pași, tunurile încetară și noi înintam spre inamic repede. Mai aveam 200 de pași. Ne apropiem mai tare. La 50 de pași se dă ordinul din ambele părți: asalt cu baioneta. Ne apropiem ca tigrii unii de alții. Se produse o învălmășeală colosală. Vaietele în toate limbile despicau văzduhul și lupta decurgea în mod cumplit. Străpunși de baionetă, muscalii cereau iertare, cei care mai rămăseseră se predară. Izbutirăm în ziua aceea. După ce ne retraserăm schimbând locul cu trupe proaspete ne culcarăm. Doream înainte să văd războiul. Acum îl aveam în fața mea. Nu-mi puteam da însă seama că trăiesc, ori numai am trăit. Abia realitatea mă mai smulge din letargie și totuși nici acum nu-mi dau seama asupra vremurilor în care trăim"[22].

Pe acest front, trupele ruse au atacat de la început cu vigoare pe cele austro-ungare. În zilele de 29-30 august ele le-au provocat o grea înfrângere în bătălia de la Lemberg. La 3 septembrie orașul a capitulat. În zilele de 24-28 septembrie a fost încercuită fortăreața Przemsl. Instalate în punctul strategic Uszok ele amenințau întreaga câmpie ungară. Marele duce Nicolae urma să forțeze Carpații cu 12 divizii de cavalerie și apoi să se îndrepte cu *Brigada sălbatică* asupra Budapestei. Salvarea a venit din partea aliatului german. Sub comanda experimentatului general Erich Falkenhayn trupele germane au intervenit energic. Timp de două luni în sectorul Varșovia-Ivangorod s-au desfășurat ciocniri violente. La 6 decembrie rușii au părăsit orașul Lodz iar la 23 decembrie Cracovia. Istoviți adversarii au trecut la defensivă pe tot frontul de est care se întindea în acel moment pe o lungime de 1.150 km[23].

Planurile strategice ale celor două tabere se bazau pe convingerea că războiul va fi de scurtă durată. Campania din vara și toamna anului 1914 a dovedit însă contrariul.

Treptat opinia publică austro-ungară a fost nevoită să constate că *expediția triumfală de represiune,* mult trâmbițată în primele zile după mobilizare, nu urma a fi deloc ușoară. Pentru a ieși din impas, Puterile Centrale apelează la sprijininul Bulgariei. Ieșită din războaiele balcanice, profund nemulțumită de prevederile păcii de la București, aceasta aștepta momentul revanșei față de vecini. Pentru diplomația germană și austro-ungară atragerea ei de partea lor era considerată ca o achiziție deosebit de importantă, căci se asigura o legătură directă cu Turcia. Impresionate de succesele germane pe frontul rus și atrase de promisiunile teritoriale oferite în caz de victorie, cercurile conducatoare de la Sofia semnează un tratat de alianță și hotărăsc să atace Serbia fără nici o declarație de război.

În noile împrejurări, comandamentul comun al Puterilor Centrale i-a hotărârea de a scoate definitiv statul sârb din luptă. Pentru coordonarea operațiunilor militare, arhiducele Eugeniu își strămută cartierul general de la Agram la Timișoara și dispune dislocarea în Banat a mai multor unități. La 18 septembrie 1915, în orașul de pe Bega sosește generalul german August von Mackensen[24]. În cursul lunii octombrie el are întâlniri cu reprezentanți ai Marelui Stat Major General al armatei bulgare și turce.

Grupul de armate germane și austro-ungare staționate în zonă, declanșează în colaborare cu unități bulgare care pornesc pe valea Moravei și a Vardarului, la 6 octombrie o puternică ofensivă împotriva Serbiei. După forțarea Dunării, a Savei și Drinei sunt cucerite Belgradul, Semendria, Sabațul și Nișul. Armata sârbă cu toate că a luptat eroic n-a putut rezista unor atacuri din mai multe părți, date de un adversar superior atât numericește și ca înzestrare tehnică. După pierderea bătăliei de la Kossovo din zilele de 24-29 noiembrie, unitățile sârbe înfrânte și-au continuat retragerea extrem de dificilă peste Munții Albaniei și Muntenegrului spre Marea Adriatică pentru a se pune sub protecția Antantei. Cu toate greutățile întâmpinate, ele au reușit să ajungă cu bine la țărm. 150.000 de soldați, subofițeri și ofițeri împreună cu prizonierii capturați erau astfel salvați. De reținut faptul că autoritățile sârbe au refuzat două oferte de a capitula fără condiții. Împreună cu armata și guvernul sârb s-a stabilit în insula Corfu. La 13 ianuarie 1916, armatele Puterilor Centrale au intrat în Cetinje capitala Muntenegrului iar la 27 februarie au ocupat portul albanez Dures. Scoaterea din luptă a Serbiei și a Muntenegrului costase însă armata germană, austro-ungară și bulgară sute de mii de morți, răniți și dispăruți[25].

22. *Românul*, IV, nr. 225, din 12/25 octombrie 1914.
23. V. Dudaș, *Voluntarii Marii Uniri*, Ed. Augusta, Timișoara, 1996, 54.
24. J. Geml, *Mackensen Temesvárott*, *Történelmi és Régészeti Értesítő*, XXXII, I-II füzet, Temesvárott, 1916, 11.
25. V. Dudaș, *op. cit.*, 57.

Situația se va complica mult pentru armatele chesaro-crăiești după intrarea în mai 1915 în acțiune a Italiei. S-a deschis astfel un nou front. Șeful Marelui Stat Major General austro-ungar, generalul Conrad von Hötzendorf ar fi dorit să scoată, într-un timp cât mai scurt, noul rival din luptă. Comandamentul german s-a opus considerând ca fronturi principale cele din Franța, Prusia Orientala și Galiția, detașând în zonă doar o singură divizie specializată în acțiuni alpine. Până în anul 1917 când apărarea italiană a fost străpunsă, aici a fost un război de poziții, singurul eveniment mai deosebit fiind cucerirea de către italieni, în august 1916, a orașului Gorizia.

Pentru anul 1916 comandamentul german hotărește schimbarea direcției loviturii principale, din est, din nou pe frontul de vest cu scopul de a scoate Franța din luptă. Armata franceză rezistând eroic, reușește să oprească la Verdun ofensiva germană. Între timp, generalul rus Alexei Brussilov pornește o puternică ofensivă, sparge apărarea austro-ungară și înaintează până în Carpați amenințând pătrunderea pe teritoriul austro-ungar.

Succesele militare ale Antantei sunt conjugate cu succese diplomatice, căci, în martie Portugalia iar în august România părăsesc poziția de neutralitate și declară război Puterilor Centrale. În plus, trupele sale se instalează în Grecia și câteva localități din Macedonia. În această situație, Marele Stat Major General german și austro-ungar se văd nevoite să dirijeze pe noul front din Carpați mai multe mari unitați.

Hotărârea germanilor de a declanșa războiul submarin nelimitat, respingerea propunerilor formulate de către președintele american Wilson, încercarea ca Reichul în alianță cu Mexicul să atace S.U.A, a dus la intrarea în război a acestora de partea Antantei, în aprilie 1917. In scurt timp puterilor Antantei se va alătura și Grecia.

Zguduită de două revoluții, în februarie și octombrie 1917, Rusia iese din război și încheie la Brest-Litovsk pace separată cu Puterile Centrale. Tratatul semnat de Rusia Sovietică și Puterile Centrale conținea 13 articole și era însoțit de mai multe anexe care stipulau acorduri suplimentare. În articolele principale se prevedea încetarea războiului, demobilizarea completă a armatei ruse, dezarmarea navelor de război, repararea daunelor, schimbul de prizonieri. Abandonată de aliați și România se vede nevoită să încheie la București o pace separată cu adversarii.

În urma încheierii celor două tratate de pace, blocul *Cvadruplei Alianțe* înregistrase un mare succes, căci pe întregul front de răsărit, de la Murmansk și până la Marea Neagră, impusese învinșilor condiții grele de capitulare. Avantajele militare și economice obținute le dădea speranța că în scurt timp balanța victoriei se va înclina de partea lor și pe frontul de vest.

Treptat, autoritățile austro-ungare ajung la concluzia ca pentru a ridica moralul militarilor aparținând naționalităților trebuie să ofere unele satisfacții. Posibilitatea de a intona unele cântece naționale, permisiunea de a purta cocarde naționale a avut desigur și un efect psihologic.

Pentru a stimula actele de curaj, oficialitățile promiteau acordarea de medalii și ordine precum și avansări la excepțional celor care se distingeau prin fapte de eroism. Astfel, potrivit unei dispoziții a Ministerului de Război militarii decorați cu medalii de aur, argint clasa I și a-II-a urmau să primească o pensie cuprinsă între 7 și 30 de coroane lunar pe tot timpul vieții[26]. Din lecturarea „Buletinului oficial" al armatei precum și a publicațiilor vremii rezultă că numeroși ofițeri, subofițeri și soldați bănățeni au beneficiat de avansări și medalii.

Printre ofițerii români care s-au remarcat în mod deosebit se numără generalul bănățean Gheorghe Domășneanu, originar din Mehadia. După absolvirea cu succes a Academiei militare și a Școlii de război din Viena, datorită calităților a parcurs într-o perioadă scurtă numeroase trepte ale ierarhiei militare și totodată a îndeplinit mai multe funcții de comandă mai ales pe linie de stat major. În anul 1911 a fost avansat la gradul de lt.col. și promovat de la Reg. 33 Arad la comanda Secției operative din cadrul Ministerului de război. În primii doi ani ai conflagrației a activat în cadrul Biroului de operații al Marelui Stat Major General al armatei imperiale iar apoi în calitate de general de brigadă a condus St. major al Armatei a-X-a care opera pe frontul italian. De subliniat că deși a deținut funcții înalte nu i-a uitat niciodată pe cei din rândurile cărora se ridicase. A urmărit cu atenție starea sufletească a militarilor români prezenți pe fronturile de luptă. A fost mereu alături de ei. Când și cât a putut i-a ajutat[27].

Tratamentul inuman aplicat în multe cazuri a făcut ca un mare număr de militari bănățeni să profite de orice situație favorabilă pentru a dezerta în spatele frontului ori a trece la inamic. Într-o scrisoare adresată fruntașului român Ioan Mihu din Orăștie, unul din miile de soldați români aflați pe frontul din Galiția relata amănunțit despre condițiile grele și mizeria de pe front, nedreptățile de tot felul și insultele pe care le îndurau zilnic din partea multor ofițeri. „Fie-vă milă barem de copiii

26. *Românul*, IV, nr. 219, din 5/18 octombrie 1914.
27. *Voința Banatului*, II, nr. 45, din 4 martie 1922 ; *Dacia*, II, nr. din 29 septembrie 1940.

noștri care pier cu zilele acasă și noi aici, că avem câte patru-cinci copii și n-au ce mânca. Ne-am ruga, dacă ați putea face cumva să ne scăpați de aici, că de nu, tot ne dăm prinși"[28] - consemna documentul menționat. Autoritățile administrative bănățene au primit dispoziții potrivit cărora periodic trebuiau să afișeze liste cu cei care trecuseră la inamic, ordinele de urmărire și tabele cu cei reținuți. De asemenea erau sistate ajutoarele acordate familiilor celor care se sustrăgeau obligațiilor militare.

Printre factorii care au avut repercusiuni importante asupra stării de spirit a ostașilor prezenți în tranșee, un rol important l-au avut veștile venite de acasă referitoare la greutățile pe care le îndurau zi de zi familiile lor. În baza legislației aflate în vigoare, autoritățile promiseseră că membrii familiilor celor mobilizați, care erau lipsiți de sprijin urmau a primi bilunar ajutoare în bani prin intermediul primăriilor. De asemenea văduvele și copiii orfani ai ofițerilor și subofițerilor căzuți pe câmpurile de luptă, urmau să primească pensii anuale care variau în funcție de gradul militar al celui dispărut[29]. În scurt timp, din localități au început să sosească vești alarmante. Erau semnalate rechiziții ale produselor agricole, a animalelor de tracțiune, a mijloacelor de transport, sechestrări de bunuri materiale pentru neachitarea dărilor, persecuții, foamete, abuzuri ale autorităților locale în repartizarea unor bunuri de strictă necesitate. Numărul familiilor aflate în dificultate a crescut pe măsură ce războiul s-a prelungit. Alertate de scăderea moralului soldaților, autoritățile militare au intervenit în repetate rânduri, atât la factorii politici cât și oficialitățile locale administrative pentru curmarea acestor stări de lucruri. Deși s-au făcut mereu promisiuni situația nu s-a ameliorat.

Mobilizările masive au avut urmări negative pentru agricultura bănățeană. O primă consecință a constituit-o faptul că s-a ajuns la o acută lipsă a brațelor de muncă, multe gospodării țărănești ruinându-se în primul rând din această cauză. Într-un articol de fond intitulat „Cum să ne ajutăm" apărut în gazeta „Românul", autorul consemna situația dificilă în care se aflau numeroase gospodării țărănești „Prin înrolarea în oaste a celor câteva sute de mii de bărbați, însă, tot atâtea case au rămas fără cea mai valoroasă persoană, care muncea și susținea soția și copii săi, adesea mulți copii, iar alții era singurul razim al bătrânilor și neajutoraților lor părinți și frați. În chipul acesta zeci și sute de case din fiecare sat au rămas fără sprijin și ajutor, zdruncinându-se astfel echilibrul sufletesc, pacea și voia bună din inimi, cum și echilibrul economic, al muncii ordonate și al câștigului, sălășluindu-se, în locul lor, pretutindeni, o stare de mare nesiguranță, temerea de ziua de mâine, lipsa și mizeria"[30]. În asemenea condiții greutatea activităților apăsa pe umerii femeilor și copiilor care făceau față cu greu muncilor agricole. Pentru a satisface necesitățile frontului și alimentarea populației de la orașe s-a trecut la rechiziționarea produselor agricole. La 14 ianuarie 1915, guvernul emite o ordonanță potrivit căreia, fiecare producător era obligat să anunțe autorităților locale, cantitățile de grâu, secară, orz și ovăs care chipurile îi prisoseau, pentru a fi achiziționate de stat la prețurile stabilite. Cei care doseau recolta sau vindeau clandestin cerealele urmau a fi pedepsiți cu 2 luni închisoare corecțională și 600 coroane amendă[31]. La sfârșitul anului următor s-a trecut la rechiziționarea făinii iar peste câteva luni și la grăsimi (slănină și untură). Producătorii aveau voie să păstreze 4 kg slănină și 5-8 kg untură de persoană pe timp de un an[32]. Începând cu vara anului 1917 s-a luat hotărârea ca locuitorii satelor să-și păstreze numai strictul necesar din recolta obținută (15 kg cereale pe lună pentru persoanele mature și 12 kg pentru copii.)[33].

Multe gospodării țărănești au intrat în declin apoi datorită rechiziționării unor animale de tracțiune, îndeosebi a cailor. În localitatea Ghilad au fost rechiziționate chiar de la începutul războiului 300 de căruțe cu câte 2 cai și întreg echipamentul necesar[34]. Drept urmare, suprafețele însămânțate și implicit producția agricolă a scăzut. Din însemnările lui Constantin Lungu rezultă că în localitatea sa natală Feneș „autoritățile locale cu ajutorul jandarmeriei au făcut multe și dese rechiziții la țărani și anume: de două ori pe an făceau rechiziții de alimente de la țăranii proprietari de pământ, vite, bovine și oi. Fiecare proprietar trebuia să dea autorităților pentru aprovizionarea armatei în fiecare an câte 1 vită mare și 2-10 oi sau porci după cum avea de multe, apoi făină, cereale și orice alimente până și ½ - 1kg. de slănină"[35]. De obicei aceste produse erau plătite.

Pentru a descuraja orice formă de împotrivire la aceste acțiuni, ele se derulau sub patronajul armatei. Cei care încercau să se sustragă erau pasibili de pedepse care mergeau până la arestare și întemnițare. Lipsa grânelor a dus la creșterea prețurilor și apariția fenomenelor de speculă. Astfel

28. I. Mihu, *Spicuiri din gândurile mele politice, culturale, economice*, Sibiu, 1938, 346.
29. *Românul*, IV, nr. 227, din 16-29 octombrie 1914.
30. *Ibidem*, nr. 231, din 21 octombrie/3 noiembrie 1914.
31. *Drapelul*, XV, nr. 3, din 6/19 ianuarie 1915.
32. *Ibidem*, XVII, nr.11, din 26 ianuarie./8 februarie 1917.
33.*Ibidem*, XVII, 96, din 2/15 septembrie 1917.
34. Arhiva Muzeului Banatului, *fond Nicolae Ilieșiu*, dosar sat Ghilad, f. 2.
35. *Ibidem*, dosar sat Feneș, f. 3.

dacă 100 de kg de grâu, săcară, orz, ovăs și porumb se puteau achiziționa cu 21,90; 16,60; 14,05; 15,30; 13,65 coroane în anul 1913, la finele anului 1914 aceeași cantitate din cerealele menționate putea fi cumpărată cu 44,20; 35; 29,80; 23,20; 24,10 coroane[36]. În timp ce o mare parte a populației era supusă înfometării, mulți mari proprietari și apropiați ai autorităților locale reușiseră prin diferite căi de corupție să stocheze mari cantități de produse agricole și alimente.

Anul 1916 a fost neprielnic agriculturii bănățene. Mari pierderi au provocat inundațiile care au acoperit o mare parte a hotarelor. Deși recolta a fost în mare parte compromisă rechizițiile au continuat. Unii locuitori au ajuns în situația de a nu avea cantitatea necesară nici pentru semănat. În anul 1918 a bântuit o secetă care a afectat mult recolta. Rechizițiile de cereale și animale se intensifică. „Pentru asigurarea trebuințelor armatei - consemna *Drapelul* la 27 martie 1918 - ministrul de război în colaborare cu ministrul agriculturii a dispus rechiziționarea de vite cornute în 13 comitate printre care și Caraș-Severinul și Torontalul. Potrivit dispozițiilor fiecare comună era obligată să predea comisiilor militare în timpul și la locul stabilit 10 animale cornute”[37]. Prețul stabilit 5 coroane și 80 fileri kg calitatea întâi și 4 coroane și 40 fileri pentru calitatea a doua. Abuzurile săvârșite de aceste comisii militare duc la numeroase proteste din partea locuitorilor satelor. Într-o interpelare adresată guvernului, deputatul Béla Kun sublinia faptul că ceea ce se întâmplă în țară nu e „numai neomenos dar direct periculos. De la producător s-a luat totul, chiar și cei bolnavi au fost aruncați din pat iar soldații au furat și jefuit.” În finalul intervenției sale deputatul aminintit cere guvernului să abroge „dispozițiile referitoare la rechiziționarea unturii, slăninei, porcilor, vitelor și nutrețului.” El solicită totodată „că până la recolta viitoare să nu mai fie întreprinse noi rechiziții iar în viitor să nu se mai repete stările regretabile de azi”[38].

Pentru a potoli spiritele agitate, autoritățile guvernante promit că dovezile de împrumut de război vor putea fi folosite ca asigurări pentru bătrânețe. Totodată cei care dețineau astfel de dovezi puteau solicita permisii pentru rudele apropiate care erau mobilizate. Din nefericire toți cei care și-au pus speranțe în aceste promisiuni au constatat la sfârșitul conflagrației că au fost înșelați, cupoanele primite devenind simple petice de hârtie.

Războiul a avut consecințe nefaste și pentru industria bănățeană. Conform hotărârilor adoptate în anii anteriori, autoritățile au pus în aplicare legile care intrau în vigoare odată cu declanșarea stării de necesitate. În baza lor, întreprinderile și atelierele care contribuiau cu produsele lor la aprovizionarea armatei au fost militarizate. Grevele, îndemnurile la nesupunere, demonstrațiile și întrunirile erau interzise, orice acțiune protestatară fiind calificată drept act de sabotaj și sancționată cu închisoare corecțională. Lucrătorii nu puteau părăsi locul de muncă fără avizul autorităților militare, erau obligați să respecte cu strictețe timpul de muncă și venitul stabilit de patroni. Ziua de muncă a fost prelungită. Datorită acestui fapt, programul săptămânal a crescut de la 57- 60 de ore în anii anteriori la 65 de ore, în unele cazuri chiar și mai mult. În unele întreprinderi proprietarii au trecut la suprimarea pauzei de duminică.

Cu toată creșterea duratei zilei de muncă, venitul real al lucrătorilor și funcționarilor a scăzut treptat, ca urmare a creșterii prestigioase a prețurilor la bunurile de larg consum. Comparând prețurile la principalele produse alimentare în intervalul iulie 1914-decembrie 1916, ele au crescut cu 146,5 % la făină, 73,33% la pâine neagră, 450 % la carne de vită, 462% la slănină, 511,11% la untură, 85,7% la cartofi, 100% la fasole, 272,2% la unt, 121,4% la lapte și 400% la ouă[39]. Sunt edificatoare în acest sens și datele consemnate de către Geml József, primarul orașului Timișoara. Potrivit lor, în cei patru ani de război prețul pâinii albe a crescut cu 690%, a făinii albe cu 387%, al cartofilor cu 1566%, al untului cu 1032%, al slăninii cu 1526%, al unturii cu 1596%, al orezului cu 4257%[40]. Potrivit aceleiași surse, între anii 1915-1919 prețurile principalelor 25 articole de consum au crescut în medie cu 989%. Penuria de alimente era agravată și de specula ce luase proporții nemaiîntâlnite. Astfel, reprezentanții administrației s-au văzut nevoiți a propune măsuri împotriva speculanților de alimente și îmbrăcăminte chiar din primele săptămâni de război.

Începând cu anul 1915 au fost introduse cartelele pentru pâine și făină iar ulterior și pentru alte produse alimentare: untură, slănină, cartofi, zahăr etc. Cantitățile stabilite erau mereu diminuate, încât în anul 1917 s-a ajuns ca rațiile de pâine și cartofi repartizate pentru o săptămână să nu ajungă decât pentru 2 zile. Cu toată situația tristă survenită,

36. *Românul*, IV, nr. 250, din 13/26 noiembrie 1914.
37. *Drapelul*, XVIII, nr. 29, din 14/27martie 1918
38. *Ibidem*, nr. 48, din 5/18 mai 1918 .

39. I. Cicală, *Mişcarea muncitorească şi socialistă din Transilvania 1900-1921*, Bucureşti, 1976, 200.
40. J. Geml, *Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből* (15 VI 1914 – 4 IX 1919), 65.

în cadrul multor familii, cercurile guvernante încercau, prin toate canalele de propagandă, să prezinte situația în culori trandafirii accentuând „binefacerile" ce vor urma conflagrației. Luând atitudine împotriva ideii lansate de mai multe publicații periodice locale aservite Puterii, potrivit căreia războiul urma să lichideze șomajul, gazeta social-democrată *Volkswille* arata într-un articol intitulat „Concedieri de muncitori" că „numărul concedierilor s-a răspândit în orașul Timișoara într-o măsură neliniștitoare. Multe magazine și ateliere s-au închis complet, în unele ca Fabrica de ciorapi, se lucrează numai trei zile pe săptămână. Situația este asemănătoare și la Fabrica "Turul", unde în cele mai multe secții se lucrează până la 15.30. Tipografiile Heinrich Uhrman și frații Moravetz și-au concediat întreg personalul din lipsă de lucru"[41] - sublinia articolul citat. Într-adevăr, cu toate că un mare număr de muncitori fuseseră înrolați, șomajul a continuat să persiste. Din cauza lipsei de materii prime multe întreprinderi au fost nevoite să-și sisteze parțial sau total activitatea.

Numărul mare de persoane concediate în această perioadă la nivelul întregii țări a alertat forurile superioare astfel că din partea guvernului s-a emis o circulară potrivit căreia acele întreprinderi care continuau să-și concedieze lucrătorii urmau să fie sancționate.

Pierderile umane mari au fost urmate de noi recrutări, serviciul militar obligatoriu fiind extins între vârsta de 18-50 de ani față de 21-42 de ani cât fusese înainte. S-a ajuns astfel la angajarea masivă a femeilor și minorilor. De acest fapt au profitat din plin unii proprietari deoarece atât femeile cât și copiii primeau salarii mult mai mici decât capii de familii. Analizând veniturile lucrătoarelor în această perioadă, un raport al Uniunii Muncitorilor în metal întocmit în anul 1916 consemna faptul că ele „reprezentau de obicei numai 40-50 % din câștigurile unui bărbat chiar dacă produceau cât el"[42]. Oprindu-se la aceleași venituri mici precum și la scumpirile excesive din orașul de pe Bega, publicația periodică *Temesvár* nota: „Oare salariile muncitoarelor sunt suficiente pentru întreținerea familiilor în locul soților înrolați în armată? Din ce să cumpere pantofi, îmbrăcăminte care costă azi o avere? Muncitoarea ca de altfel și muncitorul sunt zgribuliți de frig nu numai pe stradă și în uzină ci și când se află acasă în căminul lor mic unde îi așteaptă tot frigul. Nu există cărbuni iar dacă totuși apar nu ajung pentru cei cărora le-ar trebui. Și lemnele sunt scumpe, foarte scumpe. Nici nu e bine să ne aducem aminte ce sumă mare se cere pentru un metru de lemne"[43].

Începând cu anul 1916, în centrele industriale ale Banatului începe un proces de mișcări revendicative. Au loc în acest an câteva proteste de scurtă durată. Evenimentele revoluționare declanșate în Rusia sunt receptate cu interes. Ziua de 1 mai 1917 este sărbătorită la Timișoara, Lugoj, Anina, Reșița. Cu ocazia întrunirilor care au avut loc, cei care au luat cuvântul au făcut referiri la solidaritate, intensificarea luptei pentru pace, curmarea războiului, drepturi și libertăți cetățenești.

Încă din numărul apărut la 14 aprilie, gazet*a Volkswille* consemna că sărbătoarea de 1 Mai trebuie să fie o manifestație măreață pentru pace și împotriva dominației de clasă. Peste câteva zile, aceeași publicație dedica întregul spațiu semnificației zilei menționate. În cuvântările ținute în dimineața zilei sărbătorite, cu ocazia mitingului care a avut loc la căminul muncitoresc local, mai mulți lideri social-democrați au făcut referiri la solidaritate, la intensificarea luptei pentru pace și acordarea unor libertăți democratice[44].

Peste câteva săptămâni, la Timișoara se va derula o puternică acțiune protestatară. La mijlocul zilei de 29 mai, munca a fost sistată în majoritatea intreprinderilor industriale iar câteva sute de locuitori s-au îndreptat spre sediul Primăriei. Aici a fost aleasă o delegație alcătuită din 20 de membri (care cuprindea și 3 femei) care a prezentat oficialităților orașului doleanțele locuitorilor. În primul rând aceștia susțineau să fie rezolvate problemele legate de aprovizionarea cu alimente. Alertate de spiritele agitate ale mulțimii, autoritățile locale au promis reprezentanților acesteia că cererile lor vor fi analizate în cadrul consiliului orășenesc. Nemulțumiti de răspunsul primit și jicniți de către un reprezentant al Primăriei o parte a protestatarilor au hotărât să-și facă singuri dreptate. Au fost forțate ușile mai multor magazine alimentare din apropiere. Autoritățile au făcut apel la aparatul represiv local care a trecut la arestarea câtorva zeci de persoane. După câteva zile, sub presiunea opiniei publice, o parte a celor arestați îndeosebi minorii au fost eliberați iar ceilalți condamnați la închisoare[45]. La 5 iunie Comisariatul de jandarmi din orașul de pe Bega raporta că deși munca a fost

41. W. Marin, I. Munteanu, G. Radulovici, *op. cit.*, 105.
42. L. Fodor, L. Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania*, Ed. Consiliului central al sindicatelor, București, 1967, 113-114..
43. *Temesvár*, I, nr. din 2 martie 1918.
44. J. Gabriel, Fünfzigjährige Arbeiterbewegung in Temeswar, în *Banater Arbeiter Kalender*, 1920, 31.
45. *Népszava*, din 27 august 1917.

reluată în toate fabricile din oras, printre lucrători circula zvonul declanșării unei greve generale[46]. Acțiunea locuitorilor orașului Timișoara a găsit ecou în mai multe localități din împrejurimi. Nu peste mult timp, în comuna Omoru, comitatul Timiș, mai multe femei s-au întrunit și au atacat primăria, distrugând inventarul mai multor încăperi. Încercând să se împotrivească acțiunii localnicelor, primarul și notarul au fost maltratați. O acțiune asemănătoare a avut loc în comuna Folia[47].

Documentele de arhivă consemnează acțiuni protestatare asemănătoare și în alte localități ale comitatelor Torontal și Caraș-Severin.

Succesul revoluției ruse este primit cu entuziasm. Sunt organizate mai multe mitinguri. Participanții cer cu tot mai mult curaj încheierea unei păci drepte fără anexiuni și despăgubiri, recunoașterea dreptului tuturor națiunilor la autodeterminare. La 2 decembrie aproximativ 4.000 de muncitori timișoreni demonstrează pentru încheierea războiului. Cu prilejul întrunirii organizate, unul dintre vorbitori, făcând aluzie la greva generală, sublinia că „muncitorimea va sili guvernul prin mijloace extraordinare să încheie pacea"[48]. Autoritățile se vedeau puse tot mai des în imposibilitatea de a mai lua măsurile drastice cu care ținuseră în frâu masele în primii ani ai războiului.

Legat de mitingul organizat la Reșița în după masa zilei de 16 decembrie, autoritățile locale făceau cunoscut că dacă „nu vor fi luate măsuri foarte drastice și urgente se va întâmpla și aici ceea ce s-a petrecut în Rusia"[49]. În urma raportului primit de la generalul de brigadă Cvrcek referitor la acest miting, secretarul de stat în Ministerul regal maghiar al apărării naționale Tabajdi comunica la 4 ianuarie 1918 ministrului de interne Ugron Gábor că întrunirea desfășurată sub deviza *Muncitorii și pacea* nu numai că a depășit cadrul legal admisibil pentru o întrunire muncitorească, dar că au fost rostite asemenea cuvântări care au lezat interesele statului. „Întrucât situația relatată - consemna generalul Tabajdi - lasă impresia că organele autorităților politice nu s-au aflat la înălțime în această chestiune, rog pe excelența voastră să binevoiască a lua măsuri nu numai în legătură cu aceasta dar și în raport cu constatările detaliate care se mai pot face, pentru a lua împotriva oratorilor măsurile de rigoare, cât și de altfel cele necesare pentru restabilirea ordinii și să nu se permită continuarea acestei agitații antistatale atât în mod deschis, cât și pe ascuns"[50].

Presa bănățeană relata cu tot mai mult curaj despre nemulțumirile cauzate de război. La 5 ianuarie 1918, gazeta de limbă maghiară amintită *Temesvár* critica oficialitățile locale care în loc să ia măsuri concrete și eficiente, nu făcea decât să promită îmbunătățirea situației: „Nouă întotdeauna cineva ne promitea ceva - consemna publicația menționată - când guvernul, când primarul. Stomacurile ne chiorăie de foame, degetele ne degeră, picioarele zgribulite ne ies din rămășițele de piele, onorate cândva cu denumirea de ghete și așteptăm astfel cu buzele învinețite și cu speranțele ce fac pui paterna grijă a înțelepților cârmuitori ai alimentației publice. Ce-i drept, nu numai în zadar, căci întotdeauna primim câte ceva. În lipsă de altceva, promisiuni"[51]. În continuare, autorul articolului referindu-se la starea tensionată care domnea printre locuitorii orașului, trăgea un semnal de alarmă arătând că „azi nu se știe încă ce va promite populația orașului, chinuită de promisiuni. Un lucru e sigur însă, această populație își va îndeplini promisiunile."

Erau consemnate de asemenea lipsurile constatate în stabilirea ajutoarelor de război pentru familiile nevoiașe, văduve și orfani precum și nerezolvarea unor plângeri legate de aceste măsuri de sprijin, subliniindu-se imposibilitatea de a trăi din sumele alocate.

Pe măsură ce consecințele dezastruoase ale războiului se făceau tot mai mult simțite, se adâncește și spiritul revoluționar, se radicalizează și revendicările formulate.

În zilele de 20-21 ianuarie 1918, muncitorii din centrele industriale ale Banatului participă la greva generală declanșată pe tot cuprinsul Monarhiei. În ziua 8 martie la Timișoara are loc o mare întrunire iar la 22 aprilie o demonstrație urmată de un miting într-una din piețele centrale ale orașului, la care cei care au luat cuvântul au cerut printre altele și introducerea votului universal.

O mare acțiune protestatară se va declanșa la Reșița începând cu ziua de 26 martie. Muncitorii din sectoarele de turnătorie și laminoare au sistat activitatea în semn de protest față de menținerea zilei de muncă la 12 ore, sub pretextul necesităților războiului. Cu toate că au fost amenințați cu sancțiuni grele de către comandantul militar, care le pusese în vedere că muncitorii sunt soldați și

46. *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 1917- 1919 március ötödike*, Budapest, 1956, 309, în continuare *MMTVD.*
47. I. Cicală, *op. cit.*, 210.
48. *Népszava*, din 6 decembrie 1917.
49. *M.M.T.V.D.*, 45-46.
50. *1918 la Români - Desăvârșirea unității național statale a poporului român*, vol. II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, 1044.
51. *Temesvár*, I, din 5 ianuarie 1918.

n-au dreptul să hotărască singuri asupra acestor chestiuni, acțiunea începută a continuat. La 6 aprilie autoritățile locale au dispus arestarea a 35 bărbați de încredere. Ca răspuns la acest act samavolnic, în scurt timp toți lucrătorii uzinei au intrat în grevă. Ei și-au reluat activitatea numai după ce revendicările privind reducerea zilei de lucru au fost satisfăcute și au primit asigurarea că toți colegii lor de muncă vor fi puși în libertate. Peste câteva zile ei au aflat însă că cei reținuți urmau să plece pe front. În semn de protest în toate intreprinderile industriale din localitate muncitorii au sistat munca. Pentru detensionarea situației la Reșița a sosit Fehér Kristóf procurorul general al comitatului Caraș-Severin. Într-un raport înaintat forurilor centrale el consemna că în orașul de pe Bârzava „se desfășoară o răzvrătire care prezintă simptomele unei revoluții". În continuare era subliniat faptul că - în oraș domnește o mare agitație care nu aparține mișcărilor revendicative, ci reprezintă pur și simplu o problemă a puterii, muncitorimea încercând să-și impună voința autorităților militare cu arma încetării lucrului"[52]. La 23 mai, generalul Hauser, în calitate de comandant militar al uzinei a convocat o întrunire cu toți reprezentanții muncitorilor din uzină și în prezența comandanților de batalioane și companii, a funcționarilor superiori, a primpretorului i-a amenințat că dacă munca nu va fi reluată, a doua zi vor fi arestați cu toții și predați curții marțiale pentru revoltă. Pentru ca dispozițiile sale să fie aduse la cunoștința tuturor lucrătorilor, el a ordonat ca în seara aceleași zile să fie convocați și anunțați toți lucrătorii. Muncitorii au hotărât să nu cedeze presiunilor. Pentru a împiedica acțiunea unor spărgători de grevă la care autoritățile apelaseră între timp, câteva zeci de muncitoare de la Fabrica de cărămizi s-au postat în fața porților intreprinderii și au cerut celor ce intenționau să reia munca să continuie protestul. „Una din participante - nota procurorul din Lugoj - a îndemnat în mod deschis pe muncitori la rezistență, spunând că soldații vor trage numai cu cartușe de manevră"[53]. Drept represalii, în noaptea de 24 spre 25 mai, 160 de bărbați de încredere au fost arestați și închiși într-o pivniță a uzinei. A doua zi, ei urmau să fie trimiși sub escortă la curtea marțială. Aflând că reprezentanții lor vor fi duși la Timișoara pentru a fi judecați și condamnați, locuitorii orașului au hotărât organizarea unei acțiuni de întrerupere a circulației feroviare. La marginea orașului, pe linia ferată a fost răsturnat un vagon de linie îngustă iar câteva sute de femei și copii în frunte cu muncitoarea Pateșan Oprița s-au postat în fața trenului, hotărâți să apere cu prețul vieții lor pe cei arestați. Sesizate, autoritățile au deplasat la fața locului un tren cu jandarmi și militari în termen. O parte a mulțimii a fost arestată și întemnițată la Primărie. Legat de acest episod una dintre participante își amintea: „Am fost sute de femei și copii și am strigat să ni se elibereze conducătorii. Ne-am așezat pe șine, am făcut semn cu batistele și trenul s-a oprit pe câmpul liber. Ce s-a întâmplat? Din tren au coborât jandarmi și militari și ne-au amenințat cu puștile să eliberăm linia. N-am avut ce face, a trebuit să ne retragem. Eu nu am fugit pentru că nu mă las gonită de jandarmi. La jumătatea drumului le-au venit întărituri. Ne-au arestat și ne-au dus la primărie unde am stat toată noaptea"[54]. Nici în noaptea următoare autoritățile n-au avut curajul să trasporte la Timișoatra greviștii arestați, deoarece din informațiile primite rezulta că muncitorii reșițeni erau ferm hotărâți să organizeze un asalt asupra trenului. Într-un raport întocmit pe baza unei delarații a unui muncitor se consemna „ziua autoritatea armatei este încă destul de puternică, dar la noapte dacă arestații vor fi transportați, nu va mai putea acționa în fața forței noastre superioare"[55]. Astfel că expedierea celor arestați a putut fi efectuată numai după ce forțele militare din localitate au fost întărite cu noi subunități. Ministerul de război era informat că „datorită măsurilor de securitate, transportarea arestaților la Timișoara a avut loc nestingherit, iar aici, conform ordinului comandantului militar, au fost predați curții marțiale. Trenul a fost însoțit de un pluton de soldați"[56]. Alertate de starea de spirit tensionată ce domnea în zonă, autoritățile locale au făcut noi apeluri pentru întărirea forțelor militare locale. Comandantul militar care răspunde de zonă consemna că „ceea ce se petrece la Reșița nu poate fi considerat drept grevă, ci o revoltă împotriva ordinii și liniștii de stat, precum și împotriva forțelor armate ale statului din care cauză solicit ordonarea stării de asediu pe întreg sectorul amintit"[57]. Acțiunile de intimidare n-au avut efectul scontat. Încă din ziua de 25 mai muncitorilor reșițeni li s-au alăturat metalurgiștii din Bocșa, minerii din Secu și Ocnele de Fier. De asemernea autoritățile fuseseră informate că și minerii din Anina se pregăteau pentru organizarea unei greve de solidaritate. Numărul greviștilor din comitatul Caraș-Severin se ridica la 8000 de

52. *M.M.T.V.D.*, 45-46.
53. *Ibidem*, 153.
54. *Ibidem*.
55. I. Gall, Lupta muncitorimii din Transilvania - factor de seamă în pregătirea înfăptuirii Unirii de la 1 Decembrie 1918, în *ActaMN*, 1968, V, 301.
56. *Ibidem*.
57. *Ibidem*.

persoane. Pentru a ieși din impas, subunitățile de jandarmi au trecut la arestarea și întemnițarea tuturor celor care refuzau să se prezinte la locuirile lor de muncă. Despre modul în care s-a procedat ne stă mărturie raportul întocmit și expediat de către generalul Huser la Budapesta „Pe străzi și drumuri - consemna nota sa - orice persoană a fost legitimată și ca urmare muncitorii cu legitimații vechi sau fără legitimații au fost arestați, din care cauză străzile au devenit pustii și de aceea în cursul următoarelor două zile muncitorii au fost arestați de noi la domiciliu"[58]. În primele două zile ale lunii iunie aparatul represiv și-a extins raza de acțiune și în satele din împrejurimi. De asemenea, a fost pusă sub un control sever circulația tuturor persoanelor străine care tranzitau zona. Sub presiunea acestor măsuri la 3 iunie muncitorii reșițeni și-au reluat activitatea. Pentru a preveni o nouă acțiune protestatară asemănătoare toți muncitorii considerați ca elemente instigatoare au fost înrolați și expediați pe front iar cei inapți pentru serviciul militar precum și mai multe femei au primit din partea unor instanțe de judecată pedepse constând în închisoare pe termene cuprinse între 3 săptămâni și două luni și amenzi variind între 20 și 40 coroane. Informate despre aplanarea conflictului, cercurile guvernante au transmis autorităților locale felicitări pentru metodele folosite „a căror aplicare cu consecvență s-a soldat cu un rezultat perfect. Măsurile luate cu scopul de a pune capăt acestei mișcări greviste oferă un exemplu tipic pentru procedurile de urmat față de acțiunile muncitorești asemănătoare"[59]. Cei 33 de muncitori arestați în cursul lunii aprilie au fost eliberați, iar după 80 de zile de anchetă au fost trimiși acasă și cei 160 de bărbați de încredere arestați la 24 mai, deși comandantul militar al uzinei subliniase superiorilor săi că o nouă acțiune asemănătoare nu va izbucni numai în cazul în care Tribunalul militar din Timișoara va proceda aspru împotriva instigatorilor.

Peste puțin timp, la 1 mai muncitorii timișoreni sunt din nou în stradă. În fața câtorva mii de muncitori, mai mulți lideri locali au solicitat iar autorităților să pună capăt războiului și să treacă hotărât la luarea unor măsuri pentru redresarea situației.

Încă de la începutul războiului, cercurile guvernante au cerut autorităților aflate în subordine să supravegheze cu atenție comportamentul locuitorilor de la sate și orașe. Legat de Banat se avea în vedere faptul că mai mulți locuitori de naționalitate sârbă și română, originari mai ales din zonele limitrofe cu Serbia și România, nu se prezentaseră la centrele de mobilizare. Exista astfel suspiciunea că ei trecuseră fraudulos frontiera și găsiseră ospitalitate la conaționalii lor. Pentru a descuraja orice acțiune de acest fel au fost întreprinse mai multe măsuri represive. Astfel, preotul Ioan Măran, din Ciclova Română a fost arestat și întemnițat deoarece a spus recruților în timpul mobilizării că „dacă o să dați piept cu românii să nu-i pușcați și să pușcați în ofițeri"[60]. La 20 iulie 1915 a fost arestat preotul Martin Vernichescu din Vârciorova, împreună cu Ioan Borlovan, Iuliu Stoia junior și Ioan Albulescu din Lugoj pentru delict împotriva puterii armate a statului. Acuza consta în aceea că au sfătuit pe mai mulți tineri care au depus jurământul militar să fugă în România arătându-le drumul și ascunzătorile ori dându-le diferite informații. Din cercetarea efectuată de procuratura militară s-a ajuns la concluzia că Ioan Borlovan în calitate de lucrător la căile ferate și Ioan Albulesu recomandau preotului Vernichescu pe cei ce doreau să treacă clandestin granița iar acesta îi ajuta să ajungă în România. Procurorul consemna faptul că preotul menționat și Ioan Borlovan „ și-au manifestat sentimentele dușmănoase față de puterea militară a statului"[61], iar Ioan Albulescu și Iuliu Stoia-junior au „o conduită împotriva statului." Excortați și întemnițați până la finele lunii august 1915 la Lugoj, ei vor fi transferați la închisoarea din Seghedin unde își vor ispăși pedeapsa. Și preotul Romulus Jurchescu din Peștera a fost arestat pentru același motiv. În anul 1916, el a ajuns în locul de detenție menționat mai sus.

La ispășirea pedepsei, preotul Vernichescu ar fi trebuit să se reîntoarcă în comuna în care își derulase activitatea. Informat, primpretorul plasei Caransebeș a solicitat comisarului guvernamental din Timișoara că nu este de acord cu revenirea acestuia printre enoriașii săi deoarece în „sânul populației e primejdios prin sfaturile sale"[62].

La 6 februarie 1915 oficiul de cenzură al armatei austro-ungare a solicitat comandanților militari să supravegheze cu atenție relațiile individuale ale românilor, corespondența și presa și să informeze eșaloanele superioare atunci când erau în posesia unor informații privind intenția unor tineri de a se sustrage obligațiilor militare și a fugi peste graniță. În urma rapoartelor primite, s-a ajuns la concluzia că era oportun ca numărul posturilor de supraveghere din localitățile Vârciorova, Orșova, Teregova, Mehadia, precum

58. *MMTVD*, 182.
59. I. Gall, *op.cit.*, 302.
60. Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Caransebeș*, dosar nr. 65/1914.
61. *Ibidem*, dosar nr. 4723/1915.
62. V. Popeangă, *op. cit.*, 20.

și satele apropiate frontierei să fie mărite. Cu toate măsurile întreprinse, dezertările peste munți au continuat.

Un caz mult mediatizat a fost cel al locotenentului Cassian R. Munteanu. Mobilizat în vara anului 1914, tânărul originar din comuna Vermeș a ajuns în scurt timp pe front. De aici, în intervalul 17 decembrie 1914 - 14 februarie 1915, el a expediat gazetei „Românul", câteva schițe intitulate „Chipuri din război". Înfățișând realitatea crudă, soarta pe care o aveau de înfruntat cei aflați în tranșee, ele au atras atenția autorităților militare. Serviciul de contrainformații a intrat în alertă. S-a trecut la investigații pentru aflarea numelui autorului. Între timp, tânărul locotenent bănățean se îmbolnăvise și fusese internat în spitalul militar din Caransebeș. Dar, să-i dăm cuvântul pentru prezentarea acestui moment greu al vieții sale: "Ajunsesem la cea din urmă răspântie a vieții mele, când trebuia să aleg între viața încă plină de speranțe și moartea mișelească. Pe la mijlocul lui mai (1915) aflat că sunt autorul „Chipurilor din război", din care apăruseră cinci foiletoane în „Românul" din Arad și tendința lor ascunsă între șire provocase bună impresie în publicul românesc. Atunci, pentru scrisorile amărâte și usturătoare de pe câmpul de luptă publicate în mod fraudulos (întrucât le trimisesem în plicuri prevăzute mai dinainte cu ștampila cenzurii militare, așa că cenzorul oficial de la redacție nu le-a mai citit, dar după ce au apărut și s-au răspândit a descoperit șiretenia) m-au curentat și m-au aflat. În 14 iunie, după amiaza, colonelul mi-a pus în vedere că voi fi arestat și m-a dat sub supravegherea unui sergent, care mă va escorta a doua zi la tribunalul marțial din Timișoara"[63].

Profitând de o mică neatenție a pazei, la 15 iunie el reușește să părăsească spitalul și se îndreaptă spre granița cu România. În schițele „Evadarea", „Pribegia" și „Salvat" el descrie amănunțit toate peripețiile pe care le-a avut de întâmpinat până la sosirea la Baia de Aramă. După cinci zile de carantină și un popas de trei săptămâni la Craiova s-a îndreptat spre București. Aici s-a alăturat grupului de refugiați ardeleni, bănățeni și bucovineni care militau pentru intrarea în acțiune a României alături de Antanta.

Paralel cu acțiunile de mână forte, autoritățile au încercat să-și apropie fruntașii naționalităților și reprezentanții bisericii. La solicitarea expresă a premierului ȘtefanTisza, câțiva oameni politici români răspund pozitiv și în presă apar materiale prin care românii erau îndemnați să manifeste loialitate față de tron și patrie. Lor li se alătură mai mulți episcopi care trimit pastorale clerului și credincioșilor prin care se solicita ca și de *această dată* să răspundă cu credință îndatoririlor militare. În această situație conducerea Partidului Național Român ia hotărârea să-și suspende activitatea. Într-o declarație dată publicității se arăta că "acei bărbați ai noștri, care simțesc un imbold irezistibil de a face declarațiuni și enunciațiuni politice să binevoiască a spune că acestea sunt părerile lor personale pentru că comitetul partidului național român neputându-se întruni, nu se pot face enunciațiuni politice în numele poporului român."[64]

În a doua jumătate a anului 1916 au survenit mai multe evenimente care prin urmările lor au avut un impact deosebit asupra militarilor din armata imperială. Primul l-a constituit moartea împăratului Francisc Iosif. Vestea încetării din viață la 21 octombrie 1916 a bătrânului monarh a fost primită cu un sentiment de ușurare de zeci de mii de militari aparținând naționalităților imperiului. De-a lungul anilor, Curtea vieneză cultivase cu multă abilitate, patriotismul dinastic. Cei care frecventaseră orice fel de școală trebuiau să rămână cu impresia că tot ceea ce se înfăptuise de a lungul veacurilor în monarhie era opera exclusivă a împăraților. Alături de manuale, multe lucrări editate, calendare, almanahuri, făceau referiri amănunțite la faptele glorioase de arme, la jubileurile încoronărilor și zilele de naștere. Poezii, cântece, imnuri glorificau dinastia, În biserici preoții proslăveau în rugăciuni și predici împăratul și familia sa. Figura împăratului trona apoi pe monede și ocupa un loc aparte în orice instituție publică. Se ajunsese chiar ca fotografiile sale să atârne alături de icoane pe pereții multor case țărănești. Imaginea atotputernicului stăpân șoca imaginația mai ales a locuitorilor mediului rural. Prin trecerea în neființă a lui Francisc Iosif numeroși militari considerau că au fost deslegați de jurământul depus cu ocazia îmbrăcării hainei ostășești.

Un alt eveniment l-a reprezentat intrarea României în război alături de Antantă. După această dată, autoritățile au pornit un val de persecuții împotriva românilor. Sub pretexte ca: spionaj în favoarea României, sentimente daco-române, înaltă trădare, agitații contra statului un număr mare de români bănățeni au fost arestați, întemnițați, deportați sau puși sub pază politică.

Într-o lucrare cu caracter memorialistic, învățătorul Emilian Novacovici din Răcășdia consemna: „Prin intrarea României în alianță cu puterile Antantei, situația poporului român de aici

63. C. R Munteanu, *Bătălia de la Mărășești (proză, versuri și articole)*, Ed. Facla, Timișoara, 1977, 64-65.

64. *Românul*, IV, nr. 167, din 30 iulie/12 august 1914.

s-a înrăutățit. Fruntașii români de pretutindeni au fost luați la țintă. Administrația țării prin jandarmii săi, a pus la pândă mișcarea fiecăruia din noi. Credința că românii ungureni, vor avea legături de spionaj cu cei din România liberă, a îndemnat autoritățile statului ungar ca să aplice severitatea controlului. Cărțile negre au fost revizuite. Trădătorii de patrie trebuiau aflați. Diferitele apucături inventate contra celor înscriși în cartea neagră erau multe și diferite. Jandarmii și detectivii secreți, aveau îndatorirea de a afla printre români, pe cei ce vor fi avut legături secrete de trădare. Pentru ajungerea scopului, foloseau mijloace diabolice, nepermise. Loviturile, interogatoriile și torturile erau aplicate, respectul personalității, fără genere de rang și demnitate, fără considerente la vinovat și nevinovat, la tânăr și bătrân. Ziua, noaptea, suspecții au fost ridicați brusc din mijlocul familiilor lor și arestați"[65]. Cele relatate de Emilian Novacovici sunt probate de către deputatul Teodor Mihali care cu ocazia întrunirii din 31 ianuarie 1918 a Dietei făcea cunoscut că: „guvernul Tisza fără orice cauză și motiv a aruncat în teribila temniță a internării mii și mii de români chiar și din comitatele situate la 3-400 km distanță de la câmpul de luptă. S-a dat voie liberă detestabilei răzbunări personale și fiecare solgăbirău, notar și scriitoraș putea alege în dragă voie jertfele din aceia, care vre-o dată s-au uitat codiș la ei sau au protestat contra vre-unei fapte nedrepte. Pe baza unor minciuni infame, bănieli subșiri ridicole sau interpretarea falsă a unor situațiuni provocate de starea inevitabilă și naturală creată de război au fost mii de inși aruncați în temnițe și mai ales penitenciarele Ardealului sunt înghesuite de mii de români; bătrâni, bărbați, femei și copii îndură umanismul și dreptatea guvernului Ungariei. Scumpii noștri frați gem acolo în temnița grea a internării și în temnițele statului, pe când tații lor, frații și copii lor își varsă sângele pe toate câmpurile de luptă ale Europei centrale pentru statul maghiar și siguranța Casei de Habsburg. Ministru de culte închide cu sutele școlile românești și voiește să silească cel puțin 500 de învățători să iee lumea în cap. Își trimite comisarul în sala conzistoriului român di Sibiu și cu amenințări stoarce de la acesta ghilotinarea culturii poporului român. În pedagogiile române organizează un birou polițial și profesorii își fac lecțiile sub control polițial. Acești comisari sunt îndreptățiți a da note elevilor. Acest ministru voiește să creeze autonomia catolică și în proiectul său de lege voiește în mod nelegal să contopească organizația bisericii romano-catoliceși mitropolia greco-catolică română a cărei autonomie a fost asigurată prin cuvânt regal și lege. Acest ministru oferă bisericii reformate 126.600 coroane, bisericii evanghelice 54.600 coroane, bisericii evanghelice luterane 12.000.000 coroane, bisericii unitariene 6.800.000 coroane, confesiunii israelite 25.000.000 coroane dar nici un filer bisericii greco-ortodoxe române din Ungaria care numără 2.000.000 suflete și nici un filer bisericii greco-catolice române care crește în credință către tron și patrie peste un milion de suflete"[66].

În urma investigațiilor întreprinse într-un mare număr de surse documentare, Ioan Muntean, Vasile Mircea Zaberca si Mariana Sârbu publică o listă care cuprindea 45 de localități bănățene din care au fost arestați unul sau mai mulți locuitori[67] . Din cele câteva zeci de cazuri, ne vom opri la cel al preotului Aurel Magheţiu din comuna Toager. Suspectat de autoritățile locale pentru atitudinea sa națională el a fost trimis în fața justiției pe baza a două mărturii depuse de învățătorul Cornel Minda și locuitorul Petru Puia. Notarul local informează autoritățile că în ziua de 19 ianuarie 1916, la locuința sa a „ținut prelegere despre patriotismul românesc și anume că el nu poate fi inamicul României iar dacă aceasta vine împotriva Austro-Ungariei o va primi cu bucurie. Deocamdată nu poate face nimic pentru că peste tot sunt numai soldați maghiari și germani, dar altceva va fi dacă vine armata română căci atunci va fi o mai bună lume"[68]. Din declarațiile depuse de cei doi martori menționați mai rezultă că preotul a afirmat că „dacă oamenii ar avea minte, atunci cum vor intra în serviciu și cum ajung pe front ar depune arma și s-ar preda. Legat de activitatea pe tărâm școlar el a dispus ca în școală să nu prea învețe limba maghiară, ci numai așa cât de cât și în loc de cântări maghiare mai bine să învețe cântece românești"[69]. În fața acestor acuzații, Procuratura din Seghedin dispune la 7 septembrie 1916 arestarea sa pentru crima agitației la ură contra naționalității și a infidelității. Cu ocazia procesului, cei doi martori și-au argumentat declarațiile cu noi dovezi ale atitudinii provocatoare ale preotului. Ceilalți martori solicitanți, în semn de solidaritate cu inculpatul au susținut că nu știu și nu au auzit nimic despre învinuirile formulate de cei doi consăteni. La 16 martie 1917, completul de judecată a pronunțat sentința: 5 ani închisoare și 10 ani pierderea slujbei și a exercitării drepturilor cetățenești. La aceasta se mai adăuga și plata cheltuielilor de judecată. Întemnițat la Vác, preotul

65. *Amintiri din viața lui Emilian Novacoviciu*, Oravița, 1931, 66.

66. *Drapelul*, XVIII, nr. 9, din 23 ianuarie/5 februarie 1918.

67. I. Munteanu, V. M. Zaberca, M. Sârbu, *Banatul și Marea Unire 1918*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1992, 79-80.

68. Arhiva Mitropoliei Banatului, *fond Caransebes*, documentul nr. 7787/1917.

69. *Ibidem*.

Magheţiu va fi eliberat la 24 octombrie 1918 iar la 14 noiembrie îşi va reocupa şi postul din care fusese îndepărtat.

O atitudine asemănătoare a avut-o şi preotul Ilie Gherban din Sârbova. Aflat la 14 septembrie 1916 la Timişoara, în faţa hotelului „Coroana" situat în apropierea gării, el „a citit cu voce tare dintr-un ziar în faţa mai multor persoane să nu ponegrească România pentru că a intrat în război"[70]. Denunţat la Poliţia oraşului de către Robert Bachner, unul din angajaţii hotelului, a fost arestat, judecat şi condamnat la 2 ani închisoare, pedeapsă pe care Tabla regească din oraşul de pe Bega a redus-o la 28 martie 1917 la 8 luni.

O mare parte a celor consideraţi suspecţi de către autorităţi au fost întemniţaţi în mai multe localităţi din vestul Ungariei. Învăţătorul Emilian Novacovici nota în lucrarea menţionată că: „Pentru ca un fruntaş să-şi piardă încrederea înaintea autorităţilor, era de ajuns un protest a unui membru hiperzelos al primăriei comunale ori pretoriale. Votarea cu Partidul Naţional Român precum şi duşmăniile personale, au îndemnat autorităţile de jos a declara, pe câte un fruntaş român, de om suspect şi fără absolută încredere. La întrebările guvernului, autorităţile locale au profitat de momentul potrivit, de a se răzbuna şi personal contra celor ce le-au stat în cale şi nu i-au lăsat să-şi facă voile, i-au arătat ca pe unii în care şi-au pierdut încrederea şi care trebuiesc deportaţi la periferiile apusene ale ţării. Stăpânirea, cu iuţeala momentului n-a avut timp să judece asupra cazurilor singuratice, propuse de subalterni şi nici nu i-a trecut prin gând s-o facă. Ar fi fost prea puţini trădători"[71]. În continuare, învăţătorul E. Novacovici, descrie atmosfera apăsătoare care domnea pretutindeni printre românii bănăţeni. În seara zilei de 11 octombrie 1916, el a fost anunţat de notarul comunal că s-a dispus internarea sa. A doua zi alături de câţiva conaţionali din satele vecine, s-a îmbarcat în tren şi sub o strictă supraveghere au fost conduşi până la orăşelul Şopron. Aici s-au întâlnit cu alte zeci de români bănăţeni şi ardeleni. Din discuţiile purtate rezultă că ardelenii „au fost mai întâi întemniţaţi, legaţi cu lanţuri şi numai după ce au stat în arest 7-8 săptămâni au fost internaţi"[72]. Printre deportaţii bănăţeni s-au numărat: preoţii (Petre Mihuţa din Beba Veche, Petru Căprariu din Belinţ, Teodor Ioane din Bencecu Român, Alexandru Ogârlaci din Berzovia, Iustin Bora din Bucova, George Tocitu din Călacea, Teodor Ioaneş din Chesinţ, Ioan Măran din Ciclova Română, Ion Căpitan din Cladova, Atanasie Conceatu din Denta, Petru Damşa din Duleu, Gheorghe Costescu din Eşelniţa, Iosif Şerban din Gîrbova, Nicolae Novacovici din Gârbovăţ, Moise Bărbulescu din Herneacova, Emilian Brânda din Hitiaş, Alexandru Iancovici şi Simion Blajovan din Hodoş, Gheorghe Tătune din Iablaniţa, Ilie Covrig din Ilidia, Nicolae Dărăbanţiu din Izvin, Nicolae Vulpe din Jadani, Antonie Miloş din Ogradena Veche, Ioan Lăpăduş din Ohaba Mutnic, Cornel Ştefan din Oraviţa, Alexandru Puta şi Pavel Drăgan din Parţa, Iuliu Medici din Pescosova, Aurel Popovici din Potoc, George Costescu din Racoviţa, Cornel Mircea din Răcăjdia, Ioan Popovici din Reşiţa, Vichentie Radu din Satchinez, Gheorghe Ciunga din Şuştra, Aurel Magheţiu din Toager, Pavel Mioc din Vărădia, Alexandru Atanasia şi Cornel Mircea din Vrani, Simion Bartolomei din Vrăniuţ; b) învăţătorii Nicolae Popovici din Băteşti, Ion Prohab din Berini, Ioachim Mărgărie din Comorişte, Dumitru Bulgea din Gătaia, Petru Baicu din Giroc, Nicolae Negrea din Mehadia, Andrei Mureşan din Pădureni, Pavel Moroieviciu din Percosova, Emilian Novacovici şi Nicolae Mircea din Răcăjdia, Antanie Nevrinceanu din Şag, Toma Stancu din Ticvanu Mare, Ion Drinca din Ticvanu Mic, Iosif Domilescu din Valea Bolvaşniţa; c) ţărani - Petru Popovici din Beba Veche, Alexandru Radovan, Filip Radovan, Fota Marta din Berzeasca, Ion Gădeanu din Cebza, Nicolae Gheţa din Chevereşu Mare, Moise Meilă din Ciortea, Alexandru Marişescu din Coronini, Atanasie Miloşescu, Anton Miloşescu, Pavel Baiaş din Dubova, Ioan Todor, Petru Boldureanu, Petru Munteanu, Ioan Pelea din Fibiş, Nicolae Stroiescu din Iablaniţa, Costa Vuia şi Teodor Novac din Izvin, Nicolae Moescu, Ilie Urdeş din Jupalnic, Nica Rain, Pateu Marcovici, Nicolae Stoianovici din Măceşti, Trifu Jivoin din Obad, Ioan Naslău din Orşova, Ioan Munteanu din Parţa, Nicolae Crai, Vasile Opriş, Iosif Mărgan, Trifu Jula din Percosova Ion Pîrvulescu din Plugova, Petru Brezovan, Ion Nicorescu din Pietroasa, Ion Pîrvulescu Pîrvu din Plugova, Dimitrie Duţiu din Satchinez, Florea Dimitrie, George Serbu din Secusigiu, Patrichie Miloş din Şemlacu Mare, Mihai Viculescu, Ştefan Cica, Nistor Brizu din Şoşdea, Vasile Iorgovan şi Petru Purec din Târnava Mare, Ioan Bormiz, Nicolae Mătăsariu, Dumitru Vior din Topleţ, Vasile Branca din Vărădia, Gligor Chindea din Voiteg, Ioan Roşin, Dimitrie Novacovici din Vrani; d) meseriaşi - Mihail Andrei din Bozovici, student Emilian Novacovici din Gîrbovăţ, Constantin Lungu din Feneş, Ion Balaci şi soţia Irina Balaci din Iablaniţa, avocatul Vichentie Pop din Jebel; comercianţii: Iovan Şuboni şi Nicolae Icobescu din

70. *Ibidem*, documentul nr. 2103/1917.
71. *Amintiri din viaţa lui Emilian Novacoviciu*, 67.
72. *Ibidem*, 74.

Jebel, Ioan Doagă și Alexandru Vlădescu din Reșița și femeile Sofia și Laura Vlad din Chizătău, Safta Ghilezan din Iablanița, Maria Naslău, Paraschiva Naslău, Ana Naslău, Sofia Naslău, Floare Florea și soția preotului Simion Bartolomei din Vrăniuț[73]. Potrivit dispozițiilor, toți cei menționați mai sus nu aveau voie să părăsească localitatea în care fuseseră internați decât cu aprobarea specială, zilnic trebuiau să se prezinte la notarul comunal iar corespondența era atent cenzurată. În urma numeroaselor plângeri adresate, autoritățile vor da dovadă de clemență, treptat ei fiind eliberați, ultimii părăsind locurile de detenție în vara anului 1918.

O altă acțiune de intimidare întreprinsă împotriva fruntașilor români bănățeni a fost cea a domiciliului forțat. În baza ordonanțelor Ministerului de Interne și dispozițiilor cu referire la persoanele considerate periculoase din punct de vedere militar, al ordinei și siguranței publice, autoritățile erau împuternicite a pune sub control polițienesc toate persoanele considerate că nu prezintă încredere. Potrivit datelor culese de către profesorul Nicolae Ilieșiu în această situație s-au aflat 49 de preoți, 13 învățători, 38 de țărani, 1 primar, 1 avocat, 3 funcționari și 3 femei[74]. Astfel, prin adresa primpretorului Körössy din Vârșeț, înaintată consiliului comunal Vărădia se arăta că „în urma stării de război cu România, în interesul statului și a derulării operațiilor de război a luat hotărârea de a pune sub pază politică, în sensul dispoziției 10962 a Ministerului de Interne, 11 locuitori (Pavel Mioc, Ion Alexandrescu, Pavel Farca, Ion Branca, Efrem Mioc, Livia Mioc, Francisc Stepan, Iosif Melina, Iosif Fabian, Iosif Caiman, Maria Căprița Bordei). Aceștia erau atenționați că: „nu aveau voie să părăsească domiciliul fără aprobarea notarului comunal, în fiecare zi la ora 12 trebuiau să se prezinte la primărie (absențele fiind consemnate într-un registru) nu puteau frecventa localurile publice, nu puteau părăsi locuințele între orele 20 - 5, nu puteau expedia telegrame și purta convorbiri telefonice numai cu aprobare, nu puteau întreține legături cu persoane străine localității numai în prezența autorităților"[75]. În încheiere, zelosul primpretor sublinia că: „Despre toate acestea avizez consiliul comunal și pe cei interesați și-i somez să ducă la îndeplinire aceste dispoziții, căci în caz contrar vor fi pedepsiți cu 2 luni închisoare și amendă până la 600 de coroane și voi dispune imediata lor punere sub arest. Contra acestei hotărâri nu este nici o cale de atac, ci numai plângere către Ministerul de Interne"[76].

In anul 1918 au loc schimbări importante pe toate fronturile de luptă. Marele Stat Major General al armatei germane propune o mare ofensivă pe frontul de vest. La 20 februarie are loc o întâlnire între împărații Wilhelm al II lea și Carol al IV lea. Cu acest prilej, suveranul german solicită interlocutorului său să sprijine ofensiva armatei sale prin declanșarea unei acțiuni asemănătoare pe frontul de sud-vest. Ideea este acceptată și în lunile următoare încep pregătiri de mare amploare pe frontul italian. Atacul principal a fost declanșat la 15 iunie și avea drept scop forțarea ieșirii în zona de câmpie. Ofensiva se va sfârși cu consecințe catastrofale pentru armata austro-ungară. Au fost decimate 12 divizii care cuprindeau aproximativ 150.000 de militari. În urma acestui insucces tot mai mulți soldați și ofițeri erau demoralizati. Starea de insubordonare se răspândește prietutindeni.

La fel de gravă devine însă situația și pe frontul balcanic. La 15 septembrie prin atacul bine pregătit al Antantei în Macedonia, la Dobropolje se năruie apărarea armatei bulgare. La 26 septembrie guvernul bulgar solicită armistițiul iar peste 3 zile armata sa capitulează fără condiții. În cursul lunii următoare exemplul său este urmat de Turcia. Drumul trupelor aliate aflate sub comanda generalului Franchez d' Esperey este deschis acum spre granițele sudice ale Austro-Ungariei. Structura internă a statului dualist începe să se clatine. În octombrie ialienii trec la ofensivă, reușesc să treacă râul Piave și să penetreze liniile de apărare inamice. La 3 noiembrie sunt ocupate orasele Trient și Triest iar în după amiaza zilei, în vila Giusti de lângă Padova, generalul Viktor Weber semnează capitularea în prezența reprezentanților Antantei.

Cum au evoluat lucrurile în Banat. Începând cu toamna anului 1918, numărul acțiunilor protestatare organizate în localitățile urbane s-au înmulțit. Autoritățile administrative se văd silite să ia măsuri preventive. Prim comitele Timișului inspectează în prima jumătate a lunii octombrie părțile sudice ale comitatului și face declarații liniștitoare. Scopul vizitei era domolirea spiritelor agitate. La 6 și 20 octombrie, la Timișoara au loc demonstrații pentru încheierea ostilităților militare. La 26 octombrie, participanții la manifestația organizată pe străzile orașului au dărâmat statuia generalului austriac Antoniu Scudier precum și monumentul lui Coronini. Trebuie avut în vedere faptul că încă din momentul înfiripării sale, monarhia dualistă s-a aflat mereu

73. I. Munteanu, V. M. Zaberca, M. Sârbu , *op.cit.*, p. 81-83. La 12 decembrie 1922 în sala mare a Primăriei din Timișoara s-a constituit *Liga foștilor internați sub regimul maghiar.*

74. *Ibidem.*

75. Arhiva Muzeului Banatului, *fond Nicolae Ilieșiu*, dosar Vărădia, f. 4 .

76. *Ibidem.*

în fața unor aprige controverse. Arhitecții din partea maghiară, considerau că înțelegerea din 1867 reprezenta o soluție menită să asigure ființa națională a Ungariei chiar în cazul unei eventuale dezmembrări. În schimb, adversarii prevesteau că datorită politicii maghiare ajunsă în situația de susținătoare a imperiului, Ungaria s-ar prăbuși odată cu dezintregarea acestuia. Relatând despre distrugerea statuii baronului Scudier, publicația locală *Temesvári Hírlap* consemna că monumentul „a fost dărâmat cu o rangă. Nu are importanță de cine. Nici nu merită să mai fie ridicată. Ea reprezenta o lume veche, dispărută, militarismul, servilismul și închinarea la idoli"[77].

În scurt timp, aceeași soartă a avut-o și grupul statuar al Victoriei, ridicat de autoritățile habsburgice în anul 1852 în fața Primăriei. Prin aceste acte, o parte a locuitorilor orașului protestau împotriva dominației austriece. La 27 octombrie și organizația locală a Partidului Social Democrat a organizat un mare miting în zona centrală a orașului, în timpul căruia mai mulți fruntași locali au solicitat încheierea războiului și constituirea unui nou guvern care să cuprindă și reprezentanți ai muncitorimii și naționalităților.

Sub presiunea străzii, consiliul orășenesc întrunit la 28 octombrie, într-un cadru sărbătoresc, sub președenția prim comitelui Körössy György, la propunerea lui Radocsay Ladislau proclamă deslipirea de Austria. Cu acest prilej este adoptată o hotărâre în șase puncte prin care se cerea sfârșirea grabnică a războiului, încheierea unei păci durabile, menținerea intactă a integrității teritoriale a țării, legiferarea votului universal, egal și secret, desființarea cenzurii, dreptul de asociere și întrunire[78].

Starea de spirit antirăzboinică ce cuprinsese poporul s-a putut constata și cu ocazia manifestației organizate la 29 octombrie de către muncitorimea și tineretul timișorean, când participanții au purtat în mod simbolic o spânzurătoare de care atârna o păpușă, reprezentându-l pe pe fostul premier Tisza István, considerat ca unul din principalii vinovați de declanșarea războiului. Acțiunea protestatară s-a încheiat cu un nou miting în cadrul căruia au luat cuvântul liderii social-democrați Leopold Somlo și Otto Roth precum și reprezentantul Partidului Radical Kálmán Jakobi. În cuvântul său, primul vorbitor a subliniat faptul că numai o pace rapidă și separată de Austria va putea feri zona de o invazie a trupelor Antantei. Otto Roth a comparat situația existentă cu cea din Rusia. În final, el a făcut cunoscut că în acele momente tulburi sosise vremea ca locuitorii Banatului să-și ia soarta în proprile mâini, inclusiv de a purta tratative directe cu adversarii. Ideea transformării regiunii într-o entitate autonomă începea astfel să mocnească printre unii oameni politici locali[79]. Kálmán Jakobi a atacat guvernul pentru faptul că în loc să dirijeze armata la granița sudică a statului, a dispus concentrarea a 140.000 de soldați în jurul Budapestei pentru a interveni în cazul unor dezordini.

În dimineața zilei de 30 octombrie publicațiile periodice timișorene făceau cunoscut că seara, va avea loc un nou miting iar a doua zi în jurul prânzului munca va fi sistată în principalele intreprinderi industriale din oraș.

Într-adevăr la 31 octombrie, sub presiunea manifestațiilor de stradă, la Timișoara se constituie un *Consiliu Poporal Bănățean* care desemnează comisari pentru fiecare din cele trei comitate bănățene[80].

În zilele următoare, soldații întorși de pe front, revoltați de lipsurile în care se zbăteau familiile lor iau cu asalt conacele celor avuți împărțind celor înfometați stocurile de alimente și de alte bunuri rechiziționate. În multe localități, autoritățile fac apel la aparatul represiv. Jandarmii și așa numitele *gărzi de oțel* intervin cu brutalitate, mulți locuitori nevinovați căzând victime măcelurilor.

Pentru ieșirea din impas locuitorii satelor se întrunesc și constituie consilii și gărzi naționale. Ele aveau menirea de a asigura ordinea internă, garanția vieții și a averii publice și particulare. Treptat noile organisme încep să controleze toate problemele legate de viața de zi cu zi, devenind practic nuclee a unei noi administrații. Activitatea lor a fost însă întreruptă brusc datorită intervenției armatei regale sârbe. Prin convenția de armistițiu de la Belgrad s-a luat hotărârea ca trupele austro-ungare să evacueze Banatul. Până la Conferința de Pace însă urma să fie menținută vechea administrație maghiară.

Profitând de situația incertă, comandamentul armatei sârbe dispune ocuparea zonei. Timp de o săptămână, începând cu 12 noiembrie, unități militare sârbe ocupă aproape întregul spațiul bănățean, la 20 noiembrie ele atingând linia Mureșului pe distanța de la Lipova la Seghedin. În scurt timp, unitățile armatei sârbe sunt urmate de trupe franceze care vor staționa în Banat până la începutul lunii august 1919 când zona va fi divizată între România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven.

77. N. Ilieșiu, *Timișoara - monografie istorică*, vol. I, Timișoara, 1943, 106.
78. J. Geml, *op. cit.*, 89.
79. W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici, *op. cit.*, 59.
80. V. Dudaș, *Aurel Cosma (1867- 1931),* Ed. Mirton, Timișoara, 1998, 59-60.

AUSZÜGE AUS DER GESCHICHTE DES BANATS IN DEN JAHREN DES ERSTEN WELTKRIEGS

(Zusammenfassung)

Dieser Artikel versucht, so wie es auch aus dem Titel ersichtlich ist, die Folgen des ersten Weltkriegs in den Städten und Dörfer des Banats darzustellen.

In den Jahren des ersten Weltkriegs waren die Banater mit zahlreichen Problemen im täglichen Leben konfrontiert. Das Lebensniveau sank wegen des starken Preisanstieg schnell. Die starke Geldentwertung minderte die eigentlichen Einkommen der Bevölkerung stark. Wegen wiederholter Beschlagnahmen wurden die Lebensmittelrationen der Bevölkerung ständig reduziert und wurden somit unzureichend. Unter diesen Bedingungen litten viele Familien fast an Hungersnot. Aufgrund einiger außerordentlicher Gesetze, die wegen des Kriegszustands verhängt wurden, wurden mehrere bürgerliche Freiheiten aufgehoben. Ein Teil der Banater Fabriken wurde, genauso wie in anderen Teile der Monarchie, militarisiert und ihre Produktion diente der Kriegsführung. Immer mehr übernahmen Kinder und Frauen in den Fabriken die Arbeit der Männer an der Front und auch die Dauer eines Arbeitstages wurde ausgedehnt. Da viele der Zehntausenden Banater nicht mehr von den Kriegsschauplätzen zurückkehrten, wurden viele Frauen Witwen und zahlreiche Kinder elternlos.

Aufgrund dieser schwierigen Situation mit zahlreichen Entbehrungen und Lebensverlusten wurde die Unzufriedenheit der Menschen in Strassenunruhen und anderen Bewegungen mit sozialem Charakter sichtbar. Am 29. Mai gingen einige Hundert Temeswarer auf das Rathaus zu. Es wurde eine Gruppe von 20 Menschen ausgewählt und diese stellten den Behörden der Stadt die Beschwerden der Einwohner der Stadt vor. In erster Linie verlangten sie, dass die Probleme mit der Lebensmittelversorgung gelöst würden. Die Behörden versprachen, dass sie dieses Problem im Rahmen des städtischen Rates analysieren würden. Da die Demonstranten mit der Antwort der Behörden nicht zufrieden waren und außerdem von einem Vertreter des Rathauses beschimpft wurden, entschieden sie, die Angelegenheit in ihren eigenen Hände zu nehmen und brachen mit Gewalt in mehrere Lebensmittelläden in der Gegend ein. Daraufhin wurden mehrere Personen verhaftet. Diese Handlungen der Bürger aus Temeswar hatten auch in anderen Banater Ortschaften ein Echo, zahlreiche Bewegungen fanden im industriellen Zentrum Resita statt.

Der Erfolg der russischen Revolution wurde mit Enthusiasmus aufgenommen und es wurden neue Protestbewegungen organisiert. Die Teilnehmer verlangten immer mutiger, dass ein gerechter Frieden ohne Anschluss und Schadensersatz geschlossen werde und dass das Recht aller Völker auf Selbstbestimmung erkannt werde. Für die Behörden war es immer schwieriger, die strengen Maßnahmen, die sie während der ersten Jahre des Krieges ergriffen hatten, durchzusetzen.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

REGIONALISMUL CULTURAL ÎN BANATUL INTERBELIC. ÎNFIINȚAREA ȘI ORGANIZAREA REGIONALEI „ASTRA BĂNĂȚEANĂ" (1937)

*Dumitru Tomoni**

Cuvinte cheie: *Regionala Astra Bănățeană, Banatul românesc, viața culturală bănățeană în perioada interbelică* ;

Mots - chef: *La Régionale "Astra Bănățeană", le Banat roumain, la vie culturelle du Banat l' entre - deux – guerres*

Ideea constituirii unei Regionale "Astra" și în Banat a preocupat conducerea asociației încă din primii ani ai perioadei interbelice. În 1925, președintele "Astrei", Vasile Goldiș, consemna premoniția: "Banatul are să devină o regiune a Asociațiunii cu autonomia ei precizată în statute noi, tot astfel Basarabia și Bucovina, mai apoi Muntenia, Moldova și Dobrogea. Flamura culturei și solidarității românești purtată de <Astra> trebuie să fâlfâie deasupra întregului pământ al României"[1]. Regionalele, în concepția conducătorilor "Astrei", realizau o mai bună păstrare a patrimoniului etnic și a tradiției locale și o mai eficientă promovare a mesajului asociației. Ele asigurau descentralizarea și autonomia administrativă cu scopul de a ușura realizarea progresului general al "Astrei" în sensul specificului provincial[2]. În același timp, regionalele contribuiau la extinderea influenței culturale a "Astrei", prin sporirea numărului despărțămintelor și cercurilor culturale, perfecționarea organizării acestora și eficientizarea acțiunilor organizate, precum și la întărirea relațiilor cu alte societăți culturale românești.

Primii pași în acest sens s-au făcut în 1927, când s-au constituit Regionalele "Astra Basarabeană"[3] și "Astra Dobrogeană"[4]. Pentru continuarea acestor inițiative, în ședința Comitetului Central al "Astrei" din 13 noiembrie 1927, s-a discutat și despre situația culturală din Banat[5]. Atanasie Popovici informa, cu acest prilej, că în Banat acționează în paralel cel puțin două societăți culturale importante: despărțămintele "Astrei" și Asociația Culturală din Banat, subordonată Bucureștiului. Pentru susținerea unui program cultural unitar, Ion Agârbiceanu propunea constituirea unei regionale "Astra" și în Banat. Mai mulți membri ai Comitetului Central – Gh. Preda, Ioan Lapedatu, Onisifor Ghibu – s-au pronunțat pentru consultarea personalităților marcante din Banat, atrăgând atenția, în același timp, asupra implicațiilor financiare ale unei asemenea inițiative. De aceea, Comitetul Central a amânat luarea unei hotărâri până după ce Vasile Goldiș va lua legătura cu fruntașii bănățenilor[6]. Primele demersuri în acest sens s-au făcut la 20 mai 1928, la Oravița, cu prilejul reorganizării despărțământului central județean Caraș[7]. Ca urmare a discuțiilor purtate de Vasile Goldiș cu fruntașii bănățeni prezenți la Oravița, la 28 aprilie 1929 s-a convocat la Bozovici, cu prilejul sărbătoririi ideologului și revoluționarului de la 1848 Eftimie Murgu, un Congres al despărțămintelor bănățene, unde, printre alte probleme înscrise pe ordinea de zi, figura și aceea a organizării "Astrei Bănățene"[8]. Problema Regionalei nu s-a rezolvat cu această ocazie, ea rămâne și în anii următori un subiect de discuție atât pentru conducătorii despărțămintelor bănățene, cât și pentru conducerea centrală de la Sibiu.

La congresul cultural organizat de "Astra" la Sibiu, în zilele de 24-26 aprilie 1930, s-a dezbătut și propunerea lui Ioan Negruțiu, membru în Comitetul Central, ca Asociația Culturală din Banat să fie socotită o filială a "Astrei", deoarece ambele urmăresc același scop: cultura poporului român[9]. Răspunsul la această propunere a venit din partea lui Patrichie Țiucra, președintele despărțământului central Timișoara care considera "chestiunea fără obiect, fiindcă Asociațiunea Culturală din Banat de [în] prezent e inexistentă, e al doilea an de când nu

* Liceul Făget, jud. Timiș.

1. *Societatea de mâine*, Brașov, an. II, nr. 34-35 din 23 și 30 august 1925, 591.
2. G. Preda, Activitatea „Astrei" *în 25 de ani de la Unire (1918-1943)*, Sibiu, Edit. „Astrei", 129, vezi și Eugen Hulea, *„Astra". Istoric, organizare, activitate, statute și regulamente*, Sibiu, Edit. „Astrei", 1944, 25.
3. *** *Activitatea Asociației culturale "Astra" Basarabeană de la înființare*, Chișinău, 1930, 46.
4. Pamfil Matei, *Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român (ASTRA) și rolul ei în cultura națională (1861-1950)*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1986, 85-88.
5. Direcția Județeană Sibiu a Arhivelor Naționale, *Fond Astra*, doc. 212/1927 (în continuare: D.J.S.A.N…).
6. *Ibidem.*
7. Pamfil Matei, *op. cit.*, 90.
8. *Curierul Banatului*, Bozovici, an. V, nr. 1, 1929, 30.
9. *Transilvania*, an. LXI, nr. 1-6, ianuarie-iunie 1930, 90.

mai dă semne de viață"[10]. Protopopul Timișoarei considera că o Regională a "Astrei" în Banat, care să coordoneze activitățile social culturale ar fi mai mult decât benefică pentru provincie. El nu excludea colaborarea cu celelalte societăți culturale pe baza unui program comun, dar în această colaborare "Astra" trebuia să-și păstreze identitatea deoarece ea "are un trecut care nu se poate uita, ea își are rolul și partea sa de muncă la grandioasa operă de pregătire sufletească a poporului nostru pentru marea zi a realizării unității noastre naționale... Prin urmare ea nu poate renunța la trecutul ei, la caracterul ei, la numele ei, ea nu se poate desființa spre a ceda locul alteia, ea are dreptul la viață, ea trebuie să trăiască"[11]. Concluzia Congresului a fost aceea că în Banat să se înființeze, cât mai repede, o Regională cu numele "Astra Bănățeană".

Constituirea Regionalei era pusă în relație și cu oprirea declinului etnic al Banatului. Problema depopulării Banatului, pierderea progresivă a unui "prețios capital uman și patrimoniu etnic românesc", a făcut obiectul unei atenții deosebite din partea "Astrei", ajungându-se la concluzia că numai "o acțiune de disciplinare morală și națională, de trezire la îndeplinirea obligațiunilor firești față de neam și țară ar stopa acest fenomen"[12]. Această problemă a fost dezbătută atât la Adunarea Generală a "Astrei" de la Brașov[13] (1933), cât și la cea de la Târgu-Mureș (1934), unde noul președinte Iuliu Moldovan atrăgea atenția că: "În Banat se stinge o populație românească, care odinioară, prin rara ei distincțiune sufletească, era podoaba neamului nostru; ... se pierde portul, cântecul, dansul românesc; comoara părăsită a minunatei noastre arte populare ne-o înstrăinează alții, incapabili de a o produce și nevrednici de a o purta..."[14]. Acțiunea complexă de oprire a declinului etnic trebuie să fie condusă de către "Astra" în colaborare cu toate societățile și asociațiile culturale din Banat, beneficiind de sprijinul autorităților și al bisericilor naționale. În acest sens conducerea "Astrei" cerea cu insistență înființarea unei regionale în Banat, care să coordoneze în mod direct activitatea despărțămintelor bănățene, dar și a celorlalte organizații culturale din Banat.

Interesul conducerii "Astrei" de a înființa o Regională în Banat sporește în 1934, astfel că, președintele Iuliu Moldovan va veni la Timișoara pentru a tatona terenul și a prezida o ședință a Comitetului despărțământului central județean, unde s-a discutat posibilitatea materializării acestei inițiative[15]. În acest sens, va apela la serviciile lui Alexandru Marta, președintele Curții de Apel din Timișoara și al Cercului Juridic Bănățean cu care va ține o strânsă legătură. Acesta, după ce a luat legătura cu președinții celor mai importante societății culturale din Banat îi solicita lui Iuliu Moldovan, la 22 ianuarie 1935, să revină la Timișoara pentru o întâlnire cu intelectualii marcanți ai Banatului[16]. Trebuiau informați despre această întâlnire președinții despărțămintelor bănățene, C. Teodorescu, rectorul Politehnicii și președinte al Intitutului Social Banat-Crișana, Cornel Grofșoreanu, vicepreședintele acestui institut, Iuliu Coste, președintele "Caselor Naționale", Iosif Velceanu, președintele Asociației Corurilor și Fanfarelor din Banat, Ioachim Miloia, președintele Societății istorice și arheologice și alți intelectuali de prestigiu.

În ședința Comitetului Central din 2 martie 1935, Iuliu Moldovan informa despre demersurile întreprinse în vederea organizării unei Regionale în Banat și despre propunerea lui Alexandru Marta de a veni la Timișoara pentru o consfătuire cu reprezentanții societăților culturale bănățene[17]. În privința raporturilor dintre Regională și conducerea centrală, Iuliu Moldovan preciza că Regionala nu va fi independentă, dar va beneficia de anumite favoruri: i se va lăsa la dispoziție o parte din taxele de membri, iar președintele ei va fi vicepreședinte de drept al "Astrei". Pentru reglementarea acestor raporturi, la 12 aprilie 1935 s-a constituit o comisie de organizare formată din mai mulți membri ai Comitetului Central, sub președinția lui Gh. Preda, ce trebuia să propună modificarea Regulamentului Regionalelor[18]. Propunerile comisiei au fost analizate atât în ședința extraordinară a Comitetului Central din 15 aprilie 1935[19], cât și la consfătuirea de la Timișoara din 20 aprilie 1935 la care au participat, alături de președintele "Astrei", Iuliu Moldovan, reprezentanții celor mai importante instituții și societăți culturale din Banat[20]. Majoritatea intelectualilor bănățeni au primit cu entuziasm ideea constituirii unei Regionale și au desemnat un comitet de organizare în frunte cu Alexandru Marta, pentru a analiza proiectul de program și schița de organizare a Regionalei, prezentate de

10. *Ibidem*, 135.
11. *Ibidem.*
12. *Ibidem*, an. 66, nr. 4, iulie-august 1935, 176.
13. Cuvântul președintelui Asociațiunii în *Transilvania*. *Supliment la anul 1933*, 4.
14. Iuliu Moldovan, Cuvânt de deschiderea Adunării generale din Tg. Mureș, în *Transilvania*, an. 65, nr. 5, septembrie-octombrie 1934, p. 311; vezi și *Acțiunea*, an. III, nr. 4 din 26 ianuarie 1936.
15. D. J. S. A. N., *Fond Astra*, doc. 2269/1935, f. 2.
16. *Ibidem*, doc. 1280/1935, f. 3.
17. *Ibidem*, Procese-verbale, doc. 885/1935, f. 13.
18. *Ibidem*, doc. 1379/1935, f. 7.
19. *Ibidem*, Procese-verbale, doc. 1421/1935, f. 23.
20. *Ibidem*, doc. 1601/1935, f. 25.

Iuliu Moldovan. Proiectul argumenta necesitatea unei Regionale bănățene care trebuia, printr-un program social-cultural să încerce oprirea declinului etnic și să coordoneze acțiunile asociațiilor și societăților culturale din Banat. Regionala urma să fie condusă de un comitet și să-și desfășoare activitatea în 10 secțiuni: demografic-juridică și administrativă, social-economică, artistică, muzeală și etnografică, a caselor culturale, medicală și biopolitică, de propagandă, de tineret și pentru educația femeilor. Fiecare secție avea atribuții clar formulate în acest proiect[21]. În afară de aceste atribuții, conducerea Regionalei putea face apel la concursul secțiilor pentru îndrumarea acțiunilor organizate de către despărțămintele și cercurile culturale: înființarea de școli țărănești, încurajarea industriei casnice în scopul stimulării artei naționale, cunoașterea și conservarea datinilor, tradițiilor, obiceiurilor, cultivarea dragostei și a respectului pentru cultura și istoria națională etc. În proiectul de organizare se făcea un apel de colaborare către așezămintele culturale principale din Banat. Fiecare asociație culturală își păstra patrimoniul, statutul și programul, urmând să colaboreze la organizarea unor activități comune, dar și specifice. Se propunea ca Institutul Social Banat-Crișana să ia în sarcina sa atribuțiile secțiilor demografică și social-economică, Cercul Juridic Bănățean secția juridică și administrativă, Societatea Caselor Naționale, secția caselor culturale, Asociația Corurilor și Fanfarelor din Banat, secția artistică, Societatea Istorică și Arheologică împreună cu Muzeul Bănățean secția muzeală și etnografică iar Uniunea Femeilor Române din Banat, secția feminină[22].

Numele complet al Regionalei trebuia să fie: "Asociațiunea pentru literatura română și cultura poporului român. Regionala Banatului" sau prescurtat "Astra. Regionala Banatului". Statutele și regulamentele Astrei centrale erau obligatorii și pentru Regională, urmând a se face modificările cerute de situația nou creată. Regionala trebuia să trimită Comitetului Central de la Sibiu raportul anual și 50% din cotizațiile membrilor, să informeze despre hotărârile adunărilor generale și să fie reprezentată la adunările generale ale Astrei. Înscrierea de membri fondatori, pe viață, activi și ajutători era aprobată de către comitetul Regionalei, dar eliberarea diplomelor membrilor fondatori și pe viață se făcea de către Comitetul Central al "Astrei". Acesta avea dreptul de a supraveghea și îndruma activitatea Regionalei. În același timp, aprobarea hotărârilor și a actelor Regionalei de către Comitetul Central nu angaja răspunderea Asociațiunii sub raport material sau ca persoană juridică. Președintele Regionalei era de drept vicepreședinte în Comitetul Central al Asociațiunii[23].

Adunarea de constituire a Regionalei urma să fie convocată de către Comitetul Central ca adunare generală extraordinară în 8 septembrie 1935, la Timișoara. De pregătirea adunării trebuia să se ocupe comitetul de organizare împreună cu despărțămintele centrale din Timișoara, Lugoj, Caransebeș și Oravița și dacă era posibil și cu concursul așezămintelor culturale colaboratoare. În aceste sens comitetul de organizare trebuia să solicite autorităților din Timișoara un spațiu corespunzător și trecerea în folosința Regionalei a caselor culturale și a bibliotecilor comunale. În același timp trebuia lansat un apel către toate societățile culturale românești din Banat pentru a se înscrie în Regională[24].

După ce Comitetul despărțământului județean central Timișoara a aprobat, în ședința din 14 iunie 1935, înființarea Regionalei bănățene, la 23 iunie 1935 s-a convocat Adunarea Generală a despărțământului, în comuna timișeană Chișoda. Alexandru Marta a informat adunarea despre demersurile întreprinse pentru înființarea Regionalei[25]. Ioan Doboșan și Gheorghe Pența a propus adunării aprobarea hotărârii comitetului de înființare a Regionalei bănățene, cu rezerva de a se preciza și raporturile materiale dintre aceasta și conducerea centrală de la Sibiu. În unanimitate adunarea a aprobat înființarea Regionalei "Astra Bănățeană".

În ciuda eforturilor depuse de Iuliu Moldovan, Alexandru Marta și de către președinții despărțămintelor bănățene nu s-a putut convoca, la 8 septembrie 1935, adunarea de constituire a Regionalei bănățene, așa cum se stabilise în ședința Comitetului Central a "Astrei" din 4 mai 1935[26]. Trebuiau clarificate mai multe probleme, și în special cele legate de raporturile dintre Regională și conducerea centrală. În același timp, trebuiau depășite orgolii și vanități, și nu în ultimul rând, conștientizate celelalte societăți culturale de viabilitatea proiectului cultural inițiat de "Astra".

Într-un articol publicat în *Fruncea*, profesorul Traian Topliceanu punea o serie de întrebări retorice: "Dacă ne creăm o Regională a Banatului, de ce trebuie să mai dăm centralei jumătate din agoniseala ce o vom face? N-am dat noi destul?

21. *Ibidem*, doc. 1603/1935, f. 1-7.
22. *Ibidem.*
23. *Ibidem.*
24. *Ibidem.*
25. *Ibidem*, doc. 2269/1935, f. 15; vezi și *Grai românesc*, an. II, nr. 15 din 31 iulie 1935.
26. D. J. S. A. N., *Fond Astra Procese-verbale*, doc. 1601/1935, f. 25.

Nu de la noi s-a început adunarea fondului pentru teatrul românesc? Nu s-au adunat sume însemnate? Unde este acest fond? Ce s-a făcut cu el?"[27]. Propunerea lui Topliceanu și a altor intelectuali bănățeni nemulțumiți de centralismul "Astrei" era: "Să facem Regionala <Astrei> în Banat, dar să nu dăm nici un leu centralei. Nevoile noastre de aci sunt cu mult mai serioase ca cele de la Sibiu și Cluj pentru ca să putem face pe generoșii. Regionala Banatului să aibă cu centrala numai o legătură morală în ceea ce ne privește pe noi, iar centrala să aibă în plus și o legătură materială, în sensul că ne va repartiza o sumă ce ni se cuvine din subvențiile ce le primește de la stat"[28]. Stabilirea unor raporturi precise între Regionala ce urma să fie înființată în Banat și conducerea centrală a "Astrei" a amânat înființarea acesteia.

O altă cauză a amânării datei de constituire a Regionalei a fost rivalitatea dintre societățile culturale bănățene și numărul lor mult prea mare. În raportul de activitate pe anul 1930 al despărțământului central Timișoara se sublinia că numai în Timișoara activau 16 societăți culturale românești, apreciindu-se, în mod justificat, că aceste societăți ar avea rezultate mult mai bune dacă și-ar stabili "un program comun de acțiune"[29]. În ciuda propunerilor repetate de colaborare făcute de despărțământul Timișoara, unele societăți culturale bănățene – Asociația Culturală din Banat[30] și Cercul Academic Bănățean[31] - refuzau colaborarea, considerând, în mod eronat, că "Astra" și-a epuizat rolul și mijloacele de acțiune în Banat. Reuniunea Română de Cântări, Muzică și Lectură din Anina accepta colaborarea cu "Astra", dar respingea includerea în Regională[32]. Opoziția cea mai înverșunată față de Regională a avut-o Institutul Social Banat-Crișana. Dacă în 1933 institutul ce se dorea a fi "un izvor de indicații și de armonizare pentru activitatea celorlalte instituții" coopta în comitetul de conducere membrii marcanți ai despărțământului Timișoara – Patrichie Țiucra, Al. Marta, Gh. Munteanu și Traian Golumba[33] - în 1935 vicepreședintele Cornel Grofșoreanu era îngrijorat de intenția înființării unei Regionale a "Astrei" în Banat. Într-o scrisoare trimisă lui Dimitrie Gusti își exprima refuzul categoric față de o posibilă includere a Institutului Social Banat-Crișana în Regionala "Astrei"[34]. Cornel Grofșoreanu va purta și o corespondență cu Iuliu Moldovan, președintele "Astrei", pentru a clarifica poziția institutului față de Regionala "Astrei"[35]. În scrisoarea trimisă la 6 octombrie 1935, C. Grofșoreanu se pronunță pentru colaborarea dintre cele două societăți culturale, pentru că Institutul Social Banat-Crișana nu are nici timpul și nici mijloacele necesare pentru lucrări practice iar culturalizarea nici nu intră în atribuțiile sale. Pentru realizarea acestei colaborări, el a propus cooptarea reciprocă a reprezentanților celor două societăți culturale în organele de conducere. Astfel, în Comitetul Central al Regionalei urmau să fie incluși atât președintele Institutului Social Banat-Crișana, cât și cel al secției din Arad, iar în Comitetul coordonator al Institutului Social Banat-Crișana urmau să fie cooptați președintele și primul vicepreședinte al Regionalei[36]. În răspunsul dat în 12 octombrie 1935, Iuliu Moldovan se pronunța pentru fuziunea societăților culturale din Banat, deoarece "numai prin o singură conducere, printr-un singur program de muncă care să asigure atât cercetările necesare cunoașterii realității, cât și activitatea și realizările practice se poate ajunge la rezultatul dorit"[37]. Corespondența dintre cele două personalități culturale va continua pe parcursul anului 1935 fără să se ajungă la o armonizare a pozițiilor exprimate.

La 15 decembrie 1935, Iuliu Moldovan revine la Timișoara, ajungând la o înțelegere cu majoritatea societăților culturale din Banat: Muzeul Bănățean, Asociația Corurilor și Fanfarelor din Banat, Liga Antirevizionistă din Banat etc.[38]. Acestea urmau să se federalizeze sub egida "Astrei", având un program comun pentru combaterea depopulării Banatului, dar păstrându-și independența și statutele. Pentru că Institutul Social Banat-Crișana refuza federalizarea sub egida "Astrei", Iuliu Moldovan solicita Comitetului Central împuternicirea de a continua tratativele de federalizare. Va renunța la aceste tratative în primăvara anului 1936, informând, în acest sens, Comitetul Central, în ședința din 7

27. Tr. Topliceanu, "Astra" și Banatul în *Fruncea*", an. II, nr. 24 din 15 iunie 1935, 1.
28. *Ibidem.*
29. D. J. S. A. N., *Fond Astra*, doc. 1891/1931.
30. *Vestul*, an. I, nr. 78 din 28 iulie 1930.
31. *Acțiunea*, an. III, nr. 16 din 26 aprilie 1936.
32. Direcția Județeană Caraș-Severin a Arhivelor Naționale, *Fond "Astra". Despărțământul Oravița*, dosar 13/1935, f. 54 (în continuare: D.J.C.S.A.N…).
33. Raportul Secretarului General despre activitate Institutului Social Banat-Crișana de la 30 ianuarie 1933-31 martie 1934 în *RISBC*, an. II, nr. 6-9, noiembrie-decembrie 1934, 85-86.
34. Carmen Albert, Valeriu Leu, Din Istoria cercetării sociologice în Banat : Dimitrie Gusti, Anton Golopenția, Cornel Grofșoreanu și Institutul Social Banat-Crișana (1932-1944), în *Banatica*, 14, 1996, 363.
35. Carmen Albert, Cornel Grofșoreanu și problema înființării Regionalei "Astra Bănățeană", în *Banatica*, 14, 1996, 388-393.
36. D. J. C. S. A. N., *Fond Muzeul de Istorie al Județului Caraș Severin din Reșița*, inv. 1195/1-1196/1.
37. *Ibidem*, inv. 1197/1-1199.
38. D. J. S. A. N., *Fond. Astra,* doc. 521/1936, f. 2.

martie 1936[39]. Președintele "Astrei" considera că proiectul de federalizare a societăților culturale din Banat se poate realiza și fără participarea Institutului Social Banat-Crișana, deoarece obține colaborarea majorității societăților culturale bănățene, inclusiv a celor doi episcopi ai Banatului: Vasile Lăzărescu, episcopul ortodox al Caransebeșului și Ioan Bălan, episcopul greco-catolic al Lugojului. În ciuda insistenței lui Iuliu Moldovan și a promisiunilor primite din partea multor intelectuali bănățeni, Regionala nu s-a putut înființa în cursul anului 1936. La 31 ianuarie 1937, președintele Iuliu Moldovan, considerând că au fost depășite obstacolele majore, a convocat la Timișoara o întâlnire a președinților despărțămintelor "Astrei" din Banat. S-a hotărât convocarea, în cel mai scurt timp posibil, a adunării de constituire a Regionalei bănățene, care să coordoneze mișcarea culturală din Banat[40]. În urma acestor eforturi depuse atât de către președintele "Astrei", cât și de fruntașii vieții culturale din Banat, Comitetul Central al "Astrei" a hotărât, în ședința plenară din 6 februarie 1937, în baza art. 38 din statutele "Astrei", convocarea adunării de constituire a Regionalei Bănățene, în ziua de 28 februarie 1937, la Timișoara[41]. La 11 februarie vicepreședintele Gh. Preda îl informa pe Alexandru Marta de convocarea adunării și ordinea de zi a acesteia. Aceste două documente au fost trimise spre publicare celor mai importante publicații din Ardeal – *Patria*, *Gazeta Transilvaniei*, *Telegraful român* –, dar și din capitală – *Universul*, *Viitorul*, *Țara noastră*, *Dreptatea*, *Curentul* și *Îndreptarea*[42]. În aceeași zi, au fost expediate, în colet separat, pe adresa lui Al. Marta 260 exemplare din "Convocarea" adunării pentru a fi trimise publicațiilor din Banat, autorităților și societăților culturale, precum și personalităților ce urmau să fie invitate la adunare.

Hotărârea convocării adunării de constituire a Regionalei "Astra Bănățeană" a declanșat un puternic entuziasm în Banat, întreținut și de presa bănățeană care cerea tuturor factorilor responsabili de viitorul Banatului să-și aducă contribuția la reușita acestei adunări. La 12 februarie, Comitetul pentru organizarea Regionalei "Astra Bănățeană", lansa un Apel de constituire a Regionalei ce va fi semnat de 174 de personalități culturale și politice din Banat: Vasile Lăzărescu, episcopul ortodox al Caransebeșului, Andrei Magier, episcopul ortodox al Aradului, Ioan Bălan, episcopul greco-catolic al Lugojului, Antoniu Mocioni, Sever Bocu, Tiberiu Brediceanu, dr. Dimitrie Nistor, prefectul județului Timiș-Torontal, dr. Victor Curuțiu, prefectul județului Severin, col. Ioan Băleanu, prefectul județului Caraș, primarii orașelor Timișoara, Lugoj, Caransebeș și Oravița, rectorii Politehnicii și Academiei de Belle-Arte, Sabin Evuțianu, inspector general al Regiunii școlare Timișoara, președinții despărțămintelor bănățene și ai altor societăți și asociații culturale din Banat[43]. Și de această dată, Cornel Grofșoreanu a refuzat orice colaborare cu cei ce doreau înființarea Regionalei, dar la scurt timp își va schimba atitudinea și va fi prezent la adunarea din 28 februarie 1937. Apelul atrăgea atenția bănățenilor asupra depopulării Banatului și necesității unirii forțelor spirituale, pentru că momentul era favorabil, cerându-se doar "coordonarea și sistematizarea muncii constructive și sporirea forțelor prin unire și prin adeziuni noi, căci în fața noastră avem nu numai răni care cer tămăduire, ci și mirajul unei noi vieți, plină de idealism local și năzuinți spre o viață superioară"[44]. "Astra" își va asuma rolul unirii forțelor culturale din Banat și în acest sens în ziua de 28 februarie "va pune temeliile <Astrei Bănățene>, adunând într-o regională a Banatului toate cele trei despărțăminte județene și astfel întărită, având ramificații în întreaga provincie, ea își oferă concursul său tuturor energiilor din Banat, constituite sau nu în asociațiuni, care activează pe terenul binelui obștesc". Erau invitați să participe la acest „act solemn" toți cei interesați de promovarea unui "regionalism constructiv și nobil" care să-i asigure Banatului strălucirea de altădată exprimată prin "lozinca Banatu-i fruncea"[45].

Apeluri similare, adresate în special intelectualilor, făceau și publicațiile bănățene. Într-un articol publicat în gazeta *Acțiunea*, cu un titlu sugestiv: "Către intelectualii bănățeni", profesorul Tiberiu Mităr, președintele despărțământului Lugoj al "Astrei", atrăgea atenția "de datoria ce o au, de a lucra din răsputeri la îndrumarea pe calea vieții a acestei provincii", dacă doresc ca Banatul să devină "cea mai frumoasă piatră scumpă pe Coroana României Mari"[46]. Se solicita colaborarea "tuturor

39. D. J. S. A. N., *Fond Astra,*doc 958/1936, f. 3.
40. *Banatul*, Timișoara, an. III, nr. 6 din 14 februarie 1937; vezi și *Vestul.*
41. D. J. S. A. N., *Fond Astra, Procese verbale ale Comitetului Central al Asociațiunii. 1937*, doc. 499/1937, f. 6; vezi și *Transilvania*, an. LXVIII, Nr. 1, ianuarie-februarie 1937, p. 60; *Telegraful român*, Sibiu, an. LXXXV, nr. 7 din 14 februarie 1937; *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, an 1000, nr. 14 din 18 februarie 1937.
42. Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale, *Fond Astra, Despărțământul Timișoara*, dosar 97/1937, f. 9 (în continuare: D. J. T. A. N.).
43. *Ibidem*, f. 23-69.
44. *Ibidem*, f. 4.
45. *Ibidem*, f. 5; vezi și *Vestul*, an. VIII, nr. 1875 din 27 februarie 1937.
46. *Acțiunea*, an. IV, nr. 9 din 28 februarie 1937.

puterilor intelectuale productive din Banat" pentru că în Regionala "Astrei" "au loc toți care vor și care trebuie să lucreze pentru îndrumarea pe drumul progresului a țărănimii bănățene". Articolul se încheia cu îndemnul adresat intelectualilor bănățeni: "Să mergem deci, la Timișoara!"[47]. În termeni similari se adresa cititorilor săi și gazeta *Banatul*, organ al Frontului Românesc din județul Timiș-Torontal: "Bănățeni! Să nu lipsească nimeni de la această adunare de constituire, care va trebui să fie sărbătoarea solidarității culturale a bănățenilor în cadrele Astrei"[48]. Cotidianul timișorean *Vestul* aștepta ziua de 28 februarie "cu emoție și cu credință că realizarea de acum nu va fi nicidecum o reeditare a nefericitei <Uniuni Bănățene> mult trâmbițată dar cu o viață efemeră"[49].

Convocată în localul Școlii de Comerț din Timișoara, adunarea de constituire a Regionalei "Astra Bănățeană" avea un program încărcat: cuvântul de deschidere, rostit de vicepreședintele "Astrei", Gh. Preda; cuvântul președintelui Comitetului de organizare Al. Marta; mesajele adresate de către reprezentanții autorităților locale și ai societăților culturale; delegarea organelor de conducere ale Regionalei; aprobarea regulamentului de funcționare a Regionalei; ședința plenară a secțiilor științifice și literare și conferința susținută de Gh. Preda cu subiectul, "Distinși oameni și mari nevropați"[50].

Erau prezenți la această adunare episcopul Caransebeșului, Vasile Lăzărescu, dr. Nicolae Brânzeu, prepozit capitular din Lugoj, Constantin Kiritescu, secretar general în Ministerul Educației Naționale, dr. Gh. Preda, vicepreședintele "Astrei", Constantin Teodorescu, rectorul Politehnicii, dr. Dimitrie Nistor, prefectul județului Timiș-Torontal, Alexandru Marta, președintele Curții de Apel Timișoara, Ioachim Miloia, directorul Muzeului Bănățean, Ioan Oprea, președintele Camerei de Comerț, Cornel Grofșoreanu, președintele Institutului Social Banat-Crișana, Iuliu Coste, președintele filialei Caselor Naționale, Aurelia Ciobanu, președinta Reuniunii Femeilor Române din Banat, prof. Vasile Mihoc, reprezentantul Asociației Profesorilor Secundari din Banat, Sabin Evuțianu, inspector școlar general, dr. Nicolae Buteanu, inspector general sanitar, Sabin Drăgoi, directorul Conservatorului din Timișoara, Sever Bocu, Aurel Cosma, Petru Nemoianu, George Dobrin, Nicolae Ursu, președinții despărțămintelor bănățene ale "Astrei", reprezentanți ai altor societăți culturale din Banat, directorii celor mai importante licee și alte personalități culturale și politice din Banat[51]. Nu fără efort au fost convinși reprezentanții partidelor politice să lase de o parte "hainele și papucii de partid" și să intre "în sanctuar cu sufletul curat"[52].

Deschizând adunarea, Gh. Preda își exprima deplina satisfacție de a fi prezent în acest "colț pitoresc al țării românești, cu privelești încântătoare, cu bogății naturale, cu un farmec specific etnic, manifestat prin atât de frumoase cântece, dansuri și costume", ce a dat atâția patrioți și oameni de cultură[53]. Evidențiind rolul și activitatea despărțămintelor bănățene în păstrarea și conservarea specificului românesc într-o regiune a interferențelor etnice și culturale, vicepreședintele "Astrei" sublinia că "pentru o mai bună utilizare a energiilor intelectuale din această regiune, și la dorința exprimată de despărțăminte, de instituțiile culturale din Banat și de atâția valoroși intelectuali bănățeni", Comitetul Central al "Astrei" a hotărât înființarea Regionalei "Astra Bănățeană" cu sediul la Timișoara[54].

Din partea comitetului de organizare a adunării a luat cuvântul Al. Marta care, evocând momentul de glorie dar și de neîmpliniri al românilor, sublinia luciditatea conducătorilor "Astrei", pentru că au înțeles, după înfrângerea Revoluției de la 1848, că "legea, limba și moșia nu se mai pot apăra numai cu arma" și pentru cucerirea "dreptății neamului" trebuie luminat poporul. Aceasta a fost principala rațiune a întemeierii "Astrei", iar rolul jucat de ea în realizarea mărețului ideal al unității naționale a justificat pe deplin înființarea ei. Pentru ca "Astra" să poată avea un sens și un rol în Banat în noile condiții ale României Mari, Al. Marta a propus adunării înființarea Regionalei "Astra Bănățeană"[55]. Înființarea Regionalei era considerată de către președintele Comitetului de organizare drept "o necesitate spirituală a Banatului", pentru că "numai în regruparea forțelor în jurul acestui vechi așezământ cultural se poate întrezări înflorirea și culturalizarea Banatului"[56].

După supunerea la vot și aprobarea în unanimitate a constituirii Regionalei "Astra Bănățeană", au urmat discursurile reprezentanților celor două biserici, ai societăților culturale și ai

47. *Ibidem.*
48. *Banatul*, an. III, nr. 6 din 14 februarie 1937.
49. *Vestul*, an. VIII, nr. 1860 din februarie 1937.
50. D. J. S. A. N., Fond *Astra*, doc. 493/1937, f. 10; vezi și *Transilvania*, nr. 1, ianuarie-februarie 1937, p. 60; *Gazeta Transilvaniei*, an. 100, nr. 14 din 18 februarie 1937; *Răsunetul*, an. XVI, nr. 9 din 28 februarie 1937.
51. D. J. S. A. N., *Fond Astra*, doc. 1021/1937, f. 2-3.
52. *Vestul*, an. VIII, nr. 1860 din 10 februarie 1937
53. Constituirea Regionalei "Astrei Bănățene", *Transilvania*, an. LXVIII, nr. 2, martie-aprilie 1937, 75.
54. *Ibidem*, 78.
55. *Ibidem*, 82.
56. D. J. S. A. N., *Fond Astra,* doc. 1021/1937, f. 6.

autorităților locale. Toți au subliniat importanța constituirii Regionalei bănățene pentru o mai bună organizare a vieții culturale și o integrare a ei în patrimoniul cultural-național. Episcopul ortodox al Caransebeșului a arătat, în cuvinte emoționante, că " bănățenii prea și-au irosit energiile creatoare în mici bisericuțe" și că era timpul "să se solidarizeze toți binevoitorii păturii țărănimii în jurul "Astrei"[57]. Nicolae Brânzeu, prepozit capitular al Episcopiei greco-catolice din Lugoj, își exprima speranța că Regionala va fi la înălțimea așteptărilor ce s-au pus în ea, pentru că "toate acțiunile culturale, naționale, pornite în Banat au avut un succes real și nici în viitor acest colț de țară nu se va dezminți"[58]. Secretarul general al Ministerului Educației Naționale, prof. Constantin Kirițescu, a salutat adunarea în numele ministrului Constantin Angelescu și al școlii românești de pretutindeni, arătând că școala românească, prin slujitorii săi, sprijină toate acțiunile de răspândire a culturii pornite de instituțiile și societățile culturale. Între acestea, el consideră că locul întâi îi revine "Astrei"[59]. Prefectul județului Timiș-Torontal felicită inițiatorii adunării de constituire a Regionalei bănățene, asigurându-i, în același timp, de "tot sprijinul moral și material ca <Astra> să-și atingă scopul"[60]. Teodor Catalina, ajutor de primar al municipiului Timișoara, considera înființarea Regionalei "Astra Bănățeană" drept prima satisfacție oferită celor ce, de aproape un deceniu, cereau ca Banatul să fie recunoscut ca o unitate cu interese și aspirații specifice[61]. Subliniind faptul că "Astra" n-a fost doar "o simplă asociație formată din românii cei mai de seamă, dornici de a răspândi în masele largi cultura națională", ci și " o cetate de conservare, de întărire și de expansiune a tuturor forțelor naționale acumulate de veacuri în poporul nostru", Vasile Mihoc, în numele Asociației Profesorilor Secundari din Timișoara, asigura conducerea Regionalei de sprijinul, puterea de muncă, priceperea și entuziasmul slujitorilor școlii bănățene[62]. Sever Bocu, președintele despărțământului Lipova și aspirant discret la conducerea Regionalei, a rostit un lung discurs în care făcea elogiul "Astrei" și își exprima speranța în reușita Regionalei bănățene[63]. În numele Casei Naționale din Banat a vorbit președintele Iuliu Coste, fost prefect al județului Timiș - Torontal, exprimându-și convingerea că "tot ce este întemeiat pe cultură este indestructibil mai ales când la baza ei se găsește moralitatea"[64]. Salutând inițiativa creării acestei Regionale, Aurelia Ciobanu, președinta Reuniunii Femeilor Române din Timișoara, și-a exprimat speranța că "drapelul culturii naționale desfășurat" cu această ocazie va fi "salutat cu multă dragoste pe toată întinderea iubitului nostru Banat de către toți și toate care își iubesc țara și neamul"[65]. După alte luări de cuvânt s-a aprobat Regulamentul intern al Regionalei "Astra Bănățeană" și s-au ales organele de conducere.

Potrivit Regulamentului[66], "Astra Bănățeană" se extindea în județele Caraș Severin și Timiș - Torontal, având sediul în Timișoara. Scopul Regionalei era cel înscris în statutele "Astrei". Pentru realizarea obiectivelor și programului de activități, Regionala avea la dispoziție mijloace materiale provenite din: 80% din cotizația membrilor fondatori și pe viață de pe teritoriul arondat, veniturile realizate din vânzarea publicațiilor Regionalei și organizarea concertelor, petrecerilor, conferințelor, serbărilor, loteriilor și expozițiilor, precum și din donații, moșteniri, colecte, subvenții sau ajutoare de la stat, județ, plasă, comună, instituții și societăți și de la particulari. Membrii Regionalei erau, ca și în cazul "Astrei", fondatori, pe viață, activi, ajutători, onorari și corespondenți. Primirea membrilor fondatori, pe viață, activi și ajutători se aproba de către Comitetul Regionalei și se informa Comitetul Central de la Sibiu pentru a-i lua în evidență și a le elibera membrilor fondatori și pe viață diplomele de membru. Membrii onorari erau aprobați de către Adunarea Generală a "Astrei" în urma propunerilor făcute de Regională și înaintate spre aprobare de Comitetul Central de la Sibiu. Membrii corespondenți erau propuși de către secțiile științifice ale Regionalei, Comitetului acesteia care înainta propunerea spre aprobare Adunării Generale a Regionalei.

Regionala avea o conducere proprie – Adunarea Generală, Comitetul Regionalei și funcționarii Regionalei – supravegheată și îndrumată de către Comitetul Central al "Astrei"[67]. Adunarea Generală se convoca anual iar în cazuri excepționale de mai multe ori. La adunare luau parte toți membrii Regionalei, dar drept de vot decisiv aveau numai acei membri fondatori, pe viață și activi, ce au fost

57. *Ibidem.*
58. *Ibidem.*
59. *Ibidem*, f. 8.
60. *Ibidem.*
61. Astra Bănățeană în *Luceafărul*, an. III, nr. 3-4, martie-aprilie 1937, 111.
62. *Ibidem*, 112; vezi și *Vestul*, an. VIII, nr. 1877 din 2 martie 1937.
63. *Luceafărul*, an. III, nr. 3-4, martie-aprilie 1937, 112-114; vezi și *Vestul*, an. VIII, nr. 1878 din 3 martie 1937.
64. *Luceafărul*, an. III, nr. 3-4, martie-aprilie 1937, 112-114.
65. *Ibidem*, 115.
66. Regulament intern pentru Regionala bănățeană a "Astrei" în *Ibidem*, 118-121.
67. *Ibidem.*

confirmați în anul precedent și aveau cotizația achitată. Membrii onorari, corespondenți și ajutători aveau doar drept de vot consultativ. Convocarea adunării se făcea prin anunțuri în presă cu cel puțin 15 zile înainte. Locul adunării viitoare se stabilea în ultima Adunare Generală de către aceasta, iar data desfășurării era fixată de către Comitetul Regionalei. Potrivit articolului 12 din Regulament, Adunarea alegea președintele și Comitetul Regionalei, stabilea direcțiile de activitate, hotăra primirea de noi membri corespondenți, numea membrii activi ai secțiilor etc. Hotărârile adunării erau trimise Comitetului Central al "Astrei", iar cele ce depășeau interesele Regionalei se puteau aplica numai după ce primeau aprobarea conducerii de la Sibiu.

Organul executiv al Regionalei era Comitetul ales pe timp de 5 ani și compus din 25 membrii activi și din președinții departamentelor județene și ai secțiilor științifice literare ca membri de drept. Comitetul Regionalei ținea în fiecare an două ședințe plenare, în fiecare lună o ședință ordinară și ori de câte ori era nevoie ședințe extraordinare. Comitetul alegea funcționari, organiza și supraveghea departamentele și cercurile culturale de pe teritoriul Regionalei, întocmea bugetul de venituri și cheltuieli, administra averea Regionalei, executa hotărârile adunărilor generale și dispozițiile Comitetului Central de la Sibiu etc.

Potrivit articolului 22 din Regulament, funcționarii Regionalei erau: președintele, vicepreședinții, secretarul, secretarul cu propaganda, contabilul, casierul, controlorul, bibliotecarul, economul, custodele muzeului și conferențiarul. Toate aceste funcții erau onorifice. Președintele Regionalei, ales pe o perioadă de 5 ani, era de drept vicepreședinte onorific al "Astrei".

Regionala își desfășura activitatea de cercetare și îndrumare în cadrul a 10 secții literare și științifice: literară, juridică și administrativă, istorică, etnografică și de muzeu, social-economică, demografică și etnopolitică, medicală și biopolitică, feminină, de educație națională și artistică[68]. Fiecare secție era formată din cel puțin 5 membri activi și un număr corespunzător de membri corespondenți, toți aleși pe o perioadă de 5 ani. Trebuie remarcat faptul că, potrivit acestui regulament de funcționare, Regionala bănățeană avea autonomie și responsabilitate în acțiunile întreprinse. Ea nu putea angaja sub raport material averea administrată de Comitetul Central al "Astrei". Aprobarea hotărârilor și programelor Regionalei bănățene de către Comitetul Central de la Sibiu nu angaja răspunderea morală și juridică a "Astrei" și nici patrimoniul ei.

68. *Ibidem.*

Adunarea din 28 februarie 1937 l-a ales pe Anton Mocioni președinte de onoare al Regionalei bănățene, iar pe inspectorul general școlar Sabin Evuțianu, în funcție de președinte activ. Mulțumind pentru încrederea acordată, Sabin Evuțianu își exprima speranța într-o "colaborare sinceră și curată, o solidarizare a tuturor celor ce locuiesc acest Banat și vor să activeze cu dragoste, cu pricepere și cu sârg, pentru a-l cerceta și cunoaște în toată realitatea lui, cu toate defectele și neajunsurile și cu toate calitățile"[69]. Era convins că drumul nu va fi deloc ușor și fără greutăți, dar nu peste puterile solidare ale bănățenilor, pentru că Banatul avea atât o tradiție culturală, cât și o generație de intelectuali "muncitori pentru acest Banat zbuciumat, frământat, contaminat, decimat și, totuși atât de bogat în toată privința, încât a fost numit de o parte <grânar>, de altă parte <pământ clasic al talentului>"[70]. În același timp, Regionala bănățeană deși va avea individualitate și autonomie, nu va rămâne o organizație culturală izolată, ci va colabora cu organele centrale de la Sibiu și cu toate societățile culturale românești interesate de promovarea culturii naționale. Numai pe această cale, aprecia Evuțianu, se poate realiza "integrarea patrimoniului bănățean în patrimoniul național, păstrarea și potențarea sufletului bănățean ca o mândră și puternică contribuție la unitatea sufletească a neamului românesc"[71]. Președintele Regionalei atrăgea atenția asupra rolului pozitiv jucat de regionalismul cultural, admis și în educație, fără a fi atinsă câtuși de puțin unitatea națională. Dimpotrivă, continua Evuțianu, regionalismul cultural contribuie la solidaritatea națională pentru că: "Uniformitate nu există nicăieri, nici în macrocosmos, nici în microcosmos. Uniformizarea e combătută și în știința educației, căci ea duce la completa anchilozare. Regiunea e o realitate. Banatul e una din regiunile distincte ale Țării Românești, o unitate geografică, istorică, etnică, culturală și economică, ce are însă o valoare și un rost de trăire numai alături de celelalte regiuni surori ale ei, în hotarele etnice și naturale... ale României Mari, una și indivizibilă"[72].

În Biroul Regionalei au fost aleși, alături de președintele Sabin Evuțianu, și vicepreședinții Nicolae Buteanu și Aurel Cosma, Traian Topliceanu (secretar), Ștefan German (casier), Ioan Vințan (contabil), Pavel Gherman Bosică (bibliotecar),

69. Constituirea Regionalei "Astra Bănățeană", *Transilvania*, an. 68, nr. 2, martie-aprilie 1937, 84.
70. *Ibidem.*
71. *Ibidem*, 85.
72. *Ibidem*, p. 86; vezi și *Luceafărul*, an. III, nr. 3-4, martie-aprilie 1937, 116-117.

Vichentie Ardeleanu (conferențiar)[73]. Membrii de drept în Comitetul Regionalei erau episcopii ortodocși ai Aradului și Lugojului, Andreiu Mager și Vasile Lăzărescu, episcopul greco-catolic din Lugoj, Ioan Bălan, Tiberiu Brediceanu, Sever Bocu și președinții despărțămintelor "Astrei" din Timișoara (Patrichie Țiucra), Caransebeș (Cornel Corneanu), Lugoj (Tiberiu Mităr) și Oravița (Ilie Rusmir)[74]. Au fost cooptați în Comitetul Regionalei și generalul Alexandru Bunescu, comandantul Diviziei I Timișoara, Dimitrie Nistor, prefectul județului Timiș - Torontal, Victor Curuțiu, prefectul județului Severin, Ioan Băleanu, prefectul județului Caraș și primarul municipiului Timișoara, Augustin Coman. În același timp, au fost aleși în Comitetul Regionalei 25 de membri, intelectuali remarcați prin activitatea depusă în slujba Banatului: Sabin Drăgoi, Coriolan Băran, Iuliu Coste, Avram Imbroane, Constantin Teodorescu, Aurel Peteanu, Ludovic Ciobanu, Patrichie Râmneanțu, Gheorghe Munteanu, Nicolae Brânzeu, Romulus Boldea, Nicolae Domășneanu etc.[75]. Adunarea a ales și președinții a nouă secții: Al. Marta (secția juridică), Nicolae Jucu (literară), Cornel Grofșoreanu (social-economică), Iosif Velceanu (artistică), Patrichie Râmneanțu (demografică), Alexandru Miletici (medicală), Ioachim Miloia (istorico-muzeală), Vasile Mioc (educație-națională) și Aurelia Cioban (feminină).

Adunarea de constituire a Regionalei "Astra Bănățeană" s-a bucurat atât de atenția conducerii centrale a "Astrei" cât și a presei din Banat și nu numai. În ședința ordinară a Comitetului Central din 6 martie 1937, Gh. Preda informa conducerea "Astrei" despre adunarea de la Timișoara care s-a desfășurat "cu entuziasm, în deplină înțelegere, fără nici cel mai mic incident" și considera întoarcerea bănățenilor la <Astra> drept "un act istoric"[76]. Președintele Iuliu Moldovan aprecia că: "Evenimentul cel mai de seamă din trecutul apropiat al <Astrei> este, fără îndoială înființarea Regionalei bănățene. După o muncă pregătitoare de mai mulți ani a luat ființă o organizație culturală puternică "ce va trebui să-și desfășoare activitatea nu atât întru răspândirea cărții și a unei culturi generale, ci îndeosebi întru păstrarea și regenerarea patrimoniului etnic și combaterea declinului calitativ și numeric"[77]. Cel mai important ziar bănățean *Vestul*, a acordat un spațiu important evenimentului, considerând adunarea drept "un adevărat parlament cultural al provinciei noastre, un parlament în care toată lumea era pătrunsă de sensul profund al acestei manifestațiuni solidare, pătrunsă de trecutul plin de fapte înfrățite, pătrunsă de ceea ce prezentul cere drept contribuție efectivă de la actualele generații"[78]. Avocatul Ioan Subțire consemna în săptămânalul *Voința Banatului*: "Erau clipe înălțătoare, când vedeai tot ce Banatul are mai ales, dezbrăcat de diferențieri politice, adunați la o adunare culturală specific bănățeană ... Înființarea Regionalei bănățene poate salva interesele neglijate ale acestei provincii și poate validita însușirile bănățene, de care ne mândrim și care formează un tezaur, de care, dacă nu noi, doar copiii noștri trebuie să profite"[79]. Calendarul aceleiași publicații vedea în Regionala "Astra Bănățeană" "o realizare a spiritului regional promovat în Banat imediat după apariția primelor decepții aduse de evoluția României Mari"[80]. Într-un editorial consacrat manifestării culturale de la Timișoara, Nicolae Roșu, directorul ziarului *Cuvântul satelor* își informa cititorii, în cea mai mare parte locuitori ai satelor din Banat, despre constituirea Regionalei bănățene apreciind că, deși au fost mai multe încercări de solidarizare a spiritului bănățean, ele au eșuat pentru că: "Nu s-a încercat nici o dată o solidarizare sinceră, pe deasupra egoismului partidist, a tuturor energiilor pentru valorificarea drepturilor Banatului, cel puțin cât s-a făcut pentru alte provincii... Manifestarea de duminică, de la Timișoara are la bază culturalul, așa cum au afirmat mai toți vorbitorii, singurul pe care se poate fonda adevărata solidaritate bănățeană și adevăratul regionalism, cel constructiv"[81]. Revista Cercului Juridic Bănățean își exprima bucuria pentru realizarea unui important proiect cultural ce trebuia "să actualizeze lozinca <Banatu-i fruncea>, să-i redea consimțământul mândrelor sale năzuinți, să lupte pentru realizarea lor, într-un cuvânt să asigure regenerarea fizică și morală a românești populațiuni a Banatului"[82]. Revista de cultură *Luceafărul*, ce va deveni publicația culturală a Regionalei, considera constituirea acesteia drept unul dintre cele mai importante evenimente culturale din istoria Banatului, punându-și paginile la dispoziția celor ce doreau să

73. *Ibidem*, 122.
74. *Transilvania*, an. LXVIII, nr. 2, martie-aprilie 1937, 128; vezi și *Vestul*, an. III, nr. 1877 din 2 martie 1937.
75. *Ibidem*, vezi și *Transilvania*, an. LXVIII, nr. 2, martie-aprilie 1937, 128; *Luceafărul*, an. III, nr. 3-4, martie-aprilie 1937, 115.
76. D. J. S. A. N., *Fond Astra, Procese verbale*, doc. 888/1937, f. 12.
77. *Transilvania*, an. LXVIII, nr. 4, iulie-august, 1937, 215.
78. S-a constituit "Astra Bănățeană" în *Vestul*, an. VIII, nr. 1877 din 2 martie 1937.
79. Ioan Subțire, Solidaritate bănățeană în *Voința Banatului*, an. XVIII, nr. 10 din 7 martie 1937.
80. *Calendarul Voința Banatului*, Timișoara 1938, 43.
81. Nicolae Roșu, "Astra" bănățeană, *Cuvântul satelor*, an XI, nr. 10 din 7 martie 1937.
82. V. M. Theodorescu, Omagiul "Astrei", *RCJB*, an. VI, nr. 2 din 28 februarie 1937, 74.

contribuie la "regenerarea patrimoniului românesc al Banatului"[83].

Și presa din celelalte orașe bănățene acorda spații însemnate adunării de la Timișoara, elogiindu-i pe intelectualii bănățeni aflați în Comitetul de organizare și exprimându-și speranța că va începe o nouă etapă în activitatea "Astrei" în Banat. Lugojenii sperau că Regionala bănățeană "va fi prin excelență un izvor de apă vie, de împrospătare sufletească și de intensificare a vieții pentru toată suflarea românească"[84]. "Astra trebuie azi mai mult ca oricând să topească, la focu-i sacru al culturii creștine, toate pasiunile de partid sau confesionale... să stea zid de neînvins, în fața puhoiului murdar al literaturii pornografice și antiromânești și anticreștine"[85], aprecia și săptămânalul lugojan *Acțiunea*. *Foaia diecezană* din Caransebeș își informa cititorii despre adunarea de constituire a Regionalei bănățene, exprimându-și speranța că ea va desfășura o activitate bogată și benefică pentru Banat și urându-i "cel mai desăvârșit spor la muncă"[86]. Într-un editorial semnat de George Bogdan în gazeta săptămânală *Reșița* se făcea o amplă prezentare a evenimentului cultural de la Timișoara apreciindu-se că: "Banatul a fost satisfăcut. <Astra Bănățeană> întinde azi mână frățească tuturor românilor care locuiesc și iubesc plaiurile bănățene, face apel stăruitor să uite cu toții credințele politice care ne despart și indiferent de provincia în care s-au născut, să muncească cu inima curată pentru propășirea Banatului, stea de frunte a cerului românesc"[87]. Cea mai importantă publicație a "Astrei", revista *Transilvania* a consemnat toate momentele și hotărârile importante luate în adunarea de constituire a Regionalei bănățene, discursurile integrale rostite de către Gh. Preda, Alexandru Marta și Sabin Evuțianu, componența organelor de conducere, considerând că: "Prin înființarea Regionalei, Comitetul Central a intenționat o apropiere a tuturor societăților culturale și a intelectualilor din Banat, pentru ca împreună să contribuie cu mai mult succes la realizarea scopurilor Asociațiunii, în special a propășirii capitalului biologic al neamului românesc și al păstrării bunelor obiceiuri, datini și tradițiuni, împiedicând totodată depopularea care în Banat a luat în timpul din urmă proporții îngrijorătoare"[88].

Fragmente din discursurile rostite de Al. Marta, Gh. Preda, episcopul Vasile Lăzărescu și Constantin Kirițescu sunt prezentate și de către cotidianul bucureștean *Universul*. El își informa cititorii că Timișoara a fost "locul unei înălțătoare manifestații naționale, de o covârșitoare însemnătate pentru viața culturală și socială a acestei mândre provincii românești. Îndeplinind o veche și arzătoare dorință a bănățenilor, asociația "Astra" a hotărât înființarea unei regionale pentru Banat"[89]. Un alt cotidian important din București, *Dimineața*, aprecia eforturile intelectualității din Banat de a depăși patimile politice și de a se angaja într-un program cultural în "dorința realizării legitimelor aspirații ale provinciei dintre Dunăre, Tisa și Mureș"[90]. Dacă presa maghiară din Timișoara – cotidianele *Déli Hirlap* și *Témesvári Hirlap* și săptămânalul *6 orai Ujsag* – nu consemnează adunarea de la Timișoara, în schimb, cotidianul timișorean de limbă germană *Temesvárer Zeitung* face o amplă prezentare a programului și hotărârilor luate în adunarea de constituire a Regionalei "Astra Bănățeană"[91].

Nu a lipsit nici interesul presei față de persoana președintelui Regionalei bănățene. La unison, presa bănățeană considera că s-a ales persoana cea mai potrivită pentru un asemenea for cultural. Dascăl de prestigiu, șef de necontestat al învățământului preuniversitar din Banat, apreciat și respectat deopotrivă, om echilibrat și prietenos, Sabin Evuțianu era un factor de colaborare și solidarizare culturală a bănățenilor. Ce a contat însă cel mai mult în alegerea lui în fruntea Regionalei "Astra Bănățeană" a fost neimplicarea politică. Această neimplicare i-a asigurat și conducerea învățământului bănățean indiferent de schimbările de guverne, pentru că și în Banat politicul va influența negativ întreaga viață social-economică și culturală. "Și s-a pornit cu dreptul, - consemna ziarul *Cuvântul satelor* – nu numai prin faptul că s-a pus la bază culturalul, spiritualul, ci și prin fericita alegere a președintelui în persoana unui eminent om de cultură"[92]. Aceleași aprecieri pozitive la adresa lui S. Evuțianu le face și publicația Asociației Învățătorilor din județul Severin: "De rândul acesta Banatul a înțeles să dezbrace haina politică și să pună în fruntea acestei asociații pe omul școlii și al activităților culturale"[93]. Alegerea lui Evuțianu în fruntea Regionalei și a altor învățători și profesori în organele de conducere era apreciată pozitiv și de președintele secției literare Nicolae Jucu: "E un semn de înțelepciune înaltă și adâncă pătrundere că s-a dat această mișcare de refacere a neamului în

83. *Luceafărul*, an. III, seria II, nr. 1-2, iulie-august, 1937, 54.
84. *Răsunetul*, Lugoj, an. XVI, nr. 10 din 7 martie 1937.
85. *Acțiunea*, an. IV., nr. 25 din 20 iunie 1937.
86. *FD*, an. LII, nr. 10 din 7 martie 1937.
87. George C. Bogdan, "Astra Bănățeană", *Reșița*, an. III, nr. 10 din 7 martie 1937.
88. *Transilvania*, an. LXVIII, nr. 4, iulie-august 1937, p. 217.
89. Înființarea Regionalei "Astra Bănățeană", *Universul*, an. 54, nr. 61 din 31 martie 1937.
90. "Astra" bănățeană la lucru, *Dimineața*, an. 33, nr. 10 853 din 10 martie 1937.
91. *Temesvárer Zeitung*, an. 86, nr. 51 din 4 martie 1937.
92. *Cuvântul satelor*, an. XI, nr. 10 din 7 martie 1937.
93. *Învățătorul bănățean*, Lugoj, an. I, nr. 4 din 10 martie 1937.

mâna corpului didactic, o masă puternică, ferită în măsura cea mai mare de molima politică, răspândită în întreaga țară, un element docil, înțelegător și idealist prin propria sa structură sufletească și mediul profesional, elemente de permanent contact cu sufletul entuziast al tineretului și cu rezervele mari ale unui neam de țărani..."[94]. "Persoana președintelui <Astrei Bănățene> – Dl. Insp[ector] General Sabin Evuțianu – este foarte bine aleasă", considera și gazeta săptămânală *Reșița*[95]. S-a încercat impunerea lui Sever Bocu în fruntea Regionalei Bănățene, dar cei mai mulți intelectuali bănățeni au înțeles că un om politic nu avea mari șanse să realizeze o colaborare culturală în Banat. A înțeles acest lucru chiar Sever Bocu, care într-o scrisoare trimisă lui Sabin Evuțianu îl informa că se pune, cu tot entuziasmul, la dispoziția președintelui Regionalei"[96]. Mai mult, cotidianul *Vestul*, fondat de Sever Bocu și aflat sub influența sa aprecia alegerea lui Evuțianu drept cea mai fericită soluție aleasă de adunarea din 28 februarie 1937: "Soarta a destinat ca prim președinte al <Astrei bănățene> pe un om al școlii, nepolitic și absorbit de gândul promovării românismului din acest colț de țară ... Iar faptul că președintele <Astrei bănățene>, d.[omnul] inspector general Sabin Evuțianu, a fost ales drept comandant al marei ofensive culturale și economice ce trebuie pornită de toți românii fără deosebire de culoare politică ne întărește convingerea că suntem aproape de a atinge îmbărbătarea de pe timpurile lui Șaguna, Partenie Cosma, Emanuil Ungurianu etc"[97].

După confirmarea sa de către Comitetul Central de la Sibiu, Comitetul Regionalei "Astra Bănățeană" a trecut la organizarea secțiilor, organizarea sau reorganizarea departamentelor de plasă și a cercurilor culturale sătești, stabilirea unui plan de colaborare cu celelalte asociații culturale din Banat, crearea unui organ de publicitate, a unei edituri proprii și adunarea mijloacelor materiale necesare susținerii acestui generos program.

În ședința Comitetului din 18 aprilie au mai fost cooptați ca membri Sabin Manuilă, directorul Institutului Central de Statistică, Teodor Bucurescu, directorul gimnaziului din Sânnicolau Mare, președintele Comunității de avere din Caransebeș și directorul U.D. Reșița[98].

La propunerea Comitetului s-au constituit 8 secții științifice și culturale – juridică, literară, istorică, etnografică și de muzeu, social-economică, demografică și etnopolitică, medicală și biopolitică, feminină și de educație națională – și s-a stabilit un program de activitate. Secțiile erau formate din membri activi și corespondenți aleși pe o perioadă de cinci ani, personalități marcante ale Banatului. Secția juridică era condusă de Alexandru Marta (președinte), Liviu Țigăreanu (vicepreședinte) și Ion Țenchea (secretar). Membri activi erau Adrian Brudariu și Victor Mercea din Timișoara, George Dobrin și Titus Popovici din Lugoj, Isac Rădulescu din Caransebeș, Petru Corneanu, Eugen Dabija și I. Nedelcu din Oravița, iar membri corespondenți erau 36 de avocați, procurori și judecători din Timișoara, Lugoj, Oravița, Caransebeș și Făget[99]. Secția și-a propus să organizeze conferințe pentru popularizarea codului penal și susținerea unor teme de interes general: căsătoria, concubinajul, avortul etc.

Secția literară era condusă de profesorul Nicolae Jucu și cuprindea publiciști și scriitori bine cunoscuți: Sever Bocu, Aurel Cosma, Constantin Miu-Lerca, Mia Cerna, Grigore Bugariu, Aurel E. Peteanu, Meletie Șora, Vichentie Ardelean, Dorian Grozdan, Gheorghe Bălteanu etc. Programul de activitate a secție a fost generos și realist, fiind îndeplinit în totalitate: editarea unei reviste de cultură pentru intelectuali, editarea unei publicații periodice pentru săteni, tipărirea de broșuri accesibile țăranilor și organizarea de conferințe pentru muncitori și țărani[100].

Secția istorică, etnografică și de muzeu era constituită din Ioachim Miloia (președinte), Ilie Stiniguță (vicepreședinte), Petru Sârbu (secretar), Constantin Diacoviciu și Romulus Vuia din Cluj, Romulus Ladea, Grigore Papiți, Virgil Birou și Ștefan Gombișiu din Timișoara, Traian Simu, Aurel Pițu și Vasile Popescu din Lugoj, Constantin Rudeanu din Caransebeș, Sam. Sim. Moldovan și Ion Buzea din Oravița. În domeniul istoriei, secția își propunea să adune mărturii istorice referitoare la trecutul românilor bănățeni; să inventarieze și să studieze arhivele județene, orășenești și parohiale; să adune informații și exponate referitoare la Marea Unire pentru înființarea unui muzeu; să adune mărturii despre mișcarea culturală din Banat; să inventarieze monumentele istorice și operele de artă veche bănățeană, etc. Pentru protejarea patrimoniului etnografic se propunea adunarea de costume populare din diferite regiuni, studierea lor și publicarea de broșuri pentru prevenirea alterării portului tradițional; studierea diferitelor tipuri de gospodării și așezări românești; adunarea și studierea obiectelor de gospodărie, agricultură și

94. *Luceafărul*, an. III, seria II, nr. 1-2, iulie-august 1937, 25.
95. *Reșița*, an. III, nr. 10 din 7 martie 1937.
96. *Cuvântul satelor*, an. XI, nr. 12 din 21 martie 1937.
97. *Vestul*, an. VIII, nr. 2028 din 12 septembrie 1937.
98. *Luceafărul*, an. III, nr. 3-4, martie-aprilie 1937, p. 122.
99. *Ibidem.*
100. *Ibidem*, 124.

ocupații tradiționale etc. În domeniul muzeologic se propunea adunarea de obiecte etnografice pentru înființarea unui muzeu etnografic central și a unor muzee de plasă. Dintre obiectele colecționate în centrele de plasă se vor alege cele mai reprezentative pentru muzeul central, iar celelalte vor rămâne în muzeul de plasă. Muzeul Etnografic Central va funcționa în cadrul Muzeului Banatului din Timișoara, iar muzeele de plasă, în Casele Naționale[101].

Secția social-economică era condusă de Cornel Grofșoreanu, vicepreședintele Institutului Social Banat-Crișana și își desfășura activitatea în cadrul acestui institut. Această secție urmărea realizarea a două obiective esențiale pentru promovarea programului „Astrei" în lumea satelor: organizarea școlilor țărănești și înființarea unei Universități țărănești.

Secția demografică și etnopolitică îl avea președinte pe Petru Râmneanțu și număra 14 membri activi – Traian Birăescu din Timișoara, Cornel Mircea și Constantin Murariu din Lugoj, Gheorghe Jurca din Caransebeș, Eugen Dabija din Oravița, Ștefan Cioroianu din Comloșu Mare etc. – și peste 20 de membri corespondenți. Obiectivele imediate și de perspectivă erau: căsătoria la oficiul stării civile și la biserică a celor ce trăiau în concubinaj; asigurarea pentru aceste perechi „a unei năși de onoare din partea autorităților culturale"; asigurarea de privilegii perechilor care s-au bucurat de „năși de onoare"; promovarea doctrinei eugenice și biopolitice; realizarea de cercetări demografice, etc[102].

Secția medicală și biopolitică era condusă de inspectorul general sanitar Alexandru Miletici și cuprindea toți medicii primari din cele trei județe, medicii din spitale și dispensare și medicii din circumscripțiile urbane și rurale din Banat. Secția își propunea susținerea de conferințe pe probleme de igienă, alimentație, curățenie, nivel de trai etc. și efectuarea de studii despre bolile specifice din Banat.

Secția feminină formată din Aurelia Cioban (președintă), Maria Cândea (vicepreședintă), Adriana Savi (secretară), Hermina Marta, Eugenia Evuțianu, Emilia Petrovici, Marilina Bocu, Zoe Coste și Aurora Țiucra își propunea să sprijine consolidarea familiei bănățene prin îndrumarea și educația femeilor privind îngrijirea copiilor, igiena corporală, alimentația rațională, etc. Alte obiective urmărite erau: încurajarea industriei casnice, organizarea propagandei culturale la sate, înființarea școlilor țărănești, etc.[103].

101. *Ibidem*,125.
102. *Ibidem*, 124.
103. *Ibidem*, 125.

Secția de educație națională era condusă de profesorii Vasile Mioc, Ștefan Gherman și Marius Bucătură și se ocupa de educația națională, morală și fizică a tinerei generații în colaborare cu organizațiile cercetașilor, străjerilor și premilitarilor[104].

Pentru a-și crea o structură organizatorică în stare să realizeze obiectivele propuse, Comitetul Regionalei a hotărât să înființeze în fiecare plasă administrativă câte un despărțământ. Dacă în august 1937 Regionala avea 21 de despărțăminte[105], în 1942 numărul lor crește la 25[106], iar în 1943 la 27[107]. Cele mai multe despărțăminte, 12, funcționau în județul Timiș-Torontal: despărțământul central județean Timișoara (președinte: protopop Patrichie Țiucra), despărțământul municipiului Timișoara (dr. Emil Pocrean), Ciacova (prof. Iancu Călțun), Lipova (Sever Bocu), Comloșu Mare (protopop Ștefan Cioroianu), Vinga (protopop Alexandru Bocșianu), Recaș (protopop Ioan Goanță), Sânnicolau Mare (preot Traian Barzu), Buziaș (pretor Ioan Duicu), Gătaia (primpretor Petru Baba), Jimbolia (preot Nicolae Cipoieș) și Deta (preot Gavril Relea). În județul Severin funcționau 9 despărțăminte: Lugoj (prof. Aurel E. Peteanu), Sacul (prof. Dimitrie Secenenațu), Caransebeș (dr. Cornel Corneanu), Teregova (preot Traian Coșeriu), Orșova (Daniil Litin), Birchiș (preot Traian Petrovici), Făget (protopop Ioan Munteanu), Balinț (primpretor I. Jivan) și Margina (preot Tiberiu Ghergha). Cele mai puține despărțăminte, 6, funcționau în județul Caraș: Oravița (prof. Ilie Rusmir), Sasca Montană (pretor Constantin Stoica), Moldova Nouă (pretor Mihai Grivei), Reșița (Cornel Milutinovici), Bozovici (preot Ioan Goanță) și Bocșa Montană (preot Gheorghe Stoiacovici)[108].

Activitatea acestor despărțăminte a fost coordonată de către conducerea Regionalei, obiectivele fiind aproape identice, existând însă diferențe în ceea ce privește zelul dovedit de conducerile acestor despărțăminte.

Pentru derularea programului recomandat de conducerea Regionalei, despărțămintele au acordat o atenție deosebită activității de înființare a cercurilor culturale. Numărul acestora a crescut considerabil în primul an de activitate a Regionalei, dar după declanșarea războiului și mai ales după intrarea României în război, multe cercuri culturale n-au mai activat. Raportul privind activitatea Regionalei în anul 1938/1939 evidențiază despărțămintele ce s-au remarcat prin

104. *Ibidem.*
105. *Ibidem*, nr. 1-2, iulie-august 1937, 54.
106. *Ibidem*, an VIII, 1942, 144.
107. *RB*, an IX, nr. 4-6, 1943, 49-74.
108. *Ibidem.*

zelul depus în înființarea de cercuri culturale: Timișoara cu 28 de cercuri culturale[109], Lugoj cu 27 de cercuri culturale, Sacul cu 30 de cercuri culturale, Balinț cu 26 de cercuri culturale, Făget cu 25 de cercuri culturale, Oravița cu 21 de cercuri culturale[110], Ciacova cu 19 cercuri culturale[111], Sasca Montană cu 13 cercuri culturale[112], Bozovici cu 8 cercuri culturale[113], Teregova cu 8 cercuri culturale, Moldova Nouă cu 7 cercuri culturale[114], Reșița cu 4 cercuri culturale[115] și Bocșa Montană cu 4 cercuri culturale[116]. În 1941/1942, în județul Severin funcționau 117 cercuri culturale, în județul Caraș, 98, iar în despărțămintele Timișoara, 29, Ciacova, 15 și Lipova, 5[117]. În raportul privind activitatea Regionalei, în 1942/1943 sunt evidențiate despărțămintele: Oravița cu 26 de cercuri culturale, Făget cu 19, Comloșu Mare cu 16, Caransebeș și Sasca Montană cu 15, Buziaș cu 14, Moldova Nouă cu 12, Orșova cu 10, Birchiș cu 7, Lipova și Margina cu câte 5[118].

109. Albina, Beregsău, Certeneaz, Chișoda, Fratelia A., Fratelia B, Ghiroda, Ghiroda Nouă, Giroc, Giarmata, Herneacova, Ianova, Izvin, Moșnița, Nădaș, Parța, Remetea Mare, Sălcina Nouă, Stanciova, Șag, Timișoara Ronaț, Uisenteș, Urseni, Utvin, Viile Fabric, Sânnicolau Român, Bucovăț și I.G.Duca (*Luceafărul*, an. V, seria a II-a, nr. 5-6, iunie 1939, 10-11).

110. Oravița Română, Broșteni, Ciclova Montană, Ciclova Română, Ciortea, Comorâște, Forotic, Greoni, Jitin, Jurjova, Iam, Maidan, Mercina, Răcăjdia, Răchitova, Ticvaniul Mare, Ticvaniul Mic, Valea Minerilor, Vărădia, Vrani și Vrăniuț (*Ibidem*, 17-18).

111. Ciacova, Berini, Cebza, Cerna, Deta, Dolaț, Giera, Ghilad, Folea, Jebel, Liebling, Macedonia Obad, Pădureni, Petroman, Stamora-Română, Șipet, Toager și Tolvădia (*Ibidem*, 30).

112. Berlište, Bogodinț, Cărbunari, Ciuchici, Ilidia, Macovište, Milcoveni, Petrila, Sasca Montană, Sasca Română, Slatina Nera, Socolar și Știnăpari (*Ibidem*, 18).

113. Bozovici, Borlovenii Vechi, Dalboșeț, Gârbovăț, Lăpușnicu Mare, Pătaș, Prilipeț și Șopotul Vechi (*Ibidem*, 17).

114. Moldova Nouă, Baziaș, Berzava, Moldova Veche, Pojejena de Jos, Sichievița și Socol (*Ibidem).*

115. Doman, Gârlište, Târnova și Văliug (*Ibidem*, 18).

116. Dognecea, Ocna de Fier, Valeapai și Vermeș (*Ibidem*, 17).

117. *Luceafărul*, an. VIII, 1942, 162-175.

118. *RB*, an. IX, nr. 4-6, 1943, 53-75.

LA RÉGIONALE ,,ASTRA BĂNĂȚEANĂ"- UNE FORME DE MANIFESTATION DU RÉGIONALISME CULTUREL DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES

(Resume)

L'idée de constituer une Régionale ,,Astra"en Banat a préoccupé la direction de l'association dès les premières années de l'entre-deux-guerres.

Les premières démarches ont été faites le 20 mai 1928, à Oravița, à l'occasion de la réorganisation du compartiment central du district Caraș. Á la suite des discussions que Vasile Goldiș a eues avec l'élite du Banat présente à Oravița, le 28 avril 1929 on a convoqué à Bozovici - à l'occasion de la célébration d'Eftimie Murgu, l'idéologue et le révolutionnaire de 1848 - un Congrès des divisions du Banat, où, parmi d'autres points de l'ordre du jour, figurait celui de l'organisation de l',,Astra Bănățeană". Le problème de la Régionale n'a pas été résolue avec cette occasion, elle reste pour les années suivantes un sujet ouvert autant pour les dirigeants des divisions du Banat que pour la direction centrale de Sibiu.

Ce n'est que le 31 janvier 1937 que le président de l',,Astra" Iuliu Moldovan, a considéré que les obstacles majeurs ont été surpassés et il a convoqué à Timișoara une rencontre des présidents des divisions de l',,Astra" du Banat qui ont décidé la fondation d'une régionale en Banat. Dans ce sens, le Comité Central de l',,Astra" a décidé dans la séance du 6 février 1937 la convocation de l'assemblée de constitution de la Régionale de Banat, le 28 février 1937, à Timișoara.

L'assemblée de constitution de la Régionale ,,Astra Bănățeană", convoquée dans l'enceinte de l'École de Commerce de Timișoara, avait un programme chargé: le discours d'ouverture du vice-président de l',,Astra", Gheorghe Preda ; celui du président du Comité d'organisation, Al.Marta ; les messages des autorités locales et des sociétés culturelles ; la délégation de ceux qui feront part de la direction de la Régionale ; l'approbation du règlement de fonctionnement de la Régionale ; la séance plénaire des sections scientifiques et littéraires et la conférence soutenue par Gh.Preda dont le sujet a été, ,,Distingués gens et grands névropathes".

Conformément au règlement, ,,Astra Bănățeană" s'étend dans les districts Caraș Severin et Timiș-Torontal, ayant le siège à Timişoara. Le but de

la Régionale est celui inscrit dans les status de l'„Astra". Pour mener à bien ses objectifs et son programme d'activités, la Régionale avait à sa disposition les moyens matériaux provenus de : 80% de la cotisation des membres fondateurs et des membres à vie du territoire arrondé, des revenus réalisés par la vente des publications de la Régionale et par l'organisation des concerts, des réunions, des conférences, des fêtes, des loteries et des expositions. Les fonds provenaient aussi des donations, des héritages, des collections, des subventions ou des aides de l'état, du district, des communes, des institutions, des sociétés et des personnes privées. Les membres de la Régionale étaient, comme ceux de l'„Astra", fondateurs, à vie, actifs, honoraires et correspondants. L'admission des membres fondateurs, à vie, actifs et auxiliaires, est aprouvée par le Comitet de la Régionale. Celui-ci informait le Comitet Central de Sibiu pour prendre en évidence les nouveaux membres et pour délivrer les diplômes de membre aux membres fondateurs et à vie.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

ASPECTE DIN ACTIVITATEA PARTIDULUI NAȚIONAL ȚĂRĂNESC ÎN JUDEȚUL SEVERIN (1944-1947)

*Eusebiu Narai**

Cuvinte cheie: viață politică, opoziție, național-țărănesc, democrație.
Keywords: *Political life, 1944-1947; County of Severin.*

Național-țărăniștii din județ s-au regrupat destul de repede mizând pe popularitatea de care se bucura conducerea partidului în regiune și pe necesitatea, obiectivă de altfel, de a depăși disensiunile interne semnalate în organizația Severin în anii 1942-1944. Astfel, cu ocazia vizitei lui Sever Bocu, liderul incontestabil al național-țărăniștilor bănățeni, la Lugoj, în ziua de 10 septembrie 1944, a avut loc o consfătuire la care au participat fruntașii P.N.Ț. de pe tot cuprinsul județului Severin: industriașul Grigore Popescu, profesorul Grigore Ion (scriitor), canonicii Victor Deciu și Ion Ienea, dr. Alexandru Jucu și dr. Ion Stoian (avocați), dr. Aurel Peteanu (director școlar), dr. Victor Bârlea (profesor), Constantin Totir (subinspector școlar), dr. Ilea (medic-șef de spital) și Filaret Barbu (proprietar și compozitor). Tot acum, s-a constituit *Biroul provizoriu de conducere* al P. N. Ț. Severin: *președinte* – Sever Bocu; *vicepreședinți* – Grigore Popescu, Grigore Ion, dr. Victor Bârlea, Romulus Costescu și dr. Nicolae Ștefănigă ("reprezentând ținuturile Lugojului, Mehadiei, Teregovei și Caransebeșului"); *secretar general* – Filaret Barbu; *secretari* – Constantin Totir și Ioan Iorga; *casier* – Eugen Ignat; *președintele organizației orașului Lugoj* – dr. Alexandru Jucu[1].

Câteva zile mai târziu, la 24 septembrie 1944, la Caransebeș s-a desfășurat o *întrunire* a organizației locale național-țărăniste, la care președintele organizației (dr. Nicolae Ștefănigă) a reiterat necesitatea colaborării în cadrul Blocului Național Democrat, "în jurul regelui Mihai I și a conducătorilor democrați, pentru a se asigura ordinea și stabilitatea în țară și a se elimina toate elementele care ar încerca să producă anarhie în aceste momente grele, de refacere istorică a neamului românesc". Cu acest prilej, a fost ales *noul comitet de conducere* al organizației P. N. Ț. din orașul Caransebeș: *președinte* – dr. N. Ștefănigă; *secretar* – prof. I. Stupariu; *secretar adjunct* – dr. N. Brânzei; *casier* – av. dr. I. Ponoran; *membri* – dr. D. Jurca, dr. V. Lazăr, ing. S. Șiclovan, S. Mageriu, căp. (r.) D. Șiclovan (conducătorul gărzilor cetățenești din localitate), Al. Zăvoianu și Em. Dumitrescu[2].

În ultima parte a anului 1944, național-țărăniștii din Severin s-au implicat și într-o serie de acțiuni sociale. De pildă, în luna decembrie organizația P. N. Ț. Lugoj a deschis 4 *liste de subscripție*, în vederea ajutorării soldaților români și sovietici aflați în spitalele din localitate[3]. De asemenea, organizația amintită mai sus a făcut *donații* pentru cumpărarea de daruri de Crăciun – constând în suma de 221.700 lei (în numerar), la care se adăugau alimente, cărți poștale, țigarete, gazete și reviste – împărțite, ulterior, la cele 3 spitale militare din oraș și la un număr de 11 copii săraci care studiau la Școala Primară nr. 2, a pregătit *pomul de Crăciun* la Spitalul Județean, liceul Brediceanu și spitalul militar "Notre Dame", beneficiind de sprijinul nemijlocit al autorităților locale, a Societății de Cruce Roșie și a responsabililor Apărării Patriotice[4].

Bucurându-se de simpatia unor largi categorii sociale din județ (țărani, funcționari, intelectuali, cu precădere preoți și învățători), național-țărăniștii erau considerați, pe drept cuvânt, principalii inamici ai Frontului Național Democratic. Din acest motiv, comuniștii și aliații lor politici lansau o serie de acuzații la adresa național-țărăniștilor locali: Sever Bocu era considerat "fără legături și popularitate propriu-zisă în județ", Grigore Popescu (fost secretar general la Ministerul Economiei Naționale în timpul regimului antonescian) era blamat pentru întreaga sa activitate, fiind catalogat drept "criminal de război", Filaret Barbu (fondatorul bisăptămânalului *Drapelul* din Lugoj) – "răspunde

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Teologie și Istore, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiunarai@yahoo.com

1. *Vestul*, Timișoara, anul XIV, nr. 3109, joi, 14 septembrie 1944, 2.

2. *Ibidem*, nr. 3114, marți, 26 septembrie 1944, 2.

3. *Drapelul*, Lugoj, anul I, seria I-a, nr. 14, joi, 14 decembrie 1944, 3.

4. *Ibidem*, nr. 18, duminică, 31 decembrie 1944, 4.

la ordinele și finanța personală a d-lui Grigore Popescu", conducând "o gazetă național-țărănistă, alăturată politicii d-lui Maniu, deci șovină și reacționară", etc.[5].

Reorganizarea P. N. Ț. din județul Severin a continuat și în anul 1945, în contextul confruntărilor cu F. N. D. pe plan local și a atacurilor furibunde lansate de comuniști împotriva formațiunii politice amintite. Astfel, la 18 februarie 1945 a avut loc *ședința organizației P. N. Ț. Lugoj*, la care s-a analizat activitatea formațiunii politice în intervalul octombrie 1944 - ianuarie 1945. Cu acest prilej, conducerea organizației a redactat o *întâmpinare* adresată conducerii centrale, în vederea convocării congresului județean (programat pentru prima jumătate a lunii martie 1945 – *n.n.*) și pentru alegerea definitivă a comitetului județean, a delegației permanente, precum și a verificării tuturor comitetelor locale din județul Severin, fiind înștiințat și Sever Bocu, președintele P. N. Ț. din Banat și președinte ad-interim al organizației județene Severin[6]. De o importanță deosebită s-a bucurat, în egală măsură, *ședința plenară a organizației P. N. Ț. din județul Severin* (18 aprilie 1945), la care au fost desemnați *președintele* (dr. Victor Bârlea) și *vicepreședintele* (dr. Corneliu Antal) *Comitetului Provizoriu Județean* al partidului, restul Biroului rămânând neschimbat și a fost acceptată candidatura avocatului Romulus Costescu din Teregova la funcția de *președinte al Comunității de Avere din Caransebeș*, în condițiile în care sudul Banatului era considerat un fief al național-țărăniștilor[7].

În pofida tuturor presiunilor la care erau supuși de către comuniști, la finele anului 1945 național-țărăniștii din județul Severin, în primul rând Barbu și Antal, erau considerați încă o forță politică redutabilă, cu o mare influență asupra țărănimii din zonă, care acuzau guvernul Groza de incapacitatea de a soluționa, cu prioritate, problemele economice ale acestei pături sociale greu încercate[8].

P. N. Ț. - Maniu Severin desfășura, încă din luna aprilie 1946, o masivă propagandă prin intermediul preoților și învățătorilor din mediul rural, majoritatea fiind înscriși la național-țărăniști, pregătindu-se pentru campania electorală care avea o miză foarte importantă: menținerea regimului democratic sau trecerea la un regim dictatorial în adevăratul sens al cuvântului[9].

Perioada aprilie-iunie 1946 a fost marcată de confruntări violente între simpatizanții partidului comunist și ai aliaților săi, pe de o parte, și adepții partidelor tradiționale, pe de altă parte. Iată și câteva exemple în acest sens, descrise în dările de seamă ale Legiunii de Jandarmi Severin trimise Inspectoratului de Jandarmi Timișoara:

1. "La data de 16 aprilie 1946 tinerii Victor Crăciunescu, Petru Ocoș și Dumitru Otescu din comuna Făget (județul Severin), toți membri ai Partidului Comunist Român, organizația Făget, în timp ce se înapoiau – cu un autoturism – din propagandă, între comunele Drăgșinești și Făget s-au tras din pădure 3 focuri de pistol asupra mașinii; s-au făcut urmăriri și cercetări, însă nu s-au putut identifica autorii; bănuieli sunt, însă, că această tentativă a fost comisă de elemente reacționare; se continuă, și în prezent, cu investigațiunile pentru descoperirea reacționarilor".

2. "La data de 7 mai 1946, pe timpul nopții, de (către) indivizi neidentificați s-au tras peste 20 cartușe pe fereastra locuinței lui Gavriluță Mărgărit din comuna Căpâlnaș (județul Severin), membru al partidului comunist; au fost cercetați toți cei bănuiți și indicați de reclamant; încă nu s-a ajuns la nici un rezultat pozitiv; se continuă cu investigațiunile până la identificare".

3. "La data de 2 iunie 1946, în comuna Balinț (județul Severin) a avut loc o întrunire politică a național-țărăniștilor, gruparea Maniu, și, în timp ce se țineau cuvântările, a sosit – de la Lugoj – un camion cu membri ai partidului comunist; o parte din acești membri au început să pună întrebări și să întrerupă pe conferențiar, motiv pentru care a luat naștere o busculadă între membrii ambelor partide; din cauza loviturilor primite în timpul busculadei, în aceeași zi, la orele 18-19, a încetat din viață – la Spitalul de Stat Lugoj – tânărul Gheorghe Franțescu, șeful plasei politice Lugoj din partidul comunist; cazul fiind cercetat de Legiune (de Jandarmi Severin– *n. n.*) s-au dresat acte contra avocaților Ioan Târziu și Alexandru Jucu, inginerului Vernichescu, tinerilor Ioan Tomescu, Daminescu, Lugojeanu și alții, toți din gruparea Maniu, cu care au fost depuși Parchetului Tribunalului Lugoj; în prezent, toți sunt puși în libertate și procesul este în curs de judecată"[10].

În luna august 1946 au fost semnalate neînțelegeri în sânul organizațiilor locale ale B. P. D.-ului, colaborarea cu P. N. L.-Tătărescu dovedindu-se

5. Direcția Județeană Timiș a Arhivelor Naționale (în continuare DJTAN), fond *Comitetul Județean P.C.R. Severin*, d. 1a/1945, f. 22-23; vezi Vasile Rămneanțu, Aspecte ale vieții economice și politice din județul Severin în perioada 1944-1946, în *Analele Banatului*, serie nouă, Timișoara, V, 1997, 432.

6. *Drapelul*, Lugoj, anul II, seria I-a, nr. 28, duminică, 18 februarie 1945, 3.

7. *Ibidem*, nr. 35-36, duminică, 6 mai 1945, 4.

8. DJTAN, fond *C.J. P.C.R. Severin*, d. 4/1945, f. 145.

9. Idem, fond *Legiunea de Jandarmi Severin*, d. 55/1946, f. 25.

10. Idem, fond *Inspectoratul de Jandarmi Timișoara*, d. 250/1946, f. 4.

– de multe ori – pur formală. Astfel, cu ocazia unei adunări desfășurate în comuna Făget pentru alegerea primarului (4 august 1946), post disputat de Traian Dragomir (P. N. L.-Tătărescu) și Nicolae Coman (P. C. R.), primul fiind susținut de români, iar al doilea de maghiari, s-a iscat o busculadă între cele două grupuri de susținători; cazul a fost înaintat Prefecturii județului Severin, urmând să ajungă în dezbaterea Consiliului Politic Județean[11].

Județul Severin era considerat un fief important al P. N. Ț.-Maniu. Cu concursul nemijlocit al lui Emil Ghilezan, șeful organizației județene, P. N. Ț. Severin a fost reorganizat pe baze largi până în luna septembrie 1946. Dr. Ștefănigă, șeful organizației din Caransebeș, a început constituirea echipelor de șoc ale P. N. Ț. în întreg județul Severin și, în special, în zona Caransebeș; de altfel, el avea misiunea de a organiza echipele P. N. Ț. în comunele Buchin, Obreja, Glimboca și, în special, în centrul industrial de la Ferdinand, unde "exista un curent dintre cele mai puternice pentru P. N. Ț. și pentru Titel Petrescu"[12].

În luna octombrie 1946 șvabii lugojeni omiși de pe listele electorale s-au înscris în P. N. Ț.-Maniu "cu toate că figurau la Frontul Plugarilor", inclusiv președintele comisiei locale de reformă agrară, ceea ce reprezenta o grea lovitură pentru această formațiune politică[13].

Tot acum, P. N. Ț.-Maniu a răspândit – în mai multe localități de pe raza județului Severin – manifeste cuprinzând fotografiile liderilor partidului (Iuliu Maniu și Ion Mihalache) și "*Cele 10 porunci ale cetățeanului român*":

1. "Să verifice dacă este înscris în listele electorale și să-și scoată cartea de alegător".

2. "Să conteste pe cei care sunt trecuți în aceste liste pe nedrept".

3. "Să citească și să răspândească manifestele Partidului Național-Țărănesc, să propage ideile acestui partid".

4. "Să nu uite că partidele din B. P. D. sunt slugile Partidului Comunist, și anume: Frontul Plugarilor, Partidul Social-Democrat (Lothar Rădăceanu), Partidul Național-Țărănesc (Anton Alexandrescu), Partidul Național Popular (fost Uniunea Patrioților)".

5. "Femeile să-și apere – prin votul lor – familia, copiii și țara, urmând exemplul soților și părinților lor".

6. "Să se organizeze pe sate, să meargă la vot împreună și să păzească urna până la comunicarea rezultatului".

7. "Să nu se înspăimânte de amenințările agenților guvernului".

8. "Să știe că Partidul Național-Țărănesc va aduce țării libertatea și dreptatea tuturor cetățenilor".

9. "Să știe că toată țara este alături de Partidul Național-Țărănesc, de Iuliu Maniu și Ion Mihalache și că alegerile vor fi câștigate de acest partid".

10. "Să voteze cu Partidul Național-Țărănesc"[14].

Imediat după închiderea secțiilor de votare, o parte din membrii de marcă ai P. N. Ț.-Maniu din județul Severin au vizitat fiecare casă din mediul rural, făcând un recensământ al locuitorilor care nu au votat și nu au primit cărți de alegător. Tabelul întocmit în urma acestor vizite a fost prezentat ambasadei americane din București, cu scopul de a demonstra nevalabilitatea alegerilor din noiembrie 1946. Cei care s-au numărat printre promotorii acestei îndrăznețe acțiuni riscau să fie acuzați de "uneltire contra ordinei sociale", în conformitate cu art. 327 din Codul Penal[15].

De altfel, anul 1946 a fost marcat de numeroase demisii din P. N. Ț. Severin, unii fruntași ai organizației înscriindu-se în formațiunile politice din B. P. D.: Filaret Barbu (secretarul general al organizației județene), I. Milițescu (șeful organizației Orșova), învățătorul Ion Meilă (șeful sectorului Mehadia); dr. Ion Adam (medicul-șef al spitalului), dr. Lazăr (medic veterinar) și av.dr. Ion Ognanivici – toți membri ai organizației Caransebeș. Alți lideri locali ai partidului au aderat chiar la P. N. Ț.-Alexandrescu, precum: Ion Stângu și Ion Someșan – din Mehadia, av.dr. Petcovici și secretarul primăriei – din Orșova[16]. Putem aprecia că intențiile comuniștilor de a lichida influența național-țărăniștilor din zonă erau pe cale de a se realiza și datorită acestor "dezertări" ale unor fruntași P. N. Ț. din județul Severin.

La începutul anului 1947, cele mai puternice organizații național-țărăniste din județ erau situate în regiunile Teregova, Caransebeș și Orșova, datorită simțului foarte puternic al proprietății, de care dădeau dovadă locuitorii și a simpatiei declarate față de forțele politice tradiționale ale țării[17].

Multiple aspecte ale activității P. N. Ț. - Maniu din județul Severin sunt descrise într-un *referat* al ședinței F. U. M. din 31 ianuarie 1947: "*din punct de vedere organizatoric* se observă, în ultimul timp,

11. *Ibidem*, f. 40.
12. Idem, fond *Legiunea de Jandarmi Severin*, d. 55/1946, f. 127.
13. *Ibidem*, f. 143.
14. *Ibidem*, f. 147.
15. Direcția Județeană Caraş-Severin a Arhivelor Naționale (în continuare DJCSAN), fond *Legiunea de Jandarmi Caraş*, d. 4/1947, f. 8.
16. DJTAN, fond *C.J. P.C.R. Severin*, d. 71/1946, f. 36.
17. Idem, fond *Legiunea de Jandarmi Severin (1920-1949)*, d. 31/1948, f. 118 v.

două tendințe în sânul P. N. Ț.-Maniu: o parte cer revizuirea cadrelor, specificând că este necesar de a elimina elementele compromise din trecut prin politica legionară sau profascistă, iar celălalt grup este de părere de a renunța la revizuirea cadrelor și de a căuta, și mai departe, mărirea cadrelor; în prezent P. N. Ț.-Maniu din Banat formează echipe speciale, pentru a le lansa în satele românești din Banat cu următoarele scopuri:

a recruta noi membri în P. N. Ț.-Maniu din cadrele țărănimii.

a îndemna pe țăranii care fac parte din Frontul Plugarilor să se înscrie în P. N. Ț., care va ajuta pe țăranii agricultori din fondurile americane, prin "Young Men Christian Asociation", cu bani și premii.

a recruta țărani ca membri în Asociația Amicilor Statelor Unite, cu promisiunea că vor avea posibilitatea să se ducă în Statele Unite;

din punct de vedere propagandistic se duce un îndemn de propagandă de la om la om, dăunătoare guvernului, și în care se atacă – în special – P. C. R., în spatele căruia pun toate greutățile din prezent … ducerea acestei propagande se face de la om la om, și în fabrici, prin agenții și oamenii lor de încredere … în ultimul timp, din informații verificate, circulă două manifeste ale P. N. Ț.-ului Maniu, în puține exemplare – unul este un discurs al lui Maniu în care se atacă guvernul pe linia economică, iar al doilea manifest este un atac adresat în contra Anei Pauker, pe linia naționalist-șovină…"[18].

Din păcate, deținem foarte puține informații despre structura organizatorică a național-țărăniștilor din județul Severin în prima jumătate a anului 1947. De pildă, la începutul lunii iunie 1947 pe raza Sectorului de Jandarmi Lugoj erau consemnați 563 *membri* de partid și 289 de *simpatizanți* (187 plugari, 100 muncitori, 1 liber-profesionist și 1 funcționar public)[19].

Anul 1947 a fost marcat, în egală măsură, de intensificarea presiunilor exercitate asupra național-țărăniștilor din zonă, pe linie administrativă. Supravegherea național-țărăniștilor din județ a fost reglementată, în mod oficial, prin două *ordine circulare* (nr. 996/7 iunie 1947 și 1204/19 iunie 1947) emise de către Legiunea de Jandarmi Severin, fiind vizați, în primul rând, membrii P.N.Ț. din comuna Glimboca, acuzați că ar fi încercat să-i elibereze – prin orice mijloace – pe colegii lor de partid arestați, av. Nicolae Ștefănigă din Caransebeș, bănuit că ar fi organizat o grupare de șoc în același scop, fruntașii țărăniști din Valea Bistrei, refugiați – conform surselor polițienești – la casele de vânătoare și în stațiunile climaterice din zona Armenișului, Muntele Mic, etc.[20]. La mijlocul anului 1947, șefii organizațiilor național-țărăniste din 14 localități ale județului (Hodoș, Boldur, Leucușești, Cutina, Jupalnic, Topleț, Teregova, etc.) se aflau sub supravegherea directă a Legiunii de Jandarmi Severin[21]. În luna august 1947, atenția organelor de ordine era îndreptată spre alți fruntași național-țărăniști: Ion Avram (Sacul), Traian Zboroștean și Ion Albu (Căvăran), Ion Mustață (Nădrag)[22].

La începutul lunii august 1947, Legiunea de Jandarmi Severin a consemnat dispariția de la domiciliu a 19 persoane în majoritate membri și simpatizanți ai P. N. Ț. Maniu din localitățile Lugoj, Răchita, Vălișoara, Pecinișca, Teregova și Făget. Se bănuia că aceștia ar organiza grupuri înarmate în munți, care să acționeze împotriva guvernului și ai reprezentanților săi în teritoriu[23].

De asemenea, în cursul lunii august 1947, organele jandarmeriei au procedat la percheziții domiciliare la locuințele membrilor național-țărăniști de pe cuprinsul județului: în comuna Scăiuș – la reședințele șefului organizației locale și a candidatului pentru postul de deputat; în comuna Oloșag – la casa președintelui organizației locale[24]; în comunele Ferdinand, Ohaba Bistra și Cireșa – la locuințele foștilor activiști P.N.Ț.-Maniu. Printre materialele "compromițătoare" descoperite cu această ocazie, figurau un manifest antiguvernamental utilizat în timpul alegerilor din 1946 și o armă de vânătoare de tip Lancaster, pentru care exista permis de folosire[25].

După dizolvarea P. N. Ț.-Maniu, în baza Jurnalului Consiliului de Miniștri, un fenomen frecvent întâlnit pe raza județului Severin a fost înscrierea multor foști membrii național-țărăniști în partidele componente ale coaliției guvernamentale (cu precădere, P. C. R. și P. S. D.). De pildă, în luna septembrie 1947 a fost consemnată intrarea – în rândurile organizației P. C. R. din comuna Cireșa – a 4 foști activiști național-țărăniști, până la finele anului 1947 fenomenul amintit luând amploare. Motivațiile acestei atitudini erau, în opinia noastră, următoarele: menținerea serviciului și a bunurilor

18. Idem, fond *Frontul Unic Muncitoresc – Comitetul Județean Severin*, d. 3/1947, f. 12-13.
19. Idem, fond *Legiunea de Jandarmi Severin (1920-1949)*, d. 24/1947-1948, f. 6.
20. *Ibidem*, f. 36, 46.
21. *Ibidem*, d. 18/1948-1949, f. nenumerotată.
22. DJCSAN, fond *Legiunea de Jandarmi Severin*, d. 211/1946-1948, f. 114.
23. DJTAN, fond *Legiunea de Jandarmi Severin (1920-1949)*, d. 24/1947-1948, f. 84.
24. *Ibidem*, f. 70.
25. DJCSAN, fond *Legiunea de Jandarmi Severin*, d. 67/1947-1948, f. 40.

personale, teama de persecuții (domiciliu forțat, închisoare), neîncrederea în eficiența unei acțiuni înarmate organizate în munții din jur și chiar o doză de oportunism politic[26]. Nu este mai puțin adevărat, însă, faptul că fruntașii partidului din județ fuseseră arestați deja sau preferaseră să-și părăsească domiciliul și să se refugieze în munți, așteptând o clarificare a situației interne și o intervenție a marilor puteri occidentale pentru restabilirea regimului democratic în România. Simpatia față de P. N. Ț. Maniu era destul de evidentă chiar și în timpul campaniei electorale din martie 1948: țăranii din comunele Ohaba-Forgaci, Jabăr, Boldur, Hodoș, Herindești și Satu Mic erau considerați cei mai înfocați maniști, declarând că "vor da votul alb" partidelor din coaliția guvernamentală[27]; în noaptea de 24/25 martie au fost descoperite afișe ale opoziției, în primul rând național-țărăniste, în comuna Lugojel[28]; 2 simpatizanți ai opoziției, cu precădere ai P. N. Ț.-Maniu, din comuna Cutina și 2 din comuna Tomești, acuzați că au rupt manifestele guvernamentale, au ajuns în custodia Serviciului de Siguranță Lugoj la data de 26 martie[29]; au fost descoperite manifeste și scrisori ale opoziției, în special ale P. N. Ț.-Maniu, în comuna Armeniș, multe dintre acestea fiind arse de către șeful postului de jandarmi și echipa propagandistică a F. D. P.-ului ș.a.m.d.[30].

Dându-și seama că lupta politică este pierdută, mai ales după anunțarea rezultatelor oficiale ale alegerilor și adoptarea altor măsuri menite să consolideze noul regim (adoptarea Constituției, naționalizările, etc.), mulți dintre simpatizanții național-țărăniști din județul Severin au preferat să se retragă în munți și să lupte, cu arma în mână, împotriva guvernului și ai reprezentanților săi în teritoriu.

Național-țărăniștii din județ s-au regrupat destul de repede, mizând pe popularitatea de care se bucura conducerea partidului în regiune și pe necesitatea, obiectivă de altfel, de a depăși disensiunile interne semnalate în organizația Severin în anii 1942-1944. În ultima parte a anului 1944, național-țărăniștii din Severin s-au implicat și într-o serie de acțiuni sociale. Bucurându-se de simpatia unor largi categorii sociale din județ (țărani, funcționari, intelectuali, cu precădere preoți și învățători), național-țărăniștii erau considerați, pe drept cuvânt, principalii inamici ai Frontului Național Democratic.

Reorganizarea P. N. Ț. din județul Severin a continuat și în anul 1945, în contextul confruntărilor cu F. N. D. pe plan local și a atacurilor furibunde lansate de comuniști împotriva formațiunii politice amintite. În pofida tuturor presiunilor la care erau supuși de către comuniști, la finele anului 1945 național-țărăniștii din județul Severin, în primul rând Barbu și Antal, erau considerați încă o forță politică redutabilă, cu o mare influență asupra țărănimii din zonă, care acuzau guvernul Groza de incapacitatea de a soluționa, cu prioritate, problemele economice ale acestei pături sociale greu încercate.

P. N. Ț. - Maniu Severin desfășura, încă din luna aprilie 1946, o masivă propagandă prin intermediul preoților și învățătorilor din mediul rural, majoritatea fiind înscriși la național-țărăniști, pregătindu-se pentru campania electorală care avea o miză foarte importantă: menținerea regimului democratic sau trecerea la un regim dictatorial în adevăratul sens al cuvântului. Județul Severin era considerat un fief important al P. N. Ț. - Maniu. Cu concursul nemijlocit al lui Emil Ghilezan, șeful organizației județene, P. N. Ț. Severin a fost reorganizat pe baze largi până în luna septembrie 1946. De altfel, anul 1946 a fost marcat de numeroase demisii din P. N. Ț. Severin, unii fruntași ai organizației înscriindu-se în formațiunile politice din B. P. D. Putem aprecia că intențiile comuniștilor de a lichida influența național-țărăniștilor din zonă erau pe cale de a se realiza și datorită acestor "dezertări" ale unor fruntași P. N. Ț. din județul Severin.

La începutul anului 1947, cele mai puternice organizații național-țărăniste din județ erau situate în regiunile Teregova, Caransebeș și Orșova, datorită simțului foarte puternic al proprietății de care dădeau dovadă locuitorii și a simpatiei declarate față de forțele politice tradiționale ale țării. Anul 1947 a fost marcat, în egală măsură, de intensificarea presiunilor exercitate asupra național-țărăniștilor din zonă, pe linie administrativă: supravegherea național-țărăniștilor din județ, percheziții domiciliare la locuințele membrilor fostului partid din județ, etc. După dizolvarea P. N. Ț.-Maniu, în baza Jurnalului Consiliului de Miniștri, un fenomen frecvent întâlnit pe raza județului Severin a fost înscrierea multor foști național-țărăniști în partidele componente ale coaliției guvernamentale (cu precădere, P. C. R. și P. S. D.). Nu este mai puțin adevărat, însă, faptul că fruntașii partidului din județ fuseseră arestați deja sau preferaseră să-și părăsească domiciliul și să se refugieze în munți, așteptând o clarificare a situației interne și o intervenție a marilor puteri occidentale pentru restabilirea regimului democratic în România.

26. *Ibidem*, f. 49.
27. DJTAN, fond *Legiunea de Jandarmi Severin (1920-1949)*, d. 38/1948, f. 48.
28. *Ibidem*, f. 67.
29. *Ibidem*, f. 74.
30. *Ibidem*, f. 82.

Simpatia față de P. N. Ț. Maniu era destul de evidentă chiar și în timpul campaniei electorale din martie 1948. Dându-și seama că lupta politică este pierdută, mai ales după anunțarea rezultatelor oficiale ale alegerilor și adoptarea altor măsuri menite să consolideze noul regim (adoptarea *Constituției*, naționalizările, etc.), mulți dintre simpatizanții național-țărăniști din județul Severin au preferat să se retragă în munți și să lupte, cu arma în mână, împotriva guvernului și ai reprezentanților săi în teritoriu.

ASPECTS OF THE P. N.Ț` S ACTIVITY IN THE COUNTY OF SEVERIN (1944-1947)

(Abstract)

The National-Peasants from the district have regrouped quickly enough, taking into accout their popularity. At the end of 1944, they became involved in some social actions, they attracted the peasants, intellectuals, priests and teachers; this party was considered the main enemy of the FND.

PNȚ-Maniu from Severin started a vast propaganda campaign in April 1946, helped by priests and teachers from the rural environment, and their only purpose was to maintain the democratic system. After all these efforts, PN_ was restructured by Emil Ghilezan in September 1946. This year was dominated by numerous resignationss and the number of party members decreased.

At the beginning of 1947, the most powerfull organisations of National-Peasants from the district were located in Teregova, Caransebe_ and Or_ova, because of their sense of property and their symphathy for traditional political forces. This year was characterised by the intensification of pressures on National-Peasants from the area.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND SITUAȚIA POLITICĂ ȘI ECONOMICĂ DIN JUDEȚUL TIMIȘ-TORONTAL ÎN ANUL 1948

Vasile Rămneanțu

Cuvinte cheie: *Banat, alegeri, arestări, colectivizare.*
Schlagwörter*: Banat, Wahlungen, Verhaftungen, Landwirtschaftlichegenossenschaften.*

Anul 1948 a fost unul decisiv pentru evoluția României în următoarele patru decenii, în țară instaurându-se, într-un ritm rapid, un regim politic stalinist (sovietic)[1].

În acest sens au fost luate măsuri dure, atât la nivel juridic, cât și practic contra tuturor adversarilor politici ai regimului comunist[2]. Pe de altă parte, pentru a statua noua realitate politică, a fost realizată o nouă Constituție, inspirată după modelul sovietic din 1936. Totodată Parlamentul, unicameral, a fost numit Marea Adunare Națională.

Schimbări majore s-au petrecut și în domeniul învățământului. Prin Legea pentru reforma educației din august 1948 învățământul a devenit laic, predarea religiei fiind complet interzisă. Și cultele religioase au fost puternic afectate în anul la care ne referim. Controlul activității tuturor Bisericilor a fost atribuit Ministerului Cultelor. Slujitorii Bisericilor trebuiau să respecte cu strictețe legislația și ordinea socialistă în vigoarea. A urmat apoi unirea forțată a Bisericii Greco-Catolice cu cea Ortodoxă-Română. Nu a scăpat de represiunea comunistă nici Biserica Romano-Catolică.

În plan economic naționalizarea întreprinderilor industriale, bancare, de asigurări, din minerit și transporturi, a distrus baza economică a celor atacați a fi dușmani de clasă[3].

În agricultură au fost înființate Stațiunile de Mașini și Tractoare (S. M. T.)[4], iar marea masă a populației din mediul rural era terorizată de presiunile la care era supusă în privința cotelor obligatorii, impozitele prea mari[5].

Lucrarea de față își propune să analizeze măsurile luate de către autoritățile din județul Timiș-Torontal împotriva adversarilor politici din mediul rural ai noului regim, precum și starea de spirit din satele bănățene față de predarea cotelor obligatorii de cereale. În acest scop am cercetat o parte dintr-un fond arhivistic al Legiunii de jandarmi Timiș-Torontal.

În privința atitudinii autorităților față de cei etichetați ca fiind dușmanii "regimului democratic" la Firiteaz trei locuitori deși făceau parte din B. P. D. erau acuzați ca fiind ostili regimului. Unul dintre aceștia, înscris în P. N. L. Tătărăscu, nu a activat politic înainte de 23 august 1944 dar era învinuit că ,,fiind bogat este ascultat de populație". Un altul era acuzat că se ,,opune la orice propunere de folos obștesc"[6]. La Mănăștur autoritățile jandarmeriei au întocmit un tabel cu 12 locuitori care făceau parte din partidele politice din B. P. D. și care se aflau sub supraveghere. În localitatea Chegleviciu unui colonist i s-a întocmit fișa personală în care era făcut vinovat că în timpul unei petreceri din ianuarie 1948 i-a îndemnat pe cei prezenți să cânte ,,Trăiască Regele". Fapta sa a fost semnalată Siguranței din Sânnicolau Mare pentru a i se întocmi dosarul de trimitere în judecată[7].

Au fost întocmite tabele nominale cu liderii și membrii fostelor partide politice, care aveau influență asupra populației[8], cu foștii membrii ai P. N. Ț. nearestați și care până în acel moment nu au avut nici o atitudine contrară noului regim politic (de exemplu pe raza sectorului de jandarmi Gătaia existau 10 cazuri)[9], dar care erau considerați totuși periculoși (pe raza postului de jandarmi Ciacova tabelul respectiv cuprindea 36 de nume)[10]. Au fost

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Teologie și Istorie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com.

1. Arhivele Naționale ale României, *Stenogramele ședințelor Biroului Politic al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, vol. I, 1948, București, 2002. p. III.
2. Dennis Deletant, *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu Dej și statul polițienesc, 1948-1965*, Ed. Polirom, Iași, 2001, 73-74.
3. *Ibidem*, p. 75-85.
4. Arhivele Naționale ale României, *op. cit.*, p. IX.
5. *Ibidem*, p. XVI.
6. Arhivele Naționale Timișoara, *fond Legiunea de jandarmi Timiș-Torontal*, d. 251/ 1948, f. 6; 8-9.
7. *Ibidem*, f. 12.
8. *Ibidem*, f. 27.
9. *Ibidem*, f. 31.
10. *Ibidem*, f. 33. La Liebling erau 8 cazuri (f. 34), la Sânpetrul German erau 3 persoane (f. 40), iar la Lovrin o persoană (f. 41), la Periam 44 de cazuri (f. 45).

luate în evidență și o serie de persoane care nu au fost arestate până în acel moment, dar care erau periculoase pentru ,,regimul democratic" (Periam 10 cazuri)[11]. Totodată și foștii legionari au fost puși sub supraveghere[12]. La Valcani 18 foști membrii ai mișcării legionare erau considerați a fi periculoși pentru noua ordine politică. În acel moment 5 dintre ei erau înscriși în P. M. R., 2 în Frontul Plugarilor, 5 în P. S. D., iar 6 erau neutri[13]. Într-o notă referitoare la primarul comunei Petroman se arăta că acesta a fost șef de cuib în mișcarea legionară. În 1945 a înființat celula de partid comunistă în localitatea amintită mai sus, fiind secretar al acesteia și membru în Consiliul Județean P. M. R. Oamenii înstăriți ai comunei, în special foștii membrii ai partidului național-țărănesc, erau contra lui[14]. Postul de jandarmi din comuna Denta a întocmit un tabel nominal cu conducătorii locali ai fostelor partide politice, precum și cu membrii de rând ai acestora care aveau influență asupra populației sau care nu au renunțat la ideile lor politice din trecut și erau capabili să săvârșească acte de teroare. Același lucru s-a întâmplat și la Beba-Veche[15]. Avocatul Galu Vasile din Periam se afla deja din 1947 în lagărul de internați politici din Lugoj. El a fost șef de plasă P. N. Ț., iar în timpul alegerilor parlamentare din 1946 a instigat, conform unui raport al jandarmeriei, populația la nesupunere și neîncredere față de regimul politic existent. I-a acuzat pe reprezentanții B. P. D. că au furat alegerile. Nota sublinia că cel acuzat avea influență asupra maselor populare și în consecință se propunea reținerea sa pe mai departe în lagăr ca om periculos siguranței de stat deoarece ,,dacă ar fi pus în libertate ar agita și mai mult populația contra regimului nostru democrat"[16].

La începutul anului 1948 au fost întocmite actele de urmărire contra fostului președinte P. N. Ț. Lovrin (acesta făcând parte în acel moment din Frontul Plugarilor), care la 25 martie 1948 a fost reținut ca suspect pentru siguranța statului[17]. Un locuitor din Firiteaz a spart în noaptea de 7 pe 8 martie geamurile sediului P. M. R. din localitate, a scos unele cărți din clădire și le-a aruncat în fântână precum și în grădina Primăriei[18]. Patru săteni din Remetea Mare, dintre care doi erau maniști notorii erau acuzați că au strigat în public că ,,guvernul este incapabil, că Proiectul de Constituție nu se va respecta" și au îndemnat populația localității să nu voteze cu guvernul și să nu se supună măsurilor luate de către acesta[19]. Unui locuitor din Topolovățu Mare i s-a întocmit un dosar de trimitere în judecată, deoarece a intrat beat într-o cârciumă, cerând să i se vândă băutură. La refuzul cârciumăriței, acesta a înjurat-o, ,,spunându-i că este Ana Pauker". Jandarmii arătau că ,,Suntem de părere a se înainta la Inspectoratul de Poliție Timișoara pentru că este vorba de Doamna ministru Ana Pauker"[20].

Teroarea contra opozanților comuniști s-a intensificat înaintea alegerilor pentru Marea Adunare Națională (care avea caracter de Constituantă) din 28 martie 1948, La 12 martie 1948 Inspectoratul Regional de Siguranță Timișoara transmitea organelor jandarmeriei copia ordinului Direcțiunei Generale a Siguranței Statului nr. 68962 din 11 martie 1948 în care se arăta că pentru asigurarea ordinei și libertăților în timpul campaniei electorale trebuiau luate următoarele măsuri: identificarea și arestarea tuturor celor care în diferite forme duc o activitate împotriva regimului democratic, agitând populația contra autorităților de stat. În categoria acestora intrau cei care prin răspândirea de zvonuri căutau a crea neliniște, cetățenii care prin mijloace scrise sau verbal îndemnau la revoltă, cei care păstrau arme fără permis, care făceau propagandă pentru neprezentarea la vot sau în favoarea unor organizații și partide politice dizolvate, etc. Pentru îndeplinirea acestor sarcini urma ca Siguranța și Jandarmeria să conlucreze. Toate elementele cunoscute ca reacționare, dar care își ascundeau însă activitatea și care ar prezenta un pericol pentru desfășurarea alegerilor trebuiau raportate Inspectoratului de Siguranță Timișoara până la 16 martie 1948. Nici o punere în libertate din motive politice nu se putea face decât cu aprobarea Direcțiunei Generale a Siguranței Statului, iar cei care, prin ordin, trebuiau puși în libertate, executarea acestei decizii urma să se facă după alegeri. Reprezentantul Siguranței participa la ședințele Comandamentului Unic județean, dar nu aducea la cunoștința membrilor acestui for măsurile ce se intenționau a fi luate de către Siguranță decât după executarea acestora[21].

În baza acestui ordin au fost reținuți fostul președinte al organizației P. N. Ț. din Pesac care se bucura de o mare influență în rândul locuitorilor considerați a fi ,,un focar de reacționari"[22], ca și vicepreședintele aceleiași organizații[23]. Din zona

11. *Ibidem*, f. 44.
12. *Ibidem*, f. 2.
13. *Ibidem*, d. 224/ 1948, f. 25.
14. *Ibidem*, f. 26.
15. *Ibidem*, d. 238/ 1948, f. 8-9.
16. *Ibidem*, f. 24.
17. *Ibidem*, f. 36.
18. *Ibidem*, d. 237/1948, f. 20.
19. *Ibidem*, f. 31.
20. *Ibidem*, f. 25.
21. *Ibidem*, d. 238 /1948, f. 65.
22. *Ibidem*, f. 44.
23. *Ibidem*, f. 48.

Deta au fost ridicate 21 de persoane, majoritatea fiind foști național-țărăniști[24], iar de la Beșenova-Veche 7 persoane. Unul dintre aceștia era acuzat că nu a permis echipelor de propagandă să lipească afișe electorale pe casa sa, declarând că le va da voie să facă acest lucru când vor lipi afișe cu roata sau cu ochiul[25]. Din Peciu Nou și Diniaș au fost propuși de către organizațiile de masă pentru a fi ridicați 4 locuitori, considerați a fi periculoși pentru desfășurarea procesului electoral, iar din Giulvăz au fost ridicați foștii președinți ai organizațiilor P. N. L. Brătianu și P. N. Ț[26].

Dar despre modul cum s-a desfășurat procesul de ridicare a persoanelor considerate a pune în pericol alegerile din 28 martie în județul Timiș-Torontal aflăm detaliile importante dintr-un raport întocmit de către organele județene ale Jandarmeriei. Astfel arestările au avut loc în noaptea de 25 pe 26 martie, când au fost ridicate de pe teritoriul rural al județului persoanele ținute în evidența organelor de siguranță ca fiind elemente antidemocratice dintre cele mai periculoase. Fixarea nominală a persoanelor respective a fost făcută de către Inspectoratul Regional de Siguranță și a fost comunicată telefonic Birourilor de Siguranță de pe teritoriul rural. Astfel Legiunea de jandarmi Timiș-Torontal a primit de la Inspectoratul de Siguranță un tabel cu 114 persoane din comunele județului ce urmau a fi ridicate conform dispozițiilor, fiind învinuite de activitate antidemocratică și care trebuiau a fi aduse în dimineața de 26 martie la reședința Legiunii. Pentru plasa Buziaș, Legiunea de jandarmi Timiș-Torontal a propus Inspectoratului Regional de Siguranță ridicarea a unui număr de încă șapte persoane, peste cifra stabilită în tabelul nominal mai sus amintit. În dimineața de 26 martie au fost aduse la reședința Legiunii 95 de persoane, dintre care 19 figurau pe tabelul inițial al Inspectoratului Regional de Siguranță, restul fiind persoane propuse de către birourile de Siguranță de pe raza teritoriului. Numai Biroul de Siguranță Sânnicolau-Mare, prin greșita interpretare a ordinelor primite, fapt recunoscut de către Inspectoratul Regional de Siguranță, a înaintat aproape 70 de persoane, când în realitate trebuiau să fie arestate doar 22 de persoane. Și Biroul de Siguranță Deta a arestat mai multe persoane decât erau prevăzute. În aceste condiții, de comun acord cu Inspectoratul de Siguranță, s-a trecut la trierea persoanelor aduse, reținându-se la Legiune doar 19 din cei 95 de oameni (doar cei care figurau în tabelul inițial). A avut loc o acțiune de triere a celor arestați și la Inspectoratul Regional de Siguranță. Se arăta că în total au fost reținute doar 37 de persoane din 114 câte erau incluse în tabel. Raportul sublinia că au fost ridicați fără temei un număr prea mare de locuitori, dintre care foarte mulți erau gospodari de frunte și intelectuali care se bucurau de popularitate în rândul populației. Acest lucru a creat nemulțumiri și comentarii defavorabile printre locuitorii de la sate, deși în urma trierii o serie dintre cei arestați au fost puși în libertate. Existau informații că măsurile care au fost luate l-au nemulțumit și pe Emil Stanciu, secretar al P. M. R. din Timiș-Torontal[27].

Pe de altă parte autoritățile au fost preocupate să confiște armele de vânătoare pe care le dețineau adversarii regimului. Astfel la Petroman jandarmii au întocmit un tabel cu 17 localnici, foști membrii P. N. Ț., care dețineau arme de vânătoare dar ,,cari nu merită a se bucura de aceste drepturi sub guvernul Dr. Petru Groza"[28]. La Jamu Mare erau vizați 29 de locuitori (chiaburi, tătărăsceni, legionari, ,,reacționari")[29]. În iulie populația sârbă din Giulvăz nu a depus armele pe care le deținea, conform legii. În consecință urma să se efectueze percheziții domiciliare pentru confiscarea armelor[30]. Postul de jandarmi Macedonia raporta că au fost ridicate armele de vânătoare unui număr de 15 membrii ai fostului partid național-țărănesc din Petroman și Cebza[31]. Autoritățile au descoperit în cursul anului 1948 într-o serie de localități din județ și armament aruncat în diverse locuri[32].

Ca și în anul 1947[33] și în anul 1948 autoritățile au impus țăranilor bănățeni cote obligatorii foarte mari la cereale, plătite la un preț derizoriu, precum și impozite agricole ridicate. În aceste condiții, țăranii rămâneau doar cu strictul necesar pentru a supraviețui, existând și cazuri când nu mai dețineau nici cantitatea de cereale respectivă. Se menținea raportul inechitabil între prețul mic de vânzare al cerealelor și mare de cumpărare al produselor industriale de primă necesitate. Nemulțumiți de această situație au fost atât țăranii bogați dar și cei săraci din satele bănățene[34]. În ziua de 4 martie 1948 Pretura Plasei Lipova a organizat echipe

24. *Ibidem*, f. 66.
25. *Ibidem*, f. 121-122.
26. *Ibidem*, f. 132-133.
27. *Ibidem*, f. 138-139.
28. *Ibidem*, d. 251/ 1948, f. 3.
29. *Ibidem*, d. 236/ 1948, f. 10.
30. *Ibidem*, f. 61.
31. *Ibidem*, d. 251/ 1948, f. 5.
32. *Ibidem*, d. 236/1948, f. 33, 37. Pentru a realiza o imagine mai clară a problemei confiscării armamentului, vezi pe larg dosarul 236/1948, f. 1-77.
33. Pentru anul 1947 vezi Vasile Rămneanțu, Câteva considerații privind starea de spirit a locuitorilor din județul Timiș-Torontal în anul 1947, în *AnB, S. N., Arheologie-Istorie,* XII-XIII, 2004-2005, 481-509.
34 Arh. Naț. Timișoara, fond *Legiunea de Jandarmi Timiș-Torontal*, d. 241/ 1948, f. 47. Pentru starea de spirit existentă în satele din județ în vara lui 1948 vezi întregul dosar.

formate din notari și reprezentanți ai organizațiilor de masă care să controleze gospodăriile locuitorilor și să colecteze cotele progresive de porumb. Locuitorii cei mai înstăriți din Fibiș nu au răspuns favorabil la aceste colectări și în consecință prim-pretorul plasei Lipova i-a convocat pe aceștia (în număr de 17 persoane) în localul Primăriei din localitate, somându-i să predea cota obligatorie de porumb. Unul dintre cei convocați a amenințat că îi va lovi cu toporul pe reprezentanții echipelor de colectare care vor intra în gospodăria sa. Echipa care a intrat în gospodăria localnicului respectiv și a descoperit o cantitate importantă de porumb pe care a voit să o ridice a fost amenințată de către vecinul acestuia, care l-a înjurat și pe prim pretorul plasei Lipova. Apoi a fost readusă cu forța în curtea proprietarului căruța cu porumb ce i se ridicase. Au fost aduse înjurii grave, se preciza în raportul jandarmilor, și ministrului apărării, pe motivul că l-ar fi învățat pe jandarm „să aresteze pe cetățeni". Se propunea ca cei implicați în acest scandal „să fie supuși judecății în stare de arest pentru a liniști spiritele din comuna Fibiș"[35].

Doi locuitori din Belinț erau etichetați ca fiind mari reacționari, manifestându-se contra guvernului, datorită cotelor de porumb prea mari, precum și a impozitelor. Ambii erau înscriși în Frontul Plugarilor, dar doar formal, se preciza în raportul respectiv. Ei îi înjurau pe șefii organizațiilor politice locale de stânga deoarece nu au primit cărțile de alegători. Întrucât se apropiau alegerile din martie 1948 se propunea internarea lor într-un lagăr politic până după trecerea evenimentului respectiv[36].

La 1 septembrie 1948 a fost elaborată Darea de seamă privind actele de sabotaj economic din județul Timiș-Torontal. Documentul arăta că împotriva întreprinderilor naționalizate au avut loc două sabotaje, ca urmare a manevrelor întreprinse de foștii proprietari care urmăreau să facă nefuncționabile fostele lor întreprinderi drept răzbunare pentru că nu li s-au plătit despăgubiri (care în fond erau prevăzute în lege). În categoria actelor de sabotaj comise cu ocazia colectărilor obligatorii de cereale care au fost recoltate în vara acelui an intrau: sustragerea de la predarea cotelor obligatorii, cele comise de proprietarii de batoze și de către membrii comisiilor comunale de treier care aveau tendința de a-și proteja rudele prin neînregistrarea reală a cantităților de cereale recoltate și sustragerii de cereale din uiumul care urma să fie predat în întregime statului. Au fost comise și alte acte de sabotaj, în număr de 64 potrivit documentului, ca: dosiri de mărfuri, tăieri clandestine de vite, deținerii de piei de vite în mod ilegal[37].

La Paniova un locuitor a refuzat să predea cota de grâu, influențând în acest sens și restul populației localității. La Iohanisfeld un sătean a instigat populația să nu predea cota obligatorie de cereale, iar la Sânandrei doi țărani au refuzat să predea cota, lansând zvonuri tendențioase în legătură cu predarea acesteia[38]. La Periam un locuitor a băgat nisip în grâul predat drept cotă obligatorie pentru stat, fapt ce s-a mai întâmplat la Cadăr și Saravale. Țărani din Omoru Mic și Mare au refuzat să transporte cota de grâu la magazia Romcereal[39]. La Breștea primarul satului a pus în funcțiune în mod ilegal două batoze, treierându-se astfel grâu și orz, fapt petrecut și la Berecuța, unde un proprietar de batoză a treierat în mod ilegal la mai mulți locuitori câte o căruță de grâu[40]. La Uliuc, Racovița, Sârbova, Petroman, s-a treierat cu caii, contrar dispozițiilor existente[41], iar la Lovrin un locuitor a defectat fără nici un motiv batoza pentru a împiedica treieratul. La Sacoșu Turcesc un sătean s-a împotrivit să pună la dispoziția Romcereal triorul ce i-a fost rechiziționat. Preotul din Berini a refuzat să transporte grâul la mașina de treier, iar la Dejan un proprietar de batoză a defectat tractorul pentru a întârzia operațiunea de treier. La Tomnatic un locuitor a dat date ireale în fața comisiei de treier pentru a se sustrage de la predarea cotelor, iar la Dolaț se țineau două registre de treier, în unul trecându-se cantitățile reale recoltate, iar în cel pentru control erau înregistrate cantități mai mici. Au fost declarate cantități mai mici și la Jamu Mare, Felnac, Răuți. Un locuitor din Lucareț nu a declarat terenurile însămânțate în fața comisiei de treier[42]. O femeie din Aliuși era învinuită că a lansat zvonuri tendențioase de natură politică, iar la auzul acestora populația a refuzat a mai treiera[43]. La Otvești doi locuitori au făcut propagandă ostilă statului și bunului mers al colectării de cereale[44]. La Chevereșu Mare un agricultor era învinuit că și-a incendiat recolta de grâu de pe 3 iugăre de pământ pentru a nu preda cota la stat[45]. La Sârbova un locuitor a refuzat să predea cota obligatorie de grâu și l-a lovit pe primarul comunei atunci când acesta a încercat să-i facă un control la domiciliu[46]. Și la Ciacova se treiera cu două procese verbale, iar un locuitor din Parța a cumpărat de pe piață 949 de kilograme de

35. *Ibidem*, d. 237/1948, f. 7.
36. *Ibidem*, f. 27-28.
37. *Ibidem*, d. 244/ 1948, f. 35.
38. *Ibidem*, f. 37.
39. *Ibidem*, f. 37-38.
40. *Ibidem*, f. 39.
41. *Ibidem*, f. 40.
42. *Ibidem*, f. 40.
43. *Ibidem*, f. 45.
44. *Ibidem*, f. 47.
45. *Ibidem*, f. 49.
46. *Ibidem*, f. 51.

grâu fără a avea aprobare în acest sens[47].

La Tolvădia a fost incendiată moara naționalizată care a ars în întregime. Jandarmii apreciau că focul a fost pus de către fostul proprietar, el izbucnind și din neglijența administratorului morii[48].

După proclamarea Republicii Populare România prigoana contra adversarilor regimului comunist s-a intensificat. Autoritățile au întocmit fișe personale, tabele nominale cu cei considerați a fi dușmanii noului regim politic. Erau urmăriți liderii locali și membrii importanți ai fostelor partide politice democratice, îndeosebi național-țărăniștii, care se bucurau de încrederea comunităților din care făceau parte. Nu au scăpat de supraveghere nici membrii P. M. R. sau ai altor organizații de stânga, precum și foștii legionari. Rapoartele jandarmeriei evidențiază faptul că unii membrii ai fostei Gărzi de Fier făceau parte în 1948 din rândurile comuniștilor sau ai aliaților acestora. În lupta contra ,,dușmanului de clasă" autoritățile au recurs la acte arbitrare, pronunțându-se pentru rămânerea în lagăre, fără nici un temei legal, a unor adversari politici periculoși. Măsurile luate de către Siguranță și Jandarmerie înainte de alegerile parlamentare din 28 martie dovedesc faptul că noul regim politic era departe de a ține sub un control total populația țării. Astfel au fost reținuți în județul Timiș-Torontal în noaptea de 25 pe 26 martie 1948 cei care erau considerați periculoși pentru noua ordine din stat. Aceștia, potrivit autorităților, nu puteau rămâne în libertate cu ocazia alegerilor care urmau să aibă loc peste câteva zile. Cu acest prilej au fost săvârșite multe abuzuri: au fost arestate multe persoane în mod ilegal (fapt recunoscut și de către Siguranță), iar cei care se aflau în pușcării din motive politice dar care urmau să fie eliberați la sfârșitul lunii martie, au mai fost reținuți până după trecerea alegerilor. Arestările de la sfârșitul lui martie au provocat nemulțumiri și comentarii defavorabile în lumea satului bănățean. Decizia ca cei arestați să fie triați, iar în urma acestei acțiuni o parte dintre cei reținuți au fost eliberați, poate fi pusă și pe seama faptului că teroarea comunistă abia s-a declanșat, iar în Siguranță și Jandarmerie mai lucrau oameni din vechiul sistem. Desigur în anii care au urmat adversarii comunismului nu au mai avut astfel de șanse. Desigur și teama că nemulțumirile provocate în satele bănățene de aceste arestări s-ar putea transforma în revolte în preajma alegerilor a stat la baza hotărârii respective. Autoritățile erau speriate și de faptul că unii dintre cei care se opuneau comunizării României posedau arme (în special de vânătoare). În consecință s-a trecut la confiscarea acestora, dar astfel de acțiuni nu au împiedicat rezistența armată anticomunistă declanșată în acei ani.

În plan economic starea satului bănățean era în 1948 tot atât de disperată ca și în anul precedent. Cotele obligatorii de cereale erau mari, aducându-i pe țărani la limita supraviețuirii. Prețul oferit de stat pentru cerealele predate era mic în comparație cu prețurile ridicate ale produselor industriale de primă necesitate de care locuitorii satelor aveau nevoie. Impozitele agricole se mențineau ridicate. S-au păstrat o serie de restricții din 1947 în privința modului de recoltare a grâului. Țăranii din Timiș-Torontal au încercat să se opună acestor hotărâri arbitrare, iar rezistența a îmbrăcat diverse forme: refuzul de a preda cota obligatorie, introducerea de nisip în grâul destinat predării către stat, defectarea de către proprietarii de batoze a utilajelor, raportarea de date ireale privind cantitatea treierată, etc. Desigur această rezistență nu a putut împiedica declașarea procesului de colectivizare forțată din anul care a urmat și care a intensificat teroarea comunistă și în mediul rural din Timiș-Torontal.

EINIGE WERTSCHÄTZUNGEN IM BEZUG MIT DER POLITISCHE UND WIRTSCHAFTLICHE SITUATION IM KREIS TIMIȘ-TORONTAL IM JAHR 1948

(Zusammenfassung)

Nach die Einstellung der „Volksrepublik" in Rumänien die Jagd der Gegner des kommunistischen Regims hat sich verstärkt. Die Staatsangestellten haben Tabellen mit Namen der Feinden der neuen politischen Ordnung veröffentlicht.

Es wurden bedeutende Persöhnlichkeiten der lokalen, politischen Leben verfolgt und verhaftet, aber zusammen mit diesen wurden auch Leute die ehemalige Legionäre der Eisernen Garde oder Representanten der Rumänischen Arbeiter Partei (PMR) waren zugezählt.

In der Kampf gegen der „Feind der Klasse", die Behörder haben die Situation arbiträr behandelt, die gefährliche Personen wurden gegen der Gesetz ins Arbeitslagern geschickt.

Die Wahlungen für das Parlament aus dem Jahr 1948, 28. März anzeigten dass, die neue politische Herrschaft war weit noch die Kontrolle über das ganze Volk zu haben.

47. *Ibidem*, f. 54.
48. *Ibidem*, f.36;47

Im wirtschaftlichen Plan der Zustand war in das Jahr 1948, so wie in Vorigen, katastrophisch. Das Steuer in Landwirtschaft war Hoch und die Preise für die industrielle Waren, die die Bauern strengend brauchten, waren erhöht. Mehrere Restriktionen haben mehrmals Unzufriedenheiten aufs Lande zur Licht gebracht. Doch umsonst haben die Bauern ihren Opposition angemeldet, sie konnten nicht die Einbringung der Landwirtschaftlichengenossenschaften aufhalten.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

BIOGRAFII EXEMPLARE ÎN COMUNITĂȚI DE CEHI DIN ZONA BANATULUI ÎN SECOLELE XIX-XX

*Sînziana Preda**

Cuvinte cheie*: pemi, biografie, identitate, exemplar, comunitate*
Keywords: *pemi, biography, identity, exemplary biographies, community*

Aduși printre ultimii coloniști în Banatul veacului XIX, cehii boemieni au pus bazele câtorva așezări, de-a lungul văii Dunării, așezări în cadrul cărora și-au menținut, până în zilele noastre, specificul, prin limba, religia și tradițiile proprii. Provenind din celălalt capăt al extinsului Imperiu Habsburgic, această populație a fost relocată în virtutea unor scopuri precise, care orientau politica Curții de la Viena conform necesităților imperioase întru securizare și rentabilizare economică a frontierei răsăritene. Momentul se suprapunea situației deficitare traversate de masele populare din Cehia, nevoite să facă față recesiunii economice care a caracterizat această zonă și pe parcursul secolului XVIII. Era, așadar, evident, în asemenea condiții, că orice propunere agitând iluzia unui trai mai bun avea să găsească adepți, o serie de țărani, meșteșugari mărunți, calfe, tăietori de lemne etc. înscriindu-se pe listele celor care urmau a fi colonizați în sudul provinciei bănățene.

Asemeni mai tuturor celor care și-au găsit o nouă patrie, cehii colonizați în regiunea Clisurii vor căuta să recompună, în cele mai mici detalii, existența abandonată în locurile de baștină. Acel „acasă" a început să dobândească formă și culoare, în mod treptat, dând la iveală elementele unei culturi materiale și spirituale specifice, diferite de cele ale populației românești și sârbe, care constituiau vecinătatea noilor sosiți; aceste constructe, parte importantă și integrantă a profilului identitar, au schițat o serie de aprecieri la adresa alterității, pe care le regăsim până astăzi atât la nivelul *self-identification*, cât și în ce privește heteroidentificările. Dislocarea din pământul strămoșesc a însemnat, în consecință, o translare în plan fizic: caracterul etnic s-a păstrat și în noua patrie, transmis prin anumite mecanisme, din generație în generație.

„În conformitate cu mecanismele eroologiei, personajele exemplare devin în memoria colectivă eroi"[1]. Pornind de la această alegație, demersul pe care l-am inițiat a urmărit identificarea personalităților exemplare, de ieri și de azi, care și-au găsit un loc în memoria sătenilor din cele șase localități cu populație compactă de etnie cehă (Sf. Elena, Bigăr, Gîrnic, Ravenska, Eibenthal și Șumița).

Eroii, prin natura lor, sunt exemplari și, într-o formă sau alta, apar în mitologiile tuturor popoarelor. În lumea greacă, categoria eroului este una cu totul specială: deși nu se bucură de toate privilegiile zeilor, se situează cu mult deasupra oamenilor obișnuiți, consacrarea prin moarte ridicându-l – în spiritualitatea epocii clasice – „la un statut aproape divin"[2]. Deși au aparținut spațiului uman, cunoscând, inerent, „suferințele și moartea"[3], acțiunile împlinite i-au ridicat pe eroi la un rang superior, conferindu-le nemurirea, cel puțin în conștiința semenilor. Perpetuată prin diverse specii ale genurilor epic și liric, imaginea lor reprezintă totodată blazon și punct de referință în istoria urmașilor, faima sporind odată cu amănuntele adăugate de fiecare generație.

Eroii eposului pemilor de etnie cehă sunt acei strămoși mitici care, într-un trecut îndepărtat, s-au jertfit spre a pune bazele comunităților ce au supraviețuit numai în parte până în timpurile noastre. Deși nu putem discuta despre o venerare a eroilor cu „semnificație pur religioasă"[4] – așa cum se întâmplă la vechii greci – imaginea strămoșilor-eroi este și rămâne sacră în mentalitatea sătenilor, care îi pomenesc în orice relatare care privește începuturile lor pe meleagurile bănățene. Atașamentul față de acești eroi – întemeietori este cu atât mai demn de semnalat, cu cât realizăm că unii dintre ei sunt, întrucâtva, anistorici, sursele documentare amintindu-i parțial. Istoria, sau, mai corect spus,

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Sociologie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, hhayavatha@yahoo.com

1. Doru Radosav, Petrea Icoanei. Travesti și clandestinitate în mișcarea de rezistență anticomunistă, *AIO.*, V, Ed. Argonaut, Cluj Napoca, 2004, 75.
2. Jean-Pierre Vernant, *Mit și gîndire în Grecia antică*, Ed. Meridiane, București, 434.
3. Jean-Pierre Vernant, *Mit și religie în Grecia antică*, Ed. Meridiane, București, 53.
4. *Ibidem*, 51.

istoriile transmise în familie, din tată în fiu (mulți informatori declarau că „așa s-a povestit de la părinți / bunici") demonstrează nu numai legătura sufletească cu strămoșul erou, ci și cunoașterea sa, „deopotrivă de către cei tineri și de către cei bătrâni"[5]. Chiar dacă nu au parte de o celebrare într-un moment și cadru anume, străbunii sunt imortalizați în sufletul și conștiința descendenților prin *amintire*: a te raporta nemijlocit și neîntrerupt la astfel de figuri exemplare evidențiază temeinica cunoaștere și comprehensiune a etniei din care vii, percepția coerenței intimelor mecanisme comunitare și, corolar, asumarea deplină și neîndoioasă a propriei identități etnice.

Reflex identitar, împărtășirea unei memorii comune determină raportarea colectivității la aceiași eroi şi evenimente comemorative[6]. Eroi fondatori (şi istorici, în măsura în care sunt menționați la nivel documentar), unii dintre primii coloniști beneficiază, în amintirea descendenților, de reprezentări specifice: "*au venit…din Plzeň… Hanoi, acuma-s foarte puțini, înainte au fost mai mulți, Hana, aici-a în sat, știți? (Cine a fost "Hana"?) – Hana! Păi ăsta-i nume, nu? Ca și cum sunt eu, Mleziva, și-a fost…Hanoi, Hana*"[7]. Conform unei situații[8] cuprinzând cele 61 de familii care au pus bazele satului Bigăr, rezultă că "Hána" era numele unei singure familii din rândul coloniștilor; legenda întemeierii așezării, așa cum este înfățișată de către săteni – are în centru o figură feminină (uneori o fetiță, dar cel mai adesea o femeie în vârstă), a cărei moarte, în chiar prima noapte a popasului coloniștilor în vatra viitorului sat, a determinat rămânerea lor definitivă în acel loc. Unii dintre informanți au suprapus numele menționat acelei figuri legendare: "*…și aicia a văzut (coloniștii, n.n.) că-i apa bună, tot este curățat…și acolo unde-i cimitir, acolo a murit o femeie, în căruță; a fost din familie, mai știu eu cum, dintr-o familie, Hana, Hana, Ana sau Johana, nu mai știu, că așa-i numele ei...*"[9]. Nu este greu de observat confuzia numelui cu prenumele, dar și faptul că respectivul personaj feminin se încadrează mai curând în categoria *eroilor-victime*, concept dezbătut pe larg de Ewa Bogalska-Martin în lucrarea „Entre mémoire et oubli. Destin croisé des héroes et des victimes"[10]: astfel, glorificarea victimei eroice poartă în ea simbolul supraomului, principal subiect al memoriei colective. Moartea și suferința celor două tipuri sunt foarte apropiate sub aspectul funcției sociale pe care ele o au de îndeplinit. Ambele sunt oferite drept exemple pentru capacitatea lor de a suferi în sprijinul (pentru atingerea) unei cauze juste, nobile, astfel câștigându-și un statut special, un loc în istorie și dreptul la *(re)amintire*. Desigur, pentru a dobândi dimensiunea eroică, este necesară o demonstrație, și, mai presus de toate, un scop, o cauză, care să reclame etalarea unor calități și/sau fapte de curaj. Ar fi riscant să pretindem că avem de-a face cu o jertfă voită în cazul acelei *Hána*, însă la nivelul percepției colective, toate acele familii abandonate (de către autoritățile militare, care le promiseseră condiții avantajoase de trai) efectiv în mijlocul pădurii, exprimă dubla condiție de erou-victimă. Actul sacrificial al femeii a determinat decizia dificilă de stabilire și întemeiere a satului într-un mediu cu totul neprielnic, hotărâre ce constituie însăși esența aspectului "eroic al parcursului inițiatic"[11] realizat de grupul coloniștilor. Fără a fi conștienți, cel mai probabil, de calitatea și valoarea comportamentului dovedit, aceștia pot fi priviți cu toții ca personaje exemplare și, asemeni lor, toți cei care, în ciuda purgatoriului[12] aflat în Banat, au ales să rămână.

Ca și „scriere a vieții" – cum sugerează terminologia grecească – biografia constituie acel ansamblu de consemnări având drept țel conturarea istoriei unei vieți *particulare*. Demersurile de acest gen se plasează într-un areal care are drept poli definitorii *biographical novel* și biografia erudită (sau biografia-document), cel dintâi gen dovedind limite mai puțin austere și oferind autorului posibilitatea completării datelor istorice cu propriile-i observații, corecturi și completări[13]. O biografie se scrie cu efort, plăcere, ezitare, retuşuri, cu o mare grijă pentru adevăr[14]. "Gardian al memoriei", biograful lasă în urmă o mărturie istorică, ca dovadă a efortului împotriva uitării, dispariției, absenței[15]. Obiectivitatea se impune

5. Sînziana Preda & Melinda Dincă, Trei sate timișene în mileniul III (208-215), în *Calendarul Maramureșului*, an II, nr. 3-4, aprilie – decembrie, Ed. Cybela, Baia Mare, 2006, 211.
6. John Hutchinson & Anthony Smith, *Ehnicity*, Oxford University Press, 1996, p. 6 *apud* Alin Gavreliuc, *Etnopsihologie*, Tipografia Universității de Vest, Timișoara, 2000, 18.
7. Vasile Mleziva, 67 de ani, Bigăr, 24.08.2006.
8. Obținută prin amabilitatea d-nului învățător Josef Mleziva (Bigăr).
9. Barbora Mleziva, n. Saucop, 59 de ani, Bigăr, 23.08.2006.
10. Disponibil la adresa http://www.harmattan.fr/index.asp?navig=catalogue&obj=livre&no=18441.
11. Ruxandra Ivăncescu, *Paradisul povestirii – memorie și realitate trăită în povestirea tradițională*, Ed. Paralela 45, Pitești, 2004, 103.
12. Augustin Karban, File din istoria colonizării cehilor în Banat, în *Columna 2000*, I, nr. 3-4, iulie-decembrie, Timișoara, 2000, 19.
13. http://fr.wikipedia.org/wiki/Biographie, paragraf 1, accesat la 7mai 2007, ora 17:45.
14. André Maurois, *Aspects de la biographie*, Ed. Bernard Grasset, Paris, 1930, 137.
15. http://fr.wikipedia.org/wiki/Biographie, paragraf 1, accesat la 7 mai 2007, ora 17:45, paragraf 3.

drept necesitate a demersului său interpretativ, dar, în măsura în care ne situăm în zona istoriei orale, corpusul datelor care ajunge să fie consemnat capătă o serie de nuanțări. Este un cadru în care imparțialitatea, detașarea sunt mult mai greu de obținut: istoricul devine și observator social, și antropolog, ajungându-se la „*umanizare* a relației dintre cercetător și informator"[16]. Astfel, în construcția biografică, informația „pur istorică" va fi completată de experiența terenului, filtrată prin mecanismele metodologiei științifice. Este, întrucâtva, un tip de biografie „negociată", pentru că urmărind exemplaritatea unor anonimi, cercetătorul se găsește față în față doar cu subiectul interesului său, ceea ce îl implică, în egală măsură în care îi solicită și imparțialitatea. Efectiva pendulare face referire la acele „*power games*", pe care relația cercetător – informator le impune[17], dar, îndeosebi, la capacitatea celui dintâi de a discerne ce e posibil și ce nu a păstra în edificarea structurii biografice. În domeniul istoriei orale, cele două voci se împletesc, relatarea propriei existențe (așa cum este ea percepută la momentul interviului, de către narator) întrețesându-se cu imaginea pe care cercetătorul-biograf și-o configurează atunci când analizează materialul brut. Pentru demersul inițiat, și având în vedere particularitățile comunității (etnice) studiate, întrepătrunderea celor două tipuri de discurs ni s-a părut cea mai potrivită cale de abordare.

Firește, numai divinitatea (sub diferitele ei înfățișări) se bucură de referințe absolute, însă calități precum moralitatea, generozitatea, puterea de-ai ilumina pe ceilalți[18] sunt comune și unor indivizi umani. Charisma, asociată însușirilor morale pozitive și activităților desfășurate în folosul celorlalți (dintr-un grup mai mic sau mai mare, mai apropiat sau mai îndepărtat) pot duce la apariția liderului, acel „sfânt secularizat", despre care pomenește J. Burckhardt, citat de A. Gavreliuc[19]. Ca lider poate fi socotit și preotul, și învățătorul sau o altă notabilitate, întreprinderile acestora extinzându-se dincolo de limitele domeniului lor de competență. Recunoscuți și proclamați ca atare de către membrii colectivității, ei se disting printr-o biografie mai mult sau mai puțin evenimențială, relatările urmărind contextele interpersonale și sociale în care ei au funcționat[20] sau funcționează. Un astfel de exemplu este cel al părintelui Václav Mašek, actualmente paroh a două dintre satele pemilor cehi, Eibenthal (si Baia Nouă, fostă colonie minieră, cu populație majoritar cehă) și Bigăr, primul găzduind reședința domniei sale.

Originar din comuna Gîrnic (dintre cele șase, localitatea cu cel mai mare număr de etnici cehi), *pater* Mašek primea în anul 2002 laurii unei înalte distincții, „Gratias Agit", drept recunoaștere pentru „munca depusă în folosul etnicilor cehi din România"[21]; un efort căruia i s-a dedicat încă din anul 1968, când a fost hirotonisit și care – la 4 iunie 2002 – a fost încununat cu premiul „Jan Masaryk", pentru prima oară oferit unui preot din țara noastră. „Premiul se acordă acelor persoane care de-a lungul anilor, poartă dincolo de hotarele țării grija etniei cehe. Sunt preot de 34 de ani, timp în care m-am aflat mereu printre cehi. O perioadă de timp am fost prin toate cele nouă sate de cehi (se face referire și la satele unde pemii se găsesc în număr relativ important, dar nu constituie majoritatea covârșitoare, n.n.), iar în prezent sunt la a treia parohie, tot cu enoriași de etnie cehă"[22].

Sub aspect metodologic, cadrele biografiei parohului se încheagă utilizând tehnica interviului (aplicată sătenilor - în special de la Eibenthal), informații, provenind dintr-o serie de reportaje și publicații, și, nu în ultimă instanță, mărturii cu caracter autobiografic. Propria confesiune completează schița biografică, ceea ce răzbate din relatare fiind modestia și acceptarea unui destin dificil, și, în egală măsură, frumos. "Providența Divină" este cea căreia i se datorează "această recunoaștere a unor merite"; "pot spune că sunt fericit pentru faptul că munca mea a fost apreciată"[23], ceea ce ne aduce în fața unui om cu o credință profundă și totală: a împlini voia cerului constituie principiul călăuzitor, iar mulțumirea sporește atunci când semenii ajung să aprecieze valoarea umană. Propagând cuvântul divin, biserica romano-catolică a contribuit într-o măsură însemnată la conservarea și perpetuarea existenței acestor sate de colonizare ("90 % din populație vine la biserică. Aceasta e o tradiție care susține întregul sat")[24], rolul principal revenind preotului.

Impresiile unor ziariști la fața locului, în cele mai accesibile dintre satele pemilor cehi, rețin

16. Fabijeti *et all* 2002, 190 *apud* Annemarie Sorescu Marinković, Torac via Clec: când biografia bate etnografia, în vol. *Caiete de teren* – I – Torac, Ed. Fundației, Novisad, 2006, 120.
17. Bravo Moreno, 2003 *apud* Annemarie Sorescu Marinković, *op. cit*, 120.
18. Fr. Furet, *Reflecții asupra Revoluției franceze*, 78 *apud* Alin Gavreliuc, *op. cit*, 196.
19. *Ibidem*.
20. Daniel Bertaux, *Les récits de vie*, Ed. Nathan, Paris, 1997, 31.
21. Václav Mašek, în *Premiul "Jan Masaryk" la Eibenthal*, disponibil la adresa http://www.catholica.ro/stiri/show.asp?id=4113&lang=r, accesat la 20 mai 2007, ora 11:20, paragraf 3.
22. *Ibidem*.
23. *Ibidem*, paragraf 9.
24. Václav Mašek, citat de Nicolae Dolângă, *Țara Nerei*, Ed. Kriterion, București, 1995, 74.

amănunte și despre „parohul poliglot”[25]: în cel mai puțin omogen etnic dintre cele șase sate (întrucât aici a existat exploatarea minieră de la Baia Nouă, pe lângă cehi s-au așezat și sârbi, români, nemți etc.) – Eibenthal - Václav Mašek „își ține slujba două treimi în cehă, o treime în română”, în plus, liceul absolvindu-l în maghiară, latina însușind-o în facultate, iar germana fiind învățată „din zbor”[26]. Din aceeași sursă aflăm că încă din 1968, părintele cunoștea satul, atunci administrându-l pentru prima oară, pentru ca mai apoi, în anul 1999, să revină într-una din primele parohii care-i fuseseră repartizate. O discuție avută cu părintele în vara anului 2006 întărește cele de mai înainte: „*În ’68 am fost numit paroh la Moldova Noua, și-atuncea, din ’68 până în ’68, Eibenthalul aparținea ca filială – satul alăturat înseamnă <<filia>>, filială – de Orșova, și-atuncea am preluat eu actele, matricole (registre parohiale, n.n.) de la Orșova; eu administram din ’68, până în ’77, deci Moldova Nouă (cu sediul în Moldova Nouă), Sf. Elena, Zlatița și Eibenthalul*”[27].

„*Que nous reste-t-il encore comme éléments pour découvrir la vérité? Un document de grande valeur: les mémoires des contemporains. C’est là que nous devons aller à la chasse de ces petites images infiniment précieuses qui nous montrent ce qu’a été notre héros pour l’homme qui l’a vraiment rencontré*”[28]. Astfel, mărturiile sătenilor îl dezvăluie pe părintele Mašek: „*E și el vecer bătrân, da’ uite, ține la noi, mereu vine la noi. Daa, da, nouă ne pare bine și pre el iar îl văd mulțumit aicia, când vine*”[29]; *“…așa preot, așa preot…el e mai mult decât preot și ni sînt foarte mulțumiți de el, toată lumea-i mulțumită de el; că el ne-a făcut aișia, uite ce pictură, tot asta (interviul s-a desfășurat în biserica din Bigăr, zugrăvită de pictorul Josef Řehak, n.n.), cu domnu’ Řehak...*”[30]. Chestionat asupra figurilor marcante ridicate din rândul pemilor, un sătean din Eibenthal conchide: „*Păi...așa, localnic, eu nu știu, dar acuma cum e, foarte important e domnu’ părinte, e foarte bun gospodar, și ca și părinte...cred că toată lumea e mulțumită de el...face fiecare zi (slujbe, n.n.)*”[31].

Imaginea parohului de „stâlp al comunității” se confirmă și prin alte amănunte: bun cunoscător al originii strămoșilor, domnia sa a citit și s-a documentat suficient încât să prezinte detaliat fiecare sat în parte; în casa parohială există o bogată bibliotecă, iar de-a lungul anilor, părintele a cumpărat și a primit materiale publicate despre istoria cehilor din M-ții Almăjului, materiale care îi slujesc în intenția realizării unei monografii a etniei. Asemeni primului slujitor al bisericii de la Gîrnic, Francisc Unzeitig, cel de-al treisprezecelea (în perioada 1977-1999, Václav Mašek a păstorit aici, în satul său natal) a inițiat o noua *Historia Domus*: deși încercarea sa nu a atins dimensiunile celei redactate cu peste 150 de ani în urmă, consemnările se dovedesc prețioase, mai cu seamă în condițiile în care munca cercetătorului se confruntă cu resurse bibliografice lacunare.

Unzeitig întruchipează o altă biografie exemplară: acțiunile dedicate îmbunătățirii condițiilor de trai ale coloniștilor susțin înscrierea sa în rândul eroilor întemeietori, la nivelul coloniei Gîrnic (actuala comună Gîrnic cuprinde satul ceh omonim și satul românesc Padina Matei). Vreme de un sfert de secol, locuitorii nu au beneficiat nici de preot, nici de învățător, neexistând nici măcar clădirile respective. František Unzeitig va fi primul paroh, trimis din Cehia (“Candidatului” i se impuseseră - de către colonelul von Machio, cel care s-a ocupat, împreună cu Magyarly de aducerea și repartizarea familiilor de coloniști - câteva condiții: să se preocupe de sufletele și bunăstarea enoriașilor, să nu aibă interese personale, să-i sfătuiască a rămâne pe cei care ar fi intenționat reîntoarcerea în Boemia, să cunoască – pe lângă limba germană – limba cehă, la perfecție)[32], sub coordonarea sa (si cu bani puși la dispoziție de către conducerea militară, *Kriegs Ministerium*), fiind edificate, aproximativ la mijlocul sec. XIX, școala și biserica din sat[33]. Deși a venit în comunitate și era numai pe jumatate ceh, această figură a ajuns să se identifice cu destinul Gîrnicului, prin implicarea de care a dat dovadă: „Acest preot a servit aici 25 de ani și a făcut mult bine comunei având tot concursul companiei ... i se datorește ridicarea bisericilor în comunele cehe și totodată s’a îngrijit și de celelalte nevoi ale comunelor cehe, subordonate lui”[34].

Referindu-ne la un timp îndepărtat, nu avem posibilitatea să aflăm cum era perceput de către consângerii și consătenii săi acest promotor al spiritualității și al culturii. Cu toate acestea, mărturiile-i proprii, observațiile mai mult sau mai

25. Dana Ciobanu, Doru Cobuz, *Captivi lumii făgăduite*, disponibil la adresa http://www.jurnalul.ro/articol_2214/captivi_lumii_fagaduite.html, accesat la 8.03.2007, ora 14:52, prg. 3.
26. *Ibidem*, prg. 8.
27. Václav Mašek, 65 de ani, Eibenthal, 28.08.2006.
28. André Maurois, *Aspects de la biographie*, Ed. Bernard Grasset, Paris, 1930, 127.
29. Marie Pelnař, 81 de ani, Bigăr, 23.08.2006.
30. Barbora Mleziva, n. Saucop, 59 de ani, Bigăr, 23.08.2006.
31. Vasile Pospisil, 70 de ani, Eibenthal, 27.08.2006.
32. *The Colonization of Czechs in the Southern Românian Banat*, disponibil la adresa http://www.genealogy.ro/cont/czechs.htm, accesat la 1 iunie, ora 16: 28, prg. 6.
33. Nicolae Dolângă, *op. cit*, 74.
34. Alexandru Moisi, *Monografia Clisurei*, Ed. Librăria Românească, Oravița, 1938, 270.

puțin particulare sunt incluse în acea *Historia Domus*, datată Weitzenried[35], 1853. Această carte memorială a parohiei narează stabilirea cehilor boemieni în cuprinsul frontierei militare a Imperiului[36] și avatarurile acestui proces, care a marcat profund debutul existenței comunitare. Cronica parohiei a fost parcursă și tradusă (nefiind însă editată) de către *pater* Mašek, dânsul oferind un scurt rezumat al lucrării, care prezintă nu numai primele transporturi de populație adusă din Boemia, ci și așezările întemeiate, numărul lor fiind mult mai mare, comparativ cu situația prezentă. „*Gîrnicul a primit preotul după 24 de ani, din Cehia, și, totodată, învățător cu diplomă, și atunci el a scris amintirile acelea*"; „*el avea pregătire în germană: cu toate că mama lui era cehoaică, tata era german"; „Historia Domus [este scrisă] în germană, dar în șvabah îi foarte greu de citit, și-atuncea eu, cu ajutorul unui preot născut german, ne-a tradus această cronică în maghiară și din maghiară am tradus în cehă și această cronică este la Gîrnic*"[37]. Un personaj exemplu vorbește despre un alt personaj exemplar, fiecare – situat la un capăt al șirului de îndrumători spirituali – îndeplinind obligația completării cronicii comunității, cu bunele și relele întâmplate.

Dovada că Unzeitig avea o viziune largă și se manifesta ca un adevărat patriot, a fost interesul de a cuprinde în consemnările sale soarta tuturor celor care, de același sânge și de aceeași limbă au ales un nou trai, în Banat. Discuțiile avute cu părintele Mašek au relevat că sunt prezentate date privind și situația coloniștilor din Ravenska, Bigăr, Berzasca, Liubcova, Sf. Elena si Eibenthal (ultimul constituia, la fel ca în prezent, parohie separată, în vreme ce restul erau arondate parohiei Gîrnic). Conform aceleiași surse, lipsesc informații despre Șumița, care, prin amplasarea-i geografică, a aparținut dintotdeauna de Mehadia (și, mai nou, de Băile Herculane), neavând nici preot care să țină slujbele în limba maternă a sătenilor. Sucesiunea preoților în celelalte comunități este, însă, amintită în cronică, alături de alte amănunte prețioase, între care legende de întemeiere, prin grija lui Unzeitig fiindu-ne astăzi cunoscute unele personaje-cheie în acțiunea de stabilire a emigranților în zona Clisurii.

Pomenit de R. Urban în lucrarea "Češi a Slováci v Rumunsku", Francisc Unzeitig este menționat și în "Schematismus Dioecensis Csanádiensis – Pro Anno Domini 1853", în poziția de *Parochus A.R.D.* (Vice-Archi-Diaconus) al parohiei Weitzenried, districtul Oravița[38], cât și în "Monografia Clisurei", a lui Alexandru Moisi, deși nu cunoaștem ce fel de izvoare documentare a utilizat acesta din urmă.

Un alt personaj exemplar, în viziunea părintelui Václav Mašek, reprezentativ fără doar și poate pentru satul Bigăr, este pictorul Josef Řehak. În etapa de „perieghеză" a studiului nostru, din discuțiile purtate cu un participant la programul de facilitare comunitară[39], desfășurat în localitate, se conturase o figură aproape mitică a acestuia, ținând seama și de puternica componentă subiectivă a informatorului, care locuise (pe durata punerii în practică a obiectivelor programului) în casa familiei pictorului. Nivelul percepției popularității de care a beneficiat (beneficiază) figura artistului cunoaște variații în funcție de interlocutor, însă cert este că după moartea sa, Řehak pare să se bucure de mai multă apreciere și, mai ales, printre turiștii veniți din Cehia. Tipul de receptare, numărul „receptorilor", viziunea celor care l-au cunoscut au condus la concluzia că avem de-a face cu un *exemplu*, care a trăit și s-a exprimat ca atare.

Sursele primare în reconstruirea imaginii sale sunt interviurile realizate în special la Bigăr, ele fiind completate de referiri cuprinse în reportaje (se pare că unele au fost realizate și de ziariști cehi, din păcate nu am avut acces la un asemenea material). Discuțiile au privit, în mare măsură, nu numai artistul, ci și omul Josef Řehak, ba chiar putem afirma că, în unele cazuri, a contat mai mult amprenta lasată de cel de-al doilea. Explicația rezidă în implicarea pe care Řehak a dovedit-o prin profesiile pe care le-a desfășurat și în folosul Bigărului (primar, factor poștal); pe de altă parte, un pictor de factura naivă, așa cum este el socotit, reprezintă, prin natură, parte activă a colectivității în care se originează, situându-se mereu aproape de ritmul arhaic, tradițional, de pulsațiile existenței microcosmosului rural.

„*Știu c-a fost om foarte bun, înainte a fost bolnăvicios*"[40], își începe o săteancă confesiunea despre cel care zugrăvea nu doar biserici, ci și picturi laice și chiar simple modele în casele oamenilor din Bigăr, văzându-și pasiunea probabil mai mult un meșteșug, decât o artă. De altfel, nu a existat o pregătire de specialitate, ci un talent nativ, care s-a perfecționat prin încercări continue, prețuirea venind încetul cu încetul. Un autodidact,

35. Primul nume al coloniei.
36. Milena Secká, *Czechs in the Romanian Banat,* disponibil la adresa http://www.rozylowicz.com/pdf-files/czechs_banat.pdf, accesat la 20 mai 2007, 14:55, nota 8.
37. Václav Mašek, 65 de ani, Eibenthal, 28.08.2006.
38. Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Timiș, *Schematismus Dioecensis Csanádiensis – Pro Anno Domini 1853*, Temesvarini, Typis haeredum Josephi Beichel, cota p. 7403, 106.
39. Inițiat de guvernul de la Praga și realizat in Bigăr, Gîrnic și Eibenthal cu sprijinul Centrului de Asistență Rurală Timișoara, la începutul anilor 2000.
40. Terezia Mareș, 70 de ani, Bigăr, 25.08.2006.

care era perceput printr-o apreciere paradoxală: „*o fost om cu școală, dar el n-o făcut școală niciunge. N-o învățat pictorie niciunge, aia numa' din capul lui ce-o învățat el, și ați fost la el acasă, ați văzut mâinile lui ce-o fost...el o fost tare*"[41]. Întrucât avea o caligrafie splendidă, despre care se dusese vestea (care se poate observa în semnăturile tablourilor sale) și fiind un om citit (într-o perioadă el răspundea de biblioteca satului), solicitările nu erau puține: știința de carte nefiind, în acea vreme, chiar la îndemâna tuturor – și chiar și așa, nu la un nivel acceptabil – sătenii, și nu numai, apelau la Josef Řehak, ca acesta să îi ajute în întocmirea diverselor acte, solicitări etc. Astfel de ajutor, oferit orișicui, ne-a fost confirmat de mulți interlocutori și dovedește, mai întâi de toate, profundele sale calități umane, altruismul cu care venea în întâmpinarea semenilor.

Daca pentru unii Řehak s-a remarcat numai prin operă, pentru nepoata sa a reprezentat, cu siguranță, un exemplu: a fost, în primul rând, *bunicul*. Subiectivitatea este inerentă, dar la fel de adevărat este că numai membrii familiei aveau posibilitatea să îl cunoască în cea mai mare și adevarată măsură. „*[A fost] un om simplu, un om de omenie, plin de viață...un om plin de fantezie, plin de...nu știu cum să spun, era un om special*"[42]. Fetița, care a crescut până la vârsta de opt ani la Bigăr, a intuit dimensiunea artistică a bunicului, și, cu mult mai mult, după dispariția lui, "*când au venit fel de fel de oameni să întrebe de lucrările lui, să le vadă; mulți cehi vin an de an*". Totuși, este dificil de explicat cum a ales bunicul această cale: "*Păi, pasiunea asta cu pictura, probabil…țin minte că mi-a povestit că a avut-o de mic, deci de mic îi plăceau lucrurile frumoase (Râde), da, tot ce era frumos și așa a încercat să pună pe hârtie frumosul, să picteze*".

Cel care a ales să nu plece *la oraș*, a făcut din propria-i locuință cu mult mai mult decât un spațiu de adăpostire. *Acasă* a devenit și atelierul permanent de creație, sanctuarul unui artist care a trecut de la tablouri la frescă pe zidurile odăilor. Femei pe care și le-a închipuit, flori, peisaje, reproduceri după vederi primite, Adam și Eva, Mona Lisa (în mai multe ipostaze), ba chiar o întâlnire Ceaușescu – Ronald Reagan[43], toate acestea împodobesc casa devenită centrul de atracție în Bigăr. Articolele apărute în broșuri (precum cele ale profesorului ceh Jaroslav Svoboda) sau ziare îl înfățișează ca "motiv de mândrie al bigărenilor"[44], cu atât mai mult cu cât biserica din sat (ca și alte biserici catolice frecventate de cehi) a fost pictată tot de el, într-un chip special.

Acest episod se conturează prin intervenția exemplarului *pater*, care a avut inițiativa aducerii, bucată cu bucată, a întregului ciclu de tablouri, intitulat "Calea Crucii", de la Moldova Nouă, la Bigăr, spre a sluji drept model întru decorarea sfântului lăcaș[45]. Aici se găsesc și tablouri comandate de persoane private, o Sfântă Barbara realizată la cererea minerilor (cei mai mulți dintre bărbații din sat au lucrat la exploatările din apropiere), însă personalizarea bisericii se realizează prin prezența creațiilor lui Řehak, care a oferit o viziune aparte a patimilor christice.

Arta, ca șansa de a ne vedea cum suntem și ca posibilitate de a merge mai departe, a funcționat pentru Josef Řehak ca spațiu al libertății / libertăților, ca un mod(el) de existență și nu ca un scop. "*El nu s-a gândit niciodată ca din asta (pictura, n.n.), să facă, eu știu, ceva, grandios, ceva... pentru el asta era un mod de viață, un mod de exprimare. El picta din plăcere, nu ca să ajungă ceva sau cineva; da'i plăcea foarte mult, când venea cineva la el în casă, să-i arate, să îl intrebe dacă-i place, să se laude (Râde), așa cumva*"[46]. Modestia omului a ținut departe artistul de manifestări culturale de specialitate, însă aceasta nu a constituit o piedică în afirmarea sa, el ajungând să fie mai cunoscut în Cehia decât în țara noastră. Totuși, recunoașterea este una postumă: „*Cred că el nu a crezut niciodată c-o să ajungă atât de multă lume să-i vadă picturile, nu cred că s-a gândit vreodată la asta*", mărturisea nepoata sa.

Alături de istorii exemplare și oficiale, oferind aceeași „*prezumție de credibilitate*", istoria trăită pe „cord deschis"[47], invită cercetătorul la reconfigurare, în sensul ordonării valorilor recunoscute ca parte a codurilor morale care guvernează existența socială. "…subiectul interviurilor noastre are drept egal la cuvânt în textul etnologic cu noi, cercetătorii"[48] și prin vocea acestuia (re)construim "noi" parcursul unei istorii personale, pe cât de etică, pe atât de anonimă. Povestea Mariei Pelnař – cunoscută în sat drept "Maruška", se înscrie în acest cadru; născută la Bigăr, în 1925, această "pemoaică" sau "cehă" (cum ea însăși se caracteriza) a purtat poverile vieții fără să se plângă, mereu cu zâmbetul pe buze,

41. Marie Pelnař, 81 de ani, Bigăr, 23.08.2006.
42. Gabriela Grigorie, 29 de ani, Bigăr, 23.08.2006.
43. Adriana Nica, Cehii din Banat și esența vieții, în *Agenda*, 13/30.03.2002, disponibil la adresa http://www.agenda.ro/2002/13-02-b.htm, accesat la 12.01.2007, prg. 10.
44. *Ibidem*.
45. Václav Mašek, 65 de ani, Eibenthal, 28.08.2006.
46. Gabriela Grigorie, 29 ani, Bigăr, 23.08.2006.
47. Ștefan Buzărnescu, prefață, în François Ruegg, *La est, nimic nou*..., Ed. Eurostampa, Timișoara, 2003, VIII.
48. Mondher Kilani, Du terrain au texte, sur l'écriture de l'anthropologie în *Communications*, 1994 *apud* Otilia Hedeșan, „Cuvânt înainte", 26, în volumul colectiv *Caiete de teren – I – Torac*, Ed. Fundației, Novisad, 2006.

cu un optimism infailibil, care respiră din fiecare frază a convorbirilor purtate cu cercetătorul. „*Am crescut cum am putut*”[49], mai ales că “*aici o fost vremuri grele*”, iar “*atunci n-o fost cum îi acuma*”, își începe relatarea. De altfel, mai toate relatările culese se structurează în baza acestei distincții între “acum” și “atunci”, cu deosebirea că în cazul de față avem de-a face cu o valorizare pozitivă a prezentului, în raport cu un trecut plin de lipsuri și greutăți. Cel puțin copilăria nici nu putea să fie altfel, întreruptă la 14 ani prin dispariția tatălui: cu trei frați mai mici și o mamă casnică, Maria a intrat abrupt în viața reală, angajându-se la munca legată de întreținerea căii ferate din pădurea vecină Bigărului. “*Iarna am lucrat să dezăpezim linie, să poată să vină trenul după lemne și vara am săpat cu picomul (târnăcop, n.n.)…ca să aibă ăi mici ce să mănânce*”. La o vârstă fragedă, copila a conștientizat dificultățile economice traversate de familie în absența tatălui, astfel că și pe mai departe a continuat să lucreze, de această dată ca și servitoare la Orșova, unde tinerele cehoaice erau vestite și căutate pentru hărnicia și iscusința lor. La 16 ani, încă adolescentă, Maria îngrijea copii mici și felul în care a procedat nu a fost uitat: “*O fost o doamnă acolo…când am venit eu acolo, fetița o fost de nouă luni…ea (doamna, n.n.) o fost, cum să spun, cu tifos…eu am stat cu fetița; și după aia…m-am măritat și odată vin la Orșova și ei trec pe acolo și fetița strigă: <<Mami, uite Maria…>>. Si doamna vine către mine…zișe: <<Știi șe? Dacă ai crescut fata mea, hai la magazin, io trebuie să-ți cumpăr un dar pentru asta >>. Atunci era criza de haine, de toate; ea, săraca, m-o luat cinci metri, să pot să-mi fac hainele, că cică am avut grija de fata ei…*”.

Conștiința valorii acestor indivizi rezultă din cumulul prețuirilor de natură etică, făcute de membrii colectivității. Nu este necesar, în chip absolut, ca persoana apreciată să se remarce în afirmarea comunității, este suficient să fi dus o viață morală, cumpătată, corectă. Cel mai adesea, viețile exemplare se derulează în tăcere, iar cei care le parcurg, nu conștientizează calitățile care îi ridică în ochii semenilor. Fără a face apel la studiile de etnopsihologie, putem susține, în baza cercetării de teren, că o colectivitate atât de mică precum a pemilor cehi, nu avea cum să supraviețuiască în absența unui număr însemnat de indivizi echilibrați, moderați, atât în exprimările comunitare, cât și în cele private. Profund religioși și dedicați valorilor tradiționale (bunăstarea familială), locuitorii acestor sate izolate au căutat să se mențină în anumite cadre / limite, fără să pretindă, fără să facă vâlvă, fără să se expună. O lume foarte puțin vizibilă, consimțind în deplină cunoștință să se exprime astfel: „*Nimeni din sat nu a făcut satul de râs. Deci nu este persoană sa facă ceva rușinos, să facă pușcărie...deci pentru furt sau pentru crimă sau pentru viol, nu s-o întâmplat. Deci în 200 de ani...e ceva*”[50].

Studiul nostru a identificat în figura tatălui acestui informator un alt reper de exemplaritate. Participase la a doua conflagrație mondială și luptase pe frontul din Rusia, unde „*a ajutat un rus în război, a ajutat familia lui*”[51]; drept răsplată i s-au oferit două brichete cu diamante, pe care (în drumul de întoarcere, către România) avea să le schimbe pentru mâncare, deși aceasta nu a putut fi consumată, din cauza slăbiciunii. Multe amănunte ale acelei istorii trăite s-au șters în timp, întrucât povestitorul era la o vâstă fragedă atunci când i se relatau faptele, dar curajul, îndrăzneala care au creat o aură mistică în jurul părintelui au amprentat definitiv memoria fiului.

Calitatea umană a acestui personaj s-a dovedit și cu alt prilej, când a intervenit cu succes în favoarea unui prieten, care era pe punctul de a fi ridicat de Securitate. Probabil că și experiența războiului șlefuise acest caracter puternic, care a transmis fiului o amintire referitoare la un om „la care cuvântul era sfânt”. Iată cum apare într-o biografie exemplară episodul tragic al unui alt personaj exemplar: „*Azi au ajuns în Bigăr (soldații mobilizați, n.n.), mâine în Berzasca și se cazau acolo cu unitatea...și, cum sunt militarii, seara mai ieșeau în sat, se îmbătau, se legau de fete și făceau tot felul de prostii. Și-odată a ieșit comandantul dimineața la raport și zice <<începând de astăzi, pe cine garnizoana va aduce beat, pe ăla îl execut în fața plutonului>> Fiind comandant, ca să-și protejeze fiul, l-a luat la unitate, da...deci două, trei zile, pe cine aduce garnizoana? Îl aduc pe fiu-su. Și... ca să mențină situația sub control, pentru că era situație de război oricum, l-a pus în fața plutonului, plângea și-a ordonat foc. Tatăl meu zicea: <<dom'le, nu știu câți ar face o asemenea...>>, asta, oameni de cuvânt. Astăzi, sigur, se va părea la unii o situație deplasată poate, dar ...a fost dovadă de consecvență, de cuvânt dat, deci* respectat”[52].

Rămânând în sfera celor care au participat la al doilea război mondial, am considerat demnă de atenție și povestea octogenarului Ferdinand Vențel Havlicek, din Baia Nouă (sat aparținând comunei Eibenthal). Chiar dacă nu reprezintă tocmai modelul biografiei exemplare – între domnia sa și câțiva locuitori din comună au existat (există) o serie de conflicte, care au izbucnit pornind de la opțiuni politice diferite – parcursul existenței

49. Marie Pelnař, 81 de ani, Bigăr, 23.08.2006.

50. Adam Mlezyva, 38 de ani, Bigăr, 22.08.2006.

51. *Ibidem*.

52. *Ibidem*.

sale evidențiază momente deosebite. Fără doar și poate, ele se regăsesc și în alte biografii, însă ceea ce particularizează destinul lui Ferdinand Havlicek este un cumul de fapte extreme, ceea ce l-a facut (im)popular în cadrul comunității.

La 16 ani, acest personaj controversat alegea să părăsească România, spre a se înrola în armata italiană, "*pentru că n-am vrut, atunci au venit nemții, au ocupat și au prins tineretul și [l]-au dus în Germania*"[53]. Cu toate că era foarte tânăr, Havlicek a înțeles că propaganda germană nu ascundea decât un regim și o politică de teroare și a ales efectiv să fugă, mai ales în condițiile în care la Eibenthal, mulți săteni se înscriseseră în Grupul Etnic German, fără să cunoască măcar natura organizației și în absența unor elementare noțiuni ideologice. Unul dintre dosarele[54] fondului "Legiunii Jandarmi Severin" menționează o situație a înscrișilor în Volksgruppe, la Eibenthal membrii provenind din toate categoriile sociale și de vârstă: agricultori, casnice, mineri, comercianți, elevi (în număr mare) etc. Evidența, (realizată conform numelui, ocupației, datei de naștere, domiciliului și originii etnice) conține aproximativ o sută de persoane, însă ce trebuie semnalat este că o parte dintre aceștia erau efectiv de origine etnică cehă, chiar dacă purtau nume cu rezonanță germană sau au preferat să declare că sunt etnici germani. Tânărul, pe atunci, Havlicek, a servit 16 luni în trupele italiene, însă după eliberarea teritoriilor ocupate de nemți, în loc să revină acasă, a preferat să se înroleze în acea armată cehă, formată în exil, în anul 1943, în Marea Britanie: "*…m-am încadrat în armata cehă, am făcut ceva instrucție acolo, ca să cunoaștem armele engleze…și-atunci am plecat pe teritoriul francez. Acolo am luat poziție de luptă, în orașul Lille și am luptat peste tot teritoriul francez, până la München, în Germania, pînă s-au predat nemții*". Câțiva ani mai târziu, Ferdinand Havlicek dovedea, încă o dată, un comportament demn de considerație, înțelegând să se opună Securității, care pătrunsese, cu forța, în locuința sa, pentru a-l deporta în Bărăgan. Fără îndoială, chiar și în absența împotrivirii, rezultatul ar fi fost același, însă prin rezistența probată, Havlicek a arătat că samavolnicia regimului nu reușea decât să îl îngenuncheze temporar: "*În 1951, în 18 iulie, a venit securitate și a conjurat casa, securitate, a dat ca hoții, a intrat noaptea peste noi, și până a rupt și ușa, ce să le fac? Pistolu' acolo pe mine, zic, du-te dracului cu pistolu' tău, zic, era un locotenent major, l-am înjurat urât, ce vii, veniți ca hoții în casa mea, ce v-am făcut eu, ce vreți de la mine? Zice, <<uite, lege conform guvernului României, ești strămutat în altă parte, mutat de aici, n-ai voie să stai aici pe frontieră, că prezinți pericol*". I-a fost confiscat și pistolul, pe care îl primise în armata cehă și pe care îl putea purta în virtutea "dreptului internațional" conferit de forțele aliate unite, pistol pe care l-a reprimit (temporar) după aprobarea cererii înaintate direct lui N. Ceaușescu.

Cei cinci ani petrecuți în Bărăgan l-au obligat să se mobilizeze încă o dată, pentru a putea face față condițiilor extrem de grele, având în vedere că era necesar să asigure și existența familiei (soția și copilul). Dacă ar fi să procedăm la o evaluare retrospectivă, am putea observa similitudinea situațiilor: ca și strămoșii săi, informatorul a fost abandonat într-un loc lipsit de orice condiții, obligat să se descurce, punându-i-se la dispoziție doar un lot de pământ, pe care trebuia să îl facă roditor: "*ne-a descărcat în câmp, te-a băgat acolo, în câmpia goală ne-a descărcat. Şi a fost deja măsurătoarea, a fost parele bătute, de-aici, de la locu' ăsta, aici, iți faci casa, fire-ai dracului să fii, așa ne-a înjurat. De-aici, 50 de metri încolo, faci și grădina, aici faci casa, aici îi strada, aici iți faci tot, asta-i locul tău! Am suferit mult, acolo a fost ceva…acolo… nici nu se poate explica cum, ce-am suferit acolo*".

Nu numai situațiile extreme, ci mai cu seamă modul în care s-a raportat la acestea, ne-au condus la concluzia că ne găsim în fața unui personaj remarcabil. Discursul său, prolix şi permanent supus digresiunilor, este mereu trăit cu intensitate, cu pasiune. Teoretic, o biografie "este supusă aceloraşi legi ca orice lucrare istorică, al cărei obiectiv este stabilirea unui adevăr"[55], însă astfel de exemple se pot situa în opoziție cu teoria conform căreia "o biografie este istoria unei vieți, nu romanul ei, nu evocarea ei"[56]. Mai mult, în demersul configurării profilului unui individ care s-a afirmat printr-un comportament deosebit, care s-a ridicat deasupra majorității, ne putem întreba, pe bună dreptate: "Biografia trebuie să fie o artă sau o stiință?"[57]. A. Maurois continua: "*Existe-t-il, en biographie, une vérité scientifique? Ce sujet me paraît se diviser naturellement en deux. D'abord est-il possible de savoir la vérité sur un home? Ensuite, dans quelle mesure peut-on découvrir la vérité sur un temps ou sur une période, en racontant l'histoire*

53. Ferdinand Ventel Havlicek, 82 de ani, Baia Nouă, 27.08.2006.
54. Direcția Județeană Arhivele Naționale Timiș, Fond *Legiunea Jandarmi Severin*, nr. 193, dosar 102/1945.
55. Claude Dulong, în *Web 17: Hommage à Roger Duchêne*, Responsable: Jacqueline Duchêne, information publiée le mercredi 25 Avril 2007 par Bérenger Boulay, disponibil la adresa http://www.fabula.org/actualites/article18446.php, accesat la 17 mai 2007, ora 20:30, prg. 25.
56. *Ibidem*.
57. André Maurois, *Aspects de la biographie*, Ed. Bernard Grasset, Paris, 1930, 17.

d'un home?"[58]. Asupra aceluiași eveniment, asupra aceluiași om, identificăm o serie de opinii: cei care l-au cunoscut efectiv își amintesc numai anumite aspecte, o anecdotă, care, deși reprezintă o parte din acel individ, ajunge – prin procesul rememorării – să-l definească în chip total. Pe de altă parte, unii dintre aceia care intră, la un moment dat, sub lupa interesului nostru, ne sunt cunoscuți doar prin intermediul povestirilor, legendelor și, uneori, ajungem noi înșiși să fabricăm astfel de legende[59]. În definitiv, biografiile (cele exemplare, cu atât mai mult) sunt, precum istoriile, limitate arbitrar: "o*n peut essayer de fixer ces changeantes nuances, de faire chanter cette note unique et vraie, mais c'est une vérité d'un tout autre caractère que celle poursuivie par le chimiste ou par le physicien*"[60]

EXEMPLARY BIOGRAPHIES IN CZECH COMMUNITIES FROM THE BANAT REGION IN XIX-XX CENTURY

(*Abstract)*

Exemplary characters become heroes in collective memory: starting from this statement, the project we initiated was intended to follow present and past exemplary characters that have found a place in the memory of the seven villages with compact populations of Czech origin. (Sf. Elena, Bigăr, Gîrnic, Ravenska, Eibenthal și Șumița).

The Czech Pems' heroes are those mythical ancestors that sacrificed themselves in a distant past in order to lay the foundation of the communities which have largely survived to this day. Their figures and efforts create epic images where legendary elements, exceptional deeds and historical data merge. Although we cannot talk about a veneration of these heroes "with a purely religious meaning" - like in the case of the ancient Greeks - the image of hero-ancestors is and will remain hallow in the villagers' mentality and they are mentioned with every tale about the Pems' beginnings in Banat. The attachment to these founding heroes is even more remarkable when we consider that many of them are almost fable-like since historical records mention them only partially. History, or rather the stories passed down from father to son (many respondents simply answered that this was what their parents / grandparents told them), not only proves the spiritual bond with the hero ancestors but also the way in which they are remembered by the young and the old alike. Even if these heroes do not have a celebration or commemoration at a specific date, their memory is kept alive in the conscience of their descendants: the fact that the Pems relate to these exemplary figures directly and constantly emphasizes how aware they are of their ethnicity, how coherent intimate community mechanisms are and at the same time how completely and unequivocally the villagers assume their own ethnic identity.

58. *Ibidem*, 107.
59. *Ibidem*, 108.
60. *Ibidem*, 138.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

PERCEPȚIA ȘI DESFĂȘURAREA JUDECĂȚII ȚIGĂNEȘTI LA NEAMUL ROMILOR GABORI

*Gabriel Sala**

Cuvinte cheie: *romii gabori, cutume juridice*
Keywords: *gipsies,common law*

Judecata țigănească, deși puternic amprentată ca mod de desfășurare de nomadism, precum și de statutul social al romilor, marginal de la venirea acestora în Europa până în epoca contemporană, își găsește corespondentul aproximativ, în sfaturile bătrânilor din comunitățile rurale medievale românești. Născute ambele cu scopul de a rezolva problemele comunității, ghidate după reguli specifice, nici una nici alta nu își datorează geneza dorinței colectivității de a înfrunta autoritatea tutelară a boierului, nobilului sau funcționarilor statului. Această tendință de preluare a atribuțiilor judecătorești, de descentralizare la nivel de justiție locală medievală, este consecința reținerilor provocate de o simbioza între teama și respectul față de autoritate, de puternicii locului și nu în ultimul rând de complexele nomadului față de sedentar.

Comunitățile tradiționale formate din reprezentanți ai categoriilor sociale defavorizate, au preferat ca problemele minore, în speță cele care nu lezau interesele economice și autoritatea elitelor locale, să fie rezolvate în interior, fără o intervenție desăvârșită dintr-un exterior, perceput ca o forță așezată, mai mult sau mai puțin gratuit, pe un piedestal intangibil, deci inhibatoare, inabordabilă, total în afara problemelor ordinare ale membrilor comunității. Această formă de protecție a colectivității față de tot ce nu aparținea ca mentalitate, mod de viață și mai ales ca prezență fizică grupului, a determinat sudarea coeziunii interne a acestuia, cutuma justițiară tradițională fiind acceptată tacit sau oficial, de către reprezentanții autorității statului, în spiritul tolerării obiceiurilor locului sau ale comunității.

La țigani, cutuma justițiară îmbracă o formă originală, atât ca evoluție temporală cât și ca mod de desfășurare, în mare parte datorită statutului social, cu mult mai marginal comparativ cu cel al românilor, dacă ne raportăm la caracteristicile sociale specifice spațiului mioritic, unde antagonismul structurii psihice sedentar-nomad, a generat sau degenerat în transformarea romilor în robi, statut social inferior celui de român, vecin sau iobag, caracteristic țăranilor dependenți. Astfel, tendința de autoprotecție a șatrei s-a dezvoltat poate mai intens ca la grupurile tradiționale alcătuite din neromi, având cu certitudine și o superioară continuitate temporală, tocmai datorită persecuțiilor, izolării față de majoritarii caracterizați printr-o altă filozofie de viață, precum și datorită neputinței afirmării țiganului pe scara socială, în condițiile în care acesta își asuma pe lângă identitatea etnică romă, tradițiile și modul specific de trai. Complexele sociale au determinat ca reacție inversă, creionarea propriei lumi, cu legi și mentalități specifice, iar un factor decisiv în acest sens l-a reprezentat și imposibilitatea ca țiganii să se poată raporta la elite ale societății și culturii majoritarilor, de aceeași etnie, structură sufletească și principii de viață, spre deosebire de românii din comunitățile tradiționale, pentru care accesul în cercurilor elitiste nu reprezenta teoretic o noțiune abstractă, ci eventual o treaptă superioară de evoluție pe scara socială, un model educativ idealizat, l-a care nu îi era interzis să viseze. Astfel, dacă la români apartenența la grupurile elitiste reprezenta plafonul maxim de evoluție socială, marginalizarea istorică a țiganilor a determinat o reacție inversă, modelul social oficial devenind un antimodel. Aceeași reacție în sens invers le-au avut complexele de inferioritate, care au generat dispreț pentru valorile gadjiilor, chiar dacă sunt evidente asemănările și similitudinile cu comunităților românești arhaice, la nivel de tradiții, obiceiuri mentalități. Referindu-ne la judecata țigănească în general, efectul a fost accentuarea tendințelor intrinsece, astfel că un străin nu poate beneficia de dreptul de a apela la judecata romă pentru rezolvarea unor divergențe avute cu un reprezentant al grupului și nici onoarea de a fi judecat în calitate de acuzat de către patriarhii comunității, Gaborii ghidându-se după principiul conform căruia „numai gaborii sunt judecați de gabori”[1]. Practic,

* Cadru didactic la Școala gen. Felnac, e-mail: gabrielancasala@yahoo.com

1. Interviu cu Gabor Francisc, n. 1948, loc. Târgu-Mureș, str. 8 Martie, nr. 35.

comunitatea ignoră faptele condamnabile în interior, dacă sunt comise asupra unui individ din afara grupului, acest exclusivism manifestându-se și în privința țiganilor din alte neamuri.

În cadrul judecății gaborilor, se ține cont de ierarhizarea ce definește colectivitatea, astfel că un gabor, care a greșit, nu poate fi judecat decât de cel puțin egalii săi, normele care-i ghidează în viața comunitară nepermițând ca un reprezentant de vază al clanului să fie tras la răspundere de inferiorii lui pe scara socială[2]. Analogiile soborului cu sfaturile bătrânilor din comunitățile arhaice românești sunt evidente și prin prisma faptului că vârsta reprezintă o condiție pentru ca membrul venerabil al comunității, să devină judecător. Aceștia au datoria, la rândul lor, ca atunci când este cazul să restabilească, aplicând cutumele justițiare specifice, pacea în comunitate, soborul neavând un rol represiv, ci în primul rând datoria de a împăca părțile aflate in conflict, chiar dacă obținerea râvnitei liniști comunitare se realizează, totuși, prin pedepsirea vinovatului[3].

Gaborii, ca de altfel orice grup tradiționalist de țigani, nu apelează la instanțele de judecată ale statului, pentru rezolvarea divergențelor, deschiderea unui proces fiind echivalentă cu o mare rușine, deci implicit cu pierderea prestigiului și respectului comunitar[4]. Ideea de unică autoritate justițiară a judecății țigănești este adânc implementată în mentalul colectivității și, ca urmare, romii au încredere că doar apelând la procedura supusă studiului, pot obține dreptatea, orice altă instanță judecătorească neavând competența de a rezolva divergențele dintre gabori.

Aceasta investire maximala a soborului reprezintă consecința marginalizării seculare și periferizării sociale, generatoare de etnocentrism, reticența față de străini și implicit de autoritatea statului, determinându-i pe gabori să nu apeleze la justiția oficială, ci doar la judecata țigănească, desigur atunci când este cazul.

De asemenea, conflictele cu gadjii, indiferent de natura acestora, de gravitatea faptelor și de prejudiciile morale sau materiale, erau rezolvate în exclusivitate cu ajutorul membrilor comunității, chiar dacă pentru acest lucru se apela la forță sau violență, grupul cultivând în prezent valori non-agresive. Desigur, pentru evitarea problemelor de acest gen, relațiile gaborilor cu străinii erau și pe alocuri mai sunt cât se poate de glaciale, în profunzime, eventual calde doar la nivel superficial, contactele cu ceilalți limitându-se în general la prestarea de activități meșteșugărești, iar mai nou relații comerciale.

Paradoxal, deși nu apelează la organele justiției statului, ca mijloc de a obține dreptatea, gaborii respectă legile și evită încălcarea acestora. Un gabor „care a făcut pușcărie", indiferent de context, chiar dacă „își apăra familia sau a accidentat pe cineva din greșeală" își pierde respectul comunitar[5]. Astfel, normele juridice și pârghiile de manifestare a autorități statului, sunt percepute ca tabuuri, respectate pentru a evita oprobriul public si nu convingerilor în principiile sistemului legislativ, chiar dacă, la nivel practic, conceptul de justiție statală ca mod de rezolvare a litigiilor, cu persoane din interior sau chiar din exterior, nu exista pentru țiganii în cauză.

Reticența față de autoritățile statului își are originea în secolele de persecuție îndurate de strămoșii țiganilor și desigur ai gaborilor, în mentalul colectiv persistând ideea de respingere din partea celor care aplicau legea, astfel că „gaborii au înființat judecata țigănească pe timpul Austro-Ungariei, pentru că îi băteau si înjurau jendarii, dacă mergeau la tribunal"[6]. Fără a analiza lipsa de concordanță cu realitatea istorică, judecata țigănească având desigur rădăcini cu mult mai vechi, rămâne corectitudinea percepției cauzelor care au determinat accentuarea etnocentrismului comunitar, autoizolarea grupului și crearea de valori specifice, respectiv raportul legiuitor-țigan. Instinctul de protejare sangvinică, specific populațiilor arhaice, care a evoluat în instinct de protejare comunitară, de conservare a propriilor valori, precum și presiunile din exterior de care am amintit mai sus, i-au determinat și pe gabori să considere că unica formă viabilă de împărțire a dreptății, o reprezintă judecata țigănească tradițională.

Unitatea grupului nu este nicidecum consecința relațiilor specifice unei societăți idealizate, ci mai degrabă o necesitate impusă de teama de un exterior inhibator, corelat cu intrinsecismul specific. Sudura clanului s-a produs progresiv, odată cu derularea timpului istoric, prin unitate de grup fiind satisfăcut instinctul de conservare și de autoprotecție. Astfel, tendințele intrinsece au cimentat conștiința de forță a colectivității, care la rândul ei este indisolubil legată de pacea comunitară, la orice neam de țigani și nu doar la gabori. Cea mai mică defecțiune în mecanismul relațiilor pașnice dintre membrii, orice situație tensionată în viziunea colectivității, este percepută ca fiind sinonimă cu un atentat la

2. *Ibidem*.
3. Informație primită de la Matei Mikloș, n. 1973, loc. Arad, str. Liviu Rebreanu, nr. 6.
4. Informație primită de la Gabor Mate.
5. Interviu cu Gabor Matei, n. 1980, loc. Arad, str. Lungă, nr. 14.
6. *Ibidem*.

integritatea grupului. De aceea, după convocarea judecății țigănești, apropiații părților conflictuale încearcă împăcarea amiabilă a acestora, fără a mai apela la funcționalitatea completului de judecată, fapt care certifică practic existența unor probleme în interiorul grupului[7].

Oficializarea divergențelor determină mobilizarea comunității, astfel încât membrii colectivității se întrunesc la data stabilită pentru a fi martori în speță la stingerea conflictului și reinstaurarea liniștii, adică rezolvarea problemelor, pe baza principiilor dreptății țigănești, nu dintre doi membri sau două familii ale neamului, ci ale întregii colectivități. Relațiile de tip patriarhal caracteristice grupului, se manifestă și prin faptul că singurul care poate convoca judecata țigănească este bărbatul, inclusiv în situația ipotetică în care propria-i nevastă este „acuzată pe nedrept că a greșit cu altul, și chiar femeia vrea să demonstreze gaborilor, că nu e adevărat, ca să nu o vorbească pe la spate lumea, pe ea și pe familia ei"[8].

În ciuda statutului social periferic al femeii, în colectivitatea supusă studiului, aceasta se poate apăra și își exprima poziția față de o acuzație nefondată[9]. Judecata țigănească, dat fiind specificul neamului, nu are un caracter intim, problemele indiferent de natura lor, fiind discutate pe larg în cadrul procesului. Practic cutuma justițiară, provoacă un interes general în comunitate, procesul acaparând atenția grupului, iar această monopolizare de energii sociale transformă problema dintr-una cu caracter personal, în una cu caracter general, metamorfoză care constituie fundamentul unității, liniștii, perpetuării comunității romilor gabori.

Procedura tradițională pretinde ca structura ierarhică, specifică grupului, să se regăsească și în modul de dispunere teritorială a asistenței la procesul desfășurat sub cerul liber, asistență formată exclusiv din gabori, și anume organizarea unui cerc în care primele rânduri sunt ocupate de bărbați, dispuși la rândul lor, în teritoriu, în funcție de importanța pe care o dețin aceștia în colectivitate, în spatele acestora, la periferia cercului, stând femeile si copiii, ultimii fiind, și prin această modalitate, familiarizați de mici cu obiceiurile gaborilor[10]. Întreruperea bruscă a unui vorbitor cu prestigiu, în colectivitate, reprezintă o gravă eroare și „este o mare rușine pentru gaborul care face asta"[11], însă, desigur în anumite contexte, o alocuțiune din asistență este permisă și chiar binevenită, dacă se utilizează formulele clasice de politețe, prin care vorbitorul își exprimă profundul respect pentru judecători și privitori, scuzându-și astfel întreruperea inoportună, după care își exprimă poziția în calitate de participant direct la evenimentele judecate „adică spune ce a văzut el, nu altceva, că nu i s-a cerut părerea"[12].

Completul de judecată, nu cuprinde un număr fix de membrii, acesta oscilând în funcție de statutul social și forța financiară a părților aflate în litigiu, însă „trebuie să fie minim trei judecători, dar poți aduce și zece - cinșpe țigani"[13]. Cu statutul de judecător sunt investiți doar reprezentanții elitelor neamului, personalități care se bucură de apreciere, respect, credibilitate și au autoritate morală asupra celorlalți membrii ai colectivității, această investire fiind condiționată și de apartenența la o familie bună, cu forță economică: „ca să fii cineva între gabori îți trebuie nume, valoare și bani"[14]. Deoarece calitatea de judecător reprezintă corolarul respectului de care beneficiază gaborul, numărul judecătorilor este extrem de mic, raportat, desigur, la numărul total al membrilor comunității și este de la sine înțeles că retragerea investirii este indisolubil legată de pierderea prestigiului, retrogradarea efectuându-se de asemenea tacit, ca în orice comunitate care nu este ghidată de reguli scrise, ci de norme morale transmise de la o generație la alta pe cale orală, și este consecința unei greșeli grave.

Memoria colectivă consemnează faptul că până la începutul secolului XX, doar un grup restrâns de gabori dețineau această calitate, lor revenindu-le onoare și obligația de a stinge conflictele dintre romi, în cadrul cutumei justițiare tradiționale. Această ierarhizare a autorității a fost posibilă în condițiile în care țiganii gabori erau nomazi, iar șatrele se adunau pentru iernat, conform obiceiurilor străvechi ale comunității, în zona localității Trei sate[15] și automat grupul recunoștea de facto o autoritate unitară, dată fiind interacțiunea fizică de câteva luni între membri grupului. În momentul în care gaborii sau semisedentarizat, în perioada interbelică, construindu-și case în localitățile Crăciunești, Budiu, Cocoși sau Hărțău, grupul elitist de judecători în prima fază s-a dispersat, după care a înregistrat o evoluție numerică ascendentă, în cadrul comunităților locale impunându-se

7. Informație primită de la Rostaş Luiza, n. 1928, loc. Târgu-Mureş, str. Viilor, nr. 30.
8. Interviu cu Gabor Matei, n. 1949, loc. Târgu-Mureş, str. Podeni, nr. 13.
9. Gabriel Sala, Studiu asupra statutului femei, mentalităților și obiceiurilor din clanul țiganilor gabori, *Ziridava* XXIV, 2005, 438.
10. Informație primită de la Gabor Matei.
11. Interviu cu Gabor Ștefan, n. 1952, loc. Crăciunești, nr. 42.
12. Interviu cu Gabor Tundor, n. 1965, loc. Crăciunești, nr . 43.
13. *Ibidem*.
14. Interviu cu Matei Mikloş.
15. Informație primită de la Burcea Ștefan, n. 1950, loc. Crăciunești, nr. 57.

elitele locului, care formal recunoșteau și recunosc autoritatea morală a Crăciuneștiului.

Migrația gaborilor după al doilea război mondial și stabilirea acestora în diferite orașe ale Transilvaniei și nu numai, a determinat dispersarea ireversibilă a grupului care, datorită extinderii zonei de habitat și creșterii numerice, și-a pierdut unitatea. Astfel, fiecare grupare a fost silită să-și creeze și investească cu autoritate elitele proprii, care, în calitate de judecători, rezolvă pe plan local problemele majore ale comunității din subordine. Creșterea numărului de judecători, generată în primul rând de considerații de ordin practic, nu a determinat, cel puțin deocamdată, alterarea cutumei justițiare specifice. De asemenea există o ierarhizare a judecătorilor în funcție de „rang, familie și localitatea de unde îi sunt strămoșii", astfel încât, dacă este cazul și „au probleme de rezolvat, îi judecă judecătorii mari din Crăciunești, Budiu sau alte sate", însă „Gaborii de cel mai mare rang nu puteau și nu pot fi judecați, decât de Dumnezeu"[16].

Practic, șefii comunităților, devin infailibili din punct de vedere al membrilor neamului, în momentul în care li se acordă autoritatea specifică bulibașei țigănești, această percepție a conducătorului perpetuându-se în timp de la vechii țigani transilvăneni, asupra cărora șeful șatrelor avea drept de viață și de moarte. Infailibilitatea, care se manifesta în trecut în toate domeniile vieții sociale nomade și aspectele derivate din ierarhia caracteristică gaborilor, s-a adaptat noilor realități ale modernismului sedentar, prin metamorfoza autorității reale, palpabile, într-o autoritate morală bazată pe respectul impus rangul elitei: „cum să-l judec eu pe cel mai mare dintre gabori? Nu-i voie așa ceva"[17].

Valoarea judecătorilor impune și recunoașterea materială a meritelor acestora în sensul că sunt plătiți, pentru participarea la judecata țigănească, cu sume ale căror consistență crește direct proporțional cu statutul social și forța economică a celor care solicită procesul tradițional și, nu în ultimul rând, cu natura litigiului: „se poate ajunge și la peste zece mii de euro de judecător"[18]. Această formă de remunerare a celor care aplică legea arhaică este cunoscută în cadrul neamului cu apelativul de mită, termenului lipsindu-i desigur orice formă persiflatoare, toate cheltuielile legate de proces, inclusiv cele colaterale, respectiv masă, transport, cazare, fiind suportate de către reclamant, care achită sumele, cerute de judecători, înainte de începerea procesului.

16. Interviu cu Burcea Ștefan.
17. Interviu cu Gabor Matei.
18. Interviu cu Gabor Ruski, n. 1943, loc Crăciunești, nr. 574.

În privința modului de desfășurare a cutumei justițiare, tradiția s-a conservat atât ca formă cât și ca fond, procedura impunând judecătorilor alegerea unui președinte, care coordonează desfășurarea procesului, ceilalți având în primul rând rolul de jurați, cu mențiunea că au dreptul și chiar obligația de a adresa întrebări părților aflate în conflict[19]. Fiecare dintre părți sunt reprezentate de un avocat, „ales dintre apropiații familiei, de rang cât mai mare și mai bine văzut decât cel pe care îl apără" iar, rolul acestuia este de intermediar între judecători și cel pe care-l reprezintă, de garant al valorii clientului său în fața comunității și, nu în ultimul rând, de interpus între cele două părți, aflate în conflict, deoarece prin simpla sa prezență îi impune părții adverse o atitudine conciliatoare și reprimarea instinctelor agresive[20]. Practic, indiferent de natura conflictului, tratarea cu lipsă de respect a celeilalte părți este taxată de comunitate și judecători, fiind percepută ca o persiflare la adresa statutului social comunitar al garantului, în speță avocatului: „vinovatul sau nevinovatul nu se ceartă între ei, că imediat zice avocatul ce tu te cerți cu mine. Și atunci trebuie să tacă, că-i rușine mare. Dacă au avocați, nici nu vorbesc unul cu altul"[21].

Avocatul apărării, garant al clientului său, tratează cu maxima responsabilitate cutuma justițiară, apărarea unui individ, ce a comis o gravă greșeală din punctul de vedere al grupului, considerat mutual vinovat de colectivitate, indiferent de hotărârea judecătorilor (relativă pentru că depinde mult de jurământul țigănesc, efectuat după un ritual care va fi analizat pe larg mai târziu) putând determina deteriorarea prestigiului, mai ales dacă vinovatul în ciuda evidențelor, își va susține pe durata procesului nevinovăția: „riști să pierzi rangul, dacă aperi un mincinos"[22].

Totuși, teoretic, orice acuzat beneficiază de prezumția de nevinovăție, așa că indiferent de faptă are dreptul la un proces complet și implicit la un avocat care să-l apere. Judecata țigănească debutează imediat după răsăritul soarelui, și judecătorii sunt cei care deschid cutuma justițiară, utilizând desigur formule tip, procedura impunând o introducere graduală în subiect, discuțiile axându-se pe probleme generale ale comunității[23]. Treptat însă, după epuizarea introducerii, unul dintre judecători, de obicei cel investit cu statutul de președinte, prezintă asistenței motivația întrunirii, nu înainte de o ultimă tentativă de a împăca pe cale amiabilă

19. *Ibidem*.
20. Interviu cu Burcea Ștefan.
21. Interviu cu Gabor Szuszana, n. 1963, loc. Arad, str. Lungă, nr. 14.
22. Interviu cu Burcea Iancu, n. 1961, loc. Crăciunești, nr. 661.
23. Informație primită de la Burcea Ștefan.

părțile[24]. După eșuarea acestei ultime șanse de soluționare a conflictului, este declarată începerea judecății țigănești. Președintele este cel care alege primul vorbitor, adresând o serie de întrebări legate de litigiu, iar cel căruia i se dă cuvântul, de cele mai multe ori, este avocatul apărării care prezintă pe larg asistenței trăsăturile de caracter și meritele acuzatului, după care acuzarea se va referi pe larg la natura litigiului, evitând amănuntele[25]. După informarea celor prezenți, reprezentanții juriului, în funcție de inspirația de moment, vor diseca în profunzime datele problemei, fiind interpelați atât părțile implicate în proces, cât și martorii acestora, un factor cu caracter decisiv, în adoptarea hotărârii finale de către juați, reprezentându-l pledoaria avocaților.

Judecătorii au obligația morală de a urmări cu maximă atenție și spiciurile acestora, adevărate capodopere oratorice din perspectiva comunității, mai ales că nimic nu se consemnează scriptic, precum și declarațiile reclamantului, ale acuzatului și după cum s-a menționat ale martorilor, adresându-le pe baza acestora o serie de întrebări[26], pentru o edificare cât mai temeinică asupra datelor problemei sau elucidarea unor aspecte contradictorii ale declarațiilor. Martorii, la rândul lor, nu pot fi contestați de către nici una dintre cele două părți, neținându-se cont nici de existența unor relații de rudenie cu cei implicați în litigiu, în virtutea considerentului că la „ judecata țigănească nu se minte"[27]. Aceștia și chiar avocații, nu sunt indispensabili derulării judecății țigănești, rămânând la libera alegere a părților dacă apelează la aceștia, în funcție și de natura litigiului. Judecătorii au misiunea de a soluționa „jigniri, furturi, neînțelegeri la avere sau la bani, furturi de fete, înșelări între soți, și altele. La noi nu există, din moși strămoși, crime sau violuri. Oricum, și dacă ar fi, nu s-ar judeca pentru că nu există rușine mai mare, decât să nu se mărite fată o gaboreasă"[28].

După finalizarea audierilor, urmează dacă este cazul, unul dintre momentele cheie ale procesului, respectiv prestarea jurământului țigănesc. Efectuat în fața comunității, reprezentată de asistență, acesta are un caracter sacru, infailibil și ca urmare „gaborul care jură este obligat să spună tot adevărul"[29], deoarece în caz contrar are valoarea unui blestem extrem de periculos pentru familie, copii, și pentru cel care se jură strâmb. Sacralitatea jurământului, la nivelul percepției gaborilor, determină ca numai un individ inconștient să denatureze sub jurământ adevărul și din acest motiv, „cel care se știe cu musca pe căciulă își recunoaște vina"[30].

Ferindu-ne de idealizarea relațiilor comunității în cauză, în situația deloc ipotetică în care un gabor pătează prin minciună jurământul țigănesc, comunitatea îl va sancționa ulterior prin marginalizarea și anularea statutului social, atât datorită minciunii, care nu se uită și nu se iartă, cât și blestemului care planează asupra mincinosului și familiei sale. În anumite litigii colectivitatea acordă anticipat verdicte, această realitate comunitară atrăgând și acordarea de pedepse în condițiile în care judecătorii se află în imposibilitatea de a sancționa după merit făptuitorul, datorită prestării jurământului sacru de către acesta din urmă. Comunitatea își asumă și în acest caz, rolul de supervizor, de justițiar, în scopul de a conserva și a menține nealterate principiile morale definitorii ale neamului, pedepsindu-l pe cel vinovat de denaturarea adevărului țigănesc, denaturare sinonimă în context cu un atentat la normele specifice. Trebuie menționat faptul că jurământul nu poate fi contestat sau comentat de către gaborii prezenți la proces, indiferent de rezervele pe care le au față de autenticitatea actului, deci, formal și doar la nivel teoretic, legământul reprezintă, prin prisma ochilor critici ai asistenței, momentul de maximă sinceritate al procesului[31].

De asemenea, pentru a-și demonstra bunele intenții, nepărtinirea, corectitudinea, incoruptibilitatea, judecătorul este silit de regulile arhaice să presteze jurământul țigănesc, având autoritatea de a pretinde martorilor prestarea legământului, dacă din punctul lor de vedere este cazul, pentru ca mărturiile acestora să aibă credibilitate sau măcar să fie luate în considerare de către membrii juriului[32].

Sistemul de valori a impus jurământul țigănesc și nu viceversa, legământul tradițional nefiind generatorul sistemului de valori ci fundamentul acestuia, astfel că rolul cutumei justițiare este de a soluționa situații contradictorii, ce depășesc limitele de competență al judecătorilor, aflați în impas, după epuizarea procedurii de ascultare a părților și martorilor. În consecință, jurământul arhaic, nu reprezintă o etapă în derularea procesului, ci doar o alternativă în identificarea adevărului, folosită în situații extraordinare de către comunitate, un mod de depășire a unei crize survenite în rezolvarea litigiului, datorată unor semne de întrebare,

24. *Ibidem*.
25. Informație primită de la Gabor Ruski.
26. *Ibidem*.
27. Interviu cu Gabor Ianoș, n. 1969, loc. Arad, str. Marnei, nr. 8.
28. Interviu cu Gabor Szuszana.
29. *Ibidem*.
30. Interviu cu Mikloș Elisabeta, n. 1933, loc. Arad, str. Andrei Șaguna, nr. 37.
31. Informație primită de la Gabor Ștefan.
32. *Ibidem*.

existente după analiza probelor și ale declarațiilor. Totuși, jurământul țigănesc, nu este prestat doar în cazuri limită ci și în condițiile în care un membru al colectivității, căruia „i-au ieșit vorbe”[33], în legătură cu un posibil adulter, furt etc, dorește alungarea oricărei îndoieli din ochii critici ai comunității și reabilitarea totală, ca persoană demnă de respectul cuvenit. Actul ritualic, anulează calomniile făcute la adresa persoanei lezate, fiindu-i imaculată demnitatea, deoarece „o femeie sau un bărbat de care se zice că ar fi greșit cu altul sau alta, dacă face jurământul înseamnă că nu are nici o vină”[34].

În cadrul derulării cutumei tradiționale, unde se ivesc neclarități, contradicții sau incertitudini, judecătorii stabilesc care dintre părțile implicate va face jurământul, iar dacă se consideră că este cazul se poate cere și martorilor prestarea ritualului, desigur credibilitatea acestora fiind indisolubil legată, în context, de profunda investire a obiceiului în cauză, prin educație gaborii percepând amintitul act ritualic, ca un moment de puritate extremă, care nu trebuie pângărit prin minciună. Sacralitatea jurământului determină, în concepția colectivității, necesitatea sincerității totale a celui implicat în ritual, în caz contrar „blestemul se abate peste mincinos”[35]. Ca urmare, marea majoritate a problemelor dintre gabori își găsesc rezolvarea în momentul în care sunt forțați să presteze jurământul țigănesc: „ când este de jurat, vinovatul nu jură pentru că este periculos”[36].

Convingerea că denaturarea ritualului atrage ca un magnet nenorocirile asupra mincinoșilor și apropiaților săi, este adânc întipărită în mentalul colectiv, astfel că subiecții abordați în redactarea lucrări au susținut că toate cazurile de minciună s-au încheiat în mod tragic. Practic superstiția nu reprezintă altceva decât protejarea actului ritualic de desacralizare și de dezavuare, pierderea misterului reprezentând și anularea unor pârghii vitale în menținerea unității neamului în cauză. Jurământul țigănesc se execută după reguli prestabilite, care presupun folosirea unor elemente ritualice, care au rolul de a întări adevărul și a atrage forțele răului, în caz de minciună, cea ce este echivalent cu un certificat de garanție a sincerității participanților activi la proces: „se ia o bâtă, se ascute la un capăt și se face la celălalt capăt al ei o cruce, iar peste cruce se sfarmă pită și sare. Bâta se împlântă în mijlocul țiganilor. Jurământul se face în genunchi cu fața la soare. Se jură cu patru degete încrucișate, două de la stânga două de la dreapta, peste crucea de la bâtă. Jurământul se face pe familie, pe nepoți, pe frați, pe părinți. Pe ce ai tu mai scump! Judecătorii îți zic pe ce să te juri și tu aia faci. Dacă nu, înseamnă că minți”[37]. În jurământul propriu zis un loc central îl ocupă familia, datorită semnificației acesteia pentru gabor, sentimentelor profunde investite în membrii familiei și, ca urmare, este pusă în balanța adevărului și implicată în legământ, ca un element indispensabil în aflarea dreptății, „pentru că pe familie nu se minte”[38].

Legământul sacru constituie în principiu un certificat de garanție pentru comunitate a faptului că s-a făcut dreptatea țigănească și implicit s-a restabilit pacea în comunitate, obiectiv al acestei instituții a neamului studiat, propria lor istorie învățându-i să nu își irosească fără rost energiile, în vendete, certuri sau dușmănii: „judecătorii cam știu ce s-a întâmplat și ei vor în primul rând să spele rușinea vinovatului în fața gaborilor și să facă dreptate și pace între țigani că n-are rost să se răzbune unul pe altul, și la sfârșitul judecății zic `hai să facem pace`. Dacă vede pe tine că-ți pare rău, te mai iartă. Dacă ești căpos, și nu îți recunoști greșeala, atuncia te pun ei la punct”[39]. După prestarea jurământului părțile sunt silite să îngroape măcar formal securea războiului, strângându-și mâinile, un gest simbol al legăturilor indivizibile și indestructibile din interior.

Consumarea jurământului oficializează încheierea cercetărilor judecătorești și, în consecință, nu se mai adresează întrebări nici unui individ, implicat direct sau indirect în litigiu, trecându-se la etapă finală a judecății țigănești, respectiv stabilirea verdictului, desigur în condițiile în care, persoanele conflictuale, nu s-au împăcat după prestarea jurământului de către una dintre părți:” la sfârșit, dacă ce omul a jurat, te întreabă dacă ești mulțumit! Dacă nu, te împacă ei”[40]. Verdictul este rezultatul unei deliberări, fără o durată prestabilită de timp, a membrilor juriului, care își reamintesc unul altuia declarațiile martorilor, a avocaților, astfel încât, pe baza detaliilor prezentate, să se ajungă la dreptatea țigănească. Judecătorii trebuie să realizeze un consens total, asupra fiecărei probleme discutate, în cadrul unei ședințe de deliberare, cu caracter intim, ferite de ochii curioșilor, unde, pe baza celor auzite în cadrul desfășurării cutumei justițiare și, cel puțin teoretic, întipărite în memorie, trag concluzii logice, fac o serie de raționamente și deducții logice, al căror

33. Interviu cu Rostaș Luiza.
34. Interviu cu Stoica Lajos, n. 1965, loc. Arad, str. Alexandru Volta, nr. 37.
35. Interviu cu Mate Gabor.
36. Interviu cu Gabor Tundur.
37. *Ibidem*.
38. Interviu cu Burcea Iancu.
39. *Ibidem*.
40. Interviu cu Gabor Szuszana.

corolar îl reprezintă tocmai dreptatea țigănească[41]. Stabilirea verdictului se efectuează prin consens, un singur judecător, de altă părere, fiind suficient pentru prelungirea deliberărilor și, în final „spargerea judecății", ceea ce presupune plecarea tuturor participanților, pasivi sau activi, la cutuma justițiară la casele lor, după ce în prealabil sunt anunțați oficial că membrii juriului nu au adoptat o concluzie, care să se bucure de unanimitate, deci discuțiile pe marginea procesului se vor prelungi, iar data la care se va da verdictul va fi făcută publică ulterior[42]. Timpul alocat dezbaterilor nu este prestabilit și în consecință „acestea pot dura câteva ore", iar întrunirea „nu se sparge, și poate ține și câteva săptămâni, până se înțeleg între ei"[43], însă în această ultimă situație, judecătorii nu au dreptul să intre în contact, direct sau indirect, cu vreuna dintre cele două părți, desigur pentru a se evita influențarea sau coruperea juraților. Nerealizarea, conform memoriei colective doar ipotetică, a consensului, determină declararea incapacității judecătorilor de a ajunge la un numitor comun, astfel încât se impune o nouă organizare a cutumei justițiare, fără ca vreuna dintre cele două părți să plătească jurații[44].

În condițiile în care membrii juriului sunt pe aceeași lungime de undă, se stabilesc capetele de acuzare ale reclamatului, precum și acuzele nefondate, care necesită o analiză critică efectuată în fața comunității, după care, indiferent de timpul alocat dezbaterilor, este adusă la cunoștința colectivității reluarea cutumei justițiare ce intră în etapa sa finală, respectiv anunțarea verdictului. În cadrul pronunțării verdictului, judecătorii fac apel la toată arta oratorică, de care dispun, pentru a convinge asistența de logica raționamentelor, motivația abordării pozitive sau negative ale acuzelor sau temeinicia verdictului, în virtutea respectării principiilor aplicării dreptății țigănești. Ca urmare, membrii juriului, se străduiesc să emită judecăți de valoare, dovedind gaborilor că dispun de abilitate în exprimare, perspicacitate deductivă, experiență, deci merită încrederea cu care au fost investiți.

Fiind adepții unei culturi a rușinii, promovând respectul datorat necondiționat superiorilor pe scara ierarhică, reprezentanții neamului în cauză pun mare preț pe vorbele meșteșugite, astfel că talentul oratoric reprezintă un mijloc, deloc insignifiant, de triere a valorilor: „ca să fii respectat trebuie să știi să le vorbești țiganilor. Că doar nu poți să îi faci să te asculte cu bătaia"[45]. Pronunțarea verdictului se face utilizând o tonalitate adecvată, care să impună respect și, în același timp, să dea sentimentul asistenței că se bucură de apreciere din partea vorbitorului, fie președintele juriului fie un simplu membru al acestuia. Totodată, pe parcursul derulării cutumei justițiare, judecătorii obțin un nou certificat de garanției a propriei valori, a influenței pe care o au printre gabori, deoarece „cuvântul lor este ascultat"[46], și din acest motiv fiecare dintre jurați vorbește pe rând asistenței, utilizând formule de respect la adresa judecătorului care îi dă cuvântul, astfel încât să nu rămână neelucidat nici un aspect a datelor problemei care a generat divergențele.

Sancțiunile, desigur în cazurile în care se impun, sunt de două tipuri, și anume morale sau financiare, respectiv plata unor despăgubiri civile în bani, aur sau obiecte valoroase din punct de vedere material pentru gabori[47], pedeapsa extremă a excluderii din comunitate caracteristică altor neamuri de romi, precum și țiganilor transilvăneni din secolul XIX[48], nefiind măcar reținută de colectivitate ca formă aplicată de sancționare a unor delicte grave, deși teoretic această măsură drastică este stipulată de regulile nescrise ale dreptului țigănesc specifice grupului. Funcționabilă doar la nivel teoretic, pedeapsa exilării și etichetării vinovatului ipotetic cu statutul de paria pentru comunitate, reprezintă totuși un barometru important al conservării relațiilor arhaice dintre membrii colectivității.

Majoritatea sancțiunilor aplicate în urma finalizării cutumei justițiare se rezumă la plata unor despăgubiri civile, impuse vinovatului în favoarea părții vătămate sau nevinovate, deoarece litigiile care reclamă o astfel de finalitate sunt preferate de gabori a fi rezolvate pe calea judecății țigănești. La rândul lor sancțiunile morale se aplică în fața asistenței, fără menajamente, iar cel supus oprobriului public este obligat de mentalitățile specifice, să adopte o atitudine smerită, pentru a dovedi că este receptiv la rezervele colectivității față de faptele sale reprobabile. Sentimentul de jenă generat de critică înseamnă foarte mult pentru gabori, a căror cultură promovează sub toate aspectele ideea de rușine față de comunitate: „Nu-i mai rușine pentru gabor, decât să te facă de râs la judecată"[49].

Indiferent de natura litigiului, deci inclusiv cazurile de moștenire, partaj de avere, neînțelegeri în

41. Informație primită de la Gabor Matei.
42. Informație primită de la Gabor Ruski.
43. *Ibidem*.
44. Informație primită de la Gabor Ștefan.
45. Interviu cu Gabor Ștefan.
46. *Ibidem*.
47. Interviu cu Stoica Lajos.
48. Delia Grigore, *Curs de antropologie și folclor rrom,* Ed. Credis, București, 2001, 130.
49. Interviu cu Burcea Ștefan.

privința banilor, după pronunțarea verdictului, părțile sunt consultate cu privire la justețea sancțiunilor prin prisma propriei percepții, subiective prin definiție, iar „dacă sunt mulțumite", sancțiunile se vor aplica în funcție de hotărârea judecătorilor, pentru asigurarea păcii comunitare: „Tata a moștenit de la bunicul meu un pahar foarte valoros. Era băiatul cel mare și la moștenire, la noi, la gabori, îi favorizat. Fratele mai mic, a lui tata, o primit două pahare, nu așa valoroase. O fost nemulțumit și o chemat judecata țigănească. Acolo, numai cu minciuni o umblat și pentru împăcare tata o fost obligat să plătească 40.000 de lei despăgubiri, pentru că a dat mulțumire hotărârii judecătorilor. După aia i-a părut rău, dar n-a mai avut ce face. Oricum paharul lui l-o vândut cu 1.700.000 de lei"[50].

În condițiile în care, una dintre cele două părți, consideră că măsurile juraților nu-și găsesc justificare morală în legile dreptului țigănesc își declară public insatisfacția, cu privire la modalitățile practice de soluționare a conflictului, precum și dorința expresă de a face recurs. Rejudecarea cazului, urmează aceeași procedură, cu deosebirea că vor fi alți judecători, iar sumele cerute de către aceștia, respectiv mita, vor fi mult mai consistente: „Poți face recursuri câte vrei, dar te costă! De la judecată la judecată tot mai mult plătești mita. Și la recurs cam tot așa ești judecat, numai că pierzi bani mai mulți. Dreptatea țigănească îi dreptate. Nu prea găsești alți gabori, să-ți facă pe plac"[51]. Sentințele judecătorești, în condițiile în care ambele părți au acceptat verdictul, nu pot fi ulterior contestate, iar plata sumelor impuse de către juriu sub forma despăgubirilor civile se poate efectua pe loc în fața asistenței, victima fiind astfel „îndreptățită sau pacea făcută între țigani"[52]. Dacă partea amendată nu este solvabilă, la libera înțelegere, se stabilește un termen limită pentru efectuarea plăților, depășirea acestuia determinând creșterea sumei datorită „dobânzilor pentru întârziere"[53], stabilite de judecători după pronunțarea verdictului.

Respectarea sancțiunilor teoretic este obligatorie, în virtutea faptului că judecata aparține comunității și nu judecătorilor, percepuți în context ca simple instrumente de control pentru supravegherea respectării și aplicării principiilor dreptului țigănesc: „Ce zic bătrânii este lege și nu există să nu respecți ce au hotărât ei"[54]. Practic însă, conform regulilor nescrise, tergiversarea la nesfârșit a momentului achitării obligațiilor materiale impuse de judecători, acordă dreptul creditorului de a răpi un membru al familiei debitorului, drept gaj contra datoriilor aferente, logica îndemnându-ne să concluzionăm că grupul s-a confruntat cu astfel de situații pe parcursul evoluției sale, din moment ce există acest procedeu de rezolvare a situațiilor extreme: „Nu ți se plătește poți lua pe cineva din familie nevastă, băiat, fată…și atunci sigur dau bani. Persoana răpită este tratată cu respect, numai că este păzită și nu poate pleca acasă. Îi ca un fel de sclavă, că de obicei se fură femeile... le pune la muncă, le dă mâncare, dar nu-și bate nimeni joc de ea. Sora mea a fost luată, pentru că tata după ce a cumpărat un pahar, o trebuit să plătească intermediarului 50.000 pe vremea comuniștilor. Că așa or zis bătrânii la judecată. Tata n-o prea vrut să plătească, așa că i-au luat fata. Imediat tata a împrumutat banii, și-a adunat câteva neamuri, și-a plecat după sora mea. Dacă îi făceau ceva, era moarte de om. O plătit și i-or dat-o înapoi. Până la urmă s-au înțeles și n-a mai dat dobândă"[55].

Permisivitatea gaborilor vis a vis de această metodă ultimativă, ce obligă membrul rău platnic al grupului să-și achite îndatoririle bănești, se datorează instinctelor protecționiste în sensul menținerii intacte a integrității sistemului specific de valori, ce include ca element de bază și judecata țigănească, adică principalul organism prin care se aplică dreptatea. Este posibil ca procedeul de intimidare a debitorului să se fi manifestat, ca procedură inclusă în dreptul țigănesc, începând abia cu secolul al XIX-lea, când se accentuează presiunea civilizatoare, din perspectivă desigur sedentară, a autorității statului, influențele de nuanță modernistă asupra șatrelor de gabori determinând pierderea autorității bulibașei, care secole de a rândul a dispus, după bunul plac, de viața supușilor săi siliți la supunere necondiționată[56].

Deteriorarea influenței conducătorului, a determinat adoptarea unei soluții pentru acoperirea vidului de autoritate la acest nivel, iar răpirea unui membru al familiei individului ce a neglijat hotărârea colectivității, reprezenta o modalitate eficientă de prevenire a actelor de indisciplină din interior, care ar fi dezavuat pe termen lung judecata tradițională și implicit ar fi afectat ireversibil unitatea și forța grupului, periclitându-i existența. Cu toate acestea este evident că sedentarismul gaborilor, creșterea numerică a acestora, dispersarea lor în teritoriu și nu în ultimul rând evoluția societății, sunt elemente cu caracter decisiv în îngreunarea procesului de menținere a cutumei justițiare arhaice ca unică

50. Interviu cu Gabor Szuszana.
51. *Ibidem*.
52. Interviu cu Gabor Mate.
53. Interviu cu Rostaș Luiza.
54. *Ibidem*.
55. Interviu cu Gabor Szuszana.
56. Heinrich von Wlislocki, *Asupra vieții și obiceiurilor țiganilor transilvăneni,* Ed. Kriterion, București,1998, 22.

modalitate de rezolvare dintre gabori, ca pârghie de control comunitar al respectului pentru propriile tradiții. Forma străveche de manifestare a autorității judecății țigănești reprezintă deja istorie, raportând doar cutuma justițiară nomadă la cea sedentară, o incursiune în timp pentru a analiza mentalul vechilor gabori, fiind imposibil de realizat datorită lipsei izvoarelor istorice scrise și a mărturiilor orale directe. Totuși, comunitățile de romi gabori din marile orașe transilvane, percep deocamdată judecata tradițională ca cea mai pură modalitate de a obține dreptatea, atât la nivel de elite cât și în cazul indivizilor cu un statut social periferic în cadrul colectivității, înțelepciunea bătrânească a patriarhilor grupului fiind pentru ei, în virtutea principiilor etnocentrismului, superioară tuturor instituțiilor și legilor statului.

THE PERCEPTION AND THE PRACTICE OF THE GIPSY JUDGMENT AT THE GABOR ROMA

Summary

This paper introduces the analysis of the judgment committees in the Gabor Gipsies communities. Due to their historical evolution, the Gabor communities do not involve the state authorities in order to solve the legal problems among the members of their communities. Instead, they organize their own trials. The leaders of the community represent the judicial committee and a very important moment is when all the witnesses involved in the trial are swearing. This moment has a special sacred value. The verdict is decided by consensus and the decisions (both moral and financial) are compulsory. The purpose of this kind of trials is to preserve the tranquility in the gipsy community

ISTORIA CULTURII, ISTORIOGRAFIE, MUZEOLOGIE, CATALOAGE, VARIA

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

ISTORIOGRAFIA ANNALES ÎN DEZVOLTAREA GÂNDIRII CONTEMPORANE

*Lucian Popescu**

Cuvinte cheie: *Istoriografie, Școala Analelor.*
Keywords*: historiography, the School of Annales.*

Istoria școlii *Analelor* o putem include în mișcarea de idei de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea atunci când o serie de istorici, sociologi și filozofi se pronunță pentru depășirea istoriei politice unde se povestesc fapte, se prezintă la modul admirativ personalitățile politicii și ale diplomației, se descriu tratate de pace, se comentează războaie...

Când în anul 1860 istoricul elvețian Jakob Burckhardt (1818-1897) publica lucrarea *Cultura Renașterii în Italia*, publicul învățat cu o istorie eminamente pozitivistă, a fost reticient față de un asemenea demers istoriografic. Colegii săi de breaslă pozitiviști nu au acordat vreo importanță lucrării profesorului de la Universitatea din Basel. De ce? Pentru că nu se baza pe documente oficiale (adică elaborate de instituții) ci pe scrieri literare și mai ales, pentru că aborda istoria din perspectiva culturalului, a socialului și mai puțin a politicului. După *triumful Analelor* opera lui Burckhardt a fost repusă în circuitul ideilor, fiind considerată... o lucrare clasică de istoria mentalităților[1]. În același an istoricul francez Numa Denis Fustel de Coulanges, profesor la Universitatea din Strasburg, publica capodopera sa *Cetatea antică*, ocupându-se de viața familială în Roma și Grecia antică insistând asupra ideii „că istoria era știința realităților sociale..."[2]. Colegii lui de la Universitatea din Strasbourg i-au primit opera cu entuziasm. Alt mediu intelectual, alte percepții!

În Anglia anului 1874, logicianul și filozoful F. H. Bradley (1846-1924) publica pamfletul *Presupozițiile istoriei critice* având o atitudine sceptică față de pozitivismul istoric bazat pe nararea faptelor și pe argumente bazate pe *autoritatea* mărturiilor. Totodată filozoful britanic se pronunța pentru reconstituirea trecutului, nu numai prin expuneri de fapte și documente, ci și pe baza gândirii istoricului, ceea ce l-a condus pe Collingwood la celebra sa doctrină a *reconstituirii* (re-enachtment). Tot în Anglia acelui an a fost publicată lucrarea lui J. R. Green – *O scurtă istorie a poporului englez* – „carte care punea accentul pe viața de zi cu zi în detrimentul bătăliilor și a tratatelor..."[3] fără a avea succesul meritat. În mediul anglo-german, unde pozitivismul era dogmă absolută, aceste noi modalități de a scrie istorie nu s-au bucurat de popularitate, în schimb în mediul intelectual francez s-a conturat la sfârșitul secolului al XIX-lea o mișcare, chiar dacă restrânsă, de a privi/scrie altfel de istorii decât cele pozitiviste și politice.

La sfârșitul secolului al XIX-lea în Germania, K. Lamprecht (1856-1915) se pronunța pentru depășirea tradiționalei istorii politice pozitiviste și factologice fiind în convergență cu ideile francezului Henri Berr (1863-1954) ce în 1900 edita *Revue de Synthese Historique*. Revista propunea o istorie socială și culturală. Pentru Berr istoria are menirea de a dezvolta factorul spiritual în viața de zi cu zi, ceea ce nu se putea întâmpla cu o istorie mecanicistă, de exaltare a faptelor și evenimentelor. Dincolo de Atlantic, istoricul american Frederick Jackson Turner (1861-1932) cerea reconsiderarea tuturor activităților omului[4], fiind un deschizător de drumuri în domeniul care se va numi mai târziu *geografie istorică*. Turner publica în 1893 controversatul eseu *Semnificația frontierei în istoria americană*.

Istoricii au deschis dialogul cu o serie de științe socio-umane (geografia, sciologia, psihologia, literatura comparată, lingvistica, etc.) întemeind o cunoaștere istorică comprehensivă, de explorare a relației om-mediu, și implicit, de diversificare a posibilităților de a ajunge la o înțelegere a umanității noastre. Contemporanul lui Turner, James Harvey Robinson (1863-1936) a publicat în 1912, la New York, o lucrare cât se poate de manifestă pentru noile tendințe istoriografice denumită *The New*

* Liceul Pedagogic Timișoara, e-mail: lucianmpopescu@yahoo.com

1. L. Boia, Istoria mentalităților (Cu privire specială a școlii de la Annales) în *RI*, nr. 5/1980, 938.
2. P. Burke, *Istorie și teorie socială*, București, 1999, 15.
3. *Ibidem*, 15.
4. *Ibidem*, 24.

History: Essays Illustrating the Modern Historical Outlook, pronunțându-se pentru extinderea obiectului preocupărilor istorice, dincolo de istoria politică cultivată în mod tradițional.

Istoricul belgian Henri Pirenne (1862-1935) eticheta maniera mecanicistă de prezentare a faptelor și bătăliilor ca fiind o *istorie istorizantă*. Importantul medievist al Universității din Gand, avea să fie luat prizonier de către trupele germane după ocuparea Belgiei, pentru că a refuzat să predea o istorie falsificată[5] menită să servească intereselor Germaniei. După război H. Pirenne a revenit la conducerea luptei pentru subminarea pozitivismului istoric din lumea universitară francofonă mai ales că acest pozitivism se bucura de o mare atenție în Germania, Austria sau Anglia.

Unul dintre cei mai profunzi și sensibili istorici pe care i-a dat Europa în secolul XX, – Johan Huizinga (1872-1945) publica în 1919 o frumoasă carte, intitulată *Amurgul Evului Mediu*, considerată un manifest al istoriei mentalităților. Lucrarea are drept subiecte: idealul cavaleresc târziu, sentimentul de iubire, trăirea religioasă, literatura și arta din secolul al XV-lea, îndeosebi pictura lui Jan van Eyck, căreia îi face o analiză microscopică, încercând un demers istoriografic atât de dificil – să schițeze relațiile dintre imagine (arta secolului al XV-lea) și cuvânt (literatura acelui secol). Doi ani mai târziu istoricul și literatul francez Paul Hazard (1878-1844) împreună cu Paul Baldensperger editează *Revue d'histoire de litterature comparee*, stabilând relații între noua tendință istoriografică și literatura comparată.

În anul 1923 un tânăr cvasi-necunoscut, în vârstă de 21 ani, pe nume Fernand Braudel (1902-1985) pleca în Algeria pentru a preda istoria la o școală secundară din Alger, prilej de contemplare a Mediteranei de pe coasta africană.

În timp ce Braudel se afla integrat spațiului mediteranean, reflectând asupra istoriei valurilor, schimbărilor și permanențelor unui spațiu plin de viață, frământări și insolit, în Europa, Lucien Febvre (1878-1956) publica o interesantă lucrare de geografie istorică – *Pământul și evoluția omului*, iar împreună cu H. Pirenne și Marc Bloch au participat la *Congresul Internațional de Științe Istorice* de la Bruxelles din acel an.

Un an mai târziu Marc Bloch, pe atunci profesor la Universitatea din Strasbourg, proaspăt „re-francizată" publica o carte – astăzi celebră! – *Regii taumaturgi*, explorând o nouă modalitate de a scrie istoria. Metoda comparativă după modelul durkheimnean[6], avea să fie experimentată de Bloch. Tot în anul 1924, un alt studiu magistral, aparținând olandezului Huizinga – *Erasm* – care, departe de a fi sterila și statica monografie sau biografie pozitivistă, este o sinteză reușită între creația intelectuală a marelui umanist și viața lui cotidiană, relațiile pe care le avea cu spiritele scolastice și cu marile personalități, printre care și Martin Luther. Primul capitol al lucrării începe cu descriere geo-istorică a Olandei, unde face o trecere în revistă a principalelor activități economice: pescuitul scrumbiilor, ce aducea importante venituri locuitorilor, o industrie în plin avânt în domeniul țesăturilor, a fabricării berii și a construcțiilor navale[7].

Cu sprijin financiar american, în 1926 a fost înființat la Geneva *Comitetul Internațional de Științe Istorice* din care a făcut parte și Gh. Brătianu (1898-1953) alături de corifeii noilor tendințe istoriografice.

Principala problemă a lui Bloch și Febvre a fost popularizarea noilor direcții de cercetare istorică, în mediul universitar parizian. Peste doi ani Febvre, Bloch și Pirenne s-au reîntâlnit la *Congresul Internațional de Științe Istorice* de la Oslo. Primii doi i-au prezentat istoricului belgian proiectul pentru a edita o revistă istorică *pluri-* și *inter-disciplinară* care să demonstreze prin teorie și practică scrierea unei altfel de istorii.

Acesta a sprijinit în mod direct apariția unei asemenea reviste, astfel că la 15 ianuarie 1929 la Strasbourg apărea *Annales d'histoire economique et sociale*, cum a fost numită în primii ani. Apariția revistei nu a fost un eveniment deosebit pentru istoricii vremii așa cum apare astăzi în studiile despre așa-numita *școala* a *Analelor*. Anterior apăruse în Germania o revistă asemănătoare[8]. Tot în acel an J. Huizinga a fost ales președinte al secției filologico-istorice din cadrul *Academiei Regale de Științe* cu sediul la Amsterdam, și totodată a publicat o lucrare de istorie culturală. Cine ar fi crezut atunci că *războiul* declanșat de Febvre cunoașterii în manieră pozitivistă va schimba cunoașterea istorică din secolul XX? Din colectivul redacțional făceau parte, pe lângă cei doi fondatori, H. Pirenne, J. Huizinga. Revista și-a schimbat de mai multe ori numele până în prezent, dar nu și identitatea. Astfel că între 1939-1941 a fost denumită *Annales d'histoire sociale* în convergență cu tendința *Social history* din Anglia. În perioada războiului a fost denumită *Melanges d'histoire sociale* (1942-45). În anul 1946 tematica revistei a fost regândită, fiind intitulată *Annales. Economies, Societes, Civilisations*, iar din 1994 se numește *Annales: histoire, sciences sociales*.

5. John Rogister, Un moment…, în *RI*, nr. 1-2/ 1993, 5.
6. P. Burke, *op.cit.*, 34.
7. J. Huizinga, *Erasm*, București, 1974, 11.
8. F. Furet, *Atelierul istoriei*, București, 2002, 5.

Începuturile au fost „minoritare și agresive" (A. Burguiere). Război declarat la adresa istoriei politice, pozitiviste, factologice, și de multe ori, xenofobă (germanul – *dușmanul secular* al francezului). În articolul-program al *Analelor – Face au vent. Manifeste des Annales Nouvelles*, Febvre repune în valoare mesajul socratic al Omului, aflat în centrul tuturor preocupărilor. *Omul* este singura lege, singura metodă, singurul criteriu în cercetarea/evaluarea trecutului, iar istoricul are menirea să-i înțeleagă trăirile, subiectivitatea, pasiunile, afectele, tot ceea ce îi exprimă și îi semnifică prezența. Primii 4 ani au fost de război total! Război cu pozitivismul dogmatic, război pentru ocuparea pozițiilor strategice în sistemul universitar francez, război cu naționalismele agresive, război cu stilul de prezentare senzațional și evenimențializa(n)t!

În anul 1932, F. Braudel după 9 ani petrecuți pe coasta algeriană a Mediteranei se întoarce în Franța, fiind la curent cu mișcarea *Analelor*. Tot în acel an apărea lucrarea *Marea Teamă* a istoricului Georges Lefebvre, având ca obiect de studiu psihoza colectivă declanșată de teroarea iacobină. Era o altfel de istorie bazată pe dialogul psihologie-istorie. Un an mai târziu Febvre sosește la Paris, fiind ales profesor de către prestigioasa instituție *College de France*. În lecția inaugurală denumită *De la 1892 la 1933. Examenul cunoașterii unei istorii și a unui istoric*, istoricul născut în Nancy vorbea de reorientarea istoriografiei contemporane spre înțelegerea Omului: „Istoria – știință a omului, știință a trecutului uman. Și nu știință a lucrurilor și a conceptelor. Idei, în afara oamenilor care profesează? Idei, simple elemente între multe altele ale acestui *bagaj mental* alcătuit din influențe, amintiri, lecturi și conversații pe care fiecare dintre noi îl transportă cu el? Instituții separate de către cei care le fac și care, respectându-le le modifică neîncetat? Nu. Nu există decât istoria omului și istorie în sensul cel mai larg... Istoria știință a omului și atunci faptele, da, sunt fapte umane; îndatorirea istoricului este să regăsească oamenii care le-au trăit și cei care, mai târziu, s-au instalat în ele cu toate ideile lor pentru a le interpreta. Textele, da, doar sunt texte umane"[9]. Greșeala de metodă a pozitivismului a fost că era focalizat doar asupra faptelor și evenimentelor; asupra unui relaționar mecanicist (cauza-efect), oamenii fiind marii anonimi ai Istoriei. Febvre s-a pronunțat, în lecția inaugurală, pentru corectarea acestei viziuni, astfel că „nu reconstituirea faptelor ne poate restitui trecutul, ci redescoperirea oamenilor, prin intermediul faptelor"[10].

Doi ani mai târziu colegul lui Febvre de la Universitatea din Strasbourg, Marc Bloch a primit funcția de profesor la Sorbona în timp ce J. Huizinga lua atitudine față de ascensiunea extremei drepte în societățile europene, prin lucrarea *În umbrei zilei de mâine. Un diagnostic al suferinței spirituale a epocii noastre* cunoscută și sub titlul *Criza civilizației*. Paul Hazard publica celebra sa carte – *Criza conștiinței europene 1680 - 1715*, ocupându-se în prima parte de distracțiile cotidiene ale burghezului – pescuitul și vânătoarea[11]; de călătoriile francezilor și ale italienilor într-o Europă a cărei limbă de comunicare mai era (încă) latina[12]. F. Braudel, încurajat de Febvre pentru realizarea proiectului său despre Mediterana, pleca în Brazilia, unde a predat istoria la Universitatea din Sao Paolo. Acolo, l-a întâlnit pe Claude Levi-Strauss și P. Monbeing[13]. Experiența braziliană i-a servit istoricului francez drept sursă de inspirație pentru concepția sa globală despre istorie.

Într-un articol publicat în *Annales* (1936), Febvre atacă metoda istorică a lui A. J. Toynbee, „gândurile sale *vitaliste* care datează *de ieri, dacă nu de altăieri*, și care cu ajutorul unei metode comparative grosolane, atemporale, întemeiată pe *metafore*, reduce istoria la o joacă a celor 21 de *civilizații*, care trec toate printr-o fază succesivă – geneză, maturitate, declin – conform legii lui *Challenge and response*. Istoria după Toynbee, spune Febvre, se poate rezuma la formula bibliotecarului care răspunde șahului, gata să moară și vrând să învețe istoria toată, atunci, în clipa dinaintea morții. [...] Nu e vorba, prin urmare, de o istorie *nedoctrinară*, decât în măsura în care *doctrina* cenzurează istoria sau o *modelează*, reducând-o sub o formă sau alta la un finalism doctrinar"[14].

Braudel a revenit în Europa în anul 1937, cercetând prin arhivele orașelor mediteraneene unde descoperă valori temporale multiple și constată că „Mediterana a avut o istorie a ei, un destin al ei"[15]. Doi ani mai târziu, Marc Bloch publica lucrarea de istorie socială și economică intitulată *Societatea feudală*.

Declanșarea celui de-al doilea război mondial, expansiunea nazismului în Occident au lovit puternic mișcarea *Analelor*. Pe atunci Braudel se afla la Lubeck, devenind prizonier al regimului nazist. J. Huizinga a fost închis într-un lagăr de concentrare, ulterior exilat din Olanda, Bloch și Febvre au fost nevoiți să se refugieze. Despre prizonieratul din

9. Al. Duțu, *Dimensiunea umană a istoriei*, București, 1986, 6.
10. *Ibidem*, 6.

11. Paul Hazard, *Criza conștiinței europene*, București, 1973, 4.
12. *Ibidem*, 5.
13. A. Riza, Postfață, *Structurile cotidianului*, București, 1984, 397.
14. *Ibidem*, 403.
15. *Ibidem*, 397.

Germania, Braudel avea să scrie: „în cursul unei apăsătoare captivități, m-am luptat din greu ca să scap de cronica acelor ani grei, 1940-1945”[16]. Prizonieratul a fost poate momentul constituirii viziunii sale deterministe: „aflându-mă în fața unui om, sunt mereu ispitit să-l văd închis într-un destin pe care el nu și-l făurește aproape deloc, într-un peisaj care schițează în urma și înaintea sa perspectivele infinite ale unei durate lungi”[17]. Nu ne rămâne decât să ne întrebăm dacă M. Bloch și J. Huizinga au fost *închiși în destine*, atunci când primul a fost executat de către naziști în propria sa locuință la 14 iunie 1944, iar al doilea a murit în februarie 1945?

Mișcarea *Analelor* a supraviețuit barbariei naziste, mondializând noile tendințe istoriografice. Franța era distrusă în mare parte, iar învățământul ar fi fost practic mort fără sprijin financiar extern.

Reînnoirea științelor sociale din Franța s-a făcut cu ajutorul financiar al S. U. A., care oferă banii necesari pentru înființarea unei secții a VI-a la *Ecole Pratique des Hautes Etudes* și pentru crearea unei *Case a Științelor Omului* (*Maison des Sciences de L'Homme*).

În anul 1946, Lucien Febvre devine primul președinte al secției a VI-a ce a cultivat sistematic „cercetarea interdisciplinară, deschisă programatic mondializării, practicând cercetările și anchetele colective”[18]. Lui F. Braudel i-a fost încredințată o direcție de cercetare (geografia istorică) la aceeași instituție. Între timp își rescrie lucrarea despre *Mediterana*.

În anul 1948, Febvre își asumă identitatea de european, pronunțându-se pentru re-construcția civilizației pe baza unor noi fundamente: „A salva onoarea acestei Europe înseamnă să muncești, să muncești spre progresul acestei civilizații. Să dăruiești cei mai bun prin multiple schimburi [intelectuale], să mărești patrimoniul intelectului și mobilitatea spiritului, să aduci roadele capitalului cunoașterii umane... Înseamnă să recreezi, fără iluzie, dar din greu, această mare republică a gândirii și a meditației a cărei creștere evocă, deasupra oamenilor și împotriva guvernelor acestor oameni, ideea clară și bogată de umanitate, ce a fost discutată pentru generații”[19]. Istoricii grupați în jurul revistei interdisciplinare *Annales* au fost, cu mult înaintea politicienilor, cei care au deschis drumul reconcilierii franco-germane reluând mai vechile idei de conciliere din anii '30, rămase atunci fără rezultat.

Anul de grație al *Analelor* a fost 1949 atunci când Febvre ajunge rector al *Școlii de Înalte Studii în Științele Sociale* (transformată din EPHE), iar Fernand Braudel produce evenimentul editorial al anului, publicându-și, la 47 de ani, teza de doctorat – *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*. În acea vreme de elan structuralist, antropologii, plecând de la modelul lingvistic al lui Saussure, vorbeau de *structuri elementare*[20]. Recenzia lui Febvre la prima ediție a *Mediteranei*, poartă titlul manifest *Spre o altă istorie*. Într-adevăr o altă istorie, care în momentul apariției i-a șocat pe istoricii academicieni francezi. O veritabilă lecție de geografie istorică, despre care – Maurice Aymard, unul dintre colaboratorii și exegeții lui Braudel, afirma: „carte inclasabilă, izbândă poetică și lecție de metodă”[21].

În anul 1965, Braudel arăta că „în explicația istorică, potrivit vederilor mele bune sau rele, întotdeauna timpul lung sfârșește prin a triumfa. Contestatar al unei mulțimi de evenimente, al tuturor acelora, pe care nu ajunge să le antreneze în propriul său curent și pe care le îndepărtează necruțător, el limitează, desigur, libertatea oamenilor și chiar partea ce revine hazardului. Eu sunt *structuralist* prin fire, puțin atras de eveniment și doar pe jumătate de conjunctură, această grupare de evenimente de același semn. Dar *structuralismul* istoricului nu are nimic de-a face cu inventarul de probleme, care frământă, sub același nume, celelalte științe umaniste. El nu-l orientează doar către abstracția matematică a raporturilor care se exprimă în funcții, ci către înseși sursele vieții în ceea ce au ele mai concret, mai cotidian, mai indestructibil, mai anonim omenesc”[22].

Mediterana... lui Braudel a rămas în istoriografie, pentru că oferă o concepție temporală originală. Pentru Braudel istoria omenirii este structurată de 3 mari timpi:

– timpul structural, al geo-istoriei, în care se organizează raporturile om-mediu; un timp lent, aproape imobil, unde schimbările nu se pot observa decât pe durată lungă (cel puțin un secol);

– timpul conjunctural, al perioadelor medii, marcat de evenimente, mult mai dinamic decât cel al raporturilor om-mediu (50-100 ani)

– timpul individual, marcat de nervozitatea imediatului (decenii, ani, luni, zile). Pentru F. Braudel acest timp al duratei scurte nu însemna mai nimic[23].

Marele istoric a văzut în marxism „mulțime

16. Al. Duțu, Prefață, la Fernand Braudel, *Mediterana*…, vol. 1, București, 1984, 16.
17. Fernand Braudel, *Mediterana*…, vol. 6, București,1986, 167.
18. A. Riza, *op.cit*., 407-408.
19. L. Febvre, Europe: Bruler ou marquer l'etape, în *Synthese*, II, nr. 4/1948, 23.
20. F. Furet, *Atelierul istoriei*, *op. cit*., 50.
21. A. Riza, *op.cit*., 410.
22, F. Braudel, *op. cit*., vol. 6, 167.
23. F. Braudel, *Timpul lumii*, vol. 2, București, 1989, 348.

de modele. Sartre se ridică împotriva rigidității, schematismului, insuficienței modelului, în numele particularului și a individualului. Eu m-aș ridica, precum el (cu minime diferențe de nuanță), nu împotriva modelului, ci împotriva utilizării care i se dă, ce s-a crezut îngăduit a i se da. Geniul lui Marx, secretul puterii sale prelungi ține de faptul că el a fost primul care a fabricat adevărate modele sociale, pornind de la durata istorică lungă. Aceste modele au fost înțepenite în simplitatea lor, dându-li-se valoare de lege, de explicație prealabilă, automată, aplicabilă în orice loc, în orice societate. În vreme ce, pe cursurile schimbătoare ale timpului, trama lor ar fi pusă în evidență, căci ea este solidă și bine țesută, ar tot reapare, neîncetat, dar nuanțată, estompată sau înviorată de prezentul altor structuri, susceptibile, și ele să fie definite prin alte reguli și, deci, prin alte modele. S-a îngrădit astfel puterea creatoare a celei mai viguroase analize sociale a ultimului secol. Ea nu-și poate găsi forța decât în viziunea duratei lungi"[24]. Într-un fel Braudel a încercat în *Mediterana*..., să arate non-valoarea politicului în relație cu celelalte *structuri* (mediul înconjurător, socialul, culturalul, economicul). Dificultatea unor asemenea studii globale și globalizante, constă în a simți concomitent istoria omului și a societății[25].

Durata lungă și limitele sale

Concepția temporală braudeliană, inspirată din graficele economistului sovietic Nikolai Kondratiev (1892-1938), are aplicabilitate mai mult pentru societățile antice, medievale și pre-moderne. Tripla sa temporală se complică atunci când analizăm istoria modernă. Să ne gândim numai la perioada 1800-2000 unde timpul a fost mai mult *diacronic* (accentul pe schimbare), decât *sincronic* (menținerea structurii).

Structura societăților (adică sistemul modern capitalist) a fost de atâtea ori bulversată, și la intervale „scurte" de timp, cum ar spune Braudel. Evenimente precum izbucnirea celor două războaie mondiale, revoluția comunistă din Rusia anului 1917, expansiunea comunismului în lume după cel de-al doilea război mondial, au întors pe dos structura politică modernă producând schimbări neașteptate la nivel global. Timpul în care trăiesc oamenii, de la 1800 încoace, este mai mult diacronic decât sincronic. În două secole de istorie au avut loc atâtea schimbări la nivel structural (de exemplu formarea statelor naționale moderne, disoluția imperiilor multinaționale, ascensiunea extremelor în politica contemporană) încât timpul sincronic a fost dominat în mod paradoxal de către cel diacronic. La ora actuală în lume numai există decât o singură structură – capitalismul global – care absoarbe timpul diacronic, iar orice tentativă de răsturnare a acestei structuri este utopică și sortită eșcului, pentru că sistemul global capitalist trăiește din consumarea acestor timpi diacronici! Cu alte cuvinte schimbările timpilor diacronici sunt cea mai bună hrană pentru dezvoltarea și perfecționarea sincroniei sistemului capitalist global. Vremea structurilor pare să moară, și odată cu ea, o întreagă lume dialectică, doctrinară, ideologiza(n)tă, bipolară și antagonică.

Gânduri pentru o istorie globală

„Politica" *Mediteranei*... lui Braudel a internaționalizat istoria *Analelor*, fidel sloganului lui Febvre – *Briser les frontieres!* (*Spulbera-ți frontierele!*). Frontierele mentale, căci despre ele este vorba... În timp ce o serie de iluștri analieni au spulberat frontierele între diversele discipline ale socio-umanelor, la modul real, prin cooperarea științifică și culturală internațională alte spirite înguste le-au trasat la loc!

Într-o conferință intitulată *Vivre l'histoire* (1941), Febvre arată că discipline precum lingvistica, antropologia și istoria nu sunt științe. Pentru el istoria este „un studiu condus în mod științific, nu o sumă de rezultate deja dobândite, un tezaur sau un patrimoniu lipsit de viață, ci un ansamblu de *probleme* și *ipoteze* ce-și așteaptă *confirmarea*; nu o colecție de fapte și de observații consemnate documentar ci o muncă de interpretare a acestora"[26]. Febvre, asemenea lui Collingwood, a fost un hermeneut al istoriei. Pentru el interpretarea problematizantă este mult mai importantă decât o analiză pozitivistă, bazată pe respectarea informațiilor documentare. Unicul punct comun între Marx și Febvre este acela al istoriei-problemă, mai aproape de matematică, decât de literatură: „A ridica o problemă este începutul și capătul oricărei istorii. Nu punem probleme nu avem istorie, ci narațiuni, compilații"[27].

Demersurile istoriografice ale lui Febvre, ca de altfel și ale lui Braudel, se află la limita dintre posibil și imposibil, dintre realitate și utopie. Acuzat, de mai multe ori, de *totalitarism* și de încurajarea „anarhismului metodologic", de către ceilelalți practicieni ai științelor sociale, Febvre definea Istoria: „Eu definesc bucuros Istoria ca o necesitate umană, ce arată fiecare grup uman, fiecare

24. A. Riza, Postfață, la *Jocurile schimbului*, București, 1985, 398.
25. Al. Duțu, Prefață, *op. cit.*, 9.
26. L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953, 22-23 *apud* Horia Lazăr, *Rablais Polimorf*, prefață la *Religia lui Rablais. Problema...*, Cluj, 1996, 14, nota 4.
27. Al. Duțu, *Dimensiunea...*, 7.

moment al evoluției sale, căutările și punerile în valoare în trecerea faptelor, evenimentelor, tendințelor, ce pregătesc timpul prezent, permite comportamentul și susține viața"[28]. Într-un volum apărut postum, „delimita" teritoriul istoricului, de celelalte discipline, astfel: tot ceea ce aparține și depinde de Om, servește și produce Omul[29]. O parte din expunerile teoretice prezente în culegerea *Lupte pentru istorie* (1956) se dovedesc utopice. În eseul *Versuri pentru o altă istorie* din *Combats pour l'histoire* se pronunța pentru analiza vieții private a oamenilor ceea ce este imposibil din perspectiva surselor verificabile. Pentru Febvre cea mai mare greșeală a unui istoric este anacronismul[30] (adică introducerea viziunii prezenteificate a cercetătorului în studiul trecutului) pe care mulți din sfera socio-umanelor îl practică, având drept rezultat, formarea unei percepții denaturate despre trecut! Istoricii au *datoria* să se adapteze la diverși timpi istorici, pentru că acești oamenii din epoci diferite „își fabrică mental propriu-i univers"[31]. În capitolul II din *Religia lui Rablais* (1942) intitulat *Teologi și Controversiști*, prezintă celebrul concept al *utilajului mental*: „Fiecare civilizație are utilajul său mental. Mai mult, fiecărei epoci a aceleiași civilizații, fiecărui progres al tehnicilor și științelor ce o caracterizează îi corespunde un utilaj reînoit, mai bine dezvoltat într-o anume direcție, mai slab într-alta. Un utilaj mental pe care civilizația respectivă – sau epoca respectivă – nu e deloc sigură că-l poate transmite, integral, civilizațiilor și epocilor ce vor urma; va putea cunoaște distrugeri parțiale, întoarceri înapoi, deformări considerabile. Sau dimpotrivă, progrese, îmbogățiri, noi complicări. E bun pentru civilizația care i-a dat naștere și pentru epoca care-l folosește; nu e bun pentru eternitate, și nici pentru umanitate; nici măcar pentru cursul restrâns al unei evoluții interne de civilizație"[32]. Conceptul de *utilaj mental* pare să fi fost preluat de la psihologul A. Rey. La originea dialogului deschis de Febvre între istorie și psihologie stau studiile lui H. Wallon și Ch. Blondel cu lucrarea *Introducere în psihologia colectivă* (1928). Psihologia socială a fost explorată de analieni care au respins psihanaliza în studiul omului. Direcția psihanalitică de investigare a trecutului a fost în schimb adoptată, de către istoricii americani Erik Erikson, E. R. Dodds, dar și de către francezi precum Alain Besancon.

În lucrările lui Febvre despre Rablais sau despre Martin Luther se poate observa dorința utopică a lui Febvre de a *readuce la viață*, prin scris, cele două personalități ale umanismului și mai ales a epocii în care au trăit. În acest sens al recuperării *totale* a omului, Febvre nu putea aborda nici genul monografic pe care îl respinge[33], nici pe cel biografic. *Cuvântul Înainte*, la prima ediție din 1927, a cărții *Martin Luther, Un destin* începe astfel: „O biografie a lui Luther? Nu. O judecată asupra lui Luther, nimic mai mult"[34]. Rezultatul? Explorarea stilului problematizant pe baza întrebărilor și a răspunsurilor. Pentru Febvre, studiile despre Rablais și Luther au însemnat punerea unor probleme, căutarea unor soluții și nicidecum narativitate pentru că sarcina istoriei ar fi „reconstituirea societăților și ființelor umane de altădată prin oamenii și pentru oamenii angajați în rețeaua realităților umane de astăzi"[35]. Dar s-ar putea ca această *rețeaua a realităților umane* din prezent să nu ne conducă spre nici un demers epistemologic autentic... Și atunci? Să-l înțelegem pe Braudel care prin *Mediterana...*, aspira spre o istorie globală având menirea să compună rețeaua de relații dintre „structuri" (politicul, economicul, socialul și culturalul).

După triumful *Mediteranei...*, în anii '50 și alegerea lui Braudel ca profesor la *College de France*, succedându-l pe Febvre, o serie de studii naiv structuraliste, s-au impus printre cercetătorii socio-umanelor din Franța. Tot felul de istorii „structuraliste" și de „viață cotidiană" care prin opacitatea cunoașterii lor, au trasat granițe, între observarea clară a structurilor construite de oameni și semnificația acestor structuri în viața cotidiană.

Cercetătorii au perceput diferit ideile structuralismului francez și pe cele ale istoriografiei *Annales*, rezultând o serie de lucrări care vedeau peste tot numai „sisteme și structuri", iar pe de altă parte, „istoria fals umanizată a vieții cotidiene, întemeiată pe *un tip de erudiție surâzătoare și anodină* (Burguiere), în care viața de fiecare zi este văzută"[36] ca un element decorativ al istoriei politico-diplomatice. În viziunea unor teoreticieni ai istoriei (precum savantul polonez J. Topolsky), interpretarea structurală a Istoriei s-ar reduce la:

1) integrarea internă a analizei istorice în sensul corelării procesului de stabilire a faptelor cu enunțurile

2) corelarea structurilor (economice, sociale,

28. L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, Armand Colin, 1992, 6.
29. Stuart Clark, The Annales historians, în Q. Skinner, *The Return of Grand Theory in Human Sciences*, Cambridge University Press, 1985, 111.
30. L. Febvre, *Religia lui Rablais*, Cluj, 1996, 26.
31. *Ibidem*, 23.
32. *Ibidem*, 125.
33. *Ibidem*, 24.
34. L. Febvre, *Martin Luther, un destin*, București, 2001, 5.
35. A. Riza, *op. cit.*, 389.
36. A. Riza, *op.cit.*, 411.

culturale, politice) asupra unui același obiect al cercetării.

3) utilizarea altor științe în cercetarea istorică

Dialogul deschis de Saussure, C. Levi-Strauss, Braudel, Foucault cu „structurile" a reînviat mai vechiul vis a lui A. Comte și E. Durkheim, al fundamentării unei teorii globale despre om și societate... *Grand Theory*. O teorie globală acceptată de către științele sociale și cărora să le ofere o unitate în discurs, astfel încât, să nu se mai vorbească despre un același obiect de pe poziții antagonice.

O teorie unitară despre om și societate ar putea aduce științele sociale pe un teritoriu comun, astfel încât dialogul *inter - pluri-* și *trans-disciplinar* deschis de istoricii *Analelor*, și de către câteva spirite inter-disciplinare din diverse domenii ale cunoașterii, să mențină socio-umanele în stadiul actual al democratizării și dialogului între ele.

Două decenii pentru schimbarea lumii

Diversitatea cercetărilor în științele socio-umane ale anilor '60 – '80 din secolul trecut a deschis perspectiva unei regândiri a tot ceea ce umanitatea lăsase moștenire. Semnul acestei reevaluări a umanismului modern pare să-l fi pus filozofii F. Nietzsche și K. Marx a căror gândire, cu siguranță, a zguduit structura modernă a societăților. Sistemul capitalist modern le-a oferit acestora substanța din care cei doi și-au hrănit gândirea. Dar ce fel de structuri va avea acest sistem capitalist global, din moment ce sistemul politic modern este incompatibil cu propria sa dezvoltare sincronică?

Cu ocazia alegerii ca profesor la *College de France*, în tradiționala lecție inaugurală, Braudel a vorbit de reorietarea științelor sociale în Franța, continuând dialogul interdisciplinar început de câțiva istorici. Febvre a deschis drumul unei altfel de istorii. Rămânea ca noi generații de istorici să consolideze fenomenul. După moartea lui Febvre (1956) destinul *Analelor* a fost condus de Braudel.

Psihologia istorică a fost continuată, cu mai multă convingere, de către A. Dupront și R. Mandrou în anii '50-'60 și mai târziu, în anii '70 de către Jean Delumeau, explorând raporturile dintre mental-imaginar-realitate. O altă direcție de cercetare a fost dezvoltată de Pierre Chaunu (n. 1923) – promotorul metodei cantitative în studiul trecutului – care pe urmele lui Braudel a scris o serie de studii despre Atlantic devenit noua axă economico-politică a lumii moderne. În anul 1959 publică lucrarea în două volume *Sevilia și Atlanticul 1550-1650*. Un an mai târziu publica în revista *Industrie* articolul *Dinamică conjuncturală și istorie serială*. Conceptul de istorie cantitativă și serială s-a dezvoltat în Franța anilor '60, fără a fi străin de alte zone geografice[37]. Istoria *serială* cum au denumit-o francezii constă în analiza statisticilor, sondajelor, conceptelor-cheie, a documentelor orale (interviuri), pentru a evidenția anumite atitudini, comportamente.

Venind dinspre filozofie, dar cu o cercetare istorică, un tânăr intelectual în vârstă de 35 ani Michel Foucault (1926-1984) publica în anul 1961, *Istoria nebuniei în epoca clasică*. Controversatul istoric s-a ocupat de o istorie a jocurilor de excludere, pe care le-au practicat instituțiile occidentale față oamenii bolnavi sau considerați bolnavi. La 27 de ani distanță după apariția primei ediții a *Istoriei nebuniei*..., într-un dialog cu D. Trombadori, Michel Foucault lăsa să se înțeleagă că este o „carte totală" spre deosebire de lucrarea care l-a consacrat – *Cuvintele și lucrurile* (1966) care în viziunea sa nu reprezintă o carte totală[38]. Ca orice istoric s-a ocupat de constatări: „O constatare curioasă: maladia venerică s-a destașat, într-o oarecare măsură, de contextul ei medical și s-a integrat, alături de nebunie, într-un spațiu moral al excluderii, tocmai sub influența lumii spitalelor"[39]. *Istoria nebuniei*... a deranjat lumea intelectuală franceză (îndeosebi pe psihologi și psihiatri) care a perceput-o ca un *manifest al anti-psihiatriei*, deși demersul foucaultian se oprește la începutul secolului al XIX-lea, perioadă în care nu exista psihiatria! Franța anilor '50-'80 a fost o epocă de „revoluție braudeliană", unde se dezvoltă noi paradigme ale cunoașterii, timp în care „F. Braudel împarte idei, stabilește direcții de lucru, alege oamenii, creează condițiile dialogului, deschis încă astăzi"[40].

Cea de-a doua generație a *Analelor* s-a pronunțat pentru un dialog al științelor sociale pe teritoriul istoriei.

Diversitatea de preocupări ale istoricilor *Analelor* și expansiunea filozofiei „structuraliste" nu au conferit mai multă unitate științelor sociale pentru că noile „domenii"– istoria mentalităților, istoria imaginarului, microistoria, istoria totală – nu și-au constituit un model teoretic sau epistemologic ceea ce le-a sporit ambiguitatea. Personal nu consider cele patru tendințe în studierea trecutului (istoria mentalităților, microistoria, istoria imaginarului, istoria totală) ca fiind subdomenii ale istoriei ci mai degrabă tehnici de investigare a trecutului. A transforma noile paradigme ale cunoașterii istorice în domenii clar delimitate, fiecare cu o metodologie proprie și cu o anume individualizare imaginară,

37. P. Burke, *op. cit.*, 47.
38. Michel Foucault, *Theatrum philosophicum*, Cluj, 2001, 312.
39. Idem, *Istoria nebuniei în epoca clasică*, București, 1996, 12.
40. A. Riza, Postfață la *Structurile*..., 410.

înseamnă a reveni la vechea stare de lucruri când istoria era împărțită în sectoare precum istoria politică, economică, socială, culturală și în acest sens a spulbera orice posibilitate de ajunge la un numitor comun, la o istorie *globală*.

Studiile interdisciplinare ale *Analelor* au continuat în anii următori, spulberând granițele între istorie și celelalte discipline (precum ecomonia, psihologia, sociologia, lingvistica, antropologia). Într-un celebru articol apărut în *Annales ESC* (1958), intitulat *Istoria și științele sociale. Durata lungă*, F. Braudel îi invita la dialog, pe cei din sfera economiei, sociologiei, și antropologiei. Mesajul său nu a rămas fără urmări, astfel că în anii '70-'80 au apărut o serie de subdiscipline „istorice": antropologie istorică, sociologie istorică, demografie istorică, psihologie istorică la care se adăuga mai vechea geografie istorică!

Din anii '60 au început să fie deschise o serie de „șantiere" istoriografice, istoricii *Analelor*, explorând aspecte ale culturii orale (sau populare), apariția cărții și dezvoltarea culturii scrise; studiul populației, al familiei; istoria vocabularului (E. Benveniste); mentalitățile (Aries, Mandrou, Duby, Le Goff, Vovelle etc.); imaginarul (E. Patlagean, Duby, Le Goff, Delumeau, Minois); microistoria (Ginzburg, Davis, Ladurie, G. Levi, Schmitt, Poni, M. Postan); istoria totală (Braudel, Foucault). Poate modul de investigație cel mai încărcat de ambiguitate și interpretabilitate este acela de *histoire totale* cu toate că Febvre a lăsat posterității o carte despre ceea ce el înțelege prin istorie totală – *Pour une histoire a part entiere* (1962). În anul 1968 Braudel lasă locul la conducerea *Analelor* iluștrilor medieviști – J. Le Goff și Emmanuel Le Roy Ladurie (n. 1929), veniți cu forțe proaspete în noua eră a mondializării.

Braudel și Foucault au fost urmașii cei mai demni ai acestui mod de a privi trecutul. Braudel a oferit publicului o primă demonstrație de istorie totală încă din 1949, iar Foucault a tulburat științele socio-umane prin abordarea sa problematizantă. Adept al istoriei-problemă, precum Febvre, dar spre deosebire de acesta, folosind un limbaj abstract și o nouă manieră de a problematiza, Foucault a ridicat o serie de probleme „structurilor" globale contemporane. El nu scrie istorii, dar face cercetare istorică, pentru a arăta contemporanilor că o serie de practici și condiții, pe care le credeam de mult trecute, se mențin cu încăpățânare în structurile prezentului. Filozofia contemporană l-a și asimilat, etichetându-l *filozof structuralist*! Licențiat în filozofie și psihologie la *Ecole Normale Superieure*, activitatea lui Foucault este una istorică în fond (conținutul) și filozofică în formă (discursul). El însuși se declara un istoric. Într-o convorbire din noiembrie 1977, cu M. Osario la o întrebare a acestuia ce dorea să știe mai multe amănunte despre cum a fost influențată religia catolică de către cultura arabă, Foucault a răspuns:

„ – Știți, eu sunt un istoric, nu sunt un filozof al istoriei speculând asupra istorie lumii..."[41] Foucault le arăta contemporanilor că „ceea ce spun în cărțile mele poate fi verificat sau infirmat precum în orice carte de istorie"[42]. Așa cum proceda și Febvre, pentru Foucault istoria reprezenta o modalitate de a pune probleme: „Problemele care încerc să le pun, lucrurile acestea atât de încâlcite care sunt crima, nebunia, sexul, și care ating viața cotidiană, nu pot fi ușor rezolvate. Vor trebui ani pentru asta, zeci de ani de muncă, de realizat la bază cu persoane direct vizate, redându-le dreptul la cuvânt și multă imaginație politică"[43]. Printre personalitățile care l-au ajutat pe Foucault în cariera sa, a fost și Braudel. În *Introducerea* din *Arheologia cunoașterii* (1969) Foucault analizează reorientarea istoriografiei franceze: „De câțiva zeci de ani deja, atenția istoricilor s-a îndreptat mai degrabă asupra perioadelor lungi ca și cum, dedesubtul peripețiilor politice și diferitelor episoade ale acestora, ei ar fi căutat să scoată în evidență echilibrele stabile și greu de distrus, procesele ireversibile, organizările constante, fenomenele tendențiale, ce-și ating punctul culminant, și își inversează sensul după continuități seculare, mișcările de acumulare și saturările lente, marile socluri nemișcate și mute pe care încâlceala narațiunilor tradiționale le acoperise cu un strat gros de evenimente[44]". Afinitățile dintre Foucault și Braudel nu se opresc aici. În 1969, după experiența braziliană și cea tunisiană, Foucault revine în țară concurând pentru un post la *College de France*. Braudel avea deja, 20 de ani de activitate în instituția respectivă. În opinia lui G. Noiriel, Braudel ar fi avut „un important rol în alegerea lui Foucault"[45].

Anii '60-'70 au însemnat mondializarea *Analelor* a căror popularitate depășise de mult frontierele Europei Occidentale. Pe lângă istorici din Franța, Anglia, Italia sau Spania au apărut în Europa de Est o serie de istorici (și nu numai), ale căror lucrări erau scrise după preceptele analiene. În România, de exemplu, pe lângă opera de popularizare a editurii *Meridiane*, istorici precum Al. Duțu, Lucian Boia, Al. Zub au popularizat noile tendințe prin articole și lucrări.

P. Chaunu înființa un *Centru de Studii*

41 M. Foucault, *Theatrum*..., 413.
42 *Ibidem*, 291.
43 *Ibidem*, 333.
44 M. Foucault, *Arheologia cunoașterii*, București, 1999, 6.
45 G. Noiriel, Foucault and History..., în *Journal of Modern History*, vol. 66, september 1994, 549.

Cantitative la Caen, având o activitate publicistică impresionantă. În anul 1964, Chaunu publica *America și Americile*. Peste doi ani apărea frumoasa carte *Civilizația Europei Clasice* (3 vol.). Pentru Chaunu, Europa Clasică s-a format între anii 1620-1760, și înseamnă „emergența structurilor mentale ale viitoarei civilizații planetare"[46]. Foucault ajungea în același an în prim-planul dezbaterilor intelectuale din Franța prin lucrarea *Cuvintele și lucrurile* ajunsă celebră, nu atât prin conținutul ei, cât mai ales prin publicitatea negativă care i s-a făcut și prin polemica cu Sartre[47]. Despre lucrare, Foucault avea să spună într-un interviu din 1978, că „e o carte foarte tehnică, ce se adresa îndeosebi tehnicienilor istoriei științei" și reprezenta pentru el „un soi de exercițiu formal"[48].

În anul *revoluționar* 1968, Le Goff publica lucrarea *Europa între secolele IX – XI*, plasând originile statelor naționale în acest interval de timp! M. Aymard se întreba retoric dacă nu cumva Braudel este unul dintre răspunzătorii mișcării studențești din mai '68, nu atât printr-un militantism de stradă, ci prin schimbarea regimului mental al tinerilor față cu istoria (cea trăită!)[49].

Le Goff se pronunța pentru destructurarea în profunzime a documentelor pentru a le dezvălui condițiile de producere, iar Foucault arăta că „în zilele noastre istoria este ceea ce transformă documentele în monumente [...] care în loc să mai descifreze urmele lăsate de oameni [...] desfășoară o masă de elemente ce trebuie izolate, grupate, făcute să fie pertinente, puse în relație, constituite în ansambluri. A fost o vreme când arheologia, ca disciplină a monumentelor mute, a urmelor inerente, a obiectelor lipsite de context și a lucrurilor lăsate de trecut, tindea spre istorie și nu căpăta sens, decât prin restituirea unui discurs istoric; [...] am putea afirma că istoria este ceea care tinde în zilele noastre spre arheologi, spre descrierea intrisecă a monumentului"[50]. Dar istoria a rămas departe de a deveni un obiect de cercetare „lipsit de context" așa cum glumea Foucault plecând de la iluzia derridiană că textele nu mai semnifică contextele în care au fost elaborate! Această iluzie, întreținută de *cotitura lingvistică*, a fost explorată de Barthes, Foucault, Derrida. În celebrul său eseu *Discursul istoric* (1967), Barthes sublinează idea că limbajul istoric nu poate decât semnifica o realitate, fără să o poată arăta[51].

Revenirea narativității în centrul preocupărilor istoriografice contemporane, impactul acelei *the linguistic turn* asupra istoriografiei au discreditat, oarecum, discursul istoric. În anul 1971, Paul Veyne – coleg și prieten cu Michel Foucault – publica o lucrare de analiză a scrisului istoric occidental – *Cum se scrie istoria* – unde în prima parte intitulată *Obiectul Istoriei*, arăta că narativitatea istoricului se confundă cu cea a povestitorului[52]. Într-adevăr multor scrieri istorice nu le lipsește cele 5 momente clasice ale narațiunii: expunerea, desfășurarea acțiunii, intriga (aceasta mai ales!), punctul culminant, deznodământul! Veyne definește istoria totală ca o formă de scriere sensibilă la toate aspectele vieții unei societăți[53]. Pentru Furet *histoire totale* înseamnă o „viziune unificată asupra omului"[54].

Doi ani mai târziu, istoriograful american H. White (n. 1928), arăta în *Metahistory* (concept preluat de la Karl Lamprecht) că întreaga producție istoriografică europeană a secolului al XIX-lea poate fi integrată în patru genuri ale literaturii: dramă, comedie, tragedie, satiră![55]. Acest Linne al istoriografiei a clasificat producția istoriografică a secolului al XIX-lea după precepte lingvistice. Pentru White istoria nu poate fi decât text și narativitate, în timp ce pentru istorici textul și narativitatea reprezintă mijloace de exprimare și nu scopuri în sine! Un istoric nu scrie pentru a creea un text sau o narațiune, ci pentru a exprima contemporanilor fapte, idei, acțiuni, activități ale oamenilor din trecut.

În același an 1973, Ladurie arăta în lucrarea *Mintea și metoda istoricului* că interesul istoricului nu constă în cuvinte, ci în ceea ce stă semnificat de cuvinte. Istoricii nu scriu pentru a spune ceva nou, dar nici pentru a obține anumite efecte ci pentru a arăta, prin intermediul surselor trecutului, o lume, un om, o idee... Un an mai târziu, sub coordonarea lui J. Revel, Pierre Nora și J. Le Goff, apărea volumul enciclopedic al istoricilor *Analelor – Faire de l'Histoire* – un bilanț al realizărilor pe terenul noilor tendințe istoriografice, alături de un altul intitulat – *Istoria astăzi* (*Histoire aujourd'hui*). Tot în acel an, Pierre Chaunu edita lucrarea *Istorie, științe sociale. Durata, spațiul și omul în epoca modernă*. Peste un an Chaunu publica lucrarea *De la istorie*

46. P. Chaunu, *Civilizația Europei Clasice*, vol, I, București, 1989, 21.
47. B. Ghiu, Postfață la *Cuvintele și lucrurile*, București, 1996, 460-465.
48. M. Foucault, *Theatrum*..., 314.
49. Maurice Aymard,Braudel ne învață istoria, prefață la *Gramatica civilizațiilor*, București, 1994, 15.
50 Michel Foucault, *Arheologia*..., *op.cit.*, 11.
51. Stuart Clark, *op.cit.*, 188.
52. Paul Veyne, *Cum se scrie istoria*, București, 1999, 10.
53. *Ibidem*, 57.
54. F. Furet, *op.cit.*, 18.
55. A. Munslow, *Deconstructing History*, London/New York, 1997, 154.

la prospectivă, unde critică atitudinea de refuz a istoriei din partea politicienilor și economiștilor; încercând stabilirea unor relații între demografie și economie. Foucault oferea în 1975 o a doua lecție de istorie totală prin lucrarea *A supraveghea și a pedepsi. Nașterea închisorii* – o „microfizică a puterii"[56]. Studiul acestei cărți, ne arată că Foucault, îi citea pe istoricii *Analelor*... Istorici precum colegul său de la *College de France* – Em. Le Roy Ladurie[57] (profesor din 1973) sau moderniștii R. Mandrou[58], P. Chaunu[59] sunt citați în celebra lucrare. Foucault face istoria formării societății disciplinare moderne unde statul și-a însușit tehnicile și mecanismele de supraveghere/control a populației astfel că „ce poate fi de mirare în faptul că închisoarea seamănă cu uzinele, cu școlile cu cazărmile, cu spitalele, care, toate, seamănă cu niște închisori?"[60]. Subtitlul *Nașterea închisorii* ar putea fi înlocuit cu *Nașterea modernității*... Dacă P. Chaunu neagă ideea de progres același lucru face și Foucault atunci când vorbește de închisori, spitale, aziluri.

În anul 1976, Pierre Chaunu a publicat lucrarea *Refuzul vieții. Analiza istorică a prezentului*, ce poate fi considerată de *istorie imediată*, dar nu de dragul imediatului, ci pentru că problemele prezentului de atunci necesitau un asemenea demers intelectual. Chaunu face o analiză lucidă a societății de consum ce s-a impus în Franța anilor '60, vorbind despre criza sistemului de civilizație[61].

Pentru Foucault, nebunia, delicvența și sexualitatea sunt „structuri" ale procesului de civilizație european! Analizele sale, se întrepătrund cu cele ale istoricilor *Analelor*, astfel că într-un volum colectiv denumit *Sexualități occidentale* (1980) este inclus și Foucault alături de reprezentanții noii istoriografii: J. L. Flandrin, J. Rossiaud, A. Bejin, H. Lafont! În *Introducerea* de la *Arheologia cunoașterii* (1969) gânditorul francez își exprimă admirația față de noua istorie[62]. Tot în acea prefață îi răspunde lui Braudel, care în 1965 definea *Mediterna*..., drept un... „eseu de istorie generală"[63]: „Problema care începe să se pună – și care definește sarcina unei istorii generale – este de a determina forma de relație ce poate fi legitim descrisă între aceste diferite serii [...] sau în alți termeni ce tablouri este posibil să fie constituite. O descriere globală adună toate fenomenele în jurul unui centru mic – principiu, semnificație, spirit, viziune asupra lumii, formă de ansamblu; o istorie generală, în schimb, ar urma să desfășoare spațiul unei dispersii. [...]

Istoria nouă întâmpină un anumit număr de probleme metodologice... Dintre acestea pot fi amintite: constituirea unor corpusuri coerente și omogene de documente [...], stabilirea unui principiu de selecție [...], definirea nivelului de analiză precum și a elementelor pertinente pentru el [...] istoricii reperează, descriu și analizează structuri, fără a se fi văzut vreodată nevoiți să se întrebe dacă nu lăsau cumva să le scape via, fragila, fremătătoarea *istorie*. Opoziția structură-devenire [sincronie – diacronie] nu este pertinentă nici pentru definirea câmpului istoric [aluzie la dialectica trecut-prezent braudeliană] și, mai mult ca sigur, nici pentru definirea unei metode structurale"[64]. În anii '70 excesele structuraliste au redus partea vie a istoriei, având ca efect „maladia generalistă"[65] despre care vorbea Furet.

Între anii 1970-1979, Braudel lucrează împreună cu E. Labrousse la un amplu proiect de istorie socială și economică a Franței. Jean Delumeau și G. Duby introduc imaginarul în sfera de preocupări ale istoricului universitar. Ambii au publicat în 1978 două lucrări, devenite clasice, în domeniul istoriei imaginarului. Primul a analizat marile spaime ale Occidetului, cel de-al doilea pornind de la schema tripartită a indo-europenității, analizează imaginile pe care le aveau oamenii în Evul Mediu din perspectiva celor trei ordine – cei care se roagă (preoții), cei care se luptă (războinicii) și cei care muncesc. Sub coordonarea lui J. Le Goff, Roger Chartier și J. Revel, apărea lucrarea-manifest a noii istorii – *La Nouvelle Histoire*. Tot în acel an Jacques le Goff arăta în lucrarea *Pentru un alt ev mediu* că noua istorie ocupă un loc distinct între pozitivismul istoric și filozofia istoriei: „Noua istorie respinge mai hotărât ca oricând filozofia istoriei și nu se recunoaște nici în Hegel, nici în Croce, și încă și mai puțin în Toynbee, nu se mulțumește totuși nici cu iluziile istoriei pozitiviste..."[66].

Braudel publica în 1979 ampla sinteză de istorie globală, intitulată *Civilisation materielle, economie et capitalisme, XVe-XVIIIe siecle* (3 vol.), pe care o consider cartea de istorie a secolului XX, pentru că ea oferă o perspectivă de înțelegere a sistemului capitalist global de ieri și de astăzi. Cu siguranță studiul lui Braudel destructurează sistemul capitalist mondial, oferă soluții pentru înțelegerea/

56. M. Foucault, *A supraveghea și a pedepsi. Nașterea închisorii, București*, 1997, 61-62.
57. *Ibidem*, 60, n. 21.
58. *Ibidem*, 114, n. 65.
59. *Ibidem*, 126-127, n. 6, 8, 9.
60. *Ibidem*, 315.
61. L. Boia, O analiză lucidă a societății de consum, în *Contemporanul*, nr. 48/1976, 4
62. M. Foucault, *op.cit.*, 20-21.
63. F. Braudel, *Mediterana*..., vol. 6, 158.
64. M. Foucault, *op.cit.*, 15-17.
65. F. Furet, *op.cit.*, 19.
66. J. Le Goff, *Pentru un alt ev mediu*, vol. 1, București, 1986, 29.

rezolvarea *contradicțiilor* societăților capitaliste. Despre lucrare Braudel ne spune că a conceput-o „deliberat în marginea teoriei, a tuturor teoriilor, nu numai sub semnul observației concrete și nu numai al istoriei comparate. Comparată de-a lungul timpului, în limbajul duratelor lungi, care nu m-au dezamăgit niciodată, și al dialecticii prezent-trecut; comparată în spațiul cel mai larg cu putință, căci, în măsura în care acest lucru mi-a stat la îndemână, am extins studiul la scară mondială, l-am *mondializat*. Oricum, observația concretă rămâne pe primul plan. Gândul meu, de la început și până la sfârșit, a fost să văd, să fac să se vadă, lăsând imaginilor la care m-am oprit densitatea, complexitatea, eterogenitate lor, care sunt semnul vieții însăși. Dacă ar fi cu putință să tai pe viu și să desparți cele trei etaje (care cred că sunt o clasificare utilă), istoria ar fi o știință obiectivă așa cum în mod vădit ea nu este"[67]. În observațiile sale despre capitalismul global, Braudel arată că acesta nu este un fenomen nou: „Există, astăzi ca și ieri, un univers distinct în care și-a găsit adăpostul un capitalism de excepție, în care văd *adevăratul* capitalism, în continuare multinațional, înrudit cu cel al Companiei Indiilor și cu cel al monopolurilor de toate mărimile, de drept și de fapt, care fiinţau odinioară, asemănătoare în principiul lor cu monopolurile de astăzi"[68]. Braudel arată că nu poți arăta contrastele lumii capitaliste, fără o cercetare a istoriei vieții de zi cu zi[69]. Dacă Febvre și Foucault au fost adepții *istoriei-luptă* pentru „marele pontif" recompunerea imaginilor vieții cotidiene „este un joc distractiv și eu nu îl socotesc inutil.

Am înaintat astfel în mai multe direcții: posibilul și imposibilul; parterul și primul etaj; imaginile vieții cotidiene. Iată un factor care complică cu anticipație planul acestei cărți. În fond, nu prea multe lucruri de spus. Și, atunci, în ce fel să le spui?"[70]. În ciuda articolelor de teorie și metodă ale istoricilor contemporani problema prezentării, a formării discursului, rămâne deschisă. În ce modalități să prezinți istoria publicului, atât de nuanțat ca mod de gândire cât și în privința gusturilor? Ce fel de prezentare să aleagă istoricul din atâtea *n* posibilități?

Între 18-20 octombrie 1985 au fost organizate la Chateauvallon, „Zilele Fernand Braudel" la care au participat o serie de importanți practicieni ai științelor sociale. Pentru Braudel unitatea științelor sociale (testamentul lui Febvre) este mai importantă decât vanitățile Istoriei. Într-o discuție purtată cu T. Zeldin, A. Du Roy și Ladurie, suveranul științelor sociale din Franța își exprimă poziția: „Conflictul între mine și *Noile Anale*, între mine și Emmanuel Le Roy Ladurie – ce spun eu acum o să-i facă plăcere lui Zeldin – pleacă de la faptul că eu sunt hotărât să sacrific istoria pentru a încerca să salvez științele umane: acuz economia politică de imperfecțiune. Reproșez geografiei că nu merge în profunzime. Cât despre sociologie, ei bine, mă apucă furia! Și numai Dumnezeu știe cât de pasionat sunt de sociologie!

Sociologii care cred că descoperă adevărul despre societăți, privindu-le cu lupa sau trecând cu urechea de fiecare dată când aud vorbindu-se despre lumea actuală, nu se îngrijesc deloc de perspectivă; la fel și eu, dacă aș face picătură abstractă, n-aș spune că este cea mai bună picătură"[71]. Braudel arată că demersul istoriografic contemporan nu încurajează deloc o teorie unitară, „globală" despre om și societate: „...a descrie, a analiza, a compara, a explica înseamnă a te lăsa cel mai adesea în afara narațiunii istorice, înseamnă a ignora sau a sfărâma după voie timpii continui ai istoriei"[72]. În viziunea sa, o conștiintă clară a pluralității timpului social, este indispensabilă formării unui teritoriu comun științelor sociale[73]. Pentru Braudel istoria nu este un punct singular, o unică direcție, un sens liniar (precum la Marx), o monoviziune, de aceea se pronunță în folosirea valorilor de timp (a pluritemporalităților!): „Pentru mine istoria este suma tuturor istoriilor posibile, o colecție de meserii și de puncte de vedere, de ieri, de astăzi, de mâine. Singura greșeală, după mine, ar fi să alegi una din istoriile acestea, excluzându-le pe celelalte. Aceasta a fost, aceasta ar fi greșeala istorizantă. Nu va fi ușor, se știe să convingi toți istoricii și va fi și mai greu să convingi științele sociale, pornite să se întoarcă la istorie așa cum se înfățișa ea ieri. Ne va trebui mult timp și trudă pentru a face să fie admise sub vechiul nume de istorie toate schimbările și noutățile acestea"[74]. De aceea el rămâne fidel propriului său *structuralism* – o concepție *epistemică* originală – fiind adeptul istoricului care „vrea mereu să sesizeze ansamblul, *totalitatea* socialului. El este, prin urmare, silit să aproprie etaje, durate, timpi diferiți, structuri, conjuncturi, evenimente. Acest ansamblu reconstituie din punctul său de vedere, un echilibru global destul de precar și care nu se poate menține fără un șir neîntrerupt de adaptări,

67. Fernand Braudel, *Structurile cotidianului*, vol. 1, București, 1984, 8.
68. *Ibidem*, 7-8.
69. *Ibidem*, 15.
70. *Ibidem*, 16.
71. F. Braudel, *O lecție cu Fernand Braudel*, București, 2002, 221-222.
72. Idem, *Jocurile schimbului*, București, 1985, 8.
73. A. Riza, Postfață la F. Braudel, *Timpul lumii*, vol. 2, București, 1989, 401.
74. *Ibidem*, 402.

șocuri și glisări. În totalitatea lui, socialul, în luptă cu propria devenire, este în mod ideal, pe fiecare secțiune sincronică a istoriei sale, o imagine mereu diferită, în ciuda faptului că această imagine repetă o mie de detalii și de realități anterioare. Cine ar putea nega acest lucru? Iată de ce ideea unei structuri globale a societății îl neliniștește pe istoric, chiar dacă între structura globală și realitatea globală subzistă, după cum e și firesc, un decalaj considerabil"[75]. Precum Foucault, dar într-o cu totul altă manieră discursivă, Braudel cere o istorie globală a condiționării omului și a formării structurilor: „O viziune globală asupra nașterii și dezvoltării civilizației noastre, o înțelegere a totalității istorice care o definește nu pot fi însă reduse la raporturile dintre Islam, China, India și Rusia cu o anume Europă, la schițarea unor posibile punți, aruncate în van, peste goluri geografice care devin, implicit, goluri de istorie"[76]. În *Civilisation*..., Braudel face o istorie a sistemului capitalist global, pornind nu de la centre, ci de la zonele periferice, pentru că ele au fost/sunt elementul globalizant, elementul care, timp de secole, a „susținut și dinamizat procesele din centrele a căror lărgire continuă, într-un complicat joc de basculă, de repetate echilibre precare, a dus la apariția câmpului gravitațional activ din Europa și la preponderența sub semnul căreia stă încă procesul de unificare al civilizației umane, pentru prima oară mondială. Ariile privilegiate ale istoriei ne apar ca vârful vizibil al unui aisberg, închipuind harta aparentă a unei geografii mult mai complicate și infinit mai interesante"[77].

Foucault și Braudel au conferit istoriei un sens total, plural, au gândit istorie înainte de a o scrie, astfel că într-un viitor (nu foarte îndepărtat!) studiile lor vor avea, (dacă nu au deja!) o contribuție esențială în analiza sistemului global. Cercetarea inițiată de Febvre și dezvoltată de noua istoriografie care nu mai este una servantă îngustimii și absurdității politicului ci vizează în mod direct această „structură", depășită, în opinia mea, și responsabilă pentru contradicțiile și pentru menținerea în viață a inechității din capitalismul global contemporan. Braudel, nu a ezitat să se pronunțe, atunci în 1979, că sistemul capitalist „trebuie să-și revizuiască politica"[78].

Cei trei mari ai *noii istorii* – Febvre, Braudel, Foucault – oferă perspectiva depășirii modernității, al cărei motor – capitalismul – este în mod direct vizat de către gândirea acestora.

Braudel arată că nici capitalismul nu se simte bine în hainele sale postbelice. De ce? Pentru că trăiește din mizerie și produce mizerie, din moment ce politicul se ocupă de gestionarea lui! Departe de a fi un rege, este un cerșetor. Dar să încercăm să gândim un capitalism care nu este nici rege și cu atât mai puțin cerșetor. Nici piramidă (ierarhie) dar nici cilindru (rețea). Capitalismul-piramidă am văzut ce înseamnă și ce efecte a avut: primul război mondial, ascensiunea extremismelor, al doilea război mondial, letargia postbelică din care s-a format capitalismul-cilindru – o fortăreață atacată, un permanent stadiu de insecuritate: „A dispărut totuși euforia și constiința linștită a capitalistului de la începutul secolului al XlX-lea, iar acest limbaj defensiv este, în parte, răspunsul la atacurile îndreptate împotriva lui, cam tot așa cum în secolul al XVI-lea Contra-Reforma era un răspuns la Reformă. Loviturile si contra-loviturile se succed în mod logic. Și deoarece totul se leagă, criza crescândă a economiilor și societăților actuale implică niște crize profunde ale culturilor. Avem la îndemână, spre a ne instrui, experiența din 1968, Herbert Marcuse, devenit, cam fără să fi vrut lucrul acesta, Papă al mișcărilor sociale din acel an, fiind îndreptățit să spună (23 martie 1979) că e stupid să vorbești despre 1968 ca despre o înfrângere. Ea a zguduit edificiul social, a sfărâmat habitudini, constrângeri, chiar resemnări; țesutul social și familial s-a ales de pe urma ei cu destule rupturi pentru ca să se infiripe alte noi feluri de a trăi, la toate nivelele societății. Din acest punct de vedere a fost vorba de o autentică revoluție culturală. Din acel moment, capitalismul, în centrul unei societăți ridiculizată fără milă, are o poziție mai proastă decât ieri, atacat nu numai de socialiștii și marxiștii ortodocsi, ci și de grupuri noi care resping pe deasupra puterea sub orice formă: jos statul!

Dar timpul trece; un deceniu nu înseamnă mai nimic pentru istoria lentă, a societăților ; el înseamnă însă mult pentru viața idivizilor. Iată-i pe revoltații anului 1968 recâștigați de către societatea franceză răbdătoare, căreia încetineala îi dă o prodigioasă forță de rezistență. Ceea ce îi lipsește cel mai puțin este tocmai inerția... Eșec sau adevărat

75. *Ibidem*, 403.
76. *Ibidem*, 410.
77. *Ibidem*, 416.

78. F. Braudel, *Timpul lumii*, vol. 2, București, 1989, 350.

succes, evoluția situației ar merita să fie privită mai de aproape. De altminteri, există oare în materie de cultură succese adevărate, rupturi adevărate? Renașterea și Reforma se prezintă ca două mărețe revoluții culturale, de lungă durată, izbucnind una după alta. Reintroducerea Romei și Greciei în civilizația creștină era deja o operație explozivă. Sfâșierea odăjdiilor dintr-o bucată ale Bisericii era o altă operație, și mai explozivă. Dar totul se tasează până la urmă, se încorporează în ordinele existente, iar rănile se vindecă. Renașterea ajunge la *Principele* lui Machiavelli și la Contrareformă. Reforma eliberează o nouă Europă dominantă, capitalistă la gradul superlativ..."[79]. Dacă Foucault se pronunța pentru scurt-circuitarea sistemelor de putere[80], Braudel arăta că „pentru a obține renunțarea la privilegii ar trebui doborâte însă toate ierarhiile sociale, și nu doar cea a banului; nu numai privilegiile sociale, ci și ponderile disparate ale trecutului și culturii. Exemplul revoluțiilor sociale din secolul nostru dovedește că dispariția unei singure ierarhii — cea economică — ridică un munte de probleme și nu este suficientă pentru a stabili dintr-o dată egalitatea, libertatea și nici măcar belșugul"[81]. Această realitate concurențială, relațională și ierarhică, în care ne aflăm, se face pentru dominație și putere. Foucault a spus cândva că intelectualii Occidentului nu produc – prin cunoașterea lor – decât putere pe care o investesc în politic și în societate. Iar această cunoaștere – aș adăuga – este de cele mai multe ori războinică, adică, întreține războiul social!

Noua istoriografie nu ar fi fost posibilă fără un mediu intelectual unitar, cooperant. Francois Furet (1927-1997) sublinează această trăsătură, în *Prefața* din lucrarea sa de reflexie asupra scrisului istoric – *Atelierul istoriei* (1982): „Istoricii generației mele au avut o viață norocoasă. Au găsit cu ușurință posturi universitare, au avut timp pentru a scrie și a citi, au avut presă bună în Franța și străinătate, și, de altfel, formează un mediu relativ omogen, întreținând unii cu alții relații mai degrabă bune decât proaste"[82]. Nu numai între istoricii din Franța exista acest mediu constructiv, dar și între istorici, antropologi (C. Levi-Strauss), filozofi (Barthes, Derrida, Ricoeur, Chatelet, Deleuze), economiști etc.

G. Deleuze, în cartea sa despre opera lui Foucault, arăta că „el nu face o istorie a mentalităților, ci a condițiilor sub care se manifestă tot ce are o existență mentală, enunțurile și regimul de limbaj. Nu face o istorie a comportamentelor, ci a condițiilor sub care acestea integrează anumite raporturi diferențiale de forțe, în orizontul unui anumit câmp social. Nu face o istorie a vieții private ci a condițiilor sub care raportul cu sine conduce la constituirea unei vieți private. Și nu face o istorie a subiecților, ci a proceselor de subiectivizare, sub încrețirile care se operează în cadrul unui câmp deopotrivă ontologic și social"[83].

După moartea lui Foucault (25 iunie 1984) și a lui Braudel (27 noiembrie 1985), fenomenul *Analelor* a continuat să producă lucrări interesante, dezvoltând „tehnicile arheologice" ale imaginarului, mentalităților, microistoriei, dar mai puțin, ale istoriei totale, care necesită un efort îndelungat și sistematic. În ultimii ani din viață Fernand Braudel lucra la un al treilea amplu proiect de cercetare intitulat *Identitatea Franței*, care din păcate a rămas neterminat.

La ora actuală istorici precum Em. Le Roy Ladurie, G. Duby, J. Le Goff, R. Chartier, Jean Delumeau conduc destinul *Analelor*, la care se alătură cei dintr-o „a treia generație" incluzându-l aici pe G. Minois.

Fenomenul este viu, cu toate că unii s-au gândit să-i proclame sfârșitul, și poate cine știe va transforma *viziunea diacronică* (Braudel, Foucault) într-una *sincronică*, pentru împlinirea visului umanității[84]: unitatea lumii !

79. *Ibidem*, 347-348.
80. M. Foucault, *Trebuie să apărăm*..., București, 2000, 6.
81. F. Braudel, *Timpul*..., 351.
82. F. Furet, *Atelierul*..., 11.
83. G. Deleuze, *Foucault*, Cluj, 2002, 101.
84. L. Febvre, *Religia lui*…, 100.

THE ANNALES HISTORIOGRAPHY IN THE DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY THINKING

(Abstract)

In this essay I have written a history of the French historiography Annales and I have debated some paradigms developed by the new historiography.

I have exposed the conception of History of some of the most influential historians of the 20th century, such as Lucien Febvre (1878-1956), Fernand Braudel (1902-1985), Johan Huizinga (1872-1945) and Michel Foucault (1926-1984).

In the subsection entitled The long duree and its limits[j4] I have showed that Braudelian time cannot be a model for every period of History because the diachronic time is absorbed by the synchronic time.

The last part of this essay entitled Thoughts for a global history outline the possibility for a Grand Theory of man and society. I have sketched the directions of Annales school in the foundation of the new fields of study (the history of mentalities; the history of imaginary; micro-history and total history). I consider that these four paradigms are not domains themselves, but rather techniques for investigating the Past.

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

STEAGUL REUNIUNII DE CÂNTĂRI (1882) ȘI STEAGUL ASOCIAȚIEI IUBITORILOR DE MUZICĂ (1871-1891), DOUĂ MĂRTURII DEOSEBITE ALE VIEȚII MUZICALE DIN TIMIȘOARA

*Hedy Kiss**

Cuvinte cheie: *Timișoara, viața muzicală, Reuniunea de cântări (1882), Asociația iubitorilor de muzică (1871-1891), steag.*
Keywords: *Timișoara, musical life, the Reunion of Songs (1882), the Association of theMusic Lovers (1871-1891), the standard*

Introducere

S-au scris puține lucrări științifice despre preocupările muzicale din Banat. Așadar, cunoașterea cât mai bogată și pertinentă a vieții spirituale, în general, și a culturii muzicale, în special, din acest spațiu geografic, este un deziderat permanent.

Structuri organizate privind arta sunetelor, de sorginte profesionistă, în Banat s-au realizat în primele decenii ale secolului XVIII[1]. Muzica eclesiastică[2], corurile bisericești, reuniunile de cântări, cantori, capelmaiștri, compozitori, pedagogi, instrumentiști, cărți muzicale, partiturile lucrărilor originale pot fi considerate primele manifestări publice ale acestei arte[3].

Cu o oarecare întârziere față de viața muzicală din Europa apuseană și centrală, muzica religioasă din Banat, de la corale la mise și requiemuri, în primul rând, dar și repertoriul laic muzical, au constituit un element esențial al culturii locale, fiind totodată și modalități de exprimare ale unui spirit conservator pronunțat. Această tradiție a fost promovată de consumatorii și făuritorii de muzică, tradiție care este cu atât mai valoroasă cu cât s-a dezvoltat și trăiește și astăzi într-un spațiu geografic cu populație mixtă.

Un exemplu biruitor, în sensul celor spuse mai sus, este viața muzicală a orașului Timișoara. S-a consemnat, printre altele, că în 1754, înaintea terminării lucrărilor de construcție a catedralei catolice (Domul), a fost organizat un concert închinat Sfintei Treimi, „Missa in honorem Ss:mae Trinitatis à 5 voci", semnat și dirijat de Johann Michael Haydn (1737-1806), fratele mai mic a lui Joseph Haydn. Pentru redarea acestei piese a fost alcătuit un cor corespunzător, care a fost posibil doar apelându-se la coriști din localitățile învecinate[4].

În secolul al XIX-lea, cu câteva decenii după revoluția din 1848, ritmul vieții citadine devine mai intens, în care cultura dobândea un interes din ce în ce mai mare, alături de dorința de modernizare a urbei, prin elaborarea unor planuri de urbanizare și construcții. Iată câteva aspecte istorice. În 1867 a fost ales primar juristul Károly Küttel, care a mai fost consilier municipal în 1848 și primar interimar în perioada 1859-1860. Cu el începe lupta municipalității pentru anihilarea inconvenientelor structurii organizatorice militare, în mod deosebit privind structurile închise ale cetății Timișoara. În 1868 orașul achiziționează teren viran în afara zidurilor, zone împădurite (liget), o casă cu două etaje iar cu un an mai târziu se sistează interzicerea construcțiilor civile. În porțile de intrare în oraș se mai construiesc câte două breșe, una pentru căruțe iar una pentru tramvaiul tras de cai. Au fost aprobate lărgirea drumurilor în interiorul cetății și planurile de contrucție a unui nou teatru-casino și hotel, înființarea instituției pompierilor voluntari ș.a. Cu ocazia recensământului populației din 1870 Timișoara avea 32.223 de locuitori.

În scaunul de primar a urmat Ferencz Steiner, timp de patru ani. De această perioadă, 1872-1876, se leagă, printre altele, construirea propriu zisă a teatrului, a școlii reale superioare, a digului de apărare împotriva inundațiilor a cartierelor Iosefin și Elisabetin, a căii ferate Timișoara-Orșova, care din considerente strategice a ocolit cetatea, înființarea școlii superioare de comerț Weiszner. Orele de desen de duminică pentru elevi devin obligatorii începând din 1873, ș.a. Tendințele de reînnoire odată începute au fost continuate, în ritm susținut și de către primarii János Török (1876), Károly Telbisz (1885) ș.a.

Printre evenimentele vieții muzicale se remarcă înființarea școlii de muzică în cadrul Societății

* Muzeul Banatului, P-ța Huniade nr. 1, 300002 Timișoara, hedykiss@mbt.ro

1. F.Metz, *Te Deum laudamus, Contribuții la istoria muzicii bisericești din Banat,* Ed. Allgemeine Deutsche Zeitung, București, 1981, 363.
2. *Ibidem,* 17-18.
3. *Ibidem,* 43-44.
4. I.Tomi, Ad *Sexagesima Anniversaria, Filarmonica „Banatul" Timișoara*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2007, 12.

Muzicale din Timișoara (Temeswarer Musikverein, 1858). Primul director al acestui institut a fost Moritz Pfeiffer (?-1871)[5], muzician de renume în domeniul muzicii bisericești, profesor de canto și pedagog, care a învățat dirijorii corurilor din alte localități (Lugoj[6], Caransebeș[7] ș.a.) să cânte după note, totodată se preocupa de instruirea cântăreților. A fost capelmaistru la Domul din Timișoara în perioada 1857-1871 și a susținut continuarea seriilor de concerte anuale sub genericul „Musikalisch Declamatorische Academien".

O altă personalitate a vieții muzicale timișorene a fost Franz Wilhelm Speer (1822-1898)[8]. În perioada 1871-1893 a fost orgistul și capelmaistorul catedralei catolice, totodată a fost acopantiatorul a multor concerte de cameră. De numele său se leagă o serie de studii muzicologice și de istoria muzicii. A publicat începând din anul 1862 în „Temeswarer Zeitung" o serie de articole intitulate „Alte und neue Musik".

După ce în seara zilei de 21 octombrie 1871[9], din inițiativa unor iubitori de muzică și a cântatului coral îndeosebi, a fost înființată Societatea Filarmonica (Philarmonischen Verein Temesvár), ocazie cu care Franz Wilhelm Speer a fost numit, împreună cu Heinrich Weidt[10], dirijorul corului. Această funcție a avut-o până în 1889, împreună cu Martin Novaček (1834-1906)[11] și Karl Rudolf Kárrász[12]. M. Novaček a fost orgistul, capelmaistru în perioada 1894-1906, profesor de pian al școlii de muzică din Timișoara, iar începând din 1 aprilie 1875 a inaugurat o stagiune permanentă de muzică de cameră în care a cântat la pian, vioară, violă și violoncel. Ca renumit pedagog a predat canto, pian, vioară și violoncel.

Necesarul și penuria de instrumentiși au impus înființarea Școlii de muzică, la 1 octombrie 1872[13], iar varianta „Filarmonicii" propunea să compenseze dispariția corului bărbătesc „Temeswarer Männer Gesang Verein", înființând un nou cor bărbătesc în care să aibă acces toți cei care aveau calități necesare pentru această activitate voluntară. La întrunire s-a cântat piesa „Die Träne" (Lacrima) cu un succes remarcabil, astfel că această piese a devenit piesa principală de deschidere a numeroase reprezentări corale. Debutul absolut al corului a fost la 8 decembrie 1871, ocazie cu care s-a cerut sprijinul orchestrei Operei din Timișoara și al unor suflători din Regimentul 29 de infanterie „Loudon"[14], pentru a putea fi interpretate baladele semnate de dirijorul corului. Au fost interpretate două ample lucrări vocal simfonice: „Die Frithjofs Saga" de Max Bruch și „Der Taucher" de Heinrich Weidt.

După modelul și cu sprijinul a câtorva societăți muzicale europene de prestigiu, în primul rând a celei de la Viena și Budapesta, „Filarmonica" din Timișoara s-a dezvoltat vertiginos avînd un rol catalizator în viața spirituală a orașului de pe Bega determinând evenimente muzicale memorabile. La început a excelat prin piese corale precum și prin câțiva instrumentiști, care au activat în genul muzicii de cameră, ca apoi să i se afilieze și un cor feminin, pentru a putea aborda repertorii vocale simfonice, care necesitau cel mai adesea un cor mixt.

Descrierea steagului Reuniunii de Cântări din Timișoara

Obiectul textil, cu numărul de inventar 1503, aparținînd Secției de Istorie, fond memorialistic muzical al Muzeului Banatului Timișoara, este un steag de formă dreptunghiulară, având dimensiunile de 150 X 110 cm. Este orientat orizontal, față de hampă, de care este fixat de una din laturile mici. Steagul este confecționat din două foi textile și are două fețe. Materialul textil este de culoare bordo, din țesătură jacard-damasc, cu motive fitomorfe, respectiv frunze și fructe de viță de vie. Cele două foi de material textil sunt asamblate împreună prin cusătură mecanică.

Fața A: centrul compozițional este amplasat în mijlocul suprafeței steagului și este o reprezentare a lirei, frumos ornamentată, având dimensiunile 64 X 34 cm. Lira este realizată prin tehnică combinată, din colaj textil și broderie alto relief. Ornamentarea lirei este realizată cu fir metalic auriu de două tipuri, șnur ornamental, bumbi mici metalici și colaj din material textil, țesut cu fir auriu. La baza lirei se înmănunchează două ramuri de acant, de aproximativ 50 cm lungime fiecare. În partea superioară a steagului este brodată inscripția, în limba maghiară: „Temesvári dalkör alapitatott

5. F. Metz, *op.cit.*, 52.
6. *Ibidem,* 97-145.
7. *Ibidem,* 145-150.
8. *Ibidem,* 54, 373.
9. Idem, *Der Temeswarer Philharmonische Verein*, Neuer Weg, București și Neue Banater Zeitung, Timișoara, 1981, 3; *Ibidem.*, 57; Idem, *Societatea filarmonică din Timișoara, 125 ani de la înființare (1871-1996),* Ed. Dinamis Print, Timișoara, 1996, 12; Idem, *Der Temeswarer Philharmonische Verein, Ein Chronik südosteuropäischer Musikgeschichte 1850-1950*, Ed. Musik Südost, München, 2005, 14, 375-379; I. Tomi, *Filarmonica „Banatul" Timișoara, 50 de ani de activitate 1947-1997,* Ed. Filarmonica „Banatul" Timișoara, 1997, 14-16, 158; *Ibidem 13*
10. I.Tomi, *op.cit.*, 13.
11. F.Metz, *op.cit.*, 57, 375.
12. *Ibidem,* 271.
13. I.Tomi, *Corul Filarmonicii „Banatul",* Ed. Mirton, Timișoara, 2001, 14.
14. *Ibidem* 13.

1882.", în traducere: „Cercul de cântări Timișoara înființat în 1882".

În partea inferioară se află o altă înscripție brodată cu fir metalic auriu, în tehnică alto relief, în limba maghiară: „Szentelése 1894. augusztus hó 20-án...", în traducere: Sfințit la 20 august 1894. Literele și cifrele sunt realizate la ambele inscripții în tehnică similară având dimensiunile de 11, 9,5 și 6 cm.

Fața B: în centrul suprafeței steagului este un medalion de 86 X 70 cm, format din două ramuri de laur (*Laurus nobilis*), cu frunze și fructe, unite în partea lor inferioară cu o fundă cu panglicile prelungite. În interiorul medalionului, creat de cele două ramuri, este o panglică ornamentală, pe care este reprezentată un fragment de partitură cu note muzicale și următorul text, în limba maghiară: „Dal-ra Ma-gyar szi-ve-in-ket füz-ze ös-sze a ba-rát-ság", în traducere: Cîntă Maghiarule, fie ca inimile noastre să fie împletite prin prietenie. În partea superioară a partiturii, colț dreapta, este trecut numele compozitorului fragmentului muzical: „K.R.Karrasz", iar în partea superioară, colț stânga, „con fuoco".

Asemeni lirei, de pe fața A, medalionul este realizat în tehnică combinată: colaj din țesătură cu fir metalic (frunze), țesătură de mătase (panglică cu fragment de partitură), broderie cu ață de brodat, șnururi decorative, fixate cu ață de brodat de culoare bordo (nervurile frunzelor și conturul acestora), precum și broderie în alto relief, cu fir metalic și fir metalic cu miez textil. Panglica ornamentală, de 85 X 13 cm, este redată prin sugerarea perspectivei, aplicând broderie cu acul cu ață din mătase, în nuanțe de maro, ocru, gri, în zonele de umbră ale acesteia. Notele muzicale, cheia sol, de la începutul portativului și textul, sunt brodate pe panglică din mătase naturală.

Steagul este fixat de hampă prin înfășurarea materialului textil al steagului, zonă în care este o înscripție brodată, cu ață de culoare galbenă, cu litere gotice: „Carl Giani jr. Wien. Westhahnstr. 21.", probabil adresa atelierului și a confecționarului steagului.

Pe cele trei laturi libere, steagul este prevăzut cu franjuri metalici cu miez textil, confecționate mecanic, avînd lungimea de 4 cm. În cele două colțuri libere ale steagului a fost câte un ciucure, în prezent este doar unul, în colțul superior. Ciucurele este realizat din trei piese de lemn strunjite, învelite în țesătură din fire metalice în partea superioară, apoi urmează o zonă decorată cu fire metalice aurii buclate, o porțiune în formă de cilindru, vopsită în auriu, peste care este aplicată o plasă fină din fire textile, tot de culoare aurie, iar la baza acestuia este din nou o zonă de fire metalice aurii buclate. Capătul inferior al ciucurelui este prevăzut cu franjuri metalici de 10 cm lungime. Ciucurele este fixat de colțul superior, prin intermediul unui șnur tubular dublat din fire metalice aurii.

Întregul obiect textil a fost realizat într-un atelier de manufactură, specializat în confecționarea steagurilor, având dotare performantă, în ceea ce privește mașinile de cusut și de brodat pentru diferite materiale specifice perioadei secolului XIX, reprezentative în arta textilă. Prin îmbinarea diferitelor materiale, mătase, fire de diferite tipuri și culori, ațe de brodat, țesături de diferite contexturi și materiale din fire metalice, s-a realizat un obiect textil deosebit, de mare complexitate în ceea ce privește efectul estetic.

Descrierea hampei

Hampa steagului, cu numărul de inventar 1503, este confecționată din lemn de brad, fiind compusă din două părți. Partea superioară, de 161 cm lungime şi 4,5 cm diametru, are vârful strunjit, pe o lungimea de 6 cm, la diametrul de 3 cm, acesta fiind locul fixării vârfului hampei. Partea distală a părții superioare este prevăzută cu un manşon metalic, de asamblare a celor două părți ale hampei, de lungime 9 cm şi diametru 5 cm.

Partea superioară a fost fixată, prin înfăşurarea materialului textil al steagului fixat în cuie. Pe această porțiune se poate observa locul plăcuțelor ornamentale, cu dimensiune de 2 X 1,5 cm, cu colțuri teşite, care lipsesc în totalitate. După aceste urme se poate constata că plăcuțele erau aşezate, atât pe materialul textil cât şi pe porțiunea de 45 cm liberă a hampei, în 5 rânduri lungi şi un rând scurt, cuprinzând cca. 60-57-54-56-69-11 plăcuțe, totalizând 307 urme de plăcuțe.

Partea inferioară a hampei este din acelaşi material, lungimea este de 100 cm şi diametrul este de 4,5 cm. Din această porțiune 91 cm este din lemn, iar capătul superior este prevăzut cu un dispozitiv metalic, de tip manşon, fixat de lemn prin două holzşuruburi, având dimensiunea de 9 cm lungime şi 5 cm în diametru. Manşonul se continuă cu o porțiune filetată de 3 cm, locul propriu zis de îmbinare a celor două părți. Manşonul a fost vopsit în auriu, iar părțile din lemn în roşu, datorită uzurii, se observă chiar mai multe straturi.

Vârful hampei este un ornament realizat din alamă, prin ștanțare, reprezintă o liră ornamentată prin gravare. Placa este de 2 mm grosime. Ambele fețe ale vârfului sunt identice iar în vârful lirei este o stea cu şase brațe. Lungimea totală este de 45 cm, lățimea maximă 17 cm iar manșonul de fixare este de 8 cm lungime. Deasupra manșonului se află

un ornament sferic, ușor turtit, gol în interior, cu diametru de 12 cm. Manșonul cu sfera măsoară 18 cm, iar lira, până în vârful stelei este de 27 cm.

Observații privind starea de conservare a obiectului

Întreaga suprafață a steagului este foarte prăfuită, necesitând o curățire generală. Firele metalice sunt oxidate, în special la franjuri, ciucure și litere. De asemenea este important ca în această fază a unor deteriorări vizibile să se oprească evoluția acestora prin consolidarea anumitor zone de uzură și de deteriorare, după cum urmează: lipsuri în zona franjurilor, uzură pe steag, litere, cifre, desprinderea unor fire decorative, parțial sau în întregime. În zona de fixare a steagului de hampă sunt urmele cuielor și a formei plăcuțelor ornamentale, total absente în prezent. Un ciucure de la colțul inferior este lipsă.

Vârful s-a păstrat în stare bună, în momentul de față este păstrată fixată de hampă, fiind detaşabilă. Ar fi de dorit ca în timpul depozitării vârful hampei să fie păstrat separat de hampă, într-o cutie proprie. Lemnul hampei în zona fixării vârfului prezintă mici fisuri, iar în porțiunea de unde au fost îndepărtate plăcuțele lemnul este fisurat în lungime, fiind deteriorat în mod vizibil. Vopseaua este decojită şi în general puternic oxidată.

Descrierea steagului comemorativ al Asociației iubitorilor de muzică din Timișoara
Amicii Muzicii[15]

Steagul, cu numărul de inventar 3879, aparținînd Secției de Istorie a Muzeului Banatului Timișoara, fond memorialistic muzical, este un obiect textil de formă pătrată cu dimensiunile de 120 X 120 cm. Este compus din două foi textile, de catifea de culoare bordo, ambele fețe fiind bogat ornamentate cu fir auriu.

Fața A: Compoziția este orientată pe diagonala pătratului. Centrul compozițional este realizat prin reprezentarea Sfintei Cecilia, patroana muzicii sacre, din semiprofil, șezând, cântând la o orgă de dimensiune mică și cu suflantă manuală.

Conform unor texte literare, Sfânta Cecilia[16] este descrisă ca o fată tânără, de origine nobilă, care era întruchiparea armoniei frumuseții corporale și a moralei strălucite. Ca semn al credinței sale purta pe inima ei Evanghelia, iar sub haina ei, împletită din fire de aur, purta un *cilicium* confecționat din păr aspru de animale. A fost măritată cu păgânul Valerianus pe care l-a convertit la credința creștină acesta fiind botezat de Papa Urban. După execuția soțului ei și a fratelui acestuia, pentru credința lor cea nouă, Cecilia, prevăzându-și viitorul, și-a donat casa și averea ei Bisericii, gest după care a fost condamnată prin decapitare cu sabie. Călăul însă nu a reușit s-o decapiteze nici după trei lovituri. Înaintea execuției a fost somată să-și renege credința la care a răspuns: „...a muri pentru dreptate este victoria cea mai frumoasă". Legenda ei i-a îndemnat pe mulți, printre care Papa Vergilius, Rafaello, Donatello, mai târziu Rubens, van Dyck și alții, să accepte „puterea inimii curate". Spre sfârșitul Evului Mediu Cecilia a fost acceptată în grupul celor Unsprezece Sfinți Ocrotitori. Dintr-o banală greșeală de traducere a scriptelor de epocă, prin care se relatează că ea ar fi cântat la orgă la propria ei cununie, a făcut ca ea să fie considerată ocrotitoarea muzicii sacre. Data consacrată sărbătoririi este la 22 noiembrie a fiecărui an, de prima dată s-a desfășurat, în 545, în Roma antică.

Compoziția în partea inferioară este amplasată pe o salbă de nori. Personajul este realizat prin aplicarea unui material textil pe care s-a intervenit cu o broderie aplicată cu ață de mătase naturală în culorile roșu închis, violet, albastru, gri, auriu prin intermediul cărora s-au realizat motivele decorative ale țesăturii vestimentației personajului, în culoare roșu deschis, iar cordonul de culoare albastru deschis. Portretul, mîna și piciorul sunt realizate ca și vestimentația, din mătase naturală, peste care accentele sunt brodate cu ață de culoare maro, roșu și bordo. Părul este brodat cu ață de mătase în nuanțe de ocru, auriu, redând bine volumetria. Pe cap cununa de laur este frumos redată în nuanțe de verde, oliv, până la verde albicios. Personajul este sensibil redat, în spiritul artei baroce.

Instrumentul muzical este reprezentat în perspectivă, din material textil aplicat pe catifea, cu intervenții și accente realizate cu ață de brodat colorată în roșu, bordo și maro. În partea inferioară, personajul și instrumentul sunt așezate pe o salbă de nori de culoare albă, cu aplicații brodate cu fir argintiu și conturul auriu.

Pe aceeași diagonală, cu personajul central, este o liră având dimensiunile de 42 X 27 cm, de la baza căruia pornesc două ramuri stufoase de laur (*Laurus nobilis*), cu fructe, ele încadrează atât lira cât și personajul. Lira este realizată în tehnică combinată, prin aplicarea unui material textil țesut, cu fir metalic, peste care s-a intervenit cu fire aurii simple, fire aurii cablate, șnur decorativ, paiete aurii, bumbi metalici argintii. Ornamentele vegetale sunt intercalate cu fir de ață roșie iar formele arcuite ale

15. *Ibidem,* 14-15.
16. J. Weisender, *Heiliges des Regionalkalender,* Sant Benno Verlag, Leipzig, 1978, 673-675.

bazei lirei sunt evidențiate prin șnur roșu și sunt orientate spre centrul lirei. Frunzele celor două ramuri sunt accentuate prin ață de culoare roșie a nervurilor. Frunzele și ramurile sunt realizate din două fire aurii de două tipuri și șnur decorativ de două fire. În partea superioară și inferioară a întregului centrul compozițional se află înscripția în limba maghiară, așezată în formă de semicerc, iar sub centru compozițional este trecut anul înființării asociației timișorene, „1871-1891", respectiv anul executării și sfințirii steagului comemorativ. Sfințirea a avut loc cu prilejul sărbătoarei naționale a cântecului (Landessängenfest) din 14-16 august 1891, la care au participat 25 de coruri din Ungaria de Sud (Banat), cu 3000 de participanți și 200 de instrumentiști. Nașa steagului a fost Georgina Ecaterina de Mocsonyi (1867-1938). Inscripția a fost realizată prin broderie alto reflief, cu fir simplu auriu, literele mari fiind de 8 cm, iar cele mici de 5 cm înălțime: „Temesvári zenekedvelö egyesület.", în traducere: Asociația iubitorilor de muzică din Timișoara. Cifrele sunt de 7 cm, în înălțime, și sunt ornamentate cu două tipuri de fire aurii metalice precum și ață de brodat de culoare bordo.

Cele patru colțuri sunt prevăzute cu motive vegetale, flori, frunze și vrejuri. Trei dintre acestea sunt simetrice, de 31 X 41,5 cm, iar unul este de 15 X 17 cm, poziționat sub anul 1871-1891. Cele patru motive sunt legate între ele cu câte o linie dintr-o panglică ornamentală de culoare aurie, având lățimea de 1 cm, aflată la o distanță 4 cm de margine.

Cele patru laturi ale steagului sunt simetrice, două câte două, după cum urmează. Cele două laturi superioare sunt încheiate cu un șnur decorativ gros, cablat din trei fire aurii, cu miez de bumbac, cu răsucirea „S". Cele două laturi inferioare sunt prevăzute cu franjuri de 7 cm, metalici, răsucite în „Z". Ele sunt confecționate mecanic, fixate prin intermediul unei ațe de bumbac în țesătura decorativă a panglicii.

Ciucurii, în număr de două bucăți, sunt realizați dintr-o structură de lemn strunjit, din șase părți componente de diferite dimensiuni și forme geometrice, cu lungimea totală de 10 cm, iar franjurii sunt de 8 cm, în exterior fiind fire compuse din două, groase și răsucite, spre interior fire mai subțiri, iar în interiorul miezului ciucurelui firele sunt din mătase naturală de culoare galbenă, răsucite. Structura din lemn este învelită în fire metalice de diferite structuri, creând un efect estetic deosebit. Ciucurii sunt fixați pe un șnur gros din fir metalic.

Fața B: Toată broderia este realizată cu fir auriu. Compoziția urmărește, și de această dată, diagonala pătratului. În centru este o liră identică cu cea de pe fața A, atât în formă, dimensiune cât și realizare. Lira este încadrată de două ramuri stufoase de stejar (*Quercus robur*), cu frunze și ghinzi, care se încrucișează la baza lirei și sunt unite printr-o fundă. Motivele din cele patru colțuri ale steagului, precum și cifrele reprezentînd anii sunt identice cu cele de pe fața A. Inscripția, în schimb, este diferită: „Dalban élet, bú s'örömben teljes összhangzat legyen / Jeligénk ez s'hozzá hiven keblünk dalra ébredjen.". Traducere din limba maghiară: Fie ca armonia totală a tristeții și bucuriei vieții să se regăsească prin cîntec / Acesta fiind motoul nostru cântecul să izbucnească din piepturile noastre credincioase.

Descrierea hampei

Hampa, compusă din două părți, care se pot monta prin înșurubare, a fost confecționată din lemn de brad, fiind rotunjit. Numărul de inventar al acestei piese este 3879. Porțiunea superioară a hampei are 173 cm lungime și este acoperită cu un material textil, catifea de culoare bordo, fixat pe suportul de lemn, după înfășurare, prin 24 cuie ornamentale, galbene, cu cap bombat. La capătul superior hampa are o porțiune neacoperită de 7,5 cm lungime și 3 cm diametru, locul fixării ornamentului. Acesta se realizează cu ajutorul unui dispozitiv din metal, alamă, care într-o parte este în formă de cârlig, și se termină ascuțit, iar în cealaltă parte este prevăzut cu filet, respectiv cu o piuliță fluturaș. Porțiunea ce traversează hampa este pătrată de 0,5 x 0,5 cm. Capătul distal al hampei este prevăzut cu un manșon metalic, filetat în interior cu pas mare, de 8,5 cm lungime și 4,5 cm în diametru. Partea inferioară a hampei este de 110 cm lungime, diametru 4 cm, prezintă la capătul de sus un manșon metalic cu 3,5 cm porțiune filetată. Sub acest manșon este un ornament rotunjit din lemn, de formă sferică cu basorelief aplicat din gips, cu motive vegetale, cu diametrul maxim de 15 cm. Partea distală este de 76,5 cm, lemn vopsit în culoare bordo.

Vârful hampei este un ornament realizat prin tehnică combinată între o porțiune turnată din alamă și o parte aplicată. Partea turnată este simetrică pe ambele fețe, iar pe una dintre fețe se află partea aplicată prin trei tije filetate cu șurub. Lungimea totală a vîrfului hampei este de 42 cm din care 10 cm reprezintă lungimea manșonului, cu diametru de 5 cm, urmînd un ornament sferic turtit, pe o porțiune de 10 cm lungime, diametru de 12 cm. Lungimea lirei propriu zise este de 22 cm, cu lățime maximă de 14 cm. Partea aplicată reprezintă două ramuri de stejar, cu frunze și ghinzi, în partea stîngă fiind 19 frunze și 10 ghinzi,

iar în partea dreaptă 17 frunze și 10 ghinzi. Partea inferioară a ramuzilor este prinsă într-o fundă cu cele două panglici libere inscripționate prin gravare, cu următorul text, în limba maghiară: „A lugosi dal és / zeneegylet / IV. / százados ünnepélyén tartott dalversenyi / érdem dija 1877 aug.20-án", în traducere: „Trofeul concursului de cântări din Lugoj, al IV-lea regiment (?), decernat la festivitatea din 20 august 1877". Cununa formată din cele două ramuri de stejar (*Quercus robur*) a fost aplicată ulterior, în urma reprezentării corului timișorean la Lugoj.

Pe suprafața acoperită a hampei sunt fixate 355 de plăcuțe gravate cu numele susținătorilor, asemănător altor steaguri complete[17]. Dimensiunea acestor plăcuțe alămite este de 2,3 cm în lungime și 1,7 cm în lățime. Ele sunt teșite la cele patru colțuri, fiind ușor bombate. Sunt așezate în patru rânduri longitudinale întregi precum și un rând scurt. Nu lipsește nici o plăcuță. În rândul I au fost fixate 90 de plăcuțe. Acest rând începe cu o plăcuță mai mare, în formă de blazon cu coroană, asemănător cu blazonul familiei Mocsonyi de Foen, fiind de 3,4 cm lung și 2,8 cm lat, pe care a fost gravat numele mamei steagului: contesa Bissingen Mocsonyi. Numele ei complet este Georgina Ecaterina de Mocsonyi, născută la 15 septembrie 1867 și decedată în 1938, fiind înmormântată în cavoul familial de la Foeni. Ea a fost căsătorită cu contele Rudolf Bissingen și Nippenburg (1857-1905), fiind fiica avocatului Gheorghe Mocsonyi de Foeni, deputat de Moravița în Dieta budapestană, în perioada 1872-1875, deputat în Sinodul Eparhial din Caransebeș, și a lui Ilona Somogyi de Gyöngyös. Familia Mocsonyi de Foeni a fost recunoscută pentru gesturile sale filantropice, având o puternică determinare de a mântui viața a mai multor mii de oameni. Rândul II, începe cu 10,5 cm mai jos față de primul rând, ca și rândul II și rândul IV, cuprinde 88, rândul III cuprinde 84, rândul IV cuprinde 82, iar rândul V, așezat, în porțiunea distală, între rândul IV și rândul I, cuprinde 10 plăcuțe.

Numele celor care au participat la sfințirea steagului, gravați pe plăcuță, în **rândul I** (91 plăcuțe): Bissingen / Mocsonyi / Grófné.; Desewffy / Sándor / Püspök; Waldstädten / Joh. / Freiherr; D: Molnár / Victor / Főispán; Pummer / Ágoston; D: Telbisz / Károly; Zichy Géza / Graf; Horváth / Boldissár; D: Wolafka / Nándor; Krispin / József / Aradon; Wusching / C. Konrád / Lugoson; Riedl / János / Grácz; Bethlen / András / gróf; Csekonics / Endre / gróf; Bethlen / Mocsony / grófné; Bissingen / Ernő / gróf; Bissingen / Rudolf / gróf; Ambrózy / Béla / báró; Baich / Miklós / báró; Ambrózy / Gyula / báró; Báro / Keszény / Elek (?); Báro Milály / Nikolics; Jankovits / Miklos; Damaskin / János; Dadányi / Jenő; Parcsetics / András; Karátsonyi / Jenő /gróf;Capdebó / Lajos; Capdebo / Sándor; Rácz / Athanáz;Generalen / Zajcsek de Egybell; Oberst / Gábor; Khittel Rudolf / ku.k.Genie / Direktor; Knessel Herdlicska / kuk.Major; Gettmann / Jozsef; Dollenz / Jozsef k.; Dobó / Miklos k.; Platon / Telecsky; Vudy / Antal; Brand / Jozsef; Dr.Engels / János; Zsutty / Pál; Gozoy / Mátjás; Kranyi / János; Uitz / Péter;

D: Várady / Árpád; Dr./ Kuhn Lajos; Patzner / István; Trailla / Georg; Futó / Zoltán;

Lővy / Mór dr.; Horváth / Jenő; D: Fluk / Ádám; Szedegi / Jozsef; Avarffy / Gyula;Mály / István; Bárczy / László; Gedeon / László; Mayer / Károly; Dobó / László; Kovacsics / Gyula; Litsek / Béla; Kohanyi / Mór; Kovács / Akos; Menczer / Rezső; Kovács Seb. / Aladár; Stojkovits / Sándor; Stefanovits / Szilárd; Raiber / Ágoston; Brandl / Rezső; Győrbiró / Samu; Jelinek / Lajos; Tihanyi / György; Kormos / Béla; Soltefs / Károly; Radislocics / Ferencz; Bessenyei / Ferencz; Nagy / Lajos; Prunlechmer / Wilhelm; Gerdanovits / Sándor; Kratochwill / Henrik;Hermann / Tivadar; Watzál / Jenő; Wechselberger / Antal; Rittinger / József; Kappuss / Ferencz; Niedl / Ferencz; Makra / György; Kappusz / Ernő;

În **rândul II** (88 plăcuțe): Weissinger / Ferencz; Horák / Jozsef; Babusnik / Ágost.; Uhrmann / Henrik; Pummer / Francziska / Jozsefa; Atkáry / Adolf; Reiter / Ferencz; Kertschek / Gyula; Vilsmayer / Antal; Pendl / Árpád; Mágori / Mihály; Lui / Nándor; Kabekost / Benjámin; Adler / József; Eduard / Bokaska; Mühle / Vilmos; Emmer / Ferencz; Grünberger / Adolf; Thaller / Lipot; Galgon / Gyula; Schull / János; Karner / Lajos; Peschke / Károly; Knöpfelmacher / Gerson; Vest Ede / lovag; Geier / Izidor; Lang / Christian; Lemmer / József; Hiltscher / Vilmos; Weismeier / Ferencz; Jahner / Károly; Jahner / Rudolf; Nenadovics / Sándor; Weiss / Lipót; Weiss / Miksa; Klein / Hibbal; Biach / Herman; Abelsberg / Leo; Huldek / Zsigmond; Paufs / László; Csermák / Tamás; Lévay / Sándor; Freund / Zsigmond; Stepper / Izidor; Hecz / David; Kubitschek / Adolf; Radislovics / Izidor; Magyar / Dávid; Gombi / Béla; Kohn / Sándor; Tauber / Manó; Bambach / Péter; Probst / Nachfolger; Scheirich / Georg; Anton / Heinrich; Weiss / Hugo; Hercz / Antal; Fried.A.; Magyar / Lila; Frey / Izidor; Holdenwagner / József; Redl / Mór; Schultherfs / J.E.; Burghardt / Antal ; Gerstl / A.; Weible / Gottlieb; Bősz / Hedwig; Beran /

17. Hedy Kiss, Steagul Formațiunii de Pompieri Voluntari din Tormac, județul Timiș, *AnB*, S.N., Arheologie-Istorie, XII-XIII, 2004-2005, 547-564.

Zsigmond; Jeorics; Freund / Jakab; Sternthal / Samu; Meissner / György; Waldmann / Samu; Redl / Lajos; Sinkovich / Georg;Blau / Károly; Betzelbauer / János;Csermák / Wenczel; Piffl / Alajos; Klein / David; Kellner / Ede; Kiss / János; Fritz / Károly; Meissner / Alajos; Tunner / Lajos; Losch / Adolf; Bertraum / Nándor; Rudocsay / József;

În **rândul III** (84 plăcuțe): Wiener / Männer / Gesangs / Verein; Budai / Dalárda; Egyetértés / Budapesti / Férfi / Dalegylet; Egri / dalkör; Debreczeni / dalegylet; Szegedi / Dalárda; Szegedi / Polgári / Dalárda; Verseczi / Férfi- / Dalegylet; Lugosi- / Magyar / dalegyesület; Lugosi / Dal és Zene- / egylet; Nagyszebeni / Magyar / Dalkör; Oraviczaer / Musikverein; Temesvári / Gyárvárosi / Zene és Dal / Egylet; Gesangverein / der / Genverbetreibungen / in Werschetz; Karánsebesi / Iparosok / Dalegylete; Ung. / Weiskirchner / Deutscher / Männergesang / Verein; Resiczai / Dalegylet; Lippai / iparos- / dalkör; Lévai / dalárda; Orsovaer / Männergesang / Verein; Männergesang / Verein / Steierdorf; Székely-Udvarhelyi / dalegylet; Temesvári / dalkör; Iparos- / dal koszorú / Temesvár; Typographin / dalegylet / Temesvár; Nagy- / szt.Miklósi / Dalárda; Temesvári / Jogász egylet; Gyárvárosi / Társaskör; Speer / Vilmos; Novacsek / J.M.; Gassner / Károly; Weldin / József D.; Udel / Karl; Bach / Ferencz; Pápaffy / Sever; Kraul / Ede; Landsinger / Géza; Glass / Coloma; Mayer / Artur; Varga / Lőrincz; Gerger / Ede; Wolafka / Antal; Ruschil / Jeromos; Ruschil / Ferencz / Károly; Ruschil / Ágost; Scharzkoff / Richard; Haller / Antal; Ruschil / Rudolf; Ruschil / Edmund; Hentschel / Ferencz; Nenadovics / Velimir; Rosenthal / Gusztav; Kecskeméty / Sándor; Krista / Nándor; Brück / Salamon; Pruschinofsky / Ferencz; Leyritz / Árpád; Remoschek / Károly; Weiterschütz / Géza; Bernheim / József; Bertran / David; Hitsch / Maria; Gerstmayer / Georg; Mistazka / György; Cossel / Arnold; Kimmel / Ig.A.; örö. / Stumpfoll / Budinka; Bonn / János; Elsner / János; Bosserl / Christian; Danujsky / Henrik; Koch / Károly; Mayer / József; Schnur / Lipót; Hetyey / Kálmán; Modzsár / Károly; Müller / József / Miklós; Varga / Lőrincz; Panajoth / Mihály; Kremling / Károly; Dr.Demko / Géza; Lenz / János; Stolz / Ágoston; Deutsch / Andor;

În **rândul IV** (82 plăcuțe): Török / János; Dézsán / Achill; Buziási / Eisenstädler / Ignácz; Dr.Stefanovic / Sándor; Dr.Bécsi / Gedeon; Mály / Antal / dr.; Dr.Lichtscheindl / Géza; Dr.Singruen / Henrik; Dr.Teuffer / Jenő; Dr.Karekassewits / Miklós; Dr.Hartmann / József; Slepper / Vilmos dr.; Pollák / Bernát / dr.; Koltár / László; Lovetto / Gusztáv; Kummelheim / Ármin; Herglotz / titkár; Povolny / Wenczel; Szokoly / Elék; id. Rieger / Nándor; Pottyondy / Ferencz / dr.; D: Telbisz / Imre; Jeszenszky / Béla; Várnay / Ernő; Niamessnyi / Gyula; Dr.Dimitrovits / Zvetozár; Schweiger / Bertalan / dr.; Kostyál / Antal / dr.; Dr.Csurgai / Soma; Gyika / Imre; Dr. / Petruss / József; Dr. / Frank / János; Kisfaludy / Zsiga; Dr. / Reiner / József; Dr. / Fáy / Ignácz; Jakabffy / Imre; Kisfaludy / Kálmán; Lamberg / Imre / dr.; Lismanov / Milan / dr.; Dr.Tötössy / Géza; Prepeliczay / Dezső / dr.; Hellner / Armand; Dr.Darabant / János; Dr.Baksa / Lajos; Dobrov / Ferencz / dr.; Dr.Frekat / Menyhért; Dr.Farkas / János; Rotariu / Pál; Dr.Breyer / Ármin; Dr.Szidon / Miksa; Agátsy / Benedek; Wimmer / József; Suchan / Antal; Sailer / Antal; Kralik / Lajos; Schmidt / Antal; Kralik / László; Mihailovics / János; Hain / László; Zsivanovics / István; Feszler / Ferencz; Gaupp / Ferencz; Krämer / József; Elter / János; Linder / István; Csasznek / József; Steiner / Károly; Gungl / Márton; Hinterseer / Ulrich; Bundsann / Vilmos; Pavlovits / Sándor; Lechner / Béla;Derera / Iszmael; Weiss / Herman; Leth / Lipót; Török / Sándor; Deutsch / Bernat; Jäger / Izidor; Gotthilf / Ferencz /de Miskolcz; Gotthilf / Alfred / de Miskolcz; Krecsányi / Ignácz; Weyer / Pál;

În **rândul V** (10 plăcuțe): Landsinger / Géza; Neubauer / Vilmos; Gnidkofszky / Kornel; Stanger / Robert; Kubitschek / Ferencz; Lichtscheindl / Henrik; Dr. / Vértess / Adolf; Heim / Antal; Barát / Ármin; Eisenstädter / Károly;

Observații privind starea de conservare a obiectului

Datorită faptului că steagul a fost și este păstrat într-un dulap special din lemn, transportabil, cu închizătoare specială starea de conservare este foarte bună, în ceea ce privește materialul textil și firele metalice, care nu au suferit transformări în urma fenomenului oxidativ. Steagul este curat, viu colorat, fără urmă de praf, fenomen rar întâlnit. Din cauza diversității materialelor componente și a greutății specifice ale acestora sunt vizibile deteriorări atât a broderiei cât și a pieselor ornamentale de pe margini, respectiv șnur, franjuri, ciucuri. Ața broderiei vestimentației Sfânta Cecilia în multe locuri este lacunară, vizibile sunt urmele lăsate de împunsăturile acului. Ciucurii sunt fixați prin intermediul șnurului gros de colțul superior al steagului într-un mod impropriu, la un loc necorespunzător, neobișnuit pentru acest accesoriu. De obicei, ciucurii sunt amplasați în porțiunile inferioare ale steagurilor. Din cauza alto reliefului accentuat a broderiei sunt vizibile urme de uzură la nivelul firelor aurii ale literelor și

celorlalte ornamente. Aceste mici deteriorări fizice sunt remediabile pentru ca obiectul să devină la starea inițială.

Vârfurile ornamentale ale hampelor necesită o depozitare separată în cutii și material de ambalaj neutru, pentru a preveni desprinderea unor fragmente fragile, oxidarea și prăfuirea lor.

Având în vedere cele menționate este necesară o intervenție de conservare și de restaurare ale pieselor textile[18], precum și o depozitare corespunzătoare perioadei următoare, steagurile fiind piese de valoare documentară unică, estetică, de memorialistică muzicală, reprezentativă pentru perioada mișcărilor culturale timișorene a secolului al XIX-lea.

THE STANDARD OF THE REUNION OF SONGS (1882) AND THE STANDARD OF THE ASSOCIATION OF THE MUSIC LOVERS (1871-1891), TWO SPECIAL TESTIMONIES ABOUT THE MUSICAL LIFE IN TIMISOARA

(Abstract)

The author describes in detail the two standards which are unique textile items, both belonging to the History Department of the Museum of Banat in Timisoara. They are included in a musical memorial fund. The description is preceded by the presentation of the background and of the historical atmosphere of the respective period of time, along with a few personalities of the musical life.

One standard, inventory number 1503, is 150 x 110 cm. It is horizontally attached to it's stick by one of the short sides. It is made of two textile sheets and it has two faces. The textile material is dark red. It is made of Jacquard loom - damask fabric with phytomorph motifs, respectively leaves and grapes. The two sheets of fabric are mechanically sewn. There is an inscription in Hungarian embroidered on the upper part of the standard: "Temesvári dalkör alapitatott 1882.", which means "The reunion of songs from Timisoara founded in 1882". There is another inscription in Hungarian embroidered with metallic golden thread in the technique alto relief on the lower part of the standard: "Szentelése 1894. augusztus hó 20-án." which means: "Sanctified on the 20th of August 1894". On one side there is represented a fragment of score with musical notes and the following text: „Dal-ra Ma-gyar szi-ve-in-ket füz-ze ös-sze a ba-rát-ság", that means: "Sing, Hungarian! May our hearts be full of friendship". As it is proved by the traces of nails, 307 tiny plates with the names of the supporters miss[j6] on the standard stick. Its brass peak has a musical motif on it. The standard has a supplementary value offered by the embroidered inscription "Carl Giani jr. Wien. Westhahnstr. 21.", which was probably the address of the standard workshop and manufacturer.

The second standard with the inventory number 3879, is 120 x 120 cm, and is made of two dark red sheets of velvet. Both sides are richly decorated with golden thread. The compositional centre presents Saint Cecilia playing the organ with a manual blower. It's inscription reads: "Temesvári zenekedvelö egyesület.", meaning: "The association of music lovers from Timi_oara" respectively "1871-1891", the year of the execution and sanctification of the commemorative standard. The sanctification took place on the occasion of the national day of song (Landessängenfest) on the 14th-16th of August 1891 to which 25 choruses from the former Southern Hungary (Banat) in which 3000 participants and 200 instrumentalists participated. The sponsor of the standard was Georgina Ecaterina de Mocsonyi (1867-1938), married Bissningen. The inscription on the other side is in Hungarian: "Dalban élet, bú s'örömben teljes összhangzat legyen / Jeligénk ez s'hozzá hiven keblünk dalra ébredjen.", meaning "May the total harmony of sadness and joy of life be found through song /This being our motto, the song may spring out of our faithful chests". 355 tiny plates, which are engraved with the supporters' names, are fixed on the standard stick covered with fabric. The ornamental brass peak of the stick is special.

The two standards are well preserved. Nevertheless they need significant consolidation in few areas which show wear deterioration. The standards can be considered objects of patrimony with special documentary value. They are representative, through the complexity of their composition, of the aesthetical technique, through the collage of fabric and embroidery, for the musical and cultural movement from Timisoara at the middle of the 19th century.

18. Hedy Kiss, Conservarea steagului „Reuniunea de cîntări DOINA" - 1920 din Sân Miclăușul Mare, *Restaurarea Știință, Artă*, Ed. Muzeul Județean Brașov, 2005, 194-201.

Pl. I,1 - Fața A a steagului Reuniunii de cântări din Timișoara (1882), Foto Milan Șepețan

Pl.I, 2 - Motivul central de pe fața B a steagului Reuniunii de cântări din Timișoara (1882), Foto: Milan Șepețan

Pl. II, 3 - Vîrful hampei al steagului Reuniunii de cântări din Timișoara (1882), Foto: Milan Șepețan

Pl. II, 4 - Ciucurele steagului Reuniunii de cântări din Timișoara (1882), Foto: Milan Șepețan

Pl. II, 5 - Deteriorăre pe partea textilă a steagului Reuniunii de cântări din Timișoara (1882), Foto: Milan Șepețan

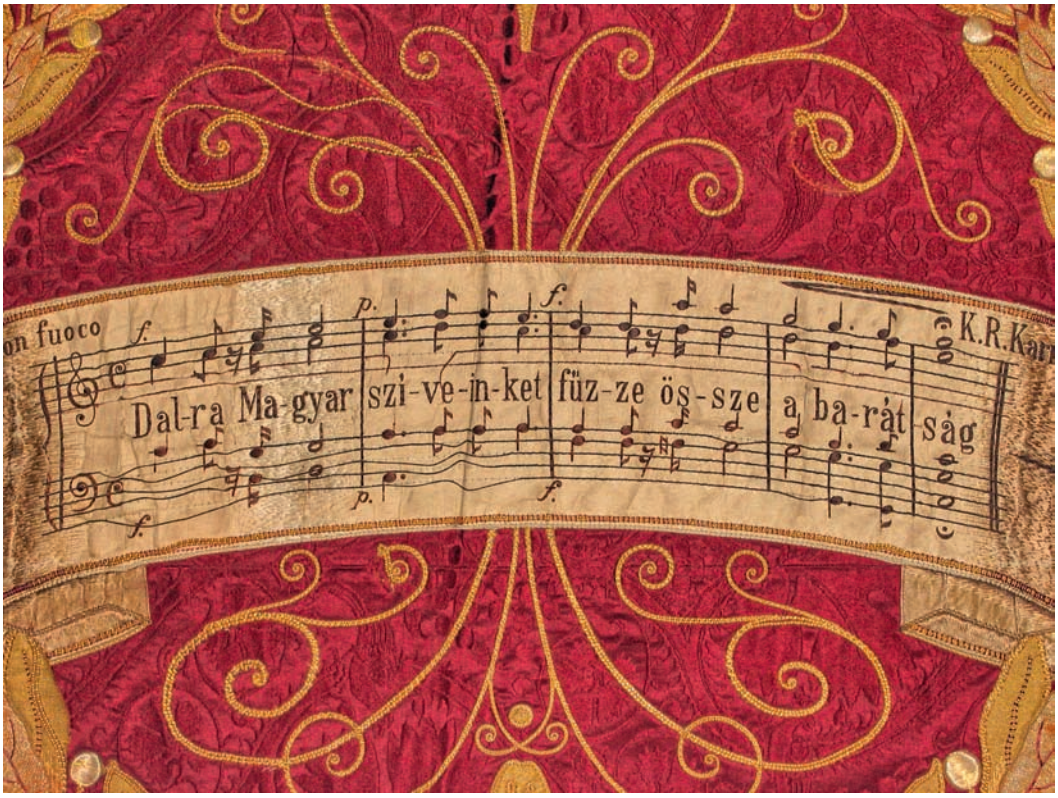

Pl. II, 6 - Deteriorăre pe partea textilă a steagului Reuniunii de cântări din Timișoara (1882), Foto: Milan Șepețan

Pl. III, 7 - Fața A a steagului Asociației iubitorilor de muzică Timișoara (1871-1891), Foto: Milan Șepețan

Pl. III, 8 - Fața A a steagului Asociației iubitorilor de muzică Timișoara (1871-1891), detaliu cu Sfînta Cecilia, Foto: Milan Șepețan

Pl. IV, 9 - Vîrful hampei al steagului Asociației iubitorilor de muzică Timișoara (1871-1891), Foto: Milan Șepețan

Pl. IV, 10 - Ciucurele steagului Asociației iubitorilor de muzică Timișoara (1871-1891), Foto: Milan Șepețan

Pl. IV, 11 - Ornament deteriorat pe partea inferioară a hampei steagului Asociației iubitorilor de muzică Timișoara (1871-1891), Foto: Milan Șepețan

Pl. IV, 12 - Deteriorăre pe partea textilă a steagului Asociației iubitorilor de muzică Timișoara (1871-1891), Foto: Milan Șepețan

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

REȚETARUL CULINAR AL LUI PETRU LUPULOV DIN 1857

*Radu Ardelean**

Cuvinte cheie: *Rețetar culinar 1857*
Keywords: *Cooking Book 1857*

Des invocatele cuvinte de substrat, câte sunt, dau seama de o câtime a modului de viață al celor vechi, așa de o parte a regimului alimentar spun *brânză, urdă, zer, mazăre, varză, strugure*. Coloniștii romani(zați) vor fi venit, de sigur, cu propriile cutume / preferințe alimentare, din diversele părți ale Imperiului.

Despre oamenii Evului de Mijloc se crede în general, cu mai multă ori mai puțină acoperire, că erau prin excelență carnivori, ceea ce pare a se verifica mai cu seamă în privința elitelor nobiliare și urbane, garnizoanelor de cetăți / castele, dar consumul de carne este atestat și în zonele rurale prin resturile osteologice, în care predomină bovinele[1]. Nobilii înclinau, pare-se, spre porcine. Așa, chinezii Banatului Montan erau datori de Crăciun cu câte o friptură / afumătură de porc (*assatura*) Banilor de Severin[2]; la curtea de la Remetea Pogăniș a Himffy-eștilor asemenea se consumau de preferință porcine[3]. Și seniorul domeniului Hunedoarei avea de primit, de la fiecare gospodărie, câte un antricot (*scapulam*) de Sfântul Gheorghe[4].

De măcelăriile urbane dă seama numele *Meszaros* (Măcelarul) atestat la Logoj și Caransebeș[5].

Deși foarte friabile, au fost identificate oase de păsări în săpăturile de la curțile nobiliare Remetea-Pogăniș și Ilidia[6]; chinezii districtelor erau datori cu câte 12 ouă de Paști către Bani, pe care le procurau din propriile curți ori de la țăranii supuși[7].

Păsăretul de curte era bine reprezentat în dicționarul lui Mihail Halici (-tatăl), prin găină și cocoș, puică, puichiță (bănățenism), rață și rățoi (bănățenism), gânscă și gânsac (bănățenisme), curcă și curcan (*gĕinĕ, kokosh, pui, pujkĕ, racza, raczony, gĕnskĕ, gensak, kurkĕ, korkan*)[8].

Și germanul trăitor în Banat la sfârșitul secolului al XVII-lea însemnase *gaina, kokos, racza, genska, korkan*[9].

Un harap ajuns ceva dregător prin Banat pretindea zilnic câte o găină de la fiecare gospodărie, zice o baladă bănățană[10].

De vânat dau seama toponime ori acele *aves* – care erau șoimi de vânătoare – ale nobililor și chinezilor bănățani, pe care și le prețuiau precum armele și caii, cerându-i expres Regelui să fie exceptate de la eventualele sechestre[11]. Braconajul se practica și atunci, de pildă de orășanii din Caran pe moșia lui Ioan Pârcălab[12].

Peștii, racii, eventual scoicile ocupau se pare un loc (mult) mai important de cât acum în alimentația celor vechi, mai fiind la mijloc, pe lângă relativa ușurătate a procurării lor, și anumite prescripții religioase legate de lungile și desele posturi / ajunări („deslegarea la pește").

Nobilii puneau să se amenajeze iazuri de pește (*piscinae*) pe domeniile lor, lucrul fiind atât de uzual în cât a intrat în stilionarele referitoare la donații de moșii[13], dar în fapt acelea existau în

* Institutul de Studii Socio-Umane, Filiala Timișoara a Academiei Române, Bld. Mihai Viteazul nr. 24.

1. Vezi, *e.g.*, Dumitru Țeicu, *Banatul Montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998, 258, pentru Ilidia, Gornea, Berzovia și Moldova Veche (după determinările Georgetei El Susi).
2. *Ibidem*, 493.
3. *Ibidem*, 257.
4. Frigyes Pesty, *Krassó vármegye tórténete,* vol. III, Budapesta, 1882, nr. 375, 506 (datat la începutul sec. XVI).
5. *E.g.*, Nicolae și Emeric *Mezaros* din Caransebeș, la Idem, *A Szörényibánság és Szörény vármégye*, vol. III, Budapesta, 1878, nr. 167 din 19 iunie 1537, 204.
6. Dumitru Țeicu, *op. cit.*, 257, 259.
7. Frigyes Pesty, *Szörényi*, III, nr. 70 din 28 februarie 1454, 67.
8. Mihail Halici-tatăl, *Dictionarium Valachico-Latinum [Anonymus Caransebesiensis]*, ed. Alexandru Metea și Maria Király, Timișoara, 2003, vezi *Indicele alfabetic al cuvintelor românești* la 317-391 (mai departe *DVL*).
9. Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum" dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, București, 1930, vezi indicele alfabetic la pp. 257-282, *sub* ^{vocibus}; mai departe *LM.*
10. *Doicin și Arapul*, la Atanasie Marian Marienescu, *Poezii populare din Transilvania*, ed. Eugen Blăjan, București, 1971, 470.
11. Frigyes Pesty, *Krassó*, III, nr. 312, datat Viena, 29 august 1457, p. 405 (este des invocatul *Privilegiu* al celor 8 districte / scaune românești bănățane).
12. Idem, *Szórényi,* III, nr. 111 din 27 mai 1494, 115.
13. *E.g.* idem, *Krassó*, III, nr. 218, datat Feldioara, 19 mai 1427, 311 (donație de moșii în Banat de către Sigismund de Luxenburg).

adevăr, cum pe moșia acelui Ioan Pârcălab, mai sus arătat, braconat și la pește[14].

În *Dicționarul* lui Halici apar mai multe specii de pești, cum *clean, crap, lin, lipan, păstrăv, știucă, țipar, zglăvoacă,* dar și probabil importatul *hering* și *morun*, cu *icrele* lor, fauna (sub)acvatică „alimentară" fiind completată și cu *scoică* și chiar *stredie*, eventual chiar *crevete* (*krevet*) și *caracatiță (krakaticze)*! Ceva mai puțin în *Lexicon Marsilianum,* între care *crap,* și *lipan*, dar apar *pești de mare*, care se vede că erau aduși de negustori în zonă la sfârșitul sutei a XVII-a. Aici se consemnează și *broska*, la fel *broska testosa*, acum delicii alimentare ale rafinaților (de ultima va mai fi vorbire în acest articol). Dar, ne spune Francesco Griselini, cunoscător între altele și al preferințelor culinare ale bănățanilor din secolul al XVIII-lea, țiganii din provincie nu numai că țineau cu strictețe posturile prescrise de cultul ortodox, dar „respectă și în zilele în care este îngăduit totul o anumită cumpătare și selecție în alimentație. Ei se abțin să mănânce broaște și broaște țestoase, lucru în care se aseamănă cu ceilalți creștini de rit grecesc"[15].

În post românii se hrăneau, observa același atent autor, „doar cu pâine, garnituri de legume și păstăioase", între care fasolea pe primul loc, care însă n-ar fi plăcut, se afirmă, țiganilor[16]. Chiar în afara posturilor românii mâncau destul de cumpătat, nu neapărat și bine gătit: „Pâinea lor, numită *melai*, făcută dintr-un amestec de făină de grâu și porumb, e preparată foarte prost, fiind coaptă și mai rău. Mâncărurile lor obișnuite sunt foarte simple și se compun mai ales din plante; ele sunt condimentate cu mult usturoi și ceapă, dar cu mai puțină sare. Salata și prăjiturile se gătesc cu untură de porc, iar în zilele de post cu ulei de in. Românii cresc tot felul de zburătoare: găini, curcani, rațe și gâște, dar mănâncă din acestea doar arareori când au sărbători din cele mai mari. Chiar și cei mai săraci mănâncă de Crăciun un purcel, iar de Paști un miel și plăcinte"[17]. Una peste alta, românul bănățan era „obișnuit să mănânce de toate și fără vreo rânduială, când mult, când puțin"[18].

Un alt observator atent și avizat al Banatului, Johann Jacob Ehrler, care a întocmit un raport asupra provinciei destinat Guvernatorului și autorităților superioare, reținea și el ajunările riguroase ale țăranului român care, alt fel, „s-a obișnuit să mănânce – cu excepția zilelor de post – mai ales carne de miel și de oaie, o bucată de slănină afumată și uneori lapte, aceasta fiind singura sa hrană. În schimb, în vreme de post se fierbe mai ales fasole, ori căpățâni de varză creață; cea mai răspândită mâncare este însă o fiertură din făină de porumb cu ulei de in, numită mămăligă. Orătăniile sunt menite doar vânzării, cu acestea își prepară mâncarea germanii din țară, mai cu seamă militarii și funcționarii civili"[19].

Un alt german, care și-a căutat vreme de 9 ani fericirea în Banat, menționa și el postul riguros al românilor care se abțin în acea perioadă (spre mirarea lui de protestant) nu numai de la carne, dar și de la unt, brânză și ouă, consumând mai ales fasole ardeiată, chiseliță și mămăligă / pâine de mălai[20]; „românii mănâncă de obicei numai vegetale, pe care le condimentează cu foarte mult usturoi și boia iute (*spanischer pfeffer*, hrănindu-se doar arareori cu zburătoare"[21], totuși se consumă și carnea de porc, la ocazii[22], iar autorul a fost tratat chiar cu raci prăjiți[23]. Se mai mâncau și prăjituri[24], îndulcite cu miere, firește, căci „mai că nu găsești vreo grădină românească fără o stupină cu opt până la zece stupi"[25].

În lista de cuvinte românești produsă de Steube pentru a învedera „originea italiană" a românilor sunt prinse, în ordine, *latte* (lapte), *carne*, *casciul* (cașul), *faina* (făină), *oa* (ouă), *munzat* (mânzat), *porch* (porc), *puomo mele* (pom măr), *pitte* (pită), *pilago* (pilaf)[26].

Acest *pilaf* era, de sigur, urmare a unei aculturații din epoca otomană. Pe atunci Timișoara mai ales avea un important contingent de populație musulmană (de origine bosniacă în mare parte), în afară de garnizoana considerabilă, iar aceasta avea cutumele alimentare proprii. Vorbind de reședința eyalet-ului, Evlya Celebi notează că „orașul este vestit prin pâinea țipău, prin turta sa cu unt, plăcinta cu miere, ciorba neagră, varza și dovlecii umpluți", iar „mierea și untul de aici sunt vestite în toată lumea"; pe dealurile ținutului „cresc soiuri atât de diferite de vișine, fragi, pruni și afini cum nu se mai află în alte țări"; vii și grădini înconjurau Lipova și Logojul, iar prunele

14. Cf. nota 12, *supra.*
15. Francesco Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, trad. și ed. de Costin Feneșan, Timișoara, 1984, 160.
16. *Ibidem*, 161, 177.
17. *Ibidem,* 183.
18. *Ibidem*.
19. Johann Jacob Ehrler, *Banatul de la origini până acum*, trad. și ed. de Costin Feneșan, Timișoara, 1982, 53.
20. Johann Kaspar Steube, *Nouă ani în Banat (1772-1781),* trad. și ed. de Costin Feneșan, Timișoara, 2003, 104, 105, 113.
21. *Ibidem*, 117.
22. *Ibidem,* 110.
23. *Ibidem,* 105.
24. *Ibidem,* 111.
25. *Ibidem,* 114.
26. *Ibidem,* 90-93.

și merele de la Logoj și Caransebeș erau „vestite” / „renumite”[27].

Peste un veac, orășanii alogeni ai Timișoarei găseau la piață, foarte ieftin, ouă, găini, curcani, carne de vită, dar și sitari și iepuri[28], întru mulțumirea regimului lor alimentar, dacă nu mâncau la ospătării cum și cea condusă de însuși Steube o vreme.

Popa Nicolae Stoica înseamnă și episoade alimentare uneori în savuroasa și mult învățătoarea lui *Cronică*. Amintește, evident, și de post, când se mânca fasole, varză (uneori acră, după anotimp), în general „legumi, păsui, mazăre, ceapă, aiu”, în lipsă chiar „nap rău”, urzici[29]. Se mai mânca și „hrană rece” cum lotrii – pâine (*azimă*), mălai și brânză[30], dar și smântână, iaurt, ori chiar cacao[31]. Se cumpăra carne de vacă, dacă se găsea, iar la „chef” se frigeau găini, berbeci, boi și se adăuga unt[32]. O delicatesă era supa de găină sau chiar de vin (apare și la Halici ca un fel de mâncare însemnat *zama*)[33]. „Desertul” se alcătuia din nuci, piersici, miere, colaci și plăcinte[34].

La nevoie însă, cu ce nu se hrănește omul? Soldații împărătești frigeau bureți și îi „sărau” cu praf de pușcă să le țină loc de pâine, turcii i-au mâncat un cal popii Stoica iar acesta își ospăta fratele și pe ai săi cu „un crac de cămilă și de bivol turcesc”[35].

De alt fel, popa Stoica era binișor „aculturat” în materie culinară: mânca nu numai din oala / cratița coanei preotese, dar și din straița lotrilor, fiind însă conviv (de nădejde!) la mesele episcopești și popotele ofițerești, de toate gradele, ca *Feldkaplan* ce se afla. El este, și prin acest mod de a fi/a se manifesta, un bănățan de tranziție, din noua elită a etniei (nației) ce se re-inventa la sfârșitul sutei a optsprezecea și începutul celei următoare, după paranteza otomană. Această nouă elită, în zona intelectuală, descindea din preoțime – și cazul popii Stoica, însă cu tată refugiat din Ardeal de Uniație –, chinezii satelor, din școliții Graniței[36], dar și din maistorimea Logojului, ca Vasile Maniu și Bredicenii, ori Fabricului Timișorii[37], cum Petru Lupu-Lupulov[38], despre care mi-am propus să glosez mai la vale, cu o referință specială.

Fiu al starostelui breslei cojocarilor din Fabric (cea mai înstărită), Nicolae Lupul, numele i-a fost sârbizat probabil la școala primară în Lupulov (lingvistic o aberație, dar era o directivă a ierarhiei și *pour cause*), el semnând ulterior alternativ Lupul / Lupulov, pe acest din urmă nume fabricat având însă atestatele. După liceul piarist de la Timișoara a urmat filosofia în Verona „austriacă” (unde a frecventat ulterior și Simion Bărnuț), iar apoi dreptul la Pesta, fiind aplicat o vreme ca jurist. A fost profesor la Institutul Teologic ortodox din Zara Dalmatină (acum Zadar în Croația) între 1842-1846. S-a întors în Timișoara ca simplu învățător, în urmă funcționar municipal și chiar pretor. După Revoluție a umblat și el la Viena cu delegațiile din Banat și s-a apropiat de Mocionești, care l-au sprijinit a fi numit Director (inspector) al învățământului românesc din Graniță, funcție pe care a exercitat-o la Caransebeș (într-un mediu local ostil) de la 1851 (ca urmaș al lui Loga) până la 1857. Ulterior a fost pedagogul fraților Alexandru și Eugeniu Mocsonyi (Mocioni, Mucióni), pe care i-a învățat filosofia probabil (cu bune rezultate pentru Alexandru mai ales!), morala, dar și italieneasca. Lecțiile din 1862 le-a publicat la Timișoara la 1868 în broșura (manualul) *Despre educarea religioasă, fizică, intelectuală și socială*, dedicanții fiind cei doi foști elevi, cum și în cazul lui Atanasie Marian Marienescu (*Istoria Română națională pentru tinerimea română*, Sibiu 1861). De menționat că de la prima tipăritură, din 1834 (versuri ocazionale), a utilizat exclusiv literele, fiind partizanul acestei grafii ca o manifestare a romanității, în contextul conflictului cu sârbii (cum și Vasile Maniu ori Nicolae Tincu Velia, care însă, ca o ironie a sorții, și-au tipărit cele mai importante publicații cu slove...).

Petru Lupul(ov) a fost un publicist fecund, frecventând mai multe domenii: a scris versuri ocazionale (slabe), a tradus/adaptat dramaturgie – italiană mai ales –, filosofie, morală, povețe economice, istorie (i-a rămas în manuscris o *Istorie*

27. Evlia Celebi, Cartea de călătorii, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, *cura* Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, 501, 506, 534-535.
28. Johan Kaspar Steube, *op. cit.*, 117.
29. Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului,* ed. II-a, *cura* Damaschin Mioc, Timișoara, 1981, 221, 233, 263, 286.
30. *Ibidem*, 222.
31. *Ibidem,* 259, 264.
32. *Ibidem,* 241, 288.
33. *Ibidem,* 219, 264, 265.
34. *Ibidem,* 221, 258-259, 283, 285.
35. *Ibidem,* 244, 260, 287.
36. Vezi Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, 83-150.
37. Vezi Aurel Cosma, *Un mic istoric al bisericei române din Timișoara-Fabric*, Timișoara, 1926.
38. Pentru Petru Lupu-Lupulov vezi medalionul biographic, referințe și bibliografia parțială la Ioan Dimitrie Suciu, *Literatura bănățeană dela început până la Unire 1582-1918*, Timișoara, 1940, 83-85 și, mai ales, cap. Un scriitor timișorean cunoscut de Eminescu și uitat de bănățeni, la Aurel Cosma, *Prin Timișoara de altădată*, Timișoara, 1977, 30-49, de fapt o micro-monografie pentru care autorul s-a documentat și în fonduri arhivistice, ăst fel stabilind de pildă și anul probabil al nașterii (1808); referințe biografice la 46, n. 3-7 (unde și un articol propriu din 1921), 47, n. 14 și 48, n. 19.

a Cruciadelor, prima la noi după știința mea)[39]. A lucrat tot de una în editură proprie, autofinanțându-se din veniturile pe care i le-au produs ocupațiunile succesive[40], nădăjduind probabil amortizarea speselor din vânzări, poate și vre un ce profit. Nu cred că se poate aprecia cantitativ răspândirea scrierilor sale (nu ne putem permite măcar conjecturi asupra tirajelor), dar exemplare au ajuns în Ardeal (vezi mai jos) și chiar în Bucovina, unde elevul Mihai Eminescu de atunci a înregistrat câteva în inventarul bibliotecii gimnaziului de care îngrijea, lectura lor – se pretinde – instruindu-l/ influențându-l, cum și cea din Bojâncă[41].

Anul 1857 a fost unul rodnic în publicistica lui Petre Lupul(ov), apărându-i atunci la Timișoara cea mai importantă scriere a sa, prelucrarea după clasici *Despre bărbații străluciți ai cetății Roma,* motivată național de trebuința ca românii să-și cunoască strălucitele origini, în tradiția Școlii Ardelene. Apoi, tot pe linia (post)luministă, o scriere moralnică destul de compozită, parțial în versuri, dar comportând și o secțiune catihetică și una de maxime/sfaturi, *Culegere a mai multor învățături folositoare date la lumină de Petru Lupulov.*

În fine, broșura la care mă voi opri, aflată la Biblioteca Academiei Române în colligat cu cea antecitată, *Recepte despre varie (deschilinite) bucate, cari ori și cine le póte face. Traduse în lim`ba română de Petru Lupulov și dedicate sessului femeescu*. Temisóra cu tipariulu a lui Förk & Comp. (odată a mosteaniiloru lui Beichel). 1857. Coperta ține loc și de foaie de titlu, iar textul cuprinde 10 pagini tipărite în 8^0, numerotate de la [3] la 12, conținând 24 de rețete, din care două sunt nealimentare, respectiv un tratament contra junghiurilor la copii și o modalitate de măsurare a purității aerului, poate prima manifestare de preocupări de mediu la români (nr. 19 și 21).

Subtitlul de la p.[3] repetă parțial, dar și nuanțează titlul: *Cuin'a de calatorie, séu recepte despre deosebite bucate, cari se potu usioru ordina, séu fiesce carele pótu ordina, séu fiesce carele póte sa le faca"*. E deci un rețetar „de campanie", adresat și începătorilor, eventual bărbați (poate Lupulov însuși, ca burlac ce se afla, exersa uneori gătitul), cu toată dedicația galantă către „sessulu femeescu", din partea căruia aștepta poate și succesul de librărie al broșurii sale. În subtitlu apare deja melanjul lexical care alătură cuvinte dialectale cum *cuina* (dar din latinescul *culina,* deci mai neaoș de cât bucătărie!) unor latinisme și străinisme (barbarisme?), unele acceptate ulterior în limba română, dar altele nu. Neavând termen românesc, le adoptă / adaptează pe cele străine, cum thè (sic, ceai – care a și fost utilizat în limbă o vreme), ori *sparagii* (sparanghel, din pluralul italian); merele domnești sunt, cu un italienism, *appiole* (ciudat că nici la Halici, care enumeră 17 soiuri, nu se găsește), scorțișoara e, nemțește, *zimmet* (în *DVL* apare însă ca atare), iar țelina e *selleru*, tot din germană (dar și bunica mea, româncă din Mahala Timișorii, spunea *țimăt* și *țelăr*).

Lupul(ov) își prezintă rețetele ca „traduse", fără a preciza însă sursa, care cred că nu a fost unică (unitară), ci că el a spiciuit, având poate în biblioteca personală mai multe cărți de bucate, fiind că îl interesa domeniul. O supă e „nemțească" (nr. 5 *Anexă*), „focaccia (pogacia)" trimite la bucătăria italiană (nr. 17), din Franța vine supa de broască țestoasă „precum se face în Montpellier" (nr. 20), iar o „supă restaurante (dătătoare de poteri) a lui Boerave" (nr. 23) cred că trimite la medicul și botanistul olandez Hermann Boerhave (1668-1738), unul din fondatorii medicinei clinice moderne[42].

Specialitățile recomandate de cel care se prezintă însuși ca traducător sunt nu numai delicioase, dar și priincioase sănătății. Supa de lapte de migdale (nr. 2) e foarte bună și sănătoasă", cum „sănătoasă și restaurante" (revigorantă) e și cea de dovleac (nr. 3); pasta de caise (nr. 15) e „sănătoasă și câtava lassativă" (laxativă), „pâinea piperată" (nr. 16) „este estraordinarie usoară", pogacea (nr. 17) „escellente" și după 6 luni de conservare, „laptele de găină" (nr. 18) e băutura „cea mai bună pentru peptu", cum supa de broască țestoasă (nr. 20) „este escellente de a curați sângele", o alta, care mai avea și avantajul de a se prepara repede, era „escellente și foarte nutritivă" (nr. 22), iar de cea „restaurante (dătătoare de puteri) a lui Boerave" (nr. 23) am mai pomenit.

Pentru a avea calitățile proclamate, mâncarea trebuie să fie, firește, una igienică. Ăst fel, se pun la foc „erburi bine curățite și spălate" (nr. 1), supa de migdale este „foarte bună și sănătoasă deacă amigdalele nu sunt rîncede" (nr. 2), pentru supa de granule de fruct de palmier, „mai nainte de toate se spală Sagul de două ori în apă rece și a treia oară în apă caldă" (nr. 5), cum cicoarea se prepară „după ce am curățit-o și spălato" (nr. 6), tot așa sparanghelul trebuie „spălat bine" după ce e tăiat (nr. 7), la fel spanacul care e „curățit și spălat" (nr. 8), agrișele și ele „debue bine să se spele" (nr. 14), cum la fel se folosesc „stafidele bine spălate" (nr. 23), iar caisele pentru gem „le punem într`una căldare foarte curată" (nr. 15).

39. Toate datele de până aici *ibidem, passim*.
40. *Ibidem,* 34.
41. *Ibidem,* 35-38 (cu trimiteri la studii de eminescologie).
42. *Der grosse Brockhaus*, vol. III, Leipzig, 1929, 92, *sub voce*.

Rețetarul propune mai întâi supe, apoi aluaturi (*aloat* în *DVL*), salate și paste, dulcețuri și siropuri de fructe. Legumele cerute sunt cele obișnuite, morcovi, pătrunjel, păstârnac, țelină, ceapă, usturoi (*ai*), castraveți, spanac, din care parte apar și la Halici (*ai, csapă, petrunshey, bosztan, spenaky, crastavete, csikore* etc.) și care la oraș se procurau din *piacz vergye,* potrivit *LM.* Mai „exotice" sunt migdalele, stafidele, vanilia și „sagul", care nu apar în *DVL* și *LM* (surprinzător, nici lămâile, deși portocalele sunt trecute ca *naramcse* în *DVL*), la fel sparanghelul de salată, singurul fel ce presupunea ulei (*olej* în *DVL*) și oțet, în rest gătindu-se cu unt opt feluri (*unt* și în *DVL*) și acrindu-se cu lămâie. Mierea era surclasată de zahăr, reclamat de nouă preparate (ambele menționate și în *DVL*) și socotit pe atunci un aliment foarte sănătos. Șapte feluri cuprind ouă (dar nu și *skrob*, ca în *DVL*), iar șase lapte și smântână (*lapte, zmantana* în *DVL*). Scorțișoara – în varianta *țimet* – caracterizează patru preparate (în *DVL* însă *skorczishora*, termenul românesc!), vanilia două, iar într-unul se pun chiar petale de garoafe și mușcate, ceea ce excede învederat practicile bucătăriei tradiționale prin „ingredientele" (nr. 16) propuse.

La fel supa de broască țestoasă – dar și cu pui (nr. 20), cea de vițel (nr. 22) fiind firește cunoscută; erau singurele feluri cu carne recomandate de rețetar[43].

„Utilajul" unei bucătării urbane consta, pentru a fi funcțională, după cerințele *receptelor*, dintr-un cuptor cu plită, oale – inclusiv de supă –, cuțite (subînțelese), linguri – de metal, lemn, spumătoare –, caserole (așa în text), blide/farfurii (*tăiere*), tigaie (*tiganie*, cum în *DVL*, unde e însemnată și *tigăniucze*), tăvi (*tipsie* în *DVL*), cârpătoare, mojar, strecurătoare, răzătoare, sucitor, căni și pahare, șervețele, ciocănel de spart sâmburii, cazan / „căldare". Acolo era și locul *biglaisului* (Bügeleisen), fierul de călcat cu jar care se reîncălzea pe plită, recomandat pentru tratamentul junghiurilor intercostale infantile (nr. 19).

Mai că putem vizualiza această bucătărie!

Cărțulia de bucate a lui Lupul(ov) este o premieră, după știința mea, în publicistica bănățană, dacă nu chiar în cea general românească și o probă de mentalitate modernă, promovând o alimentație igienică, sănătoasă – să nu-i spun *rațională*, căci sintagma s-a încărcat negativ în anii ceaușismului târziu – și variată, de fapt chiar cosmopolită, autorul ei fiind un om umblat prin lume. Nu știm ce tiraj și ce desfacere – deci ce impact – a putut avea. Exemplarul de la Biblioteca Academiei Române i-a aparținut, cum arăta Aurel Cosma, lui Alexandru Sterca Sulutiu[44], având *ex libris*-ul (*m.p.*) „dintre cărțile lui Alex de Siuluts"[45] și a fost prezumabil cumpărată, căci nu poartă vreo dedicație a autorului.

Dacă a ajuns și în Ardeal, e de crezut că și gospodinele bănățane de la oraș se vor fi inspirat din rețetarul lui Lupul(ov). În mediul urban bucătăria austriaco-șvăbească, dar și cea ungurească și sârbească au influențat-o pe cea tradițional românească, inclusiv în mediile muncitorești, nu numai burgheze (și știu asta de la cratița bunicii mele din Timișoara!).

Rețete culinare s-au publicat ulterior prin *Calendarele* de tip almanah, sporadic. Sub auspiciile *Astrei,* medicul Simeon Stoica a publicat la Brașov în 1897, *Dietica populară*, care nu cuprindea însă rețete, ci îndrumări igienice și sfaturi de alimentație sănătoasă. Fusese însă devansat, cu decenii, de medicul bănățan Pavel Vasici (*doctor medicinae*), care tipărise încă în 1831, la Buda, *Dietetica sau învățătura de a păstra sănătate; a domoli boalele; a se feri de primejdia morții și a se mântui dintrânsa.*

Un rețetar mai aparte, cu înlocuitoare de carne, era oferit gospodinelor în 1915 de la o colaborare a ziarului *Românul* la *Cronica femenină*, inspirat și acela de bucătăria (de austeritate!) austriacă și germană[46].

Textul lui Petru Lupul(ov) nefiind prea lung, îl reproduc în ceea ce se numește, după uzanțe, *Anexă*, dar el este mult mai interesant de cât considerațiile mele preliminare. Uneori chiar curios pentru cetitorul de acum, dar mai ales pentru cel (cea!!) de la 1857: pogacea (nr.17) „e unu lucru fórte bunu a o duce pre mare, s'aru conservà la cea mai lunga navigatiune." Timișorenii de atunci navigau însă doar pe Beghei.

Poftă bună!

43. Aurel Cosma, *op. cit.*, 48, nota 22, indică, dintr-un *lapsus calami*, și *peștele*, care nu figurează însă în rețetar.

44. *Ibidem.*

45. Sterca Siulutiu de Cărpiniș, Alexandru (1794-1867), din 1850 Episcop Greco-catolic de Făgăraș (cu sediul la Blaj), iar din 1853 primul Mitropolit Greco-catolic, vezi *Enciclopedia Română*, red. Cornel Diaconovich, vol. III, Sibiu, 1904, 1041, *sub voce*, art. de Augustin Bunea. În articolul *Lupulov, Petru*, de Iuliu Vuia, *ibidem*, 145, *sub voce,* anul apariției rețetarului este indicat greșit, ca 1846, cum și al nașterii, ca 1804, îndreptat de Aurel Cosma în *loc. cit.,* 31 și 45-46 (nota 1).

46. T.B. [?], Bucătărie de răsboiu, în *Românul* (Arad), V, nr. 267 din 6/19 decembrie 1915, 7.

LE LIVRE DE CUISINE DE PETRU (PIERRE) LUPULOV (Timișoara 1857)

(Résumé)

Pour commencer, l'auteur présente le mode de se nourrir des Roumains et des allogènes du Banat (Hongrois, hospites Allemands des villes, Gitans) pendant le Moyen Âge et au XVIIIe siècle, tel comme cela se revèle des fouilles archéologiques, documents, dictionnaires de langue roumaine du XVIIe siècle et des descriptions de voyage. Il s'arrêt puis au petit livre de cuisine imprimé à Timișoara en 1857 par Petru (Pierre) Lupul-Lupulov (qui est réproduit dans *l'Annexe*). Cel-ci (1808-1872) fut un intellectuel roumain (dont le nom fut serbisé à l'ordre de la hyerarchie éclesiastique serbe) qui étudia a Timișoara, Pesth et Verona et fut appliqué comme fonctionnaire administratif,professeur a Zara / Zadar (Dalmatie), inspecteur des écoles roumaines de Banat.

Aminé d'une vision post-luministe, il a écrit,traduit et adapté des ouvrages très variées: théâtre, histoire (de Rome et des Croisades), philosophie, morale, conseils, pratiques. Sa petite brochure de 1857 constitue une première pour la littérature roumaine de la région. Elle est presentée comme une „traduction", mais sans indiquer les sources, qui sont probablement diverses, car elle contienne des plats de la cuisine allemande,italienne et française (soupe de tortue à la Montpellier). C'est une cuisine „cosmopolite", bien eloignée de celle traditionelle,un indice du processus de modernisation, même sur ce palier, des élites urbaines roumaines de Banat.

ANEXĂ

[Coperta I]

RECEPTE

DESPRE VARIE (DESCHILINITE) BUCATE, CARI ORI SI CINE LE POATE FACE.

[3]

Cuin'a de calatorie, séu recepte despre deosebite bucate,cari se potu usioru ordina, séu fiesce carele póte sa le faca.

[1] SUPPA (CIORBA) DE ERBURI.

Pune în tr' unâ olâ micâ de fertu erburi bine curâtite si spâlate; si anume unâ portiune bunâ de cerefoiu,[1] macrisu,[2] unu pâstinacchiu, una morcovâ (morconiu) si pucintelu de selleru, tóte tâiate mânuntu; pune tóte aceste sâ férbâ în apâ cu o bucatâ de buteru (untu de vaccâ) si sare.

[2] SUPPÂ DE LAPTE DE AMIGDALE.

Luvâmu o jumâtate de pundu (pfundu) de amygdale dulci, le punemu cu apâ la focu; candu începe ap'a sâ férbâ, atunci scótemu amigdalele afarâ, ca sâ le curâtimu de piele; în urmâ le aruncâmu în apâ rece, apoi le uscâmu, le pisâmu bine în unu morsariu (avanu), udândule cându si cându cu unâ lingurâ plinâ de apâ, ca sâ nu se prefacâ în uleu. Dupâ acést'a punemu în unâ casserole o catatime buna de zacharu, sare forte pucina, una bucâcicâ forte mica de Zimmet (Cinnamomu) o criscâ subtiré de lâ-mâie, tote aceste lásâmu sâ férbá cam unu pâtrariu de órâ, dupâ acést'â ne serbimu de compositiunea acést'a, ca sâ se scurgâ amigdalele aceste prin unu salvettu, apâsândule câtu de bine cu o lingurâ de lemnu; în urmâ, se versa acést'a totu în tr' unu blidu (scudella) de suppa, în care se pune si pane alba uscatâ tâiatâ în bucatiele mitutele, care, dupâ pofta se póte si praji. Suppa acést'a é forte buna si sanatósa, déca amigdalele nu suntu rancede.

1 Chaerefyllon, cerefolium.(Kerbelkraut.)

2 Acetosa./

[3] SUPPA DE DOVLIACU (LUDAIE).

Dupa proportiunea a catatimei de suppa, care vremu sa facemu, luvamu mai multu ori mai pucinu d' in dovliacu. La una Pintâ[3]) de lapte luvamu a patr'a parte d'in unu dovliacu de marime mijlocie, o curatimu de scórtiâ, de sementiâ si de totu acéea ce é înpreunatu cu ea, taiemu dovliaculu în bucatiele mitutele; lu punemu în una óla cu apa, si lu facemu sa férba pana se face pappa, si pana nu mai remane nimica d' in apa; în urma punemu o bucata de untu de vacca de marimea unui ou, si pucintica sare, lasamu sa mai férba pucintelu, dupa acést'a ferbemu o pinta de lapte; punemu în întru zacharu, si versamu laptele preste fertur'a dovliacului, remestecamu tote la olalta, si mai punemu cateva crische de pane în întru, în modulu acest'a vomu avé una suppa sanatósa si restaurante.

[4] SUPPÂ DE THÈ.

In una pinta buna de lapte, ori de smantana pune 6 ori 7 linguri mici pline de thè, o bucatica de zacharu, si de vanilia; pune sa férba, inse cu acéa luvare de séma, ca sa nu se topésca smantan'a; dupa acést'a sdrobesce in pucintelu lapte caldu trei ori patru galbinuse de ou (Eierbotter), arunca le în smântânâ, apoi în urmâ fa sa strecurre totu pr'in o sîta forte chiara: ne vrêndu sâ sufferi foile de thè, arunca în întru scortie mitutele de pane prajita. s.a.m.d.

3 Una pintâ are 48 tiolluri cubice./

[5] SUPPÂ NEMTÉSCÂ D' IN SAGU SI D' IN VINU.

Mai nainte de tote se spala Sagulu de doa ori în apa rece si a treia óra in apa calda, apoi in urma se pune la focu, adaugêndu cateva bucatiele de scórtia de lamiae cu pucintelu de cinnamomu (Zimmet) lasamu sa férba una óra si jumatate, in urma versamu preste ellu totu atat'a vinu, cata apa amu pusu la inceputu; si lasamu sa férba mai o jumatate de óra, in urma lu addulcimu cu zacharu dupa placere; portiunea pentru o persóna este una tassa (siollu) buna de Sagu, in unu paharu si jumatate de apa, si apoi unu paharu mare de vinu. De place cuiva sa fie Sagulu grosu, atunci se pune mai multu; suppa acést'a e fórte buna si estraordinariaminte sanatósa.

[6] MODULU DE A PREGATI CICORI'A.

Dupa ce amu curatito si spalato, o lasamu sa férba una jumatate óra in apa, apoi se scóte afara si se pune in apa rece, ca sa o stórcemu catu se póte mai bine; in urma se ferbe cu pucintelu untu de vacca (buteru) si candu é destulu de férta, se adauge arom'a.

[7] SPARAGII (Spargel).

Dupa ce amu taiatu una parte d' in celu albu, si dupa ce i amu spalatu bine, i punemu sa férba in apa si sare , jumatate patrariu de óra é destulu; dupa acest'a i punemu pre taieru ca sa i mancamu cu uleu si aceta./

[8] SPINATU.

Dupa ce lu amu curatitu si spalatu, lu punemu sa férba in apa, dupa acéea lu punemu in apa rece, ca sa lu storcemu bine, in urma lu punemu in una caserola cu o bucata de untu de vacca, si apoi lu punemu sa férba incetu unu patrariu de óra, se pune pucintica sare, fanina catu se póte luvá cu doa ori trei degete, si turnamu preste ellu lapte ori smantana.

[9] TZECLE (Rothe Rüben).

Vrêndu sa le fricassamu (frigemu), trebue sa le punemu cu untu de vaca in tr' una casserola, mai punemu patranjeiu (petrosiliu), cepe manuntu taiate, pucintelu aliu (usturoiu), pucintica fanina catu se póte luvá cu doa ori cu trei degete, pre urma acetu, sare, piperu, si lasamu sa férba unu patrariu de óra.

[10] OAOE ÎNCHIEGATE.

Luvamu o tiganie plana care nu se dissolve la focu, punemu pre fundu pucintelu untu de vacca, care sa se estinda preste totu, in urma punemu in ea oaoele condite cu sare, piperu, si doa ori trei linguri de lapte; si apoi apasamu cu o lingura candenta (tare ferbinte).

[11] OAOE CU CRÂSTAVETI.

Luvamu crastaveti, i taiemu in bucatiele de grosimea unui degetu, i punemn la focu, cu buteru, patranjeiu, si cu cepe manutu taiate; dupa acéea punemu désupra pucintica fanina catu se póte luvá cu doa ori trei degete, si i udamu cu pucintica apa condita cu sare si cu piperu, dupa ce s'au fertu,si nu se mai afla succu, atunci punemu oaoe inchiegate, taiate in patrare, turnamu lapte ori smantana désupra, lasamu sa mai férba pucintelu pana clocotesce, le gustamu óre au bunu gustu, si le punemu pre taieru.

[12] SPECIE DE SMANTÂNÂ (Nahmkoch).

Luvamu sésa oaoe, doa intregi cu patru galbinuse le sbatemu (sdrobimu) cu o mana mica plina de fanina, unu saidlicu (una litra) de smantana, trei biscotte zdrobite, pucintica

lamaie verde (cruda) taiata manuntu, una bucata de zacharu, punemu taierulu, cu care vremu sa ne serbimu, pre unu cuptoriu nu ferbinte, punemu smantan'a acést'a in taieru dupa ce amu remestecato bine, si lasamu sa férba una óra; dupa acest'a apasamu cu o lingura candenta.

De vomu pune smantan'a acest'a sa férba la unu focu mare, atunci partea ei d' in josu se va arde si va avé unu gustu neplacutu.

[13] MERE FERTE ORI ABURITE (gedünstet).

Taiemu in doa, sésa mere appiole mari (Reinett Aepfel) le curatimu de scortiâ si de sementiâ, si in urma le punemu in apa próspata, apoi éra le scótemu afara, si le punemu sa férba cu unu paharu mare de apa, cu succulu d' in jumatate de lamaie, si cu una bucata de zacharu. Candu voru fi merele ferte, atunci le vomu scóte afara, le vomu pune pre unu taieru, in urma vomu ferbe sirupu d' in zacharu, pana ce se va lipi de degete, si apoi lu vomu versa preste mere.

[14] RIBESLE FÉRTE.(Eingesottene Johannisbeeren.)[4]

Punemu sa férba unu patrariu de pfundu de zacharu in unu pacharu de apa, pana ce va fi sirupulu dessu, inse debue sa lu curatimu bine de spuma; dupa acést'a punemu in sirupu riblese, care inse mai nainte debue bine sa se spele, sa se usuce, si sa se desgrane (sa se curatie de codi s.a.), le facemu sa dé trei colcaituri mari (bolli), le luvamu della focu, si mai odata le curatimu de spuma.

[15] PASTÂ DE SINGHILII CÂISÂNE (Aprikosenkoch).

Taiemu catu se póte mai manuntu sésa pfundi de singhilii, cari nu sunt tare cópte, si în

4 Latin.Ribes,ribesium./

urma le punemu intr' una caldare forte curata. Spargemu ósele, le luvamu pelea josu, le taiemu de totu manuntu, ca sa le punemu la olalta cu singhiliile: pulberisamu 41/2 pfundi de zacharu, si l' incorporamu asemené cu singiliile, punemu caldarea pre unu focu chiaru, si remestecamu tote cu una lingura spumatoria (Schaumlőffel), ca sa nu se lipésca past'a de fundu, dupa ce a innaintatu fertur'a, retragemu d' in tempu in tempu caldarea, ca sa sdrumicamu bucatielele de singhilii, cari anca nu s' au topitu; mai pre urma lasamu sa mai férba past'a pana ce se lipesce de degete, dupa acéea le punemu in vasciore.

Confectur'a acést'a é sanatósa si catava lassativa; pentru ca tóte fruptele cu nuciolu (osu) au proprietatea de a curati stomachulu binisoru.

[16] PASTE (Backwerk).

PÂNE PIPERATÂ.

Luvamu doa pinte, (ocale) de miere, le punemu sa se incaldésca; punemu scórt'a della una lamaie taiata in bucatiele mitutele, unu patrariu de pfundu de amygdale asemené manuntu taiate, unu loth de potassa pulberisata, punemu parti asemeni de timmetu (canella),[5] si de garófe aromattice (Gewürznelken),si flori de muscata (Muskatblüte); aceste trei parti debuie sa pondere la olalta unu loth; îndata ce clocaie mierea, se pune în una óla supa, se arunca desupra fanina, remestecamu,pana ce mierea este ceva mai multu decatu caldutia, pe urma punemu în întru potass'a, si apoi mestecatur'a susu însemnata, remestecandu necontenitu, punemu totu cate pucintica fanina, pana ce past'a s'a invertosiatu d' in destulu, ca sa o lucramu; atunci se întinde ca sa ajunga grosimea de patru ori cinci linii; se taie past'a acést'a în forma de tablette mici, se dispunu aceste tablette pre una lastra (Platte) de feru, asupra caria amu aruncatu mai anteiu fanina, ca sa nu se lipésca past'a, pe urma se pune acést'a totu în tr' unu cuptoriu, lasamu în lontru pana ce se radica past'a si pana ce é cópta; acést'a dura ordinariaminte unu bunu patrariu de óra.

Debuie sa ne îngrijimu, ca sa nu punemu îngredientiele în miere candu e acést'a forte calda, caci potass'a s'aru preface in varu, éra deca mierea aru fi forte rece, atunci potass'a nu s'aru dissolvi (deschiegâ).

Ca sa esperimentamu caldur'a cuptorului, debuie sa aruncamu pucintica fanina în lontru, déca se negresce fanin'a atunci este ellu forte caldu; se cade sa capete fanin'a o colóre formosa galbina.

Acésta pane piperata, cu multu nu é atatu de gré, ca si cea ordinaria, ea este estraordinarie usora, si gustului atatu de priinciosa catu póte fi orice alta pane piperata.

[17] FOCACCIÂ (POGACIÂ) DE O MIE ANI.

Luvamu unu pundu de untu de vaca, care lu punemu sa se topésca, ci sa nu negrésca, apoi sa recésca pucintelu: o lamaie rasa cu rasatorea, unu pundu de Zacharu pisatu, trei oaoe, cu albusu, si galbinusu; tote aceste le mestecamu bine, si se adauge atat'a fanina (de cea mai alba) catu se cer ca sa o potemu framenta si estinde in pasta; aluatulu (past'a) acest'a se întinde cu unu cilindru (sucitoru), si candu é de grosimea manunchiului a unei linguri, o taiemu in bucati, le ungemu cu galbinusu de ou, care s'a subtiatu cu apa, in urma o punemu in cuptoriu, pucinu dupa ce s'a scosu panea d' in ellu. Acésta focaccia se conserva buna unu tempu forte indelungu, precum lu esprime titlulu seu iperbolicu; unulu mi a narratu, ca a mancatu d' in una atare focaccia ce a fostu conservat'o de sése luni, si ca erá escellente. É unu lucru forte bunu a o duce pre mare, s'aru conservá la cea mai lunga navigatiune.

RECEPTU PENTRU PEPTU

[18] LAPTE DE GÂINÂ

Luvamu doa oaoe de totu prospete, lapadamu albușul si sbatemu galbinusiele in pucintica apa caldutia (cepida); în urma punemu in lontru o bucata buna de zacharu, versamu désupra doa pahare mari de apa calda, mestecamu tote aceste la olalta. Beutur'a acésta é cea mai buna pentru peptu.

[19] PENTRU JUNGHIURILE ÎN CÓSTELE PRUNCILORU.

Eu amu vêdutu prunci a suferi aceste in tr' unu modu compatimitoru; aceste junghiuri casiunate de venturi, se tamaduescu nesmintitu, dandu se prunciloru Cly-stire (lavativi), si applicandu in partea in care sente prunculu junghiulu acel'a, o caramida forte calda (preste unu vestmentu can grosu), ori unu biglaisu (Bügeleisen), acest'a inse nu debuie sa fie candente (rosu schinteitoru).

[20] RECEPTU DE A FACE SUPPÂ DE BRÓSCÂTIESTÓSÂ(TARTARUGÂ),PRECUM SE FACE ÎN MONTPELLIER.

5 Cinnamomu./

Ia una tartaruga de pre pamentu, ori de cele ce vietiuiescu in apa curgatóre, de marime mijlocia, care pondera cu scórti'a (Schale) ei cam 24 loti; o luvamu d' in scórti'a ei afara, i taiemu capulu, picerele si cód'a; luvamu carnea, sangele, ficatulu si inim'a, si aceste tóte le ferbemu cu unu puiu micu, pucintelu de cerefoiu, si cicoria, in urma storcemu tote aceste bine, si le strecoramu; inse debuie sa bemu acésta suppa mai pucinu uná luna ori sése septâmani, ea este escellente de a curati sangele.

[21] MIJLOCIRE DE A JUDICÁ PÂNÂ LA UNU ATARESEMNU DESPRE PURITATEA (CURÂTENI'A) AERULUI.

Luvamu unu paharu de apa cu varu bine saturata, ci sa fie filtrata si fórte chiara (limpeda); paharulu acest'a se pune la aeru pre o feréstra, care sa nu fie nici fórte innalta, nici fórte scunda; o lasamu sa sté optu ori dece dile; vêdendu ca se turbura ap'a curendu, potemu conchide, ca este multu aeru necuratu in atmosfera; cu catu mai pucinu se turbura ap'a, cu atatu mai multu é curatu aerulu: facendu esperienti'a acést'a in deschilinite locuri, se va poté recunósce in care locu é aerulu mai bunu.

[22] SUPPA ESCELLENTE, SI FORTE NUTRITIVA, CARE SE PÓTE FACE IN MAI PUCINU DE UNÂ ÓRÂ.

Luvâmu unu pâtrariu de pundu de carne de vitellu della cóstâ, o tâiemu în bucatiele mici, in form'a dadiloru (Würfel); pe urma o punemu în una óla cu o pinta (ocaoa) de apa, adaugendu una lingura de urezu. Dupa ce a fertu ap'a acést'a de jumatate (care succede in mai pucinu de una óra), retragemu supp'a, storcemu carnea de vitiellu si urezulu, strecuramu totu, si lasamu pucintellu sa se asiedie.

[23] SUPPÂ RESTAURANTE (DÂTÂTÓRE DE POTERI) A LUI BOERAVE.

Luvamu unu pundu de apa, o punemu sa férba, indata ce ferbe, punemu in intru unu patrariu de pundu de pane négra uscata, si patru loti de stafide bine spalate, lasamu sa férba acést'a trei patrarie de óra, si refundemu apa de dupa mesur'a precum se consuma. Dupa trei patrarie de óra mai adaugemu trei linguri de zacharu pulberisatu, si una bucacica de cinnamomu (Zimmet), in urma érâ lasamu sa férba tóta mestecatur'a acést'a mai unu patrariu de óra, si dupa acést'a strecuramu totu pr' in unu Salvetu.

[24] Cum se face *Sirupulu*? Unu *Sirupu* finu dulce se póte câstigá, décâ în succulu de póme în tr'o câldare pusu vomu amestecá cretâ pulberisata, pana ce va produce acést'a o clocotire.Pr'in asiá lucrare se perde acrimea succului. Dupa ce succulu acest'a a începutu sa férba de caldura, atunci lu filtramu pr'in flanellu. Dupa acést'a punemu pucintelu albusiu de ou rece séu caldutiu în tr'însulu, apoi éra încaldimu succulu pana ce ferbe. Albusiulu se scurge acuma, se despumega, si pr'in acést'a deplin se limpediesce succulu. Pe urma se ferbe succulu încetisioru pana la consistinti'a unui sirupu. Fiindu ellu de furnici cercetatu, se pune ól'a preste o catatime de cenusia fina de lemnu.

GLOSAR

acet - oțet (it. *aceto*)
(mere) **appiole** [*Reinett Aepfel*] - (mere) domnești (it.)
amigdale - migdale (dial.)
biglais - fier de călcat (dial., din germ. *Bügeleisen*)
biscotte (pl.) - biscuiți (it. *biscotto*)
butter - unt (germ. *Butter*)
caisâne (pl.) - caise (dial.)
caisâne singhilii - caise mici și acrișoare, fructe ale unor pomi nealtoiți („sălbatici")
(lingură) **candentă** - incandescentă, fierbinte (it.)
cătățime - cantitate (dial.)
cerefoiu [*Kerbelkraut*] - asmățui/hasmațuchi (*Anthriscus cerefolium*), plantă erbacee utilizată ca aromatic
cinnamom [*Zimmet*] - scorțișoară (lat.)
colcăituri(pl.) [*bolli*] - clocote (arh. dial.)
confectura - dulceață (it. *confettura*)
crâstaveți - castraveți (dial.)
crișcă - bucată, felie (dial. din srb *krizka*)
cuină - bucătărie (dial.)
dadi(pl.) [*Würfel*]-cuburi (it. *dado*)
(a) debui-(a) trebui (arh. lat.)
deschilinit - diferit (dial.)
(a se) desgrana-(a se) curăța, decoji (arh. lat.)
famina - făină (dial.)
focaccia - lipie, plăcintă (it.)
lapte de găină - lapte de pasăre (sintagma actuală), desert
lassativă - laxativă (it.)
lastra [*Platte*] - placă de metal, sticlă, lespede, platou, farfurie întinsă (it. *lastra*)
litră - măsură de capacitate echivalentă cu ¼ l (ngr.)

loth - unitate de masă echivalentă cu cca 18 g (germ.)
morsariu - mojar
nuciol - sâmbure (arh. lat.)
oase (de caise) - sâmburi (dial.)
oca(oă) - măsură de capacitate echivalentă cu cca 1 l (tc.*oka*)
ordina - a prepara
pappa - mâncare, papară, piure (it.)
pâstinacchiu - păstârnac (dial.)
pintă - măsură de capacitate echivalentă cu cca 1 l (magh. *pint*)
platte - tavă, platou, farfurie întinsă (germ. *Platte*)
potassă - carbonat de potasiu, sodă lat., germ., fr., it.)
pund/pfund - unitate de măsură echivalentă a cca 0,5 kg (germ. *Pfund*)
recepte (pl.) - rețete (lat.)
(a) refunda - a (re)umple (lat., it.)
restaurantă - reconfortantă (it.)
ribizle (pl.) - coacăze (magh. *ribizli* din germ. *Ribisel*)
sag - pulbere sau granule de sagotier (palmier), prin extensie și amidon de cartofi care se fierb(e) în supă sau lapte (it.*sago*)
salvet - șervet (dial. din magh. *szalvéta*)
scoarță - coajă; carapace (dial.)
sdrumica - (a) zdrobi (dial.)
seidlic(u) - măsură de capacitate echivalentă cu 0,3-0,5 l (în text cu o litră=1/4 l) (germ.)
seller - v.**țeler**
sparagii(pl.)[*Spargel*]-sparanghel (*Asparagus officinalis*) (it. *sparagio*)
specie [*Rahmkoch*] - fel,sort,soi (it.)
spinat - spanac (ngr.)
șol - cană,ceașcă (dial., din srb.*šolja*)
tassa - cească (germ. *Tasse*)
taier/tăier - farfurie întinsă, fund de lemn (magh. *tányer*)
thè - ceai (fr.)
tiganie - tigaie (dial., din srb. *tiganja*)
tzvecle (pl.) - sfecle (dial.)
țeler - țelină (magh. *celler*, din germ.)
urez - orez (dial.)
zimmet - scorțișoară (germ. *Zimmet*, *Zimmt*)

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

RIDICAREA *IN SITU*, RESTAURAREA ȘI CONSERVAREA UNUI CUPTOR DE OLAR DIN SECOLELE III - IV

*Răzvan Găvan**

Cuvinte cheie: *Banat, sec. III – IV, cuptor olar, restaurare, conservare*
Keywords: *Banat, 3rd – 4th centuries AD, pottery kiln, preservation, restoration*

Locul descoperirii

Cuptorul a fost descoperit în cadrul cercetărilor arheologice preventive pe șantierul arheologic de la Timișoara – *Freidorf* din anul 2006. Aceste cercetări au fost conduse de către domnul dr. Mircea Mare, arheolog la Muzeul Banatului[1]. După descoperirea cuptorului, la sugestia responsabilului de șantier și cu sprijinul directorului Muzeului Banatului, Dan Leopold Ciobotaru și a doamnei prof. dr. Doina Benea de la Universitatea de Vest Timișoara, s-a procedat la ridicarea *in situ* a acestei piese.

Descrierea cuptorului

Piesa este aproximativ rotundă, cu un diametru maxim de un metru. În interior cuptorul prezintă șase brațe de lut ars, care pornesc dintr-un nucleu central și se leagă de marginea cuptorului.

Partea superioară a piesei, respectiv cupola, a fost distrusă din vechime, părți din ea au fost găsite prăbușite în interior. Marginea cuptorului este din lut ars, foarte friabil cu multe fisuri. Brațele bine arse sunt dispuse la aproximativ zece centimetri sub nivelul diametrului maxim al piesei. Aceste brațe sunt pline în interior, și au forma unor spițe de roată de car, cu grosimea cuprinsă între 18-20 cm în diametru (ele nu sunt egale ca diametru), pornesc din nucleul central și se lipesc de peretele cuptorului. Brațele sunt fisurate în zona centrală, fapt ce arată că nucleul a fost clădit inițial, apoi au fost atașate aceste brațe. Cuptorul de olar este slab ars, atât pereții cât și brațele interioare, ceea ce denotă o funcționare de scurtă durată. Fragmentele ceramice descoperite în pământul din jurul cuptorului și din interiorul părții inferioare a cuptorului, sunt de culoare neagră cenușie tipică pentru secolul al III lea –al IV-lea d.Chr.

Ridicarea „in situ"a cuptorului (fig. 1)

Lucrările de ridicare *în situ* a cuptorului de olar au fost executate în trei etape:

• După ce s-au stabilit dimensiunile reale ale piesei s-a săpat în jurul ei cu o toleranță de 30 cm. în plus pe fiecare latură. S-a coborât până la indicele de siguranță, acesta fiind pământ steril.

• S-a obținut un paralelipiped cu înălțime de 1,80 m și laturile de 1,60 m s-a început săparea pe sub acesta.

• În cazul acestor ridicări *în situ* cantitatea de pământ fiind foarte mare (aproximativ o tonă cu tot cu obiectul vizat) este necesar ca cel care coordonează lucrarea să fie atent și sigur de etapele care se succed. Având în vedere greutatea foarte mare, există pericolul de accidentare. În acest caz lucrările au fost conduse de restaurator.

S-a săpat sub blocul de pământ și s-au introdus în zona laterală doi dulapi de lemn de 10 cm. grosime pe cant pe două laturi paralele. În acest moment cuptorul se afla protejat în interiorul acestui bloc de pământ iar în interior umplut cu nisip.

A urmat săparea pe sub cuptor, în așa fel încât cei doi dulapi să formeze talpa blocului. În sistem minier, s-a golit pământul în mod progresiv între cei doi dulapi atașându-se talpa din alți dulapi. Construcția tălpii rămâne definitivă si pentru expunerea piesei în muzeu.

Eliberarea pământului de sub cuptor s-a făcut pe câte o treime din această suprafață, la scoaterea pământului introducând câte un nou dulap din lemn. Ultimul dulap s-a introdus prin batere și culisarea primilor doi dulapi. Altfel spus s-a format fundul lăzii de lemn al acestui bloc, aceasta fiind și prima etapă a acestui proces. Construcția lateralelor din lemn ale blocului formează etapa următoare, mult mai simplă decât prima etapă. Întreg blocul se asigură în cutia de lemn prin structuri metalice, în așa fel ca ridicarea *in situ* să fie executată în siguranță.

Ridicarea și transportul blocului s-a făcut cu macaraua iar depozitarea în Muzeul Banatului încheie prima fază a acestei operațiuni complexe[2].

* Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, 300002 Timișoara.

1. Căruia îi mulțumesc pentru permisiunea de a publica etapele de restaurare și conservare ale acestui cuptor de olar.

2. La ridicarea *in situ* a acestui cuptor de olar au participat studenții: O. Rogozea, I.Gruia, și A. Drența.

Prepararea piesei în vederea expunerii în expoziție (fig. 2)

Această operațiune a cuprins următoarele faze:

- Desfacerea lăzii în care se afla piesa
- Restaurarea și consolidarea piesei
- Conservarea și întărirea piesei

Desfacerea lăzii în care se afla piesa

Demontarea lăzii s-a făcut îndepărtând capacul și două laturi, baza și celelalte laturi rămânând fixe. S-a scos nisipul din interior, acesta fiind pus pentru mărirea rezistenței la transport și pentru a împiedica apariția altor fisuri. S-a continuat șpăcluirea și îndepărtarea pământului din interior. Am stabilit ca două din cele șase brațe să fie golite de pământul de sub ele în așa fel încât să rămână suspendate, pentru a se putea vedea modul în care au fost legate de pilonul central și un capăt atașat de marginea interioară a cuptorului.

Restaurarea și consolidarea piesei

Inițial am decis că este necesară eliminarea fisurilor din centrul piesei. Aceste fisuri au fost consolidate cu pânză de sac, aracet și gips de modelaj.

Colorarea s-a făcut cu tempera în tonalitate apropiată cu originalul. Pentru a mări rezistența piesei, am stabilit că este necesară impregnarea cu o soluție compatibilă și reversibilă. În urma consultării cu un alt restaurator în piatră și ceramică, Ion Oprescu, au fost propuse două substanțe de impregnare: tetraetil silicat, paraloid B 72+butilacetat (cod 733).

În urma testelor efectuate pe diferite bucăți de chirpic ars, s-a optat pentru folosirea variantei cu paraloid B72 și butilacetat (cod 733) prin pensulări succesive. Am optat pentru această metodă, deoarece se obține și o bună conservare a piesei. Înainte ca piesa să fie impregnată cu paraloid, este necesara curățirea foarte atentă a zonelor destinate acestui tratament.

Conservarea și întărirea rezistenței piesei (fig. 3)

În urma testului efectuat cu Paraloid B72, în concentrație mai slabă, pe o bucată de chirpic căzută în interiorul cuptorului, soluția a pătruns adânc în structura materialului mărind rezistența. După uscare soluția creează o peliculă de protecție cu un aspect mat (fig. 4)

În urma șpăcluirii am descoperit gaura de alimentare a cuptorului. Aceasta este flancată de doi piloni din lut ars, care pornesc de sub cele două brațe orientate în direcția sud, din poziția inițială de pe teren. Cei doi piloni au o ardere secundară și au necesitat impregnarea.

Gura de alimentare a fost consolidată cu gips de modelaj și pânză de sac.

În continuare s-a trecut la înlăturarea pământului suplimentar din dreapta și stânga cuptorului. Această operație s-a executat cu ajutorul flexului cu pânza abrazivă pentru piatră. Am ales această metodă pentru a nu crea șocuri și implicit pentru a evita apariția de noi fisuri.

În acest moment piesa este pregătită pentru expunere, urmând a fi executată o vitrină din sticlă în care cuptorul de olar să fie vizibil și protejat din toate părțile. Obiectul beneficiază pentru expunere și publicare inclusiv de un desen complex, care pune în evidență detaliile tehnice (vezi fig. 5 și 6).

THE RECOVERY, PRESERVATION AND RESTORATION OF A 3RD – 4TH CENTURIES AD POTTERY KILN

(*Summary*)

The kiln have been unearthed during the 2006 October – December archaeological campaign of preventive excavations in the *Freidorf* district of Timișoara. Given the importance of the find, it had been decided to be recovered and transported to the Banat Museum, in order to be preserved and restored.

The kiln is roughly circular, made of clay, one meter in diameter and has six inner symmetrical „arms", starting from a central nucleus and connecting to the edge. The cupola had been destroyed in ancient times and parts of it had been found inside. The spoke - like arms, set some 10 cm below the level of maximal diameter, cracked in the central area, are 18 to 20 cm in diameter. Both the inner walls and the arms are poorly burnt, pointing to a short period of use. The black grayish ceramics found around the kiln and in the lower part of the complex is typical for the 3rd – 4th centuries AD.

The author subsequently describes the phases of conservation: removing and lifting of the kiln, preparing for transportation, transportation, opening of the wooden box, consolidating, restoration and strengthening of the piece. Specific details are given for each phase of the process.

The kiln will be exhibited inside a glass case ensuring protection and providing full visibility.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

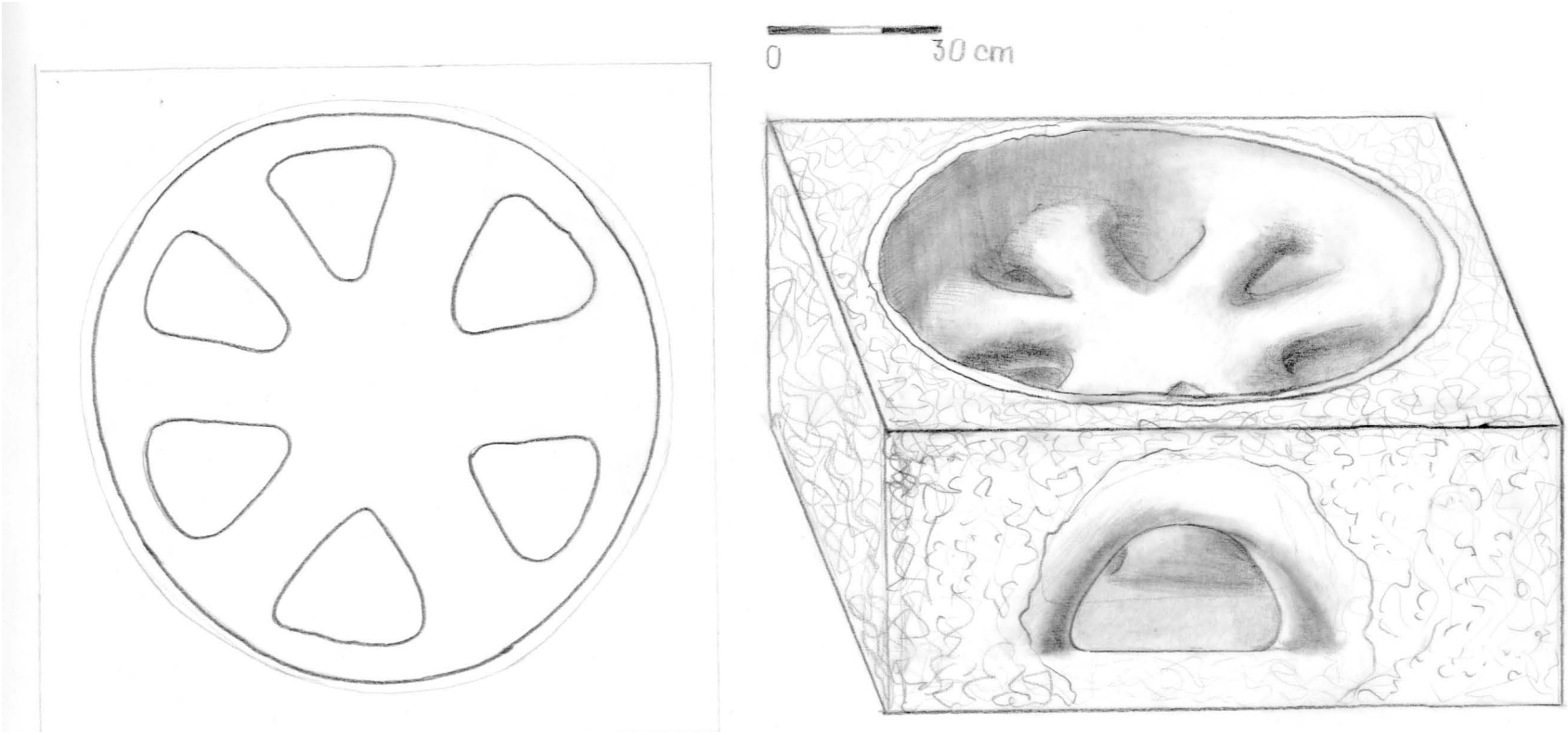

Fig..5

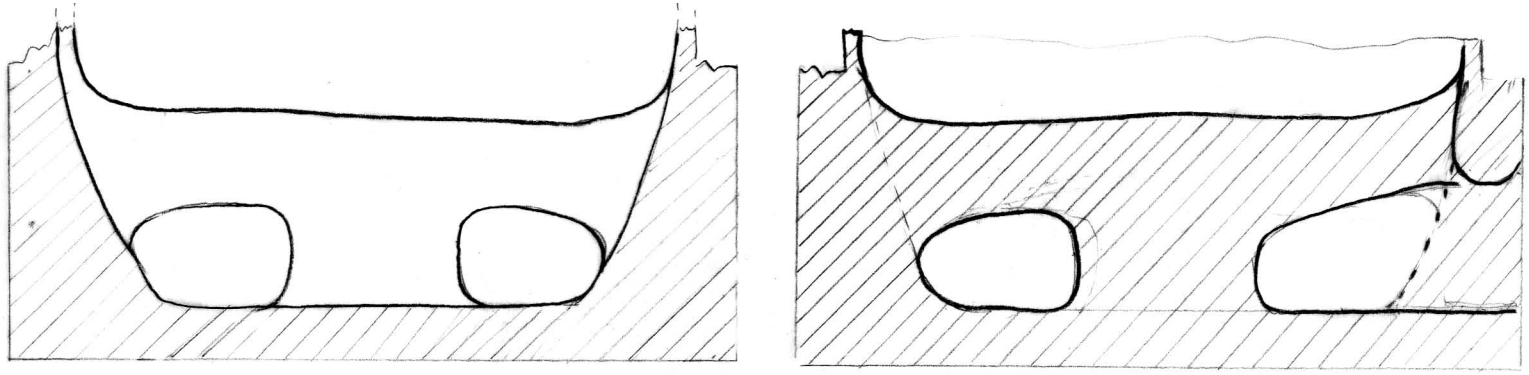

Fig. 6

ANALELE BANATULUI, S.N., ARHEOLOGIE - ISTORIE, XV, 2007
http://muzeulbanatului.ro/mbt/istorie/publicatii/ab.htm

RESTAURAREA ȘI CONSERVAREA TEZAURULUI MONETAR DESCOPERIT LA TIMIȘOARA - STR. 9 MAI, ÎN ANUL 2006

*Maria Mîțu**

Cuvinte cheie: *tezaur monetar, ev mediu, Timișoara, restaurare și conservare.*
Keywords: *monetary hoard, medieval time, Timișoara, restauration and conservation.*

Cu ocazia săpăturilor arheologice preventive din 2006, efectuate pe traseul liniei de tramvai din *Piața Sfântul Gheorghe* a fost descoperit un tezaur monetar compus din monede de argint.

Pentru a putea fi valorificate din punct de vedere științific și muzeal, monedele au fost predate laboratorului de restaurare și conservare din cadrul Muzeului Banatului[1].

În vederea stabilirii fluxului tehnologic de restaurare și conservare s-a trecut la examinarea monedelor.

După descoperire, monedele se prezentau sub forma unui bulgăre de pământ.

O primă operație a fost îndepărtarea solului de pe monede. După această operație s-a trecut la identificarea vizuală a produșilor de coroziune. Datorită faptului că au stat timp îndelungat în sol, monedele au prezentat un grad de coroziune avansat.

Solul, ca mediu foarte complex este compus din substanțe solide, lichide și gazoase. Componenții solizi ai solului sunt humusul, nisipul, mâlul și altele. Humusul este produsul rezultat în urma descompunerilor materialelor organice și constituie partea cea mai instabilă din sol. Cantitatea și compoziția humusului variază în funcție de caracterul substanțelor vegetale, de resturile de natură minerală și de produsele activității vitale ale microorganismelor.

Apa existentă în sol prezintă deosebiri: chimic (apă de constituție), fizic (reactivată în sol) și apa liberă. Cea din urmă umple porii solului, dizolvă sărurile existente și formează electrolitul. Viteza de degradare a pieselor în sol crește odată cu factorul umiditate, în urma accelerării funcționării elementelor de coroziune, așa numitele pile galvanice.

O influență hotărâtoare asupra vitezei de coroziune o are capacitatea de aerare a solului, gradul de saturare a solului cu aer.

Aerul din sol conține, în raport cu aerul atmosferic, o cantitate mai mare de bioxid de carbon (CO2) și mai mică de oxigen (O2).

Dintre componenții chimici ai solului sunt importanți cei care se dizolvă în apa din sol, ca de exemplu: acizii, bazele, sărurile, bioxidul de carbon, oxigenul, hidrogenul sulfurat.

Toți acești componenți ai solului au contribuit la procesul de corodare al materialului din care aceste monede au fost confecționate.

Monedele au fost confecționate prin ștanțare, din argint. Argintul este un material moale, iar pentru confecționarea monedelor în compoziția materialului de confecționare se folosește un aliaj, în cazul de față a fost folosit cuprul într-o cantitate mai mică.

Procesul de coroziune nu a înaintat în urma scoaterii la suprafață, deoarece a fost preluat de specialiștii laboratorului de restaurare.

După îndepărtarea în totalitate a urmelor de sol de pe monede s-au constatat produșii de coroziune (oxizii, carbonații bazici, clorurile, sulfurile argintului și cuprului).

După o primă spălare a monedelor, pentru îndepărtarea solului s-a făcut degresarea cu un solvent organic, în cazul nostru cu acetonă, urmată apoi de o spălare pentru dezlipirea în totalitate a monedelor. Menționez că monedele au fost lipite unele de altele. În baia de spălare am folosit un detergent neionic de tip Romopall OF în diluție de 1%. Spălarea a fost urmată de perieri succesive cu o perie din fibră de sticlă pentru a împiedica zgârierea legendei monedei și îndepărtarea totală a depunerilor, datorită tezaurizării în sol.

Tratamentul chimic supus în continuare monedelor a fost unul în baie de complexon III (sarea disodică a acidului etilen, diaminotetra acetic-Na2H2EDTA) cu o concentrație de 37,2 g/l sare, în apă deionizată și cu un PH = 10, valoare la care s-a ajuns prin adăugare de soluție tampon.

* Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, 300002 - Timișoara.

1. Mulțumim domnului dr. Florin Drașovean, responsabil științific al săpăturilor arheologice preventive de la Timișoara, din Piața Sf. Gheorghe – an 2006, pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziție tezaurul monetar pentru a fi restaurat, conservat și publicat.

Soluția tampon obținută din acetat de amoniu și amoniac în concentrație de 25 %, are rolul de a aduce PH-ul la valoarea 4-5 (prin dizolvarea complexonului III în apă deionizată), la valoarea 10 și a-l menține constant[2]. Tratamentul chimic însoțit de perieri repetate sub jet de apă cu peria din fibră de sticlă, s-a practicat până la îndepărtarea totală a produșilor de coroziune. După curățirea în totalitate a monedelor s-a făcut spălarea cu apă deionizată până la neutralizare.

După ce a fost făcut testul cu azotat de argint pentru a verifica dacă în apa de spălare mai există cloruri, testul fiind negativ, s-a trecut la operația de uscare. Monedele au fost introduse în alcool etilic 98%, pentru îndepărtarea apei în totalitate de pe suprafața lor și apoi a avut loc uscarea pe hârtie de filtru la temperatura încăperii.

După uscare s-a trecut la conservarea monedelor cu o peliculă subțire de nitrolac prin imersie, cu o consistență de 3%, care prin uscare să fie aproape invizibilă. Această peliculă de nitrolac se face în scopul de a proteja piesele și a nu permite accesul agenților corozivi la suprafața metalului.

În paralel cu operațiile de restaurare și conservare au fost consemnate în fișa de restaurare operațiile chimice și fizice, observațiile de natură fizică și chimică, materialele folosite, observațiile cu privire la comportarea monedelor în diferitele etape ale fluxului tehnologic.

De asemenea a fost întocmită și documentația fotografică în timpul procesului de restaurare (înainte, în timpul și după restaurare).

În urma procesului de restaurare și conservare a tezaurului de monede de argint de la Timișoara - str. 9 Mai (Piața Sf. Gheorghe), din anul 2006, au rezultat 404 piese întregi și 8 fragmentare.

Tezaurul cuprinde piese specifice circulației monetare în zona Banatului între anii 1500-1565. A fost predat Secției de Istorie a Muzeului Banatului Timișoara pentru prelucrare și valorificare științifică.

2. H. J. Plenderleith, A.E.A. Werner, The Conservation of Antiquites and Works of Art, (ed. a II-a), Oxford University Press, London.

RESTAURATION AND CONSERVATION OF THE MONETARY HOARD DISCOVERED AT TIMIȘOARA, ST. GHEORGHE SQUARE, IN 2006

(Summary)

In this article I have presented the corrotion factors[j7] inside earth on hoard of silver from Timișoara 2006, St. Gheorghe Square.

The hoard of coins was discovered at Timișoara in 2006.

I have also presented the restoration and the conservation methods used on this hoard. The work was done in the restoration laboratory at the Banat Museum. The restoration was achieved using neutral substances that do not affect the material of which these coins were made.

Fig. 1 - Tezaurul monetar din argint de la Timișoara din *P-ța Sfântu Gheorghe* faze inițială de restaurare. (The hoard of coins was discovered at Timișoara, St. Gheorghe Square, the first step in restauration).

Fig. 2 – Monedele în faza finală de restaurare. (The monetary material after the restauration work).

RECENZII

ILIESE MARCEL, INSIGNELE AVIAȚIEI MILITARE ROMÂNE. ROMANIAN AIR FORCE BADGES, Ed. Mirton, Timișoara, 2007, ISBN (13) 978-973-52-0087-9, 91 pagini ilustrate.

Marcel Iliese, locotenent comandor în rezervă, debutează în lumea publicisticii cu o carte de specialitate. Autorul, fost pilot militar și în același timp (sau mai bine spus în ultimul timp) șef serviciu relații cu presa, este un pasionat colecționar în ale numismaticii. Ni se pare evident ca prin profesia sa, cât și prin pasiunea ce o are, să se aplece spre colecționarea unor piese militare aviatice. Însă domnul Marcel Iliese a făcut mai mult decât atât, s-a preocupat și de studiul lor (lucru firesc la un colecționar adevărat) și chiar mai mult a încercat să umple un gol al literaturii numismatice românești. Astfel el s-a preocupat în mod special de insignele Aviației Militare Române. A făcut un studiu ce l-a finalizat (în măsura în care un studiu poate fi finalizat) cu o carte ce o recenzăm în rândurile care urmează.

De la început cartea prezintă o mică greșeală. Numele autorului este trecut pe copertă (realizată în policromie și, puțin ciudat, având reproducerea foto a unei insigne de pilot civil) Iliese Marcel și nu cum ni s-ar fi părut firesc Marcel Iliese. Nu e o greșeală gravă, chiar putem să o considerăm ca o opțiune a autorului, însă nu se obișnuiește astfel.
Pe prima pagină se face corecția, aici autorul apărând cu gradul militar (prescurtat): lt. cdor (r.) Marcel Iliese. Lucrarea fiind bilingvă (română – engleză) aici aflam și numele traducatoarei: Polixenia Olar. Ne este reprodusă fotografic și o frumoasă insignă militară.

Lucrarea debutează la pagina 3 cu *Prefața* semnata de comandorul Paul Sandachi, directorul Muzeului Aviației Militare Române și care în câteva rânduri subliniază importanța lucrării, munca autorului pledând „pentru TRADIȚIE". Textul e dublat în limba engleză.

Pe urmatoarea pagină urmează un cuvânt introductiv al autorului, cu titlul *De ce?*. Aici Marcel Iliese explică, din punctul de vedere al unui pilot militar, ce l-a determinat să scrie această carte. Se simte în textul său mândria de a fi pilot militar și mai ales de a purta aceste însemne ce particularizează această armă. Cartea sa se adresează în primul rând colegilor săi piloții, dar și colecționarilor. Am zice noi și cercetătorilor care astfel beneficiază de o nouă carte de specialitate pentru identificarea unor piese ce se află în muzee (și nu numai). Pe lângă insignele pentru piloți autorul ne spune că a încercat să le cuprindă și pe acelea ale parașutiștilor, inginerilor, mecanicilor, navigatorilor și a celorlalte categorii de personal care activează în Aviația Militară Română. În final ni se spune că „materialul este deschis spre completare, este perfectibil și orice colaborare este așteptată și utilă". Acest cuvânt introductiv este dublat pe pagina 5 de traducerea în limba engleză – *Preamble*.

De la pagina 6 începe lucrarea propriu zisă cu capitolul *Însemnele piloților militari români – Romanian Military Pilot Signs*. Începând de aici textul este scris pe două coloane, prima fiind în limba română, a doua în limba engleză.

Se începe cu un scurt istoric al Aviației Române (ca instituție am spune noi), a cărei dată de naștere este considerată de autor „17 iunie 1910, atunci când Aurel Vlaicu a zburat pentru prima dată pe teritoriul patriei cu un aparat de concepție proprie, construit de el în țara". Un alt eveniment important ar fi „aprilie 1911, când 6 ofițeri din arma geniu ... încep școlarizarea la Chitila", inițiindu-se în ale aviației. Astfel la 1 aprilie 1913 se va înființa Aeronautica Militară Română în cadrul trupelor de geniu. Aflăm că națiunea română a fost a cincea națiune ce a deținut un serviciu aerian de război.

Textul abundă în informații interesante. În continuare aflăm că primele însemne de pilot militar apar în 1915. Până la acea dată, în intervalul 1913-1915 ar fi fost folosit un însemn care particularizau piloții de ceilalți geniști. Acesta era purtat la gulerul vestonului (unde de obicei se puneau însemnele de armă) și era reprezentat printr-un avion *Bleriot*, existând și un însemn de pilot pe mânecă. Textul e completat de imaginile de epoca a unui astfel de pilot și a unui astfel de însemn. Privind această informație am spune noi că primul însemn e mai vechi, prima insignă a Aviației Militare Române apărând în 1915.

La pagina 8 urmează capitolul *Pajura regală de pilot – A Pilot's Royal Eagle*. Este o continuare firească a capitolului anterior. Ni se prezintă prima insignă a Aviației Militare Românești, cu variantele ei (în general de matriță) ce rămâne neschimbată până în 1927. Aflăm și anumite păreri pertinente ale autorului asupra numeroaselor variante existente. De asemenea la unele versiuni ne spune și frecvența cu care le-a întâlnit. Perioada regenței este trecută în revistă foarte succint și ca urmare pentru că insignele sunt identice cu cele anterioare, având însă cifrul noului rege pus peste cel a lui Ferdinand. Carol II este cel care schimbă fundamental forma insignei, ce bineînțeles va purta cifrul său. Autorul ne precizează și în ce loc al vestonului erau purtate aceste insigne. El face o remarcă interesantă: atât civilii cât și militarii purtau același tip de insignă (de la Carol II până în perioada comunistă), cu foarte mici diferențe legate de detalii mai puțin vizibile (sistemul de prindere, reversul etc.). Noi înclinăm să credem că este vorba despre același tip de insigne care se particularizează prin comenzile și comanditarii diferiți (mai ales că ni se spune că nici piloții din acele timpuri nu țineau cont de acele detalii). O precizare mai greu de înțeles facută de autor este următoarea: „Acest tip de insignă este comandat și pentru piloții civili dar cu spada tăiată" (p. 12). Acea spadă era pe insigna militară (și de cele mai multe ori desemnează pe o insignă sau pe o decorație că e destinată unui militar) și este normal ca ea să nu apară la civili, însă se contrazice cu afirmația de mai sus unde spune că civilii și militarii foloseau același însemn. Este posibil să se refere la faptul că uneori era folosit același însemn. Oricum în aceste două pasaje se lasă loc unei oarecare ambiguități care credem că există doar în exprimarea autorului și nu și în cunoștințele lui. Aflăm însă că existau și insigne cu spada tăiată, dar la care se mai păstrează garda acesteia. În continuare ni se spune că aceste insigne de pilot și observator aveau și miniaturi ce erau identice ca formă dar mai mici decât insignele, însă în detaliu sunt atât de variate încât ele însele pot constitui un subiect de studiu separat. Revenirea la tron a lui Mihai a dus numai la schimbarea cifrului regal (la început cel din timpul regenței), care într-o primă fază s-a făcut artizanal. La scurt timp se trece la noul cifru regal (cu 4 M). Pe lângă numeroase fotografii de epocă și numeroase reproduceri foto de insigne, ne sunt prezentate și unele documente legate de emiterea sau mai bine spus modificarea de insigne. Sunt prezentate și câteva probe de insigne pentru piloți și observatori, dar rămase doar în faza de desen (deși unele au fost aprobate). Din 1941 se revine la vechile forme dinaintea lui Carol II. De asemenea se intră în detaliile tipologice. Aflăm că însemnul s-a decernat și unor piloți germani (aliați).

La pagina 21 debutează capitolul *Insignele de observatori aerieni – Insignias for the Air Observers*. Acestea erau purtate (evident) de observatorii aerieni, a căror școală se înființează în ianuarie 1915, dar numărul lor fiind destul de mic se va renunța la școlarizare, mai târziu existând și piloți care vor avea ambele atribute. Ei vor purta ambele insigne, cea de pilot pe stânga, iar cea de observator pe dreapta. Acestea se aseamănă întrucâtva cu cele de pilot militar și au o continuitate stilistică mai mare decât cele dintâi. Forma de bază se păstrează pe tot parcursul regalității, schimbându-se doar cifrul regal (în final fiind folosită și stema României). Și aici există miniaturi, însă nu se intră în detalii. Din nou avem o abundență în ceea ce privește ilustrația.

La pagina 23 este capitolul *Însemnele piloților militari din perioada 1949-1990 – Symbols of Military Pilots Between 1949-1990*. Abdicarea regelui a dus la căutarea unor noi însemne, care vor folosi cocarda inversă (roșul se află în centru). Autorul spune că se mai folosesc și vechile însemne, recunoscând însă că nu are nici o dovadă fotografică. Pentru prima parte cunoaște doar însemne textile pe care va apărea pentru prima oară, trecut numeric, clasificarea piloților. Acestea sunt folosite pentru foarte puțin timp. După 1952, deoarece se importă numeroase avioane sovietice se adoptă și însemnele acestora, insignele deosebindu-se de cele ale vecinului de la răsărit doar după revers, deoarece erau confecționate în România (nu și cele sovietice). De data aceasta insignele se poartă în partea dreaptă. În 1965 apare un nou model, asemănător, dar avînd stema de atunci a României, ceea ce le particularizează. Spre sfârșitul perioadei se revine la vechea formă a pajurei regaliste, însă bineînțeles cu stema comunistă. Și în acest capitol abundă reproducerile, fiindu-ne arătată și o insignă de parașutist, fără prea multe explicații, ea fiind comparată cu insigna de pilot, singurele date ce ni se dau fiind perioada ei (1949-1951). De fapt ea ne este prezentată mai mult pentru a ilustra influența ei asupra primului model comunist cu stemă (pentru piloți). Acest capitol nu prea ne lămurește exact ce s-a întâmplat în prima parte a Republicii. Ne spune de primele insigne, de modelul textil, nedându-ne explicații prea clare. Credem din nou că e doar o scăpare scriptică, cunoștințele existând. Din ce am înțeles noi, la început au existat insignele cu cocarda inversă, apoi însemnele textile, acestea fiind urmate de insignele model sovietic.

La pagina 29 regăsim capitolul *Pajura piloților militari după 1990 – Royal Eagle for Military Pilots after 1990*. După evenimentele din 1989 era

normal că trebuia să se schimbe și aceste insigne. Autorul ne spune însă că promoția din iunie 1990, va primi încă vechile insigne și uniforme. Abia în 1991 sunt date noile uniforme, iar vechea stemă este înlocuită cu un scut rotund cu culorile României. Acest model este doar pentru promoția 1991 și este fără însemnul clasei. În 1992 apare o nouă insignă, cu schimbarea unor mici detalii (la ciocul pajurei) și unde apare cocarda tricoloră (însemnul Aviației Militare Române). Din 1996 se schimbă matrița (diferență de detalii) și se aplică noua stemă a României. Se mai folosește însă și vechea matriță (evident cu noua stemă). Sistemul de prindere este diversificat. Aceiași iliustrație abundentă.

Pe pagina 32 găsim capitolul *Probe de insigne – Some „Trials" for New Badges*. Așa cum recunoaște și autorul, acestea sunt denumite impropriu „probe" pentru că de fapt sunt luate în discuție unele variante de insigne ce nu au fost purtate oficial vreodată (sau am spune noi că nu au avut acceptul de a se purta oficial ele existând și probabil că unele s-au și purtat). Este pomenită o comandă de 5 insigne din argint, făcute la Monetăria Națională și cerute de la Timișoara (și nu comandate la Timișoara, cum scrie în text la pagina 33). Sunt pomeniți posesorii lor, toți piloți militari. În mare noi știm povestea acestor insigne, comanda fiind inițiată chiar de către autorul lucrării (care și posedă insigna cu nr. 1). Este clar că aceasta a fost făcută și datorită preocupărilor locotenent comandorului Marcel Iliese (a cărei fotografie o recunoaștem la aceiași p. 33), acelea de pilot și numismat. Este o emisiune specială, dar după câte știm noi ea este trecută în „ordinul de zi" a unității militare din care făceau parte cei cinci posesori, respectă întru totul aspectul insignei oficiale, doar materialul fiind schimbat. Aceasta se practică și la decorații când posesorul unui însemn și-l comanda din material nobil. Le-am putea numi insigne (sau decorații, după cum e cazul) semioficiale (la fel ca cele transformate artizanal), însă e un fel impropriu deoarece ele au fost purtate oficial, neîncălcând legislația românească. Ele ies din standard doar prin materialul folosit. Aflăm că un alt set de 40 bucăți din argint a fost comandat în 2004 de Statul Major al Forțelor Aeriene și înmânate ca recompensă unor piloți proprii. În 2005 apar din nou însemnele textile de două forme, unul realizat la Timișoara (pentru purtarea pe jacheta din piele) și unul la București (nu se specifică exact destinația).

La pagina 34 avem capitolul *Parașutiștii militari – Military Parachutists*. Aici aflăm că școala de parașutiști se înființează în 1937 în cadrul Flotilei 1 Aerostație din fortul Pantelimon. Aceasta funcționează din 1941 până în 1945 ca batalion care apoi este desființat. Pentru această perioadă există un singur tip de insignă. În 1950 unitatea este reînființată, în perioada 1950-1953 folosindu-se două tipuri de insigne. Acum ne dăm pe deplin seama că în capitolul privind însemnele militare comuniste (ale piloților) insigna de parașutist era ilustrată doar spre comparație (însă perioadele de folosire nu concordă, ba mai mult mai sus ni se spune că respectiva insignă de parașutist este din 1949-1951, însă aici aflăm că abia în 1950 se reînființează unitatea de parașutiști – corect este cum e scris la acest capitol). Ne este redată doar fotografic insigna de clasificare, apoi e prezentată insigna din 1965 (an când are loc o standardizare a însemnelor de aviație) care are trecut pe ea și clasificarea. În ultimul paragraf ni se spune că restul insignelor de parașutist, începând cu cele din 1977 sunt reproduse în catalogul lucrării. Și acest capitol e bine ilustrat.

Urmează la pagina 36 capitolul *Alte categorii – Other Categories*. Aici sunt trecute insigna de transmisionist de bord din anii '40 (și cu ilustrație) și altele de regimente sau reprezentând avioane folosite de respectivele unități. După 1950 apar insignele de inginer de aviație, tehnicieni și navigatori. Actualmente s-ar afla un nou proiect în derulare, fiind prezentate trei astfel de insigne. În continuare ni se spune despre o catalogare, însoțită de fotografiile aferente care ar fi mult mai explicite decât explicațiile autorului. Pentru insignele regaliste sunt date și gradul de raritate, realizat empiric. Nu ne este explicat prea bine acest grad de raritate ci ni se spune ca cele mai rare piese sunt notate cu „RRR", ce ar reprezenta piese unicat și cele până la cinci exemplare.

La pagina 38 începe ceea ce autorul numește catalog. Acest catalog cuprinde fotografiile pieselor, gradul lor de raritate (doar la piesele regaliste), ce este între „RRR" și „R" (și despre care nu înțelegem de ce în unele cazuri este trecut în paranteză) și unele explicații lămuritoare. Astfel la această pagina sunt *Primele tipuri de insigne din perioada regelui Ferdinand – First Types of Badges from Regency Period*. La pagina 39 avem *Perioada regenței 1927-1930 – Regency Period 1927-1930* și *Perioada Carol II, 1930-1940 – Carol II Period 1930-1940*, iar la pagina 40 *Perioada Mihai I, 1940-1947 – Michael I, 1940-1947*. Ultima piesă prezentată aici ar fi una atipică considerată de autor foarte probabil o reproducere din zilele noastre. Tot aici la o piesă, foarte probabil probă, ni se dau pentru prima oară dimensiunile (și gramajul, însă acesta mai este întâlnit uneori și în text). De la pagina 43 găsim insignele pentru *Observatori aerieni – Air Observers*. Și aici ne este prezentată o reproducere recentă. La pagina 45 regăsim *Perioada 1949-1952 – From 1949 to 1952* și *Perioada R.P.R.*

1952-1965 - People's Republic Period 1952-1965 fără a ni se spune că este vorba despre insigne de piloți (deductibil după fotografiile care se regăsesc și în textul aferent acestor capitole). La pagina 46 avem *Perioada R.S.R. 1965-1989 – Socialist Republic – Time Period 1965-1989*, cu aceiași problemă a nespecificarii domeniului (care, pentru consecvență, trebuia trecută la pagina anterioară). În cadrul acestei perioade avem la pagina 47 *Tip promoția 1977 – Type Graduates 1977*, iar la pagina urmatoare *Tip II 1977-1989 – Type II – Time Period 1977-1989*. La pagina 49 avem *Perioada 1992-1996 tip cu cocardă – From 1992 to 1996 National Roundels Type*, iar începând cu pagina 50 *Perioada după 1996 – 1996 After*. La pagina 52 sunt *Alte tipuri de după 1989 – Other Types After 1989* unde apare pajura promoției 1991 și care după părerea noastră nu își are locul aici ci ar fi trebuit să fie trecută înaintea tipului cu cocardă – este posibil să se fi ales această variantă din motive de economie a spațiului, însă această alegere nu e prea fericită deoarece s-a realizat și o numerotare a tuturor insignelor, aceasta având un număr ulterior altor insigne mai noi. Tot aici mai apar și două insigne atipice sau probe. La pagina 53 începe *Insigne textile – Textile Badges*. Nici în text și nici în catalog nu ni se spune ce consideră autorul ca fiind insigne textile. De fapt în text ele sunt trecute ca însemne textile (etimologic sensul este foarte apropiat). Aici ilustrația este mai abundentă decât în text. Ni se prezintă fotografia unui astfel de însemn realizat la Timișoara despre care noi credem că e un însemn nefinalizat (nr. 37a.), ca și produs nu ca și concept. Autorul nu dă nici o explicație în acest sens. Ultimele piese din acest subcapitol sunt din argint, dar autorul explica ca ele au apărut chiar înainte de printarea catalogului (10 exemplare numerotate de la 6 la 16). Nu era locul lor chiar aici, dar înțelegem de ce le regăsim la urmă ele fiind ultimele piese apărute. Nu ni se explică cine le-a comandat, dar având în vedere materialul și numerotarea, trebuie să vedem o continuare a seriei de cinci exemplare comandate de Marcel Iliese în 2001 (numerotarea continuând prima comandă).

La pagina 55 apar insignele pentru *Cosmonaut român – Romanian Cosmonaut*, la următoarea *Tehnicieni de aviație – Air Force Technicians*, care sunt date pe perioade. Aici ne este redată și fotografia unui militar cu un ecuson textil (*insignă textilă*, așa cum o numește autorul) specificându-ni-se că și pentru tehnicieni au existat piese textile (fără însă a ni se da fotografii mai detaliate). La pagina 60 avem *Inginerii de aviație – Air Force Engineers*, conceput în aceiași maniera. Urmează la pagina 62 *Subingierii de aviație – Air Force 1st. Engineers*, iar la pagina 63 *Navigatori – Navigators* (aceștia din urmă tot pe perioade). La pagina 66 este *Specialist dirijare trafic – Air Trafic Controller Specialist*, pentru ca la pagina următoare să înceapă *Transmisioniști – Air Force Signal Specialist* (tot pe perioade, aici având și piese regaliste). La pagina 70 apare *Specialist transmisiuni și ATTNA – Air Force Signal Ground Service*, iar la următoarea *Meteorologi de aviație – Air force Meteorologist*. La pagina 72 debutează *Insignele parașutiștilor militari – Paratroops Badges* și acestea pe perioade (existând de asemenea piese regaliste). La ultima pagină (p. 78) apare și o piesă textilă despre care autorul afirmă că nu ar fi de serie și probabil e executată în străinătate la o dată mai recentă (piesa prezintă stema comunistă). La pagina 79 sunt *Alte insigne de aviație militară – Other Airforce Badges*, care debutează cu insigne regaliste de unități, de piloți pe un anumit tip de avioane sau pe hidroavioane, școli din domeniu, observatori aerieni din balon (textilă), de recompensare, comemorative etc. Uneori aici sunt date explicații mai detaliate, aceste medalii neregăsindu-se în text. Paginile 87 și 88 sunt pentru *Miniaturi – Miniatures*.

La pagina 89 sunt: *Bibliografie – Bibliography*, *Bibliografie electronică – Electronic Bibliography* și *Surse Fotografii – Photographic Source*. Bibliografia și sursele fotografice sunt foarte sumare, însă nu trebuie să amintim că ele în general sunt sumare sau foarte greu accesibile (să nu uităm că subiectul are un caracter militar). Lucrarea se încheie cu cuprinsul în limbile română (p. 90) și engleză (p. 91).

Lucrarea a fost editată în 300 exemplare, pe cheltuiala autorului și a cunoscut două loturi de tiraje, motiv pentru care în unele exemplare (al doilea lot) apar unele mici corectări ce țin de greșelile de dactilografiere sau de tipar (nu am avut la dispoziție un astfel de exemplar).

Prin această lucrare Marcel Iliese are o contribuție merituoasă. El atacă un domeniu aproape necunoscut chiar și pentru specialiști. Dacă despre decorații s-a mai scris, despre insigne se știe prea puțin (în toate domeniile, nu numai în cel dezbătut). Putem spune că autorul umple o mică parte a unei mari pete albe a faleristicii românești. E un pas important. Însă nu putem să nu observăm unele lipsuri ale lucrării. Ea se vrea un catalog, însă descrierile nu sunt complete, nu se dau în general dimensiunile (uneori se dau gramaje, care sunt mai puțin importante, dar binevenite). Nici nu ni se spune dacă fotografiile sunt în mărime originală (cum credem că sunt majoritatea din catalog) lucru foarte important dacă nu avem dimensiunile (dar nu suficient). Este foarte bine că ilustrația este color (și în general de calitate), aceasta putând scuti de descrieri. Uneori formulările sunt ambiguie, destul

de greu de înțeles în amănunt. Punem acest fapt pe seama unei oarecare lipse de experiență în elaborarea unor astfel de lucrări de către autor. Și traducerea uneori are scăpări. Trebuie să menționăm că după știința noastră Marcel Iliese se află la primul astfel de demers științific, debutând direct cu o carte a cărui subiect nu este chiar la îndemâna oricui. Este ușor să critici, dar mai greu să realizezi ceva. Ori Marcel Iliese a realizat o carte, oricând perfectibilă (așa cum și recunoaște), pentru care noi îl felicităm. Chiar dacă el va aprofunda problema, chiar dacă nu, e posibil să o facă altcineva, însă Marcel Iliesie a mai pus o cărămidă (de fundație a unui domeniu) la cercetarea faleristică românească.

Raoul M. Șeptilici
Muzeul Banatului Timișoara
raoulm7@yahoo.com

GÉRARD CHOUQUER ŞI FRANÇOIS FAVORY, DICȚIONAR DE TERMENI ȘI EXPRESII GROMATICE, traducere și cuvânt înainte de Prof. Marius Alexianu, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2006, 221 p.

Agrimensorii romani, numiți și gromatici datorită instrumentului lor de bază, *groma*, cu care se măsurau mai ales linii drepte, suprafețe pătrate sau dreptunghiulare, deveniseră începând aproximativ cu anul 200 î. Chr. indispensabili pentru societatea romană, de ei depinzând întregul sistem de administrare teritorială roman. Aceștia corespund, în mare, arpentorilor și topografilor din zilele noastre, pentru că se ocupau de efectuarea lucrărilor de cadastru. Perioada lor de înflorire se situează undeva între sfârșitul secolului I și începutul secolului al II-lea d.Hr.[1].

Prezentul dicționar, care conține aproximativ 1300 termeni și expresii tehnice explicate concis, dar care nu pot fi găsite în orice dicționar clasic, a fost publicat de Gérard Chouquer și François Favory în 2001, în cadrul lucrării intitulate „L'arpentage romain. Histoire des textes, droit, techniques." la editura pariziană Errance. Această lucrare este menită să înlesnească înțelegerea textelor gromatice adunate în așa-numitul *Corpus Agrimensorum Romanorum*.

În contextul creșterii interesului pentru scrierile gromatice în Europa de Est și a faptului că acestea sunt puțin sau chiar deloc cunoscute în România, în ciuda importanței lor cruciale pentru înțelegerea cât mai corectă a istoriei Imperiului Roman, traducerea lui Marius Alexianu este de bună seamă binevenită. În „Cuvântul Înainte", traducătorul argumentează pe bună dreptate că „introducerea în circuitul științific din România a gromaticii romane trebuie să înceapă cu temeiurile: editarea textelor gromatice și familiarizarea cu limbajul specializat al arpentorilor" (p. 5). Însă cei care se angajează să realizeze acest lucru au atât obligații cât și responsabilități. Obligația principală este aceea de a fi ei înșiși cât se poate de familiarizați cu limbajul tehnic al scrierilor în discuție, astfel încât, o dată puse la îndemâna publicului, să constituie un material informativ accesibil unui cerc cât mai larg de cititori, fie el chiar și unul format doar din specialiști: istorici, filologi, filozofi sau specialiști în științele exacte. Una dintre responsabilități este ca, în urma transpunerii într-o altă limbă, textul original să nu fie denaturat, pierzându-și astfel din valoare. O a doua responsabilitate este cea față de limba în care se traduce, și anume ca termenii traduși să fie adaptați caracteristicilor specifice acesteia.

Traducerea de față nu poate fi considerată o reușită, din cauza unei vădite lipse de grijă pentru textul românesc. În numeroase cazuri, cuvintele, care explică sensul termenului sau expresiei latinești în franceză, au fost redate în română fie prin neologisme corespunzătoare din punct de vedere formal vocabulelor franțuzești, fie prin neologisme create ad-hoc din cuvântul latin, astfel încât textul românesc capătă un caracter excesiv elitist, și nu mai echivalează cu originalul francez care este scris într-un limbaj obișnuit; excepție fac câțiva termeni latinești care, întrucât denumesc procedee sau acțiuni proprii exclusiv activităților agrimensorilor romani, au fost introduși întocmai în limba franceză, deși ar fi putut fi lăsați netraduși (ex.: *centuriation*, *cultellation, scamnation, strigation*).

În continuare, doresc să dau câteva exemple care să ilustreze cele afirmate anterior, scriind termenii cu pricina îngroșat și indicând în paranteză varianta românească ce ar fi trebuit/putut să rezulte dintr-o traducere și adaptare corectă a cuvântului francez, termenul francez din original, precum și provenienta sau sensul cuvântului latin. De asemenea, atunci când un termen s-ar fi putut reda numai cu mare greutate în românește sau deloc, i-am indicat provenienta sau traducerea literală: **1)** *aestimatio soli* – estimarea **solului** (în loc de „terenului" < fr. *sol*) (p. 26). Atât termenul francez cât și cel latin desemnează aici suprafața de teren agricol și nu „strat(ul) afânat, moale și friabil de la suprafața scoarței pământești" (DEX); **2)** *aestimatio secundum formam* – „estimare după planul cadastral, […] recurgerea la măsurarea lotului pentru a se **tranșa** (în loc de „rezolva repede" < fr. *trancher*)

1. Guillaumin, Jean-Yves, L'écriture scientifique des agrimensores romains, *Sciences de la société*, 67/2006, 45.

o afacere de posesiune" (p. 26); **3)** *ager adsignatus* – „teritoriu **adsignat** (în loc de „alocat, repartizat, atribuit" < fr. *assigné*): nume generic al unui tip de teritoriu" (p. 26). Este vorba de teritoriul care, în urma alocării sale, era „dat în folosință"; **4)** *ager divisus et adsignatus* – „teritoriu divizat (ar fi mers și „împărțit") și **adsignat**" (p. 29); **5**) *ager arcifinalis* (probabil < lat. *arcere* + *finis* = „a ține departe" + „hotar") – „teritoriu arcifinal; teritoriu din care **s-au îndepărtat** – *arcere* – **ocupanții** („a se îndepărta" nu se numără și nu se va număra vreodată printre sensurile verbului *arcere*, acesta însemnând „a ține departe, opri, reține"), teritoriu care nu are *limites*: teritoriu care nu posedă o frontieră cu borne și **arpentată** (în loc de „măsurată" < fr. *arpentée*)" (p. 27). Este vorba despre un teren delimitat în mod natural, de pildă printr-un râu, deal, pădure, etc.; **6)** traducătorul este uneori chiar inconsecvent cu sine, lucru ce se datorează și autorilor francezi: *ager cultellatus* (< lat. *cultellus* = „cuțitaș") tradus prin „teritoriu cultelat" (p. 28), *ager intercisivus* (< lat. intercidere = „a tăia în bucăți"), unde scrie „expresie intraductibilă" (p. 30), *ager tesselatus* doar explicat prin „teritoriu **divizat** în mici piese pătrate" (p. 34), *ager trientabulus* (< lat. *triens* + *-abulus* = „treime" + sufix) tradus „*trientabulus*" (scris cursiv) (p. 34). Deci, uneori traduce, alteori nu traduce, alteori spune că e intraductibil; **7)** *ager vectigalis* – „pământ public […] dat spre închiriere contra plății de către cei ce l-au luat a unei **redevențe** (în loc de „rentă" < fr. *redevance*) sau **vectigal** (în loc de „impozit, tribut" < lat. *vectigal*) (nescris cursiv)". *Redevance* denumește și neologismul din domeniul financiar „redevență", însă aici este vorba despre o rentă obișnuită; **8)** *agrestium solum* – „sol **agrest** (în loc de „sălbatic, necultivat" < fr. *agreste*) […] adică pădurile de care orașul are nevoie pentru întreținerea **operelor** (în loc de „lucrărilor" < fr. *œuvres*) sale publice" (p. 36); **9)** *annona publica* – „annona publică: **furnitură** (în loc de „aprovizionare" < fr. *fourniture*, sinonim cu fr. *approvisionnement*) destinată să-i asigure soldatului în trecere sau oricărei alte escorte, de exemplu, paie sau lemn" (p. 38); **10)** *communia* – (pășuni) comune: în Italia, pășuni **adsignate de manieră indiviză** (în loc de „în comun, fără partaj" < fr. jur. *de manière indivise*) coloniștilor. Expresia tot mai des întâlnită (chiar și în mediu universitar) în limba română „de o manieră" constituie în opinia mea un franțuzism absolut nenecesar, și care nu corespunde structurii limbii noastre, pentru că francezul, când vrea să arate modul în care s-a întâmplat ceva, începe întotdeauna cu prepoziția *de* (*de cette manière* = în acest fel), iar românul utilizează prepoziția „în" („în acest mod, fel, chip" și nu „de acest mod, fel, chip"); **11)** *consortalis linea* – „linie **indiviză** (în loc de „comună") între loturi: linie mijlocie (despărțitoare) care mărginește loturile" (p. 63); **12)** *consuetudo, consuetudo regionis* – „**cutumă**, **cutumă** (în loc de „obicei" < fr. *coutume*) a regiunii" (p. 63); **13)** *cultellatus* – „se spune despre un teritoriu măsurat și **arpentat** (în loc de „delimitat") […]" (p. 71). Cuvântul francez copiat în românește este fr. *arpenter* însemnând „a măsura (suprafața unui teren)" și, prin extensie semantică, „a delimita". Așadar, adjectivul franțuzesc *arpenté* ar trebui să fie tradus, după caz, fie prin „măsurat", fie prin „delimitat"; **14)** ordo assignationis – „**ordonanța** (în loc de „orânduire, aranjare" < fr. *ordonance*) unei **adsignări**: dispunerea *limites*-urilor și a bornelor pe terenul pregătit pentru o **asignație**" (p. 152). Prin urmare, sensul cuvântului franțuzesc nu este în acest caz acela al unei „decizii, hotărâri judecătorești"; **15)** *substructio ad terras excipiendas* – „**substrucție** (în loc de „fundație, bază") destinată (<spre>) a primi pământ" (p. 199); **16**) unul dintre punctele culminante ale acestei pseudo-traduceri este explicația pe care traducătorul o dă termenilor intraductibili „scamnație / strigație" – „românizarea termenilor latinești corespunzători, *scamnatio* și *strigatio*: una dintre **condițiile** (în loc de, spre exemplu, „categoriile") pământului (i. e. „teren") divizat și **asignat** al coloniilor, în opoziție cu limitarea […]; condiție în care trebuia să se facă **arpentajul** (în loc de „măsurarea") pământurilor **arcifinale** (în loc de, bunăoară, „delimitate/hotărnicite în mod natural") **vectigaliene** (literal „impozabile", adică „date în arendă") din provincie […]" (p. 184). Cuvântul latin *condicio* înseamnă „stare, situație", dar și „fel de a fi, proprietate" și, prin extensie, „caracteristică, categorie, clasă, gen", după cum rezultă din textele lui Hyginus (*De condicionibus agrorum*) și Siculus Flaccus (*De condicionibus agrorum*). Multe dintre exemplele prezentate aici aparțin, din păcate, ciclului „să ne **focusăm** (în loc de „concentrăm" < engl. *to focus*)", „**mentenanța** (în loc de „întreținerea" < engl. sau fr. *maintenance*) vapoarelor", „concert în **scuarul** (în loc de „piața" < engl. *square*) Operei Naționale", am „**anvizajat** (în loc de „luat în considerare" < fr. *envisager*) dificultățile", termeni preluați și utilizați din neștiință sau snobism (e „cool") zelos. Cu toate acestea, vina acestui eșec nu aparține întru totul traducătorului român, întrucât adesea, din cauza omonimiei dintre cuvântul latin și cel franțuzesc, nici traducătorii francezi nu s-au străduit prea mult să găsească traducerea cea mai potrivită.

Trebuie reținut că termenii precum *cultellare* – „a da forma unui cuțitaș: a măsura la orizontală" (p. 54) *centuriare* – centuriație: „a împărți pământul prin centuriație (< lat. centuria = suprafață variind între 50 și 400 de iugăre[2], în general măsurând

2. Vezi Dilke, O. A. W. Dilke, *Reading the past. Mathematics and Measurement*, British Museum Publications, London, 1987.

200 de iugăre ≈ 50 ha)" (p. 54) sau *scamnum* – termen intraductibil: unitate rectangulară în genul unei trepte de scară […]" (p. 184) constituie un jargon cu ajutorul căruia agrimensorii reușeau să comunice mai ușor pe teren, datorită puterii de sugestie (vizuală) a acestuia. Prin urmare, este de dorit ca termenii să fie ori traduși, ori explicați cât mai limpede în limba modernă, astfel încât orice utilizator să se poată lămuri, în urma lecturii, în privința diferitelor conotații ale acestora. Marius Alexianu, în schimb, de multe ori nu face decât să încifreze (abstractizeze) și mai mult, în loc să descifreze. Totuși, efortul de a traduce acest dicționar, care este un important instrument de lucru, trebuie apreciat, deoarece, introduce publicul interesat în chestiuni de drept (agrar) roman și tehnici cadastrale antice, ușurând înțelegerea funcționării sistemului Imperiului Roman dominat și în ce privește proprietatea funciară de reguli stricte.

*Dan Sebastian Crișan**
Medieval Studies CEU – Budapesta,
e-mail: latin_german_2003@yahoo.com.

NORME DE PUBLICARE LA REVISTA *ANALELE BANATULUI*

Cuvânt înainte

Încă de la prima apariție a publicației *Analele Banatului* (***AnB***) colegiul de redacție a încercat să impună, pentru întreg volumul, un sistem unitar de redactare a lucrărilor științifice și de citare a bibliografiei care să se alinieze unor publicații de prestigiu din domeniile abordate. S-a plecat de la premiza că aceste norme de redactare și editare trebuie să fie larg uzitate de publicațiile de specialitate, să nu îngreuneze lectura și să fie ușor de însușit de către autorii lucrărilor.

Păstrând aceste criterii, față de cele publicate anterior (vezi ***AnB***, VI, 1998, p. 733–742), actualele norme impun câteva modificări determinate de schimbările intervenite în structura formatului revistei (trecerea la mărimea A4 a paginației) cât și de aliniere la exigențele cerute de către normele CNCSIS privind acreditarea revistei.

Colegiul redacțional recomandă adoptarea normelor pentru citarea bibliografiei la subsolul paginii și întocmirea abrevierilor bibliografice în concordanță cu cele promovate de „Bibliografia istorică a României". În cazul literaturii slave (pentru că revista are cititori sau colaboratori și în spațiul fostei Iugoslavii) se va păstra scrierea chirilică chiar și în cazul literaturii sau a abrevierilor.

Generalități

Manuscrisele să fie tehnoredactate în format A4 și nu vor conține adăugiri scrise cu mâna. Ele nu se înapoiază, deoarece rămân în arhiva redacției, iar membrii colegiului presupun că autorul deține un duplicat al manuscrisului.

Plecând de la principiul că exprimarea ideilor și opiniilor nu trebuie să fie constrânsă de un spațiu editorial restrictiv, nu considerăm oportună impunerea unui anumit număr de pagini pentru fiecare studiu sau notă. Cu toate acestea nu vor fi acceptate acele contribuții care, raportat la tema și argumentația abordată, au un număr nejustificat de mare de pagini.

La lucrările monografice sau la studiile de anvergură este recomandat să existe și un cuprins. Fiecare articol trebuie să conțină un rezumat de cel puțin o pagină, într-o limbă de circulație (engleză, germană sau franceză), care să sintetizeze principalele contribuții ale studiului. Redacția pornește de la premiza că autorii au efectuat citările corecte și nu se angajează să verifice veridicitatea lor sau să efectueze modificări de conținut.

În manuscris trebuie să se deducă clar organizarea paragrafelor, colegiul de redacție are grijă doar de organizarea generală a textului și ilustrațiilor în pagină.

Prelucrarea suportului electronic aferent

Manuscrisele vor fi trimise la redacție în format electronic pe suport fix, dischetă, CD sau DVD, ori pe mail, pe adresa: analelebanatului@yahoo.com, urmând următoarele recomandări:

Textul va fi redactat cu ajutorul editorului de texte Microsoft Word, Office 97, 2000 sau 2003, numai cu caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line* și va fi spațiat la un (1) rând. Toate notele, scrise cu corp 10, vor fi introduse obligatoriu la subolul paginii.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule și va fi aliniat pe centrul paginii. Sub titlu, în partea dreaptă a paginii, va fi redactat cu caractere italice prenumele și numele autorului (autorilor). În cazul a doi sau mai mulți autori vor fi trecute prenumele și numele autorilor despărțite de virgule. Numele și prenumele nu vor fi însoțite de titluri științifice sau academice. După numele autorului (autorilor) se scrie câte unul sau mai multe asterixuri (*) care se vor regăsi și la subsolul paginii, înainte de prima notă. În acest loc, în dreptul fiecărui asterix, vor fi scrise numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia, precum și adresa personală de e-mail.

La începutul textului se vor scrie cuvintele cheie după care poate fi găsită tema abordată pe Internet, atât în limba română cât și în limba de circulație în care a fost scris rezumatul.

Textele redactate în limba română vor avea un rezumat redactat într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, germană) de minimum o pagină**.** Este de dorit ca rezumatul să cuprindă trimiteri în text la notele cele mai importante ale studiului și la ilustrația aferentă. Dacă studiul este redactat într-o limbă de circulație nu este necesară întocmirea unui rezumat, fie el și în limba română.

Daca ilustrația ocupă o pagină întreagă se numește planșă (Pl.), fiind compusă din mai multe fotografii, planuri, desene sau schițe. Dacă sunt ilustrații singulare care pot fi incluse în text sunt denumite figuri (Fig.). Ilustrația se primește doar pe suport digital, la o rezoluție de minim 300 dpi. Introducerea imaginilor la sfârșitul textului cules

este facultativă. În cazul reproducerii sau adaptării unei ilustrații deja publicate, este obligatorie indicarea provenienței ilustrației respective.

Manuscrisul va conține obligatoriu o listă care va cuprinde explicația ilustrației, atât în limba în care a fost redactat textul, cât și în limba în care a fost redactat rezumatul.

Notele vor fi numerotate continuu. Numele se citează neînsoțite de titluri științifice, cu excepția cazului în care se indică sursa unor informații inedite și/sau se aduc mulțumiri.

Atunci când se citează pentru prima dată nume de locuri (în titlu, note, în rezumat sau în explicația figurilor), se va indica denumirea localității (urmată de numele toponimului în care a fost făcută descoperirea, scris cu caractere italice), comuna (dacă este cazul), județul (ex: Hodoni-*Pocioroane*, comuna Satchinez, jud. Timiș).

Citarea izvoarelor literare și epigrafice antice și medievale se va face în note sub forma: autor, operă, loc, corpus.

Textul să fie redactat fără despărțiri în silabe, fără căsuțe de dialog în text, fără sublinieri, îngroșări de litere etc. Citatele în limbi clasice vor fi marcate cu caractere italice.

Manuscrisul cu toate anexele aferente (ilustrație, tabele, grafice etc.) să fie salvate pe o singură dischetă, CD sau DVD și verificate în prealabil de autor dacă pot fi citite!

Modul de citare

Redacția roagă autorii să respecte următoarele recomandări:

Trimiterile la literatură se vor face numai în note de subsol. Dacă este folosit sistemul **Harvard** se va indica în ordine: numele autorului, anul apariției, pagina și/sau trimiterea la ilustrație sau la note (de exemplu: Georgescu 2002, 17, fig. 3). Când studiul este redactat de doi autori va fi citat astfel: Georgescu–Rotar 2003, 17. Când sunt mai mulți autori lucrarea va fi citată astfel: Georgescu *et alii* 2004, 23. La sfârșitul textului va fi redactată o *Listă bibliografică* care va cuprinde toate lucrările la care s-au făcut trimiteri, cu numele autorului (autorilor) urmat de inițiala prenumelui, titlul complet al volumului sau al articolului, locul și anul apariției și paginile articolului. În cazul în care lucrarea citată a apărut într-o culegere de studii, se va indica și titlul acestui volum. În cazul în care sunt citate mai multe lucrări ale aceluiași autor, apărute în același an, numele autorului și anul apariției vor fi însoțite de o literă mică, plasată alfabetic, în ordinea citării lucrării respective (de ex: Georgescu 2002a, 20.). Lucrările vor fi aranjate în listă în ordine alfabetică, în funcție de inițiala numelui autorilor și de anii de apariție a lucrărilor, în cazul în care sunt citate mai multe lucrări ale acelorași autori. Dacă sunt mai mulți autori cu același nume se va introduce și inițială prenumelui (de ex. C. Daicoviciu 1968, 123; H. Daicoviciu 1968, 194).

Lista bibliografică se prezintă în ordine alfabetică la sfârşitul textului, după exemplul următor:

a. Modul de citare a monografiilor:

Bader 1978,

T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică,* Bucureşti (1978).

Аванесова 1991,

Н.А. Аванесова, Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР, Ташкент (1991).

b. Modul de citare a articolelor publicate în culegeri de lucrări științifice:

Metzner-Nebelsick 1998,

C. Metzner-Nebelsick, Abschied von den „Thrako-Kimmeriern"? – Neue Aspekte der Interaktion zwischen karpatenländischen Kulturgruppen der späten Bronz- und frühen Eisenzeit mit der osteuropäischen Steppenkoine. (B. Hänsel, J. Machnik), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustasch in den vorchristlichen Metallzeit (4000-500 v.Chr.)*, München-Rahden/Westf. (1998), 361-422.

Дергачев 1969,

В.А. Дергачев, Поселение эпохи бронзы у села Слободка-Ширеуцы. В сб: (Отв. ред. Л.Л. Полевой), Далекое прошлое Молдавии, Кишинев (1969), 110-122.

c.Modul de citare a lucrărilor publicate în ediții periodice (reviste, jurnale etc):

Zaharia 1990,

E. Zaharia, La culture de Monteoru. La deuxième étape de développement à la lumière des fouilles de Sărata-Monteoru (dép. de Buzău). *Dacia N.S.* XXXIV, (1990), 23-51.

Качалова 1970,

Н.К. Качалова, Ильменские курганы. Археологический Сборник 12 (1970), 7-34.

d. Modul de citare a rezumatelor publicate în volumele de simpozioane, conferențe și seminare științifice:

Sava 1994,

E. Sava, Investigațiile istorico-arheologice în microzona Rudi-Tatărăuca Noua-Arionești, raionul Dondușeni. *Cronica cercetărilor arheologice.*

Campania 1993. A XXVIII-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice, Satu Mare, 12-15 mai 1994. Satu Mare (1994), 114.

Савва 1993,

Е. Савва, Позднефракийский культурно-хронологический горизонт VII-VI вв. до н. э. в Молдове (по материалам курганного могильника у с. Тринка). Първи международен симпозиум «Севтополис». «Надгробните могили Югоизточна Европа» Казанлък, България (1993), 55-56.

d. Modul de citare a rapoartelor ştiinţifice şi actelor de arhivă:

Larina *et alii*. 1996,

O.V. Larina, K.P. Wechler, V.A. Dergaciov, S.I. Kovalenko, V.M. Bicbaev, Periegheze arheologice în raioanele Donduşeni, Drochia, Sîngerei în anul 1996. Arhiva MAE IAE AŞ RM. Inv. nr. 358, Chişinău (1996).

Агульников 1987,

С.М. Агульников, Отчет о полевых исследованиях Слободзейской новостроечной экспедиции в 1987 г. Архив МАЭ ИАЭ АН РМ. Инв. № 266, Кишинев (1988).

În cazul folosirii sistemului clasic de citare se vor scrie în note cu scriere cursivă cuvintele: *Ibidem*, *op. cit.*, *cf.*, *apud*, *supra*, *infra*, *sq.*, *sqq.*, *et alii.* Cu literă dreaptă se vor tipări cuvintele: idem, urm. În lista bibliografică, urmând exemplul de mai sus, se vor redacta cu litere cursive titlurile de monografii, de volume colective, numele revistelor, seriilor sau colecțiilor astfel:

T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică,* București, 1978, 39.

E. Zaharia, La culture de Monteoru. La deuxième étape de développement à la lumière des fouilles de Sărata-Monteoru (dép. de Buzău). *Dacia N.S.* XXXIV, 1990, 23-51.

Respectarea acestor recomandări va ușura activitatea colegiului de redacție și a editorului și vor face lucrările dumneavoastră mult mai accesibile cititorilor.

Termenul limită pentru depunerea articolelor este 1 iunie a fiecărui an. Toate contribuțiile primite după această dată vor fi incluse în volumul următor.

Colegiul de redacție

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE
ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

I ACIEBSEE - Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.

II ACIT - Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.

AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.

AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.

AAR – Analele Academiei Române, București.

AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Götingen. Phil-hist Kl. Götingen

ACMIT - Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.

ActaArchCarp - Acta Archaeologica Carphatica, Cracovia.

ActaArchHung - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.

ActaArchKopenhaga - Acta Archaeologica, Copenhaga.

Acta Bosnae – Acta Bosnae patissium ecclesiastica .

ActaHartghitensia - Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.

ActaMN (AMN) - Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

ActaMM - Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.

Actes du VIIIe Congrès... - Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9 – 15 septembre 1971, vol. III, Raports et Corapports, Beograd, 1973.

ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.

ActaMP - Acta Musei Porolissensis, Zalău.

ActaMS - Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.

ADATTÁR - Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.

AĚ - Archaeologiai Értesítő, Budapest.

AEA - Archivo Español de Arquelogia, Madrid.

AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.

AFB - Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.

AfÖG - Archiv für Kunde Österreichischer Geshichtsquellen, Viena.

AH – Acta Historica, Budapesta

AIIC - Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.

AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.

AISC - Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.

AJA - American Journal of Archaeology, Baltimore.

AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.

AlbaRegia - Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.

AlbCat - Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.

Aluta - Aluta, Sfântu Gheorghe.

Anale UCDC - Analele Universității Creștine "Dimitrie Cantemir", Seria Istorie, București

AnB (S.N.) - Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.

ANRW - Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.

AnStUniv – Analele Științifice ale Universității "A.I. Cuza", Iași.

Antaeus - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

AntHung - Antiquitas Hungarica, Budapesta.

Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.

Antiquity - Antiquity, Cambridge, Newbury.

AO, S.N. - Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.

AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.

APA - Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.

Apulum - Apulum, Alba Iulia.

AR - Archaeologické Rozhledy, Praga.

ArbeitsblRest - Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.

Argintul antic - * * *, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, Bucureşti, 1996.

ARou – Archaeometry in Roumania, București.

ArchAustr - Archaeologia Austriaca, Viena.

ArchÉrt (AÉ) - Archaeologiai Értesitő, Budapesta.

ArchHung - Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Arcaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapesta

Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.

ArchJug - Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.

ArchPolona – Archaeologia Polona, Wroclaw-Varșovia-Cracovia.

ArchRozhl - vezi, AR.

ArhMold - Arheologia Moldovei, Iași – București.

ArhOlt (S.N.) - Arhivele Olteniei, Craiova.

ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.

ArhSofia - Arheologija, Sofia.

ArhVestnik - Arheološki Vestnik, Ljubljana.

AS - Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.

ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Instituti Archaeologici Nitriensis. Academia Scietiarum Slovacae), Bratislava.

ASDI – Anuarul Școlii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.

Assimilation et résistance - D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.

ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.

Atti X SINBE - Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.

AVSL - Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Brașov).

AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.

BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași.

BÁMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.

Banatica - Banatica, Reșița.

BAR (IS) - British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.

BCCIT – Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Timișoara.

BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.

BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, București.

BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.

BCSS – Buletinul Cercetărilor Științifice Studențești, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.

BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M .- Berlin.

BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.

BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.

BiblMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.

BiblMN - Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj Napoca.

BiblThr – Bibliotheca Thracologica, București.

BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapesta.

BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.

BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București.

BMJG – Buletinul Muzeului Județean Giurgiu.

BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.

BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.

Britania – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.

BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Evkönyve, Oradea, 1888.

BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.

BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.

BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București.

CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București.

CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.

CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rôhne.

CAMNI - Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.

Carpica – Carpica, Bacău.

CCDJ – Cultură și civilizația la Dunărea de Jos, Călărași.

CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Național de Istorie al României, București.

Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iași.

Cetăți dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966.

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.

CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, București.

Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timișoara.

CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.

CNA – Cronica Numismatică și Arheologică, București.

ComArchHung – Comunicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.

Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.

Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.

Crisia – Crisia, Oradea.

CS – Croația Sacra, Zagreb.

CSIR - Corpus signorum Imperii Romani.

Cultura Vinča - Cultura Vinča în România, Timișoara.

Cumidava - Cumidava, Brașov.

CT – Caiete de teren, Novi Sad.

CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.

Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.

Depozitele – M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.

Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7. – 9. November 1996), București, 1996.

Die Bajuwaren 1988 - Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488-788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg,1988.

Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernes Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22. – 24. November 1997), București 1998

DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951-1960.

DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.

DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.

DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).

DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.

Drobeta – Drobeta, Drobeta - Turnu Severin.

DRH – Documenta Romaniae Historica, București.

EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma, Roma.

EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.

Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.

ERAUL - Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège

ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.

ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.

FA – Folia Archaeologica, Budapesta.

FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.

FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.

Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.

Fontes Historiae - Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= Biblioteca Muzeului Bistrița, seria Historica, 1-2).*

FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.

FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.

FilIst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.

FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.

FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.

GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanija, Sarajevo.

Germania – Germania, Frankfurt a. M.

GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.

GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheolośkog Društva, Belgrad.

GlasnikSANU – Glasnik Srbske Akademije Nauka i Umetnosti, Belgrad.

GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

GNAMP - Godišnik na Narodnija archeologičeski muzej v Plovdiv.

GodišnikSevBălg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.

Gold der Steppe - * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.

Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.

HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.

HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Evkönyve, Budapesta – Deva.

IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.

IAI – Isvestija na Archeologičeski Institut, Sofia.

IDR – *Inscripțiile Daciei Romane*, București.

IDRE - C.C. Petolescu, Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles), vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.

Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologike,

Tirana.
Iliri și Daci - *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
ILS - Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974.
InvArch – Inventaria Archaeologica. Corpes des ensambles archéologiques, București.
InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
JPEK – Jahrbuch für prähistorische und etnographische Kunst, Berlin.
ISM - *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine,* București.
ITSR - Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
IstMitt – Istambuler Mitteilungen, Istambul.
Istraživanija – Istraživanija, Novi Sad.
IstRom – *Istoria României*, București.
Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
JFA – Journal of Field Archaeology, Boston.
JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
JMH – Journal of Modern History, Chicago.
JPMÉ – Jánnus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
JPR – Journal of Prehistoric Religion
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.
KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Belgrad.
Klio – Klio. Beiträge zur Geschichte, Leipzig.
KözlCluj – Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Kolosvár (Cluj-Napoca).
KSI – Kuvendi i Studimene Illire, Tirana.
KSIA – Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moskva.
KSIIMK - Kratkie Soobščenija Instituta istorii material'noj AN SSSR, Moskva – Leningrad.
Kulturraum Donau –Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammensleben, Reșița, 1994.
Kunstschätze - * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel - Essen*, Essen, 1964.
Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
Latomus – Latomus, Bruxelles.
Litua - Litua. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324-498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324-346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346-498*), Londra, 1965.
Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.
MagIst – Magazin Istoric, București.
MAGW – Mitteilungen der Antropologischen Geselschaft in Wien, Viena.
MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.
Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
Marmația – Marmația, Baia Mare.
Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskij muzeij Subotica, Subotica.
MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
MFMÉ – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
MIA - Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova.
MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.
MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
MittAI - Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapesta.
MKÉ – Muzeumi és Könyvtári Értesitő, Budapesta.
MN - Muzeul Național, București.
MOL – Magyar Ország Levéltar, Budapest.
Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
Mousaios – Mousauios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj Napoca, 1979.
NK - Numizmatikai Közlöny, Budapesta.
NListy – Numismaticke Listy, Praga.
NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.

OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.

Orbis antiquus - Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.

PASE - Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.

PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.

PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagessimo aniversario de su nascimento, Mexico, 1963.

Peuce – Peuce, Tulcea.

PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.

PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalija, Sarajevo.

PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.

PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.

Pontica – Pontica, Constanța.

Posebna izdanija - Posebna izdanija, Sarajevo.

Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.

PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.

Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.

PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Serbije*, Belgrad.

PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.

PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.

Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.

PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.

RA – Revista Arhivelor, București.

RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.

RB – Revista Banatului, Timișoara.

RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.

RCRFActa – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.

RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.

Repertorium (ErdRep)– Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.

RESEE – Revue des Etudes Sud–Est Europeens, București.

RevB - Revista Bistriței, Bistrița.

RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.

RevMuz – Revista Muzeelor, București.

RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.

RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923-1994.

RISBC – Revista Institutului Social Banat–Crișana, Timișoara.

RIM – Revista de Istorie Militară, București.

RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București.

Römer in Rumänien - *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.

RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.

RRCH - M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.

RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.

SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.

SAI – Svod Arheologičeskih istočnikov, Moskva – Leningrad.

Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.

SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.

SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.

SCIV(A) - Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.

SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.

SCN - Studii și Cercetări de Numismatică, București.

SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.

SH – Studime Historike, Tirana.

SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.

SlArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.

SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.

SM – Studii de Muzicologie, București.

SdM – Societatea de Mâine, Brașov.

SMIM - Studii și Materiale de Istorie Medie, București.

SMMIM - Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.

SRIR - Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.

Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.

Starinar – Starinar, Belgrad.

StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.

StComC - Studii și Comunicări de Istorie și

Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
StComP - Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
StComSatuMare - Studii și Comunicări, Satu Mare.
StComS - Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
StudClas – Studii Clasice, București.
Studentski Proucivanija – Studentski Proucivanija, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
Studii și Materiale - Studii și Materiale, Târgu Mureș.
StŽ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varșovia.
Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
SympThrac – Symposia Thracologica.
The Vinča Culture - The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.
Thracia - Thracia, Sofia.
Thraco-Dacica (TD) - Thraco-Dacica, București.
Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.
TörtSz – Törtenelmi Szemle, Budapesta.
TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.
TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesitő, Temesvár (Timișoara).
UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta.
VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
YougDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad.
ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Naroden Muzej, Štip.
ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
ZfE - Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
ZfN - Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.
ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
ZPE – Zeitscrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.